

BULLETIN

&

NIEUWS-BULLETIN

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

ZESDE SERIE * JAARGANG 17 * 1964

BESTUUR: Dr. W. C. Braat, *voorzitter*; mr. P. J. van der Mark, *secretaris*; mr. G. J. Wit, *penningmeester*; prof. dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, prof. dr. W. Ph. Coolhaas, dr. M. Elisabeth Houtzager, prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, ir. R. Meischke, dr. D. P. Oosterbaan, prof. dr. M. D. Ozinga, mr. C. A. van Swigchem, ir. J. J. Terwen.

REDACTIE: *Hoofdredacteur*: Drs. J. J. F. W. van Agt. *Voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond*: Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, *voorzitter*; prof. dr. H. Brunsting, prof. dr. W. Ph. Coolhaas, drs. R. C. Hekker, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, dr. ir. C. L. Temminck Groll, prof. dr. H. van de Waal. *Voor de Monumentenraad*; *afd. I, Oudheidkundig Bodemonderzoek*: dr. J. G. N. Renaud; *afd. II, Monumentenzorg*: mr. R. Hotke; *afd. III, Musea*: D. F. Lunsingh Scheurleer. *Voor De Museumdag*: Drs. H. J. Ronday.

INHOUD

BIJDRAGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

AGT, J. J. F. W. VAN Het kasteel van Horn	1	JANSE, H. De abdijshuur van Ter Doest	189
ASBECK, J. B. BARON VAN De restauratie van Sparrendaal	123	Constructie, ondersteuning en versiering van balken en houten vloeren tot om- streeks 1650	303
BOGAERS, J. E. Praetorium Agrippinae	209	KUILE, E. H. TER Het ontwerp van de Leidse stadhuisgevel van 1597	89
BOON, K. G. Nieuwe gegevens over de Meester van Katharina van Kleef	241	LIEFTINCK, G. I. De Meester van Maria van Bourgondië en Roo clooster bij Brussel	255
CANNEMAN, E. A. De restauratie van het stadhuis te Sluis	145	PELINCK, E. Tochtportalen en houtsnijwerk in de ge- reformeerde kerken te Leiden in het twee- de kwart van de 18de eeuw	297
DEVLEIGHER, L. De bouw van het stadhuis te Damme	159	REIJEN, P. E. VAN Nieuwe gegevens over het kasteel Hernen	333
Enkele aantekeningen over de Schelde- gotiek	175	REDACTIE Toelichting bij de excursies	203
Zes herbouwde belforten in Vlaanderen	167	SHELLART, A. I. J. M. Tekeningen van de burcht van Oostvoorne	329
HARZING, W. De buitenplaats Sparrendaal te Drieber- gen	107	ZANTKUYL, H. J. Het Jan Martense Schenckhuis te Brook- lyn	57
HÖVELL TOT WESTERFLIER, J. BARON VAN De gedenktafel van gravin Johanna van Meurs, echtgenote van graaf Jacob van Horn	33		

BOEKBESPREKINGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

HALBERTSMA, H. Terpen tussen Vlie en Eems	141	VADER, J. Een Oud-Walcherse boerderij	207
MARRES, W. EN J. J. F. W. VAN AGT Zuid-Limburg	79	WIJNMAN, H. F. d'Ailly's Historische Gids van Amsterdam G. ROOSEGAARDE BISSCHOP	293
OUDE DELFT SERIE	84		

NIEUWS-BULLETIN

*De cijfers voorafgegaan door * verwijzen naar de kolommen van het Nieuws-Bulletin*

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEID- KUNIGE BOND Verslag van de algemene ledenvergadering op zaterdag 22 februari te Haarlem *49, *53		MONUMENTENRAAD <i>Oudheidkundig Bodemonderzoek</i> Archeologisch Nieuws *29, *57, *95, *123, *149, *173, *217, *241, *253, *293, *329.	
Verslag van de algemene ledenvergadering op vrijdag 19 juni te Sluis	*205	<i>Monumentenzorg</i> Monumenten-Nieuws *13 *33, *117, *157	

INHOUD

In 1963 gereedgekomen restauraties . . .	*13	op dinsdag 10 december te Den Haag	*73
In 1963 aangevangen restauraties . . .	*17	Verslag van de eerste Museumdag in 1964	
<i>Musea</i>		op vrijdag 8 mei te Enschede	*181
Museum-Nieuws . . .	*39, *161, *315, *335		
Museumpublicaties	*229	VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNST- HISTORICI	
Tentoonstellings-Agenda *19, *43, *65, *111, *141, *167, *199, *231, *247, *287, *321, *335.		Jaarvergadering op 21 december te Rotter- dam; openingsrede	*3
DE MUSEUMDAG		Overzicht van de Van Mander- en Buche- liusprijzen, 1958-1963	*11
Verslag van de tweede Museumdag in 1963			

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag | 15 Februari 1964

Zesde Serie | Jaargang 17 | Aflevering 1

Met Nieuwsbulletin Aflevering 2

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;

Prof. Dr. H. Brunsting; Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490—12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

INHOUD VAN DIT BULLETIN

J. J. F. W. VAN AGT

Het kasteel van Horn

Kolom 1

J. BARON VAN HÖVELL TOT WESTERFLIER

De gedenktafel van gravin Johanna van Meurs, echtgenote van graaf

Jacob van Horne

Kolom 33

H. J. ZANTKUYL

Het Jan Martense Schenckhuis te Brooklyn

Kolom 57

Boekbesprekingen

Kolom 79

HET KASTEEL VAN HORN

DOOR

J. J. F. W. VAN AGT

Het enigszins golvende landschap bij Roermond ten westen van de Maas wordt beheerst door een wat hoger gelegen groep van fraai geboomte, waaruit men de daken ziet oprijzen van het kasteel van Horn. Dit kasteel heeft voor ons een nationale betekenis omdat het eens eigendom was van Philips de Montmorency, de rampspoedige graaf van Hoorne, die met de graaf van Egmond in 1568 op de Grote Markt te Brussel onthoofd werd als slachtoffer van Alva's bloedraad. Het is een der gaafste middeleeuwse burchten van ons land. De oorspronkelijke, nagenoeg ronde aanleg met uitgebouwde torens bestaat nog grotendeels. Slechts een gedeelte van de ringmuur en twee muurtorens zijn verdwenen toen het kasteel in de 15de eeuw zijn definitieve vorm kreeg met een groot L-vormig woongedeelte en een nieuwe poort ten noorden van de oorspronkelijke.

Sindsdien zijn de hoofdmassa's niet al te zeer meer veranderd, zodat wij ons het middeleeuwse aspect nog goed voor de geest kunnen halen. Na de confiscatie van 1568 is er langdurig geprocedeerd over de eigendomsrechten met als gevolg, dat er tot in de 18de eeuw weinig voor het onderhoud werd gedaan maar ook al te ingrijpende veranderingen achterwege bleven. De laatste grote verbouwing had plaats tegen het einde der 18de eeuw, kort voordat het kasteel ten gevolge van de Franse Revolutie ten tweede male werd geconfisqueerd. De hoofdvormen zijn sindsdien dezelfde gebleven, al werden omstreeks het midden van de vorige eeuw de meeste bogen onderin de ringmuur buitenwaarts geopend en voorzien van romantische balustrades, wat uiteraard enige afbreuk heeft gedaan aan het weerbare karakter van de middeleeuwse versterking.

Tegen het eind van de Tweede Wereldoorlog kwam het kasteel midden in het frontgebied te liggen. Hoewel deze toestand maandenlang geduurd heeft, vielen de beschadigingen wonder boven wonder erg mee. In tegenstelling met zoveel gebouwen in de omgeving, waarvan grote stukken in puin geschoten waren, was hier de schade beperkt gebleven tot dakbedekkingen en ramen. Toen echter drie jaar later, in 1948, lood-

gieters met herstellingen bezig waren, ontstond er een brand, die zich uitbreidde over het hele woongedeelte.

Het heeft lang geduurd eer de restauratie op gang kon komen, tot 1954. Dit heeft echter een groot voordeel opgeleverd: tevoren konden er door Monumentenzorg op instigatie van de rayon-architect C. J. M. van der Veken onderzoeken naar de bouwgeschiedenis worden ingesteld in samenwerking met de heer J. G. N. Renaud van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. De goede resultaten van dit onderzoek zijn alleen mogelijk geweest door gezamenlijke inspanningen. Vóór mij heeft ir. R. Meischke zich met de bestudering van het bouwwerk bezig gehouden. De vondsten werden in tekening gebracht door de heren H. P. van Beveren en H. Dijkstra, die uiteraard vele waarnemingen hebben kunnen doen. De opmetingen zijn uitgewerkt door de heer Th. van Straalen terwijl de heer H. van der Wal zorgde voor de overige tekeningen bij deze publikatie. Tijdens de restauratie zelf is het onderzoek zeer gestimuleerd door de goede samenwerking van allen, die hierbij betrokken waren: de architect Pierre Cuypers, diens rechterhand de heer P. Deltrap en de aannemer J. Straus. Verder hebben wij veel nut gehad van de timmerman-uitvoerder H. H. van Eck, die door zijn dagelijkse aanwezigheid op het werk telkens weer kon wijzen op ogenschijnlijk onbetekenende dingen, welke houvast bleken te bieden voor belangrijke gevolgtrekkingen. Aan dit alles is het te danken, dat wij vrij goed te weten zijn gekomen, hoe het kasteel er in verschillende tijden heeft uitgezien, een kennis, die ook aan de restauratie ten goede is gekomen. Deze restauratie is in 1957 gereed gekomen, zodat het kasteel opnieuw een markant en aantrekkelijk accent vormt in het landschap.

De 13de eeuwse burcht.

Het kasteel staat thans op een aanzienlijke afstand van de Maas. Oorspronkelijk was de situatie hier echter heel anders want de rivier heeft haar tegenwoordige loop pas gekregen in

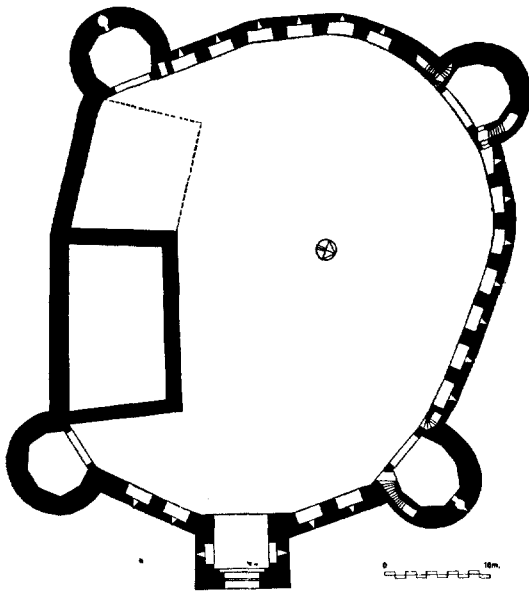

Fig. 1. Reconstructie van de oorspronkelijke 13de eeuwse plattegrond.

1342¹. Toen het kasteel gebouwd werd stroomde de Maas door een westelijker bedding. Het gebouw verrees aan de rand van het winterbed der rivier en in verband met de soms zeer hoge waterstanden heeft men er voor gezorgd, dat de binnenplaats veel hoger kwam te liggen dan het oorspronkelijke terrein. Vijf meter onder de binnenplaats werden een oudere woonlaag en een brandlaag aangetroffen, waarin hier en daar ook bakstenen zijn gevonden. Daaruit volgt, dat het terrein is verhoogd ten behoeve van de ronde burcht, een der vroegste bakstenen bouwwerken van de streek².

Deze oudere woonlaag is tevoorschijn gekomen toen op zeer beperkte schaal onderzoekingen konden worden ingesteld naar de vroegere aanwezigheid van een oudere donjon of wohntoren. Dergelijke oudere onderdelen kwamen

¹ vgl. *Bull. N.O.B.*, 2de s. 13 (1920), blz. 96.

² Tijdens het door de heer Renaud verrichte bodemonderzoek is gebleken, dat men begon met het woongebouw, waarvan de fundamenten werden aangelegd in de oudere woonlaag; vervolgens is het terrein van de binnenplaats opgehoogd. Eerst daarna zijn in het opgehoogde terrein sleuven gemaakt om de ringmuur ook weer in de oudere woonlaag te kunnen funderen. Vermoedelijk heeft men zich dus een tijdlang beholpen met een palissade. Het talud van de ronde burcht was oorspronkelijk steiler dan tegenwoordig en bedekte meer van de muurvoet.

namelijk bij vele ronde of veelhoekige burchten voor, onder andere te Linn (bij Krefeld), Hülchrath en Meurs (beide laatste bij Dusseldorp)³. Te Horn zijn echter geen resten van een donjon te voorschijn gekomen. Wel vond men in de oude woonlaag overblijfselen van een betrekkelijk dunne rechte muur van keien en tufsteen met de aanzet van een hoek. Tevoren heeft er dus op een aanzienlijk lager niveau al een gebouw gestaan maar of dit deel heeft uitgemaakt van een versterkt huis, valt uit de gevonden resten niet op te maken.

De geschreven bronnen bieden evenmin veel houvast voor dit vraagstuk want de schaarse berichten vertellen haast niets over het kasteel en maar weinig over de eerste heren van Horn. Wij kunnen alleen vermoeden, dat de Engelbert van Horn, die in 1102 als getuige optrad, een zoon was van Dirk van Horn, die wellicht een broer was van Adolf van Loon⁴. Of er in die tijd al een kasteel heeft gestaan op de plaats van het huidige, valt uit deze berichten niet op te maken⁵.

Van het kasteel van Horn is pas sprake in een brief van 1243, waarin Willem, heer van Horne en Altena, verklaart van de graaf van Loon in leen te hebben „quidquid secularis potestatis et justitie, que quidem greffliche gerichte appellatur... villarum inter Guystinge et Maschenberge sitarum, videlicet munitiois et ville de Horne”; dus ook de burcht en het dorp van Horn⁶.

Dit jaartal komt goed overeen met onze datering van de ronde burcht met uitspringende torens, waarvan nog zoveel bewaard is.

Wij vinden hier namelijk de ronde burcht-

³ vgl. o.a. A. Steeger, „Zur Baugeschichte früher niederrheinischer Wasserburgen”, *Der Niederrhein = Rbein. Ver. f. Denkmalpfl. u. Heimatschutz*, 1953, blz. 35 e.v. — Th. Wildeman, „Schloß Hülchrath auf den Paretzer Bildern”, *Niederrh. Jahrb.*, 4 (1959), blz. 73 e.v.

⁴ J. Habets, *De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn*, 's-Gravenhage 1889-1899, deel 1, nr. 5 e.v. — H. Hardenberg, „Les origines du comté de Hornes ancienne terre Liégeoise”, *Chron. arch. du pays Liège*, 42-44 (1951-53) blz. 26.

⁵ Een charter van 1147 (M. J. Wolters, *Codex diplomaticus Lossensis*, Gent 1849, nr. 90), waaruit moet blijken dat Arnold van Loon aan zijn neef Dirk „castrum nostrum Hornensem” in leen zou hebben gegeven, is een falsum (vr. meded. van mr. H. Hardenberg).

⁶ St. Bormans en E. Schoolmeesters, *Cartulaire de l'église St. Lambert à Liège*, I, Brussel 1893, 456.

vorm, die op een zeer oude traditie berust, gecombineerd met flankertorens, een element, dat pas na 1200 in zwang komt.

De versterkingen van de inheemsen waren hier in tegenstelling met de rechthoekige castra der Romeinen doorgaans min of meer rond van vorm. Zij bezaten een aarden wal met palissade. Ook vroeg-middeleeuwse verdedigingswerken, zoals de z.g. Hunenschans op de Veluwe en de z.g. Hunenburg in Twenthe, kregen een dergelijke aanleg. Later verrezen er stenen ringburchten; sommige zoals de burcht van Leiden met een lege binnenplaats, andere met een donjon of woontoren. Vele donjons waren oorspronkelijk slechts omgeven door een aarden wal met palissade, die pas in een later stadium vervangen werd door een stenen ringmuur.

Van buitengewone invloed op de middeleeuwse vestingbouw was de opkomst omstreeks 1200 van uitspringende muurtorens, die flankbestrijking mogelijk maakten. Daar zulke flankertorens het meeste effect hadden bij rechte schildmuren, luidde hun opkomst ingrijpende plattegrondveranderingen in. Aanvankelijk werden zij veelal toegevoegd aan reeds bestaande ronde burchten, maar al spoedig werden er veelhoekige burchten met dergelijke flankertorens gebouwd (Waardenburg bijvoorbeeld) en ten slotte rechthoekige. Het was koning Philips II Augustus van Frankrijk geweest, die in bewuste navolging van antieke en Byzantijnse vestingbouw dit nooit helemaal vergeten element voor het eerst weer systematisch had toegepast ⁷.

De burcht van Horn nu behoort tot de kastelen, waarbij flankertorens gelijktijdig met een ronde schildmuur zijn opgetrokken. Men had dus blijkbaar nog geen voldoende inzicht in de consequenties van het nieuwe element. Anders had men de torens zeker gecombineerd met rechte muren in een veelhoekige aanleg. De burcht is dus gebouwd in een overgangperiode, die vermoedelijk voor het midden van de 13de eeuw lag.

Ook het bouw materiaal kan hierop wijzen. De bakstenen, gemetseld in koppen- en strekkenlagen in enigszins onregelmatige volgorde (soms staand, soms strekkenverband; geen gietwerk), behoren (met afmetingen van 30/32 x 6.5/7.5 x 14/15 cm; 10 lagen = 95 cm) tot de grootste en daarmee tot de oudste van de streek. In de muren van het kasteel van Montfort, dat omstreeks 1260 gebouwd werd, zijn door de heer

Renaud hier en daar ook bakstenen aangetroffen, die al kleiner waren: 29 à 30 cm lang. De laat-13de eeuwse kasteeltoren van Grubbenvorst en de kerktoren van Broekhuizervorst van omstreeks 1300 zijn opgemetseld uit bakstenen van 30, resp. 28.5 cm lengte ⁸. Evenals elders werden ook in deze streek steeds kleinere baksteenformaten toegepast naarmate de tijd vorderde, al liepen de formaten hier in de Middeleeuwen nimmer zo ver terug als in Holland. Wij hebben hier dus een betrekkelijk bruikbaar dateringsmiddel, ook al moeten wij ons realiseren, dat hier en daar, bijvoorbeeld te Utrecht en Zutphen, zeer grote baksteenformaten tot in de late middeleeuwen naast kleinere afmetingen van toepassing zijn gebleven ⁹. Hoewel het dateringsmiddel niet absoluut is en het toegepaste metselverband (voor zover waarneembaar) ook een latere datering zou kunnen rechtvaardigen, pleiten in Limburg dit grote formaat en ook de gemiddelde laagdikte voor een bouwtijd voor het midden van de 13de eeuw. (Een bijkomend argument vormen het gietwerk en de houten ringverankeringen, die nog in de kern van de mergelstenen verhoging voorkomen en het aannemelijk maken, dat zelfs de volgende bouwperiode nog in de 13de eeuw viel).

Anderzijds is de spitsboogvorm, die wij aantreffen aan de oorspronkelijke poort en de oudste vensters van het woongebouw, hier niet veel eerder denkbaar dan in het tweede kwart van de 13de eeuw. Toen immers werd in het nabije Roermond aan de laatromaanse Munsterkerk voortgebouwd in een overgangsstijl met spitsbogen.

Bouwheer kan dan geweest zijn de eerder genoemde Willem van Horne en Altena, daartoe wellicht in staat gesteld door de rijke erfenis van zijn oom Dirk van Altena. In 1242 had hij namelijk van hem Weert en het land van Altena geërfd, zodat zijn bezittingen zeer aanzienlijk

⁸ J. H. A. Mialaret, *Noord Limburg = De Ned. Mon. v. Gesch. en Kunst*, V 2, 's-Gravenhage 1937, blz. 71 en 49.

⁹ Vgl. J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, diss. Utrecht 1961, hoofdst. V. — C. L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen in Utrecht*, diss. Delft 1963, blz. 173-174. In Nedersaksen schijnt de baksteendikte betere aanknopingspunten voor datering te bieden dan de lengte. Daar vindt men overigens evenals in de provincie Groningen juist in laatmiddeleeuwse gebouwen vrij lange bakstenen toegepast. Vgl. E. G. Neumann, „Die Backsteintechnik in Niedersachsen während des Mittelalters“ *Lüneburger Blätter*, 10 (1959), blz. 21 e.v.

⁷ F. Gébelin, *Les châteaux de France*, Parijs 1962, blz. 39 e.v.

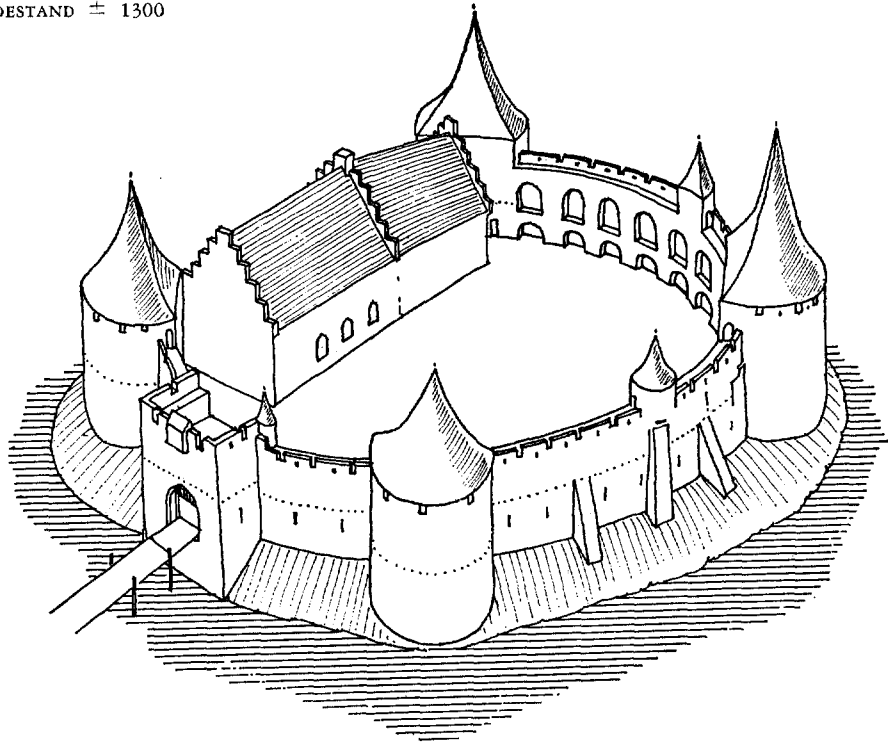
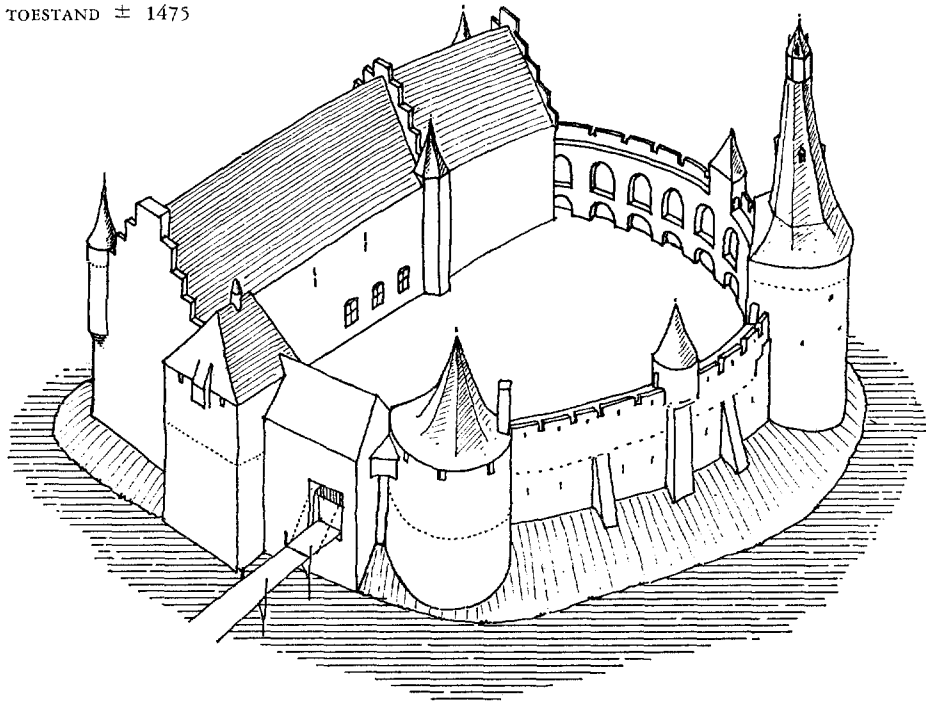
TOESTAND \pm 1300TOESTAND \pm 1475

Fig. 2. Reconstructie van de 13de eeuwse burcht na de verhoging en na de 15de eeuwse verbouwingen.

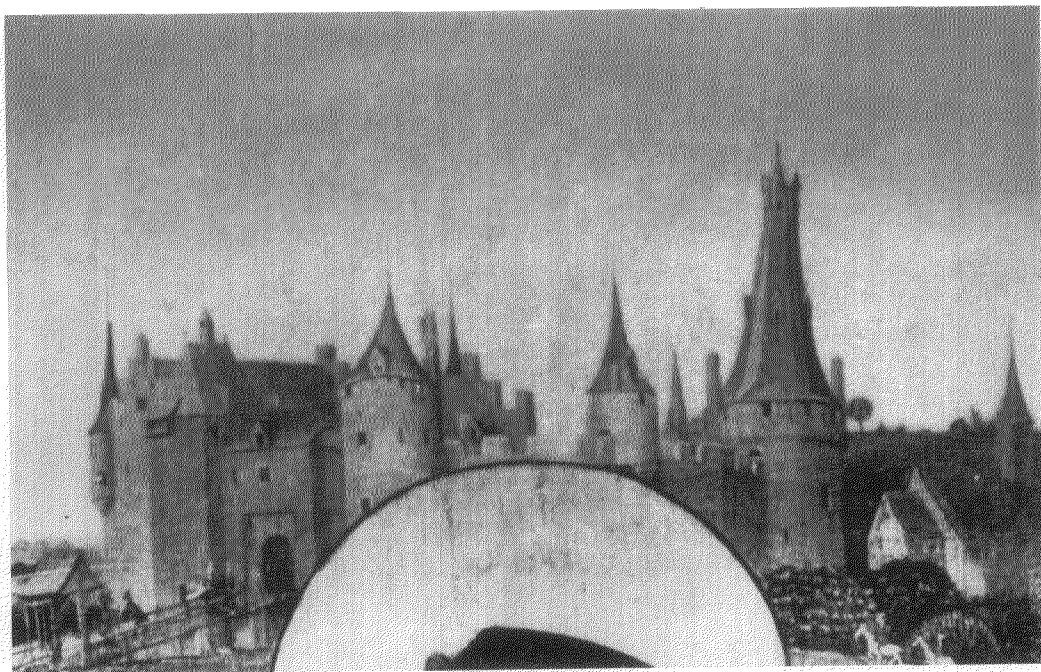
HET KASTEEL VAN HORN

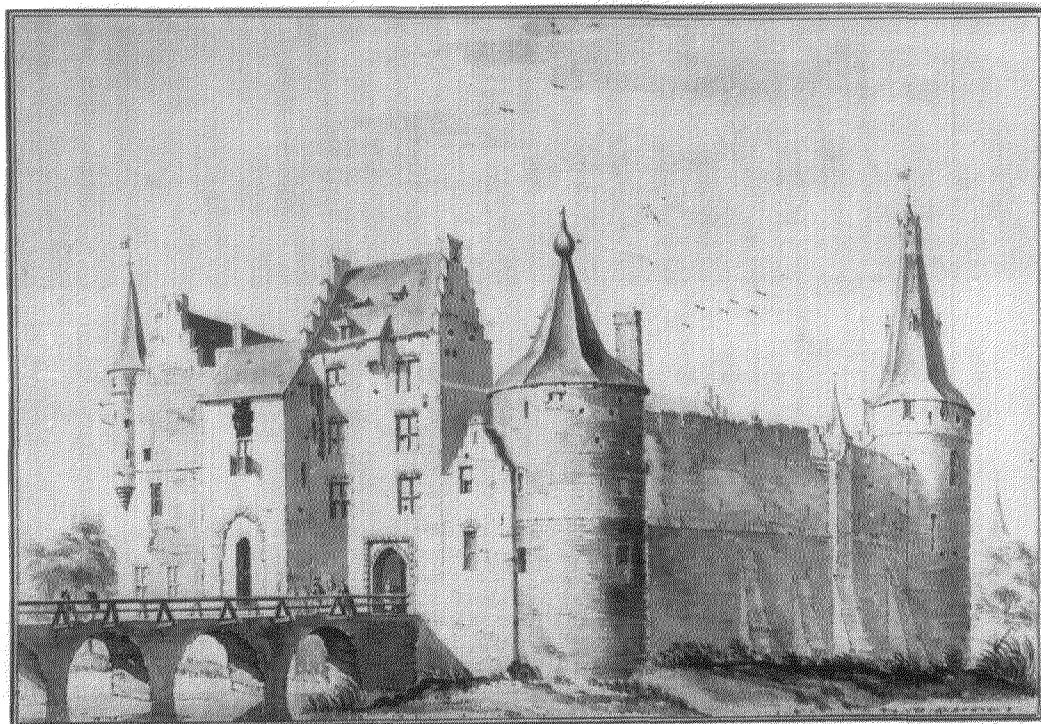
Afb. 1. Luchtfoto van het kasteel vanuit het noordoosten na de restauratie. De oudste delen, uit het tweede kwart van de 13de eeuw, zijn goed herkenbaar, daar zij — wellicht nog voor het einde van die eeuw — in mergel verhoogd werden. De geheel bakstenen z.g. rode toren rechts was oorspronkelijk al hoger dan de rest van de 13de eeuwse burcht. Wel is hij in de 15de eeuw verhoogd, toen de huidige spits werd aangebracht. Links van de huidige, 15de eeuwse poort ziet men de poorttoren van de 13de eeuwse burcht, waarvan de ingangsomlijsting is vrijgelegd en gerestaureerd. Het hoofdgebouw, in oorsprong 13de eeuws en in de 15de eeuw verlengd ten koste van twee muurtorens en een deel van de ringmuur, is tegen het einde van de 18de eeuw gedeeltelijk afgebroken en verder sterk vernieuwd. Bij de restauratie is de grote zaal in haar 15de eeuwse gedaante hersteld. Een aantal 18de eeuwse vensters moest hiervoor worden dichtgemetseld.

(Foto K.L.M. Aerocarto n.v.)

HET KASTEEL VAN HORN

Afb. 2. Het kasteel en de kerk van Horn ± 1475, detail van de gedenktafel van Johanna van Meurs (vgl. volgende artikel afb. 1). Oorspronkelijke poorttoren met hordijs naast de nieuwe poortvleugel. Verlengde woonvleugel met trapgevels en arkeltorens. De toren rechts heeft al zijn huidige spits. Op de ringmuur nog arkeltorens. (Foto D. H. G. Bolten)

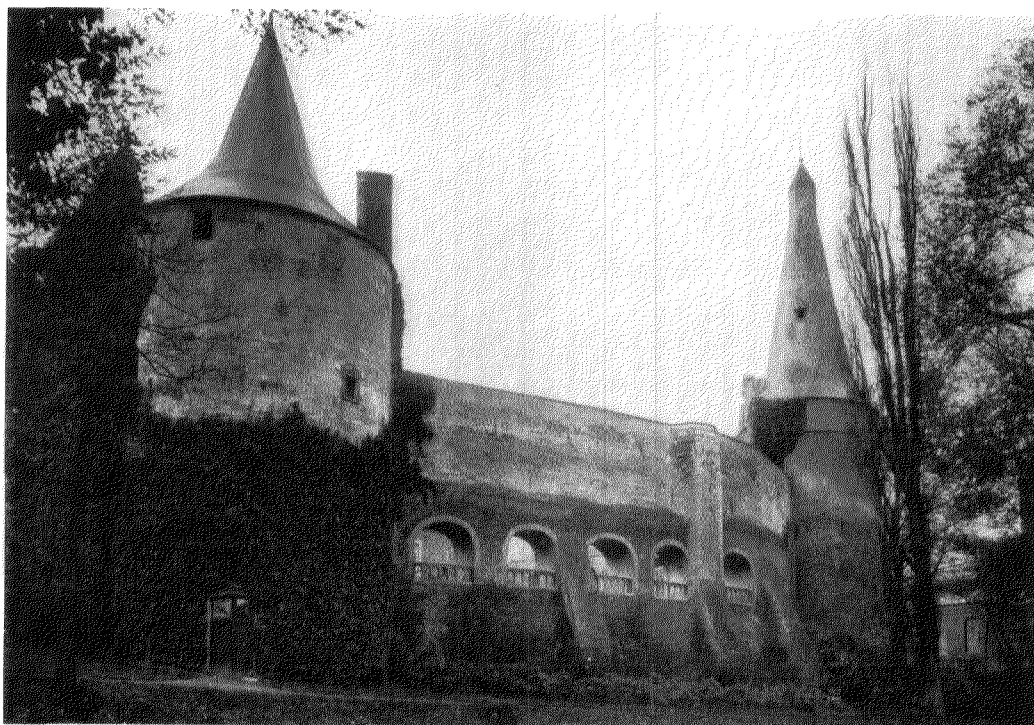

Afb. 3. Het kasteel in vervallen toestand. Tekening uit 1738 door Jan de Beijer. De 15de eeuwse poortvleugel is, vermoedelijk voor het midden van de 16de eeuw, aanzienlijk verhoogd. Een der arkeltorens van de ringmuur is al verdwenen. (Maastricht, Stadsarchief)

HET KASTEEL VAN HORN

Afb. 4. Het kasteel vanuit het n.o. na de restauratie. Gedelcten uit de 13de eeuw in mergel verhoogd. Oorspronkelijke poorttoren met vrijgelegde ingangsomlijsting en gereconstrueerde kantelen. Eindgevel hoofd vleugel grotendeels 18de eeus. Boven de 15de eeuwse poort neogotische vensters. Sporen van kantelen in het mergelwerk van de ronde toren. (Foto Monumentenzorg, 1961)

Afb. 5. Noordelijk gedeelte van de 13de eeuwse burch voor de restauratie. Van de steunberen uit de tijd van de verhoging in mergel droeg de middelste een arkeltoren. In het baksteenwerk van de ringmuur naast de toren rechts resten van de oudste kantelen. Openingen in de ringmuur uit het midden van de 19de eeuw. (Foto coll. Steenberg)

HET KASTEEL VAN HORN

Afb. 6. De burcht uit het westen na de restauratie. De 13de eeuwse z.g. rode toren met uitgekraagde weergang en spits uit de 15de eeuw. Geheel rechts bij het afgebrokkelde einde van de in mergel verhoogde 13de eeuwse ringmuur dient het overblijfsel van een verdwenen muurtoren als steunbeer. (Foto Monumentenzorg, 1960)

waren geworden. Wanneer er in 1302 opnieuw gewag wordt gemaakt van het kasteel, blijkt het zo belangrijk te zijn, dat het wordt uitgesloten van de huwelijksgift van Gerard van Horne en Altena aan zijn echtgenote Johanna van Gaesbeek¹⁰. Misschien is deze Gerard de stichter geweest van het welbekende slot Loevestein in het land van Altena.

Het 13de eeuwse kasteel is nog zeer goed te herkennen in de tegenwoordige aanleg (fig. 1, fig. 2 en afb. 1). Van de vier flankertorens bestaan er nog twee terwijl de rechthoekige poorttoren nog grotendeels bewaard is naast de huidige poort. Aan weerskanten van de oorspronkelijke poort was de ronde aanleg verdwenen door latere verbouwingen. Tijdens de restauratie vonden wij echter de fundamenteën en het benedenste muurwerk van de zuidoostelijke flankertoren en van de verdwenen schildmuurgedeelten terug. Van de vierde flankertoren, de zuidwestelijke, is behalve de fundering ook nog een brok opgaand werk behouden (afb. 14).

Het zuidelijke gedeelte van de schildmuur, dat begrensd werd door beide laatstgenoemde torens, heeft geen rond beloop maar bestaat uit twee stukken, die ten opzichte van elkaar een zeer flauwe hoek maken. Deze corresponderen met de twee gedeelten van het woongebouw, dat hier tegelijkertijd met de schildmuur was opgetrokken.

Het oostelijke gedeelte van het woongebouw, dat het grootste was, had aan de binnenplaats drie, ongeveer 1.60 m brede spitsboogvensters met in de benedenhelft afgeschuinde dagkanten. De aanzetten der bogen werden teruggevonden op ongeveer 3.90 m boven het bestaande vloerpeil (fig. 6 en afb. 25). De oostelijke eindgevel van het 13de eeuwse woongebouw was verdwenen met uitzondering van enige resten op kelderniveau. Er waren geen sporen van aansluiting op de schildmuur maar de eveneens verdwenen tussengevel had juist aan die kant inkassingen achtergelaten. Van het oostelijke gedeelte van het woongebouw zijn dus lengte en breedte bekend.

De drie spitsboogvensters wijzen op een grote ongedeelde ruimte, wat door het vervolg van de bouwgeschiedenis wordt bevestigd. Waar de ingang gezeten heeft, weten wij niet. Van de 13de eeuwse stookplaats is evenmin een spoor gevonden, omdat juist het muurwerk aan de korte zijden niet meer bestaat. Misschien echter heeft

¹⁰ Chr. Butkens, *Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant*, 's-Gravenhage 1724-'26, deel I, Preuves, blz. 222.

de stookplaats van de grote zaal altijd gestaan tegen de westwand, waar zij zich tegenwoordig bevindt. Hoe de zaal overdekt was, is evenmin bekend. Het is denkbaar, dat er een zoldering was met dicht bijeen geplaatste balken op rond geprofileerde kraagstenen, evenals hoogstwaarschijnlijk in de kastelen van Heenvliet, Ammersoyen en Doorwerth het geval was. Misschien zijn de kraagstenen van het latere segmentboogfries van de zuidelijke binnenwand (afb. 26) herbezigde onderdelen, afkomstig van een dergelijke overdekking.

Van het westelijke gedeelte van het woongebouw zitten ongetwijfeld nog muurresten in de grond maar hiernaar kon helaas geen onderzoek worden ingesteld. In elk geval wijzen lichtspelen in de schildmuur op vroegere kelders, ook onder het westelijke stuk. Het woongebouw bevond zich dus tussen de twee thans niet meer bestaande flankertorens. Een verticale bouwnaad aan de buitenzijde van de schildmuur laat zien, waar de zuidoostelijke gestaan heeft¹¹ (afb. 10). Van beide torens is de fundering teruggevonden. Van de andere toren, de zuidwestelijke, is zelfs nog een brok opgaand werk bewaard, dat tegenwoordig als steunbeer dienst doet bij het afgebrokkelde einde van de ringmuur (afb. 14).

De ringmuur is op de gebruikelijke wijze gebouwd met een weergang op rondbogen, juist als bijvoorbeeld de stadsmuren van Keulen (\pm 1180) en Maastricht (na 1229). De boognissen kregen de geëikte schietspleten. Aanvankelijk was de burcht echter veel lager dan tegenwoordig. Evenals te Hülchrath in het nabije Rijnland heeft men hier de burcht verhoogd door onder andere op de oude weergang een tweede bogenreeks te plaatsen voor een nieuwe weergang. Men ziet dit alles onmiddellijk omdat de verhoging in mergel is uitgevoerd en zich in kleur sterk onderscheidt van het oudere baksteenwerk. (afb. 1, 3-10, 15). Voordat dit alles had plaats ge-

¹¹ Van de spaarbogen, waarmee deze schildmuur (evenals de gevel aan de binnenplaats) op een keienfundering rust, liep de laatste als een halve boog tegen de toren aan. Na afbraak van de toren had men de boog aangevuld en de schildmuur over de torenfundering doortrokken, wat later bijzonder griezelige scheuren en verzakkingen en dientengevolge haast onoplosbare restauratieproblemen veroorzaakt heeft. Voorts is gebleken, dat men bij de bouw van de toren gebruik heeft gemaakt van een houten ringverankering in de muurdikte. De uitsparing voor een ongeveer 25 cm dikke balk was nog zichtbaar.

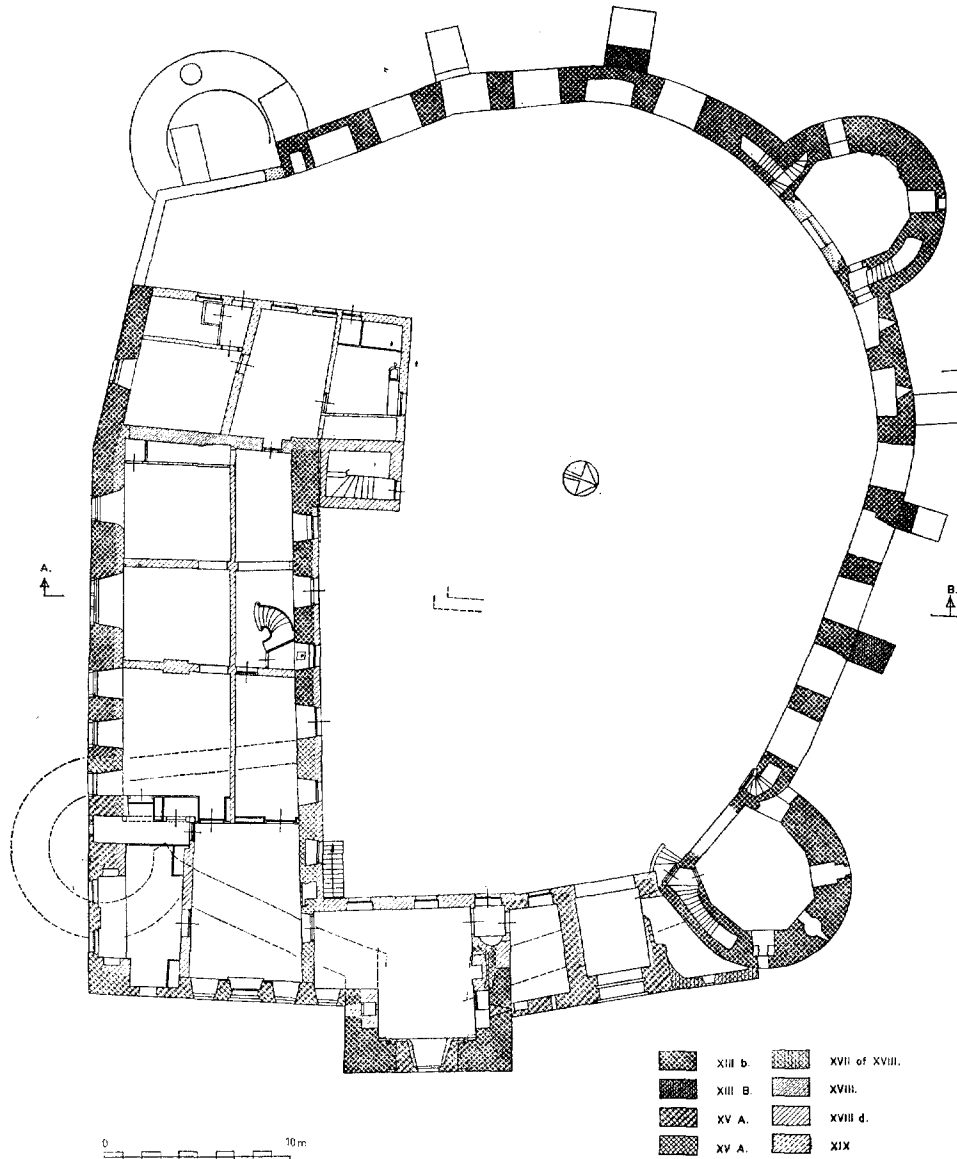

Fig. 3. Plattegrond met aanduiding van de tussenmuren in het hoofdgebouw, die tijdens de restauratie verwijderd werden. Terugggevonden funderingen van de oorspronkelijke aanleg zijn aangegeven met gebroken lijnen. De resten van de verdwenen zuidwestelijke muurtoren, die bij de restauratie zijn bijgewerkt en in het zicht gelaten, zijn met getrokken lijnen aangeduid. Het rechte funderingsfragment met hoekaanzet onder de binnenplaats behoort bij de oudere woonlaag, die vijf meter dieper ligt. Schaal 1 : 400. (Tekening Monumentenzorg)

vonden, was de burcht betrekkelijk laag met uitzondering van de noordwestelijke toren, die aanzienlijk boven de andere uitstak. Deze zogenaamde rode toren is dan ook geheel van baksteen.

De overige flankeertorens zullen oorspronke-

lijk net zo laag geweest zijn als de noordoostelijke, voordat deze zijn mergelstenen bovenbouw verkreeg. De torens hebben een benedenruimte met een koepelgewelf, die vermoedelijk met een rondboogdoorgang in verbinding stond met de binnenplaats. Trappen in de muurdikte

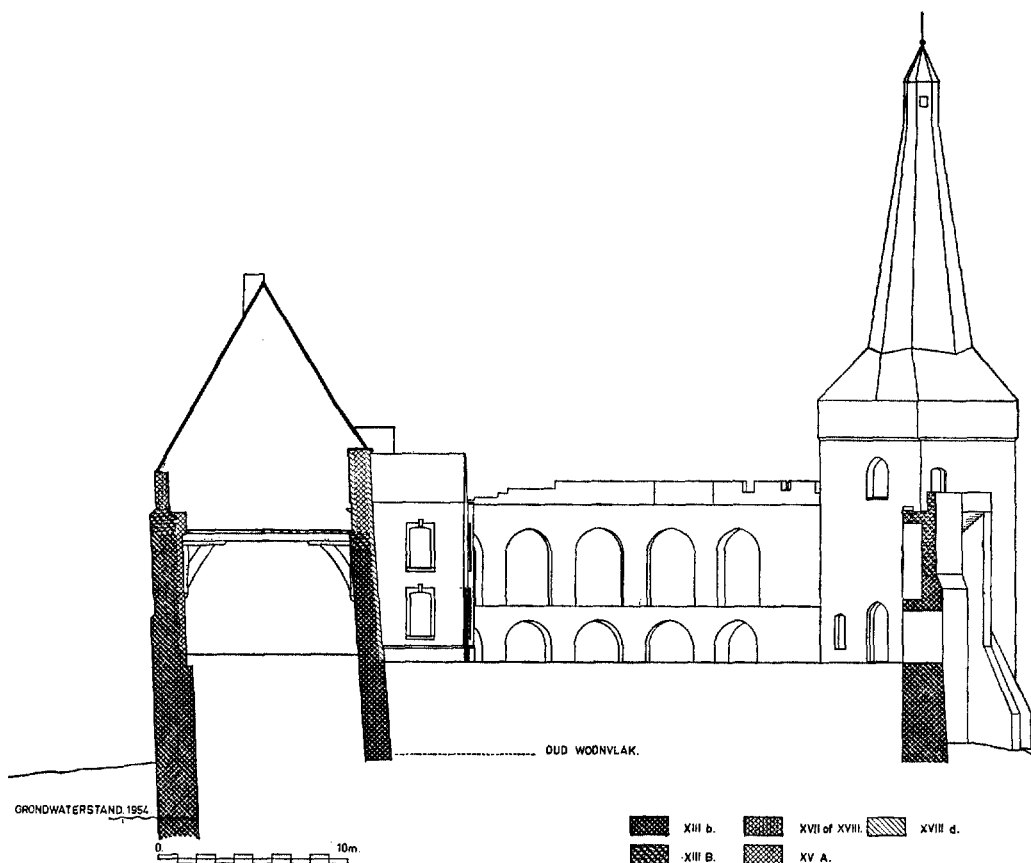

Fig. 4. Doorsnede (A-B) over de binnenplaats. In het hoofgebouw zijn terwille van de overzichtelijkheid de kelders, de schoorsteen, de bij de restauratie verwijderde tussenverdieping en de nieuwe kapconstructie weggelaten. Schaal 1 : 400. (Tekening Monumentenzorg)

voerden omhoog¹². Bovendien bleken er aan

¹² Het onderzoek van de torens bracht nog enige andere bijzonderheden aan het licht, die niet onvermeld mogen blijven. Zo bezat de rode toren nog overblijfsels van een gemak bij de westelijke aansluiting van de ringmuur.

Verder bleek in de muurdikte aan de veldzijde van de noordoostelijke toren een waterput te zijn uitgespaard. Ook de muur van de zuidwestelijke toren had een dergelijke put bevat; na afbraak van de toren had men het gat in de fundering, dat overbleef, met een koepelgewelfje afgedekt. De Nerée tot Babberich schrijft in *Limburg's Jaarboek* 30 (1924), blz. 62 over de „geheimzinnige muurput, waarin het lijk of misschien het stervend lichaam nog verscheurd of gemarteld werd door de uitstaande muurmessen, die iedere kans op leven uitsloten”. Hoewel ik mij geen al te grote illusies maak over de humaniteit in vroegere dagen, kan ik toch moeilijk geloven in een dergelijke weinig praktische schurkachtigheid. De „uitstaande muurmessen” heb ik niet gezien.

beide kanten van de rode toren nog opgangen te zijn uitgespaard in de ringmuur. Vanaf de weergang van de ringmuur voerde waarschijnlijk een opgang achter trapsgewijze omhooggaande kantelen naar de weergang van deze hoogste flankertoren. Toen de ringmuur later in mergel verhoogd werd, bleven resten van de bakstenen kantelen naast de rode toren ten dele bewaard (afb. 3 en 5). De trappen in de muurdikte van de ringmuur werden bij deze verhoging doorgetrokken maar zij kregen in het mergelstenen gedeelte een zeer steile helling in verband met de aanwezigheid van een spaarboog.

De burcht was toegankelijk door een poorttoren aan de oostkant, die nog grotendeels bewaard is¹³. Bij de restauratiewerkzaamheden

¹³ Hij vertoont de eigenaardigheid, dat de funderingen van de zijmuren die van de ringmuur schijnen te oversnijden; uitmetselingen aan de binnenzijde, cor-

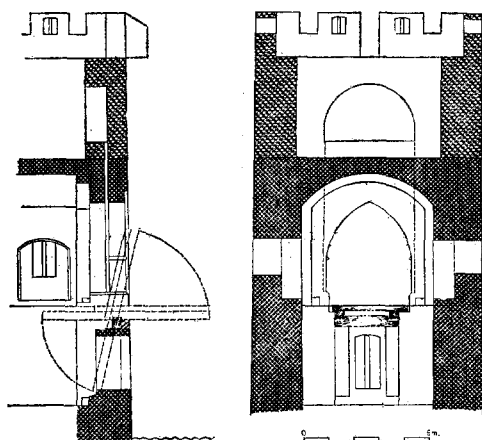

Fig. 5. Reconstructie van de 13de eeuwse poorttoren na de verhoging. Schaal 1 : 300.

(Tekening Monumentenzorg)

werd de flauwspitsbogige toegangspoort vrijgelegd (afb. 15 en 17). Hierbij kwamen tal van bijzonder interessante gegevens aan het licht. Men vond de taustenen omlijsting nog vrijwel volledig aanwezig; slechts de top was door het inbreken van een later venster verdwenen. De omlijsting bleek de sleuf te bevatten voor een hamei of valhek (afb. 19); de sleuf loopt door naar boven totdat zij uitkomt in een rondboognis aan de binnenzijde (afb. 20). Deze nis, afgedekt door een bakstenen rollaag, zit al in het latere mergelstenen gedeelte. De poortomlijsting bleek ongeveer 15 cm terug te liggen ten opzichte van het buitenste muurvlak. In de buitenste dagkanten zijn de boogaanzetten — die aan de portaalzijde door de metselaar met krassen gemarkeerd bleken te zijn — geaccentueerd door een rondgeprofileerd lijstje. De hameisleuf vertoont aan de veldzijde ongeveer op schouderhoogte een kleine uitholling, waarvan de betekenis niet duidelijk is.

De poortwachters hebben zich blijkbaar menigmaal verveeld. Toen de poort werd vrijgelegd zagen wij namelijk tot onze grote verrassing, dat de dagkanten volgekrast waren met schilden,

responderend met de aansluiting van de ringmuur aan de buitenkant, zouden daarop kunnen wijzen. Daar bouwnaden hier echter ten ene male ontbreken, moeten wij besluiten, dat de poorttoren in één campagne met de ringmuur is gebouwd en dat genoemde onregelmatigheden ontstaan zijn, doordat de bouwers de voor het poortgebouw bestemde hiaat in de ringmuurfundering verkeerd berekenden.

onder andere met het wapen van Horne en het Johannierter-kruis (afb. 21); enige inkrassingen van die aard komen ook voor aan de veldzijde; op de oostelijke binnendagkant zit voorts een inkrassing, die doet denken aan een inschrift.

Bij onderzoeken in de oorspronkelijk niet overwelfde brugkelder kwamen gegevens aan het licht, die opheldering kunnen verschaffen over de vroegere valbrug. Hier stonden wij aanvankelijk voor een probleem, omdat de gebruikelijke rechthoekige spionning om de poortomlijsting met katrolgaten in de bovenhoeken ontbreekt. Onder de poort echter zijn op hun oude plaats twee stukken Naamse steen bewaard met draaigaten van de voormalige brug, terwijl aan weerskanten van de schietspleet onder de poort twee verticale stroken zijn uitgespaard in het metselwerk (afb. 18 en 19)¹⁴.

De brug kon wel niet helemaal rechtstandig worden opgehaald¹⁵ maar zeker tamelijk steil daar de naar binnen stekende brugbalken juist zouden terechtkomen in de verticale uitsparingen naast de schietspleet (fig 5). Door de brug smaller te maken dan de poort had men wellicht de mogelijkheid geschapen, hem vrij ver binnen de poortboog op te trekken en aldus een extraafsluiting van de doorgang te vormen. Twee vierkante gaten, kennelijk van de aanvang af aanwezig in het buitenvlak van de poortomlijsting, dienden vermoedelijk om een wegneembare brugleuning te dragen.

Vermoedelijk was de brug meestentijds neergelaten. In zo'n geval kon men overigens toch niet zonder meer naar binnen, omdat de poort niet alleen door een hamei kon worden afgesloten maar tevens door twee zware deuren. In de hoeken van het portaal zaten nog twee blokken steen met de speungaten (afb. 22), waarin deze deuren gedraaid hebben; het zuidelijke blok ten-

¹⁴ De oostmuur staat met een spaarboog op een fundering van keien. Voorts zijn onderin de kelder nog vierkante openingen te zien van een vroegere ringverankering, gelijk aan die van de verdwenen flankertoren, vermeld in noot 11.

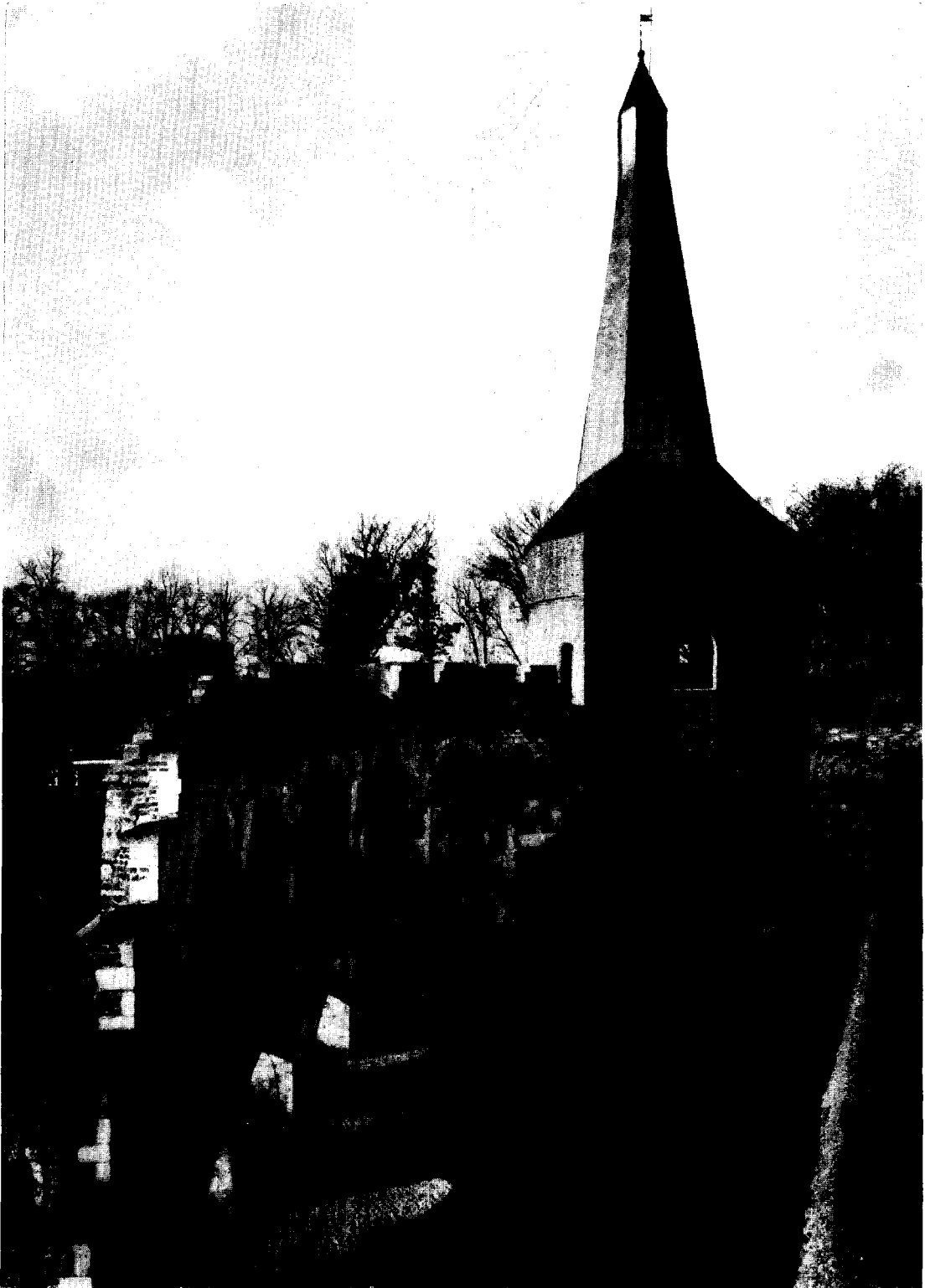
¹⁵ Misschien was het hijsstelsel ongeveer zoals afgebeeld in *Viollet-le-Ducs Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, deel 7 (1864), blz. 257, fig. 17. De veronderstelling van Viollet-le-Duc, dat het stelsel met kettingen aan de binnenkant zou samenhangen met het gebruik van vuurwapenen gaat hier niet op in verband met de sterke aanwijzingen voor een datering in de 13de eeuw. Overigens zijn juist de latere ophaalbruggen voorzien van de volgens Viollet-le-Duc zo kwetsbare kettingen aan de buitenzijde.

HET KASTEEL VAN HORN

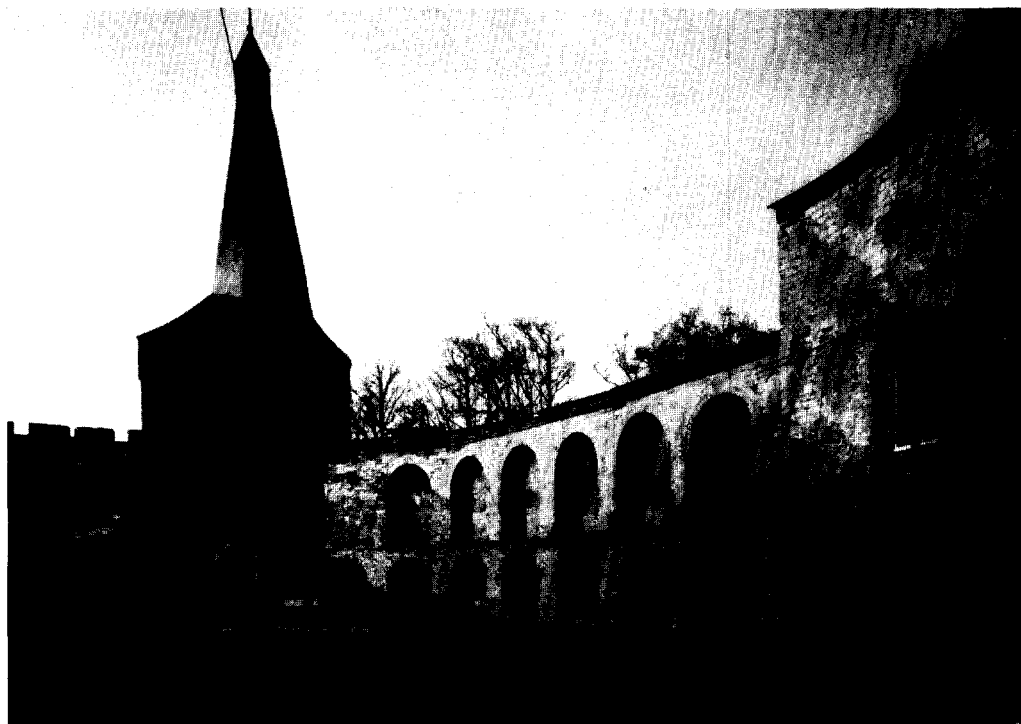
Afb. 7. Noordoostelijke muurtoren en gedeelte van de ringmuur van de 13de eeuwse burcht voor de restauratie. Steunberen uit de tijd van de verhoging in mergel. Openingen in de ringmuren uit het midden van de 19de eeuw. (Foto coll. Steenbergh)

HET KASTEEL VAN HORN

Afb. 8. Westelijk gedeelte van de 13de eeuwse burcht aan de kant van de binnenplaats na de restauratie. De bovenste bogenreeks staat op de oorspronkelijke weergang. De gevel van de toren werd van zijn neo-gotische opschik ontdaan. Links van de toren gerestaureerde kantelen. (Foto Monumentenzorg, 1960)

HET KASTEEL VAN HORN

Afb. 9. Oostelijk gedeelte van de 13de eeuwse burcht, gezien vanaf de binnenplaats na de restauratie. In de onderste boog van de ringmuur helemaal rechts is weer een vulling aangebracht met een schietpleet, zoals deze nog in beide nissen rechts van de z.g. rode toren aanwezig waren.

(Foto Monumentenzorg, 1960)

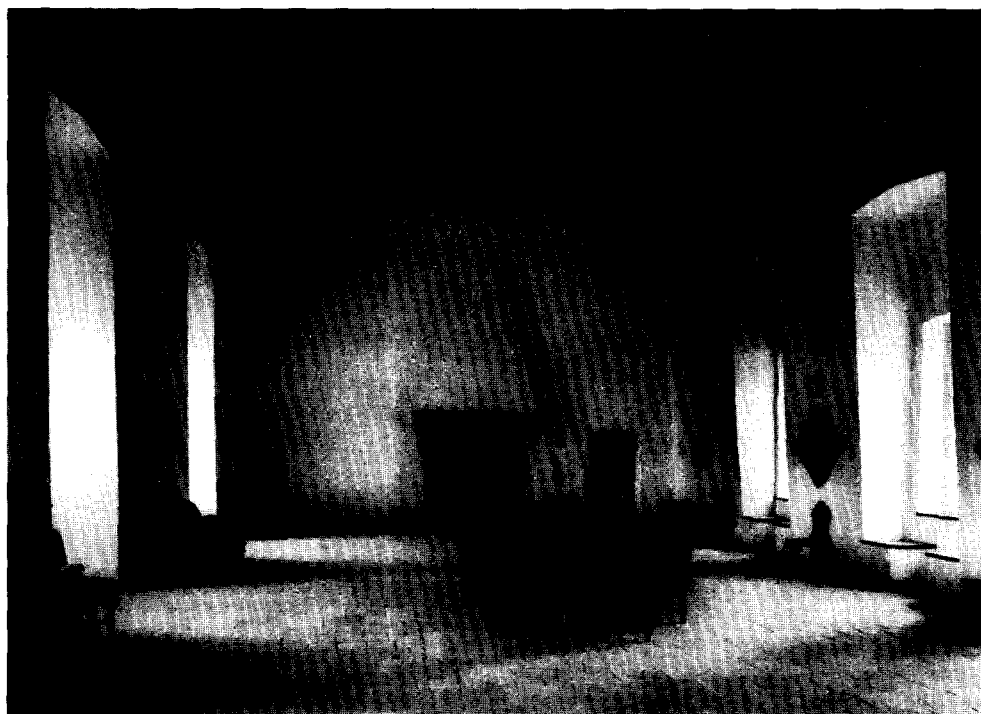
Afb. 10. Kasteel uit het zuiden na de restauratie. Rechts van het 13de eeuwse deel met verhoging in mergel stond een muurtoren, die verdwenen is bij verlenging van het hoofdgebouw in de 15de eeuw. Boven het middelste venster sporen van een 15de eeuws venster. Vensters gedicht bij herstel der grote zaal.

(Foto Monumentenzorg, 1959)

HET KASTEEL VAN HORN

Afb. 11. Grote zaal naar het westen na verwijdering van latere tussenmuren en balklagen. Trek-
balken met korbelen uit de eerste helft der 15de eeuw. Boven de 15de eeuwse venster nis links
is het boogfries op consoles te zien.
(Foto Monumentenzorg, 1954)

Afb. 12. De grote zaal na de restauratie.

(Foto Monumentenzorg, 1958)

gevolge van verzakking ongeveer 15 cm lager dan het andere. In het muurvlak daarboven hadden deze deuren duidelijke draaisporen achtergelaten en ook de afdrukken van hun onderste gehengen.

De zijwanden van de portaalruimte bleken te zijn opgelost in een segmentboognis elk met een schietspleet voor flankverdediging. De ruimte, waarvan de wanden blijkens resten waren afgewerkt met een dikke pleisterlaag met glad wit oppervlak, was overdekt geweest met een segmentbooggewelf. Aan de poortzijde had dit gewelf gerust op een muraalboog (afb. 20), die boven de muurdammen duidelijke sporen had achtergelaten. Boven deze muraalboog was het baksteenwerk door de verwijdering van de aanradering van het gewelf zeer ruw en onregelmatig tot aan een horizontale strook — het oorspronkelijke vloerpeil der verdieping —, waar gietwerk aan de dag trad en waarboven het latere mergelstenen muurwerk begint.

Verhoging van de 13de eeuwse burcht.

Zoals gezegd is de hele 13de eeuwse bakstenen aanleg in mergel verhoogd met uitzondering van de rode toren, die immers al boven de andere bouwdeelen uitstak. Een nieuwe weergang op rondbogen kwam te staan op de oude bakstenen bogenreeks van de ringmuur. Op steunberen halverwege twee flankeertorens, werden nu arkelentjes opgetrokken. Van de mergelstenen kantelen zijn er nog enkele bewaard en gerestaureerd ten zuiden van de rode toren (afb. 8 en 9). Ook zijn er nog resten van kantelen zichtbaar in het mergelwerk van de noordoostelijke toren (afb. 4). De woonvleugel, die tot dan toe boven de ringmuur had uitgestoken, werd nu door het aanbrengen van enige lagen mergel bij de verhoogde ringmuur aangepast (afb. 10).

Deze mergelverhoging kon uitvoerig onderzocht worden tijdens de restauratie van de voormalige poorttoren. Hierbij bleek, dat het mergelstenen muurwerk een kern heeft van gietwerk. De muren van de bovenverdieping van de poorttoren waren versterkt geweest door ingemetselde balken van een ringverankering. Van de totaal verstikte ankerbalken werd nog slechts enig vermolmd hout aangetroffen. Bij de restauratie heeft men de overgebleven ruimten dezer balken zo goed mogelijk dichtgegoten met beton.

De muren van de poorttoren eindigden in een, bij de restauratie grotendeels vrijgelegde weergang met kantelen. Deze weergang was van de verdieping uit bereikbaar langs een half rond uit-

gebouwd bakstenen traptorentje met een spiltrap, waarvan de overblijfselen werden teruggevonden op de hoek aan de noordkant, waar vroeger de schildmuur aansloot. Van de kantelen konden vorm en afmetingen aan de hand van de sterk door brand beschadigde overblijfselen (afb. 13) nauwkeurig vastgesteld worden. Zij zijn bij de restauratie gereconstrueerd (afb. 4). De taps toelopende schietspleten begonnen op gelijke hoogte als de zogenaamde moordgaten tussen de kantelen. Of de schietspleten afgedekt waren of niet, is niet met zekerheid te zeggen, daar de enige (afgedekte) schietspleet, die onbeschadigd was (aan de noordzijde) niet in mergel was aangebracht maar in baksteen. Tussen de middelste kantelen zat een opening, die toegang moet hebben verschaft tot de hordijs boven de poort, weergegeven op een oude afbeelding, die nog ter sprake zal komen. De weergang was van boven afgestreeken met een specielaag, waarin zich baksteengruis bevond. Daar de bovenste balkgaten alle ingehakt bleken te zijn, mag men aannemen, dat de bovenverdieping aanvankelijk geen overdekking heeft gehad.

Over het tijdstip van deze verhoging verkeren wij in het onzekere. Vast staat, dat de bakstenen, hier en daar in het mergelwerk toegepast, hetzelfde grote formaat vertonen als de bakstenen in het oudere werk. Verder kan ook het gietwerk in de kern van de mergelstenen muren op een betrekkelijk hoge ouderdom wijzen. Wellicht heeft de verhoging zelfs nog plaats gevonden voor het einde van de 13de eeuw.

Zo was er in de 13de eeuw te Horn dus een nagenoeg ronde burcht verzezen met vier rond uitgebouwde flankeertorens, een rechthoekige poorttoren zonder dak en tegen de schildmuur een tweedelig woongebouw, waarvan het grootste stuk een enkele ongedeelde ruimte bevatte. Ronde of veelhoekige burchten met flankeertorens zijn in de 13de eeuw allereerste in West-Europa gebouwd. Vele stemden niet alleen in algemene opzet maar ook in afmetingen enigszins met elkaar overeen. Zo ontlopen de burchten van Horn, (Rijnland), Hülchrath Beersel (bij Brussel) ¹⁶ en bijvoorbeeld Grosmont (Engeland) ¹⁷ en Rothesay (Schotland) ¹⁸ elkaar in afmetingen maar betrekkelijk weinig. De diameter ligt in de buurt van de 40-50 meter. Toch

¹⁶ B. Ebhardt, *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*, Berlijn 1939, afb. 157.

¹⁷ Ebhardt, *o.c.*, afb. 192.

¹⁸ S. Cruden, *The scottish castle*, Edinburgh-Londen 1960, fig. 3.

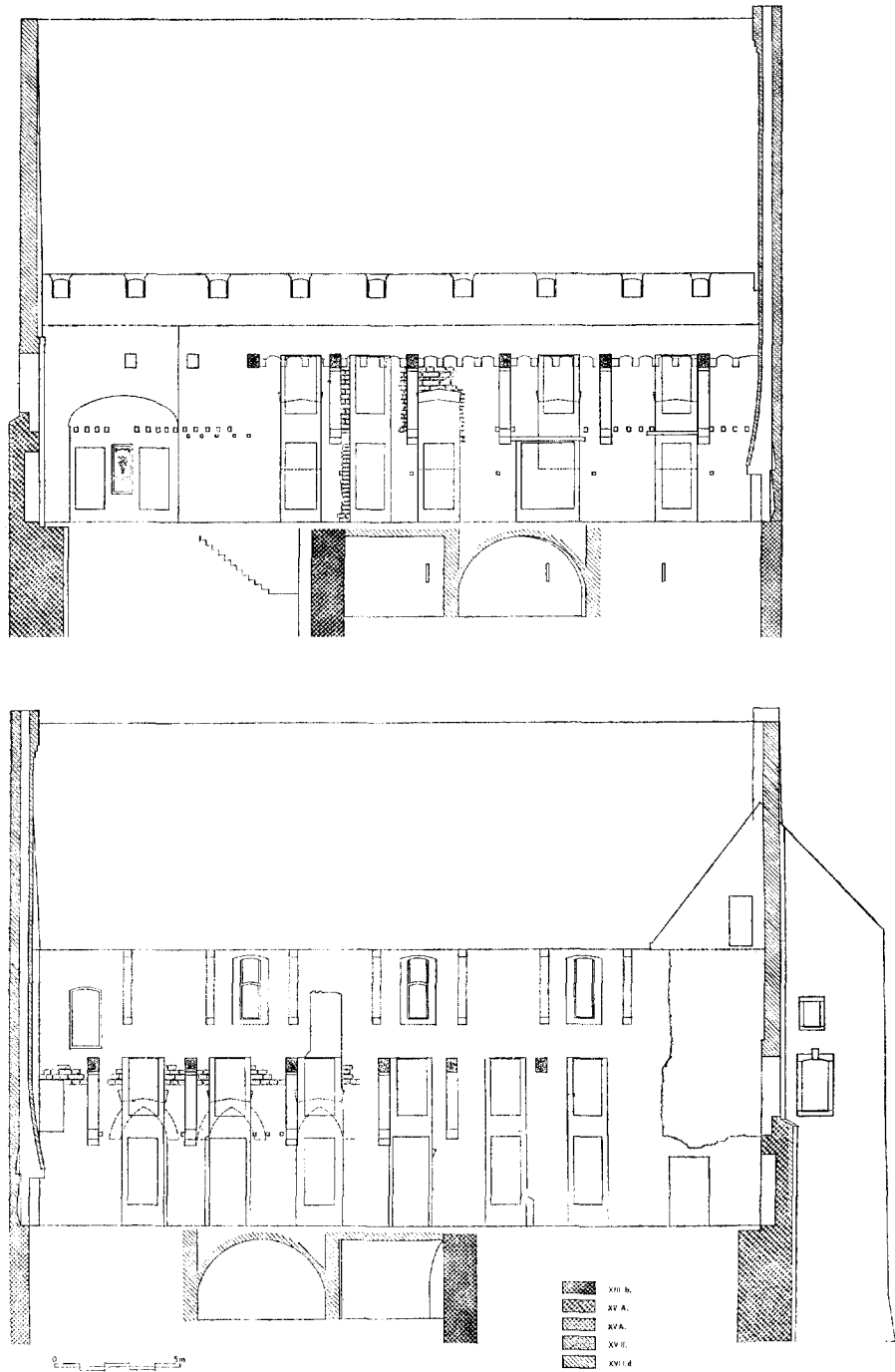

Fig. 6. Lengtedoorsneden over het hoofdgebouw met aanduiding van de belangrijkste gegevens, die tijdens de restauratie verkregen zijn: de spitsbogen der 13de eeuwse vensters aan de noordzijde zijn met streep-stippellijnen aangegeven, de segmentbogen van de 15de eeuwse vensternissen met stippellijnen. Schaal 1 : 300.

(Tekening Monumentenzorg)

kan men moeilijk veronderstellen, dat men bij elkaar is gaan meten. Vermoedelijk had de praktijk bewezen, dat een ronde of veelhoekige aanleg met uitspringende torens bij een dergelijke grootte het best voldeed aan de toenmalige verdedigingseisen.

De burcht in de 15de eeuw.

Er zijn geen geschreven berichten uit de Middeleeuwen bewaard, die ons iets kunnen leren over de verdere bouwgeschiedenis. Gelukkig beschikken wij althans over de reproductie van een zeer belangrijk document in de vorm van een schilderij, dat zich eertijds in het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn bevond en dat — helaas — in de Tweede Wereldoorlog verloren is gegaan (zie volgend artikel afb. 1). Het was vervaardigd ter nagedachtenis van Johanna van Meurs, die in 1461 gestorven echtgenote van Jacob van Horn. In het volgende artikel maakt J. Baron van Hövell tot Westerfliet het aannemelijk, dat het schilderij is gemaakt na 1466 doch niet later dan 1477. Het stelt Maria met het Goddelijk Kind voor tussen de H.H. Hieronymus en Elisabeth; voorts Jacob van Horn met zijn gezin en op de achtergrond twee kastelen. In het volgende artikel wordt aangetoond, dat het gebouw rechts niet zoals werd aangenomen het kasteel van Meurs voorstelt maar het kasteel van Weert. Links zien wij ongetwijfeld het kasteel van Horn (afb. 2). En deze zeer betrouwbare afbeelding leert, dat de belangrijkste verbouwingen, die de huidige massawerking bepalen, al plaats hadden gevonden toen het schilderij vervaardigd werd. Het gedeelte van de ringmuur ten noorden van de poorttoren had al moeten wijken voor een nieuwe poortvleugel en het woongebouw was uitgebreid ten koste van de oorspronkelijke aanleg ten zuiden van de poorttoren en bovendien aanzienlijk verhoogd. Al deze veranderingen zijn vermoedelijk tot stand gekomen in de eerste helft van de 15de eeuw. De baksteenformaten van de nieuwe poortvleugel en van de zeer zware schildmuren, die voortaan de zuidoosthoek vormden van het complex (resp. $27/28 \times 6.5 \times 13.5/14$ cm; 10 lagen = $83/84$ cm en $27/27.5 \times 6.5 \times 13.5$ cm; 10 lagen = 77 cm) stemmen namelijk ongeveer overeen met die in de na 1410 opgetrokken delen van de Sint Christoffelkerk te Roermond ($27.5/28 \times 6 \times 13/14$ cm).

Voordat deze verbouwingen plaats vonden heeft het kasteel zeer ernstig van een brand te lijden gehad. Hierop wezen twee zware buiten-

waart neigende brandlagen in de bodem binnen de nieuwe zuidoosthoek van het woongebouw. Onze datering van de nieuwbouw wordt bevestigd door het feit, dat de jongste scherf, aangetroffen in de grond boven deze brandlagen, uit de 15de eeuw stamde. Het zal deze brand geweest zijn, die de mergelstenen kantelen van de oorspronkelijke poorttoren zo ernstig had aangetast.

De nieuwe poortvleugel werd praktischer dan de oorspronkelijke. De brug kon namelijk opgehaald worden in de gebruikelijke rechthoekige sponning, die hier in Naamse steen is uitgevoerd. Overigens krijgt men tegenwoordig geen goede indruk van de verhoudingen omdat de inrit inmiddels aanmerkelijk is uitgediept. Een links van de poort teruggevonden venstertje bleek nog het oude ijzeren raster te bevatten.

Toen de oude poort met mergel was dichtgezet, stond de nieuwe dus tussen twee torens: de oude poorttoren, die nu verdedigingstoren was geworden, en aan de andere kant de 13de eeuwse flankeertoren. Van de schietspleten in de zijmuren, die hun functie hadden verloren, moest de zuidelijke blijkens teruggevonden sporen plaats maken voor een uitgebouwd gemak. Eerst bij deze verbouwing zal de voormalige poorttoren een dak gekregen hebben, en wel het dak, dat wij afgebeeld zien op het 15de eeuwse schilderij. De bovenverdieping is toen overdekt met behulp van moer- en kinderbalken. Wij vonden namelijk ingehakte gaten terug, die hierop wezen, en tevens de sporen van muurstijlen (afb. 13), waarop de balken aan de oostzijde gerust hebben.

Het ingrijpendst waren de veranderingen aan de zuidkant van het burchtcomplex, die het kasteel tenslotte de gedaante gaven, weergegeven op het 15de eeuwse schilderij. Hiervoor werden de zuidoostelijke flankeertoren en het gedeelte van de ronde ringmuur, dat van daar af naar de voormalige poorttoren liep, afgebroken en vervangen door twee zeer zware bakstenen schildmuren, waarvan overigens boven kelderniveau niet veel meer bewaard is dan een brok metselwerk op de zuidoosthoek.

Langs de grote zaal werd de 13de eeuwse schildmuur vervolgens inwendig met mergel verzaard, terwijl de tussenmuur aan de kant van het kleinere woongedeelte werd vervangen door een nieuwe van mergel, iets meer naar het westen dan de oude. Uit deze laatste ingreep volgt, dat ook het westelijke woongedeelte toen verregaand verbouwd is. Daar hiervan boven de grond ech-

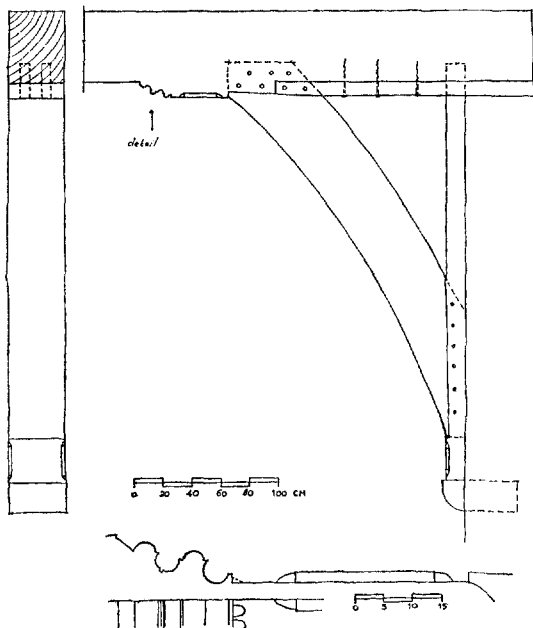

Fig. 7. Trekbalk met korbeel uit de grote zaal; eerste helft 15de eeuw.

(Tekening Monumentenzorg)

ter niets bewaard is kunnen wij slechts gissen naar de aard dezer verbouwing. Wel wijst de ongetwijfeld uit deze tijd stammende traptoren (baksteenformaat 26.5 x 6 x 12.5/13) erop, dat de westelijke vleugel sindsdien meer dan een woonlaag gehad heeft¹⁹.

De grote ongedeelde binnenruimte uit de 13de eeuw kreeg nu een heel ander aanzien. Ter vervanging van de drie spitsboogvensters aan de binnenplaats werden er nu zowel aan deze kant als aan de tegenover gelegen zijde vensters aangebracht in segmentboognissen (fig. 6). De mergelstenen binnenwand aan de zuidkant werd afgewerkt met een bakstenen segmentboogfries op (herbezigde?) rondgeprofileerde natuurstenen consoles (afb. 26). De bakstenen in de rollagen boven de vensternissen en het fries meten 26.5 x 6 x 12.5/13 cm. Op het terrein buiten het kasteel zijn fragmenten gevonden uit Naamse steen, afkomstig van kruiskozijsen, die passen in de segmentboognissen. Nog te vermelden valt, dat buiten naast een der later dichtgemetselde zuidelijke vensters nog twee ijzeren haken zijn blijven zitten, die bestemd kunnen zijn geweest om er in geval van nood een blindering aan op te hangen.

¹⁹ Van deze veelhoekige traptoren is nog een gedeelte zichtbaar boven de latere trapuitbouw.

De zware trekbalken op korbelen, die door de brand van 1948 zijn verloren gegaan (afb. 11 en fig. 7), werden aangebracht, toen de zaal — tegelijk met de verdere uitbouw van het woongedeelte — met een travee in oostwaartse richting werd vergroot. De profielen van de sleutelstukken toonden een sterke verwantschap met die in het huis van Arent toe Boecop in Elburg uit 1393, zodat wij mogen aannemen, dat die van Horn niet veel later — dus voor het midden van de 15de eeuw — tot stand zijn gekomen. De binnenplaatsgevel is toen op een meer dan 5 m diep gefundeerde mergelstenen onderbouw doorgetrokken tot aan de nieuwe oostelijke schildmuur²⁰. De 13de eeuwse oostgevel kwam te vervallen en de zaal werd aan die zijde afgesloten met een binnenwand van vakwerk, die een travee verder werd opgericht en waarvan tijdens de restauratie nog resten werden teruggevonden. Het segmentboogfries werd langs de zuidwand van de nieuwe travee doorgetrokken.

Na deze verbouwingen bezat de grote zaal dus kruisvensters van Naamse steen in segmentboognissen, een segmentboogfries op natuurstenen consoles langs de zuidwand en een zoldering met trekbalken op korbeels. Van de ingang uit deze tijd zijn geen resten meer aangetroffen. Daar de zaal een oostelijke afsluiting had in de vorm van een binnenwand van vakwerk, moet de stookplaats aan het andere einde van de ruimte bestaan hebben; door een latere vernieuwing van de westelijke muur is daarvan echter geen spoor meer over.

Het nieuwe gedeelte van het woongebouw, ten oosten van de grote zaal eindigde in een trapgevel, terwijl zich op de zuidoosthoek een arkelorentje bevond (afb. 2 en 3). Een dergelijk torentje was eveneens aanwezig op de buitenhoek van de verdwenen westvleugel.

Kort voor de vervaardiging van het 15de eeuwse schilderij had het silhouet van het kasteel trouwens nog een andere wijziging ondergaan, doordat de rode toren voorzien was van de iets uitgekraagde weergang (baksteenformaat 27/28 x 13.5/14 x 6.5/7 cm) en de hoge spits

²⁰ Uit deze tijd stamde ook de segmentboogingang van de kelders onder het nieuwe gedeelte en het smalle korbboogvenster daarboven, waarvan de resten werden teruggevonden bij de zuidoosthoek van de binnenplaats. Bij herstellingen aan de zuidelijke schildmuur kwam een aantal bruine geglazuurde middeleeuwse tegeltjes van 9 x 9 x 3.5 cm te voorschijn; enkele versierd met gele vogelfiguren (afb. 9). Zij hadden opnieuw gediend als vulmateriaal.

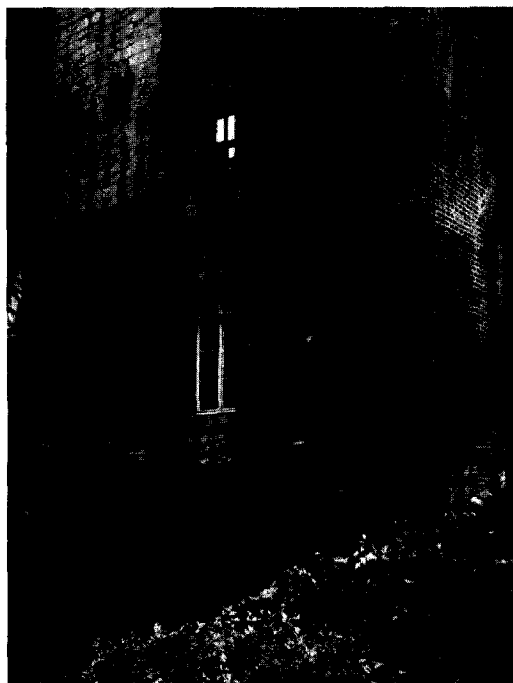
HET KASTEEL VAN HORN

Afb. 13. Frontmuur van de 13de eeuwse poortoren met resten van weergang en kantelen, van binnenuit gezien. (Foto Monumentenzorg, 1954)

Afb. 14. Overblijfsel van de zuidwestelijke muurtoren met de overkoepelde rest van een put in de muurdikte. (Foto Monumentenzorg, 1959)

Afb. 15. Buitenzijde van de 13de eeuwse poortoren voor de vrijlegging van de poort. (Foto Monumentenzorg, 1954)

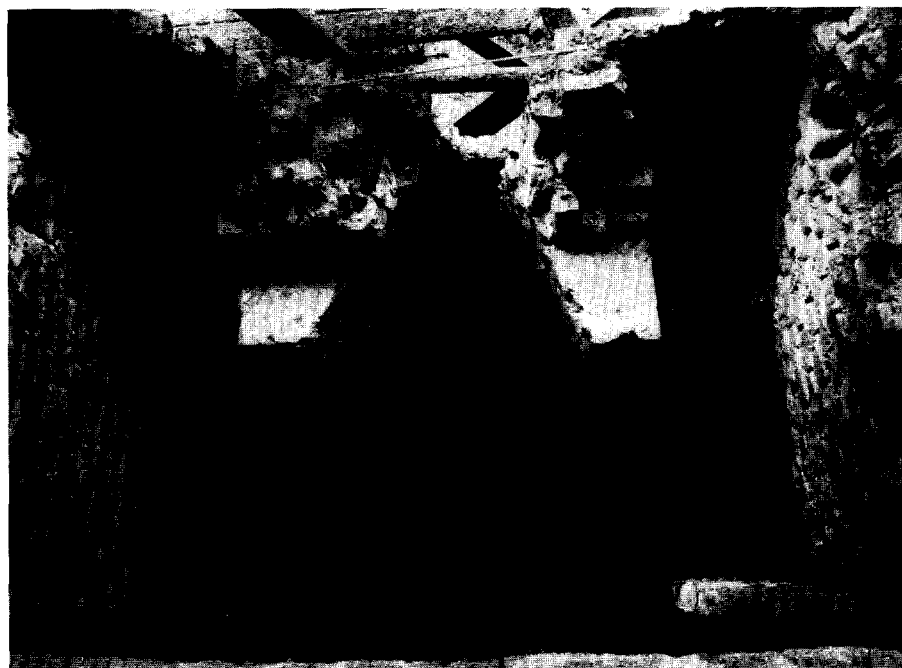
Afb. 16. De 15de eeuwse poortvleugel na de brand. Vensters neogotisch. (Foto Monumentenzorg, 1954)

HET KASTEEL VAN HORN

Afb. 17. Nog niet geheel vrijgelegde 13de eeuwse poortomlijsting van binnen uit gezien. Naast de muurdammen aan weerszijden de blokken met de draaigaten voor de deuren. Op de muurdam rechts de oorspronkelijke pleisterlaag.

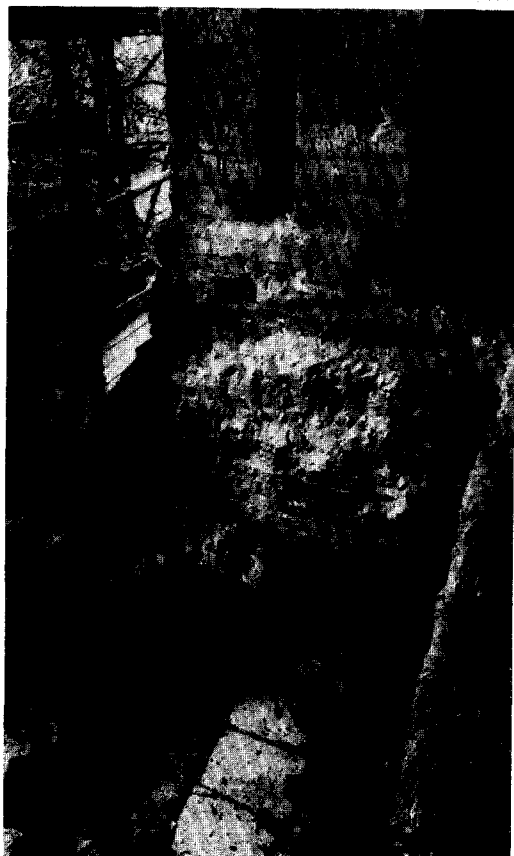
(Foto Monumentenzorg, 1954)

Afb. 18. Schietspleet onder de 13de eeuwse poort van boven af gezien. Links en rechts de sleuven, waarin de balken terecht kwamen van de omhoog gedraaide brug, waarvan ook de draaigaten te zien zijn.

(Foto Monumentenzorg, 1955)

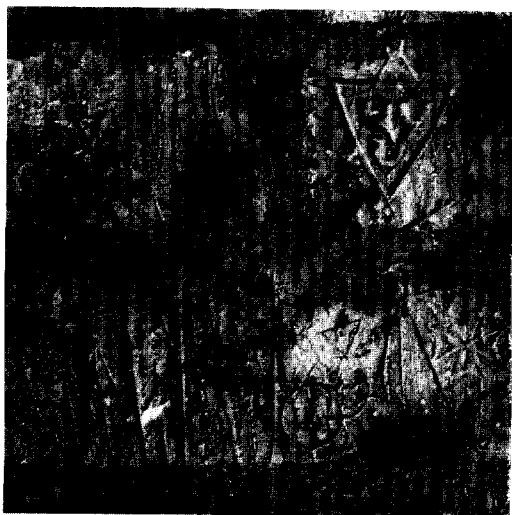
HET KASTEEL VAN HORN

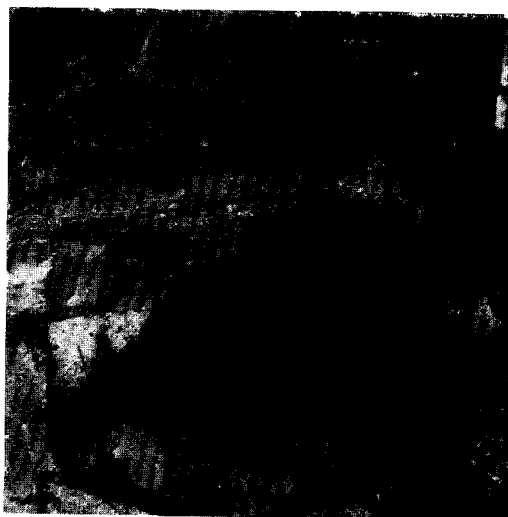
Afb. 19. Detail van de 13de eeuwse poort met sleuf voor het valhek. Lager een draaigat voor de brug. De schietspleet onder de poort nog niet helemaal vrijgelegd.

Afb. 20. Binnenkant van de muur boven de 13de eeuwse poort. Nis, waarin de sleuf voor het valhek uitkomt. Onderaan de muraalboogrest van het portaalgewelf.

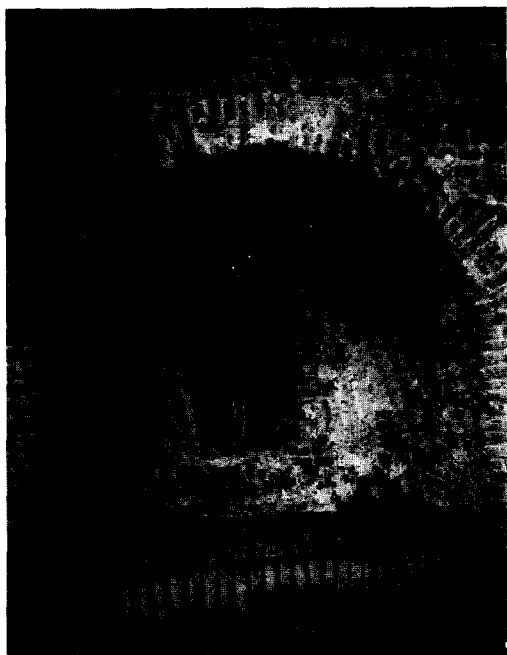

Afb. 21. Detail van de omlijsting van de oorspronkelijke poort met ingekraste wapenschilden uit de 13de of 14de eeuw.

Afb. 22. Speungat voor een der poortdeuren en daarboven een gehengafdruk en draaisporen.
(Foto's Monumentenzorg, 1954)

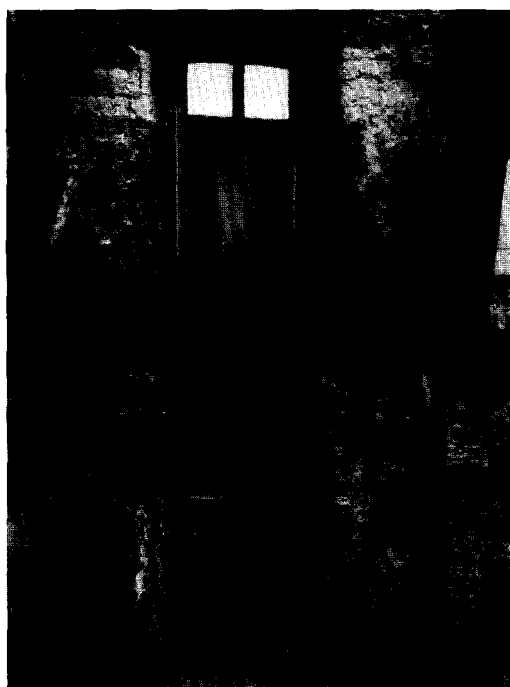
HET KASTEEL VAN HORN

Afb. 23. Sparboog met schietgat in de 13de eeuwse ringmuur.
(Foto Monumentenzorg, 1959)

Afb. 24. De 15de eeuwse kapconstructie van de z.g. rode toren.
(Foto Monumentenzorg, 1959)

Afb. 25. Travee van de noordelijke zaalwand met boven elkaar aanzetten van een 13de eeuwse spitsboogvenster, segmentboogaanzetten van een 15de eeuwse vensterenis en resten van de mergelverhoging van de 13de eeuwse bouw.
(Foto Monumentenzorg, 1954)

Afb. 26. Detail van de zuidelijke zaalwand. Trekbalk met korbeel, segmentboognis en boogfries uit de eerste helft van de 15de eeuw.
(Foto Monumentenzorg, 1953)

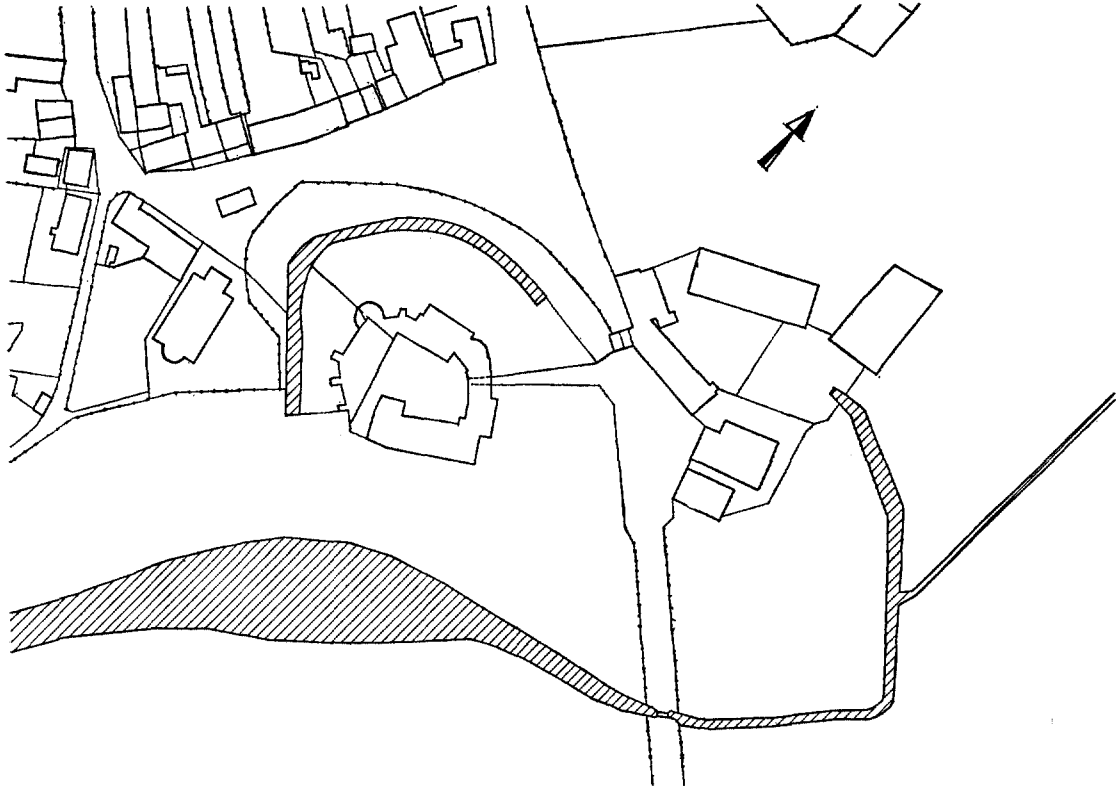

Fig. 8. Het kasteel met rechts de voorburcht en links de dorpskerk in het begin der 19de eeuw naar het oudste kadastrale minuutplan.

(afb. 2), waarvan slechts het oorspronkelijk open bovengedeelte in later tijd wat is ingekort. Volgens een onderzoek van de heer H. Janse wijzen de deels „gebroken” telmerken namelijk op de 15de eeuw. Ook de noordoostelijke toren bezit nog een oude kap, die 15de eeus kan zijn, doch het silhouet hiervan zal niet veel verschillen van de 13de eeuwse, die er mogelijk aan vooraf is gegaan.

In de 15de eeuw heeft de burcht dus een totaal ander karakter gekregen (fig. 2). De uitbreiding van het woongebouw, de nieuwe poortvleugel en de hoge spits van de rode toren moeten in een betrekkelijk kort tijdsbestek zijn opgetrokken, wat wijst op een geweldige bouwactiviteit. Vermoedelijk waren de werkzaamheden gereed gekomen tijdens het bewind van Jacob van Horne, bouwver van het kasteel van Weert, wiens aanzien blijkt uit de graventitel, die hem in 1450 verleend werd. De uitbreidingen waren dus nog betrekkelijk nieuw toen hij het schilderij ter nagedachtenis van zijn in 1461 overleden echtgenote liet vervaardigen.

Verdere verbouwingen.

In 1540 had Jan van Horne, die kinderloos stierf, het kasteel nagelaten aan zijn toen zestienjarige stiefzoon Philips van Montmorency. Bij diens doodvonnis in 1568 werden al zijn goederen verbeurd verklaard. Dit was het begin van langdurige strubbelingen. Nadat de bisschop van Luik het kasteel in 1570 in zijn bezit had genomen, werd het namelijk door verschillende pretendentes opgeëist. Deze wisselvalligheden hebben het gebouw meer kwaad dan goed gedaan, al zijn er in het begin van de 17de eeuw nog herstellingen verricht.

In 1631 gelastte de bisschop onder andere, om zo spoedig mogelijk de nodig geachte verandering aan de grote toren aan te brengen²¹. Vermoedelijk was hiermee de poortvleugel bedoeld want deze was inmiddels aanzienlijk verhoogd, getuige een prentje van Remacle le

²¹ E. W. Moes en K. Sluyterman, *Nederlandsche kasteelen en hun historie*, Amsterdam 1912-'15, deel 3, blz. 121.

Loup²² en een tekening uit 1738 van Jan de Beijer (afb. 3)²³. Boven de poort bevonden zich destijds maar liefst drie verdiepingen, die blijkens de afdekkingen der trapgevels nog uit de gotische periode kunnen gestamd hebben, al waren zij aangebracht na de vervaardiging van het 15de eeuwse schilderij. Rechts van het poortgebouw was een kleine tussenvleugel ingevoegd, waarvan de in- en uitgezwenkte zogenaamde Gelderse topgevel 16de of 17de eeuws moet zijn geweest.

Ook de oorspronkelijke poorttoren werd weer veranderd. Hij werd, vermoedelijk in het begin van de 17de eeuw²⁴, geschikt gemaakt voor bewoning door het aanbrengen van vensters en schouwen op de begane grond en de verdieping, terwijl het schilddak vervangen werd door een zadeldak.

De tekening van Jan de Beijer (afb. 3) laat echter al een danig verval zien. Zo was het venster in de vulling van de voormalige poort in 1738 niet veel meer dan een tamelijk onregelmatig gat, terwijl boven het venster van de verdieping een ruwe opening aangaf, waar voorheen de hordijs had uitgestoken.

Uit de volgende regels uit *Les délices du país de Liège* (1738-'44)²⁵ blijkt, dat het verval zeker niet beperkt was gebleven tot de voormalige poorttoren:

„Quant au Château, quoiqu'on reconnoisse facilement que l'absence de ses Maîtres lui a fait perdre de son ancien lustre, c'est encore un de ces grands & majestueux Edifices dont les ruines mêmes sont respectables. Il est situé sur une petite éminence qui commande tout à l'entour une vaste & fertile plaine qu'arrose la petite Rivière de Neer. Le plan en est rempli par une cour en demicercle, dont le diamètre est bordé d'un vaste Corps-de-Logis terminé par deux petites Tours. La plus belle pièce de ce Bâtiment est une Sale où s'assemble la Justice du País nommée communément Lindshall²⁶. Le reste de la clôture est une muraille crénelée que défendent deux grosses Tours,

²² In: De Saumery, *Les délices du país de Liège*, Luik 1738-'44, deel 4, t.o. blz. 147; geproduceerd o.a. bij Moes en Sluyterman, *o.c.*, deel 3, t.o. blz. 103.

²³ Stadsarchief Maastricht.

²⁴ Uit de weggebroken poortvulling is bij de restauratie een blok mergel tevoorschijn gekomen met het ingegrifte jaartal 1642 op een vlak, dat aan de binnenkant van de muur had gezeten.

²⁵ Deel 4, blz. 150-151.

²⁶ Tot 1794 was het kasteel zetel van het hof van Appel van de schepenbanken van Haelen, Buggenum, Heythuizen, Roggel, Neer en Beegden. *Publ. d. l. Soc. hist. et arch. dans le Limbourg* 87 (1951), blz. 31.

dont l'une est surmontée d'une haute Fleche; elles se communiquent réciproquement par une Galerie que regne en dedans & sert de banquette auz créneaux. Un fossé large & profond acheve la défense de cette Forteresse, qui vraisemblablement a été d'une grande défense. Elle est présentement habitée par un des Receveurs de la Mense Episcopale”.

Uit bovenaangehaalde regels konden wij bemerken, dat het kasteel zo verwaarloosd was, dat kon worden gesproken van bouwvallen. Een halve eeuw verdere verwaarlozing maakte een zeer ingrijpende herstelling, in feite een verbouwing onvermijdelijk.

Hierbij werd het oostelijk gedeelte van de hoofdvleugel vrijwel geheel vernieuwd, terwijl de trapgevel en het arkeltorentje op de zuidoosthoek moesten plaats maken voor de eenvoudige gevel, die wij thans kennen (afb. 4). De 15de eeuwse tussengevel van mergel aan de kant van het westelijke woongedeelte was al in een vroeger stadium vervangen door een nieuwe muur van baksteen. De binnenplaatsgevel werd geheel afgekloofd en vervolgens met nieuwe bakstenen beklampt. Overal verschenen voorts de geëikte vensteromlijstingen van Naamse steen met segmentboog en sluitsteen.

De afbraak van het westelijke gedeelte van het woongebouw maakte het nodig de grote zaal na overwelving der kelders te verdelen in twee verdiepingen met kleinere ruimten.

Ook de voormalige poorttoren kreeg een andere indeling, waarbij de kelder overwelfd werd en daarboven drie etages tot stand kwamen na verwijdering van het 13de eeuwse tongewelf van de beganegrondruimte.

Deze werkzaamheden moeten kort voor de onteigening van het kasteel in 1793 hebben plaats gevonden. Hierop wijst het jaartal 1787, dat ingegrift werd in de buitenmuur rechts van het venster boven de voormalige poort. In een der oostelijke vertrekken van de hoofdvleugel bevindt zich bovendien nog een schoorsteenmantel met een structropee in Lodewijk XVI-stijl.

Toen het kasteel op 23 Germinal VI (12 april 1798) openbaar werd verkocht aan Marcel Gérard Magnée uit Luik, werd het gebouw omschreven als:

„Un vieux chateau en forme de Donjon construit en briques, servant de demeure au repreneur; ce bâtiment consiste en un corps de logis contenant au rez-de-chaussé trois chambres, dont deux planchées, la troisième pavée en careaux de terre, trois cabinets planchés, deux cuisines dont une pavée en careaux de terre, l'autre non pavée; une serre et un lavoir.

A l'étage quatre chambres à feu et quatre cabinets, et un corridor; le tout surmontée de deux greniers et couvert d'un toit en ardoises exigeant des réparations très-considérables.

A gauche et en face de ce bâtiment se trouvent quatre étables à vaches dont l'un menaçant ruine, sept toits à cochons, dont deux sont sur le point de crouler de ces étables, l'un est couvert en ardoises, les autres en tuiles.

Une tour, dont le rez-de-chaussé sert de laiterie, surmonté d'un grenier très-défectueux, et un pigeonier; et finalement une deuxième tour contenant un fourail surmonté d'un grenier.

Ces divers bâtiments, qui contiennent quatre caves, forment la clôture d'une cour formée par une portecochère, laquelle par une digue mène à la Basse Cour" 27.

Ondanks de recente verbouwingen verkeerden de daken in een deplorabele toestand. De architect, Nicolas Duchers (of Duckers?), die belast was met de reparaties constateerde, „que les toit du chateau et appendices en général, à l'exception de celui d'une tour et d'une partie de celui près de la porte d'entrée, sont en très mauvais état, et réclament des restaurations très conséquentes" 27. Sporen aan de binnenkant van de oostgevel maken het echter zeer waarschijnlijk, dat het hoofdgebouw een tijdlang afgedekt is geweest met een nooddak. Vermoedelijk waren de verbouwingen dus nog niet helemaal gereed, toen het kasteel verkocht werd.

27 Moes en Sluyterman, *o.c.*, blz. 123-124.

SUMMARY

THE CASTLE OF HORN

BY J. J. F. W. VAN AGT

The castle of Horn near Roermond is one of the best-preserved mediaeval castles in the Netherlands. Moreover, it is of historical importance to the nation, as it once belonged to Philippe de Montmorency, the unfortunate Count of Hornes who, together with the Count of Egmont, fell victim to Alva's Council of Blood and was beheaded on the Grand-Place at Brussels.

In the second world war the building was situated in the fighting-zone for months on end, but miraculously the war damages proved less serious than might have been expected. In 1948, however, the roof caught fire when repairs were being done by plumbers, and the fire spread throughout the domestic quarters. The restoration

Op het oudste kadastrale minuutplan (fig. 8) kunnen wij zien hoe betrekkelijk compleet het hele slotcomplex nog was in het begin van de 19de eeuw. Het voorplein was toen nog vanaf het dorp toegankelijk via een poortgebouw.

De veranderingen in neogotische geest uit het midden van de vorige eeuw hebben het uiterlijk van de gebouwen evenmin goed gedaan als de eind-18de eeuwse verbouwing. Laat ons echter bedenken, dat het kasteel ook het lot had kunnen ondergaan van het Nijmeegse Valkhof! Bovendien is het loggia-achtige effect van de balustrades in de opengemaakte bogen van de ringmuur niet zonder een zekere romantische charme. Bij de restauratie is overigens getracht de indruk van weerbaarheid althans een weinig te herstellen door de boog naast de noordoostelijke flankertoren opnieuw te voorzien van een vulling met schietspleet. Zo vertoont de weermuur op enkele plaatsen tenminste weer zijn oude uiterlijk.

Ik kan in deze samenhang moeilijk ingaan op de vele technische restauratieproblemen, die in zo'n goede harmonie zijn opgelost. Wel moeten hier de allerbelangrijkste veranderingen worden genoemd: het zichtbaar maken van de oorspronkelijke poortomlijsting en het herstel van de grote zaal in haar 15de eeuwse gedaante. Er is een bijzonder mooie ruimte ontstaan, waarvoor men enkele onvermijdelijke discrepanties, zoals de dichtgemetselde bovenvensters, graag voor lief neemt.

which was carried out in 1954-1957 provided ample scope for researches into the architectural history of the building.

The castle was erected near the river Meuse which at that time flew in a more westerly channel. The site had previously been occupied by a building, but the comparatively thin fragments of cobble and tufa foundations that were excavated definitely do not belong to a keep. It is even questionable whether they are the remains of a fortified residence at all.

The castle was enclosed by a circular curtain with projecting wall towers, and it was surrounded by a moat. Occasionally the water-level was very high, so that measures were taken

for raising the inner bailey five metres above the original ground level on which the walls were founded.

Projecting mural towers were not used systematically in mediaeval fortification until after 1200. They enabled the walls to be covered by flanking fire and were naturally most effective when set in straight curtain walls, built on a polygonal, square or rectangular plan. Horn castle is one of those structures where projecting towers were erected simultaneously with the — still circular — curtain wall, a fact that suggests a transitional period before the mid-thirteenth century, when the consequences of the newly introduced element were not yet fully appreciated. The first mention made of the castle, in 1243, may refer to the circular plan with mural towers.

A considerable portion of the 13th century fortification survives, such as two of the four projecting towers and the greater part of the rectangular gatehouse, which still exists close to the present gatehouse. During the restoration the remains of the two vanished towers and parts of the curtain wall on either side of the original gatehouse were recovered.

The long wing at the southend, used for the living-quarters, consisted of two parts of which the east one contained a single undivided room over the cellar.

The circular castle was probably heightened in marl as early as c. 1300, except for the north-west tower, called the red tower, which already rose above the rest of the buildings and so has always been of brick throughout. A new rampart walk supported by round arches was built on top

of the old brick arcades of the curtain wall, which was provided with watch towers supported on corbels and buttresses. A roofless superstructure was added to the gatehouse.

When the marl battlements of the 13th century gatehouse were laid bare in the course of the restoration, they appeared to bear the marks of serious damage by fire. An excavation provided evidence that this fire took place before the castle acquired its definite form in the first half of the 15th century.

This period saw the erection of a new gatehouse north of the original wing; the domestic quarters were heightened and extended at the expense of the 13th century plan. Recessed cross-bar windows with segmental arches in the two long sides of the hall came to replace the old windows overlooking the courtyard. The new ceiling of the hall was supported by heavy tiebeams with corbels and moulded collar-blocks. Moreover, the red tower was somewhat heightened and surmounted by a tall spire.

A painting of c. 1475, formerly in the possession of the Kaiser Friedrich Museum at Berlin and lost in the second world war, represents the castle in question and shows that its principal forms have remained virtually unaltered. Only the 15th century gatehouse was heightened considerably at a later period, probably before the mid-sixteenth century. This added height, however, disappeared again by the end of the 18th century, when drastic renovations became necessary. The great hall, which was then divided into storeys with several smaller rooms, was restored to its original form during the latest restoration.

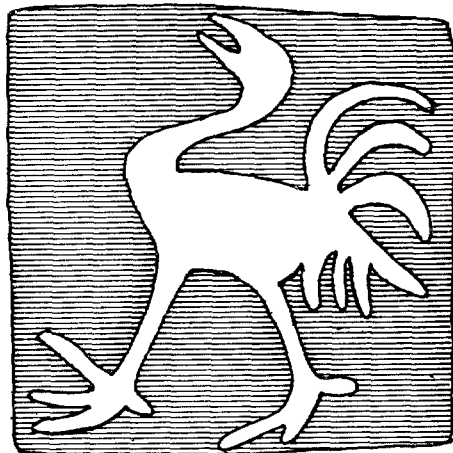

Fig. 9. Tegeltje (vgl. kol. 24, n. 20).

DE GEDENKTAFEL VAN GRAVIN JOHANNA VAN MEURS, ECHTGENOTE VAN GRAAF JACOB VAN HORNE

DOOR

J. BARON VAN HÖVELL TOT WESTERFLIER

Tijdens een lezing over de herstelwerkzaamheden aan het kasteel van Horn verzocht de spreker van die avond¹ mij, de memorietafel of gedenkschilderij van gravin Johanna van Meurs, echtgenote van graaf Jacob van Horne, nader te bestuderen, in het bijzonder de talrijke daarop voorkomende familiewapens.

Een reproductie van de memorietafel (afb. 1) en een vergroot detail ervan wat betreft de linker bovenhoek werden tijdens genoemde lezing vertoond (zie vorige artikel, afb. 2). Deze linkerbovenhoek geeft namelijk het kasteel van Horn weer en wel zo natuurgetrouw dat men het raadzaam achtte, dit deel van de afbeelding tijdens de restauratiewerkzaamheden een vaste plaats te geven in de directiekeet. Het heeft daar gehangen tot de restauratie voltooid was.

Wijlen professor Albert Steeger schreef in zijn artikel „Ein Bild des Moerser Grafenschlosses aus dem 15. Jahrhundert”, dat de memorietafel vroeger deel uitmaakte van de verzameling van het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn en vermeld werd in de catalogus: *Die Deutschen und Alt-niederländischen Meister*, 1929, nr. 590a, maar dat zij sinds de laatste oorlog verdwenen is². Verdere bijzonderheden geeft dr. Daniel van Wely O.F.M., in *De Maasgouw*³. Volgens hem

¹ Deze lezing met lichtbeelden werd op 1 maart 1961 in het Gemeentelijk Museum te Roermond gehouden door de heer C. J. M. van der Veken, rayonarchitect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

² Albert Steeger, „Ein Bild des Moerser Grafenschlosses aus dem 15. Jahrhundert”, *Die Heimat, Zeitschrift für niederrheinische Heimatpflege* (1952), blz. 116-120.

³ Daniël van Wely O.F.M., „De memorietafel ter nagedachtenis van Gravin Johanna van Meurs († 1461)”, *De Maasgouw*, 80 (1961), kol. 129-138. Datzelfde in: *Maas- en Roerbode* 1-4 april 1961. Ook J. Henkens, archivaris der gemeente Weert, neemt aan dat de memorietafel in de periode 1940-1945 door oorlogshandelingen verwoest werd. Zie *Maas- en Roerbode* van 4-11 november 1961.

is de memorietafel tengevolge van oorlogshandelingen in de jaren 1940-1945 geheel vernield. Zij moet een paneel geweest zijn van bescheiden omvang (87 × 94 cm). Gelukkig werd vóór de oorlog een foto vervaardigd (afb. 1).

Het paneel is gevat in een lijst, die tot randschrift draagt:

Int iair ons heren Mcccclxi des anderen daighs inden april starrf toe woirc / hem die hoigebaren vrouwe Johanna dochter grevëfredericks van moirse / irste grevinne toe hoirne vrouwe toe altena toe montegys [= Montigny] toe torterlhem [= Cortessem] ende / toe cranendonck hier begrave wes siele moet ruhen in vreden amē.

De vermelding „hier begrave” slaat op de kloosterkerk van St. Elisabethdal te Nunhem, een vlek enkele kilometers verwijderd van de burcht Horn. Waarschijnlijk in de Franse tijd is de memorietafel van daar weggevoerd en uiteindelijk beland in de collectie van het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn. Uit het randschrift blijkt verder dat gravin Johanna van Horne-van Meurs stierf op 2 april 1461 te Woudrichem en dat zij de dochter was van graaf Frederik van Meurs. Van de titels die zij voert is er geen enkele ontleend aan die van haar vader. Integendeel, alle slaan zij op bezittingen van het geslacht Horne, met name op die van graaf Jacob, wiens echtgenote zij was. De blazoenen op de lijst wijzen echter wel naar haar eigen (hoge) afkomst.

In de rechter bovenhoek vindt men het gedeelde wapen van moederszijde, namelijk Kleef-Mark.

In de linker bovenhoek: het gevierendeelde wapen van haar vader, namelijk Meurs-Saarwerden.

In de linker benedenhoek: Saarwerden.

In de rechter benedenhoek het gevierendeelde wapen met hartschild, namelijk Gulik-Berg-Limburg.

De vier wapens verbeelden derhalve de vier kwartieren van Johanna. Een gedeelte van het

heraldische vraagstuk met de memorietafel samenhangende is thans opgelost. Voor wat betreft de andere wapens, geschilderd aan de voet van de neergeknielde personen, verschaftte een artikel van pater Pompen O.F.M. een volledig antwoord ⁴:

In het midden ziet men geknield in wapenrusting Jacob van Horne; hem werd tegen het einde van 1450 de titel van rijksgraaf verleend. Tevoren in datzelfde jaar maakte hij een bedevaart naar het Heilige Land, welke gebeurtenis wijd en zijd bezongen werd in een volkslied. Met de bouw van een machtig kasteel te Weert, dat niet onder deed voor dat van Horn, begon hij in 1455. In 1458 verkreeg hij de eigendom van Bocholt, mede belangrijk voor de watervoorziening te Weert, alwaar de stads- en kasteelgrachten gevoed werden met de Bocholtse of Weerter Beek. Vervolgens kocht graaf Jacob in 1460 de heerlijkheid Cranendonk (met Eindhoven) aan. Het randschrift der memorietafel vermeldt dan ook terecht deze laatste aanwinst; de voorgaande titels kwamen het huis Horne al eerder toe.

Ter rechterzijde wordt graaf Jacob aan de voet geflankeerd door zijn familiewapen. Dit blazoen neemt op de memorietafel door zijn grootte en door zijn centrale opstelling een ereplaats in. Het helmteken bestaat uit een hermelijnen kegelvormige hoed aan het benedeneinde voorzien van een horizontale hermelijnen band. Het Hornse wapen (drie posthoorns of jacht-hoorns) vertoont hier de hoorns omgewend.

In de knielende volwassen vrouw, geplaatst tegenover graaf Jacob, herkent men gravin Johanna, aan wie de memorietafel gewijd is. Het wapen van haar geslacht gecombineerd met dat van Horne is geplaatst aan de voet, geheel in overeenstemming met de heraldische kleuren links boven in het randschrift. Ook de overige wapens links en rechts van het knielend ouderpaar zijn eenvoudig te identificeren. Links ziet men de vijf zoons, waarvan de eerste in geestelijk habijt: Jan van Horne, de latere prins-bischoep van Luik († 1505). Naast hem knielt in wapenrusting Frederik van Horne, naderhand heer van Montigny, gehuwd in het jaar 1466 met Philipotte van Melun. Hij sterft in 1487; beider blazoenen zijn weergegeven in het alliantiewapen aan zijn voet. Met het oog op de dagtekening van de memorietafel geeft het wapen

van Frederik, gehuwd in 1466, maar niet minder het wapen van de volgende in wapenrusting gestoken zoon, aanwijzingen. Deze voorgestelde is Jacob die, na afstand van de regering door zijn vader omstreeks 1470, de geschiedenis zal ingaan onder de naam van Jacob II. Hij huwde eerst (1460) Philipotte van Wurtemberg. Zij sterft echter reeds 4 juni 1475. Na haar overlijden zal Jacob II opnieuw huwen. Zijn tweede bruid is Johanna van Gruuthuuse, met wie hij omstreeks 1477 in de echt verenigd wordt.

Daar het wapen van de laatste echtgenote niet in het alliantiewapen van Jacob II is opgenomen, maar dat van zijn eerste gemalin wel, moet de gedenktafel vervaardigd zijn na 1466 (huwelijksjaar Horne-Melun) en zeker voor 1477 (huwelijksjaar Horne-Gruuthuuse).

Blijven thans ter beschouwing over de twee kinderen in donkere kleding, die eveneens in knielende houding zijn afgebeeld. Over hen valt weinig te zeggen. Het zijn de twee vroeg gestorven zoons van Jacob I van Horne, om welke reden het familiewapen niet is aangebracht. Zij zijn slechts geschilderd „pro memorie” of, om in de geest van het schilderij te blijven: „pro pia memoria”.

Ook bij de dochters ter rechterzijde, spreken de wapens aan hun voet duidelijke taal. De eerste dochter naast haar moeder neergeknield is Marie. Zij huwde de graaf van Virneburg. De wapencombinatie Horne-Virneburg illustreert deze verbintenis. Naast haar een andere dochter, Walburgis. Het gedeelde wapen wijst op haar huwelijk met Kuno II graaf van Manderscheid-Virneburg. De laatste figuur, op de memorietafel in knielende houding voorgesteld, zal gehuwd zijn geweest met een edelman in Brabant of Vlaanderen woonachtig. Dit blijkt uit haar hoofdtooi die van Vlaams of Brabants model is ⁵. Inderdaad wordt dit bevestigd door de genealogische gegevens, die voorhanden zijn. Margaretha van Horne (zij is de voorgestelde), jongste dochter van graaf Jacob I en geboren in 1460 of 1461, word op 3-4-jarige leeftijd verloofd aan Arnoud van Horn, graaf van Houtkerke, huwde evenwel in 1473 op 13-jarige leeftijd haar „schoonvader” Philips van Horn-Houtkerke. Het wapen Horne-Horn Houtkerke ziet men derhalve aan haar voet afgebeeld.

Bovenstaande genealogische en heraldische gegevens zijn inmiddels aangegroeid tot een geheel en de vraagsteller heeft het antwoord op zijn

⁴ Aurelius Pompen O.F.M., „Jacob de Eerste, graaf van Horne”, *Publications de la soc. hist. et arch. dans le Limbourg*, 40 (1904), blz. 3-211.

⁵ E. von Oidtmann in *Mitteilungen der Westdeutschen Gesellschaft für Familienkunde* 4 (1925).

vragen gekregen. Toen echter eenmaal de studie omtrent de memorietafel zover gevorderd was, konden wij de verleiding niet weerstaan het begonnen werk af te maken en ook onze aandacht te geven aan de nog resterende figuren en afbeeldingen.

Vooreerst de H. Maagd met Jezuskind. Zij is gezeten in een omsloten hof. De wijze van behandeling doet denken aan Zuidnederlands werk, met name aan de school van Rogier van der Weiden ⁶.

De mannelijke heilige naast de Madonna is abusievelijk aangezien voor de H. Jacobus. Dit deed de anonyme schrijver in de *Maas- en Roerbode* van 15 april 1955, evenals E. von Oidtmann en professor Steeger. Hun veronderstelling lag voor de hand. De eerste graaf van Horne was ook de eerste uit zijn geslacht die de naam Jacob bij zijn doopsel ontving en gezien deze voor de van Hornes nieuwe en opmerkelijke voornaam zou men verwachten hem in gezelschap van zijn doopheilige aan te treffen. De leeuw ter linkerzijde wijst echter op een voorstelling van de H. Hieronymus en de hoed is niet de pelgrimshoed maar het hoofddeksel van een kardinaal, een dracht die in de late middeleeuwen steeds aan de H. Hieronymus werd toegekend ⁷.

De devotie tot de H. Hieronymus kwam in de tweede helft der 15de eeuw tot grote bloei. Men vindt de heilige niet alleen als beschermer van ridders — mogelijk bestaat er een relatie tussen diegenen onder hen die het Heilige Land bezochten alwaar zij te Jeruzalem de ridderslag ontvingen ⁸ en de plaats Betlehem waar de H. Hieronymus leefde en stierf — maar vooral onder invloed van de Congregatie van Windesheim komt zijn verering in zwang. Het blijft overigens opmerkelijk, dat de memorietafel de H. Hieronymus vertoont als beschermer van graaf Jacob en dat niet zijn patroonheilige, St. Jacobus, ten tonele wordt gevoerd. Wellicht zal zijn aanwezigheid, die wij hier niet verwachten, een aanwijzing kun-

⁶ Aldus in volgorde van binnenkomst schriftelijke en mondelinge mededelingen, erkentelijk ontvangen van de heren kunsthistorici B. Reith, dr. H. Gerson en prof. dr. J. J. M. Timmers.

⁷ Walther Bremen, „Zur Ikonographie des Hornschen Tafelbildes“, *Die Heimat, Zeitschrift für nieder-rheinische Heimatpflege*, 24 (1953), blz. 50-52. De foutieve toeschrijving van Steeger wordt door hem aldaar gecorrigeerd.

⁸ A. J. Mertens en J. Henkens, *Schetsen uit de geschiedenis van het land van Weert*, Weert 1956, blz. 59.

nen geven bij het determineren van een der gebouwen rechts boven in de hoek der memorietafel.

De vrouwelijke heilige ter rechterzijde stelt de H. Elisabeth voor. Ook hier vraagt men zich af, waarom deze keuze gemaakt is en niet Johanna's patroonheilige als beschermster optreedt. Walther Bremen stelt vast, dat de H. Elisabeth hier wordt afgebeeld op een zelden voorkomende wijze. Zij houdt namelijk twee kronen in de hand, daarmede getuigende volledig afstand gedaan te hebben van haar wereldlijke macht (Hongarije en Thuringen). Eerst veel later zullen rozen in haar schoot het symbool zijn.

Inmiddels is een verklaring, waarom bij gravin Johanna haar dooppatrones ontbreekt en een andere heilige op de voorgrond treedt, gemakkelijk te geven. Zij ligt besloten in de mededeling te lezen op het randschrift van de memorietafel, luidende: „hier begrave“. Dat „hier“ slaat op de kloosterkerk, waar het lichaam werd bijgezet en wij weten dat klooster en kloosterkerk, gevestigd te Nunhem, behoorden aan de met het Windesheimer Kapittel verbonden kloostergemeenschap van Augustijner koorheren, en dat de memorietafel daar verbleef tot aan de komst der Fransen ⁹. Het klooster te Nunhem nu droeg de naam „St. Elisabethsdal“.

Dit Augustijnerklooster moet in bijzondere betrekking gestaan hebben tot gravin Johanna. Werden tevoren familieleden uit het geslacht Horne te Keizersbosch bij Neer begraven, gravin Johanna krijgt als eerste haar rustplaats te Nunhem in St. Elisabethsdal. Al eerder ondervond het klooster daar hulp en bescherming van haar vader, de graaf van Meurs, die de kanunniken rijkelijk begiftigde. Maar ook de ouders van haar echtgenoot, Jacob van Horne, blijken weldoeners te zijn geweest. Hun namen vindt men dan ook terug in het necrologium en jaargetijden werden voor hen gehouden tot aan de opheffing van het klooster. Het was in 1460 tenslotte (derhalve een jaar voordat zijn gemalin hem door de dood ontrukt werd), dat graaf Jacob St. Elisabethsdal vrij verklaarde van alle belastingen. De dank der kloosterlingen weerspiegelt zich in het dodenboek als zij hem inschrijven met de bewoordingen: „Praecipuus benefactor et fautor“ en als elk jaar voor hem een plechtige hoogmis op 1 juni wordt opgedragen ¹⁰.

⁹ Pompen, *o.c.*

¹⁰ Pompen, *o.c.*, blz. 22, 25 en 88. Van het klooster Keizersbosch bij Neer bestaat nog een gedeelte. In de

Waarom deze lange uitweiding over de H. Elisabeth op dit schilderij in samenhang met St. Elisabethsdal?

De uiteenzetting beoogde aan te tonen hoe reëel de verhouding is tussen een heiligenfiguur op een gedenktafel en een stichting, die de naam van diezelfde heilige draagt. Men is zelfs geneigd zich af te vragen waarom die stichting op de memorietafel niet werd afgebeeld. Ik meen echter, dat in dit geval een dergelijke behoefte niet bestond. Immers zij die hier als afgestorvene onder de bescherming wordt gesteld van de H. Elisabeth, ligt in het kloostergebouw van die naam begraven, zoals het randschrift op de lijst dit ons uitdrukkelijk mededeelt. Een bezoeker die de grafkerk bezocht zal niet de wens hebben gehad de gebouwen op een schilderij te zien afgebeeld welke hij met eigen ogen kan aanschouwen¹¹.

Wij zien ons thans voor de noodzaak gesteld ten aanzien van de andere heiligenfiguur, de H. Hieronymus, als beschermer van graaf Jacob, eveneens een correlatie te ontdekken. Argumenterende in de geest als hierboven moet bij deze kerkpatroon ook een stichting, klooster of kerk gevonden worden.

Eerst toen dit betoog grotendeels geschreven was, kreeg ik inzage van een eenvoudig boekje, dat reeds in 1949 was verschenen: de *Catalogus van het streekmuseum „Aldenborgh” Weert*, waarin de samensteller, pater Heyer O.F.M., de mening vertolkt, dat de burcht rechts op de memorietafel het nieuwe kasteel van Weert moet voorstellen. Dit betrekkelijk onbekende boekje is ongetwijfeld aan de aandacht ontsnapt van Albert Steeger en Walther Bremen. Deze twee schrijvers doen namelijk in hun reeds geciteerde „*Heimat*”-artikelen een oplossing aan de hand, die niet bevredigt. Beiden nemen zonder meer aan, dat ter rechterzijde op de memorietafel het kasteel van Meurs is afgebeeld. Immers, aldus hun gedachten-gang, Johanna stamt uit het grafelijk huis van Meurs. Zij is geboren in het kasteel van Meurs. Het slot op de achtergrond kan derhalve niet anders dan haar stamslot zijn. De betekenis van beide heiligenfiguren echter ontgaat professor

tuin van het rusthuis St. Elisabeth te Nunhem bevindt zich nog een fragment van de toren der voormalige kloosterkerk van St. Elisabethsdal.

¹¹ Het opschrift „hier begrave” was dus bedoeld om de bezoeker van de kerk te wijzen naar de grafkelder, waarin de overleden gravin rustte. De memorietafel was dus waarschijnlijk geen altaarstuk, maar eerder een rouwbord ofwel een epitaaf. Aldus ook Walther Bremen, o.c.

Steeger ten ene male. De oplossing die hij biedt wordt zeer vergemakkelijkt door zijn opvatting dat de patroonheilige van graaf Jacob de H. Jacobus is; de H. Elisabeth duidt hij slechts aan met de omschrijving: „eine Heilige in Nonnentracht”. Gelukkig wordt de iconografische misvatting van Albert Steeger niet gedeeld door Walther Bremen. Wel onderschrijft hij de mening van Steeger dat de burcht het kasteel van Meurs is maar de beide patroonheiligen onderkent hij op de juiste wijze.

Hij vraagt zich dan ook af, in welke grafkerk gravin Johanna is bijgezet, onbekend met het feit dat dit St. Elisabethsdal is¹². Ook wil hij bij deze grafkerk de patroon van graaf Jacob betrekken. Zijn conclusie wordt tenslotte een interessant compromis, waarbij hij veronderstelt, dat de grafkerk toebehoort moet hebben aan de orde der Hieronymieten (beter nog, volgens Bremen, aan de orde der Hieronymitessen). Op deze wijze figureert de H. Hieronymus op het schilderij in betrekking tot de patroon van deze orde en de H. Elisabeth houdt hem daarbij gezelschap als patrones der grafkerk, of van een altaar in die kerk. Nog moeilijker maken het zich beide auteurs wanneer zij aandacht vestigen op het kloosterkerkje, dat naast het kasteel is gelegen. Is het kasteel de burcht van Meurs, dan moet het kloosterkerkje een Meurse stichting zijn. De vraag is dan, kan Johanna daarin een rol gespeeld hebben? Deze vraag zal, voor zover mogelijk, nader beantwoord worden.

Waar het blijkt, dat Steeger en Bremen menige vraag, die de memorietafel oproept, oplossen als een aangelegenheid van het Nederrijnse, leek het ons van meet af aan eenvoudiger de gedenktafel met al haar taferelen minder ver van huis te plaatsen en wel in het gebied van de graaf van Horne zelf.

Dit geldt in ieder geval voor de linkerbovenhoek waar het stamslot der Hornes staat afgebeeld (zie vorige artikel afb. 2); maar ook de grafkerk in het klooster St. Elisabethsdal te Nunhem ligt op Horns territorium. Blijft nog over op de gedenktafel de burcht ter rechterzijde met de andere gebouwen te localiseren en te identificeren (afb. 2).

Van links naar rechts gaande ziet men vooreerst het formidabel kasteel, dat ter rechter zijde een ander gebouw naast zich heeft; dan volgt een

¹² Het is niet de eerste keer dat geschiedschrijvers aan weerszijden van de grens niet op de hoogte blijken van publikaties in het andere land. De staatsgrens is vaak ook een barricade op wetenschappelijk gebied!

kloosterkerkje, van de belendende gebouwen afgescheiden door bossages. Daar St. Elisabethsdal naar onze mening niet in aanmerking kwam om op de gedenktafel afgebeeld te worden (zie boven), rijst wel in gedachten het bestaan van een ander klooster, dat evenzeer in nauwste betrekking staat tot het Hornse gravengeslacht.

Wij bedoelen het Minderbroedersconvent te Weert, dat naar de wens van gravin Johanna geuit op haar sterfbed (1461) werd gesticht door haar echtgenoot op het terrein waar tot dan toe de Aldeborgh stond, de vroegere residentie van de Hornes te Weert. Hoe deze wens van gravin Johanna vervuld werd, welk belang deze stichting had voor de vestiging der Minderbroeders en voor het culturele en godsdienstige leven van Weert, kan men lezen in de reeds genoemde publikaties van pater Pompen, pater van Wely en de heren Mertens en Henkens. Nog nadrukkelijker dan ten aanzien van graaf Jacob in het necrologium van St. Elisabethsdal vermeldt dan ook het Liber Recommendationis Conventus Werthensis O.F.M. op dagtekening 2 april:

Obiit generosa et inclita Domina Johanna de Moers, Comitissa de Hoerne, prima fundatrix hujus conventus et aliorum conventuum singularissima benefactrix. Quae obiit A.D. MCCCCLXI 2a aprilis in Workum.

Graaf Jacob heeft zeer spoedig de uiterste wil van zijn echtgenote vervuld en begon de voorbereidende maatregelen te treffen. In de mei-maand van 1462 was alles reeds in zoverre gereed, dat men kon overgaan tot inwijding van de kloosterkerk. Deze werd tezamen met het kerkhof geconsacreerd ter ere Gods en van de H. Hieronymus. Aanwezig was graaf Jacob zelf, de echtgenoot der stichteres, en hij verhoogde de feestvreugde door de tuin en het klooster ook buiten de grachten van het oude kasteel „de Aldeborgh” naar de oostzijde te vergroten met een stuk gronds en twee vijvers, van welke schenking een notariële acte werd gemaakt¹³. Uit de wijding valt reeds te voorspellen, welke naam aan het nieuwe klooster gegeven zal worden en inderdaad, het Minderbroedersconvent te Weert zal officieel voortaan heten: „St. Hieronymusbosch”. Het lijkt thans niet te gewaagd in het kloostercomplex, dat geheel rechts, met bos omringd, in de rechterbovenhoek van de memorietafel zichtbaar is het observantenklooster St. Hieronymusbosch te zien. Zeker zou het omgekeer-

de vreemd zijn: op een gedenktafel een beschermheilige te vinden zelfs met terzijdestelling van de patroon van de naamdrager-opdrachtgever die er persoonlijk op voorkomt, terwijl geen enkele aanduiding in het schilderij aanwezig is, die relatie zou hebben met de ten tonele gevoerde beschermheilige, zoals wij de H. Hieronymus hier aantreffen, terwijl bij de andere heilige, St. Elisabeth, die relatie duidelijk aantoonbaar is.

Laten wij echter voorlopig afstappen van dit onderwerp en thans onze aandacht wijden aan het kasteel dat boven het aureool van de H. Elisabeth zo duidelijk uitgeschilderd is. Het is vooral Steeger geweest, die in zijn meergenoemd artikel de opvatting was toegedaan, dat hier het slot van de graaf van Meurs was afgebeeld. Hij signaleert eraast de zogenaamde voorburcht en het kloostertje, dat in zijn gedachtengang noodzakelijkerwijze te maken heeft met het Carmelietenconvent, gesticht door de bezitters van het belendende kasteel, de graven van Meurs. Dr. Rotthoff, Stadtarchivrat van Krefeld, en dr. Oediger, rijksarchivaris te Dusseldorp, waren zo vriendelijk ons mede te delen dat het Carmelietenklooster van Meurs inderdaad werd gesticht door Graaf Frederik van Meurs en zijn echtgenote Engelbrecht van Kleef-Mark (ouders van Johanna van Horne) en wel op 25 januari 1446, maar dat uit de bronnen, die nog voorhanden zijn, in ieder geval niets blijkt van enige medewerking van Johanna van Horne of van haar echtgenoot in deze stichting¹⁴. Helaas is het necrologium der Carmelieten, zo deelden beide archivarissen ons mede, verloren gegaan.

Reeds boven merkten wij op, dat het Steeger ontgaan is, wie de beschermheiligen in werkelijkheid waren, zodat de gedachte, of misschien de plaats van handeling in het tegenwoordige Nederlands Limburg te zoeken zou zijn, bij hem zelfs niet is opgekomen. Wel wijdt Steeger grote aandacht aan een door hem geleide recente opgraving die moet bewijzen dat de aldaar aange troffen funderingen en muurresten te herkennen zijn in het kasteel, afgebeeld ter rechter zijde op de Hornse memorietafel. Ter adstructie wordt bovendien een reproductie van een oude tekening in zijn artikel opgenomen. Dit plan dagtekent van 1800 en is vervaardigd door de landmeter Brix. Ter vergelijking is deze tekening ook in dit opstel gereproduceerd (fig. 1), zodat men zelf kan oordelen of identificatie van dit slot met het kasteel rechts boven op de memorietafel

¹³ Pompen, *o.c.*, blz. 119 met noot 4; onder bijlage x de letterlijke Latijnse tekst.

¹⁴ Brieven van 2 mei 1961 en 23 mei 1961.

aanvaardbaar is. Ons lijken in ieder geval de argumenten van Steeger weinig steekhoudend, al beroept hij zich veiligheidshalve op het feit, dat afbeeldingen van kastelen op middeleeuwse schilderstukken dikwijls volkomen afwijken van de oorspronkelijke bouwsels, zoals die voor zover het hun grondplan betreft, door middel van opgravingen gedeeltelijk teruggevonden kunnen worden. Uiteindelijk lijkt Steeger dan weer inconsequent want aan het slot van zijn artikel wordt de uitspraak van J. G. N. Renaud aangehaald, die juist beweert, dat de burcht op de linkerzijde van de gedenktafel — het kasteel Horn — wonderlijk betrouwbaar is afgebeeld, zoals bleek uit de eerste onderzoeken, ter plaatse verricht in 1952.

Men zal de indruk krijgen dat wij al te lang hebben stil gestaan bij de toeschrijvingen van Steeger — overigens een autoriteit op zijn gebied, — zoals die gepubliceerd werden in zijn „Heimat“-artikel. Wij hebben dit echter met opzet gedaan omdat nog steeds auteurs van naam menen zich bij de opvatting van Steeger te moeten aansluiten. Natuurlijk vallen zij hem niet bij inzake zijn oppervlakkige verklaring van beide patroon-heiligen, maar zij achten het onomstote-

lijk juist, dat het kasteel op de achtergrond het kasteel van Meurs moet zijn. Zijn voor hen de opgravingen door Steeger verricht en de kaart van Brix allerminst overtuigend, er is een bijzondere reden, die hen noopt vast te houden aan de theorie van Steeger. Zij is gelegen in het feit dat volgens hen de memorietafel louter gezien moet worden als memorietafel, waarvan uitdrukkelijk vaststaat, dat zij gewijd was aan de nagedachtenis aan gravin Johanna. Daarbij wijzen zij op het randschrift en op de vier wapens, daarop geschilderd, zijnde de wapenschilden van de gravin en niet van haar echtgenoot. Ook wijzen zij op een soort evenwichtige opvatting, die de schilder van de memorietafel moet beziel hebben: wordt ter ene zijde het kasteel van Horn afgebeeld, het stamslot van Jacob, dan volgt daaruit, dat de andere burcht het stamslot van gravin Johanna moet zijn, dus de burcht Meurs. Men zou gaarne hun opvatting onderschrijven, ware het niet, dat noch de ons bekende prenten van de burcht te Meurs, noch de plattegronden, noch de opgravingsresultaten van Steeger, aannemelijk maken, dat de identificatie juist is. Het tegenovergestelde is waar. Met de beste wil van de wereld is het onmogelijk die identificatie te ontdekken.

Ook stonden wij lang stil bij het feit, dat de burcht van Horn natuurgetrouw is weergegeven. Men herinnere zich in dit verband hoe wij met nadruk hebben vermeld, dat een foto van de burcht van Horn, zoals voorgesteld op de gedenktafel, aanwezig was in de directiekeet om te dienen bij de restauratiewerkzaamheden. Waarom, vragen wij ons af, zou plotseling de andere burcht ter rechterzijde volgens maatstaven der fantasie geschilderd zijn en mogen wij hier géén waarde hechten aan de juiste uitbeelding door de schilder der memorietafel?

Om nu te bewijzen, dat de burcht rechts op de gedenktafel een ander kasteel is dan dat van Meurs en dat een thans verdwenen bouwwerk, in het tegenwoordige Limburg gelegen, wel in aanmerking komt, zou theoretisch gezien, het volgende nodig zijn:

1. Oude afbeeldingen te produceren, die identificatie aanvaardbaar maken. Jammer genoeg zijn dergelijke afbeeldingen niet voorhanden; de oudste afbeelding die dan nog slechts een ruïne-toestand weergeeft, is een steendruk uit 1841 (afb. 3). Een andere uit de laatste helft der 19de eeuw vertoont uiteraard eveneens een bouwval.

2. Terreinverkenningen vergezeld van opgravingen. Deze zijn nog niet geschied ofschoon

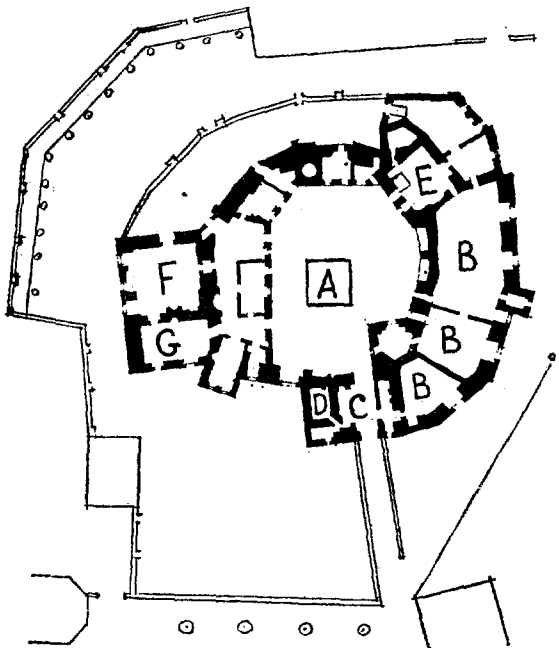

Fig. 1. Plattegrond van het kasteel van Meurs, omstreeks 1800 vervaardigd door de landmeter Brix. Toegevoegd is de vierkante donjon, waarvan de resten door A. Steeger werden opgegraven.

DE GEDENKTAFEL VAN JOHANNA VAN MEURS

Afb. 1. Gedenktafel, vermoedelijk tussen 1466 en 1477 vervaardigd ter nagedachtenis van gravin Johanna van Horne, geb. gravin van Meurs-Saarwerden († 1461). Op de achtergrond links het kasteel van Horn, rechts het kasteel van Weert. Het schilderij, certijds in het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn, is in de tweede Wereldoorlog verloren gegaan.

DE GEDENKTAFEL VAN JOHANNA VAN MEURS

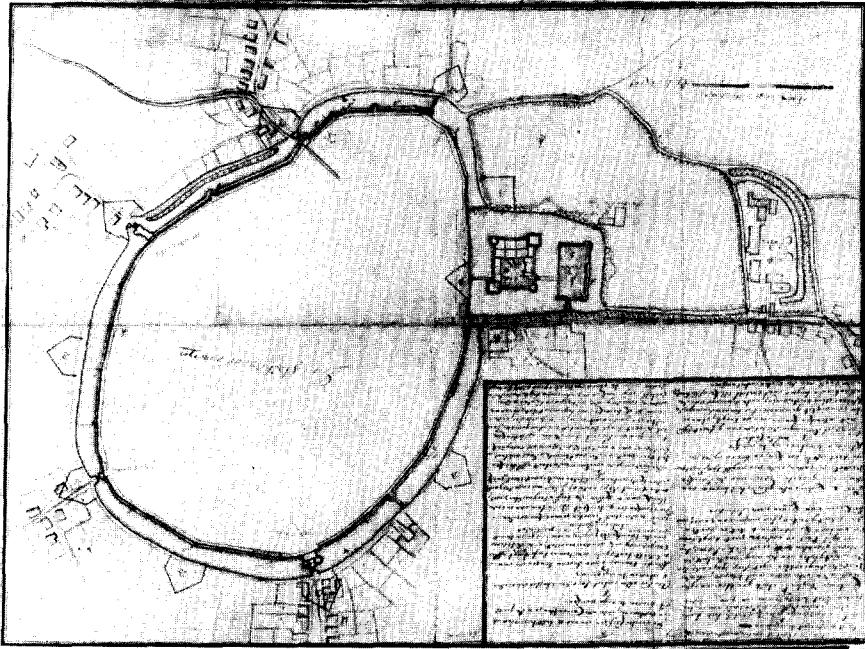

Afb. 2. Detail van de gedenktafel van Johanna van Meurs met voorstelling van het in 1455 begonnen nieuwe kasteel van Weert.

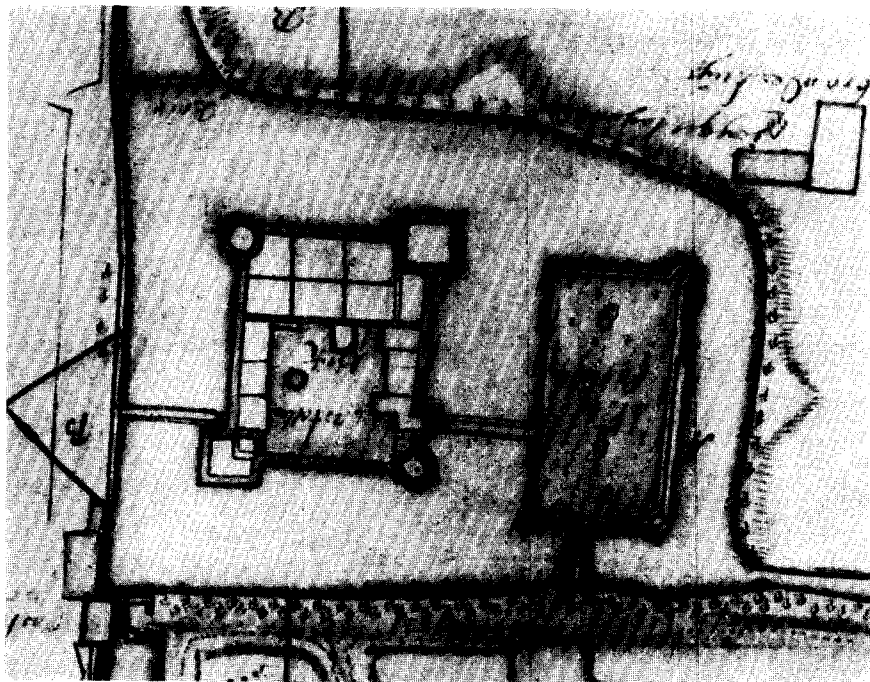

Afb. 3. Bouwvallen van het in 1702 verwoeste kasteel van Weert vanuit het oosten in 1841. Steendruk I. M. H. Smeets te Weert naar een tekening van J. J. F. Jansen.

DE GEDENKTAFEL VAN JOHANNA VAN MEURS

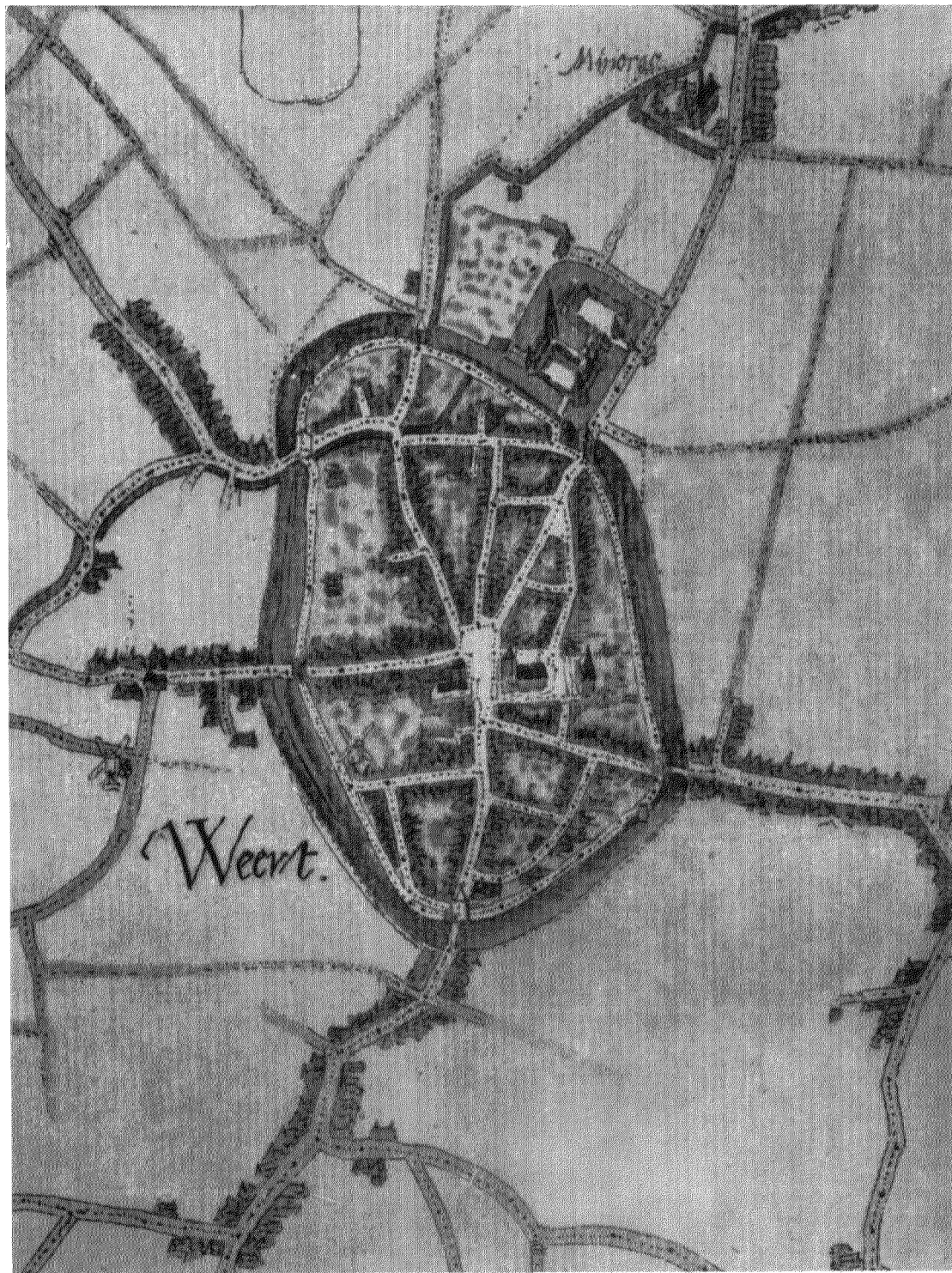

Afb. 4. Plattegrond van Weert met kasteel en Franciscaner klooster in 1703. Het klooster geheel rechts op de plaats van de Aldeborgh.

Afb. 5. Detail van de kaart uit 1703 met plattegrond van het in 1702 verwoeste kasteel. Kaart en detail zijn ondersteboven afgebeeld om vergelijking met afb. 2 gemakkelijker te maken. (Den Haag, Alg. Rijksarch., Arch. Rd v. State, coll. Hingman, inv. nr. 4386).

DE GEDENKTAFEL VAN JOHANNA VAN MEURS

Afb. 6. Plattgrond van Weert met kasteel en Franciscanerklooster naar de kaart van Jacob van Deventer van omstreeks 1560. Vgl. fig. 2. (Maastricht, Rijksarchief)

een normale stadsplattegrond van deze tijd (1962), waarop het bedoelde terrein voorkomt reeds sterke aanwijzingen geeft.

3. Oude plattegronden en situatiekaarten. Deze zijn gelukkig beschikbaar. Helaas zijn het er slechts twee, waarvan de ene, de kaart van Jacob van Deventer, vervaardigd in het midden der 16de eeuw, onze mening niet weerspreekt, de ander uit 1703 onze theorie bewijst. Deze laatste zal zo dadelijk in dit opstel onder de aandacht gebracht worden.

Het is echter de moeite waard eerst op andere gronden een hypothese te stellen en daarna met bewijzen uit een oude plattegrond die hypothese te bevestigen. In welke richting zich ons betoog thans gaat bewegen zal men reeds lang bepeurd hebben.

Het kan dus geen verrassing meer wekken, indien wij onze mening poneren, dat de burcht die oprijst in de rechterbovenhoek van de gedenktafel de nieuwe burcht van Weert ofwel „de Nijeborgh” aldaar moet zijn. Wij hebben al verteld, hoe Jacob I in 1455 met de bouw van dit kasteel begon en hoe hij door de aankoop van Bocholt (thans in België gelegen) de watervoorziening waarborgde zowel van de stadsgrachten van Weert als die van zijn kasteel. De Aldeborgh, de oorspronkelijke residentie te Weert van de Heren van Horne, kon inmiddels verlaten worden en als in 1461 gravin Johanna een vestiging van de Observanten te Weert wenst, wordt de oude burcht ingericht tot een ander doel, namelijk het onderbrengen van een kleine patersgemeenschap. Uit de keuze van St. Hieronymus als patroon kwamen wij reeds tot de slotsom dat er verband moest bestaan tussen het klooster St. Hieronymusbosch, welks stichting een geschiedkundig feit is, en het op de gedenktafel afgebeelde kloostercomplex. Dit klooster St. Hieronymusbosch lag dicht bij „de Nijeborgh”, het nieuwe kasteel. In werkelijkheid bedraagt de afstand nog geen vijfhonderd meter. Nemen wij derhalve aan, dat de gebouwen geheel rechts op de memorietafel die van St. Hieronymusbosch zijn, dan rest naar onze mening slechts de gevolgtrekking dat de grootse burcht daarnaast het nieuwgebouwde kasteel van Weert is; met andere woorden: pater Heyer had gelijk, toen hij in zijn reeds genoemde *Catalogus van het streekmuseum „Aldeborgh”* uit 1949 schreef, dat het nieuwe kasteel van Weert was afgebeeld.

De onderlinge ligging klopt trouwens met de situatie, die te Weert thans nog wordt aange- troffen. Even buiten de voormalige stadswallen

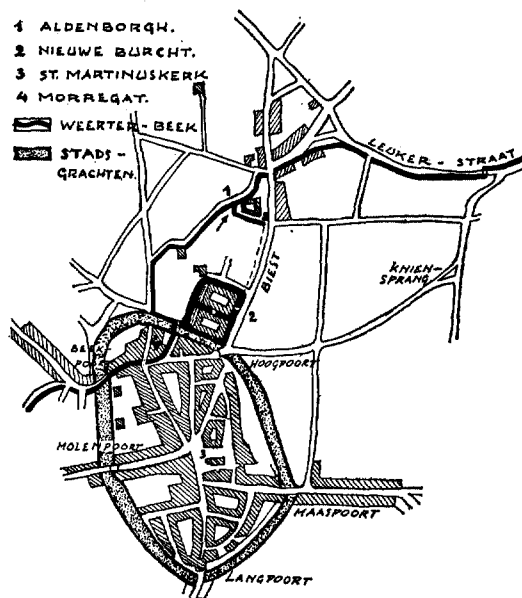

Fig. 2. Stadsplattegrond van Weert ten tijde van Jacob van Deventer (vgl. afb. 6).

ligt een terrein plaatselijk bekend als „het Kasteel” en ten noorden daarvan op enige afstand strekken zich de gebouwen uit waar tot op de huidige dag de paters Franciscanen resideren. Dat deze situatie in de loop der eeuwen weinig veranderd is getuigen de kaart van Jacob van Deventer (afb. 6) en een bijgewerkte plattegrond naar deze kaart, ontleend aan een recent geschrift (fig. 2) ¹⁵.

Aanvaarden wij derhalve, maar nog steeds hypothetisch, dat het grootse kasteel op de rechterzijde van de gedenktafel het kasteel van Weert ofwel de Nijeborgh voorstelt, dan kan met recht de vraag gesteld worden, hoe een zo wijds gebouwde burcht, in korte tijd tot stand kon komen. Wij weten dat de bouw begonnen werd in 1455. De memorietafel moet vervaardigd zijn na 1461 (sterfdatum gravin Johanna). Met behulp echter van de genealogische gegevens die dezelfde gedenktafel ons levert kan gesteld worden dat de tafel zeker niet vroeger vervaardigd werd dan 1466. De mogelijkheid blijft zelfs over, dat het schilderij nog later gemaakt werd, wellicht zelfs na het intreden van graaf Jacob als minderbroeder (1470); doch in alle geval vóór 1477 (zie boven), hetgeen weer niet in strijd is met

¹⁵ Daniël van Wely O.F.M., *Horne en de Minderbroeders*, Weert 1961.

het verblijf van de opdrachtgever in het klooster, omdat bekend is, dat graaf Jacob na zich teruggetrokken te hebben uit de wereld nog vele tijdelijke zaken vanuit het convent regelde¹⁶. Ons inziens is een bouwperiode van ongeveer twintig jaren voldoende om een middeleeuws kasteel, in de vorm, die de memorietafel ons laat zien, tot stand te brengen.

De tot nu toe gestelde hypothese, dat inderdaad het kasteel van Weert op de gedenktafel vereeuwigd werd, kan steun vinden, indien men zich weet te verplaatsen in de gedachtengang van degene, die de opdracht gaf tot het vervaardigen van deze gedenktafel. Wij herhalen enige belangrijke gebeurtenissen, die in het voorgaande slechts terloops werden verteld. Een ommekeer vond plaats in het leven van Jacob I, toen hij op een gegeven oogenblik (omstreeks 1470) afstand deed van zijn regering. Daarmede nam hij ook afscheid van zijn leven in de wereld. Kort tevoren had de gebeurtenis plaats gevonden, die op de memorietafel duidelijk in herinnering gebracht zou worden, namelijk het overlijden van zijn echtgenote gravin Johanna, dochter van de graaf van Meurs. Zijn huwelijk met haar moet bijzonder gelukkig geweest zijn. Maar de dood sloeg toe en zij heeft offervaardig het tijdelijke vaarwel moeten zeggen, zoals ook de bij haar afgebeelde H. Elisabeth dit demonstreert, door de dubbele kroon van het hoofd te nemen en in de hand te houden. Vergeten wij niet, dat Jacob van Horne de gedenktafel liet vervaardigen, toen hij op het toppunt van zijn macht stond. Hij was de eerste graaf van zijn geslacht. Talrijke bezittingen en heerlijkheden kon hij de zijne noemen. Stuk voor stuk staan zij dan ook vermeld als randschrift op de memorietafel. Hetzelfde randschrift memoreert, dat zijn gestorven echtgenote een dochter was van de graaf van Meurs, welke belangrijke mededeling onderstreept wordt door de vier wapenschilden op de hoeken van het schilderij. Ook zijn kinderen hadden allen recht op fraaie blazoenen, geparenteerd als zij waren aan bekende geslachten. Ook deze wapens zijn duidelijk afgebeeld, evenwel centraal gesteld blijft toch het wapen van het geslacht Horne, dat de ereplaats heeft gekregen op het schilderij.

Het afscheidstableau, dat deze Hornse Bourgondiër zich gedacht had na te laten, bood echter nog meer plaats om belangrijke feiten vast te leggen. Het patronaatschap van de H. Hiero-

nymus wijst op de ontvangen ridderslag in het Heilige Land, maar tevens op zijn contacten (en die van gravin Johanna) met stichtingen, die in de geest van Windesheim tot nieuw leven kwamen. Maar waarom zou niet een van deze belangrijkste stichtingen mede afgebeeld kunnen worden? Wij hebben deze vraag al beantwoord door te wijzen naar het kloostergebouw in de rechterbovenhoek van de memorietafel. Inderdaad was deze de belangrijkste. De vestiging van de Minderbroeders op het terrein van de Aldeborgh, op de plaats dus van de ridderwoning waar Jacob zelf geboren werd, was immers de laatste wens geweest van de stervende echtgenote. Maar evenmin werd St. Elisabethsdal vergeten. Dit kon gebeuren door de vermelding „hier [d.i. in St. Elisabethsdal] begraven” en door het uitschilderen van de H. Elisabeth, beschermend de hand houdend boven de vrouwe van Horne.

Minder overeenkomstig de gedachte van de tijd lijkt het ons, dat het kasteel rechts ter ere van gravin Johanna zou weergegeven zijn, zoals menig auteur dit wil. Gesteld dat de afbeelding inderdaad het kasteel van Meurs zou vertoond hebben, dan is toch een relatie met gravin Johanna persoonlijk nauwelijks denkbaar. Johanna was het jongste kind van de oude graaf. Een erfdochter kan zij niet genoemd worden, daar haar broer, Vincent van Meurs, ook na haar dood nog leefde en het kasteel van Meurs bewoonde. Ook lijkt het ons, gezien de middeleeuwse opvattingen in dat opzicht, minder denkbaar, dat een pieuse vrouw, getrouwd bovendien in een niet verwant geslacht, vereeuwigd wordt met een dergelijk ridderlijk en mannelijk symbool als een versterkt huis.

Ons lijkt het meer waarschijnlijk, dat graaf Jacob bij zijn afscheid van de wereld de gelegenheid waarnam, om op dit afscheidstableau alles uit te beelden wat hem lief was geweest en dat de memorietafel aan zijn vrouw gewijd, hem ongezocht de gelegenheid bood de macht, praal en en pracht, die zijn deel waren geweest, voor goed en op waardige wijze vast te leggen zonder zijn gestorven echtgenote te kort te doen. En zo wijzen, menen wij, beide kastelen naar de Hornes, aan welk geslacht zowel het trotse stamslot als de nieuwe burcht tot eer en glorie strekten.

Het zal niet overbodig zijn om thans, nadat vele beschouwingen van min of meer bespiegelende aard, naar voren zijn gebracht, met behulp van een sterk vergrote foto, de burcht die onze aandacht heeft en waarvan wij geloven dat

¹⁶ Pompen, *o.c.*, blz. 152 e.v.

deze het kasteel van Weert voorstelt, nader te bekijken (afb. 2).

Voor onze ogen rijst een machtig slot op. Het is omgeven door een lage muur aan de voorzijde en omringd door een brede gracht. Met de voorburcht is het slot verbonden door een valbrug. Wij noteren verder vier torens. Gaat men ze na van links naar rechts, dan valt als eerste onmiddellijk op de hoge zuid-oostelijke hoektoren rustend in het water. Zoals de gedenktafel het duidelijk laat zien, is dit een rijzig bouwwerk, vierhoekig van opbouw, hogerop gekanteeld en voorzien van hoektorentjes, uiteindelijk gekroond met een spits. Gaande naar rechts, worden wij een andere hoektoren gewaar. Hij diende tot bescherming van de noordoostelijke flank van het kasteel. Doordat het aureool van de H. Elisabeth ter plaatse het zicht beneemt, kunnen wij slechts vaststellen dat hij rond is en een dak draagt dat in een punt toeloopt. Bezien wij nu de andere lange zijde van het kasteelcomplex, gelegen aan de westzijde. Ook daar staan twee torens. Van de zuidwestelijke steekt slechts de spits boven het slot uit, terwijl die op het noordwesten zich in zijn machtige vormgeving duidelijk aftekent. Evenals bij de eerstgenoemde, de zuid-oostelijke, treft ons het hoge, langgerekte en spits toelopen-dak. Vooral het feit dat de toren niet rond, maar uitgesproken vierkant is, dienen wij ons in het geheugen te prenten.

Binnen het terrein door de vier torens aangegeven, ligt op de achtergrond een zeer hoog gebouw. Het langgerekte dak, de zijkanten met trapgevels, en de ramen van de bovenste verdieping, duiden op het woongedeelte. De vensters zijn gelijkmatig geplaatst behalve geheel rechts, waar er een is uitgespaard. Hier moest namelijk rekening worden gehouden met de kapel of kerk die daar tegen het woonhuis is aangebouwd. Dit kerkgebouw staat derhalve met de vrije zijden op het slotplein. Het is gedeeltelijk zichtbaar, doordat de muur die de verbinding vormt tussen de beide westelijke torens, laag is. Het gebouwtje waarvan het dak ter linkerzijde boven deze muur uitsteekt, zien wij aan voor een putgebouw; de put, de enige drinkwatervoorziening bij een middeleeuwse vesting, genoot een bijzondere zorg. Geheel rechts, dus naast de noordoostelijke toren, moet de brugpoort gezocht worden. Van deze poort uit werd de valbrug neergelaten, die de verbinding vormde met het slotplein. Verlaat men het kasteel weer over deze valbrug, dan komt men in de voorburcht. Deze voorburcht is op de memorie-

tafel geheel anders uitgevallen dan men verwacht zou hebben. Immers bij een middeleeuws kasteel bestaat de voorburcht in de regel uit lage gebouwen die een rechthoekig terrein beslaan. Merkwaardig is ook het hoogteverschil tussen de ingang tot de voorburcht (het punt waarop de valbrug in neergelaten toestand rust) en de toegang vanaf de weg, die eveneens door middel van een brug de voorburcht bereikbaar maakt. Wij zullen zo dadelijk op dit merkwaardig verschijnsel terugkomen.

Waar men tot nu toe zich tevreden heeft moeten stellen met beschouwingen en bespiegelingen, die onze zienswijze wellicht aannemelijk maken maar die niet noopten deze te onderschrijven, achten wij thans het ogenblik gekomen bewijzen op tafel te leggen, die voor ieder onbevooroordeeld beschouwer zo sprekend zijn, dat de gestelde hypothese: de burcht op de rechterzijde van de memorietafel moet de Nijeborgh ofwel het kasteel van Weert zijn, geen andere veronderstelling toelaat. Daartoe vragen wij Uw aandacht voor een oude plattegrond. Andere afbeeldingen, zelfs de meest primitieve, van het kasteel van Weert bestaan nu eenmaal niet, zoals hierboven al werd opgemerkt. Eerst in de 19de eeuw zijn tekeningen gemaakt, maar dan is het kasteel reeds twee eeuwen een bouwval. Een van die tekeningen, gesigeneerd J. J. F. Janssen dagtekent van 1841 (afb. 3). Als steendruk komt zij voor in het bekende werk van G. M. Poell¹⁷.

Maar ook plattegronden zijn schaars voorhanden. Een goed beeld van het kasteel, zoals het gesitueerd is ten opzichte van de stad Weert en het Minderbroedersklooster, geeft de bekende kartograaf Jacob van Deventer (afb. 6). De toenmaals Spaanse Nederlanden zijn door hem nauwkeurig in kaart gebracht. De kaart die Weert en omgeving uitbeeldt moet dagtekenen uit de jaren 1550-1565, dat is dus bijna honderd jaar nadat het kasteel van Weert gebouwd is. Fig. 2, gemaakt naar deze plattegrond, biedt het voordeel, dat bijkomstigheden die ons niet interesseren zijn weggelaten en dat de belangrijkste punten van namen zijn voorzien. Overigens levert ook de oorspronkelijke kaart van Jacob van Deventer voor onze stelling dat de burcht rechts op de memorietafel identiek zou zijn met het kasteel van Weert, geen doorslaand bewijs. Daarvoor treedt zij te weinig in bouw-

¹⁷ G. M. Poell, *Beschrijving van het hertogdom Limburg*, 's-Hertogenbosch, 1851.

kundige details, zodat bijvoorbeeld een ronde toren vierkant kan getekend zijn en omgekeerd.

Wij moeten echter terugkomen op onze aankondiging een plattegrond ter tafel te brengen, liefst van oude datum. Het geluk diende ons met het vinden van een archiefstuk. De Spaanse Successie-oorlog, die Franse legers verbonden met Spaanse in het veld bracht tegen de geallieerden (Oostenrijk, Pruisen, Engeland en de Republiek), liet ook Weert niet onberoerd. Het kasteel van Weert waarin Franse troepen zich verschanst hadden hield moedig stand maar moest tenslotte capituleren toen John Churchill, hertog van Marlborough, het zodanig liet beschieten dat verdere weerstand onmogelijk was (1702). Bij de overgave bleek het kasteel een ruïne.

Het jaar daarop (1703) liet de Raad van State een situatietekening vervaardigen, voorzien van een globale opgave van kosten verbonden aan een gedeeltelijk herstel. Deze kaart bleef behouden en kon tijdens het schrijven van dit artikel geraadpleegd worden ten Algemene Rijksarchieef te 's-Gravenhage¹⁸. Een reproductie vindt men opgenomen in deze bijdrage (afb. 4 en 5). Het is deze kaart, waarop behalve het kasteel van Weert, ook de stad zelf voorkomt, evenals de gebouwen van het Minderbroedersklooster, dat een beslissende rol zal spelen in het definitieve bewijs, dat wij trachten te leveren. Daartoe zoeken wij enige markante kentekenen op die het sterkst spreken zodra zij vergeleken worden met het geschilderde kasteel op de memorietafel. Naar onze mening zijn vooral kenmerkend de vier torens, die het kasteel heeft en die wij terugvinden op de plattegrond, die voor de Raad van State werd vervaardigd. Men lette vooreerst op de twee torens, welke op de zuidoostelijke en op de noordwestelijke hoek staan. Duidelijk zijn zij op de plattegrond als vierkante bastions ingetekend; zij corresponderen derhalve met de torens op de memorietafel. Hetzelfde geldt voor de ronde toren die het kasteel aan de noordoostelijke zijde beschermt. Dat ook de vierde toren, die op de zuidwesthoek, waarvan de gedenktafel slechts de spits toont, rond is geweest, is aannemelijk maar niet uit het schilderij te bewijzen. In alle geval levert zijn aanwezigheid daar ter plaatse geen tegenstrijdigheid op met de plattegrond, die het archief ons heeft nagelaten. Overtuigende taal spreekt de platte-

grond ook door het weergeven van de kasteel-situatie in het algemeen.

Opvallend door zijn ligging is immers het woongedeelte, dat als een lang recht blok het slotplein beheerst. Dat dit woongedeelte een machtig gebouw is geweest met verdiepingen is niet slechts te zien op het schilderij, maar ook de plattegrond bewijst dit. De aldaar getekende onderbouw heeft afmetingen, ruim genoeg om een dergelijk groot gebouw te dragen.

Iets nieuws leert de plattegrond ten aanzien van het slotplein. Het is groter van opzet geweest dan een beschouwing van het geschilderde kasteel doet vermoeden. Een zeer sterke troef in onze bewijsvoering wordt daar gevormd door een detail dat niet onmiddellijk opvalt. Wij bedoelen de halfronde uitbouw, aangebracht tegen het zogenaamde woongedeelte en met de vrije zijden uitspringend in het slotplein. De situatie aldaar komt nauwkeurig overeen met het beeld dat de memorietafel ons geeft; men zal zich herinneren, dat wij in dit gebouwtje met zijn torenspits een slotkapel meenden te herkennen. De plattegrond geeft ons gelijk door, behalve een treffende overeenstemming te laten zien wat betreft de plaats die deze kapel inneemt op het slotplein, ook een bijschrift te vertonen. De tekenaar uit 1703 is zo vriendelijk geweest in deze uitbouw het woord „Kirck” te schrijven.

Of het dak dat juist nog even te zien is boven de lage muur van het slotplein, te identificeren zou zijn met het dak van een putgebouwtje is een voor de hand liggende gedachte, maar niet bewijsbaar; het is overigens wel opmerkelijk dat de tekenaar van de plattegrond daar ter plaatse wel duidelijk aandacht besteedt aan de aanwezigheid van een put. Een dergelijke put kan voor de verwoesting van het kasteel overdekt zijn geweest.

Ook de gebouwen gesitueerd aan de noordzijde van het slotplein zijn goed thuis te brengen, die aan de zuidzijde minder; daar ze niet te zien zijn op het kasteel van de memorietafel zou men kunnen veronderstellen, dat het lage gebouwen waren, gelegen tegen de muur en er niet boven uitstekend. Het waren waarschijnlijk stallingen en schuren.

Nu (opnieuw) zoveel aandacht is besteed aan de eigenlijke burcht moeten wij thans nog enige woorden zeggen over de zogenaamde voorburcht, zoals wij die op de memorietafel afgebeeld vinden. Wij geloven namelijk niet, dat hier een voorburcht uitgebeeld is. De moeilijkheid schuilt daarin, dat dit gebouw op de memorietafel wei-

¹⁸ Collectie Hingman, inv. nr. 4386 (kaart afkomstig uit het archief van de Raad van State).

nig weg heeft van de middeleeuwse voorburchten, zoals wij die in het algemeen kennen. Een tweede moeilijkheid biedt de geringe overeenkomst met de duidelijke tekening die de plattegrond van de voorburcht geeft. Gaan wij opnieuw te rade bij Steeger dan lezen wij, dat hij in zijn „*Heimat*”-artikel de mening van E. von Oidtmann mededeelt, die gelooft, dat de gebouwen naast de burcht kloostergebouwen moeten zijn. Steeger bestrijdt deze mening en noemt dit gebouwencomplex de voorburcht van het kasteel.

Wij menen ook is dit opzicht het niet eens te mogen zijn met Steeger en zouden liever Von Oidtmann bijvallen. Wij hebben daar twee redenen voor. De eerste reden hebben wij zojuist uiteengezet, namelijk de geringe overeenkomst met de plattegrond. De tweede reden is van meer gecompliceerde aard. Het is namelijk wel zeer opvallend, dat de schilder van de memorietafel de zogenaamde voorburcht en de kloosterkerk als het ware in een enkel tafereel behandelt. Dit maken wij op uit het feit, dat er een zeer duidelijk niveauverschil bestaat tussen deze groep gebouwen en het kasteel. Dit verschil in hoogte valt niet onmiddellijk op omdat juist ter plaatse van de overgang het aureool van de H. Elisabeth geschilderd is. Dat de schilder de gebouwen, rechts van het aureool liggend, beschouwt als bij elkander te horen in tegenstelling tot het kasteel, dat zijn eigen plaats heeft, lijkt ons bovendien aantoonbaar door de grote waterpartij, die niet wordt voortgezet onder het kasteel, maar die zich slechts bepaalt tot de losse gebouwen geheel rechts. Hierbij doet zich nog een vraag voor, die slechts als zodanig dient te worden opgevat, maar die toch de moeite waard is om opgeworpen te worden, namelijk deze: is het mogelijk dat de schilder in het afbeelden van die grote waterpartij herinnert aan de notariële schenking van een stuk gronds en twee vijvers ten oosten van de Aldeborgh, door graaf Jacob zelf in de meimaand van 1462 toegezegd? Waar de memorietafel, naar gebleken is, een kaleidoscoop is vol herinneringen aan macht en goede daden van het Hornse gravenhuis, lijkt het ons niet te ver gezocht als wij aannemen, dat ook hier de schilder een belangrijke geste heeft vastgelegd. Het is uit de schenkingsacte bekend dat het geschonken terrein met de twee vijvers gelegen was ten oosten van het oude kasteelcomplex de Aldeborgh. Daar ook op de schilderij-situatie de waterpartij weergegeven is aan de oostzijde en wel zo breed als de bouwwerken rechts van het aureool, is deze geschilderde wa-

terpartij, gesitueerd op het oosten, een nieuwe steun voor ons betoog, dat de gebouwen rechts van het aureool bij elkaar behoren en dat dus de kloosterkerk geschilderd werd als een eenheid met het kloostergebouw.

En daarmee komen wij op een nieuw terrein van veronderstellingen. Het geschilderde kloostergebouw ziet er helemaal niet uit als zodanig. Dit klopt ook met de ons bekende geschiedkundige feiten. De eerste jaren hebben de minderbroeders zich moeten behelpen met de woonruimten, die het oude kasteel hun gaf. Als dus de schilder de kloosterwoning weergeeft van vóór 1477 (later kan niet zoals boven is uiteengezet) dan moet hij de oude Aldeborgh uitgebeeld hebben, hetgeen voor ons het schilderij nog rijker maakt. Wij bezitten dan niet alleen een afbeelding van het machtige in 1455 begonnen kasteel, maar kunnen ons ook een idee vormen van de oude burcht, die een voorganger was van deze. Dat de opdrachtgever zelfs met voorliefde de opdracht kon verstrekken tot het schilderen van de Aldeborgh hoeft ons niet te verwonderen. Weer moeten wij de memorietafel zien als een gelegenheid om in kort bestek te memoreren.

De Aldeborgh was het geboortehuis van graaf Jacob. Hier was het ook dat hij woonde met gravin Johanna als zij verbleven te Weert; hier zijn zeker een aantal kinderen uit hun huwelijk geboren. Maar hier, en dat lijkt ons ook een feit om te memoreren op de gedenktafel, in zijn vroeger geboortehuis, zou hij voortaan leven als monnik en er sterven. Zeker is dat het „gravenkamer-tje”, het vertrek waar graaf Jacob als monnik zijn verder leven sleet en dat als zodanig bij de minderbroeders steeds bekend heeft gestaan, zich bevond in een vleugel der latere kloostergebouwen, zuidwestelijk van de kerk die uitgebreid is op de plek waar wij de kerk op de memorietafel zien. Dat graaf Jacob bij het bestellen van de memorietafel, er mee rekening moest houden dat door zijn opdracht de eigenlijke voorburcht zou komen te vervallen, alleen al door gebrek aan plaats, zal hem niet berouwd hebben. De voorburcht is, indien juist weergegeven op het plan van 1703, zeker geen interessant gebouw geweest en de schilder heeft de opdracht elegant uitgevoerd door de ophaalbrug die in feite toegang gaf tot de voorburcht te laten dienen als verbindende schakel tussen de Nijeborgh en de Aldeborgh waardoor alle moeilijkheden met één slag werden opgelost.

SUMMARY

THE MEMORIAL PAINTING OF COUNTESS JOHANNA VAN MEURS, WIFE OF COUNT JACOB VAN HORNE

BY J. BARON VAN HÖVELL TOT WESTERFLIER

Formerly the Kaiser Friedrich Museum at Berlin owned a painting dedicated to the memory of Johanna van Meurs, who died in 1461 and was the wife of Count Jacob van Horne. It dated from c. 1475 and got lost in the second world war.

In the background of this painting two castles were represented. On the left the castle of Horn (near Roermond) was to be seen, and a reproduction of this detail rendered excellent service during the restoration, when attempts were made to trace the architectural development of the castle.

Opinions varied as to the castle on the right. In the — comparatively little known — catalogue of the regional museum of Weert the opinion had already been expressed that the castle represented here was that of Weert. In a later publication Professor A. Steeger tried to identify the castle on the right as the castle of Moers in the Rhineland.

The present author establishes the fact that the castle represented in the painting is that of Weert. He argues as follows: Since one of the castles, that of Horn, has been depicted fairly accurately, the other representation, namely of the castle above Johanna's head, is bound to be equally reliable. Since neither Steeger's arguments, nor the groundplan going with his article seem to prove convincingly that the castle on the right is the castle of Moers, the author faces the problem of the correct identification.

Further researches into the life of Jacob van Horne and his pious foundations, and equally those of his wife, pointed to Weert. The castle which was erected there in 1455 and subsequent years was destroyed in the 18th century, but a groundplan of the town fortifications and the castle from 1703 (State Archives at the Hague), and the still existing ruins may be considered unmistakable evidence that the castle of Weert and that of the painting are identical.

HET JAN MARTENSE SCHENCKHUIS TE BROOKLYN

DOOR

H. J. ZANTKUYL

Van de huizen die de Nederlandse kolonisten na de stichting van de Compagnie van Nieuw Nederland in 1614 en ook na de overgave aan Engeland in 1664 in deze kolonie gebouwd hebben, zijn nog enige honderden exemplaren overgebleven, die echter over een groot gebied verspreid liggen. De voornaamste concentraties van deze oude huizen zijn gelegen:

1. In het Noord-Oosten van New Jersey.
2. Langs de Hudson-rivier tussen Manhattan en Albany.
3. Westwaarts langs de Mohawk-rivier (20-30 mijl).
4. Op het westelijk deel van Long Island tenminste 30-40 huizen, daterend van voor 1750, voornamelijk in Brooklyn (op de kaart van Johannes van Keulen uit 1685 het „Lange Eyland” genoemd met bekende plaatsnamen zoals Amersfoort, Heemstede enz.).
5. Slechts enkele op het Staten Island. In

Manhattan zelf is niets meer van deze 17de en 18de eeuwse woningen te vinden.

Van al deze panden, die in de 18de en 19de eeuw ingrijpend verbouwd zijn, is, wat hun oorspronkelijke indeling betreft, weinig bekend. Wij zullen aan de hand van enige afbeeldingen, die de bestaande of de oude toestand weergeven, proberen een globale indruk te geven van deze woningen. Ondanks hun verbouwde en aangepaste toestand vertonen sommige van deze panden nog een typisch Hollandse invloed. Afb. 1 laat een bakstenen huis zien uit 1737, het Van Alen Huis. De overeenkomsten met 18de eeuwse woningen in ons land zijn hier duidelijk te constateren: de tuitgevel met boerenvlechtingen, de typische baksteenstrekken boven de raam- en deurkozijnen en het gebruik van kruisverband met klezoren in het metselwerk. Afb. 2 geeft een dergelijke woning weer, het Vechte-Cortel-you Huis uit 1699. Ook hier weer tuitgevels

Fig. 1. Veerhuis aan de East River.

met vlechtingen. Als bijzonderheid kan gelden het gebruik van jaartalankers in de topgevel. Het heeft in tegenstelling tot de meeste andere twee woonlagen en een dakbedekking van pannen. Het is herbouwd in een stadspark in Brooklyn. Het veerhuis aan de East River (fig. 1) is eveneens van steen, heeft twee woonlagen en als gevelbeëindiging een trapgevel. Afb. 3 en 6 geven gelijke typen weer (1657 en 1698), opgebouwd uit breuksteen. Als bijzonderheid geldt bij afb. 3 nog de dakbedekking met pannen. Het Wyckhoff Huis (afb. 4) is geheel van hout terwijl het Demarest Huis uit 1678 (afb. 5) en de Lent Hofstede (afb. 7) een combinatie van breuksteen met houten topgevels te zien geven. Deze Hollandse woningbouw kan van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van het Amerikaanse huis. Een type huis, dat in de late 18de en vroege 19de eeuw zeer gebruikelijk was, werd aangeduid als „Dutch Colonial“.

Het Jan Martense Schenckhuis.

De aanleiding tot het schrijven van dit artikel is het contact geweest met Marvin Schwartz, conservator van het Brooklyn Museum en architect Daniel Hopping, die beide belast waren met de reconstructie en herbouw van een van deze Hollandse huizen in het Brooklyn Museum. Het betrof het Jan Martense Schenckhuis, dat gelegen was aan de 63ste Straat in Brooklyn, waar het in 1934 geheel opgemeten en gedemonteerd werd. In verband met de bouw van een school moest het huis van zijn oorspronkelijke plaats verwijderd worden. Fig. 2 geeft de opmeting weer van de plattegrond en de westgevel. Het huis, dat uit het derde kwart van de 17de eeuw dateert, is in de 18de eeuw sterk gewijzigd en vergroot. Alleen het westelijk deel was nog oorspronkelijk. Het is gelukt om uit de opmetingschetsen en de foto's van de 17de eeuwse onderdelen, de reconstructie samen te stellen. Het bleek al spoedig, dat dit pand zeer veel overeenkomst vertoonde met een 17de eeuws Zaanse woningtype, dat als vergelijkbaar object in dit artikel behandeld zal worden en dat voorlopig als „het eenbeukig dubbelhuis“ aangeduid zal worden. Deze benaming is ontstaan door zijn vermoedelijke relatie tot het driebeukige type en door zijn nagenoeg symmetrische indeling. De relatie van het Schenckhuis met dit Zaanse woningtype is niet zo verwonderlijk daar een groot deel van de kolonisten uit Amsterdam, het Waterland en de Zaanstreek kwamen.

Beschrijving van de nog aanwezige 17de eeuwse onderdelen van het Schenckhuis.

Op fig. 3 zijn de nog aanwezige originele 17de eeuwse onderdelen van het Schenckhuis weergegeven. Tevens zijn alle direct uit de diverse originele pengaten voortvloeiende ravelingen en onderdelen, zoals bijvoorbeeld schoren, reeds in deze tekening verwerkt. In opzet is het een rechthoekig pand (7 x 13 m), geheel in houtbouw uitgevoerd, met een kaphelling van 50° en met een, in vergelijking met onze overeenkomstige typen, lage verdiepinghoogte, namelijk 2.5 m tot de bovenkant van de zoldervloer.

De constructie bestaat uit een skeletbouw van tien balkjukken (zie doorsnede A-A, fig. 3) en twee eindjukken, welke het pand een indeling geven in elf balkvakken. De balkjukken bestaan ieder uit twee boven de zoldervloer uitstekende stijlen, waarin de balk (de ankerbalk) met een kleine oplegging en een pen- en gatconstructie is aangebracht. Deze ankerbalken (18.5 x 33 cm) en stijlen (16.5 x 20.5 cm) worden door eenvoudige enigszins holbehakte korbelen verbonden. De stijlen zijn aan de bovenzijde door een ringbalk (15.5 x 19 cm) gekoppeld en op sommige plaatsen hiermede door rechte schoren verbonden om het langsverband te waarborgen.

De jukken en hun plaats in de ringbalk zijn genummerd met rechte, gehakte merken. De middelste drie balkvakken worden door een grote raveling onderbroken (zie de horizontale doorsnede fig. 3).

De jukken VI en VII zijn aan de westzijde als halfjukken uitgevoerd, echter zonder korbelen. Aan de oostzijde treffen wij een soortgelijke situatie aan, met dit verschil echter dat hier de stijl van het halfjuk VII ontbreekt. De balk wordt opgevangen door een raveling tussen de stijlen. Dat het hier een originele toestand betreft blijkt uit de pen- en gatconstructie van de raveling in de naastliggende stijlen, en uit de nummering, die aan deze zijde verschilt met die van de westgevel. Het balkjuk VIII (nummering aan de westzijde) is aan de oostzijde genummerd met VII: Door het ontbreken van de stijl ontstaat er een grote opening in de oostgevel. De ringbalk is ter plaatse onderbroken en heeft aan de zuidzijde nog een penconstructie met toognagelgat. De noordgevel vertoont grotendeels nog de oude indeling. De in de tekening gestippelde stijlen zijn bij latere verbouwingen aangebracht. Er is namelijk een duidelijk onderscheid tussen de originele en de bij latere verbouwingen aange-

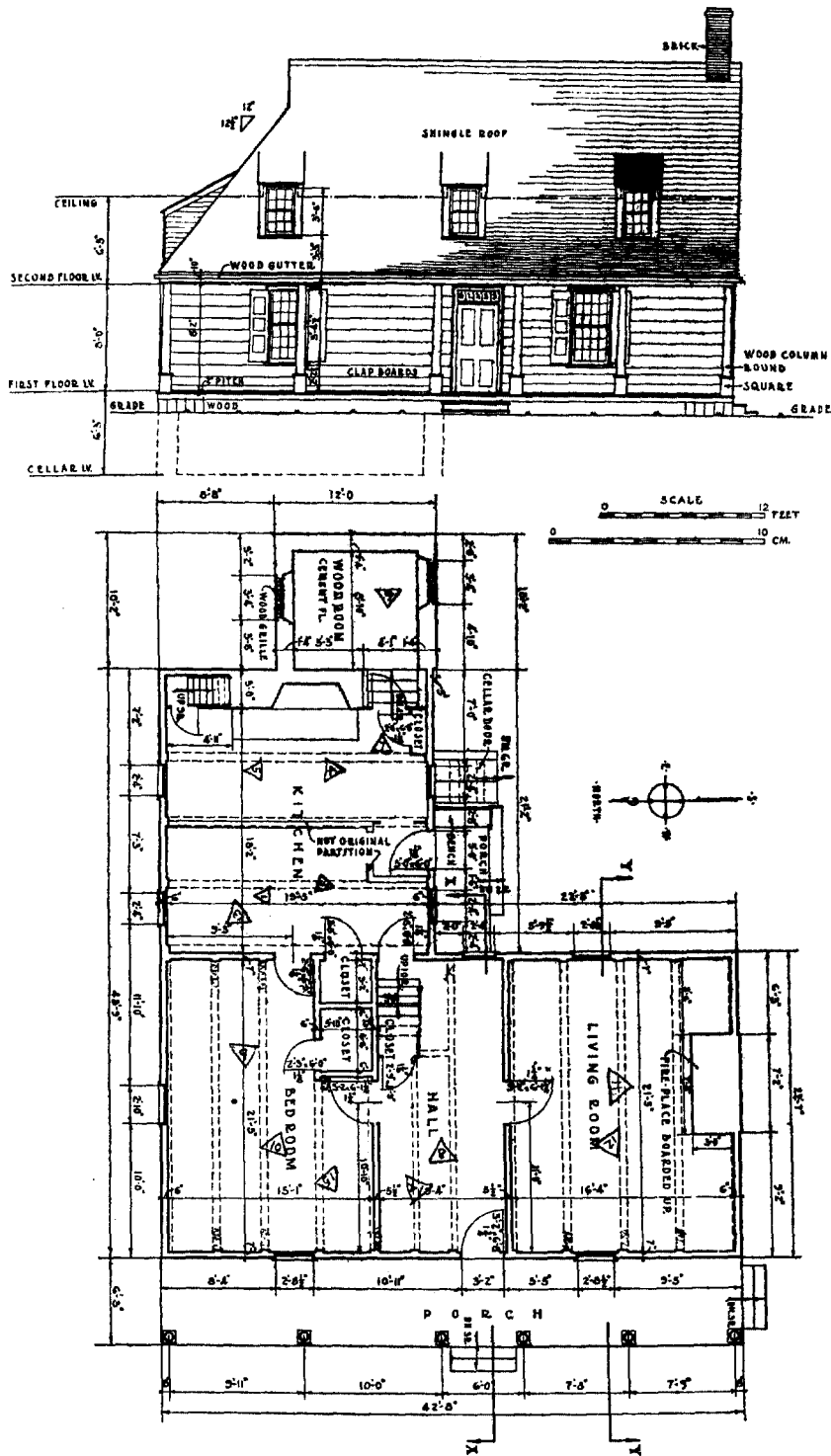

Fig. 2. Opmeting uit 1934 van het Jan Martense Schenckhuis.

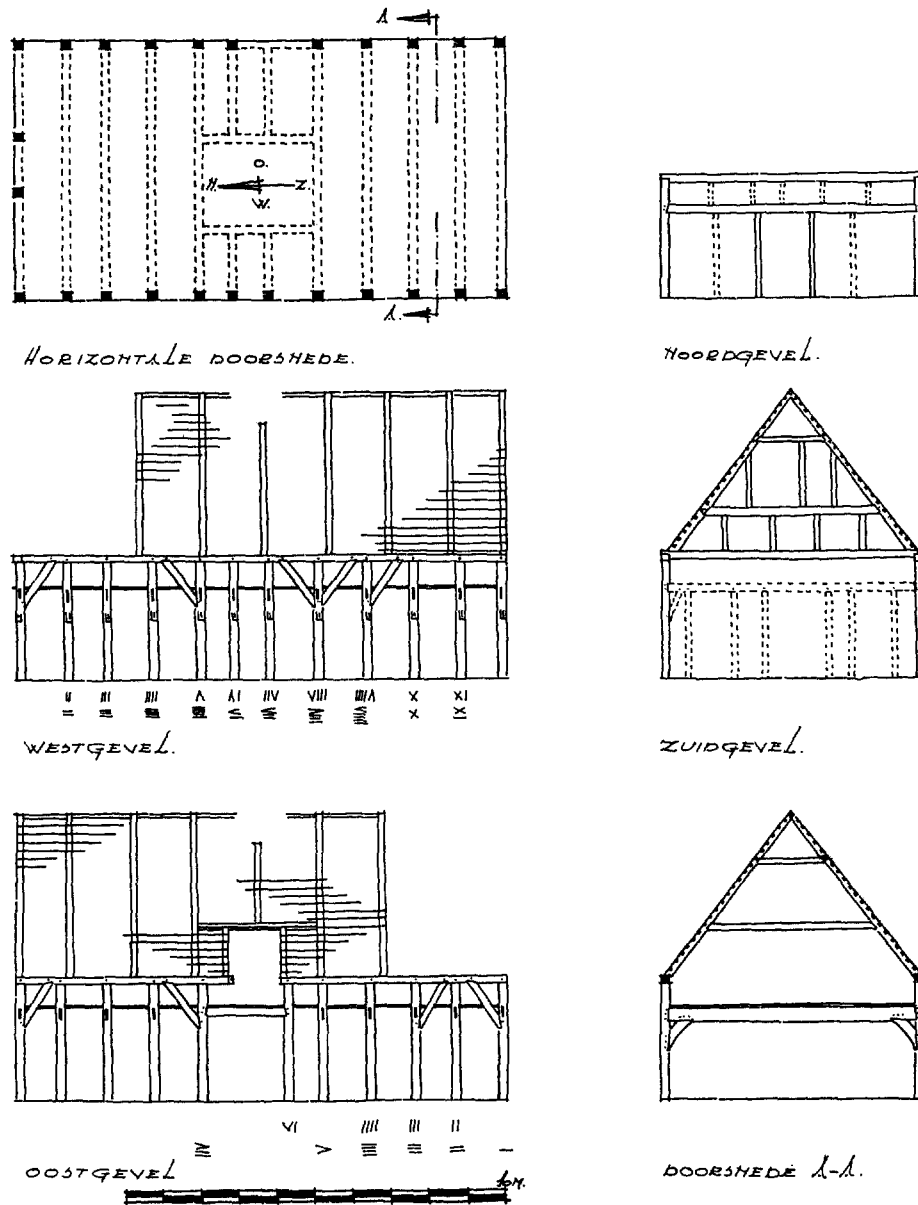

Fig. 3. De nog aanwezige 17de eeuwse onderdelen van het Schenckhuis.

(Tekening H. J. Zantkuyl)

brachte gaten. Deze laatste zijn namelijk geboord in tegenstelling tot de originele, die gehakt zijn.

De zuidgevel heeft aan de bovenzijde nog zijn oorspronkelijke constructie, het benedengedeelte daarentegen is geheel gewijzigd.

In de stijlen aan de westgevel bevinden zich op een hoogte van 1.60 m uitkepingen en geboorde gaten, die waarschijnlijk gediend hebben voor ondersteuning van een later aangebracht

afdak (voor gereedschappen en/of vee).

De kap wordt gevormd door zeven spanten die met een onderlinge afstand van 1.60 m op de ringbalk staan, geheel onafhankelijk van de stijlen. (Het strijkspant aan de noordgevel en het daarop volgende spant zijn bij de 18de eeuwse verbouwing verdwenen, zie fig. 2). De spanten zijn eenvoudig van constructie. De twee spantbenen (13.5 x 16.5 cm) die naar de nok toe

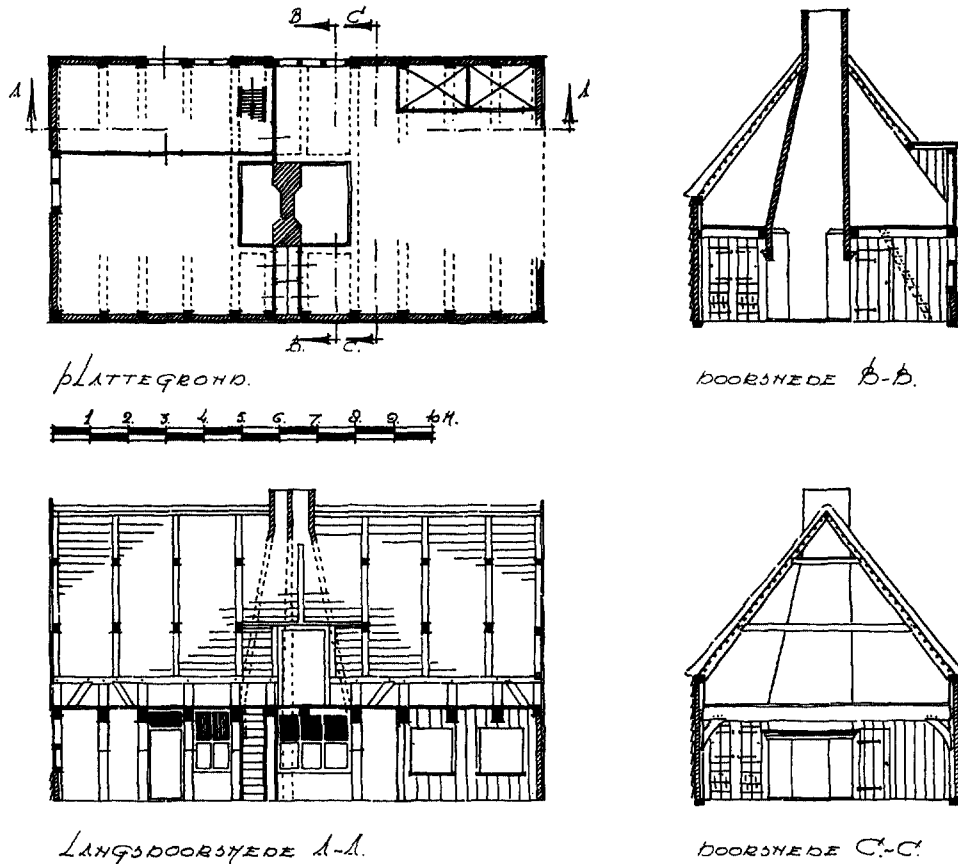

Fig. 4. Reconstructie van het Schenckhuis.

(Tekening H. J. Zantkuyl)

kleiner worden (11.5 x 13 cm) zijn door twee trekbalen, zonder schoor, met elkaar verbonden. Het middelste spant is afwijkend, de beide spantbenen lopen hier namelijk niet door tot in de nok, terwijl het spantbeen aan de oostzijde niet op de ringbalk staat, maar door een gording wordt opgevangen (fig. 3, oostgevel). In de spantbenen bevinden zich om de 27 cm uitkepingen waarin lichte gordingen van 3.5 x 7.5 cm aangebracht zijn, door houten toognagels verbonden aan de spantbenen. Deze uitkepingen zijn genummerd met gehakte merken van 1 t/m XX.

Op de stijlen waren sporen zichtbaar van een gepotdekselde buitenbetimmering. Aan de binnenzijde was, tussen de stijlen, een bekleding van een halve steen aangebracht.

Reconstructie (fig. 4).

Uit de hiervoor omschreven gegevens is de volgende reconstructie af te leiden. De onderbre-

king van het middelste dakspant en de grote raveling in de balklaag duiden op een stookgelegenheid in het midden van het huis. De halfjukkanen zonder korbelen kunnen alleen als strijkspanten gediend hebben. De plaatsing van de tussenwanden is hiermede dus bepaald. Er ontstaat hierdoor een tweedeling van het pand, namelijk in een vertrek aan de noordzijde en een aan de zuidzijde, waarvan de stookplaatsen rugelings tegen elkaar staan. Op de balken in het noordelijke vertrek zijn sporen gevonden van een scheidingswand, die strookt met de asymmetrisch geplaatste schouw. Er ontstaat hier dus een smal voorhuis en een zijkamer met stookgelegenheid. In het voorhuis bevindt zich de deur met daarnaast een lichtkozijn. In de zijkamer is alleen in de noordgevel een lichtkozijn aangebracht, terwijl de westgevel van oorsprong geheel gesloten is geweest. Het vertrek aan de zuidzijde, het eigenlijke leefvertrek waar gekookt en geslapen werd, is niet onderverdeeld en bereikbaar vanuit het

voorhuis. De stookplaats is hier groter dan in de zijkamer, daar hij tevens als kookgelegenheid heeft dienst gedaan.

In de grote opening in de oostwand bevindt zich een groot drie- of vierlichtkozijn, dat voor een goede verlichting van de stookplaats zorgde. Over de plaats van de bedsteden zijn geen voldoende gegevens bekend. De enig mogelijke plaats, in vergelijking met de hierna nog te beschrijven panden, is aan de oostgevel. Door deze bedstedenwand, die de functie van kamerwand heeft, komt de asymmetrisch geplaatste schouw visueel weer in het midden van het vertrek te liggen.

Aan de westzijde van de schouw zijn in de scheidingswand de brandstoffenkastjes geplaatst, evenals in de zijkamer. In de zuidgevel zijn door de latere wijzigingen geen gegevens gevonden van de oorspronkelijke indeling. Bij de onderbreking van de ringbalk, boven het grote lichtkozijn in de oostgevel en tussen de hulpspantjes bevindt zich een dakkapel waarvan de deur tot op de zoldervloer doorloopt. Het zal als hijsluik hebben dienst gedaan. Van de trap naar de zolder zijn geen duidelijke sporen gevonden. In overeenstemming met dergelijke panden in Nederland zal deze in het afgescheiden voorhuis gezeten hebben. De meest waarschijnlijke plek hiervoor is in het vijfde balkvak vanaf de noordgevel, daar dit smaller is dan de overige. De aanwezigheid van het hijsluik op zolder vlak bij de trap maakt deze plaatsing wel aannemelijk.

De wanden van alle vertrekken zijn afgewerkt met wit pleisterwerk op de bakstenen binnenbekleding. De houten gepotdekselde buitenwanden zullen hier, net als in de Zaanstreek, van oorsprong geteerd zijn geweest. Het vaststellen van de oorspronkelijke dakbedekking is in dit geval een keuze doen tussen dakpannen en riet. De kapconstructie, die voor zover bekend niet in ons land voorkomt, geeft hier geen direct antwoord op. Het is noch de ons zo vertrouwde sporenkap, noch de bekende Zaanse gordingenkap. De afstand van de „verzwaarde” panlatten, namelijk 27 cm, maakt het gebruik van dakpannen mogelijk. Op de afb. 2 en 3 hebben wij kunnen zien dat er inderdaad dakpannen gebruikt werden. In de collectie van het Brooklyn Museum bevinden zich nog verschillende van deze pannen. Rieten daken komen, voor zover bekend, terplaatse niet meer voor. Dat riet echter in het midden van de

17de eeuw als dakbedekking ook hier algemeen werd toegepast, bewijzen de verschillende verordeningen uit die dagen, die het gebruik van rieten daken wegens het brandgevaar verbieden.

Hieronder volgen drie van deze keuren¹:

23/28 jan. 1649. „As the houses here in New Amsterdam are for the most part built of wood and thatched with Reed, besides which the chimneys of some of the houses are of wood.” Er werd verordend, dat „henceforward no chimneys, shall be built of wood or (wood and) plaister in any houses between the Fort and the Fresh water”.

18 jan. 1656. „From now henceforth no houses shall be covered with straw or reed, nor any more chimneys be constructed of clapboard or wood”.

15 dec. 1657. „All thatched roofs and wooden chimneys, hayricks and hay-stacks within the city are to be broken up and removed, within four months after the publication of this ordinance”.

In verband met de ligging van het Schenckhuis buiten Nieuw Amsterdam, waar het rieten dak net als bij ons op het platteland veel langer gehandhaafd zal zijn, en gezien de typische kapconstructie heb ik in deze reconstructie het rieten dak gekozen. Alleen een grondig onderzoek in de nog resterende kappen kan hier opheldering geven.

Vergelijkbare panden in ons land

Het Schenckhuis vertoont zeer veel overeenkomst met het huis Jagerspad 1 te Zaandam (eerste kwart 17de eeuw), dat sinds korte tijd verplaatst is naar de Zaanse Schans, waar het geheel in zijn oorspronkelijke vorm gerestaureerd wordt. De reconstructie (fig. 5) is opgesteld aan de hand van de gegevens van architect G. M. G. Bakker, onder wiens leiding het onderzoek en de restauratie geschiedt. Bij een bespreking over deze reconstructie leverde de scheidingswand van het twee balkvakken brede voorhuis enige moeilijkheden op. De gegevens in de plavuizenvloer deden vermoeden, dat de bestaande scheidingswand later aangebracht was. De sporen op de balk zelf echter tonen aan, dat er oorspronkelijk een lichte houten wand op deze plaats gestaan heeft. Uit een vergelijking van beide reconstructies (fig. 4 en 5) zien wij, dat de grondgedachte dezelfde is, namelijk een lang rechthoekig pand, dat door een scheidingswand in twee nagenoeg gelijke ruimten is ingedeeld. Op deze scheiding bevinden zich de ruggelings tegen elkaar geplaatste stookplaatsen. Deze ma-

¹ F. C. Wieder en I. V. Phelps Stokes, *The iconography of Manhattan Island*, New York 1916, blz. 211.

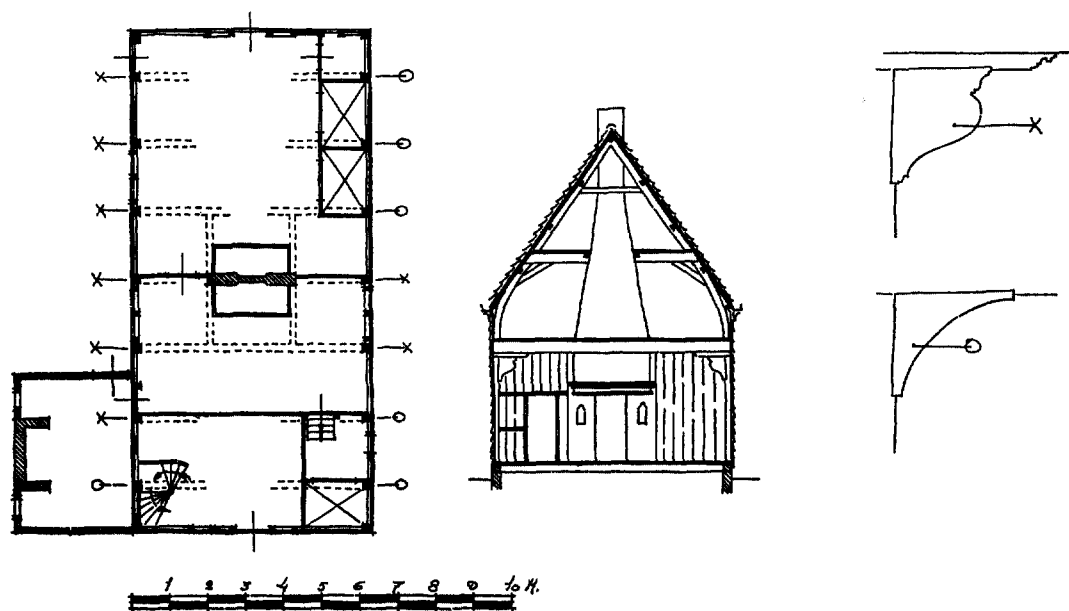

Fig. 5. Reconstructie van het huis Jagerspad 1 te Zaandam.

(Tekening H. J. Zantkuyl)

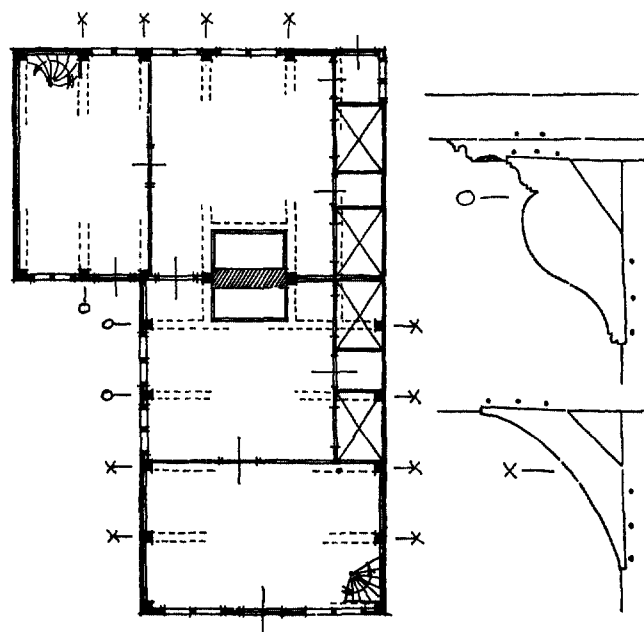

Fig. 6. Reconstructie van het huis Westzijde 185 te Zaandam.

(Tekening H. J. Zantkuyl)

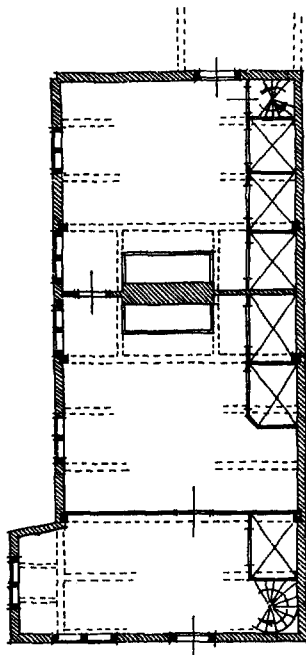

Fig. 7. Reconstructie van het huis Hogendijk 62 te Zaandam.

(Tekening H. J. Zantkuyl)

nier van indelen had het voordeel, dat er maar één dakdoorbreking voor de stookplaatsen nodig was. De ene ruimte is ook hier door een houten wand ingedeeld waardoor een smal voorhuis ontstaat, waarin zich de toegangsdeur en de trap naar de zolder bevinden. Het grote vertrek is ook bij het pand Jagerspad op dezelfde wijze ingedeeld als het grote woonvertrek van het Schenckhuis.

Een tweede vergelijkingsobject is het huis Westzijde 185 te Zaandam, waarvan fig. 6 een voorlopige reconstructie geeft. Een definitieve reconstructie zal pas bij een eventuele restauratie mogelijk zijn. Dit huis bestaat uit twee min of meer zelfstandige bouwlichamen, die loodrecht op elkaar zijn geplaatst. Beide hebben een eigen houtskelet. De stookplaatsen zijn ook hier ruggelings tegen elkaar geplaatst. Van het voorste deel is een voorhuis ter breedte van twee balkvakken afgescheiden met de toegangsdeur en de trap naar de zolder. In dit voorhuis zijn eenvoudige enigszins uitgeholde korbelen zonder sleutelstuk toegepast. In de woonkamer bevond zich rechts, waar het eenvoudige type korbeel is aangebracht, de bedstedenwand. Aan de linkerwand zijn gebombeerde korbelen met rijk gesneden sleutel-

stukken toegepast. De uithollingen aan de zij-kanten van deze sleutelstukken zijn voorzien van een middenpees en een gesneden roosje en ver-tonen daardoor relatie met de laatgotische sleu-telstukken.

De stookplaats ligt asymmetrisch ten opzichte van de gehele breedte van het pand. Daar de bedstedenwand de functie van kamerwand heeft gekregen, komt de stookplaats praktisch toch symmetrisch in het vertrek te liggen (vergelijk reconstructie Schenckhuis, fig. 4). De grote achterkamer had eveneens aan de rechterzijde de bedstedenwand, waarin een portaal-tje was op-genomen voor de buitendeur. Het houtskelet met het eenvoudige type korbeel staat hier loodrecht op de stookplaats. De twee linker balkvakken vormen het voorhuis, waar zich ook nu nog de toegangsdeur en spiltrap naar de zolder bevinden. Alleen aan de voorzijde is hier de gebombeerde korbeel met sleutelstuk toegepast. Dit huis zal gezien de sleutelstukken in het laatste kwart van de 16de of het eerste kwart van de 17de eeuw gebouwd zijn.

Een derde voorbeeld is het geheel bakstenen pand Hogendijk 62 eveneens te Zaandam. In hoofdopzet is het gelijk aan de twee hiervoor behandelde houten huizen. Het pand bevindt zich praktisch nog geheel in zijn oorspronkelijke toestand (zie reconstructie fig. 7). Ook hier is een voorhuis met een breedte van twee balkvakken afgescheiden. Hierin bevinden zich de toegangsdeur, de trap naar de zolder en een bedstede, waarboven nog een tweede bedstede of kamertje is aangebracht, dat door middel van een steek-trapje vanaf de spiltrap bereikbaar is. In het woonvertrek bevindt zich rechts een gedeeltelijke bedstedenwand. De stookplaats is ook hier ten opzichte van de gehele breedte van het huis asymmetrisch geplaatst zodat deze in het overgebleven deel van de kamer bijna symmetrisch komt te liggen. Het achtervertrek is evenals het voorvertrek vier balkvakken groot. Langs de gehele rechterwand bevinden zich hier de bedsteden met achterin de trap naar de kelder en naar de zolder. Het achtervertrek is minder rijk gedetailleerd dan het voorvertrek. Het gehele pand heeft slechts drie balkjukken, namelijk twee bij de stookplaatsen en een op de scheiding van het voorhuis. Links zijn de gebombeerde korbelen met sleutelstukken en rechts in de bedsteden eenvoudige enigszins uitgeholde korbelen zonder sleutelstukken toegepast. De overige balken zijn in de baksteenmuren opgelegd. De zolderverdieping van dit huis is geheel op dezelfde wijze in-

HET JAN MARTENSE SCHENCKHUIS TE BROOKLYN

Afb. 1. Van Alen Huis, Kinderhook, New York, gebouwd in 1737. Dit huis bevindt zich nog in deze vervallen toestand.

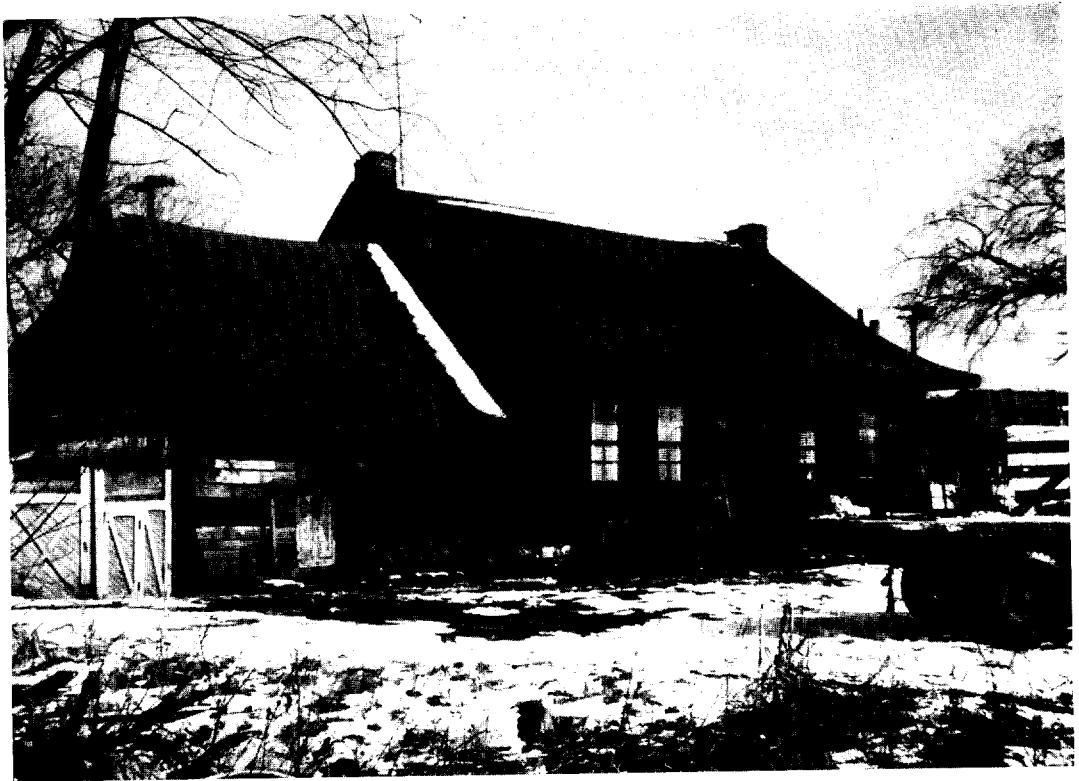

Afb. 2. Vechte-Cortelyou Huis, 1699; herbouwd in een stadspark in Brooklyn, New York.

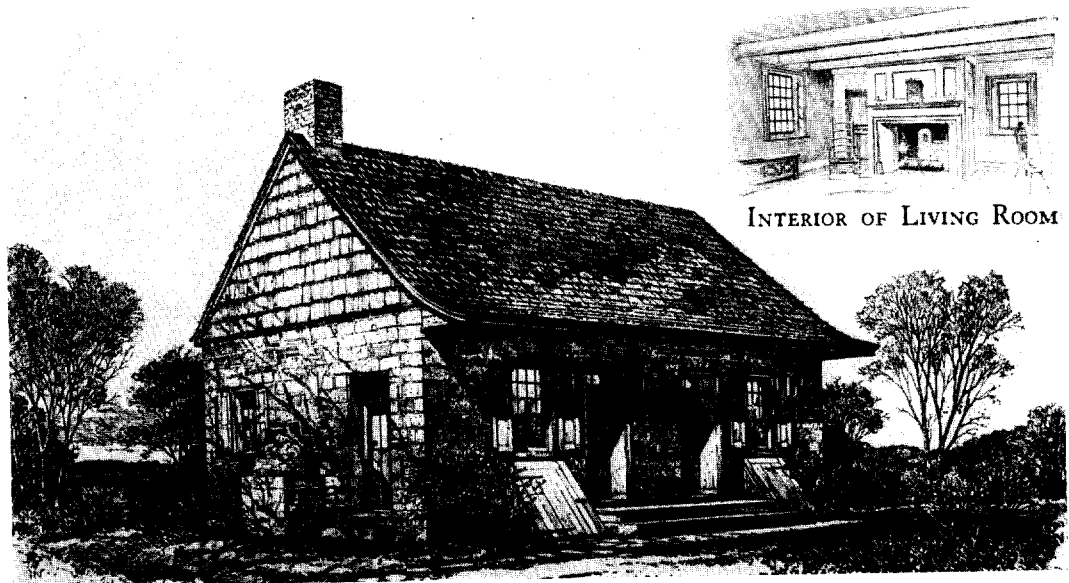

Afb. 3 Vicasius de Sillé, New Utrecht, Long Island, 1657; afgebroken in 1850.

HET JAN MARTENSE SCHENCKHUIS TE BROOKLYN

Afb. 4. Wyckoff Huis, Brooklyn, New York.

Afb. 5. Demarest Huis, New Jersey, 1678.

HET JAN MARTENSE SCHENCKHUIS TE BROOKLYN

Afb. 6. Abraham Hasbrouck Huis, New Paltz, New York; linkerdeel uit 1698; rechterdeel uit 1712.

Afb. 7. Lent Homestead, Queens, Long Island; 17de eeus.

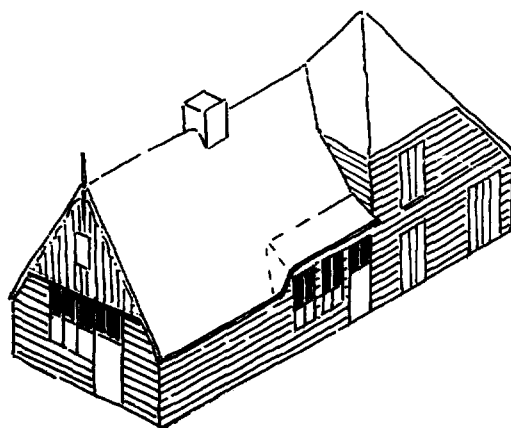
HET JAN MARTENSE SCHENCKHUIS TE BROOKLYN

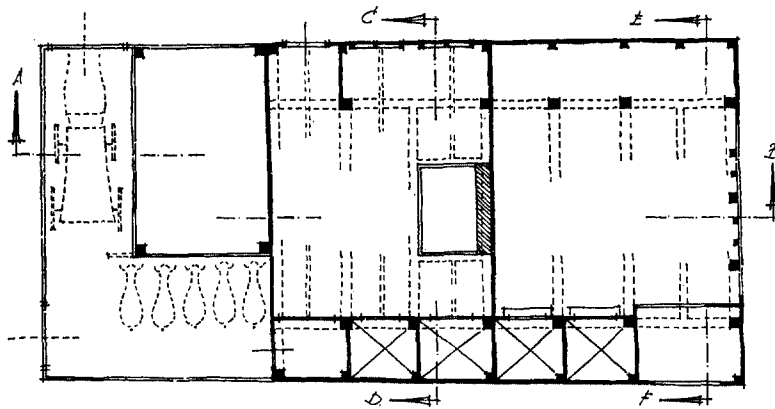
Afb. 8. De Windt Huis, Tappan, New York, 1700.

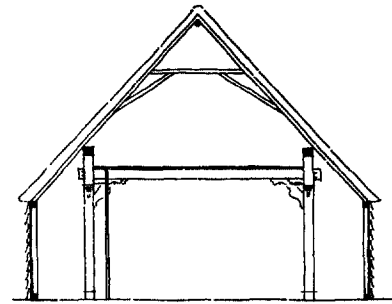
Afb. 9. Detail uit Rembrandts ets Het landschap met de vierkante toren, 1630.
(Amsterdam, Rembrandthuis)

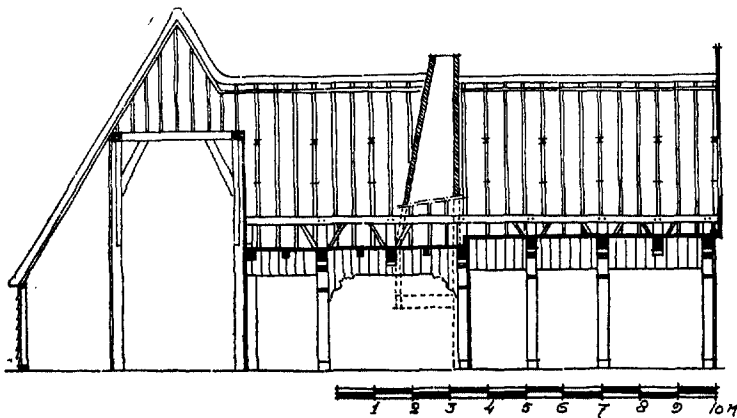
Afb. 10. Reconstructie van het huis Dorpsstraat 53 te Landsmeer in zijn 17de eeuwse gedaante.
(Tek. H. Zantkuyl)

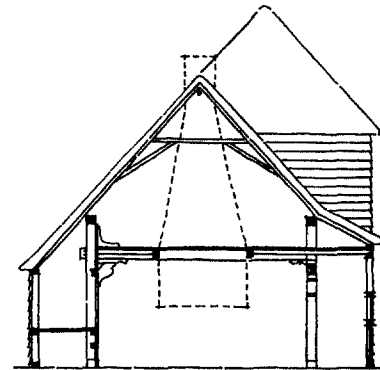
PLATTEGROND.

DWARSDOORSNED E-F

LANGSDOORSNED E A-B.

DWARSDOORSNED E C-D.

Fig. 8. Reconstructie van het huis Dorpsstraat 53 te Landsmeer.

(Tekening H. J. Zantkuyl)

gedeeld als de begane grond. De hier geplaatste schouwen dienen slechts voor versiering en kunnen niet gestookt worden.

Voorlopers van het Schenckhuis

Zoals wij gezien hebben behoort het Schenckhuis geheel tot het in diezelfde tijd in de Zaanstreek gebruikte woningtype namelijk het „eenbeukige dubbelhuis”. Waar dit type van afgeleid is, kan nog niet met zekerheid gezegd worden. Het kan een verdere ontwikkeling zijn van het middeleeuws hal-kamertype zoals dat in Noord-Holland gegroeid is bijvoorbeeld Peperstraat 36 te Purmerend², maar het is ook moge-

lijk dat het is afgeleid van het hier veel voorkomende driebeukige huis.

Het Schenckhuis is vooral zo belangrijk voor de ontwikkeling van dit woningtype omdat het drie elementen bevat, die een nauwe relatie met het driebeukige type vertonen. Voordat wij deze drie elementen samenvatten, moeten wij een van hen nauwkeuriger belichten. In de oostgevel bevindt zich de grote lichtopening, die een goede verlichting van de stookplaats mogelijk maakt. Deze opening is ontstaan door een van de stijlen van het houtskelet weg te laten en de balk op te vangen in een raveling. Deze constructie vindt zijn oorsprong in de zogenaamde „lichtbeuk”, die vaak voor een betere lichttoetreding bij het driebeukige type werd toegepast. Wanneer het woongedeelte, de ruimte dus waar werd gekookt en geslapen, bij een driebeukig huis niet aan de

² R. Meischke, H. J. Zantkuyl en H. Janse, „Drie Noordhollandse huizen”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 15 (1962), kol. 141-175.

kopwand ligt, of wanneer dit wel het geval is, door de aangebouwde kaakberg en/of stal door deze kopwand geen licht kan ontvangen, is een voldoende lichttoetreding alleen mogelijk door de zijbeuk ter plaatse te verhogen om zodoende gelegenheid te krijgen er ramen in te plaatsen. Om deze verhoogde zijbeuk (lichtbeuk) ruimtelijk bij het woongedeelte te trekken, liet men de stijl van het houtskelet ter plaatse achterwege; er werd een raveling aangebracht, die de balk ondersteunde. Dit driebeukige type, met lichtbeuk en aangebouwde kaakberg met stal kwam in de 17de eeuw in de omgeving van Amsterdam vrij veel voor. Diverse etsen van Rembrandt geven dit type weer (afb. 9). Tot voor kort was mij geen enkel overgebleven exemplaar bekend.

Bij de restauratie van Dorpsstraat 53 te Landsmeer, dat van het einde der 16de of uit het begin van de 17de eeuw dateert, bleek echter, dat dit pand een gaaf exemplaar van dit type vertegenwoordigde. Ondanks de vele latere verbouwingen o.a. tot weeshuis en smidse kwamen zoveel sporen te voorschijn, dat een reconstructie van de oorspronkelijke toestand gemaakt kon worden. Fig. 8 geeft de reconstructie weer. Het voorste deel zal voor een min of meer openbare bestemming gediend hebben. Het eerste balkvak is groter en heeft een tussenbalk, die ondersteund wordt door korte stukjes stijl, die aan de ringbalk bevestigd zijn. Onder de sleutelstukjes zijn deze korte stijltjes druppelvormig beëindigd. De linker zijbeuk was van de grote ruimte afgescheiden. Het voorste deel zal als kantoortje hebben dienst gedaan. De wand hiervan strookte niet met de zijbeuk, waardoor het sleutelstukje van de tussenbalk extra verlengd moest worden. In het overige deel van de linker zijbeuk waren bedsteden geplaatst. De uitkepingen van de regels, waarop het eiken schotwerk van de bedstedenwand was bevestigd, waren alle nog duidelijk in de stijlen waar te nemen. De onder- en bovenregel waren hier hoger geplaatst dan normaal, zodat er een trapje van twee treden nodig was om in deze bedsteden te komen. In de grond hieronder zijn sporen van een klein keldertje gevonden. De rechtse zijbeuk was geheel bij de grote voorruimte getrokken. Het eiken schot, dat nog aanwezig was, liep hier niet verder door dan tot de onderkant van de gebombeerde korbelen, waar het op een eiken regel beëindigd was. Aan gezien er in de stijlen geen enkele uitkeping van andere regels gevonden is, moeten wij aannemen, dat het schot oorspronkelijk niet verder doorgelopen heeft en de zijbeuk dus niet van het mid-

denvertrek was afgesloten. Dit voorvertrek had geen stookplaats. Achter dit vertrek bevond zich de woonruimte. In de linker zijbeuk hiervan waren twee bedsteden en een portaalje voor de toegang tot de stal aangebracht. In de eerste vakken kwamen in de stijlen de uitkepingen van de regels voor de bedstedenwand te voorschijn.

De openingen van de bedsteden waren hier op normale hoogte. Bij het portaalje was het eiken schotwerk nog aanwezig. Boven de doorgang was het aan de onderzijde met halfronde uitkepingen versierd en in de hoeken van een uitgezaagde detaillering voorzien. Er bevonden zich hier in de stijlen geen uitkepingen van regels, zodat deze doorgang van oorsprong af reeds aanwezig was. Aan de rechterzijde was de zijbeuk bij het voorvertrek getrokken door de zijbeuk ter plaatse te verhogen, de stijl van het houtskelet weg te laten en de ankerbalk in een raveling op te vangen. Door de plaatsing van de kaakberg tegen de achterwand konden het vertrek en de stookplaats alleen door deze lichtbeuk verlicht worden. De raveling was in de stijlen bevestigd door middel van kleine korbelen en sleutelstukjes. Ook op het ontmoetingspunt van ankerbalk en raveling was een sleutelstukje aangebracht. De staanders van de kaakberg waren nog aanwezig. Daar in de grond ieder spoor ontbrak, waaruit de grootte van de stal en de wagenloods zou kunnen worden afgeleid, is in deze reconstructie de bestaande omvang van het pand aangehouden. De mogelijkheid bestaat dus, dat de stal buiten de zijbeuk uitgestoken heeft. Zekerheid kan hier niet verkregen worden daar er voor de lage zijwanden waarschijnlijk evenmin een fundering gebruikt is, als voor de zijbeuken van het woonhuis.

Het Schenckhuis als schakel tussen het eenbeukig dubbelhuis en het driebeukige type.

Bezien wij in verband met het voorgaande nog eens de reconstructie van het Schenckhuis. Aan de hand van de hierna op te sommen drie punten vertoont het Schenckhuis een nauwe relatie met het driebeukige type.

1. De ankerbalk-constructie (het doorschieten van de stijlen boven de balk), die zijn oorsprong vindt in het driebeukige type.

2. Het grote lichtraam in de oostgevel, de onderbreking van het houtskelet daarvoor en de visuele uitbouw die ten opzichte van de bedstedenwand daardoor ontstaat, verraden — ook ruimtelijk gezien — een nauwe relatie met het driebeukige type.

3. De plaatsing van de stookplaats; asymmetrisch ten opzichte van de zijwanden van het huis maar symmetrisch indien wij de bedstedenwand opvatten als een kamerwand. De bedsteden zijn, gezien vanuit de rest van het (t.o.v. de stookplaats nagenoeg symmetrische) vertrek, uitgebouwd. Deze situatie vindt mijns inziens zijn oorsprong in het driebeukige type waar de bedsteden in de zijbeuken werden ondergebracht en dus ook ten opzichte van het grote middenvertrek uitgebouwd waren.

Uit het voorgaande blijkt dat het Schenckhuis een belangrijke schakel kan zijn in de ontwikke-

ling van het in de Zaanstreek voorkomende „eenbeukige dubbelhuis”. Er resten ons nu alleen nog vragen. Hoe heeft dit type zich in Amerika verder ontwikkeld en in hoeverre gaat deze ontwikkeling parallel met die in ons eigen land? Zijn er vanaf het begin van de kolonisatie nog andere typen toegepast en waar vinden die hun vergelijkingsobjecten bij ons? Een onderzoek en documentatie van deze groep Hollandse huizen zou niet alleen voor de ontwikkeling van het Amerikaanse huis, maar ook voor onze eigen woningtypen van groot belang zijn.

SUMMARY

JAN MARTENSE SCHENCK HOUSE AT BROOKLYN

BY H. J. ZANTKUYL

Some hundreds of specimens remain of the houses that were built by Dutch colonists in Nieuw Nederland after the foundation of the „Compagnie van Nieuw Nederland” in 1614 and after 1664, when it had been surrendered to England. These houses are scattered over an extensive area, namely in the North-East of New Jersey, along the river Hudson between Manhattan and Albany, westward along the river Mohawk, on the western part of Long Island and on Staten Island. Pl. 1-8 and fig. 1 show some of them; that of Pl. 1 in particular shows a close resemblance to similar 18th century houses in Holland. Jan Martense Schenck House was situated on 63rd Street, Brooklyn, where it was measured previous to being taken to pieces (see fig. 2). The house is now being re-erected in its original form in Brooklyn Museum.

By means of the scale drawings and photographs of the original 17th century portions of the house a complete reconstruction on paper has been carried out successfully. Fig. 3 represents the extant 17th century parts of the structure with all such details as the joints of trimmers and trimmed joists, which could be deduced directly from the original tenons and mortises. Fig. 4 shows the reconstruction of the house.

It appears from the timber frame that in the centre of the house two fireplaces were situated back to back. The north part of the house is divided into a hall with front door and staircase and a side-room. The big room that faces south obtains light for the fireplace through a

large window in the east wall. One of the posts of the timber frame has been left out to make space for this window. The fireplaces are placed asymmetrically with regard to the entire plan of the house. The situation of the fireplace of the south room is symmetrical in relation to the wall that contains the „bedsteden” (recesses for sleeping accommodation) and the opposite wall.

An important feature is the fact that the posts are continued above the tiebeam: this is called the tiebeam construction. The roofing construction is of a type unknown in the Netherlands. It consists of plain rafters with reinforced battens (1.5" x 3"), which may have supported tiles or thatch. Pl. 2 and 3 show that tiles were the usual material for roof-coverings, but it appears from regulations drawn up in 1649, 1656 and 1657 (see col. 68) that thatching was also used.

Schenck House shows a close resemblance to some of the Zaan houses (fig. 5, 6 and 7). They all belong to a type which, for the time being, will be denoted as the unaisled double house. This type may have derived from the mediaeval hall type or from the three-aisled type. Schenck House is of particular importance for the development of this type of house because it has three characteristic elements that are closely related to the three-aisled type:

1. The tiebeam construction which originates from the three-aisled type.
2. The large window in the east wall. Whenever the end wall of a three-aisled house does not admit light, for instance because a haystack

has been built on to the house, then light can be provided for the fireplace only by the partial heightening of an aisle. This method was often applied in the vicinity of Amsterdam, as appears from several etchings by Rembrandt (Pl. 9) and from a house at Landsmeer (Pl. 10), which has been restored recently. So the large side-window of Schenck House betrays a close kinship between this house and the three-aisled type.

3. The position of the fireplaces, asymmetrical with regard to the entire groundplan, but symmetrical if the wall with the recessed beds is seen as the wall of the room —, has its origin in the three-aisled type, where recesses in the aisles provided sleeping accommodation and were consequently set back from the big central room.

So Schenck House may provide an important link in the evolution of the „unaisled double house” occurring in the Zaan area.

Some more questions now remain. What was the development of this type of house in America and to what extent did it run parallel to the development of the kindred type in Holland? Have other types been used since the beginning of the colonization and where are comparable types to be found in Holland? An investigation and documentation of this group of houses would be of value not only with regard to the development of the American house, but also with regard to that of similar types of domestic architecture in Holland.

BOEKBESPREKINGEN

W. Marres en J. J. F. W. van Agt, Zuid-Limburg, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, V, 3, eerste aflevering. Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf, Den Haag, 1962.

Nadat van de „Geïllustreerde Beschrijvingen van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst” van deel V: De Provincie Limburg, in de jaren 1926-1953 de vijf afleveringen, samen vormende het Eerste Stuk, de Monumenten der gemeente Maastricht, verschenen waren, en tevens in 1937 reeds als Tweede Stuk de Geïllustreerde Beschrijving van Noord-Limburg werd uitgegeven, zag op het einde van het jaar 1962 de eerste aflevering het licht van het Derde Stuk: Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht, omvattende de gemeenten ten zuiden van Sittard en beginnende met de letters A t/m K. In tegenstelling met hetgeen de term „aflevering” zou doen vermoeden, is het een omvangrijk en praktisch op zichzelf staand deel — inclusief de vereiste registers — omvattende x + 396 bladz. tekst en CLXXII bladz. illustraties. De tekst is van de hand van de wetenschappelijke ambtenaren bij de Rijksdienst voor Monumentenzorg dipl. ing. M. C. E. W. Marres en drs. J. J. F. W. van Agt. Eerstgenoemde stelde de tekst in eerste redactie samen en droeg derhalve in grote mate de last van het eerste onderzoek. De tekst echter voor wat betreft de gemeenten Gronsveld, Hulsberg, Jabeek en Klimmen en het kasteel Hoensbroek, is van de hand van laatstgenoemde.

Bovendien is een laatste revisie van de gehele tekst — een juiste maatregel om de gewenste eenvormigheid te verkrijgen — het werk van drs van Agt. Een inleiding van de heer J. M. van de Venne, oud-hoofdarchivist bij het Rijksarchief in Limburg en kenner van de Zuid-Limburgse geschiedenis bij uitstek, voor wat betreft de ingewikkelde staatkundige geschiedenis van het beschreven gebied, voornamelijk de z.g. Landen van Overmaas, en een algemene archeologische inleiding van dr W. C. Braat gaan aan de eigenlijke beschrijving vooraf. De archeologische inleiding vervangt de afzonderlijke beschrijvingen der oudheidkundige vondsten onder iedere gemeente apart.

Beschouwen wij een geïllustreerde beschrijving van onze monumenten in zijn geheel dan valt de behandeling van iedere afzonderlijke gemeente, iedere geografische eenheid en ook van de verschillende grotere objecten in een aantal verschillende aspecten uiteen. Zo heeft niet alleen de beschrijving van ieder object zijn eigen waarde, doch ook zullen de verschillende aspecten van deze beschrijvingen ieder apart gewaardeerd moeten worden. Opzet en hoofddoel van de beschrijving van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst is immers om door middel van een beschrijvende tekst aangevuld met plattegronden, tekeningen en fotografische afbeeldingen zo getrouw mogelijk de huidige verschijningsvorm vast te leggen, zodat de lezer — nu en later — zich er een exacte voorstelling van kan maken. Een belangrijke aanvulling

hierop is de bouwgeschiedenis, welke aan de hand van het monument zelf of bodemvondsten, schriftelijke bronnen of oude tekeningen en afbeeldingen, de verschillende bouwfases tracht te onderscheiden en te chronologiseren. Een korte geschiedenis, omschrijving van het gebied, van de omgevende situatie enz. dienen met een opgave van de voornaamste literatuur slechts om de historische betekenis van het monument beter tot zijn recht te doen komen en er als het ware een achtergrond aan te geven.

Of bij de beschrijving van de ligging termen als bijvoorbeeld „schilderachtig gelegen”, „romantisch gelegen”, „in schilderachtige omgeving” (resp. blz. 188, 193, 199) in onze toch strikt zakelijk en objectief bedoelde monumentenlijsten moeten worden gebruikt, zou aan discussie onderhevig kunnen zijn. Het natuurschoon wordt op deze wijze aan onze „monumenten van geschiedenis en kunst in strikte zin” gekoppeld, maar in hoeverre mag een schilderachtige ligging in de waardebepaling van het monument meespreken?

Voor de exactheid der eigenlijke beschrijvingen in het hier te bespreken deel menen wij overigens alle lof te moeten hebben: ofschoon deze op bovengenoemde uitzonderingen na zakelijk en beknopt zijn gehouden, zijn zij prettig leesbaar gebleven; bij het lezen rijst een beeld van het betrokken bouwwerk voor U op, welk beeld door de talrijke tekeningen en de uitstekende foto-reproducties wordt verlevendigd. Uit de aard der zaak wordt er veelvuldig gebruik gemaakt van vaktermen en staande uitdrukkingen. Tegen een van deze laatste — enigszins gevarieerd tientallen malen voorkomend — menen wij bezwaar te moeten maken, en wel tegen de uitdrukking „hoeve o p g e t r o k k e n o m e e n g e s l o t e n b i n n e n p l a a t s”. Insiders zullen „gesloten binnenplaats” tegenover „open binnenplaats” (eveneens niet zo fraai!) als een bouwkundige term willen zien, iemand met een enigszins verfijnd taalgevoel zal met deze wijze van omschrijving geen genoegen kunnen nemen: het omsloten zijn (bovendien beter dan gesloten) komt eerst door het optrekken tot stand! Een bouwkundige situatie in Zuid-Limburg zoveel voorkomend, verdient m.i. een taalkundig beter afgewogen omschrijving. Tal van variaties zijn immers in deze mogelijk.

De eigen visie van de auteurs komt — zoals voor de hand ligt — in het bijzonder naar voren in de b o u w g e s c h i e d e n i s van ieder monument. Deze is in zekere zin steeds subjectief:

aan de hand van de thans voorhanden zijnde geschreven zowel als ongeschreven bronnen, meer bepaald het object zelf, tracht men deze geschiedenis te reconstrueren. Het zou mij te ver voeren — bovendien acht ik mij in deze niet competent — al deze zeer belangrijke fragmenten van het voor ons liggend werk afzonderlijk onder de loep te nemen en kritisch te commentariëren. Laten wij er slechts een enkele iets uitvoeriger aanduiden en wel die van het grootste object: de abdijkerk van Rolduc. Geschiedenis en bouwgeschiedenis worden hier met elkaar in overeenstemming gebracht. D.w.z. door Marres wordt betoogd, dat de bouwdata uit de *Annales Rodenses* — een gelukkige uitzondering, dat wij over een dergelijk belangrijk monument een vrij uitvoerige geschreven bron bezitten — wèl kloppen, de kerk dus uit de eerste helft der twaalfde eeuw dateert en niet uit de tweede helft, zoals werd aangenomen sedert de dissertatie van Diepen, die de gegevens in de genoemde *Annales* niet op het tegenwoordig gebouw van toepassing achtte. Aangenomen wordt, dat het schip van de Maastrichtse O.L. Vrouwekerk, dat eveneens de zo eigenaardige, uit Lombardije afkomstige „pseudo-transepten” heeft, kort na dat van Rolduc, dat uit 1143 stamt, zijn huidige vorm verkreeg. Uitvoeriger licht de bewerker dit nog nader toe in twee aanvullende artikelen, welke inmiddels in het *Rolduc's Jaarboek* (resp. 1961/62 en 1962/63) zijn verschenen. Wat de overige gebouwen van Rolduc aangaat is nieuw de datering der bouwhoeve om 1792, welke door de Akense bouwmeester Jacob Couven zou zijn gebouwd.

Nog meer vrijwel volledige bouwgeschiedenissen zouden kunnen worden vermeld, voornamelijk van verschillende kastelen in het zo kastelenrijke Zuid-Limburg. Noemen wij slechts die van de machtige burcht Hoensbroek, van Neubourg bij Gulpen en het kasteel van Eijsden. Ofschoon niet steeds nieuwe vondsten tot veranderde inzichten leidden, opent toch herhaaldelijk de ontdekking van namen van bouwmeesters en/of restaurateurs in kasteels- en andere archieven een betere kijk op de architectuurstromingen in deze streken. Dat kunstenaars uit Luik en het aangrenzende Rijnland hier elkaar regelmatig afwisselden en om de voorrang streden, ligt voor de hand. Werk van de Maastrichtse bouwmeester Mathias Soiron (omstreeks 1800), van wie een tiental banden met tekeningen op het Rijksarchief te Maastricht aanwezig is, kon meermalen aan de hand hiervan geïdentificeerd worden.

Veel gebruik werd eveneens gemaakt van oude platen en foto's in het Stadsarchief van Maastricht en in het bijzonder van het daar bewaarde album van de tekenaar Van Gulpen.

Dat naast de kastelen de talrijke oude parochiekerken een grote plaats innemen, is duidelijk. Naast de reeds genoemde abdijkerk van Rolduc en de romaanse St. Pancratius te Heerlen moeten zij meestal tot de kleinere monumenten worden gerekend; doch zij zijn daarom niet minder interessant. Uit de aard der zaak immers overheerst de kwantiteit der kleine monumenten in dit deel, dat het oudtijds zo volkomen landelijke doch verhoudingsgewijs dichtbevolkte Zuid-Limburg behandelt.

Behalve aan de monumenten als zodanig is — zoals reeds werd opgemerkt — evenzeer aandacht besteedt aan hetgeen als het ware de achtergrond hiervan vormt. De ontwikkeling van de plattegronden van verschillende agglomeraties, de loop van oude i.c. Romeinse wegen e.d. komen herhaaldelijk ter sprake en doen het werk uitkomen boven een monumentenbeschrijving tout court. Iemand die beknopt doch snel over de geschiedenis van een of ander Zuid-Limburgs dorp georiënteerd wil zijn kan thans beter deze Monumentenlijst ter hand nemen met de summiere doch zo uitstekende staatkundige inleiding van Van de Venne dan de bekende „Dictionnaire historique” van De Crassier, die door gemis aan iedere verwijzing naar bronnen of literatuur steeds een wanhoop is voor de onderzoeker, die tot op heden noodgedwongen er van gebruik moest maken. Voor de beknopte doch met zorg gekozen bibliografie bij de historische inleiding van iedere gemeente zal elke onderzoeker de auteurs van deze Monumentenlijst dankbaar zijn.

Wellicht ten overvloede willen wij nog de aandacht vestigen op de beschrijving van de talrijke inventarisstukken (beelden, schilderijen enz.) vooral nuttig en interessant door de foto's, zo uitstekend vervaardigd door de fotograaf van Monumentenzorg G. Th. Delemarre. Bovendien mag het nauwgezet tekenwerk van de heren Van der Wal en Haakma Wagenaar niet onvermeld blijven.

Succes behoeven wij deze uitgave niet toe te wensen, zij zal het ongetwijfeld hebben en men mag slechts hopen, dat de oplage de vraag zal evenaren. Zowel het Eerste als het Tweede Stuk van de Geïllustreerde Lijst van Limburg is immers nog slechts antiquarisch zeer sporadisch te verkrijgen, waarbij laatstgenoemd deel door de

vele oorlogsverwoestingen in Noord-Limburg dubbel belangrijk en zeldzaam is. Tot slot zij de auteurs sterkte en doorzettingsvermogen toegewenst om ook de Tweede aflevering van Zuid-Limburg (de gemeenten na de letter K) op dezelfde wijze binnen niet al te lange tijd te voltooien.

M. K. J. SMEETS

Oud Delft. Een serie historische publicaties over Delft en Delftenaren. Nijgh en Van Ditmar, Rotterdam's Gravenhage. z.j. [1962]. 1. *L. J. F. Wijsenbeek*, Delfts zilver; *A. M. Louise Erkelens*, De wandtapijtkunst te Delft. 2. *K. G. Boon*, De Meester van de Virgo inter Virgines; *P. J. H. Vermeere*, Delftse verluchte handschriften ter Koninklijke Bibliotheek. 3. *H. de la Fontaine Verwey*, Meester Harman Schinckel (de Delftse boekdrukkers in de 15e en 16e eeuw). Na afsluiting van deze bespreking inmiddels ook verschenen. 4. *B. van 't Hoff*, De oude plattegronden van de stad Delft.

Uit de 17de en 18de eeuw kennen wij een van een plaatselijk welbehagen getuigende productie van stadsbeschrijvingen. Orlers (1614) en Van Mieris (1762) voor Leiden, Ampzing (1621) en Schrevelius (1647) voor Haarlem, Van Bleywijck (1667) en Boitet (1729) voor Delft, Balen (1677) voor Dordrecht en De Riemer (1730/9) voor Den Haag zijn maar enkele voorbeelden en zelfs een stadje als Oudewater heeft in Van Kinschot (1747) zijn kroniekeur en beschrijver gevonden. Het duurt tot de tweede helft van de 19de eeuw voor P. J. Blok in zijn *Geschiedenis eener Hollandsche stad* (1883) in vier delen de geschiedenis van Leiden behandelde, meer naar het historische dan naar het beschrijvende. Het is evenals vroeger een werk van één man. Het lijkt wel of dat tegenwoordig niet meer kan. Indien er een groter werk wordt gepubliceerd, dan is het een bundel waar verschillende specialisten aan mee werken, ieder met zijn eigen onderwerp, gelijk bijvoorbeeld het als een vervolg op Blok bedoelde *Leiden 1860-1960*, dat de firma G. Groen en zoon verleden jaar ter gelegenheid van het honderd jarig bestaan van deze Leidse drukkerij liet verschijnen, voorwaar een culturele daad.

Iets dergelijks, d.w.z. een bundel opstellen over verschillende onderwerpen uit de Delftse geschiedenis is enige jaren geleden te Delft op touw gezet, maar om de een of andere reden

heeft men in plaats van een bundel een aantal dunne, in harde kافت gebonden boekjes laten verschijnen, zeker handzaam en vanwege de vele plaatjes ook aantrekkelijk, maar gezien de geringe omvang toch tamelijk prijzig en dit laatste is ook niet te verwonderen omdat ieder exemplaar van een boek een basisbedrag voor band en verkoopkosten vergt. Indien deze opstellen in één band waren samengevat, zou degeen die zich voor alle onderwerpen interesseert zeker goedkoper zijn uitgekomen. En dat iedereen, die zich voor de Hollandse cultuurgeschiedenis in het algemeen en voor die van Delft in het bijzonder interesseert, graag alle opstellen zal willen bezitten, mogen wij toch wel aannemen en zo niet, dan neme hij zo'n enkel opstel op de koop toe. Intussen het zijn aardige geschenkjes.

Er is kennelijk naar visuele onderwerpen gezocht met aanleiding voor overvloedige afbeeldingen, die over het algemeen goed zijn uitgevallen. Typografisch, d.w.z. de lettertypen, waren er wellicht andere mogelijkheden geweest.

In het eerste deeltje is het opstel van Wijsenbeek eigenlijk een betoog bij de plaatjes over het Delftse zilver. Hij begint met een beschouwing over twee stadsstempels, waarvan een wordt afgebeeld, naar wij moeten aannemen in Delfts stadsbezit. Gaarne hadden wij een verwijzing naar enige literatuur over het stadswapen aangetroffen. Bijzonder belangwekkend zijn de negen slapers, die de namen en merktekens van de gildeleden tussen 1591 en het einde van de 18de eeuw vertonen. Met de prachtige dolfijnbekers neemt Delft een wel zeer bijzondere plaats in temidden van de Hollandse zilversmidkunst van de 17de eeuw. Misschien komt er naast deze voor het grote publiek bedoelde publikatie en naast de catalogus van de tentoonstelling *Delfts zilver* en het grote werk van Frederiks een meer gedegen behandeling van dit onderwerp.

Dat Delft een zeer belangrijke plaats in de geschiedenis van de kunst der wandtapijten heeft ingenomen, toonde o.m. dr. Van Ysselsteyn reeds in 1936 aan. Mejuffrouw Erkelens laat ons nu aan de hand van een aantal goed gekozen afbeeldingen, dit nog eens duidelijk zien in haar kort overzicht. Dit begint met Lanckaert, wiens meesterstuk met Leidens ontzet, wat de kleuren betreft echter zeer matig bewaard is en slechts aan de achterzijde of bij doorschijnend zonlicht nog iets van de oorspronkelijk veel bontere tinten laat zien. Uiteraard neemt het uit Antwerpen afkomstige geslacht Spiering een zeer belangrijke plaats in. Terloops maakt schrijfster een uitstapje

naar Leiden om over Willem Andriesz. de Raedt te spreken en knoopt daar een en ander aan vast over de tapijtkunst te Gouda, alsmede enige opmerkingen over Dirc Crabeth, die niet alleen kartons voor de glazen, maar ook voor tapijten maakte. Ook verder gaat mejuffrouw Erkelens breder op de ontwerpende kunstenaars in. Het lijkt ons evenwel een tot voorzichtigheid manende onderneming om bepaalde kunstenaarsnamen aan de verschillende tapijtseries toe te kennen, zoals die van Isaac Claesz. Swanenburgh voor de Diana-serie. (Swanenburghs ontwerpen voor ronde glasramen zijn niet in prent doch in tekening bewaard en betreffen niet alleen het weven maar breder, de gehele saainijverheid evenals de zes schilderijen uit de Saaihal, thans in het museum De Lakenhal te Leiden). Interessant is het David Vinckboons, meest bekend door werk van klein formaat, nu in tapijtafmetingen te zien optreden. In dit tapijtverhaal, dat met menige wetenswaardige opmerking ook buiten de Delftse wallen gaat, is het inconvenient van het ontbreken van onderschriften enigszins opgeheven door verwijzing naar de pagina's, hetgeen bij het zilver niet het geval is.

Ten aanzien van deel 2 zijn wij van oordeel, dat zowel het opstel van Boon over de Virgomeester als van Vermeeren over de Delftse handschriften beter elders gepubliceerd hadden kunnen worden. Het eerste uit de aard van het onderwerp en ook vanwege de vele nieuwe vondsten in *Oud-Holland* en het tweede, naar traditie in dit *Bulletin*.

Bij Boon is bijzonder welkom het weer aansnijden van het probleem van de vroege hout-sneden, maar het is wat jammer dat volstaan werd met zulke kleine plaatjes. Zoals de schrijver laat blijken is dit een voorlopige publikatie, die zeker naar meer smaakt. Voorlopig hebben wij behalve een oeuvrelijst van schilderijen van de Virgomeester ook een lijst van boeken met illustraties in de stijl van deze kunstenaar.

Gelijk Vermeeren zelf zegt, heeft zijn beschouwing over de Delftse miniaturen veel aan Byvanck en Hoogewerff te danken. Nochtans wijst hij er op, dat deze beide geleerden de hoogtepunten der Delftse productie behandelden, terwijl hij het normale niveau in beschouwing wil nemen, zoals de titel zegt, zich daarbij beperkend tot het bezit van de Koninklijke Bibliotheek.

Deel 4, Van 't Hoff over de plattegronden, beperkt zich ook niet tot Delft, maar biedt tevens een uitstekende inleiding tot het zo bij

uitstek boeiende onderwerp van de Nederlandse stadsplattegronden. De series van Van Deventer en Braun worden behandeld en de schrijver wijst op het feit, dat men juist door vergelijking van de opeenvolgende kaarten de snelle groei onzer steden kan volgen, zij het dan juist, dat o.m. Delft vrijwel onveranderd bleef. De belangrijkste kaarten zijn afgebeeld. Toch zou dit boekje een pracht gelegenheid zijn geweest nog wat meer af te beelden.

Slechts een enkel vraagteken. Waarom zou de kaart van Braun en Hogenberg en van Guiciardini alsmede bij Boitet niet op een tekening van 1560 terug kunnen gaan? De eerste uitgave van Guiciardini verscheen namelijk in 1567 en hoewel Delft daar nog niet in voorkwam, moet er toch rekening mee worden gehouden, dat deze onderneming een jarenlange voorbereiding van node heeft gehad. Juist hier zou een afbeelding

van een van deze drie kaarten bijzonder welkom zijn geweest.

Samenvattend kunnen wij zeggen, dat wij blij moeten zijn, dat schrijvers bereid zijn geweest hun bijdragen beschikbaar te stellen en ook, dat er een uitgever is gevonden. Maar toch bekruipt ons het gevoel dat een deel dezer publikaties in een ander verband beter tot zijn recht zou zijn gekomen en dan denken wij niet alleen aan *Oud-Holland* of dit *Bulletin* voor deeltje 2 of aan de bedoelde bundel, maar aan een Delfts Jaarboekje en als dat werkelijk niet mogelijk is aan het Jaarboek van Vigilante. Edoch wij zijn van mening, dat evenals elders de plaatselijke vereniging Delphia Batavorum iets dergelijks zelf kan ondernemen. Daar zouden dan tevens de vaak zo belangrijke vondsten van de gemeentearchivaris, die thans in de plaatselijke pers verstrooid én spoedig begraven worden, een waardevoller plaats kunnen vinden.

E. PELINCK

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Prof. Dr. W. Ph.

Coolhaas, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H. Lunsingh Scheur-

leer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Mr. C. A. van Swigchem, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Voorburg / 15 April 1964

Zesde Serie / Jaargang 17 / Aflevering 2

Met Nieuwsbulletin Aflevering 4

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;

Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker,

Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490—12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Runday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

INHOUD VAN DIT BULLETIN

DR. E. H. TER KUILE

Het ontwerp van de Leidse stadhuisgevel van 1597

Kolom 89

WIM HARZING

De buitenplaats Sparrendaal te Driebergen

Kolom 107

IR. J. B. BARON VAN ASBECK

De restauratie van Sparrendaal

Kolom 123

Boekbespreking

Kolom 141

HET ONTWERP VAN DE LEIDSE STADHUISGEVEL VAN 1597

DOOR

DR. E. H. TER KUILE

In 1890 werd voor het eerst in de literatuur Lieven de Key genoemd als ontwerper van de voorgevel van het Leidse stadhuis. Galland kon toen namelijk verklaren dat hij van mr. Ch. Dozy, de archivaris van Leiden, een notitie had gekregen „die sich auf dem nach Haarlem zu Lieven de Key gesandten städtischen Boten bezieht”, een notitie die Galland had bevestigd in zijn vermoeden, dat De Key de gevel had ontworpen die in de laatste jaren van de 16de eeuw voor het middeleeuwse raadhuis werd opgetrokken¹. Wat nu precies de tekst was die Dozy onder de ogen was gekomen, deelde hij niet mee. De latere archivaris van Leiden Overvoorde moet er vergeefs naar hebben gezocht². Het is mogelijk dat de mededeling van Dozy één van de teksten betrof, die wij hieronder als nr. 1 en nr. 6 zullen afdrukken.

Mocht Galland al menen dat hij het auteurschap van De Key had vastgesteld, Weissman verzette zich tegen die opvatting. Weissman vond in de gevel van het stadhuis van Leiden niets terug van de stijl van De Key, veeleer een stijl die sterk Noordduits getint was, en hij kon terecht betogen dat de vondst van Dozy niets bewees voor het auteurschap van de Haarlemse meester³. Ook toen Overvoorde in 1908 een kwitantie uit 1595 openbaar maakte, volgens welke Isaac van Swanenburgh „aent patroon bij de meester van Haerlem gemaect” de draaiende trap in een rechte had veranderd⁴, bleef Weissman bij zijn afwijzende houding⁵. Intussen dient vermeld, dat dit artikel van Overvoorde zeer belangrijk was, omdat daar voor het eerst ontwerp-

tekeningen voor de stadhuisgevel uit het gemeente-archief werden afgebeeld. De ene (afb. 2) draagt het jaartal 1593 en met de hand van de stadssecretaris Jan van Hout de notitie „Ontfgen van Andries Jacobsz, Pieter Tonisz, Jacob Dircksz, Claes Cornelisz”. Gemelde namen zijn die van de tesorier extraordinaris, de stadstimmerman, de stadsmetselaar en de stadssteenhouwer⁶. De andere tekening (afb. 3 en 4) vertoont het jaartal 1594 maar verder geen opschrift.

Het standpunt van Weissman vond geen aanhang. Vermeulen sprak over het „dwaalspoor” waarop Weissman was gebracht door documenten over de uitvoering van het ontwerp door Lüder von Benthem⁷, en sindsdien werd De Key algemeen als de ontwerper beschouwd, althans van het ontwerp van 1594 (afb. 3 en 4), dat kennelijk niet zonder zekere wijzigingen tot uitvoering was gekomen⁸.

De hele kwestie van het auteurschap van de stadhuisgevel van Leiden is kortelings opnieuw aan de orde gekomen door het boek dat Rudolf Stein in 1962 in het licht gaf: *Romanische, Gotische und Renaissance-Baukunst in Bremen*. Stein heeft een bijzondere belangstelling voor Lüder von Benthem, een zeer voornamelijk figuur onder de steenhouwerspatroons van Bremen, die daar o.a. in het begin van de 17de eeuw het oude raadhuis moderniseerde, en hij wil in hem niet alleen een belangrijke steenhouwerspatroon zien maar ook een ontwerper. Op de bladzijden 548-562 wijdt hij een uitvoerige beschouwing aan

⁵ A. W. Weissman, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bouwkunst*, Amsterdam 1912, blz. 263 en 293.

⁶ E. H. ter Kuile, *Leiden en Westelijk Rijnland = De Ned. monumenten van geschiedenis en kunst*, VII 1, Den Haag 1944, blz. 51.

⁷ F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, II, Den Haag 1931, blz. 245.

⁸ E. H. ter Kuile, *o.c.*, blz. 52; M. D. Ozinga in: *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, 3de dr. II, Utrecht 1955, blz. 20; E. H. ter Kuile in: *Duizend Jaar Bouwen*, II, Amsterdam 1957, blz. 110.

¹ G. Galland, *Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerie* enz., Frankfurt a.M. 1890, blz. 214.

² J. C. Overvoorde, *Uit de geschiedenis van het Raadhuis van Leiden*, Leiden z.j. (1916).

³ A. W. Weissman, „Lieven de Key”, *De Opmerker* 1907, blz. 242.

⁴ J. C. Overvoorde, „De verbouwing van het Leidsche raadhuis in 1595-1597”, *Bull. N.O.B.*, 2de s. 1 (1908), blz. 11.

Lüders werkzaamheid voor het stadhuis van Leiden en hij meent met stelligheid te mogen zeggen, dat Lüder von Benthem de gevel in Leiden niet alleen heeft uitgevoerd maar ook heeft ontworpen nadat het ontwerp van Lieven de Key zou zijn terzijde gelegd. De geveltekening van 1594 (afb. 3 en 4) schrijft hij dan ook aan Lüder von Benthem toe, en hij vermoedt dat zelfs het ontwerp van 1593 (afb. 2) op hem teruggaat.

De heer Stein is van mening dat het ondenkbaar zou zijn dat een echte meester-steenhouwer, „zudem einer im Range Lüder von Bentheims, nach der Patron eines anderen Meisters gearbeitet hätte“. Dit is echter niet de enige grondslag waarop hij zijn betoog bouwde. Op het gemeentearchief te Leiden heeft hij met behulp van mejuffrouw mr. A. J. Versprille, archivaresse, en van mr. B. N. Leverland archivalia geraadpleegd, waaronder stukken die tot dusverre niet in de literatuur waren gesignaleerd, en hij zegt in deze stukken zijn mening bevestigd te vinden. Wat er nu precies in die stukken staat deelt hij niet mee; hij beperkt zich tot zeer beknopte parafrazen.

De beschouwingen van de heer Stein kwamen ons weinig overtuigend voor. Aangezien er toch weer nieuwe documenten waren gevonden, en de geschiedenis van de totstandkoming van het definitieve ontwerp steeds een vrij raadselachtige zaak was gebleven, waarbij de figuur van Lieven de Key ten nauwste betrokken was, hebben wij geprobeerd op grond van nauwkeurige bestudering van de documenten en door stijlkundige overwegingen tot een nader inzicht te komen. Wij willen daarbij beginnen met het afdrukken van alle documenten die tot onze kennis zijn gekomen. Aan mr. Annie Versprille en mr. B. N. Leverland zijn wij grote dank verschuldigd voor vriendelijke medewerking.

De archivalische gegevens volgen thans in chronologische volgorde met uitzondering van die welke betrekking hebben op de leveranties van steenhouwwerk en andere zaken van de uitvoering van het werk.

1. 8 januari 1594. Die van den Gerechte hebben „geresolveert de meester steenhouder van Haerlem off eenige andere te ontbieden ende diezelve te laten inspecteren deezer stede Stadhuys ende die gelegentheyt van dien doen sien, ende elcx van hen seekere patronen te laten maecken, hoe en in wat manieren men 'tselve Stadhuys best soude mogen doen off met gevelkens verchieren, off anderszins repareren, ten eynde diezelve gesien, eyntelick alsdan afgesproocken te werden welc van beyden ge-

volcht off naegemaect zal werden (Gerechtsdagboek C fol. 18 v°, zie *Oudh. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 4de s. 7 (1938), blz. 85).

2. 18 augustus 1594. „es bij die van den Gerechte deser stede bij de meerderheyt van stemmen geresolveert ende den Burgemeesteren geauthoriseert metten eerste te doen procedeeren tot makinge van een patroon uyte twee overgeleverde bestecken bij den meester van Haerlem gemaect, ende tot bestedinge van palasters ende andere wercken noodich totte trappe ende vercieringe van den voorgevel van 't Stadthuys, dat den opgang gemaect sal werden van der zijde, ende bovenwerck als de gevels en anders gelijk 't patroon daerinne gemaect es, de trappe van vooren op te gaen“ (Gerechtsdagboek C fol. 68 v°, zie *Oudh. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 4de s. 7 (1938), blz. 85).
3. 1595. Onder de bijlagen van de verloren rekeningen van dit jaar een ongedateerde kwitantie van Isaack Claesz [van Swanenburgh], luidende: „Eerst gemaect aent patroon bij de meester van Haerlem gemaect met een draeyende trap, deselve trap verandert in een rechte trap, compt... 2 pond noch gemaect het patroon vant stadhuys in sulker voeghen als het steedt [aanbesteed] es te maecken om coppie daarvan voir de stadt te bewaeren, alsoe het prinsepael tot Breemen soude worden gesonden, compt... 15 pond“. (*Bull. N.O.B.*, 2de s. 1 (1908), blz. 16).
4. 28 februari 1595. Mededeling van Jan van Hout, stadssecretaris, in de vergadering van die van den Gerechte, „hoe dat hij bij monde van Sr Daniel van der Muelen verstaen hadde, dat hij het patroon, hem 't anderen tijde van deser stadswegen geleverd, omme diensvolgende te doen maecken het steenwerck van 't voorste van 't Stadthuys te vermaecken met een trap voor aen de Breede Straet ende die gevelen, nijet alleen tot Bremen overgesonden, maer sijn reyse derwaerts gelegen zijnde, selfs gesproocken ende gehandelt hadde met mr. Luder van Benthem“, waarna laatstgenoemde op zich had genomen het werk naar behagen van de heren uit te voeren en in het voorjaar van 1596 te verschepen (Gerechtsdagboek C fol. 126 v°, zie *Oudh. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 4de s. 7 (1938), blz. 85/86).
5. mei 1595. Ontwerp-contract, niet geheel ingevuld en niet gezegeld of ondertekend, luidende: „Ich Luder vann Benthem, Borger unnd inwoner der Stadt Bremenn, do kundt unnd bekenne vor mi unnd mine erven geborenn unnd ahnegeboren unnd vort vor jeder menniglich openbar, dat ich die erbare, hochgelarte, walwise Borgermeistern Heren Radt und Bowmeistern der Stadt Leidenn ihr Radthuss als de Patron uthwiset vann guden Buckebarger Steen schonn und rein gewarket umme... tho vorverdigen unnd nach solchenn anno 97 indt vorjahr, wenn de Schepe varenn van Bremenn both than Vegesack mit minen Volck ann schepesbordt up mine uncostinge tho bringenn unnd inn dat Schip tho stouwenn. Dess hefft mich ein Erbare

Radt thogesecht ann minen gebedenn heren tho Bremenn tho schrivende, se selen belaven der acizie mich fri tho makende. Dar ann als denn minen thogesechtenn thosagenn genoch gescheenn unnd up eines erbarenn Radts der stadt Leidenn wacht unnd Eventuer overvaren oder segeleenn tho latenn unnd darna 2 gesellenn de solck gehouwenn unnd bearbeidede werck na ein ander ordentliche wise tho samen bringenn denn ein Erbar Radt der Stadt Leiden insonderheit so bald se van Bremenn afstehen idt si tho water offe tho lande dem einenn dartich unnd dem andernn viff unnd Twintich stuver dachloen tho gevenn vorspraken mit mi bedinget vorlikent unnd uprichtiges kopes affgekofft hebben, darup mi einn Erb. Radt . . . stracks up de handt geveenn unnd dat volgende denn erstenn Terminn up Osterenn anno 96 unnd dessulvenn Jhars up Martinn den druddenn Terminn unnd den Rest wenn der arbeit vollen verdich unnd gantz rede is danckbarlich tho betalenn angelavett hebbenn, dessenn se mi ock einen schin unnd bewis mitgedelet. Des tho tugenn alle arglistige schwindicheit, wo de kann sinn, Namen hebben, beredt, erdacht oder erdacht werdenn deger uthgeslatenn, hebbe ick Luder vann Benthem vor mi unnd mine Erven mit eigene handt minen Namen unnd thonamen hir under geschrevenn unnd min gewontliche Pitzier upt Spatium gedruket. Geschenn nach Christi gebordt dusent viffhundert, darna im viff negentigstenn Jhar denn . . . Maii". (Secretarie-archief nr. 5200; hierbij een Nederlandse vertaling, waarvan het schrift niet ouder kan zijn dan 2de kwart 18de eeuw).

6. 5 juni 1595. Brief van Jan van Hout, secretaris van Leiden, aan de „Eersame, voorsienige, seer discrete goede vrundt Mr Lieven de Keye, steenhouder tot Haerlem", waarvan de inhoud luidt: „Eersaeme goede vrundt, wij hebben Uwer Ed. missive op gisteren ontvangen ende diensvolgens aen Burgemeesteren der Stadt Haerlem bij onsen brieve (die wij den brenger dezès mede gegeven hebben) versocht dat zij Uwer Ed. souden oorloven en toelaten omme op dijnisdage toecomende alhier te comen ten fijne Uwer Ed. des anderen daechs vroech met ons ende den meester van Breemen alhier gecomen zijnde, die wij zo lange ophouden zullen, in besoigne soude mogen treden omme tvoorgenomen werck onser raedthuys volgende Uwer gemaecte patroon te bevorderen, ende also wij niet twijffelen off de voors. Burgemeesteren zullen ons daerinne believen, so versoucken wij oock aen Uwer Ed. dat ghij niet en wilt naerlaten op dijnisdage savonts alhier te wesen omme met ons des anderen daechs alsovoore te besoigneren". (Missievenboek Secretarie-archief nr. 852 fol. 2).
7. 5 juni 1595. Brief van de Leidse magistraat aan „heeren burgemeesters ende geederders der stadt Haerlem", luidende aldus: „Alzo wij voorgenen hebben 't raedthuys onse stede te vernieuwen ende tot dien eynde een tijt geleden meester Lieven de

Keye steenhouwer Uwer ende inwoonder ende werckmeester alhier ontboden hebben gehadt om de gelegentheit van dien te besichtigen ende voorts van 't selve werck op ons behagen een patroon te maecten, het welc hij oock zeer gaerne 't onsen versoucke heeft gedaen, ende het zulcx is dat wij omme 't voorsz. werck opt voorgeroerde patroon te doen maecten zijne, meester Lievens, vorder raedt ende advijs van doen hebben, so requireren ende versoucken wij mit desen aen Uwer Ed. dat deselve voorn. Mr Lieven de Keye gelieven te oorloven ende admitteren dat hij hem op dijnisdage toecomende binnen onser stede zal mogen laten vinden omme des anderen daechs met ons ende met eenen andere steenhouder (die wij tot dien eynden van Breemen alhier doen comen hebben ende tot selve tijt ophouden sullen) der voorsz. saecke, belange ende besoigne te treden ende die naer uytwijns der saecke aff te handelen. 't Welck doende zullen wij niet naer laten Uwer Ed. in gelijcke ende meerdere zaecten te believen en van gelijcken te doen". (Missieveboek als voren fol. 1).

8. 7 juni 1595. Aannemingscontract gezegeld en getekend door de magistraat van Leiden en Luder von Benthem, luidende: „Opten zevenden Junij xvc vijffentegentich zijn de burgemeesteren ende geederders der stadt Leyden des Graeffschaps van Hollant van der selver stede wegen ter eenre zijde, ende meester Luder van Benthem mr steenhouwer Borger ende innewoonder der stadt Bremen voor hem zelffs ende wegen Aelbert Rotvelt zijnen medegesel, daer vooren hij hem m[et] desen verbint ende starc maect ter andere zijde, mitten anderen overgecomen, vereenicht ende verdragen, als dat de voorsz. Luyder v[an] Benthem ende Aelbert Rotvelt der voorsz. stadt Leyden raedt[huys] in der voughen als de patroonen mit haer gronden daer van gemaict, aen weder zijden een zijnde, dat uytwijns, te weten t'geene tusse[n] de rode linien aldaer begrepen es, zullen wercken van goeden wi[tt]en Buckebarger steen eenparich van verwen, inder voughen hyer naervolgende:

Erst zullen de pedestallen vande trap zoe boven als beneden de drie zijden doen schoon wercken, comende inde vierde baluys[ters] elc mit hun leeuwen verchiert;

zullen de tarmen of portanten vande trap breecken ende maecten van dr[ie] of vier stucken naer den eysch;

zullen de vier platte pilasters breecken behalven in tcapiteel ende ba . . . in drie stucken, daer van tmiddelstuc zijn haec, zal brengen v[an] achteren, de andere twee stucken hunnen haeck ter zijde, vier du[ym] in toude werck uitgecast om tselve mit nnieuwe te verbinden;

zullen de twee calommen geheel ront ende affstaende werden;

zullen de rabatten off spongen vande twee poorten beneden ende boven [maecten?] op eenen voet in 't corte hoeft ende voorts alle andere Rabatten

ende [spongen?] op acht duymen van buyten ende van binnen gespongt, gestaert op . . . voeten ten minsten op anderhalve voeten;

zullen de nyssen diep maecken ten minsten eenen voet;

zullen de cornice of grote lijst mit spronc mit al wercken op twe . . . ende die mogen maecken van twee duym over steeckende om floot van de go . . . bedecken;

zullen de cortousen van beyde de zijdelgevels uytwinnen om de term[en] proportie te geven;

zullen de gront van den troc dic maicken tien duymen, den binnengron[t] versinckende anderhalven duym, de voor pilasters dic twaelff [duym?] al tenminsten ende de termen daer uyt reysende voegende . . . proportie;

zullen tgeen binnen tspanel ande cappe comt dic werken n[aer den] eysch om van achteren mit backsteen te werden gevult, mer tg[een boven?] tdac comt voet dic maecken principalicken opten egge;

zullen alle de chieragen in den wercke geteyckent wel ende be . . . wercken, bootseren ende crosieren [sic] onbecrompen van steen;

zullen de drie gevels mit de transsen tusschen beyden de troeng . . . pedestallen daer op uyt te winnen de architrave, frijsen, cor[nissen], de baluysters daer op comende ende hun declijsten wercken volg[ende] tpatroon, altemael hart van afteren gelijc alle lijsten van dien . . . zoe wel keerende als voor naer den eysch van twerck ende de geleg[entheyd van de] muiren daer tselve inne ende op zal comen;

zullen alle deurbanders van tonderwerc tsij haex off bouts plaetsen op anderhalve voet tbovenwerc naer den eysch, alles werclicken ende meesterlicken wel in den winckelhaec gewrocht op dat het werc behoirlickende ende naer de const opten anderen voughen ende sluyten mach;

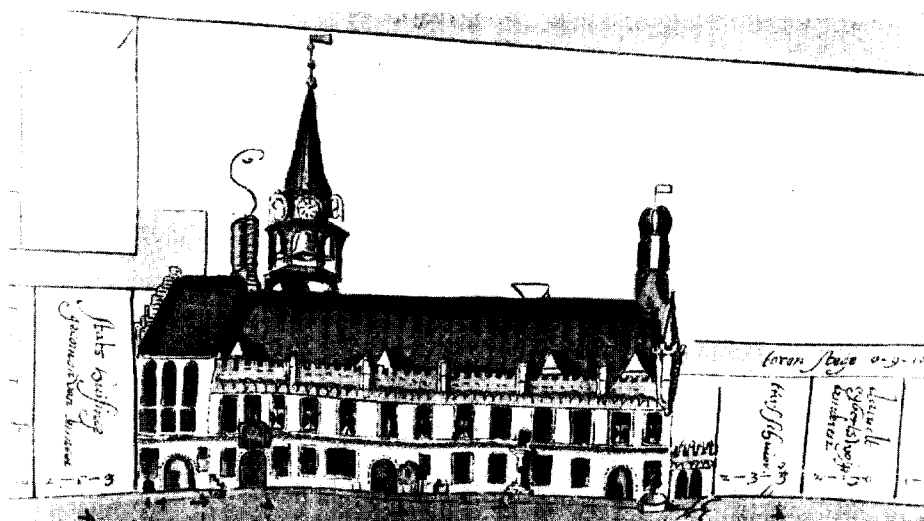
Ende zullen tvoorsz. werc 't haeren coste ende laste ende periculen ongequetst ende ongekeurst leveren tot Vegesack aen ende binnen scheeps boordt wel ende behoirlickende gestout, te weten binnen sjaers het benedenste werck als de trappe mit beyde de poorten ende alle het chieraet daer toe dienende alles totten lijste toe ende zo veel lijsten daer bij als hem mogelijken wert en mit den ballasters van den toecomstigen Jaere zesentnegentich te mogen werden overgebracht, ende alle 't resterende werc, zoo lijsten, foyen, gevels ende anders mit hun chieraet daertoe binnen twee Jaeren, te weten voor uytgang mey des Jaeres zevenentnegentich, ende de voorn. wercken als vooren binnen scheeps boort geleverd ende gestout zijnde zullen de selve gehouden werden als behouwe van de stad Leyden geleverd ende ontfangen, ende zulcx vorder tot pericule ende coste der zelver stede gevoert ende overgebracht werden. Des zullen de voorn. Van Benthem ende Rotvelt gehouden wesen opt afschepen telckens te maicken een lijste van tgunt in elc

schip zal zijn gescheept, ende die te laten onder de hant van den geene die de voorn. van Leyden daetoe zullen stellen, en ingevalle (twelc god verhoede) eenich schip off schepen mochten comen te verongelucken zullen zij gehouden zijn twerc evenwel ten believen van die van Leyden op te maecken mits van tverongeluckte naer beloop van de bedongen penningen voldaeen zijnde ter verclaringe van twee werckmeesteren hem des verstaende aen elcker zijden eenen te verkiesen. Ende zal de voornoemde Van Benthem goets tijts in 't voorsz. Jaer van tzevenentnegentich opt beschrijven ende vorderen de Burgemeesteren overschicken den voorn. Aelbert Rotvelt zijnen medegesel ende benefens denzelven eenen goeden naerstigen en tuchtigen wercgesel off bij aflijvigheyt, zieckte off notige verhinginge des voorn. Rotvelts eenen anderen goeden, naerstigen ende tuchtigen wercmeester aen ende in zijn plaetse om 't werc int gebou te helpen stellen, ende tgunt onderwegen gebroken, gequetst, gekneurst off verloren mocht zijn te helpen hermaecken. Des is voorsproocken dat de voorn Burgemeesteren der stad Leijden den voorsz. twee gesellen van den dach aen dat zij uyt Bremen zullen reysen zoo lange en ter tijt ende wijle toe zij affgedant om te vertrecken geoorloft ende weder binnen Bremen gecomen zullen zijn, betalen zullen van eersten arbedynden dach den meester vier entwintich stuvers ende den wercgesellen achtien stuvers. Int vorder zullen de voorn. Burgemeesteren de voorn. Luder van Benthem ende Aelbert Rotvelt ter saecke van 't voorsz. werc te maicken ende leveren, betalen een somme van tweentwintich hondert Rijxdaler, een gerecht vierdepaert in gereden gelde naer dat de voorn. Van Benthem ende Rotvelt hen zelfs voor eerbaren Raedt der stad Bremen zich tot de opleveringe van 't voorsz. werck in voughen als vooren verplicht ende verbonden ende d[aer] vooren zodanige onroerende en roerende goeden als zij hebben ende vercrijgen zullen te pande gestelt zullen heb[ben]. Het tweede vierdepaert als teerste gedeelte alvorens gestelt zal seyn, het derde vierdepaert sint martijnsdage in [midde]winter des Jaeres zesentnegentich ende 't laeste vierde[paert] naer dat 't werc vollevert zal zijn." Daarop volgt nog een passage over het verrekenen van accijnzen tusschen Leiden en Bremen ter zake van Van Benthem en Rotvelt. (Bijlagen van de rekeningen over 1596 fol. 541 v°).

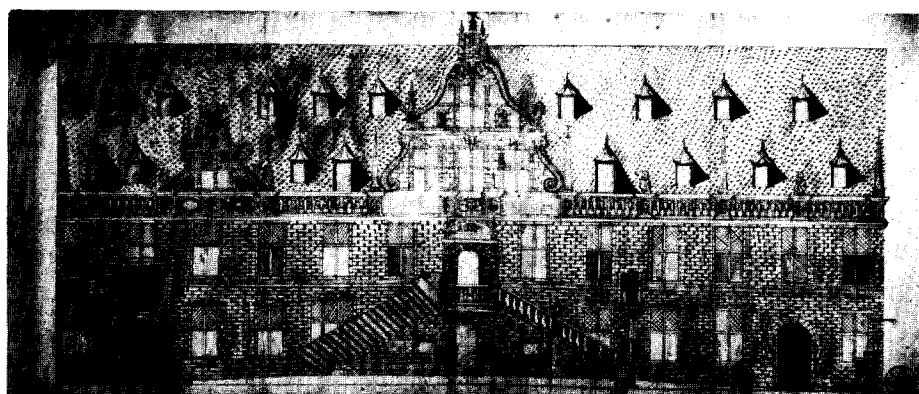
Uit de opeenvolgende schriftelijke documenten en de beide oude ontwerpen die in het gemeentearchief aanwezig zijn (afb. 2, 3 en 4) is het mogelijk de gang van zaken als volgt te reconstrueren:

In 1593 had de dienst van gemeentewerken van Leiden een ontwerp ingediend voor een modernisering van de voorzijde van het stadhuis, waarbij ongeveer al het vlakke muurwerk in de

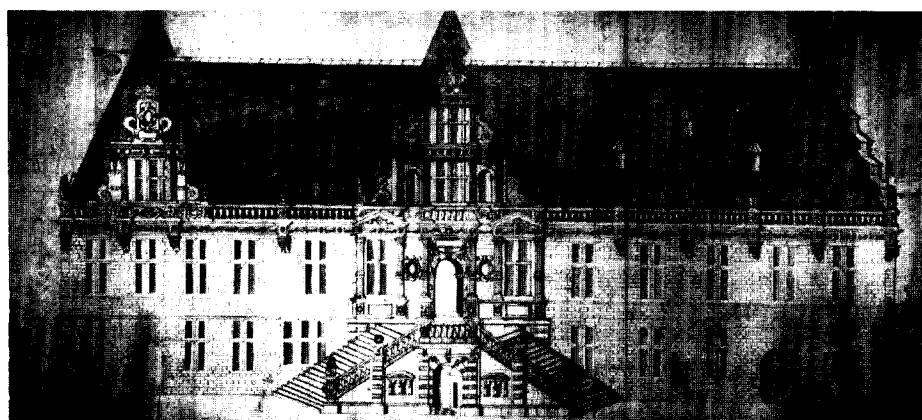
HET ONTWERP VAN DE LEIDSE STADHUISGEVEL

Afb. 1. Stadhuisgevel voor 1593, naar het Kaartboek van Salomon van Dulmanhorst.

Afb. 2. Ontwerp stadhuisgevel, 1593.

Afb. 3. Ontwerp stadhuisgevel van Lieven de Key, 1594.

(Leiden, Gemeente-archief)

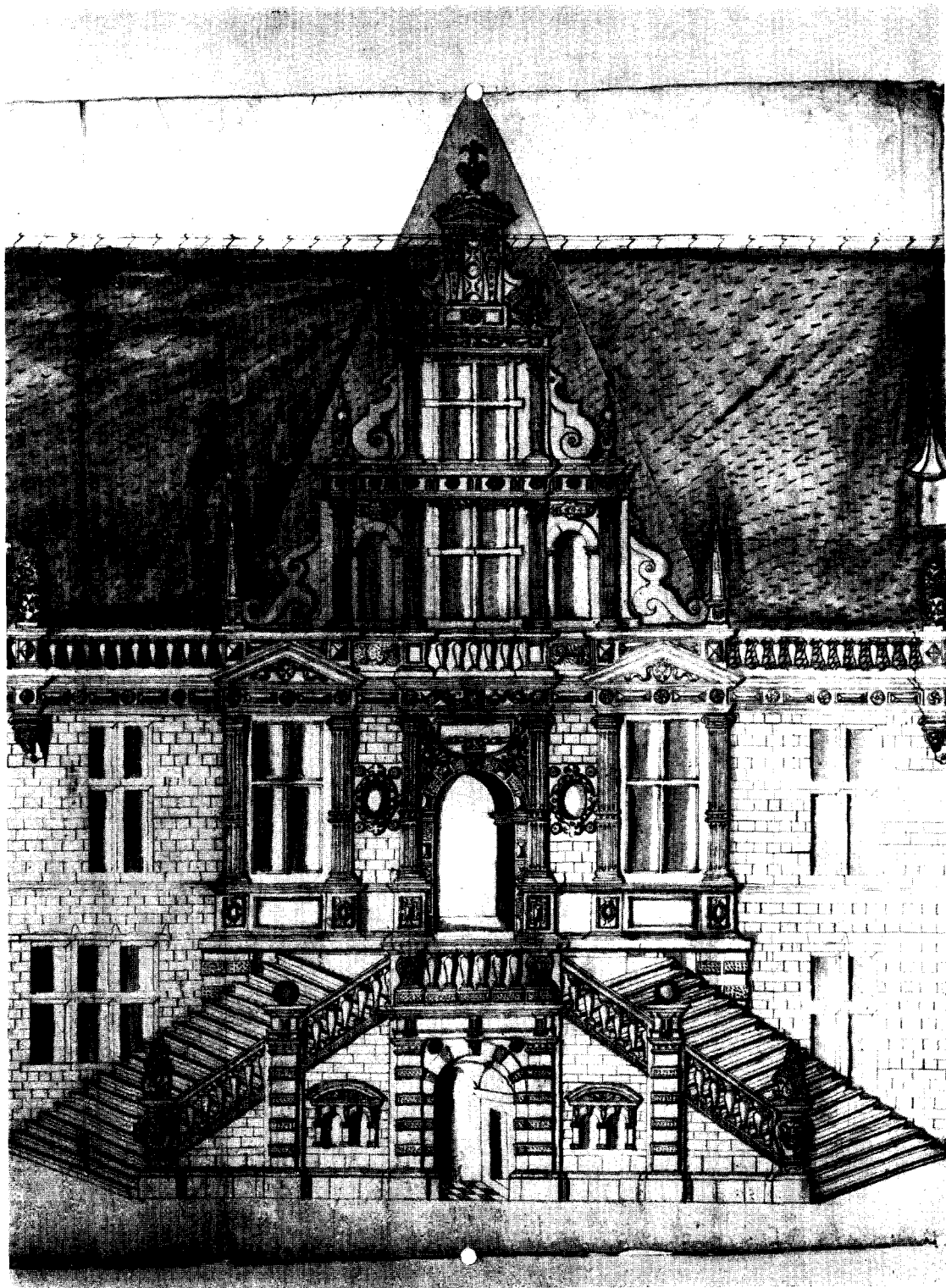

Abb. 4. Ontwerp stadhuisgevel van Lieven de Key, 1594; detail.

(Leiden, Gemeente-archief)

Afb. 5 Middenpartij van de stadhuisgevel.

(Foto Monumentenzorg, 1943)

Afb. 6. Stadhuisgevel.

(Foto Monumentenzorg, 1942)

bestaande toestand gehandhaafd zou blijven. Nieuw was dat men een hoofdingang precies in het midden en op de verdieping aanbracht, bereikbaar door middel van een monumentale trap, dat men de middeleeuwse kantelen verving door een open balustrade, en in het midden boven de hoofdingang een geveltop deed oprijzen. Ter keuze liet men of men tot groter luister de geveltop boven de hoofdingang zou flankeren door twee kleinere geveltoppen, waarvan men er één in tekening bracht (afb. 2).

In het begin van 1594 moet men dit ontwerp van zijn eigen dienst onaanvaardbaar hebben geoordeeld, en besloot men Lieven de Key of anderen te ontbieden om het stadhuis op te nemen en nieuwe ontwerpen te maken, die zowel een modernisering met geveltoppen mochten inhouden als een verbouwing volgens een andere opzet. Daarna zou een keuze worden gedaan.

Op 18 augustus 1594 werden twee ontwerpen van De Key voorgelegd. Van ontwerpen van andere meesters is geen sprake meer. Burgemeesters besloten één ontwerp te laten maken uit de twee overgelegde. Uit de vrij onduidelijke bevoordingen aangaande de trap menen wij te mogen opmaken dat men die frontaal zou moeten betreden, en dat men halverwege met een kwartslag aan weerszijden op zou moeten gaan naar het bordes in het midden. Aldus is de trap weergegeven op de prent in de eerste uitgaaf van Orlers' stadsbeschrijving van 1614, gereproduceerd door Overvoorde in het *Bulletin van den Ned. Oudheidk. Bond*, 1908, blz. 17. Wij weten niet wat wij van de trap op die prent moeten denken. Van Swanenburgh moet volgens zijn ongedateerde kwitantie van 1595 opdracht hebben gehad de trap op het ontwerp van De Key dat ter uitvoering naar Bremen werd gezonden van draaiend recht te maken, de trap is in werkelijkheid ook recht, en wij weten niet van een verandering nadat de trap in 1597 tot uitvoering was gekomen. Dat de prent is gemaakt naar het ontwerp van De Key alvorens dat door Van Swanenburgh was gecorrigeerd is weinig aannemelijk; op de prent is de gevel namelijk verbeeld met de verlenging naar het z.-o., die in 1604 tot stand kwam.

Het nieuwe ontwerp van Lieven de Key was enige tijd vóór 28 februari gekopieerd door Van Swanenburgh en bovendien had hij de trap, in afwijking van het raadsbesluit van 18 augustus 1594, op dit ontwerp veranderd in een rechte trap. Aldus gecorrigeerd was het ontwerp vóór 28 februari 1595 naar Bremen gestuurd aan mr.

Lüder van Benthem. Deze had zich bereid verklaard het ontwerp naar genoegen van de Leidse magistraat uit te voeren. De kopie van Van Swanenburgh was bestemd om op het stadhuis in Leiden te blijven.

Overvoorde nam aan dat de tekening in het gemeente-archief die het jaartal 1594 draagt (afb. 3 en 4) de kopie is die Van Swanenburgh blijktens zijn kwitantie van het ontwerp van De Key heeft gemaakt. Het is de moeite waard eens na te gaan of dit waarschijnlijk is.

De meest opmerkelijke eigenaardigheid van de tekening is dat op het grote blad twee driehoeken blank zijn gelaten in het dakvlak, en wel ter plaatse van de middengeveltop en die aan de linkerzijde. Over deze twee driehoeken liggen kleine losse vellen met tekeningen van die beide geveltoppen, alleen aan de onderzijde vastgeplakt. De tekening houdt geen rekening met een geveltop rechts: daar loopt de open balustrade onafgebroken door. Hierin ligt een sterke aanwijzing dat deze tekening nog geen definitief ontwerp is maar een voorstel met alternatieven, zoals dat werd verlangd bij het besluit van 8 januari 1594. Het komt ons in de hoogste mate onwaarschijnlijk voor dat deze tekening de kopie is van een origineel dat als definitief ontwerp kort vóór 28 februari 1595 naar Bremen is gezonden. De tekening moet die zijn, welke in de vergadering van 18 augustus 1594 werd besproken, zo zij niet zelfs een vóórstadium daarvan weergeeft. Op de trap gelijk die in deze tekening voorkomt moeten de opmerkingen slaan die op 18 augustus '94 werden gemaakt. Onze conclusie is derhalve, dat wij het project dat naar Bremen ging niet kennen, wel een ouder project van Lieven de Key, waarin de voornaamste elementen van het definitieve al voorkomen.

De onderhandelingen met Luder van Benthem namen enige maanden in beslag. Een ontwerpcontract van mei 1595 bleef ongetekend, ongetwijfeld omdat er moeilijkheden zijn gerezen. Eén van de moeilijkheden is zeker de beloning geweest die mr. Albert Rotvelt en een gezelschap zouden ontvangen bij hun overkomst naar Leiden voor het stellen van het zandsteenwerk: onderscheidenlijk 30 en 24 stuiver per dag volgens het voorlopige contract, 24 en 18 stuiver volgens het definitieve van 7 juni 1595. Maar dat was zeker niet het voornaamste. Bij vergelijking van beide contractteksten blijkt, dat de Leidse heren veel meer wensten te regelen en te preciseren omtrent de eisen waaraan het werk moest voldoen dan in Van Benthem's ontwerp stond. Bovendien kon

men niet meer volstaan met uitvoering „als de Patron uthwiset”, maar dient te worden gestipuleerd dat men „de patroonen mit haer gronden” zou volgen voor zover aangegeven „tussen de rode linien”. Zonder enige twijfel is het De Key geweest die Burgemeesteren adviseerde ter zake van de eisen die men aan Van Benthem moest stellen; het ging toch, zoals in de brief van Jan van Hout aan De Key van 5 juni '95 staat, om de verwerkelijking van „Uwer gemaecte patroon”.

Om de moeilijkheden op te lossen lieten burgemeesters van Leiden kort vóór 5 juni 1595 Luder van Benthem naar hun stad overkomen. Op 4 juni ontvingen zij een brief van Lieven de Key, waarin volgens onze tekst nr. 6 moet hebben gestaan dat hij niet kon voldoen aan hun uitnodiging om naar Leiden te gaan voor de besprekingen, tenzij burgemeesters van Haarlem hem daartoe op verzoek van die van Leiden verlof gaven. Op 5 juni, een maandag, verzochten burgemeesters van Leiden aan die van Haarlem om De Key verlof te geven in de avond van eerstkomende dinsdag, dat is de 6de, in Leiden te zijn teneinde de 7de aan de beraadslagingen deel te nemen. Met gelijke post richtte de secretaris een nieuw dringend verzoek aan De Key om toch vooral in de vroege ochtend van woensdag 7 juni op de vergadering aanwezig te zijn waar de uitvoering van het werk „volgende Uwer gemaecte patroon” zou worden geregeld. Er was blijkbaar veel haast bij de zaak, en op diezelfde 7de juni werd het definitieve contract met Van Benthem getekend. Het is ons een raadsel hoe Stein naar aanleiding van de vergadering van 7 juni kan schrijven „Während von Lieven de Key in Zusammenhang mit dem Leidener Rathaus später nichts mehr verlautet, muss Lüder von Bentheims Entwurf volle Zustimmung gefunden haben, denn mit dem Bremer Meister wurde am 7 Juni ein umfangreicher Vertrag geschlossen”. Wij kunnen niet nalaten daarbij op te merken, dat de heer Stein er niet in is geslaagd één enkel bewijs te produceren dat Luder van Benthem ooit als ontwerper is opgetreden.

In april 1597 werden de eerste steenleveringen uitgevoerd en verschenen Albert en Hans Rotvelt en ook Van Benthem in Leiden. Nog in datzelfde jaar heeft Van Benthem zich blijkbaar teruggetrokken, zodat op 23 oktober 1597 een overeenkomst met Albert Rotvelt werd gesloten voor het leveren van bepaalde nog niet uitgevoerde delen, waarvan de laatste omstreeks pink-

steren 1598 zouden moeten aankomen (*Bull. N.O.B.*, 1908, blz. 18-21).

Nu wij de gang van zaken volgens de documenten hebben gereconstrueerd, waarbij duidelijk is geworden dat de beraadslagingen van de 7de juni '95 gingen over het aannemen van het steenhoutwerk volgens het ontwerp van Lieven de Key, wordt het tijd voor stijlkritische beschouwingen.

De opmerking, dat de raadhuisgevel van 1597/'98 bepaald niet in sterke mate de stijl van De Key weerspiegelt zoals wij die kennen uit zijn Haarlemse werk, is al herhaaldelijk gemaakt en terecht. Het is echter gevaarlijk uit oppervlakkige vergelijkingen verstrekkende gevolgtrekkingen te maken.

Men dient in ieder geval hiervan doordrongen te zijn dat De Key allerm minst vrij was in het ontwerpen: hij had een bestaande, gotische gevel (afb. 1) te moderniseren. Daarbij moest hij nagenoeg alle bestaande vensters en ingangen handhaven, al mocht hij de hoofdingang op de verdieping brengen, en zoveel in het midden van de gevel als mogelijk was bij de gegeven onregelmatige spatiëring van de vensterassen. Die onregelmatige verdeling van de vensters over de gevelbreedte maakte het onraadzaam de vensters in het algemeen veel accent te geven. Het lag voor de hand de gevel een modern karakter te verlenen door op het brede en niet zeer hoge vlak enige pronkpartijen aan te brengen (afb. 3 en 4). De vensters die op hun oude plaats in het vlakke werk bleven detailleerde de architect derhalve zeer terughoudend in een vrijwel zuiver gotische trant. Dit had zijn consequenties voor de detaillering van de pronkpartijen: deze konden wel weelderig van vormen worden maar niet fors op straffe van een totaal uiteenvallen van het front van het stadhuis. De Key heeft geprobeerd het geheel met zijn grote vlakke partijen en de pronkpartijen die daarmee contrasteren binding te geven door de balustraden aan de voet van het dak, welke balustraden als friezen zijn doorgevoerd in de topgevels. Forse elementen van sterk plastische aard, zoals wij die uit ander werk van De Key kennen, waren in dit tere weefsel niet op hun plaats geweest. Terecht heeft de architect derhalve aansluiting gezocht bij een traditionele stijl waarin hij thuis moet zijn geweest. Dat hij de traditionele Nederlandse stijl van zijn dagen kende is zeker, en evenzeer dat hij gewend is geweest zich daarin uit te drukken. Waarin zou hij zich anders vóór 1594 hebben

uitgedrukt? Hij moet in 1594 toch zeker wel 30 jaar oud zijn geweest, gezien het feit, dat hij in 1585 huwde, en in 1593 in Haarlem tot een belangrijke functie werd benoemd. Als hij vóór 1594 in zijn karakteristieke trant ontwerpen had gemaakt, zouden wij er toch zeker iets van kunnen terugvinden. Men dient bij de beoordeling van de Leidse stadhuisgevel wel te beseffen, dat dit het eerste werk is dat wij van De Key kennen, en dat hij toen al naam had gemaakt, blijkbaar met werk dat nog niet de eigenaardige De-Key-stijl vertoonde waardoor hij voor óns leeft.

Tussen het voorontwerp van 1594 (afb. 3 en 4) en het uitgevoerde ontwerp (afb. 5 en 6) bestaan vrij belangrijke verschillen. De stoep werd veel krachtiger behandeld, de poortjes aan weerszijden kregen rijke omvattingen waardoor de topgevels erboven beter gemotiveerd schijnen, er kwamen nissen met beelden aan weerszijden van de hoofdingang, en de geveltoppen werden geheel herzien. Deze en dergelijke veranderingen en verbeteringen in het algemene arrangement zijn echter voor een beoordeling van het stijl-karakter niet zo belangrijk als het introduceren van enkele bijzondere motieven die kenmerkend zijn voor de „Weserrenaissance”⁹, en die dus te danken zouden kunnen zijn aan Luder van Benthem. Als zodanig noemen wij er speciaal twee: het ornament op het blokwerk aan de trap en aan de voet van de middenpartij, en het hoge gepijpte fries in de middentop. Het ornament van het blokwerk kan men beschrijven als gevormd door bollen die met elkander verbonden zijn en waarvan de voorkant is afgeplat en voorzien met gedraaide groeven.

Ten aanzien van het blokwerk dienen wij op te merken dat het al voorkomt op de tekening van 1594, maar dat de vlakbehandeling daar niet dan uitermate schematisch is aangegeven met pennehaaltjes. Daarmee kan van alles bedoeld zijn. De schaal van de tekening liet niet toe de bewerking gedetailleerd uit te werken. Het is in beginsel best mogelijk dat met die haaltjes een ornament was bedoeld overeenkomend met dat wat men nu aan de gevel ziet.

Het is zaak nu eens na te gaan of beide motieven, dat van de behandeling van het blokwerk en dat van het gepijpte fries, werkelijk zo sterk aan de „Weserrenaissance” zijn gebonden als men wel eens wil doen voorkomen.

Banden en blokken met een ornamentele bewerking die sterk verwant is aan die van het Leidse raadhuis komen bij ons weten het eerst

⁹ M. Sonnen, *Die Weserrenaissance*, Munster 1918.

voor aan de Oosterpoort in Hoorn, die het jaartal 1578 draagt, en waarvoor Joost Jansz. Bilhamer in 1577 patronen leverde¹⁰. Ook vindt men ze aan de voorgevel van de Waag in Alkmaar van 1582 en aan de Groothoofdspoor in Dordrecht die in 1618 werd gemoderniseerd. Een venster van 1604 in de toren van het Gravensteen in Leiden heeft een ontlastingsboog met soortgelijk ornament op de blokken.

Lijstwerken met gepijpte friezen zijn toegepast in de geveltop van de Nieuwe- of St. Jorisdoelen in Haarlem, waarvan wij weten dat hij in aanbouw was in de zomer van 1591, vóór De Key in dienst van de stad Haarlem werd aangenomen. Gelijk wij indertijd hebben betoogd is het waarschijnlijk dat het ontwerp is te danken aan de stadsmetselaar Willem den Abt¹¹. Reliëfbanden met het beschreven ornament en gepijpte friezen waren kenmerkende sier-elementen van het steenhouwwerk van de brug van het Slot te Heemstede, dat sinds jaren gedemonteerd op een herbouwing wacht. Het is bekend dat het steenhouwwerk voor deze brug in 1646 werd aangekocht van de stad Leiden, en deel uitmaakte van een partij „Bentemer hartsteen waervan 't meerder gedeelte gestaen heeft aent Oude Marepoortje”¹². Dat deze partij dus afkomstig was uit de sloop van die Oude Marepoort, gelijk men wel heeft ondersteld, kunnen wij niet toegeven: er wordt alleen gezegd waar het steendepot is gelegen, en wij zijn er zelfs helemaal niet zeker van dat de steen er kant en klaar bewerkt in voorraad lag zodat men ze alleen maar te stellen had in Heemstede.

Van het blokwerk aan de Leidse raadhuisgevel kan men nog onderstellen dat Lieven de Key het ornament nooit in details op een tekening heeft uitgewerkt, en dat de aannemer een zekere vrijheid werd gelaten bij de uitvoering. Er is geen sprake van dat de architect in die dagen zo pijnlijk minutieus gedetailleerde werktekeningen maakte als de hedendaagse architectenbureaus plegen te leveren. Ten aanzien van het gepijpte fries moet men echter wel zeker aannemen dat het deel heeft uitgemaakt van het definitieve

¹⁰ Herma M. van den Berg, *Westfriesland, Tessel en Wieringen = De Ned. monumenten van geschiedenis en kunst*, VIII 2, Den Haag 1955, blz. 112.

¹¹ E. H. ter Kuile, „De werkzaamheid van Lieven de Key in Haarlem”, *Oud-Holland*, 55 (1938), blz. 247.

¹² J. C. Tjessing, *Enkele gegevens omtrent Adriaan Pauw en het slot te Heemstede*, II, Heemstede 1949, blz. 35-36.

ontwerp waarop het aannemingscontract was gegrond.

Het gepijpte fries moet men ongetwijfeld bezien in samenhang met de herme-pilasters of „termen” die die zuivere pilasters van de tekening van 1594 kwamen te vervangen. De vervanging door de hermen was bepaald een verbetering in de gevelcompositie, evenals de vervanging van de drie kruisvensters door één kruisvenster, twee ovale vensters en één ronde opening. Stein meent dat de „termen” ook al iets speciaals van de *Weserrenaissance* zijn, alsof zij niet waren gepropageerd door de ornamentprenten van een Vredeman de Vriese en voorkwamen aan een serie Nederlandse gebouwen en epitafen uit de 16de eeuw, getuige o.a. het huis De Schuur in Deventer van 1558, het Stadhuis in Antwerpen en het huis Bethlehem in Gorkum van 1566. Dat De Key de „termen” en het gepijpte fries alleen maar zou kunnen kennen door contact met Van Benthem is zeker bezijden de waarheid. Intussen achten wij het volstrekt niet onmogelijk of onwaarschijnlijk dat hij, al of niet door contact met Van Benthem, in dit opzicht invloed van de *Weserstijl* heeft ondergaan.

Op grond van de archivalia en de stijlkritische beschouwingen komen wij tot onderstaande gevolgtrekkingen:

Lieven de Key is de man aan wie het stadsbestuur van Leiden in het begin van 1594 de opdracht gaf om een ontwerp te maken tot verbouwing van de middeleeuwse voorgevel van het stadhuis. De bedoeling moet zijn geweest deze zonder buitensporige kosten tot een waar pronkstuk te maken. Van een voorstadium van het definitieve ontwerp hebben wij kennis door de tekening van 1594. De grondslag van het aannemingscontract met Van Benthem d.d. 7 juni 1595 waren een stel „patroonen mit haer gronden” die De Key had gemaakt, en die verloren

schijnen te zijn geraakt. Burgemeesteren vonden het niet nodig in het contract gedetailleerde omschrijvingen te geven van velerlei onderdelen en van de eisen waaraan deze moesten voldoen, en stipuleerden een lager salariëring van zijn medewerkers dan Van Benthem aanvankelijk had genoemd in een ontwerp-contract, zulks na onderhandelingen in Leiden waarbij zij de aanwezigheid van De Key dringend noodzakelijk oordeelden. In deze omstandigheden is het niet aannemelijk dat Van Benthem zich enige afwijking van betekenis heeft kunnen veroorloven ten opzichte van het ontwerp van De Key. Men moet derhalve aannemen dat de gevel is uitgevoerd overeenkomstig de „patroonen mit haer gronden” die De Key had geleverd.

Wanneer men er zich over verwondert dat de stijl van de gevel weinig overeenstemt met hetgeen wij van De Keys werk gewend zijn, dient men er rekening mee te houden dat deze gevel het eerste werk is dat wij van De Key kennen, en voorts dat De Key voor Leiden geen vrij ontwerp kon maken maar sterk gebonden was door de eis van handhaving van zoveel mogelijk bestaand werk.

Geen van de architectonische vormen van de gevel was in deze streken ongebruikelijk, al is een element als het gepijpte fries hier vrij zeldzaam. Het kan zijn dat De Key tot het toepassen van dit fries is gestimuleerd door voorbeelden uit de *Weserrenaissance* die hij wel of niet door het contact met Van Benthem kan hebben leren kennen. Wij krijgen de indruk dat Lieven de Key zich bij het maken van ontwerpen om „traedthuis onse stede te vernieuwen” een oordeelkundig gebruik heeft gemaakt van de geboden mogelijkheid „om de gelegentheit van dien te besichtigen”, en de stijl geheel ondergeschikt heeft gehouden aan de bijzondere „gelegentheit”.

SUMMARY

THE DESIGN OF THE FRONT FAÇADE OF THE LEIDEN TOWN HALL

BY DR. E. H. TER KUILE

In 1890 the name of Lieven de Key was for the first time connected with the front façade of the Leiden Town Hall by Georg Galland. Galland had received information from Dozy, the keeper of the town archives, concerning the dispatch of a town messenger from Leiden to Lieven de Key at Haarlem. On the strength of this

information Galland attributed the design of the front elevation of 1597, which was extended at both end at a later period, to De Key.

A. W. Weissman, a Dutch expert in architectural history, raised objections to the façade being ascribed to De Key and argued that, in his opinion, its style was North German rather

than characteristic of the manner of De Key. An article was published by J. C. Overvoorde, town archivist of Leiden, which proved clearly that De Key had in any case made a design, and that the masonry for the front façade had been executed by Luder van Benthem, a stonemason at Bremen. Two drafts for the front elevation went with Overvoorde's article, of which the one dated 1593 had apparently been rejected. The design of the other drawing, dated 1594 and unsigned, was more or less similar to the façade as it was executed in 1597-98. Even then Weissman did not appear to be convinced. Nevertheless, it has been generally assumed since that De Key was the designer, although the façade shows several peculiarities which were considered North German, and in spite of the fact that both the actual façade and the drawing present little of the very personal style which characterizes all De Key's other works. Data found in the archives and published by the present author in 1938 seemed to confirm the theory that De Key was the designer.

In a publication of 1962 on the architecture of Bremen at the time of the Romanesque, the Gothic and the Renaissance styles by Rudolf Stein

elaborate arguments are put forward to prove that Lieven de Key's design had been laid aside by the authorities and that Luder van Benthem had used his own design for the construction of the front façade. Stein's theory was allegedly based on records contained in the Leiden archives, but he refrained from giving the text of these data.

In his turn the author made researches in the archives, an account of which is rendered in the present article. It provides evidence that Lieven de Key was responsible for the design and that Van Benthem was no more than the builder. The author then proceeds to find an explanation for the style of the work. It must have been affected by two circumstances: the alteration did not imply the construction of a new elevation, but the architect had to take the old mediaeval front with its irregularly divided bays into consideration. Secondly, this façade by De Key is one of his oldest works known to us and it conforms to the architectural style current at the time. The author also points out that a number of details that are characteristic of the "Weserstil" already occurred in the North Netherlands at an earlier as well as at a later period.

DE BUITENPLAATS SPARRENDAAL TE DRIEBERGEN

DOOR

WIM HARZING

In navolging van de Amsterdamse kooplieden, die in de 18de eeuw aan Amstel en Vecht het ene grote buitenhuis na het andere bouwden, stichtte de oud-burgemeester van Utrecht mr. Jacob van Berck in 1754 het huis „Sper en Dal” op de Utrechtse Heuvelrug, onder het gerecht van Driebergen.

Steeds meer raakten de middeleeuwse kastelen, die op de kleigrond gebouwd waren, op de achtergrond. Zij voldeden niet meer aan de eisen, die men in de 18de eeuw aan zijn woonruimte stelde. Nieuwe buitenplaatsen kregen de aandacht. Maar toch was Jacob van Berck zijn tijd wel behoorlijk vooruit, want dit bouwen op de Utrechtse Heuvelrug zou eerst een vijftig jaar later voor goed en in grote omvang doorzetten.

Hij liet „Sper en Dal” bouwen, om er aanvankelijk in hoofdzaak de zomers door te brengen. Later blijkt zijn weduwe er voor goed haar intrek te hebben genomen.

Hoewel mr. Jacob van Berck oud-burgemeester van Utrecht was, moet deze streek hem niet vreemd geweest zijn. De grond waarop hij bouwde was kennelijk familiebezit. In de 17de eeuw blijkt er hier al een mr. Jacob van Berck gewoond te hebben; hij wordt steeds aangeduid als de „griffier” Van Berck. Hij was de overgrootvader van de bouwheer van „Sper en Dal”. Deze griffier woonde ongeveer op hetzelfde terrein, maar dit werd toen aangeduid als „Hofstede of Hof van de Heer van Eeden”¹. Een hofaantleg is nog duidelijk te zien op een kaart van 1718², waarop een grote waterpartij sterk de aandacht trekt (vgl. fig. op kol. 111-112); een vierkant eiland, van ongeveer 40 x 50 m², aan alle vier de zijden omgeven door grachten, respectievelijk 7 en 12 m breed. Op de kaart wordt het afzonderlijk vermeld als: „het vierkant met de Graff”.

De vraag rijst, of dit alles op een oude slot-

gracht zou wijzen en of er aan nog oudere bebouwing van dit terrein gedacht kan worden. In een correspondentie met het Rijksbureau voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort werd mijn veronderstelling mogelijk geacht. Er zou heel goed een 16de of 15de eeuwse huis gestaan kunnen hebben. Jammer genoeg hebben voorlopige boringen nog geen resultaat opgeleverd.

Op dezelfde kaart van 1718 staat ook een hofstede (lengteas noordwest-zuidoost) aangeduid ter plaatse van het voorplein van Sparrendaal, tussen het huidige toegangshek en het zuidoostelijke bouwhuis. Op een nog vroegere kaart (afb. 1) (Rijksarchief Utrecht, Archief Sparrendaal, nr. 482) staat op dezelfde plaats ook een hofstede aangegeven, alleen is de lengterichting juist een kwart slag gedraaid, namelijk zuidwest-noordoost. De veronderstelling, dat deze hofstede platgebrand werd door de troepen van Lodewijk XIV, die in 1672-'73 gelegerd waren in Zeist en vandaar uit plundertochten ondernamen, is aannemelijker geworden, toen bij de grondboringen op 29 maart 1962, naast funderingsresten ook brandsporen uit de grond kwamen. Bij een hierop volgende beperkte opgraving in april 1962 is dit nog duidelijker komen vast te staan. Hierbij werd ook glas gevonden dat kennelijk niet gebroken, maar door de hitte gesprongen was.

Volgens een akte van transport (Rijksarchief, Utrecht) t.o.v. het gerecht te Driebergen door de rentmeester der Domeinen te Utrecht, koopt mr. Jacob van Berck in 1644 een hofstede groot 58 morgen en 24 roeden te Driebergen tussen de „heetvelden en de Lambroekerdijk”, welke hofstede op bovengenoemde kaart is aangegeven. Dit zou de woonstede geweest kunnen zijn van de „griffier” mr. Jacob van Berck. Zijn vader, die tegen het einde van de 16de eeuw was geboren, heette Nicolaas³.

¹ Archief Dennenburg, Driebergen, getuigenis d.d. 6.4.1696.

² Rijksarchief Utrecht, nr. 2164; vgl. *Maandbl. Oud-Utrecht*, 34 (1961), blz. 115 e.v.

³ De stamreeks, waarvoor ik de gegevens dank aan de heer Weitens van het Rijksarchief te Utrecht, laat ons het volgende zien: (1) Nicolaas van Berck, heer

De „griffier” was gehuwd met Anna Utendogaerd, die voor haar huwelijk bij haar ouders woonde op het buiten Dennenburg onder Driebergen. In het huisarchief van Dennenburg zijn veel stukken bewaard gebleven o.a. van processen, die hij tezamen met zijn zwager Seger Utendogaerd en zijn oomzegger dr. Christiaan Utendogaerd, gevoerd heeft tegen jhr. Berent van Rijsenburg, bewoner van de ridderhofstad Rijsenburg en ambachtsheer aldaar.

Waren het vroeger de Heemraden, die het de feodale heren lastig maakten, in de 17de en 18de eeuw is het de „Noblesse de robe” — de meesters en doctors, in het recht —, die in conflict komt met de bewoners van de oude kastelen.

In 1665 blijkt er weer eens een ernstig conflict te bestaan. In augustus van dat jaar betoogt jhr. Berent van Rijsenburg, dat hij eigenaar is van „den Zuyde weg, nu Groene weg genaamd, strekkende naar Sterkenburg onder de gerechte van Rijsenburg”⁴.

Behalve processtukken zijn er ook contracten en brieven van de griffier Van Berck bewaard gebleven. Zoals wij reeds zagen kocht hij in 1644 een hofstede van de Domeinen te Utrecht. Dit was het noordwestelijk gedeelte van het huidige Sparrendaal. In 1660 koopt hij van de weduwe van jhr. Hendrik van Eeden het naastgelegen terrein de z.g. Hof of hofstede van de heer Van Eeden. Dit terrein was 49 morgen, 113 roeden⁵ tussen de heidevelden en de Langbroekendijk

van Mijdrecht, deken van het kapittel van Sint Jan te Utrecht, † 1652; × Isabella van Heurn († 1662). (II) Jacob van Berck, ± 1617-1687, heer van Mijdrecht, griffier van het Hof van Utrecht; × (1637) Anna Utendogaerd (1619-1693). (III) Jacob van Berck, 1638-1665 (begraven in de Dom), kanunnik van Sint Pieter; × (1656) Anna Maria d'Ablaing (die in 1667 hertrouwde met Adriaan de Hase de Vere). (IV) Daniel van Berck, 1658-1718 (gedoopt in de Waalse kerk te Utrecht), raad in de vroedschap van Utrecht; × (1688) Anna Clara de Latour († 1728; begraven in de Sint Janskerk). (V) Jacob van Berck, 1694-1762 (gedoopt in de Catrijnekerk; begraven in de Sint Janskerk); × (1.1728) Aletta Maria van Wijk († 1732), × (2.1733) Nelia Schuyt, weduwe te Enkhuizen, × (3.1738) Susanne la Leu de Wilhem, uit Amsterdam, vrouwe van Abcoude en Baambrugge († voor 3.6.1790). De dochter uit dit laatste huwelijk, Maria Constantia van Berck, 1740-1816, huwde (1.1758) op „Sper en Dal” met R. A. W. C. baron van Heiden, heer van Rijnestein; (2) Henri de Bosset, kapitein van de Zwitserse garde.

⁴ Het bezit van de griffier en zijn neef strekte zich uit tot aan de Langbroeker Wetering.

⁵ Rijksarchief Utrecht.

gelegen. Dit vormde het zuidoostelijk deel van het huidige Sparrendaal.

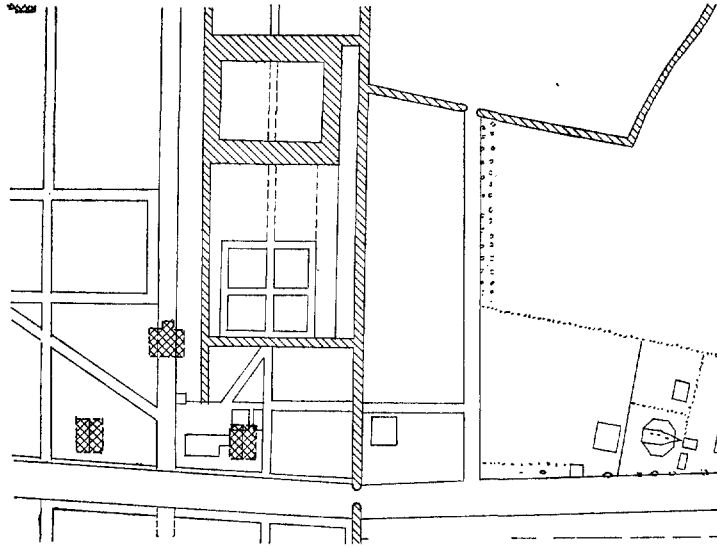
In 1664 is er een contract tussen hem en enige met name genoemde ingezetenen over een uitweg over het land van Abraham Doly. In 1671 erfte hij „van wijlen de hr. en mr. Seger Utendogaerd in zijn leven advocaat 's Hoofs van Utrecht het contingent van de hofstede „de Woert” onder Driebergen”. In juli 1674 blijken hij en zijn vrouw ingeschreven te staan als lidmaten van de Hervormde Kerk te Driebergen.

Uit al dit voorgaande mag men wel besluiten, dat het voorgeslacht van de bouwheer uit 1754 reeds lang vaste voet had in deze streken.

Op 20 maart 1754 moet het een feestelijk gebeuren geweest zijn. Op die dag heeft mr. Jacob van Berck zijn dertienjarig dochttertje Maria Constantina aan dit gebouw de eerste steen laten leggen, zoals het fraaie opschrift laat zien, dat aangebracht werd op een hardsteen boven de ingang van de zuidoostzijde van „Sper en Dal” en dat thans nog aanwezig is (afb. 7). Het huis werd opgetrokken in Lodewijk XV-stijl. Tot heden heeft men nog steeds niet kunnen achterhalen, wie de architect geweest is. Bij de bouw was het huis reeds omringd door grote bossen en landerijen, die zich uitstrekten tot aan de Langbroeker Wetering. Het hoofdgebouw werd midden op een reeds bestaande weg gebouwd⁶. Deze weg liep van de Wetering tot dicht bij het huidige Austerlitz. Door het bouwen midden op deze weg (vgl. fig. op kol. 111-112) werden er vanzelf een voor- en een achterlaan gevormd. Deze laatste bestond tot voor kort nog. De voorlaan liep over de huidige „Wildbaan”, thans gemeentepark. Hierin staan nog enkele oude beuken, welke van deze voorlaan deel uitmaakten (afb. 6). Deze voorlaan kwam uit op een rijk bewerkt hek, geflankeerd door twee gebeeldhouwde zijstukken in natuursteen. Het voorplein vertoonde in het midden een symmetrisch verdiept gazon met in het centrum een sculptuur.

De voorgevel van het huis ligt op het zuidwesten. Hoofdingang en bovenliggend venster met balkon zijn versierd met een rococo-omlijsting in zandsteen. De op het noordoosten gerichte achtergevel heeft een drie meter diepe uitbouw en een eveneens omlijste dubbele deur, maar hier bestaat de versiering uit geschilderd hout. Op de steekkap aan de achterzijde troonde de dakruiter, die bij een latere verbouwing op

⁶ Zie de kaart van 1718. Later zal de architect Tollius iets dergelijks doen met Rijsenburgs kerk (1810).

Het terrein met omgeving, waar in 1754 „Sper en Dal” zou worden gebouwd; gegevens ontleend aan een kaart van 1718 in het Rijksarchief te Utrecht (nr. 2164). Hoofdgebouw en bouwhuizen van Sparrendaal zijn met een kruisarcering aangegeven, evenals links boven een deel van het latere grootseminarie te Rijsenburg. Vgl. met deze afbeelding de kaart, weergegeven op afb. 1, en afb. 2.

de nok van de hoge mansardekap kwam te staan. De voorgevel had van de aanvang af een balustrade. Deze was boven de middenpartij onderbroken door een geornamenteerde bekroning, die in 1828 nog aanwezig was (vgl. afb. 6). De bekapping was oorspronkelijk lager. Zij bestond uit vier gedeelten met een zakgoot in het midden (zie afb. 3, 4 en 5). De beide bouwhuizen waren de helft smaller dan nu. Dit alles is te zien op een grote gekleurde tekening (175 x 153 cm) uit 1758, die ik terugvond in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht⁷. De tekening is door mevrouw Van Rijckevorsel-Courbois te Nijmegen geschonken aan de gemeente Driebergen-Rijsenburg. In het midden zien wij „Sper en Dal” in vogelvlucht (116 x 89 cm) (afb. 2), omgeven door achttien afbeeldingen (29 x 23 cm) van het huis zelf „van vooren te sien” (afb. 3), van opzij (afb. 4) en van achteren (afb. 5). Maar ook vanuit het huis naar de straatweg, naar het statige ijzeren hek. Verschillende afbeeldingen geven een indruk van de vele lanen, terwijl ook een gezicht op het dorp Driebergen niet ontbreekt.

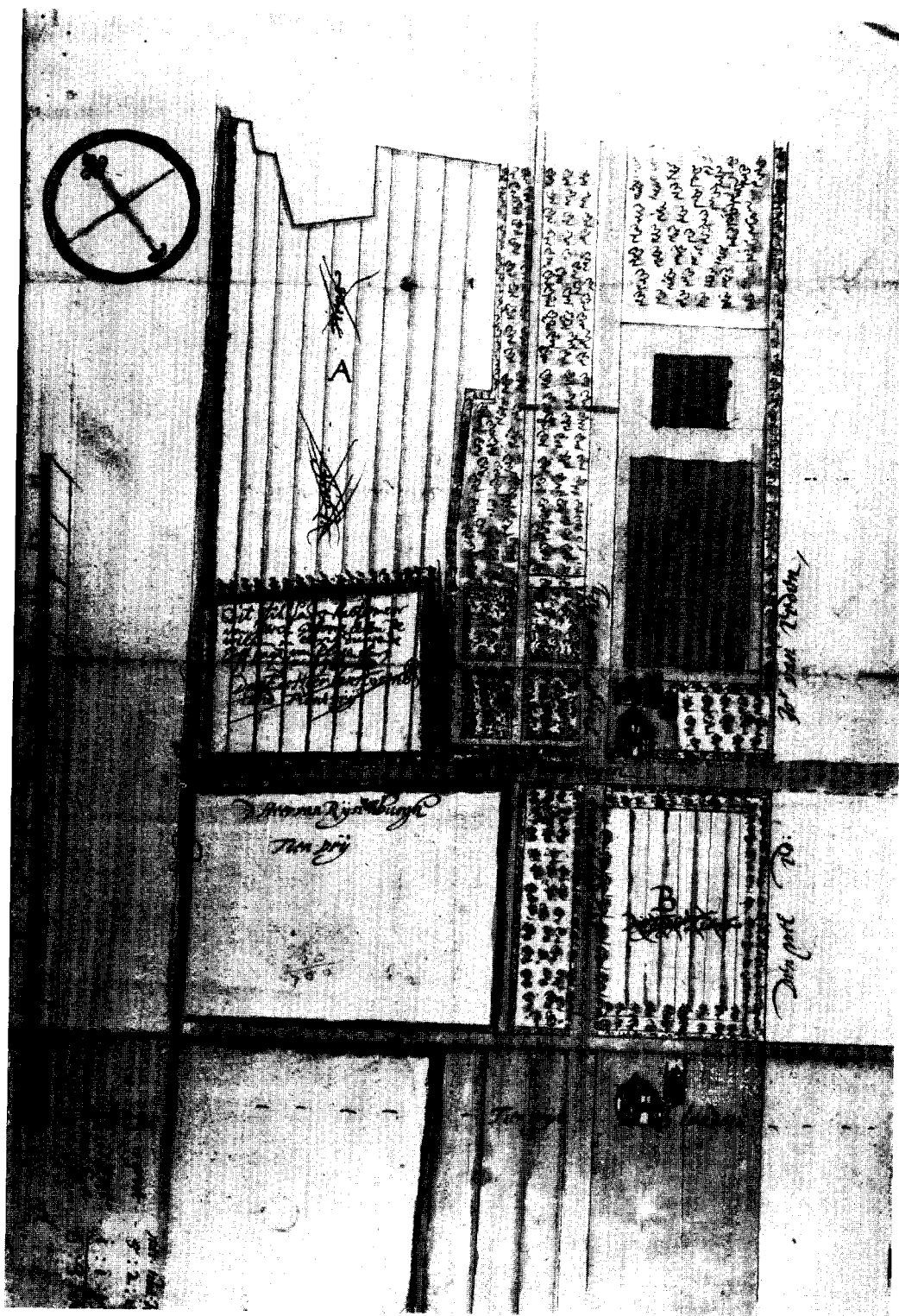
Op de vogelvlucht (afb. 2) is ook duidelijk

⁷ Gesigneerd A. Verryk en Zoon Del. et Fec. vgl. *Maandbl. Oud-Utrecht*, 29 (1956), blz. 103.

de nog aanwezige slingermuur, voor ooftbouw bestemd, te onderscheiden; bovendien de achthoekige kerk van Driebergen (de voormalige Sint Catharinakapel), de beide houten leuningen van de Driebergse brug, daar, waar de Zwoer onder de „Landtstraat” doorging en verder als „de vaart van Driebergen” naar de Langbroeker Wetering stroomde. Langs deze vaart, ook wel Schippersvaart genoemd, zijn per schuit o.a. de stenen aangevoerd voor „Sper en Dal” en een halve eeuw later ook voor Rijsenburgs kerk en dorpskern.

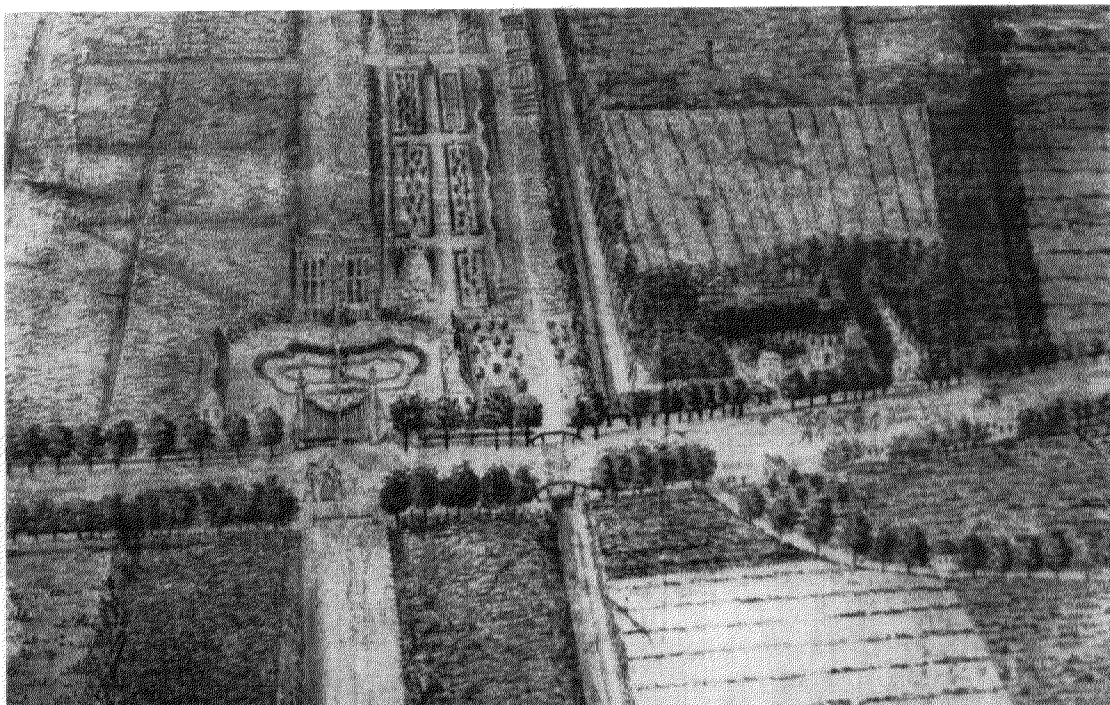
De bosbeekjes, welke het landgoed Sparrendaal doorsneden, vonden hun oorsprong in de ook thans nog bestaande „Koekepan”, de „accacia-vijver” en de vijvers achter „de Zwitserse brug”. Dit zijn alle z.g. „wel”-vijvers. Het waren „de bronnen van levend water van de Rijsenburgsche waranda” zoals oude schrijvers melden. Deze beekjes „wongen zich een weg tusschen heuvels en zandverstuivingen naar de Rijn”. Het waren de weinige drinkplaatsen voor het wild, waarop vroeger o.a. de Oranjeprijsen jacht maakten.

In de Franse tijd gaat ook voor Sparrendaal, zoals het voortaan genoemd werd, heel wat veranderen. In deze tijd is mevrouw Van Berck

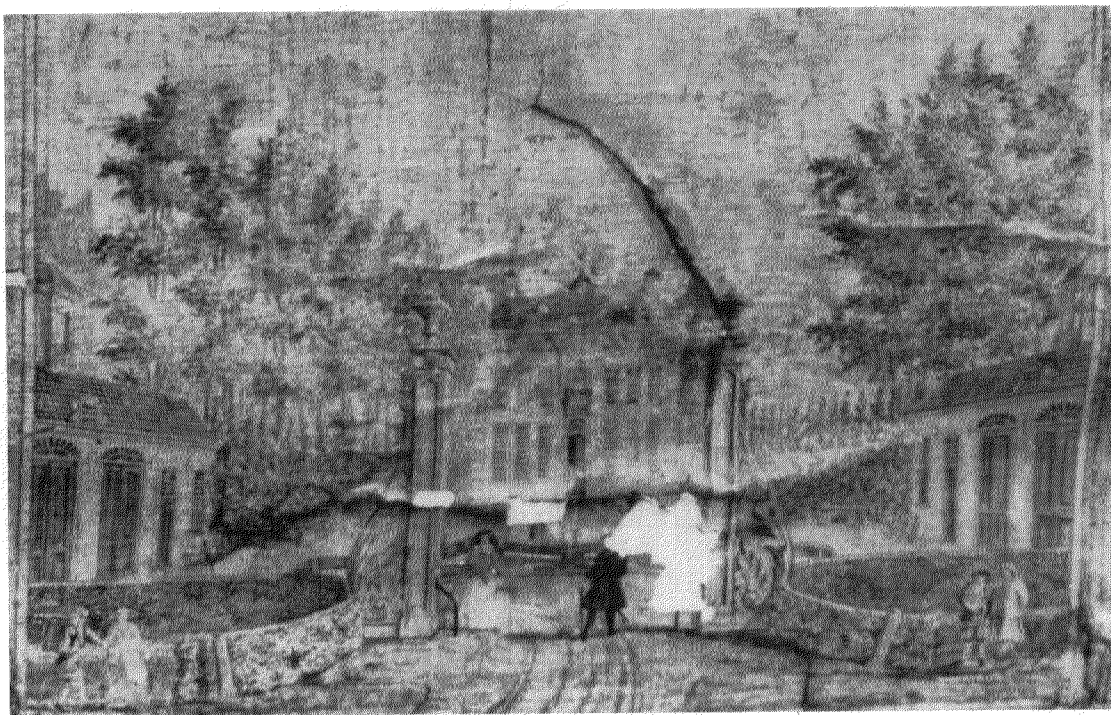

Afb. 1. Kaart met het terrein, waarop in 1754 „Sper en Dal” zou worden gebouwd. Ter plaatse van de hofstede aan de „wech naar Driebergen” bevinden zich nu het rechtergedeelte van het voorplein en het zuidoostelijke koetshuis. Het hoofdgebouw verrees dwars op de „Steegh naar d hey”; vgl. de fig. op kol. 111-112 en afb. 2. (Rijksarchief, Utrecht, Arch. Sparrendaal, nr. 482)

DE BUITENPLAATS SPARRENDAAAL TE DRIEBERGEN

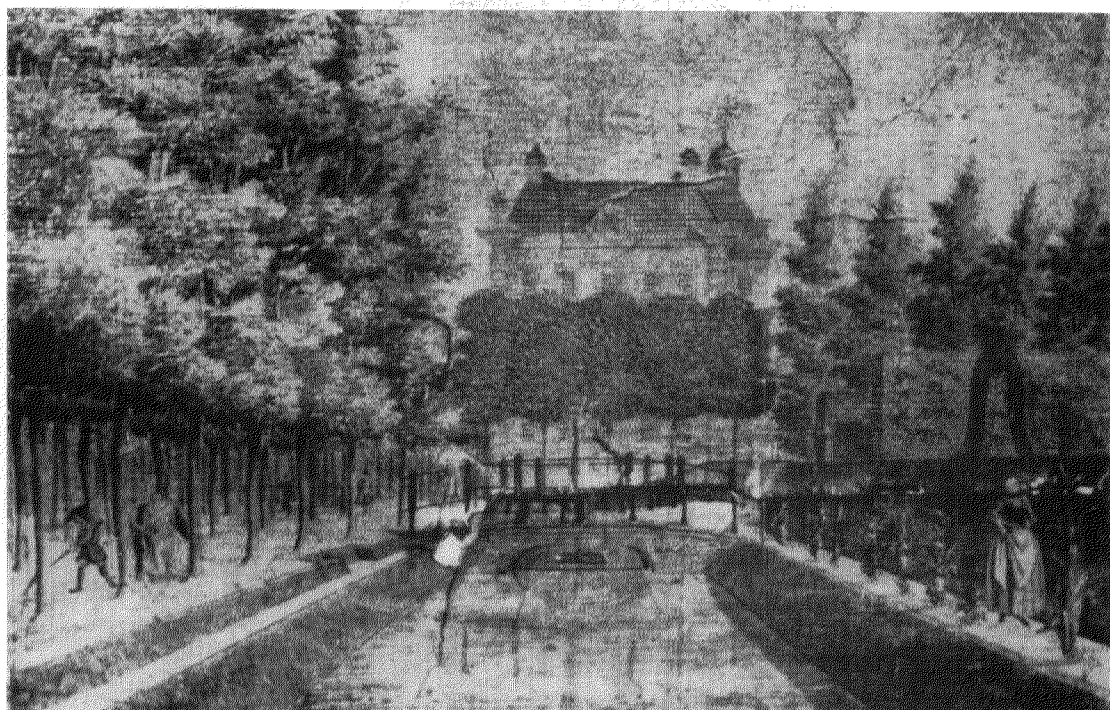

Afb. 2. Afbeelding in vogelvlucht van „Sper en Dal” en omgeving in 1758; rechts de achthoekige kerk van Driebergen. Tekening A. Verryk en Zoon. Detail. Vgl. de fig. op kol. 111-112 en *afb. 1.*

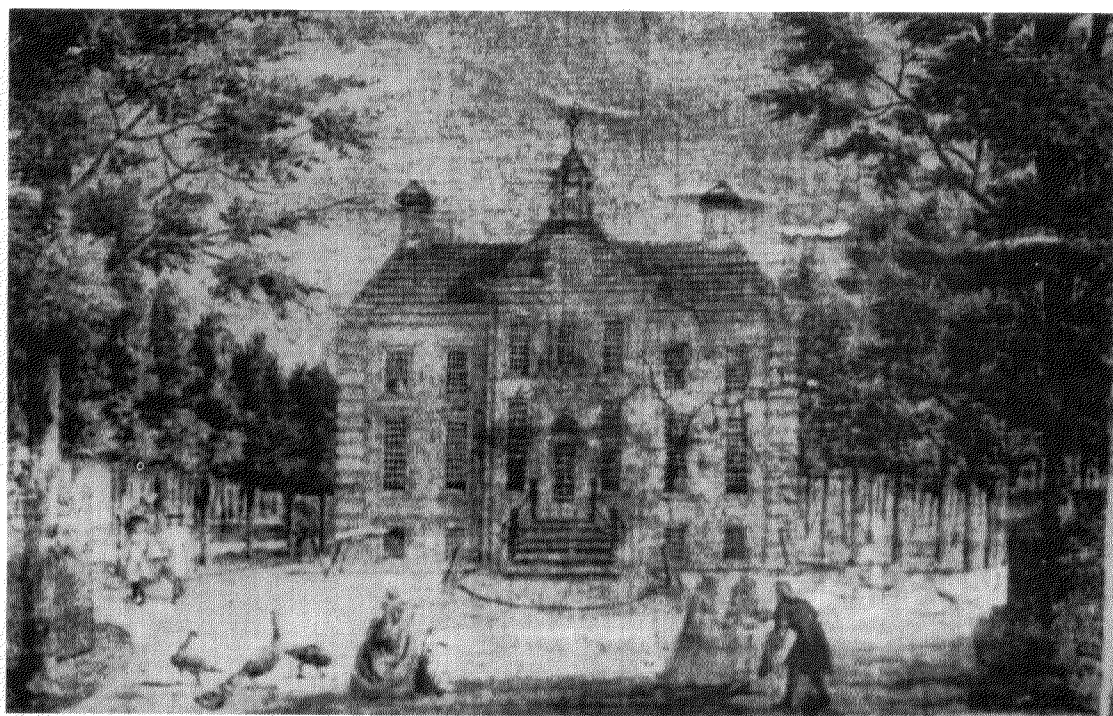

Afb. 3. Het huis „Sper en Dal” van voren in 1758. Tekening A. Verryk en Zoon. Detail.
(Gemeente Driebergen-Rijsenburg)

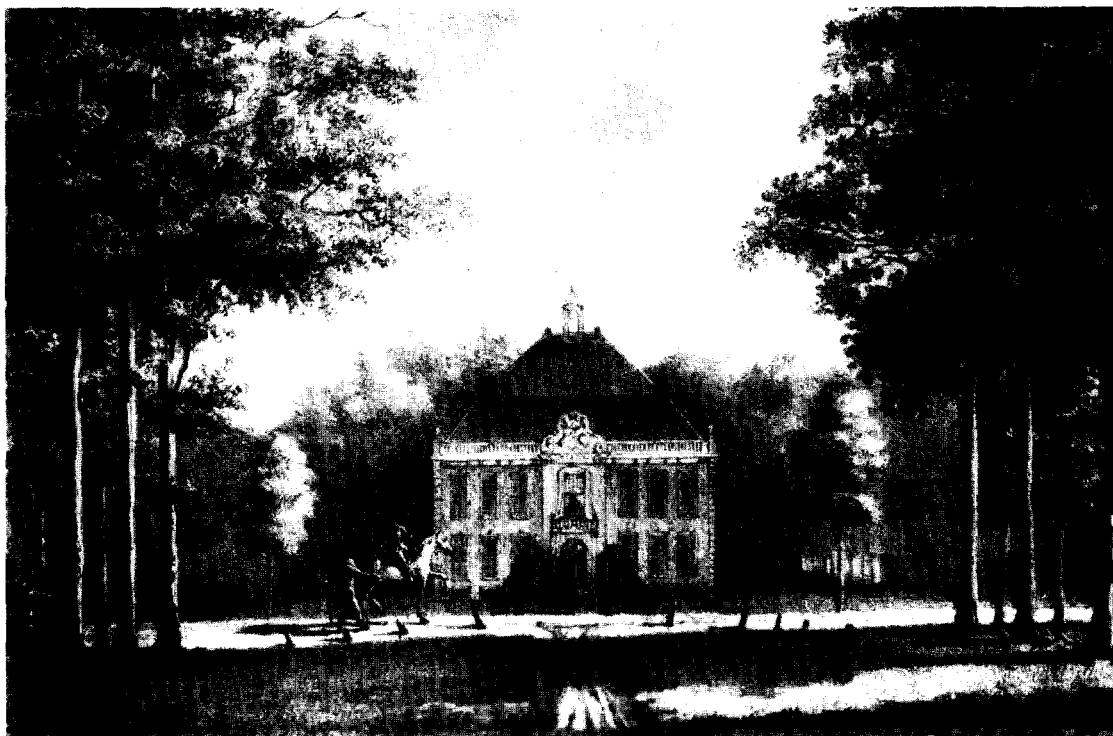
DE BUITENPLAATS SPARRENDAALE TE DRIEBERGEN

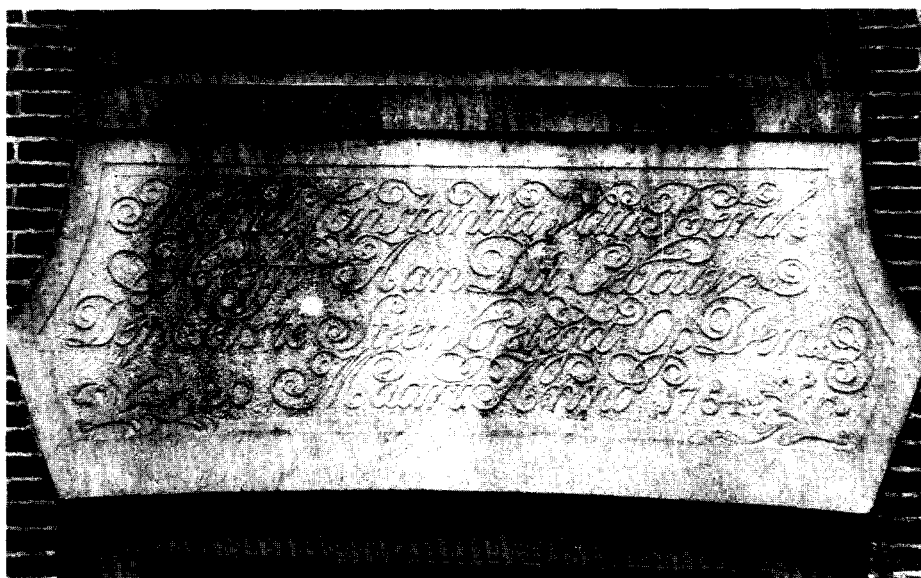
Afb. 4. „Sper en Dal” vanuit het zuidoosten in 1758. Tekening A. Verryk en Zoon. Detail.

Afb. 5. Achterzijde van „Sper en Dal” in 1758. Tekening A. Verryk en Zoon. Detail.
(Gemeente Driebergen-Rijsenburg)

Afb. 6. Sparrendaal na de vroeg-19de eeuwse verbouwing, waarbij o.a. het hoge mansardedak tot stand kwam. Het torentje bekroonde tevoren de uitbouw aan de achterzijde. Litho uit: M. Mourot, *Gezigten van buitenplaatsen en gebouwen gelegen tusschen de stad Utrecht en de Grebbe*, 1828.

Afb. 7. Stichtingssteen, 1754, boven de ingang in de zuidoostelijke gevel.
(Foto Wim Harzing)

overleden en in december 1790 verkopen de erven het buiten aan Abraham Veerman Senses. Maar deze verkoopt het enkele maanden later — 27 mei 1791 — aan David Cornelis van den Bergh. Waarschijnlijk heeft deze het corps-de-logis laten veranderen. Het kreeg bij die verbouwingen o.a. de hoge mansardekap van thans.

De veronderstelling, dat deze ingrijpende verbouwing — althans van het hoofdgebouw — heeft plaats gehad, toen David van den Bergh eigenaar was, wordt gebaseerd op een zinsnede in het verkoopcontract (Rijksarchief, Utrecht) dat op 23 december 1805 tussen hem en de nieuwe eigenaar Petrus Judocus van Oosthuysen gesloten werd. Hierin is sprake van „de Buitenplaats Spar en Dal, bestaande in Een zedert weynige Jaeren nieuw Getimmerde Heere Huyzinge, met deselfs vleugels, dienende voor koets-huys en stalling voor Paarden, Orangerie, Koetzier en Kneegtskamer, was huys, Appelkamer...”.

De bouwhuizen zijn wellicht eerst door Van Oosthuysen vergroot. Dit zou men kunnen afleiden uit het jaartal 1805, op de wijzerplaten van beide klokketorentjes. Zij werden in breedte verdubbeld en evenals het hoofdgebouw voorzien van een mansardekap. De dakruiters of klokketorentjes, die zich eerst op de nok van de oorspronkelijke daken bevonden, bleven onaangevoerd, zodat zij op de gebroken daklijn kwamen te staan, waar ze tot aan de restauratie bleven gehandhaafd (vgl. volgende artikel fig. 5).

In de wat later te dateren aantekeningen van P. J. van Oosthuysen (bewaard in het archief De Wamberg, Berlicum, N.Br.), lezen wij, hoe er grote bossen geweest zijn, die tot constructie van de barakken in het kamp van Zeist gekapt zijn en door Van Oosthuysen vervangen door nieuw ingezaaide sparrenbossen „waardoor 3 jaar lang wel 300 mensen des winters de kost hebben gewonnen”. Hij spreekt van een „borg” (heuvel), waarop een molen „...aan de voet van deze borg is een royale kom met rondom trappen, welke allen met akacia's, rozen en andere sierlijke boompjes en fijnsparren gegarneerd is...”

Uit de nadere omschrijving komt wel vast te staan, dat hier sprake is van de ook thans nog bestaande „accaciavijver”.

In genoemde aantekeningen werd ook verhaald van „een fraaie merkwaardige partie waar een ermitage getimmerd werd, welke door tal van wandelaren bezocht wordt...”; „tal van voorname personagiën, welke zich aandienen en hem bezoeken tekenen in een boek...”

Deze eremiet of kluisenaar is jaren lang „eene

attractie” geweest en toen deze kluisenaar gestorven was, is hij vervangen door een beweegbare pop, die, volgens de overlevering niets vermoedende bezoekers de stuipen op het lijf joeg. Op De Wamberg te Berlicum is nog een schildertje aanwezig, waarop de kluis en de heremiet zijn afgebeeld.

Van Oosthuysen schrijft dan nog over „het fraaye Sper en Dal, gelegen voor een gedeelte onder Rijsenburg en Driebbergen. Dit is wel het fraayste goed met dat van Rijsenburg, dat men in een landstreek van de 17 Provintieën kan beschouwen. Van bergen, beken, kommen, valleien en woestenijen. Het is de natuur, die veel tot vermaak bijbrengt. Een fraaye van mos gemaakte koepel op een hooge berg, aan des zelfs voet een groot rondwerpige kom, hetwelk een continuele bron formeert en nooit droog ligt en geeft uit zijn middel een beek, die altoos lopende is tot de Rijn. Dit is wel een groot uur gaans...”. Verder is er nog aanwezig een „valconnerie” [= fauconnerie]. Hij vervolgt nog: „Dan heeft het huis Sparrendaal een laan achter en voor van 700 roeden, 5 roeden voor en 3 roeden achter breed. Het is hier, dat Zijne Majesteit [Lodewijk Napoleon] gelogeed heeft, toen Zijne Majesteit naar Duitsland trok om Pruisen en Oostenrijk te bevechten. Zie hierbij de courant ⁸ van dien tijd de inscriptie van een fraay gemaakte pyramide, welke zich op tafel opdeed. Hier is wat uit te halen...”; „... Zijne Majesteit met Hare Majesteit zouden wederom daar hebben komen logeren maar zijn met de dood van de jonge prins [Napoleon Charles † 5.5.1807 te Den Haag] van Voorburg dadelijk naar het huis te Laeken bij Brussel vertrokken”.

Hoewel van Oosthuysen elders in het land veel goed had aangekocht — zo had hij in de gemeenten 's-Gravenzande, Monster, Naaldwijk en Loosduinen bezit verworven, de grondslag leggend tot „Staelduin”, in het Westland —, toch waren van al zijn bezittingen hem Rijsenburg en Sparrendaal het liefste. In deze streek en onder de mensen — die Van Oosthuysen als „naarstig en vreedzaam” schetst, „en dit is het beste om de liefde te conserveren” — voelde hij zich gelukkig. De landelijke omgeving herinnerde hem aan zijn geboorteplaats Meulebeke.

In dit Westvlaamse dorp werd hij op 21 mei

⁸ De aantekeningen van Van Oosthuysen waren bedoeld om door een ander te worden uitgewerkt. Dikwijls verwijst hij naar bijlagen (waarschijnlijk voor *Christenvriendschap*, van le Francq van Berkhey; Universiteits Bibl., Leiden).

1763 geboren. Zijn vader Cornelis Josephus, geboren te Kortrijk als enige zoon, was de voorname latinist van zijn tijd. Deze Cornelis trouwde met Maria Josepha van der Mandere uit Meulenbeecke. Zij was de achterkleindochter van een broer (Cornelis?) van de bekende Carel van Mander, die het beroemde *Schildersboek* schreef, dat in 1604 in Haarlem werd uitgegeven⁹. Op deze afstamming schijnt Van Oosthuysse nog al trots geweest te zijn. Het wapen van de Van Manders, een witte zwaan met een gouden kroon om de hals, gebruikte hij als insigne van zijn zaak. Persoonlijk voerde hij een ander wapen namelijk een schild, horizontaal door een balk gedeeld. Het fond is blauw, in de bovenste helft 3 witte ruiten naast elkaar, de balk is beled met 4 rode kepers naast elkaar. In de onderste helft 2 gouden ringen, die een soort bril vormen. Onder de brug van deze bril een ruit als boven.

Ofschoon Van Oosthuysse toenmaals een gefortuneerd man was en gaarne bouwde, heeft hij zich niet gewaagd aan het weer opbouwen van het middeleeuwse kasteel Rijsenburg. Hij nam genoegen met de titel „Heer van de Ambachts heerlijkheid Rijsenburg”, toen hij op 20 september 1806 deze heerlijkheid verwierf met de landerijen en de schamele resten van het oude kasteel, en wel door aankoop van de Erven Willem van Dam¹⁰.

Als kind van zijn tijd had hij veel belangstelling voor de hoger gelegen zandgronden. In de omgeving van het huidige dorp Austerlitz, tot waar het domein Sparrendaal zich toen uitstrekte, liet hij reeds in 1805 grote percelen heidegrond in cultuur brengen.

De tijd van statige rust, die de Stichtse Warande in de 18de eeuw kenmerkte, is op het einde van die eeuw bijna plotseling overgegaan in de rumoerige periode der Franse overheersing. Eerst was het generaal Marmont met zijn Franse en Bataafse troepen, die leven en vertier bracht; hij was enige tijd ingekwartierd op Sparrendaal. Later was het Lodewijk Napoleon zelf en met hem een hele invasie van nieuwe denkbeelden. Van Oosthuysse en Marmont waren elkaars grote rivalen. Van een vriendschap tussen hen beiden is nooit iets overtuigends gebleken. De eerste droomde van een industrieplaats Rijsenburg, op

⁹ *Het Schilderboek* van Carel van Mander, in hedendaags Nederlands overgebracht door A. F. Miranda en G. S. Overdiep, Amsterdam 21943, blz. 11 e.v.; 15 e.v.

¹⁰ Archief De Wamberg, Berlicum, N. Br.

de Utrechtse heuvelrug, de tweede van een „stad” Austerlitz.

Kort na zijn troonbestijging kwam de nieuwe Koning van Holland Lodewijk Napoleon naar zuidoostelijk Utrecht. Vóór zijn tocht naar Duitsland logeerde hij op 5 oktober 1806 met zijn gevolg op Sparrendaal, waar een vorstelijke maaltijd ter zijner ere was bereid. Het huis was op last van de gastheer Van Oosthuysse prachtig aan alle zijden verlicht met „gecouleurde” glazen. Er was voor het bordes een erepoort opgericht, terwijl de lanen van het park versierd waren met ontelbare lampions. Twee grote piramiden van 25 meter hoog, ook al met lampions versierd stonden midden op de lanen. Zijne Majesteit, die op de bel-etage dineerde had een verrukkelijk uitzicht naar beide zijden. Na afloop van de maaltijd deed het gezelschap een wandeling om van het schouwspel te genieten. Ook de tafelversiering bleef in de historie voortleven¹¹. Ter gelegenheid van dit alles noteerde mevrouw Van Oosthuysse in haar kasboek d.d. 13.10.1806: „Op Sparrendaal met de illuminatie verteert fl. 739-4”¹².

Het Sticht en de Heuvelrug zijn Lodewijk blijkbaar goed bevallen „La terre commence au Bilt” heeft hij eens gezegd. In 1807 verplaatst hij zijn residentie naar Utrecht. Met de koning is de romantiek in deze streken gekomen. De sterke liefde voor bos en hei neemt toe. Amstel en Vecht raakten uit de mode en de trek naar de Utrechtse Heuvelrug begon. Daarmee werd de bloeitijd van de „Stichtse Lustwarande” ingeluid. De oude wegen langs Kromme Rijn en Wetering raken steeds meer in ongebruik. Het verkeer zoekt de Heuvelrug, waar de „landstraat naar Utrecht” en verder in de richting van Arnhem verhard gaat worden: de eenzame weg, die, met de Bovenweg ruim honderd jaar eerder zoveel mogelijk gemeden werd wegens „het gespuis, de struikrovers en gevaarlijke dieren”¹³.

Toen Napoleon zijn broer Koning van Holland maakte, hoopte hij een goede vazal aan zijn broer te hebben. De vier jaren van 1806-1810, die Lodewijk Napoleon bij de gratie van Napoleon gegund waren, zijn niet zonder belang geweest voor de latere ontwikkeling van Nederland, al is veel van wat toen tot stand werd ge-

¹¹ *Kasteelenboek der provincie Utrecht*, samengesteld door den Prov. Utr. Bond v. Vreemdelingenverkeer, Utrecht (z.j.), blz. 75-76.

¹² Archief De Wamberg.

¹³ R. van Luttervelt, *De Stichtse Lustwarande*, Amsterdam 1949.

bracht, voorbereid in de tijd van de Bataafse Republiek. Van Oosthuysse zag in hem de persoon, die door een lange regering een zegen voor Nederland zou kunnen worden. Toen Napoleon echter de zelfstandigheid van zijn broer niet meer kon dulden en hem even vlug van de Nederlandse troon verwijderde als hij hem daarop had geplaatst, was Van Oosthuysse diep teleurgesteld in zijn nationale gevoelens. „De val van Lodewijk Napoleon in wie hij een goed koning zag heeft hij zich haast persoonlijk aangetrokken. Waar hij Napoleon kon dwarsbomen deed hij dit. Zoo heeft hij in de zomer van 1811 de Spaansche Ambassade in Den Haag gekocht en deze later aan de Koning van Spanje weer aangeboden. Dit was ook de oorzaak dat Van Oosthuysse benoemd werd tot surnumerair ridder van de Kon. Spaansche orde van Carel III”¹⁴. Het is niet bekend, hoe de Koning van Holland en P. J. van Oosthuysse in relatie zijn gekomen. Misschien via de leveranties van uniformen aan het leger¹⁵. Vast staat dat de koning Van Oosthuysse verscheidene malen als crediteur heeft aangesproken. In totaal werden van Lodewijk Napoleon voor zover thans blijkt f 230.907-11-18 terug ontvangen¹⁶. Petrus Judocus van Oosthuysse was geen politieke figuur, en men moet hem in het licht van zijn eigen tijd en niet in dat van de 20ste eeuw zien. Hij was geboren als Belg in de tijd van Lodewijk XVI en Joseph II. Waarschijnlijk stond hij enigszins onder invloed van het Josephinisme en de geest der Verlichting. Zijn geordende geest verlangde een monarchie. De Franse revolutie was zeker niet naar zijn zin.

In de tijd, dat Petrus Judocus van Oosthuysse met zijn echtgenote en twee kinderen op het landgoed Sparrendaal gevestigd was, werden o.a. de plannen gemaakt tot stichting van de kerk en aanleg van het dorpsplein van Rijsenburg. Op 5 november 1808 wordt in een van de kamers van het buiten een contract¹⁷ getekend tussen Johannes van Engelen, aartspriester van

¹⁴ P. Albers, *De St. Theresiakerk op het Hooge Westeinde voorheen de Spaansche kapel en de kerk van Spanje te 's-Gravenhage*, Den Haag 1916.

¹⁵ Hij heeft „gefournéerd” zowel aan de Staatse troepen onder prins Willem V als aan de Bataafse troepen, die van Napoleon en later aan het Kon. Ned. Leger. Volgens *Gedrukte Resolutiën van de Staten Generaal*, zes laatste maanden van 1793, blz. 787, heeft Van Oosthuysse een paspoort gehad om zich op 23.7.1793 naar het „Leeger van den Staat” in Brabant en Vlaanderen te begeven.

¹⁶ Kasboek 1808-1809, Archief De Wamberg.

¹⁷ Parochie-archief, Rijsenburg.

Utrecht, P. van Veen, pastoor van Werkhoven, en J. L. Banens, pastoor van Bunnik, enerzijds en Petrus Judocus van Oosthuysse anderzijds. Hierdoor werd de verhouding tot beide parochies bepaald en de invloedssfeer van de te stichten kerk van Rijsenburg aangegeven. Het contract werd op 15 december 1808 geaprobeerd door de minister van Eredienst J. H. Molerus.

De vanuit Sparrendaal gestichte kerk en de dorpskern kwamen in 1810 gereed, maar reeds op 26 juli 1809 was pastoor J. L. Banens van Bunnik tijdelijk tot pastoor van Rijsenburg benoemd. Vanaf september 1809 tot aan de inwijding van de nieuwe kerk op 1 augustus 1810 werden de kerkdiensten gehouden in het zuid-oostelijk bouwhuis van Sparrendaal.

De vrolijke joviale Belg vond een plechtige inwijding van de kerk¹⁸ niet voldoende. Niet alleen bood hij aan allen, die aan de plechtigheid hadden deelgenomen een groot diner aan in de tuin van Sparrendaal, maar hij vond, dat zich hier een gelegenheid bood om de inwoners van Rijsenburg een volksfeest aan te bieden, zoals hij het in zijn jeugd in Vlaanderen wel gekend had. Er moest een kermis komen en een paardenmarkt. Voor de nuchtere Noordnederlandse bestuursambtenaren was dit voorstel wel iets ongekenks. Van Oosthuysse had dan ook enige moeite om zijn plannen te verwezenlijken. De ministeriële goedkeuring¹⁹ bleef echter niet uit. Op woensdag 1 augustus werd de kermis geopend, die tot vrijdag duurde, en — de zondagsrust in acht nemend — op maandag werd voortgezet. Dinsdag werd de paardenmarkt gehouden²⁰ en de volgende drie dagen waren de laatste van de kermis. Op Sparrendaal had Van Oosthuysse, die een groot liefhebber van paarden was, een eigen stoeterij in het leven geroepen.

Ook op bestuurlijk gebied heeft deze Vlaamse eigenaar van Sparrendaal sporen nagelaten. Rijsenburg was in de laatste jaren van de Franse overheersing met Driebergen tot één gemeente, met de zetel Driebergen, verenigd geworden. Dit was in het geheel niet naar de zin van de

¹⁸ Vgl. *Jaarb. Oud-Utrecht*, 1952, blz. 117 e.v., en het jubileumgeschriftje *Hoe Rijsenburg ontstond en groeide*, 1960.

¹⁹ Min. Binn. Z., d.d. 30.7.1810. Archief De Wamberg.

²⁰ Hoewel de autoriteiten niet verwachtten, „dat men daar enige Reussite van te wagten zal hebben” (Schr. v.h. Kabinet v.d. Landdrost d.d. 27.6.1810; afschr. in Archief De Wamberg), kwamen er 83 kooplieden met 218 paarden.

heer van Rijsenburg, die liever onafhankelijk was. Uit een telling, die Van Oosthuysse op 5 augustus 1810 liet houden bleek, dat er in Rijsenburg 18 huisgezinnen waren met 117 personen²¹. Hij diende in 1814 een verzoek in bij Koning Willem I om de dorpen weer te scheiden en hem, als ambachtsheer het oude recht terug te geven om schout, schepenen, secretaris, gerechtsbode en schipper te benoemen. Het is wel een blijk van vertrouwen, dat zijn wensen bij Koninklijk Besluit van 26 maart 1814 vervuld worden. Reeds in januari 1815 ging hij tot voordracht van een schout (tevens secretaris) over.

Na het overlijden van zijn zoon Jan in 1814 en het huwelijk van zijn dochter Henrica Piter-nella Veronica met Jacobus Josephus van Rijckevorsel wordt het stiller op Sparrendaal.

In augustus 1817 voerde hij nog een proces met Carel Joseph van der Muelen, met wiens moeder hij in 1812 ook al in conflict was gekomen over uitwegen naar de Driebergse Traay. Merkwaardig is te lezen, dat Van Oosthuysse opgeeft eigenaar te zijn van Sparrendaal „... nu Rijsenburg genaamd...”. Hij woont dan al niet meer op zijn Rijsenburgs bezit, maar in het Westeinde²² te Den Haag. Hij sterft daar op 17 december 1818. Zijn laatste rustplaats vond hij in de kerk van Rijsenburg.

In *Het Lustoord tusschen Amstel en Grebbe* beschrijft J. B. Christemeyer omstreeks het jaar 1837 het buiten aldus: „Grootsch en deftig is het aanzien van het heerenhuis, welks treffelijke bouwstijl ons den rijkdom en de welvaart der vorige eeuw herinnert; en dat met deszelfs sierlijk beplante, ruime voorplaats en prachtige bosch verschieten, ter wederzijde geen gering sieraad aan de weg bijzet”.

Ook beschrijft hij zeer enthousiast de bijbehorende landerijen en vooral de bossen „het geroemde bosch, dat tot het landgoed Rijsenburg [d.i. Sparrendaal] behoort en waarin de wandeling vrij staat. Niet minder rijk aan schoone, bezienswaardige partijen dan dat van Zeist, is het Rijsenburgsche bosch in omvang veel uitgestrekter, waarom ik U rade, ook hier bij de wandeling U van een kundigen gids te bedienen”; „... behalve de prachtige, wijd uitgestrekte beukenlanen achter het slot, de romaneske waterpartijen en boschprieëlen in den omtrek der zoogenaamde

Zwitserse brug, met de wandeling naar de voormalige hermitaasje, en de in zeker opzigt niet onbelangrijke streek, ten einde van het bosch, naar den kant der heide op den weg naar Austerlitz aan. Het is deze woudstreek, onder de naam van Rijsenburg's waaranda” (het tegenwoordige Noordhout).

Op 26 juni 1848 vindt de verdeling plaats van de nalatenschap van mevrouw Van Oosthuysse-de Jongh, die twee jaar tevoren was overleden. Haar op een na oudste kleinzoon jhr. Thomas C. M. van Rijckevorsel verkreeg Sparrendaal, waar hij en zijn broers en zusters een groot deel van hun jeugd hadden doorgebracht, voor $\frac{1}{8}$ uit erfenis en voor $\frac{7}{8}$ door aankoop.

Zes jaar later verkocht hij het aan mgr. J. Zwijsen, aartsbisschop van Utrecht. Op het bijliggend grote domein werd het Grootseminarie Rijsenburg gebouwd, dat in 1857 in gebruik genomen kon worden. Mgr. Zwijsen, die tevens bisschop van 's-Hertogenbosch was en in Haaren (N. Br.) woonde, resideerde als aartsbisschop van Utrecht tot 1867 in het huis Sparrendaal. Hij mocht namelijk o.a. als gevolg van de z.g. Aprilbeweging niet binnen de stad Utrecht wonen.

In de zestiger jaren zou het huis Sparrendaal met de directe omgeving nog eens verkocht zijn aan de heer Labouchère, maar enige jaren later door diens weduwe weer terugverkocht zijn aan het aartsbisdom. Sparrendaal zou toen verhuurd zijn aan baron Van Wassenaar. Van dit alles heb ik echter geen zekerheid kunnen krijgen.

Eerst op 5 januari 1884 krijgen wij weer vaste grond onder de voeten. Op die dag werd het huurcontract getekend met de heer Maurits van Vollenhoven „zonder beroep, wonende op den huize Sophiadal, gemeente Haarlem”. Behalve van het huis en de beide bouwhuizen is er sprake van een „moestuin en verdere gronden, totaal 3 ha 50 aren”. Het gebouw en de bijgebouwen zouden „netjes in den verf” en goed onderhouden worden opgeleverd. Lang heeft de heer Van Vollenhoven er zelf niet gewoond, want reeds op 26 mei 1885 overleed hij aldaar. Op 14 april 1886 is dit contract vernieuwd met jonkvrouw Maria Louise Jacoba van de Poll, weduwe van de heer Maurits van Vollenhoven.

Na het overlijden van mevrouw Van Vollenhoven in 1928 kwam haar zoon Maurits af en toe enige tijd op Sparrendaal doorbrengen. Hij was oud-gezant der Nederlanden te Madrid en gehuwd met prinses M. C. de Bourbon, een nicht van ex-koning Alphons van Spanje. Vele

²¹ Archief De Wamberg.

²² Waar tegenwoordig de Sint Vincentiuschool gevestigd is.

bekende personen zijn binnen de muren van Sparrendaal ontvangen: o.a. president Hoover van de Verenigde Staten en Koningin Victoria Eugenia van Spanje.

Het feit echter, dat het huis alleen als zomerverblijf gebruikt werd en dus niet meer regelmatig bewoond, was niet bevorderlijk voor de instandhouding der gebouwen. Wel zijn in de jaren 1930 en 1931 enige herstelwerkzaamheden verricht. Zo kregen de ramen aan de voorzijde toen weer de nog bestaande kleine roedenverdeling; aan de achterzijde zijn de meeste nog origineel.

Daar de heer Van Vollenhoven veel in Spanje vertoefde stond Sparrendaal voor het grootste deel van het jaar leeg, en werd op den duur het onderhoud steeds minder. Toen bovendien in 1940, bij de bezetting van Nederland, Sparrendaal door de Duitsers tot receptiecentrum bestemd werd, braken er donkere tijden aan. Allerlei Nazi-kopstukken vierden hier hun feesten en dat er niet meer vernield werd, is wel te danken aan de overal hangende mededeling, dat dit alles

eigendom was van de „Herzogin von Durcal²³ wohnhaft zu Madrid”.

Tenslotte werden na vele jaren de pogingen (o.a. van schrijver dezes) om Sparrendaal een betere bestemming te geven met succes bekroond, toen in 1953 de pas benoemde burgemeester W. baron Taets van Amerongen begon in te gaan op het plan om Sparrendaal te bestemmen tot raadhuis van de gemeente Driebergen-Rijsenburg. Weliswaar moesten vele hindernissen nog overwonnen worden, maar op 22 januari 1954 werd het voorstel tot aankoop met bestemming gemeentehuis door de gemeenteraad goedgekeurd.

Op 12 november kon men in de krant lezen, dat als architect was aangewezen ir. J. B. baron van Asbeck. Drie jaar later arriveerde 's morgens vroeg een ploeg werklieden met materiaal. Sparrendaal kwam in de steigers: de restauratie nam een aanvang. Deze is inmiddels zover gevorderd dat Sparrendaal op 8 mei van dit jaar in gebruik genomen kan worden als gemeentehuis.

²³ Een van de titels van zijn echtgenote.

SUMMARY

SPARRENDAAL, A COUNTRY-HOUSE AT DRIEBERGEN

BY WIM HARZING

„Sper en Dal”, a country seat at Driebergen (province of Utrecht), was founded in 1754 as a summer residence for Jacob van Berck, former burgomaster of the town of Utrecht, whose ancestors owned land there as early as the 17th century. The principal building was planned on an already existing road (see Pl. 1 and fig. in col. 111-112), which was incorporated in the gardens in the form of avenues in the axis of the layout (Pl. 2).

Although the range of hills which runs across that part of the province was still mostly grown over with heather in the 18th century, extensive woods had already been planted around „Sper en Dal”. The front façade of the house, of which the architect is not known, was surmounted by a balustraded parapet. The projecting centre part at the back had an open turret, supported on corner posts with ornaments in the Louis XV style. The roof was considerably lower than it is at present, as appears from illustrations of 1758 (Pl. 3, 4 and 5).

From 1790-1805 the estate was in the possession of David van den Berg, who sold it to P. J. van Oosthuysen, a rich manufacturer of textiles, in 1805. An alteration had taken place some

years before the house changed hands. On that occasion the still existing steep mansard roof of the main block was built and surmounted by the turret which formerly crowned the projecting centre pavilion at the back.

The detached office wings were enlarged and also provided with mansard roofs in 1805. As lord of the manor of Rijsenburg the new owner Van Oosthuysen had a semi-circular market place laid out with houses and a Roman Catholic church in the village of Rijsenburg. The church was completed in 1810, after one of the out-buildings of Sparrendaal had temporarily served as church.

A grandson of P. J. van Oosthuysen sold the property to the archbishop of Utrecht in 1854. It was used as episcopal residence until 1867, after which it was inhabited by private owners for a considerable time. From 1928 onwards, however, it was in bad repair and in the subsequent period the Louis XV ornaments of the turret must have disappeared. It was eventually acquired by the municipality of Driebergen-Rijsenburg in 1954. After the restoration by Ir. J. B. baron van Asbeck it will be ready for use as Municipal Hall on May 8th of this year.

DE RESTAURATIE VAN SPARRENDAAL

DOOR

IR. J. B. BARON VAN ASBECK

Het dorp Driebergen dankt zijn eigen gezicht voor een niet gering deel aan Sparrendaal, een der fraaiste en oudste buitenplaatsen van de Stichtse Lustwarande. Gebouwd in 1754, heeft het circa tweehonderd jaar gediend als woonhuis voor verschillende families, thans gerestaureerd en inwendig verbouwd zal het corps-de-logis met de beide koets- of bouwhuizen gaan functioneren als raadhuys van de gemeente Driebergen-Rijsenburg.

De buitenplaats is in zover uniek, dat er geen tweede gebouw in deze streek is aan te wijzen, waar zoveel bewaard is gebleven van de Hollandse Lodewijk-XV stijl.

In overeenstemming met de destijds geldende opvattingen is de aanleg van gebouw en bijgebouwen met bijbehorende boombeplantingen symmetrisch. De symmetrie is in de architectuur een veel toegepast middel om op eenvoudige manier een imposant geheel te verkrijgen. Kenmerkend voor de aanleg is dan ook, dat niet een willekeurig perceel aan een weg werd uitgezocht maar een „weg”-perceel (vgl. vorige artikel, kol. 110 e.v.). Het huis werd namelijk gebouwd midden op een lange laan loodrecht op de hoofdweg. Een halve eeuw later zal ook het kerkje van Rijsenburg in de as van een weg, de Rijsenburgse Steeg, worden gebouwd. Door deze situaties zijn bij voorbaat de gewenste vista's verzekerd terwijl reeds aanwezige boombeplantingen medewerken om de gewenste axiale oplossingen te verkrijgen voor park en tuinaanleg. De diepe rechte percelen tussen Hoofdstraat en Bovenweg en aan de overzijde van de Hoofdstraat leenden zich goed voor de realisering van deze architectonische uitgangspunten.

Ofschoon het vergezicht van het huis uit aan de achterzijde thans door laag geboomte aan het oog wordt onttrokken, is de oorspronkelijke aanleg nog aanwezig en herinnert de naam Gezichts-laan van een der wegen aan de overzijde van de Bovenweg nog aan het gezicht dat men vroeger op het huis Sparrendaal had. Dit gezicht zou alsnog hersteld kunnen worden. De „gezichts-laan” aan de voorzijde van het huis is inmiddels opgelost in de parkbeplanting van de Wildbaan aan de overzijde van de Hoofdstraat.

De oorspronkelijke aanleg bestond uit een corps-de-logis, een royaal voorplein met sierlijk aangelegde droge kom en in het midden een beeld op een voetstuk, twee ruime koetshuizen, die het voorplein flankeerden en een groot inrithek met twee hoge, met siervazen bekroonde inritposten. De detaillering van deze inritposten toonde blijkens een tekening uit het jaar 1758 (zie vorige artikel afb. 3) veel overeenkomsten met de detaillering van de zandstenen pilasters naast de ingang deur en de gebeeldhouwde omlijsting van de balkondeur. Terzijde van het corps-de-logis binnen de gekanaliseerde beek lag een bassecour met stevig geconstrueerde houten volières met ajour latwerkvullingen, een bloementuin en tenslotte een moestuin achter een slinger- of slangenmuur van circa 120 m lengte. Een nog aanwezige maar niet meer functionerende kloek groteskachtige gargouille bracht met een cascade het beekwater van de heuvelrug naar de buitenplaats. De cascade vormde een van de blikvangers in de aanleg van de tuin.

Het corps-de-logis is een nagenoeg vierkant gebouw met onderhuis, bel-etage, verdieping en hoge kap. Oorspronkelijk bestond de kap uit een vierkant van schilddaken met zakgoot in het midden. Op het dak stonden in de vier hoeken monumentale schoorstenen met loden uivormige kappen en aan de achterzijde op het dak van de uitbouw in het midden een luchtig klokketorentje met zonnewijzers (zie vorige artikel afb. 3, 4 en 5).

In het begin van de 19de eeuw werd met behoud van de vier schoorstenen het mansardedak gemaakt, waarbij het bedoelde klokketorentje midden op de kap werd geplaatst (zie fig. 3 en vorige artikel kol. 110). Aangenomen mag worden dat de mansardekap op het hoofdgebouw niet alleen is gemaakt voor het verkrijgen van een goed aspect van het geheel — de beide koetshuizen heeft men immers aanzienlijk vergroot en ook mansardekappen gegeven (vgl. fig. 5) — maar wellicht ook wegens minder prettige ervaringen met zakgoten.

De fraai geproportioneerde symmetrische voor-gevel (afb. 1, 2 en 4) heeft gegroefde hoek-

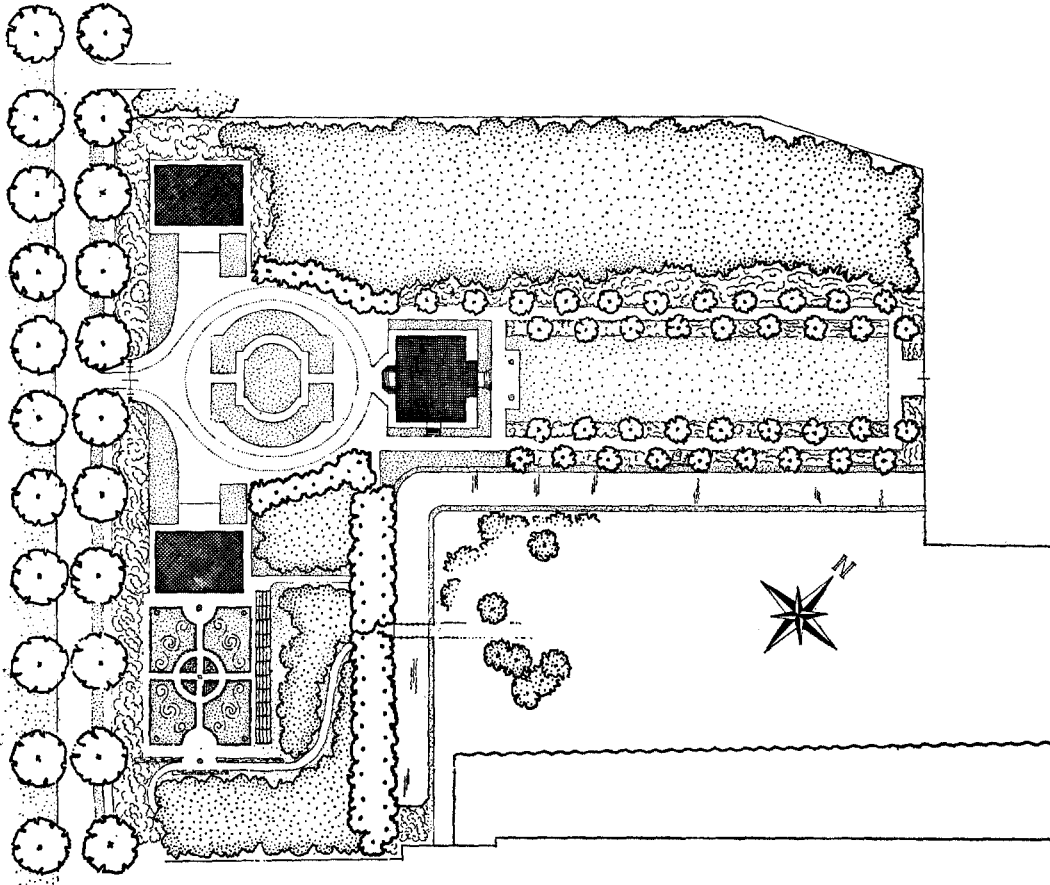

Fig. 1. Situatie.

pilasters en een slechts weinig uitspringende middenrisaliet. In de as een hoog hardstenen bordes, een dubbele ingang deur met fraai half-cirkelvormig bovenlicht en zandstenen omlijsting, een balkon met Lodewijk XV-sierhek en balkon-deur met gebeeldhouwde omlijsting. Ter weerszijden van de ingangspartij drie schuifvensters met even grote onder- en bovenramen; op de bel-etage vijf ruitjes hoog, op de verdieping vier ruitjes hoog.

De hoge goed geprofileerde kroonlijst en de

grote balustrade over de volle breedte van de voorgevel van het huis dragen niet weinig bij tot de monumentaliteit en allure.

De achtergevel (afb. 3) is ook symmetrisch, heeft een uitbouw in het midden maar de detaillering en materiaalkeuze van omlijstingen en kroonlijst zijn veel eenvoudiger dan bij de voorgevel. Niettemin heeft ook de achtergevel een voornaam aanzien.

Evenals bij de buitenplaatsen aan de Vecht, werd bij Sparrendaal alle aandacht besteed aan

Fig. 2. Voorgevel en achtergevel van het hoofgebouw. Schaal 1 : 400.

de voor- en achtergevel, de zijgevels hebben meer blindvensters dan vensters en zijn ook blijkens de uitvoering van het voegwerk als secundaire gevels te beschouwen. Sparrendaal zou aan de Vecht kunnen staan. Het heeft een achtergevel die als voorgevel kan doorgaan zoals dit bij buitenplaatsen tussen straatweg en rivier met toegangen zowel aan de straat als aan de waterkant voorkomt. Het uiterlijk aanzien heeft enige overeenkomst met het in dezelfde tijd gebouwde Goudestein, thans gemeentehuis van Maarssen.

De plattegrond van Sparrendaal (fig. 4 links) is helder en overzichtelijk van indeling. Door de centraal gelegen vestibule (1) en dwars hierop gelegen gang (2) kan men de in de as gelegen achterzaal (7) bereiken die met een bordes en trap, die even hoog zijn als aan de voorzijde, toegang geeft tot de tuin.

De vestibule en gang zijn versierd met stucwerk. Boven de deuren in de vestibule en de dubbele deur in de gang zijn fraaie in bas-reliëf uitgevoerde stucdecoraties aangebracht met attributen van respectievelijk lente en zomer, najaar en winter en oorlog en vrede. De vloeren van gang en vestibule zijn belegd met wit marmeren tegels van circa 50 x 50 cm op een schelpenbed.

In de vertrekken op de bel-etage behalve in de kleine voorkamer (4) werden fraai geprofileerde lambrizeringen, vensterbetimmeringen en luiken aangetroffen. In de vertrekken 5 en 7 bovendien haardbetimmeringen en schoorsteenmantels van turquin (5) en wit marmer (7).

Verder zijn er behangschilderingen met arcadische voorstellingen. De stucplafonds in deze vertrekken zijn allen versierd met ornamentwerk in Lodewijk XV-stijl.

De kamers 8 en 9 werden gebruikt als keuken en bijkeuken doch het stucplafond gaf duidelijk aan dat hier oorspronkelijk een enkel vertrek is geweest. In de kleine voorkamer was een eenvoudige schoorsteennis uitgevoerd in stuc. Het gonjwerk op de wanden was van recente datum. Het kabinetje (10) was voorzien van blauwe tonsur-ton behangschilderingen met decoratieve bloemenranken. Deze behangschilderingen worden voorshands op grote rol bewaard aangezien hiervoor in het gerestaureerde gebouw geen bestemming is gevonden.

Uit een uittreksel van de inventaris van roerende goederen uit de nalatenschap van mevrouw Van Oosthuysen-de Jongh, overleden 1846, dat mij gezonden werd door mevrouw Van Rijckevorsel-von Fürstenberg te Berlicum blijkt hoe

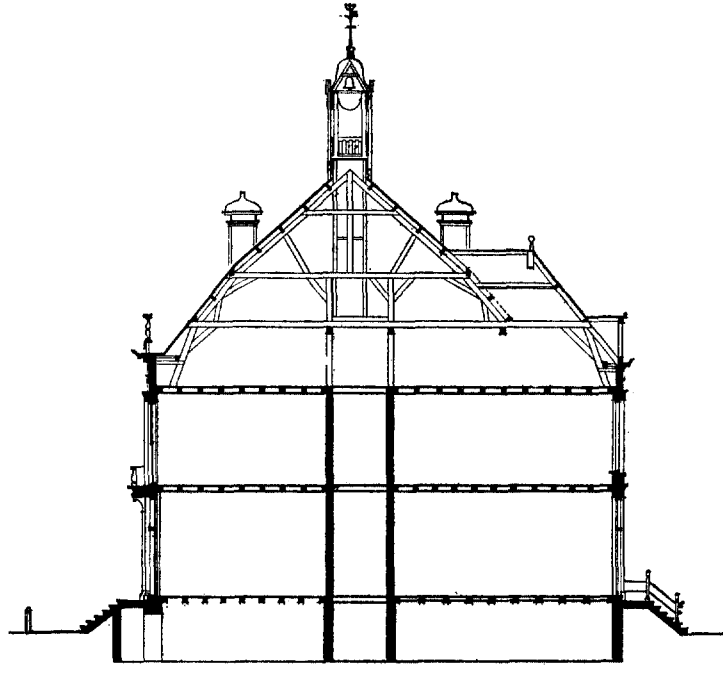

Fig. 3. Dwarsdoorsnede over het hoofdgebouw. Schaal 1 : 300.

Sparrendaal in het midden van de vorige eeuw werd bewoond.

De Zaal (7) werd gebruikt als eetzaal. De meubels bestonden uit een mahoniehouten tafel, vier en twintig stoelen met paardeharen zittingen, een mahoniehouten buffet en een haard. De kamer (6) naast de Zaal was biljart-kamer. Hier waren aanwezig een tapijt, zes eikehouten stoelen, een biljart-tafel en een pendule. De grote zonnige voorkamer (5) was zitkamer. De kamer had een tapijt en stond blijkbaar nogal vol: een ronde tafel, drie speeltafels, acht fauteuils, zes stoelen, twee sofa's een Zeister aarden kachel en een turfkist. De kleine voorkamer (4) was uitgerust met zes mahoniehouten stoelen, twee fauteuils, een tafel, ledikant, kastje en haard. In het kabinetje (10) stond een „ledikant met behang”. In de gang lagen lopers en stonden zes ijzeren tuinstoelen. Uit de opsomming van de inventaris blijkt dat het souterrain bestond uit een keuken, provisiekamer, dessertkamer, vatenhok, groentenkelder, meidenkamer, knechtskamer, kantoor en gang. Behoudens een linnenpers in de dessertkamer worden de meubels in het souterrain niet genoemd. De keuken en gang waren belegd met wit marmere tegels, de overige vertrekken met hardstenen tegels of

grijze plavuizen. De keuken was tot het plafond betegeld met witte tegels 13 x 13 en voorzien van een broodoven, een gemetselde réchaud met zeven sparingen voor het houtskoolvuur en een grote schouw voor het fornuis. Het schilderwerk van het souterrain was geel oker.

Van de kamers op de verdieping wordt een opsomming gegeven van de aantallen tafels, stoelen, fauteuils, ledikanten, kasten en kastjes. Op de grote achterkamer (midden achter) staat een ledikant met damast behang, op de balkonkamer behalve een ledikant ook een secretaire en schrijftafel. Bijzonderheden worden verder niet genoemd, merkwaardig is echter, dat behoudens in de „kleine kamer voor de trap”, wastafels niet genoemd worden. Op de zolder bevinden zich een knechtskamer, veertig droogstokken en een linnenkast. Tenslotte volgen hier nog enige wettenswaardigheden. In de boomgaard en eerste moestuin waren veertien zwanen, twee pauwen, een kip, vier eenden en twee bergeenden. In het oostelijke koetshuis de „van ouds genaamde kappel” stond afbraak; tuintafels en stoelen, verder tuingereedschap in een badkamer! naast de tuimanswoning. In het westelijke koetshuis waren twee paarden, twee boerenwagens, een ezelwagen en een bokkewagen ondergebracht en in de koet-

sierskamer naast de stal stond een slaapkribbe.

Tenslotte wordt genoemd de orangerie met 10 laurierbomen, 9 orange bomen, 1 myrthus communis, 1 theaboom, 1 thea vivides, 1 nerium, 30 orangebomen in potten, 50 orangebomen in kleine potten, 1 alve major en 150 potgewassen. De buitenplaats werd gedurende tweehonderd jaar door meerdere families bewoond. De wijze waarop het huis het laatst bewoond werd door de familie Van Vollenhoven is aangegeven op de tekeningen (fig. 4, links).

Sparrendaal werd in 1954 door de gemeente aangekocht met het oogmerk de buitenplaats te restaureren en te verbouwen tot gemeentehuis. Het eerste restauratie- en verbouwingsplan voorzag in een oplossing, waarbij de representatieve ruimten in het hoofdgebouw waren ondergebracht en de secretarie en diensten der gemeentewerken in twee aan het hoofdgebouw ontworpen kwart-ronde vleugels. Het plan werd door de Gemeenteraad aanvaard in 1954. Gedeputeerde Staten van Utrecht bepaalden dat het project in etappes uitgevoerd moest worden, zodat voorshands een aanvang kon worden gemaakt met het hoofdgebouw.

Nadat de nodige goedkeuringen van de overheid waren verkregen en een besteding was gehouden, konden de restauratie en verbouwing van het hoofdgebouw in het najaar van 1957 op basis van een contract, waarbij de uitvoering in regie wordt uitgevoerd, gegund worden aan de firma Van Elst te Scherpenzeel. Later, in 1962 zouden de plannen zo gewijzigd worden, dat de secretarie werd ondergebracht op de begane grond en de verdieping van het westelijke bouwhuis (zie fig. 5, links) en de ontvanger en sociale zaken op de begane grond van het oostelijke bouwhuis. De verdieping van het oostelijke bouwhuis werd bestemd voor bodewoning (zie fig. 5, rechts). Door dit laatste project vervielen de ontworpen kwart-ronde vleugels aan het hoofdgebouw. De overzichtelijke indeling van de secretarie in het vleugelproject en de goede samenhang van de vertrekken voor burgemeester, wethouders en vooral secretaris met de secretarie is in het latere project uiteraard niet meer aanwezig. Daarentegen wordt het aspect van de oorspronkelijke buitenplaats volgens het laatste project beter bewaard, al gaat het gepaard met ingrijpende verbouwingen van de bouwhuizen en het aanvaarden van een groot aantal dakvensters op deze beide gebouwen.

De restauratie en verbouwing van het hoofdgebouw werden ingezet met een volledig herstel van de kap en een vernieuwing in doussiéhout

van de volkomen vergane dakgoten en balustrade. Tijdens de uitvoering van deze werkzaamheden werden bij de schoorstenen restanten gevonden van de oorspronkelijke kapvorm.

Voorts bleek uit restanten van een schuifconstructie achter de kroonlijst van de voorgevel, dat de balkondeur een naar boven schuivende deur was geweest met de wisseldorpel op dezelfde hoogte als de wisseldorpel van de schuifvensters. Op verzoek van Monumentenzorg werd de oude borstwering van metselwerk vervangen door een geconstrueerde houten borstwering. Een dergelijke open constructie die ook toegepast werd in het gelijktijdig gebouwde Goudestein te Maarsse bevordert de duurzaamheid van de hiertegen aangebrachte kroonlijst. Het gebouw had door optrekkend vocht veel geleden. De buiten- en binnenmuren van het souterrain waren door en door nat. Vochtmetingen wezen uit dat de noordwestelijke hoek van het gebouw het natste deel was. In de fundering van het gebouw werd een doorgaande vochtkerende laag aangebracht van isolex in aansluiting aan de waterdichte betonvloeren. Door behandeling van het gedeelte der buitenmuren onder het maaiveld met twee lagen flintkote werd het zijdelings indringende vocht gekeerd. De balklagen op de bel-etage en zolder werden vernieuwd. Op de verdieping werden de oude balken gehandhaafd als plafondhangers teneinde de fraaie stucplafonds te kunnen bewaren. Als dragende constructie voor de vloeren op de verdieping moesten echter nieuwe azobé balken aangebracht worden tussen de bestaande grenen balken. De koppen van de oude balken bleken vooral op de zuidwestelijke gevel zeer slecht te zijn. De buitenmuren waren geen anderhalfsteensmuren, zoals werd vermoed, doch spouwmuren bestaande uit een steens buitenmuur, een spouw van circa 3 cm en een binnen-spouwmuur van IJsselsteentjes, die met taaie nagels aan de buitenmuur bevestigd was geweest. De spouwmuren dienden opnieuw opgemetseld en met getordeerd koperdraad bevestigd te worden aan de buitenmuur.

De grenehouten buitendeur- en vensterkozijnen werden vrijwel allemaal geheel of gedeeltelijk vervangen, de ramen en deuren werden nieuw gemaakt naar het oorspronkelijke 18de eeuwse model en bezet met „verre royal” een speciale in Frankrijk volgens oude recepten gemaakte paarsachtige glassoort. Het glas ontleent zijn naam aan het feit, dat het voor het eerst werd gemaakt ten behoeve van de vensters in het zojuist gerestaureerde Drakenstein.

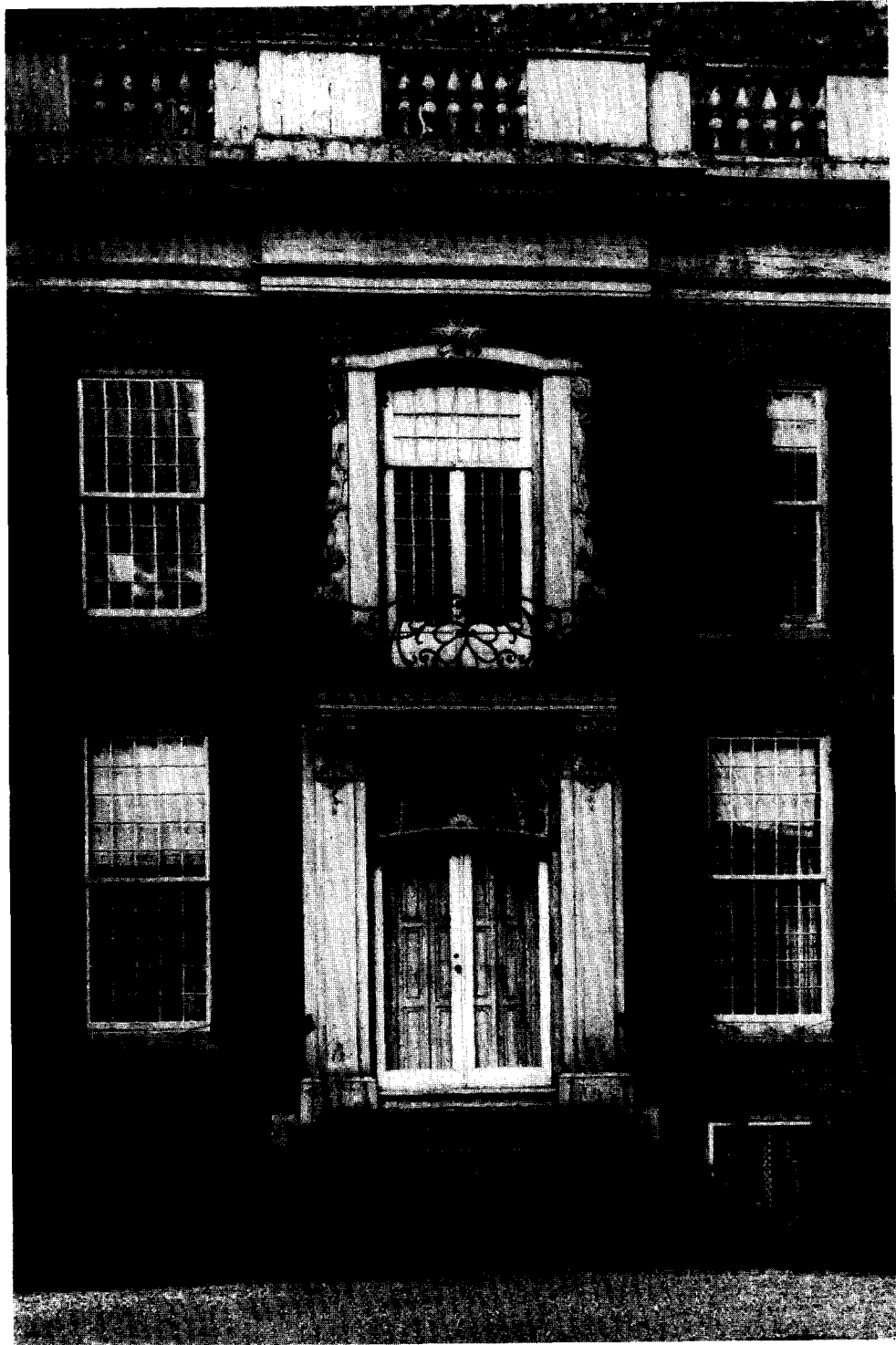
DE RESTAURATIE VAN SPARRENDAAL

Afh. 1. Het huis Sparrendaal van voren in 1917.

(Foto-collectie Steenbergh)

DE RESTAURATIE VAN SPARRENDAAAL

Afb. 2. Middenpartij van de voorgevel voor de restauratie. (Foto Monumentenzorg, 1955)

DE RESTAURATIE VAN SPARRENDAAL

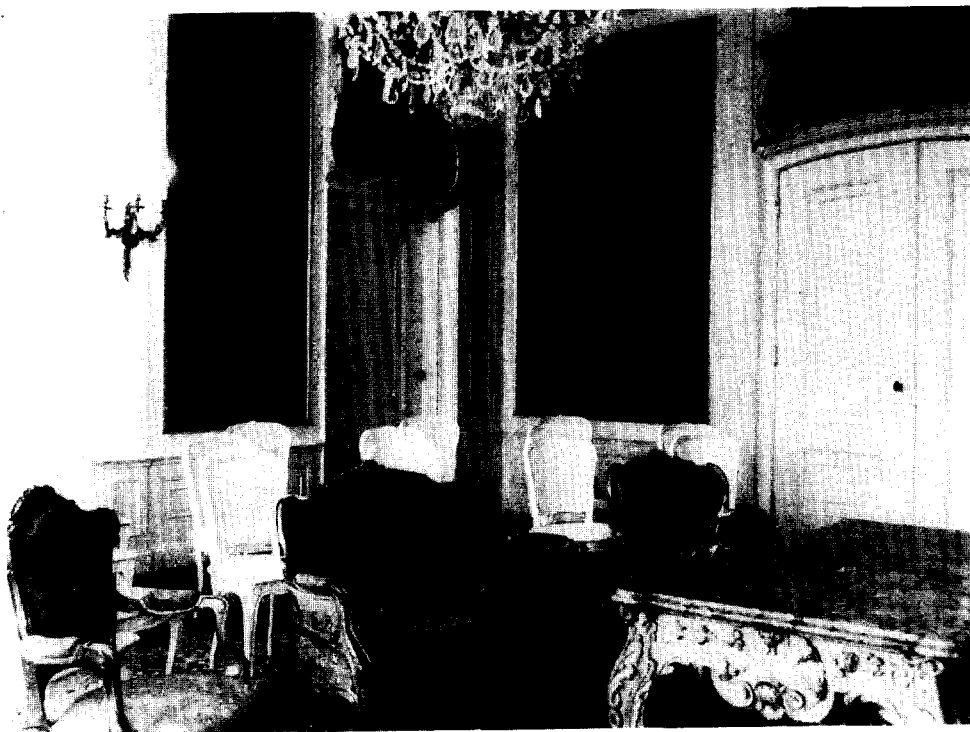

Afb. 3. Achterzijde van Sparrendaal voor de restauratie. (Foto Monumentenzorg, 1955)

Afb. 4. Sparrendaal van voren.

(Foto Monumentenzorg, 1963)

Afb. 5. Trouwzaal; geschilderd behang met twee zeegezichten en vier voorstellingen van de jaargetijden; dessus-de-porte met Chinese voorstellingen. (Foto Architectenbureau Van Asbeck, 1964).

Afb. 6. Een der dessus-de-porte in de trouwzaal. (Foto Monumentenzorg, 1954).

De halfronde bovenvensters van ingangsdeur (afb. 2) en tuindeur (afb. 3) zijn bij eerste aanschouwing aan elkaar gelijk. Bij het schoonmaken bleek echter, dat het bovenvenster van de ingangsdeur van gietijzer was terwijl het bovenlicht van de tuindeur in eiken was uitgevoerd. Ook hier kan vastgesteld worden dat de timmerwerken aan de zuidwestelijke gevel een korter leven hebben dan aan de noordoostelijke gevel. Vermoedelijk heeft men in de vorige eeuw een contravorm gemaakt van het eiken bovenlicht om vervolgens het ijzeren bovenlicht te gieten voor de ingangsdeur.

Bijzondere zorg werd besteed aan het herstel en de reparaties van de fraaie stucplafonds en stucdecoraties in de gang. De stucversieringen werden daartoe met koperen schroeven vast gezet. De vlakke plafondgedeelten konden gemakkelijk worden verwijderd daar het riet dor en dood was en de oorspronkelijke ijzerdraadbevestigingen van het riet aan de met spatie tegen de balken gespijkerde delen waren afgeknapt of vergaan.

Stucplafonds met uitsluitend koof- en perklijsten, zoals in de gangen en het trappenhuis, werden geheel vernieuwd in de oude vorm met dien verstande dat als ondergrond steengas werd toegepast. De betimmeringen op de bel-etage en verdieping en in het souterrain werden allen vernieuwd op enkele goed bewaarde onderdelen na, zoals bijvoorbeeld de betimmering van de schouw in de keuken, enige lambrizeringen tegen binnenmuren en diverse luiken. De raadzaalbetimmeringen zijn aangepast aan de overige betimmeringen. De firma Van Boheemen te Den Haag restaureerde de behangschilderingen in de kamers.

De behangschilderingen in de wachtkamer (9) afkomstig uit de badkamer (31) op de verdieping werden gerestaureerd door de firma Van der Eerden te Rotterdam. De heer Smoorenburg restaureerde de drie Chinese dessus-de-portes in de trouwzaal (afb. 6).

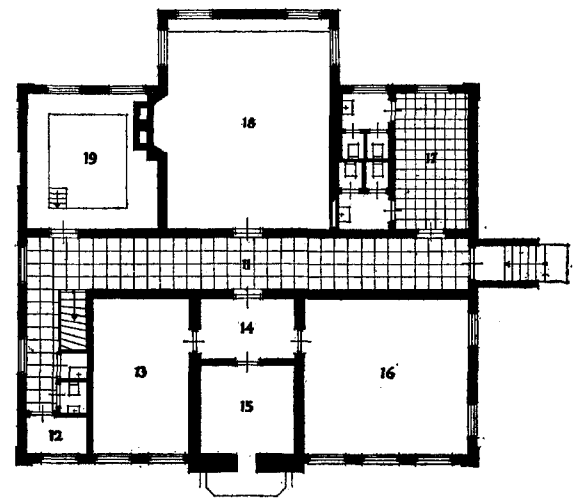
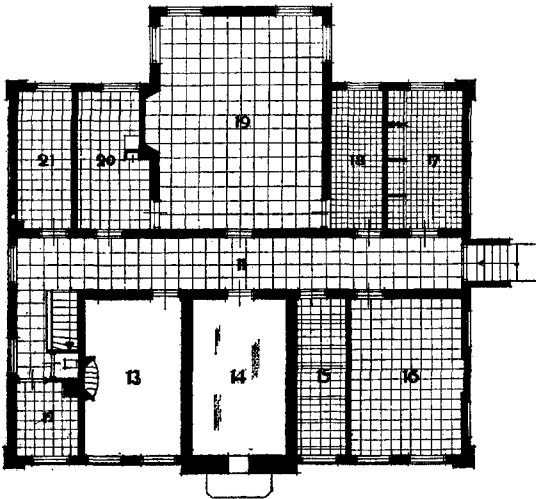
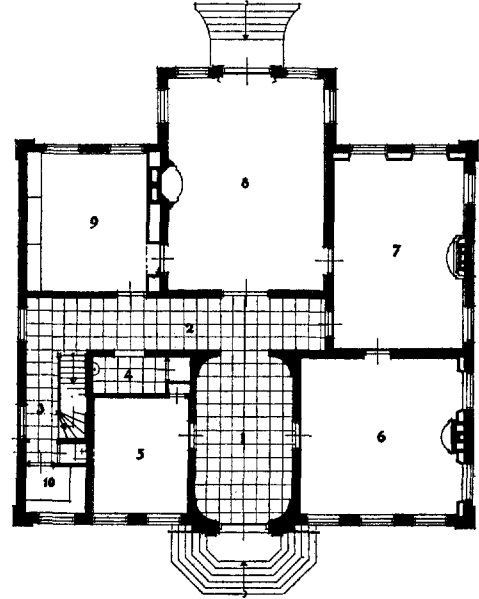
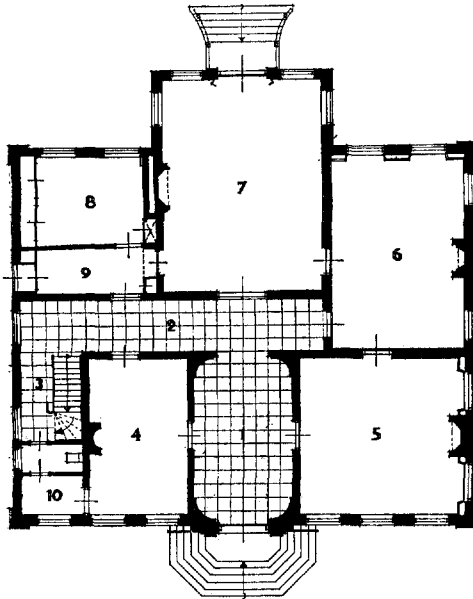
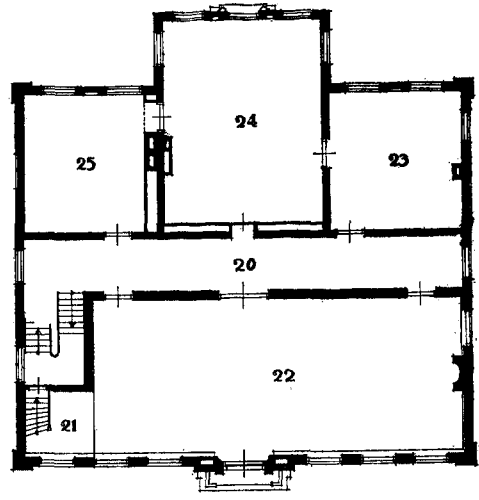
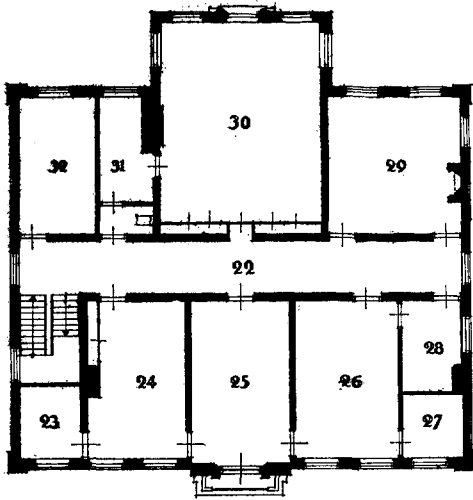
Interieurs met zo fraaie behangschilderingen en betimmeringen zouden uiteraard ontsierd worden wanneer onder de ramen radiatoren werden geplaatst. Voor de verwarming is daarom de keuze gevallen op warme lucht in de hoofdvertrekken en gangen. In ondergeschikte ruimten werden radiatoren geplaatst. Een ingewikkeld systeem van kanalen onder het souterrain, in de verdiepingbalklaag en op de zoldervloer zorgt voor de toevoer van warme en de afvoer van koude lucht. De bouwhuizen worden vanuit het centrale ketelhuis in het souterrain met radia-

toren verwarmd. De schoorsteenmantels in de kamers van de burgemeester, burgemeester en wethouders en trouwzaal zijn geschikt gemaakt voor een open houtvuur. Voor de verlichting van de hoofdvertrekken en gangen zijn Venetiaanse kronen, antieke kronen en 18de eeuwse ganglantaarns toegepast.

Een groot aantal antieke tafels en stoelen, schrijftafels en commodes, spiegels, gangbanken, vuurmanden e.d. werden in de loop van drie jaar met zorg bijeen vergaard. Zij vormen met de stoffering en in bruikleen ontvangen schilderijen en pendules van de familie Van Rijkevorsel een aankleding, die goed past in de stijlvolle interieurs. Voor de stoffering zijn in hoofdzaak oude tapijten uitgezocht. Franse stoffen die ook toegepast werden in de 18de eeuw zijn gebruikt voor de overgordijnen terwijl wolk-zon gordijnen het eventueel te sterke zonlicht zullen tegenhouden.

Het zuidoostelijke bouwhuis heeft met behoud van de hoofdstructuur en dezelfde voorgevel een ingrijpende verbouwing ondergaan om het gebouw dienstbaar te kunnen maken aan de nieuwe bestemming (zie fig. 5, rechts). Met de restauratie van het noordwestelijke bouwhuis is inmiddels een aanvang gemaakt. Ook dit gebouw zal met behoud van zijn oorspronkelijke voorgevel en hoofdstructuur een ingrijpende verbouwing van het inwendige ondergaan. Het nieuw geplaatste inrithek, dat ongeveer uit de bouwtijd van Sparrendaal dateert, is afkomstig uit Harderwijk. De indeling van het voorplein vertoont overeenkomsten met de oorspronkelijke aanleg in 1754. De droge kom die later werd vergraven tot goudvissenvijver is thans aangelegd als gazon. Het vlakke gazon mag belopen worden bij eventuele manifestaties die voor het gemeentehuis worden gehouden. De slingermuur werd gerestaureerd, de oude moestuin achter deze muur is op het ogenblik door de gemeente in gebruik als kwekerij.

Het geheel zal pas voltooid zijn, wanneer de restauratie en verbouwing van het westelijke bouwhuis een feit is geworden, doch thans reeds is te zien hoe belangrijk het voor het dorp Driebergen is geweest toen mr. Jacob van Berck het besluit nam om in Driebergen waar nog nauwelijks een huis stond een zo goed doortimmerd en luisterrijk zomerverblijf te stichten dat de gemeenteraad van Driebergen-Rijsenburg tweehonderd jaar later kon besluiten om het imposante complex te doen restaureren en verbouwen tot gemeentehuis.

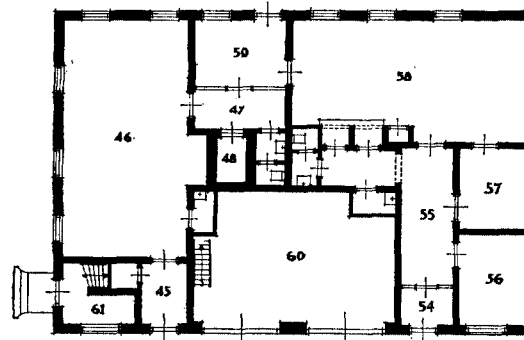
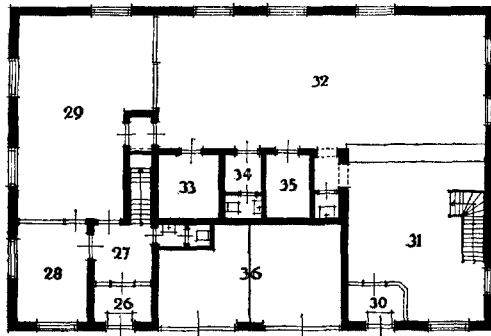
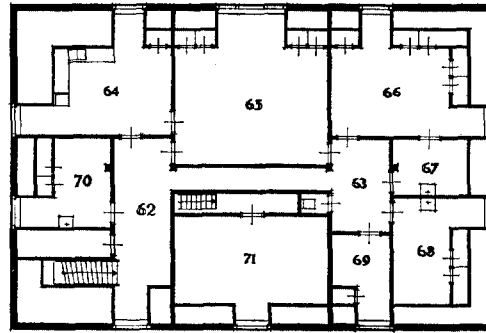
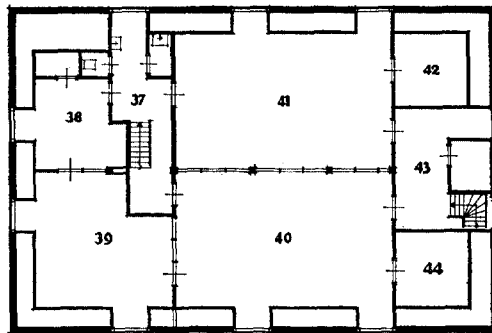
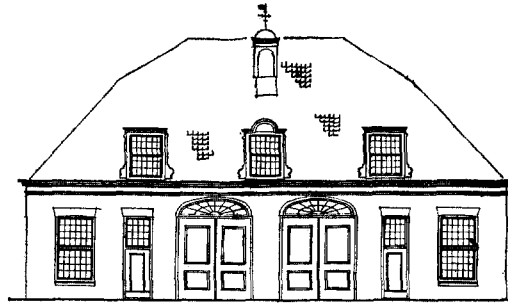

Fig. 5. Van beneden naar boven: begane grond, zolderverdieping en voorgevel der koetshuizen.

Links indeling van het noordwestelijke koetshuis na restauratie en verbouwing (26-44 secretarie).

Rechts indeling van het zuidoostelijke koetshuis na restauratie en verbouwing (45-48 ontvanger, 54-60 sociale zaken, 62-71 bodewoning).
Schaal 1 : 300.

← Fig. 4. Van beneden naar boven: souterrain, bel-etage en verdieping van het hoofdgebouw.

Links voor de restauratie. Legenda: 1 vestibule; 2 gang; 3 zijgang; 4 herenkamer; 5 grote voorkamer; 6 salon; 7 eetzaal; 8 pantry; 9 dienstruimte; 10 kabinet; 11 gang; 12 knechtskamer; 13 bodekamer; 14 kolenberging; 15 poetskamer; 16 strijkkamer; 17 wijnkelder; 18 provisiekelder; 19 keuken; 20 afwaskeuken; 21 waskeuken; 22 gang; 23-32 slaapkamers.

Rechts na restauratie en verbouwing: 1 vestibule; 2 gang; 3 zijgang; 4 garderobe; 5 secretaris; 6 burgemeester; 7 burg. en weth.; 8 trouwzaal; 9 wachtkamer; 10 bodekamer; 11 gang; 12 magazijn; 13 archief; 14 sorteerkamer; 15 luchtverwarming; 16 archief; 17 garderobe; 18 keuken; 19 centrale verwarming; 20 gang; 21 pers; 22 raadzaal; 23 wethouder; 24 commissiekamer; 25 wethouder.
Schaal 1 : 300.

SUMMARY

THE RESTORATION OF SPARRENDAAL

BY IR. J. B. BARON VAN ASBECK

Sparrendaal, a country-house founded in 1754 and altered in the beginning of the 19th century, was acquired by purchase by the municipality of Driebergen-Rijsenburg in 1954. It was intended to be used as Municipal Hall and is now being restored and transformed for the purpose. The restoration of the main block and of the south east outbuilding has been completed by now. The principle block contains the reception rooms such as council chamber, the room in which marriages are concluded before the registrar, the rooms for burgomaster and aldermen as well as the committee rooms. The detached office wings are to contain the municipal clerk's office, the

collector's office and the municipal welfare service.

The main building resembles some of the Vecht country-seats.

The rooms on the principal floor have fine 18th century panellings, painted wallpaper and stucco ceilings. For the re-decoration of the rooms pieces of furniture have been bought such as antique carpets, tables, cabinets, chandeliers and fire-holders. Although internal alterations were essential in connection with the purpose which the building has to serve now, it has wholly retained its former splendour. In about two years' time the restoration of the north west wing will also be completed.

BOEKBESPREKING

H. Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems; een geografisch-historische benadering, Atlas en tekst, Vereniging voor Terpenonderzoek*. J. B. Wolters, Groningen. 1963.

Verschenen is de kaart van de Friese terpen tussen Vlie en Eems, bewerkt door H. Halbertsma. Als grondslag hebben de bladen 1 tot en met 12 van de Topografische Kaart op schaal 1 : 50 000 gediend, benevens het blad Emden der Duitse stafkaart. Het geheel vormt een fraaie atlas met 21 kaarten, waarop de auteur in rode opdruk alle terpen heeft aangegeven, zowel die welke nu nog bestaan als de talloze thans volkomen afgegraven terpen die door middel van luchtfoto's, parcellering van het terrein enz. nog zijn aan te wijzen. En niet alleen de terpen, ook de drie nog bestaande, alsmede de vroeger bestaand hebbende stinswieren, overslibde nederzettingen, verlaten kerkhoven, voormalige kloosters en dijken. De kaarten geven dus een nageoeg volledig beeld van de bewoningsgeschiedenis van het terpengebied. Een tekstdeel van 284 bladzijden met 36 platen met foto's achterin en tal van lijntekeningen en detailkaartjes in de tekst vormt de toelichting.

In de inleiding wordt een overzicht gegeven van de geschiedenis der kartografie van het terpengebied en van de terpafgravingen gedurende de 19de eeuw en feitelijk tot op onze tijd toe, nu eindelijk aan dit lange tijd zeer winstgevend, maar landschapbedervend bedrijf althans enigermate, paal en perk wordt gesteld door de Rijksdienst voor het Nationale Plan en de Monumentenwet.

Hoofdstuk I beschrijft het terpenonderzoek, waarvoor reeds Kempius en Ubbo Emmius zich interesseerden in die zin, dat zij hun gedachten lieten gaan over het ontstaan der terpen. In 1827 werd voor het eerst een opgraving ondernomen door Westerhoff en Acker Stratingh, maar daar men in die tijd nog geen grondsporen en bodemprofielen kon lezen, had dit onderzoek weinig resultaat. Wel leverden de terpafgravingen in de loop der jaren een enorm aantal oudheidkundige vondsten op, die voor het grootste deel door het Fries Museum te Leeuwarden verworven werden, voor een deel ook door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en door particulieren. In verband met dit nuttig verzamelwerk moet sedert 1897 vooral de naam van mr. P. C. J. A. Boeles genoemd worden, wiens terpstudiën aanleiding

gaven tot tal van monografieën en tenslotte tot het onvolprezen geschiedwerk *Friesland tot de elfde eeuw*. In 1909 begon Van Giffen met zijn terpenonderzoek en in 1916 kon hij, dank zij de oprichting van de Vereniging Voor Terpenonderzoek, die het werk financierde, de eerste systematische opgraving verrichten in de terp Wierhuizen. Het hoogtepunt van Van Giffens onderzoek vormde de opgraving van de terp Ezinge (1931-'34) waar de oudste vormen van de Friese boerenhoeve duidelijk voor den dag kwamen. Waterbolk kon door de vondsten bij de opgravingen te Tritsum een duidelijk beeld verkrijgen van de vormontwikkeling van het terpenaardewerk en tevens vaststellen dat de vroegste terpbewoners in het begin der 5de eeuw v. Chr. van de Drenthse zandgronden gekomen moeten zijn. Deze migratie houdt waarschijnlijk verband met een klimaatverandering, die leidde tot het uitdrogen en onvruchtbaar worden van de Drenthse zandgronden. Iedere terp begint met een nederzetting op vlak terrein, maar reeds van het begin af aan kan men overslibbingen en kunstmatige ophogingen constateren. De verdere ontwikkeling staat in verband met het zeer ingewikkelde vraagstuk van de positieve niveauverandering die, waarschijnlijk ten gevolge van klimaatschommelingen, een onregelmatig verloop heeft gehad (en nog heeft).

Hoofdstuk II is gewijd aan het bronnenonderzoek. Het behandelt de geschiedenis van het terpengebied, de toestanden in de middeleeuwen, zoals men die uit de oude wetten en kronieken leert kennen. Het bevat tal van karakteristieke trekken uit het Friese leven, door schr. op boeiende wijze naverteld. Interessant zijn de tientallen „wieren" die vroeger in Friesland te vinden waren en waarvan er nog slechts drie over zijn. Het waren burchtheuveltjes, kunstmatig opgeworpen bergjes uit de 11de of 12de eeuw, waarop eens houten torens hebben gestaan, de oudste stinsen der Friese edelen. Men vond ook tot voor kort zulke kasteelbergjes in groten getale o.a. nog in Zeeland. De weinige, die nog over zijn, worden nu in het algemeen wel gespaard. Schr. haalt die Zeeuwse bergjes ook ter vergelijking aan en citeert een door hem verrichte opgraving te Buttinge op Walcheren. In Zeeland heeft men kunnen constateren, dat die kasteelbergjes gewoonlijk in verschillende etappen zijn opgeworpen. De Berg van Troje te Borssele bevatte drie perioden in houtbouw uit de 12de,

hoogstens laat-11de eeuw vóórdat de volle hoogte van ongeveer 7 m bereikt was met een bakstenen ringmuur en een bakstenen toren daar binnen. In Buttinge was, door afgraving, nog slechts de oudste periode bewaard gebleven, een groot houten huis op een lage terp. Dat dit slechts een schuur geweest zou zijn, zoals schr. meent, acht ik onwaarschijnlijk. Naar analogie van vergelijkbare vondsten in Duitsland ligt het veel meer voor de hand in dit gebouw de open, nog onversterkte hoeve van een edelman te herkennen uit de 11de of vroege 12de eeuw, te meer daar de grondsporen niet de indruk maken van een zeer primitief gebouw te stammen. Ter zelfder plaatse is dan later de hoge berg opgericht met de verdedigbare, oorspronkelijk houten, later, zoals ook schr. aanneemt, in baksteen herbouwde, toren.

In hoofdstuk III worden de bedijkingen van het terpengebied behandeld. Het schijnt dat de bedijkingen, zij het aanvankelijk slechts plaatselijk, in de loop van de 10de eeuw zijn aangevangen. Het heeft toen nog een paar eeuwen geduurd eer men zich uitsluitend op de dijken heeft durven verlaten en het opwerpen, c.q. verhogen, van terpen is dan ook nog een tijdlang voortgegaan. Evenals in het geval van de stinswieren werpt schr. ook bij de bedijkingsgeschiedenis zo nu en dan een blik over de grenzen van het terpenland en haalt o.a. het verhaal van Alpertus van Metz over de slag bij Vlaardingen in 1018 aan om te bewijzen dat bij Vlaardingen in die tijd al dijken bestonden. Dat met het woord „fossae” niet alleen sloten, maar soms ook dijken

worden bedoeld, is wel zeker, maar ik ben er helemaal niet van overtuigd, dat in het verhaal van Alpertus van Metz niet eerder van sloten sprake is. Immers, hertog Godfried roept zijn troepen terug omdat hij geen kans ziet deze „fossae” met een groot aantal mensen over te trekken. Welnu, het moet toch niet zo bezwaarlijk zijn om met een leger over een dijkje te klimmen, wel om door een terrein te trekken dat door sloten is doorsneden. Schrijvers bewijsvoering zal in dit geval niet iedereen overtuigen, al zegt Alpertus dat deze sloten (of dijken) gemaakt waren, hetzij om het land tegen de vloed te beschermen, hetzij om de opmars van de vijanden te hinderen. Het is bekend, dat men het veenland (dat in die tijd aanmerkelijk hoger lag dan thans) bewoonbaar maakte en ontwaterde door sloten te graven. Ik vermoed, dat Alpertus de zaak niet goed begrepen heeft, ofwel zich wat onduidelijk uitdrukt. Maar in elk geval heeft de schr. het verhaal van de strijd bij Vlaardingen op boeiende wijze naverteld. Dat geldt trouwens voor het hele boek. De geestige, puntige schrijftant maakt dat de interessante, maar uiteraard soms wat droge, stof zich prettig laat lezen. Voorwaar geen geringe verdienste. Het werk is bovendien uitstekend gedocumenteerd door een groot aantal aantekeningen, terwijl een aardrijkskundig register en een register van terpen en wierden, alfabetisch volgens gemeenten gerangschikt, de bruikbaarheid nog verhogen. Een korte samenvatting in het Engels stelt ook de buitenlandse lezer in staat van de inhoud in hoofdtrekken kennis te nemen.

W. C. BRAAT

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Prof. Dr. W. Ph.

Coolhaas, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H. Lunsingh Scheur-

leer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Mr. C. A. van Swigchem, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 15.—, voor verenigingen f 25.—, en voor studentenleden f 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met f 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. f 4.50 en f 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Voorburg / 15 Mei 1964

Zesde Serie / Jaargang 17 / Aflevering 3

Met Nieuwsbulletin Aflevering 5

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

*Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;*

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;

*Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker,
Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,*

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

*afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490—12648;*

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Runday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

EXCURSIENUMMER

E. A. CANNEMAN

De restauratie van het stadhuis te Sluis

Kolom 145

DR. L. DEVLIEGHER

De bouw van het stadhuis te Damme

Kolom 159

DR. L. DEVLIEGHER

Zes herbouwde belforten in Vlaanderen

Kolom 167

DR. L. DEVLIEGHER

Enkele aantekeningen over de Scheldegotiek

Kolom 175

H. JANSE

De abdijshuur van Ter Doest

Kolom 189

Toelichting bij de excursies

Kolom 203

Boekbespreking

Kolom 207

DE RESTAURATIE VAN HET STADHUIS TE SLUIS

DOOR

E. A. CANNEMAN

Toen mij verzocht werd iets te schrijven over de restauratie van het stadhuis van Sluis heb ik wel even gearzeld hieraan gevolg te geven. Immers een verhandeling van iemand die zich zó vele jaren zeer intensief heeft bezig gehouden met deze restauratie, een bemoeienis die beloond werd met het ere-burgerschap van Sluis, moet wel klinken als een apologie of minstens heel eenzijdig getint zijn. Zou het dus wel juist zijn om aan zo iemand een soort leidraad te vragen, die dienen moet als uitleg voor de leden van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond die dit jaar in dit raadhuis gaan vergaderen? Zeker een eer, dat dit raadhuis — dat dus blijkbaar nog altijd tot de monumenten wordt gerekend — hiervoor mag dienen, maar tevens een vingerwijzing voor de schrijver van dit artikel, dat hij de zelfkritiek niet mag verwaarlozen en de vele problemen en de oplossing daarvan onverbloemd moet laten zien.

Een tweede aarzeling overviel ons toen bekend werd dat dit artikel eerder zou verschijnen dan de reeds zolang op publikatie wachtende verhandeling van wijlen dr. J. Kalf. Het ware mij liever geweest wanneer deze studie van mijn eerste leermeester vooraf was verschenen. Wij voelen dit als een gemis aan eerbied. Het niet voltooid zijn van dit artikel heeft de redactie echter tot dusverre van publikatie weerhouden; vooral ook omdat tijdens de restauratie uitspraken van dr. Kalf achterhaald zijn door de gegevens, die aan het licht zijn gekomen. Zodra een aanvulling op het artikel gereed is, zal een publikatie niet lang meer op zich laten wachten.

De lezer zal ons dus moeten vergeven gezwich t te zijn voor de pressie die werd uitgeoefend om toch de excursiegangers een inzicht te geven in de laatste restauratie, een restauratie waarvan dr. Kalf de voltooiing helaas niet meer heeft mogen meemaken.

Vele problemen vroegen in de loop der jaren om een oplossing. Reeds direct na de bevrijding in 1945 is men met maatregelen begonnen en na vele ups en downs volgde de voltooiing in 1960. Wij zijn er nog altijd van overtuigd dat het een groot voorrecht was, al deze jaren bij dit werk betrokken te zijn geweest. De eerste werk-

zaamheden tot consolidatie van de ruïne betekenden voor een groot gedeelte helaas een verdergaan met de afbraak, omdat heel veel van wat in 1945 nog overeind stond niet meer behouden kon worden; zij hielden echter ook de consolidatie in van de zo merkwaardige kelders. Dit bewijst dus dat men direct na 1945 de hoop koesterde het raadhuis weer te herstellen, een hoop, die in de loop der jaren, wel eens héél wankel bleek te zijn. De inzichten over het al of niet mogelijk zijn van een restauratie, zowel technisch als financieel, zijn in de jaren na de oorlog nog al eens gewijzigd. Het is wel merkwaardig dat tenslotte het gevoelselement doorslaggevend is geweest; dit element heeft de heren, die over de financiën te beslissen hadden, doen buigen voor de wens van Sluis om het raadhuis en zijn belfort weer te doen herrijzen. Of het mogelijk was, zowel uit een oogpunt van techniek als van materiaal, kwam nauwelijks ter sprake. Dit zijn trouwens problemen die in geheel Europa ter nauwernood van gewicht zijn geweest bij het herstel van oorlogsschade. Dáár, waar men zeer gehecht was aan de oude vorm of het oude stadsbeeld, ging men tot restauratie of zelfs reconstructie over. In de na-oorlogse tijd, waarin men zich bewust werd van de gehechtheid aan de oude vormen, besloot men meermaals tot reconstructie, alle theorieën over eigentijdse vormen ten spijt.

Het raadhuis van Sluis, dat tegen het einde der 14de eeuw was gebouwd, had inderdaad door de oorlogshandelingen wel heel erg geleden (afb. 6). Het belfort was tot de hoogte van de weergang geheel verloren gegaan en de noordwesthoek van het raadhuis vertoonde een enorme bres. De overige gevels bleven vrijwel intact; de top van de oostgevel was echter vrijwel geheel verdwenen. De kelder bleef voor een groot deel behouden. Het grootste verlies was wel de prachtige bekapping met het vele beeldhouwwerk aan de sleutelstukken (afb. 7) en muurstijlen (afb. 8) alsmede de natuurstenen consoles ter ondersteuning van de muurstijlen, die ook met beeldhouwwerk waren versierd.

Direct na de oorlog werden naast het oprichten van stutwerken, verschillende metselwerken

uitgevoerd ter dichting van al te grote bressen en over de nog bestaande keldergewelven werd een afdekking gemaakt. Ook aan de oostgevel werden voorlopige herstelwerkzaamheden uitgevoerd. Al deze werken kwamen niet ineens tot stand doch slechts dan wanneer er een krediet beschikbaar werd gesteld.

Vele plannen tot restauratie zijn gemaakt, vele plannen zijn afgekeurd en weer overgemaakt en bij al deze plannen werd wel gedacht aan een herstel in de oude vorm van de gevels en toren, doch al het overige zou in een min of meer eigentijdse vorm worden vernieuwd.

Voor de restauratie stonden ons verschillende gegevens ten dienste. In de eerste plaats een aantal 18de en 19de eeuwse afbeeldingen (vgl. fig. 2), voorts enige opmetingen uit het einde van de 19de eeuw en een aantal fotografieën van vóór de restauratie uit de jaren 1894-1904 (afb. 1 en 2). Van al deze gegevens is dankbaar gebruik gemaakt, vooral ook omdat daardoor enige fouten, bij vroegere restauraties begaan, weer goed gemaakt konden worden. Dit mag wonderlijk klinken, want de maatstaf waarmede zogenaamde fouten gemeten worden heeft wonderlijke afmetingen. De tijd speelt hierin ook een grote rol en meestal worden fouten van meer dan anderhalf of twee eeuwen geleden zeer eerbiedig, als behorend tot het monument, behandeld. Maar zijn de fouten van jongere datum, dan haasten wij ons deze te verbeteren en verlustigen wij ons ze te constateren alsof eigen dwalingen tot de onmogelijkheden behoren. Toch zijn wij er ons van bewust aan onze opvolgers tal van misgrepen door te geven die ook zij weer met genoeg zullen vaststellen.

Wat nu nader volgt, beperkt zich strikt tot een opsomming van de werkzaamheden tijdens de restauratie. De geschiedenis en de beschrijving van dit monument zullen dus later, wanneer het artikel van dr. J. Kalf gepubliceerd wordt, aan de orde komen.

Zoals reeds gezegd stonden de muren rondom bijna nog geheel overeind tot de oorspronkelijke hoogte (afb. 6). Deze gevels konden dus vrij gemakkelijk gerestaureerd worden. Zij zijn allen opgetrokken in baksteen met een uitgesproken rode of gele kleur. Bij de bouw is hiervan dankbaar gebruik gemaakt, vooral bij de raamomlijstingen, waar deze kleuren om en om zijn verwerkt.

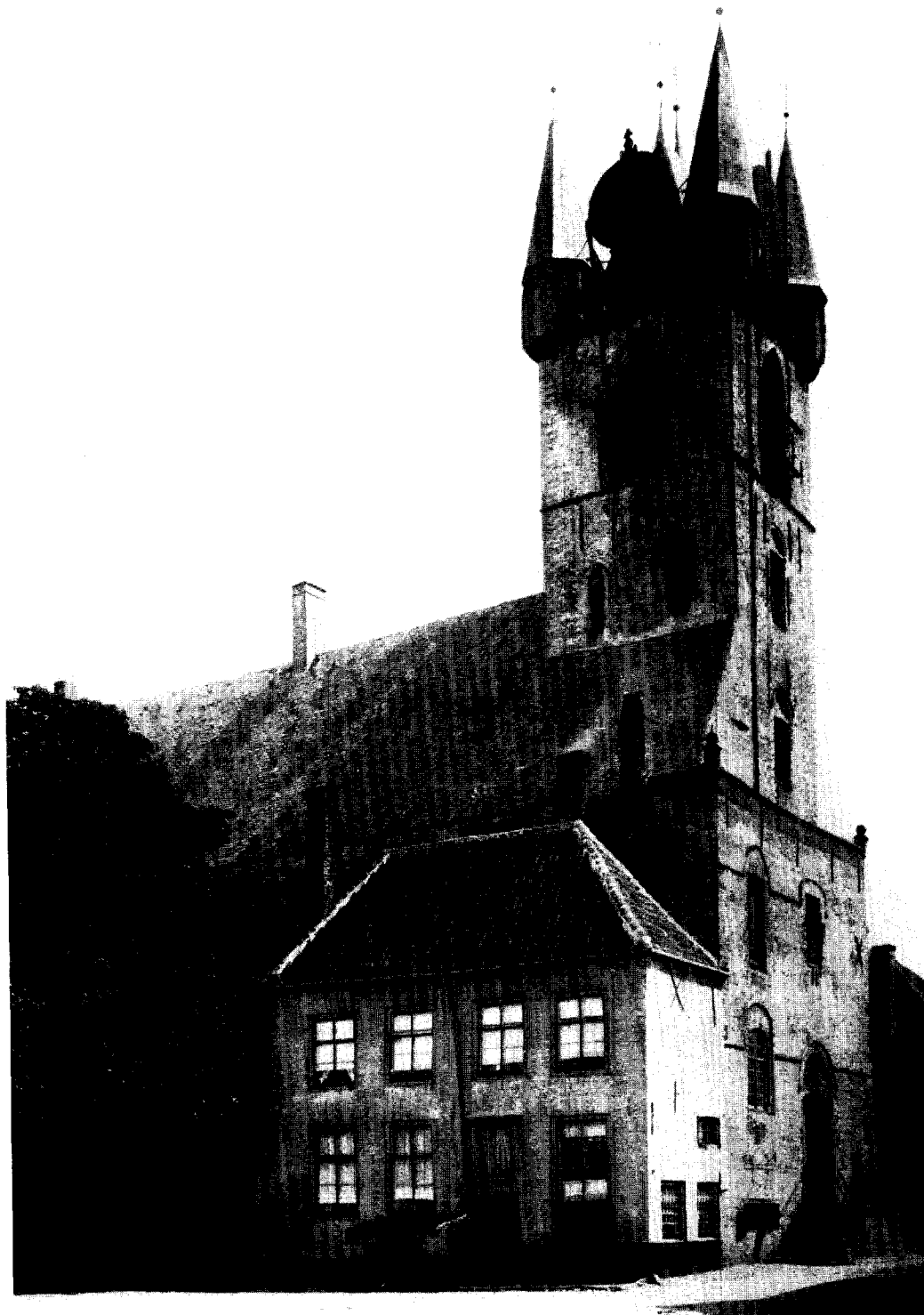
De vorm van de zuidgevel stond vrijwel vast, omdat tegen deze gevel nooit was gebouwd. Wel hebben wij gemeend de vensters van de hoofd-

verdieping te mogen wijzigen. Bij de vorige restauratie had men boven de vensters van de hoofdverdieping (grote zaal) halfronde boogvelden met een driepas aangebracht, in navolging van een dergelijke versiering op de bovenverdieping. Hierna werd een huis gesloopt, dat tegen de noordzijde stond (afb. 1-3); daarbij kwamen twee vensters te voorschijn die met een segmentboog waren afgedekt en die men in de juiste vorm herstelde (afb. 4). Na de oorlog hebben alle vensters van de hoofdverdieping deze vorm gekregen uitgezonderd het zuidvenster van het torenportaal, dat altijd de driepasversiering heeft gehad.

Wij hebben aangenomen dat de weergang steeds vlak was afgedekt; gegevens die op een andere afdekking zouden wijzen zijn niet gevonden. De steunberen van de zuidgevel werden allen voorzien van een spuer.

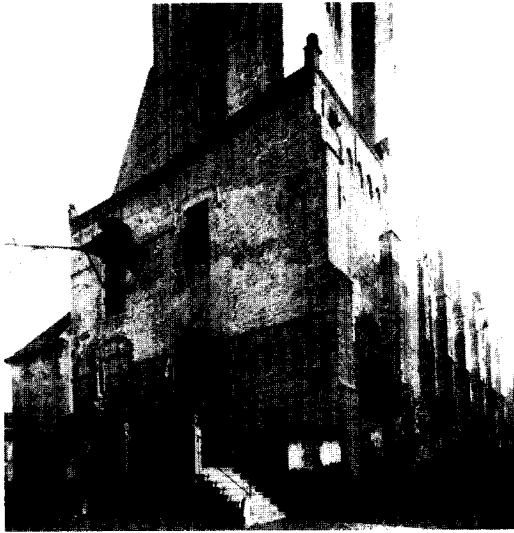
Leverde de zuidgevel weinig moeilijkheden op, anders was dat bij de voorgevel of westgevel die uit verschillende soorten materiaal is opgebouwd, wat erop zou kunnen wijzen, dat hierin een vroegere periode verwerkt is. Tot aan de eerste waterlijst is in hoofdzaak Doornikse steen gebruikt en aan de hoofdingang veel Ledesteen. Boven de waterlijst is het verdere muurwerk van baksteen. Deze westgevel, die gezien kan worden als een ombouw van de toren ter voortzetting van de weergang, is in zijn vorm vrij onduidelijk. Oude afbeeldingen en foto's uit de 19de eeuw (afb. 1-2) geven ook niet veel opheldering. Aan de zuidzijde rustte de weergang van deze ombouw op een overkraging met spitsbogen, die bij de restauratie van 1894 vernieuwd werden. Dit gedeelte hebben wij dan ook gehandhaafd. Aan de westzijde geven de oude afbeeldingen en foto's (afb. 1 en 2) geen spitsboogfries te zien en het is dan ook lang niet zeker of daar wel ooit zo'n fries gezeten heeft. In 1894 was aan de westzijde wel een spitsboogfries gemaakt (afb. 3-5), doch wij hebben gemeend deze vorm van overkraging niet opnieuw te mogen aanbrengen. De vensters in het bakstenen gedeelte waren bekend en deze zijn dan ook alle gebleven zoals zij waren. Het venster links van de ingang was in 1894 sterk veranderd en ook op oude afbeeldingen is de vorm niet geheel duidelijk (vgl. afb. 1 en 2). Wij hebben hier een heel eenvoudig tweelichtvenster toegepast in de vorm die ontstaan is uit de oude, in het muurwerk gevonden neggekanten (afb. 10).

Voor de ingang, waarvan de dorpel oorspronkelijk op het niveau lag van de hoofdverdieping,

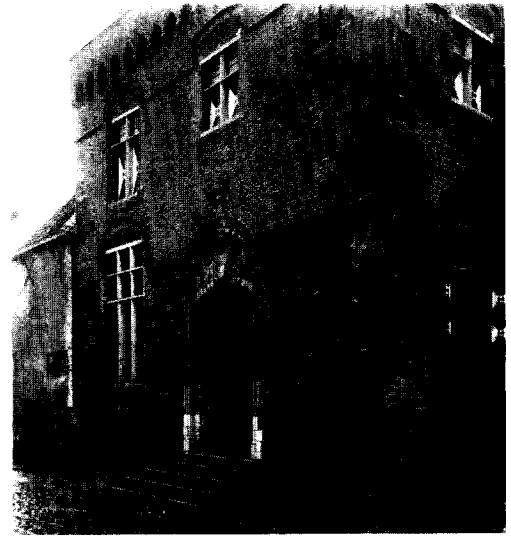

Afb. 1. Het tussen 1390 en 1393 gebouwde stadhuis vanuit het noorden gezien voor de restauratie uit de jaren 1894-1904.

DE RESTAURATIE VAN HET STADHUIS TE SLUIS

Afb. 2. Westzijde voor 1894.

Afb. 3. Westgevel na restauratie in 1894 e.v.
(Foto W. C. Bauer, 1898)

Afb. 4. Noordzijde na de restauratie van 1894-1904.

(Foto Monumentenzorg, 1902)

zal oorspronkelijk een natuurstenen bordes gelegen hebben, dat omstreeks 1800 of iets eerder is vervangen door een hardstenen stoep met een opgang aan weerszijden en een ijzeren hek (afb. 2); bijna alle gotische raadhuizen in Zeeland hebben immers in de 18de eeuw een andere stoep gekregen. Bij de restauratie van 1894 had men de onderdorpel van de ingang aanmerkelijk laten zakken. Hiervoor was een stoep aangebracht met rondom treden (afb. 3), terwijl in het torenportaal eveneens een aantal treden was gekomen om het niveau van de grote zaal te bereiken. Waarom dit alles gedaan was, is ons niet helemaal duidelijk geworden en wij hebben dan ook de oude toestand zoveel mogelijk hersteld door de ingang weer een dorpel te geven op het oorspronkelijke niveau en daarvoor een stoep te leggen die in hoofdvorm overeenkomt met de stoep die vóór 1894 aanwezig was (afb. 10).

De noordgevel vormde eveneens een probleem. Oorspronkelijk stond tegen de vier oostelijke traveeën het schepenhuis, de zogenaamde kapel, waarin ook de vierschaar was ondergebracht¹. Deze aanbouw was in 1798 afgebroken, maar over de vorm zijn wij vrij goed ingelicht omdat de meeste oude afbeeldingen van het raadhuis, juist de noordgevel weergeven (fig. 2). Bovendien zijn na de oorlog de funderingen van deze kapel teruggevonden, zodat ook de afmetingen volledig bekend zijn. Toen het raadhuis in 1894 werd hersteld was de kapel dus al lang verdwenen; waar zij gestaan had was de gevel van het raadhuis blind, terwijl tegen de drie meest westelijke traveeën het reeds genoemde woonhuis stond (afb. 1), dat in 1899 werd afgebroken.

In 1894 kreeg de hoofdverdieping in iedere travee van het tot dusverre blinde gedeelte van de noordgevel een venster, gelijk aan die in de zuidgevel, dus met een rondboogafdekking, waarin een driepas. Op de bovenverdieping bleef de gevel blind (afb. 4). De enige originele vensters aan deze kant waren dus de drie boven de zakgoot van de woonhuisaanbouw (afb. 1). Bovendien werd in 1894 de overkraging van de weergang in vorm aangepast aan die van de zuidgevel, dus met een spitsboogfries (afb. 4). De oude overkraging bestond uit vrij dicht bij elkaar geplaatste geprofileerde natuurstenen consoles,

onder een natuurstenen lijst, waarop de bakstenen weergang was gemetseld (afb. 1). Bij de laatste restauratie is de overkraging teruggebracht in de oude vorm (afb. 10). Toen bij de afbraak van het woonhuis in 1899 de vorm der twee benedenvensters met segmentbogen werd teruggevonden bleek dat deze veel hoger waren dan men enige jaren daarvoor had verondersteld. Zij werden zoals gezegd in de gevonden vorm gerestaureerd (afb. 4) maar de overige vensters, die reeds gerestaureerd waren in de vorm van de vensters op de bovenverdieping, bleven gehandhaafd. De meest westelijke travee vertoonde na de restauratie een schoorsteen die op drie overkragingen was opgemetseld (afb. 4). Het is bij de laatste restauratie niet geheel vast komen te staan of deze schoorsteen eigenlijk wel bij de oudste bouw behoorde en omdat een goede indeling niet mogelijk bleek dan door in dit gedeelte een trap te projecteren, is hij niet meer opgebouwd. De vorm van na 1894 berustte op fantasie; hadden wij toch iets moeten maken dan hadden wij de toevlucht moeten nemen tot een 18de eeuwse vorm zoals deze bekend is uit de 19de eeuwse afbeeldingen of foto's (afb. 1). Deze travee bleef dus geheel blind, zodat ieder kan zien dat hier een vraagteken staat (afb. 10).

Op de fundering van de kapel werd een lage aanbouw opgetrokken, waarin alle dienstruimten konden worden ondergebracht; de in 1894 foutief aangebrachte vensters ter plaatse van de kapel werden dus weer dichtgemetseld. De aanbouw (afb. 10) is ontworpen als een uiterst eenvoudig bouwlichaam; de muren volgen nauwkeurig de vorm van de fundering, dus met de knik ter plaatse van de steunbeer, die ook werd opgetrokken ter herinnering aan deze oude aanbouw. De aanbouw is zo laag mogelijk gehouden en met pannen afgedekt om vooral geen reconstructie te suggereren. In de westgevel werd een oude gevelsteen, uit Sluis afkomstig, gemetseld.

De oostgevel was tijdens de restauratie van 1894 in het onderste gedeelte bijna geheel ingebouwd zodat het eerste restauratieplan geen vensters aangeeft bij de hoofdverdieping. De bovenverdieping en de zolder werden ieder door twee vensters verlicht, dit klopt ook met de oude afbeeldingen (vgl. fig. 2). Voorts was de topgevel in 1890 met een rechte kant afgedekt, zonder trappen dus. Ook op oude foto's is dit nog te zien en tevens ziet men daarop dat de schoorsteen een zeer eenvoudige rechthoekige vorm had, zonder enige versiering. De beide weergangen van noord- en zuidgevel eindigden bij deze

¹ Zie de reconstructietekening van de kap van dit gedeelte in: H. Janse en L. Devliegher, „Middeleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen”, *Bull. Kon. Comm. v. Monumenten en Landschappen*, 13 (1962), blz. 303, afb. 1.

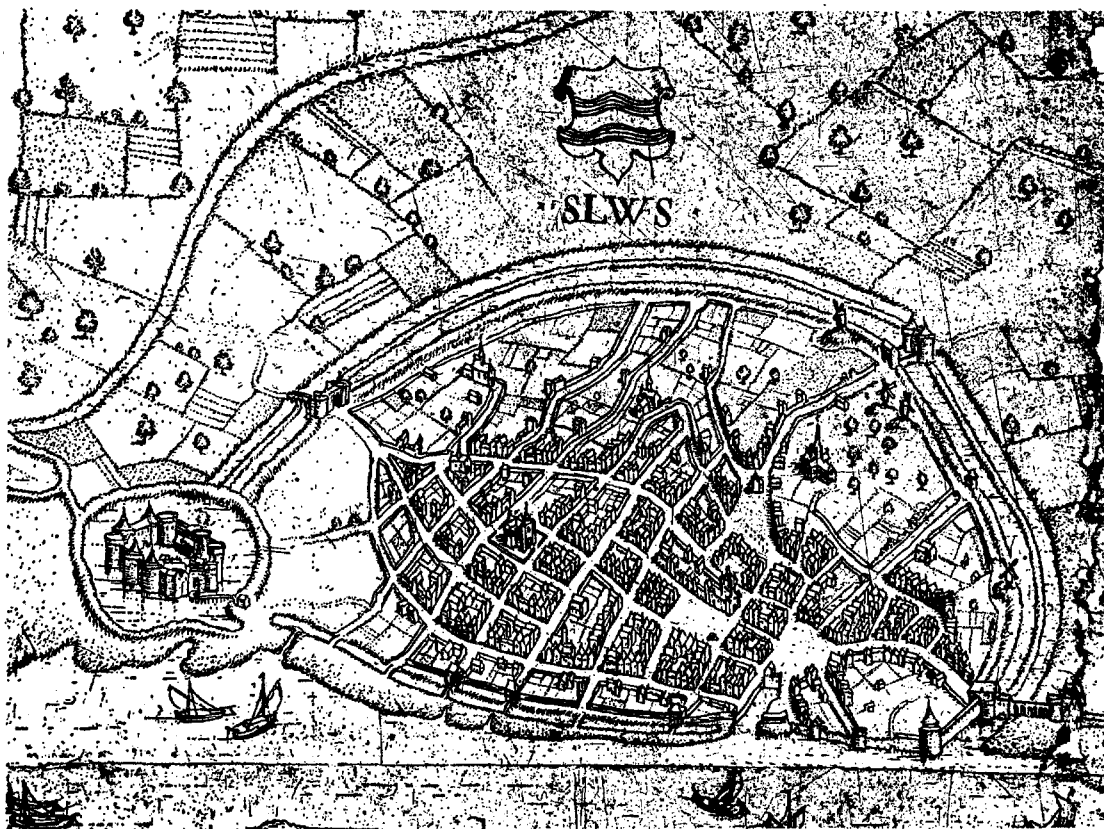

Fig. 1. Afbeelding in vogelvlucht van Sluis, behorend bij de kaart van Brugge, in 1562 gegraveerd door Marcus Gerards. (Brugge, Museum Gruuthuse)

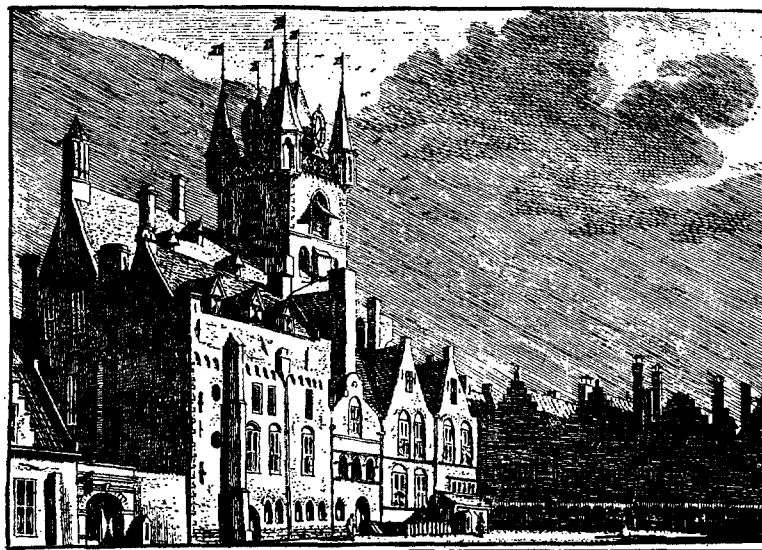

Fig. 2. Het stadhuis van Sluis, gravure door H. Spilman naar een tekening van A. de Haan (1739) uit: *Het verbeerlijkt Nederland*.

top in uitgebouwde torentjes, die ook al te zien zijn op de 18de eeuwse tekeningen waarop ze zonder bekroning zijn weergegeven. Op de oude afbeeldingen zien wij, dat zij vlak waren afgedekt met een wat wonderlijke dubbele overstekende lijst; ook zien wij op deze afbeeldingen duidelijk hun veelhoekige vorm. De opmeting van 1890 geeft alleen nog maar de aanzet van deze hoektorentjes aan en daarop is duidelijk te zien dat de aanzetten rond waren, wat door de foto's uit die tijd bevestigd wordt. In 1894 waren deze torentjes rond opgetrokken, echter niet als een volledige cirkel, zodat een afdekking met een spitsje niet mogelijk was (afb. 4). Op het oude restauratieplan komen inderdaad spitse afdekkingen voor, die echter niet konden worden uitgevoerd. Volgens dit oude plan zouden de torentjes geleed worden in een aantal gerekte spitsboognissen, overeenkomend met de oude afbeeldingen. Bij de laatste restauratie is de vorm van 1894 geheel aangehouden, doch met toevoeging van een bakstenen spitsje (afb. 10). Een ander probleem vormde de schoorsteen, die in 1894 zeer gedetailleerd was opgetrokken, beginnend met een vierkant en overgaand tot een veelhoekige vorm en met smeedwerk bekroond (afb. 4). De oude tekeningen zijn op dit punt niet geheel duidelijk zodat werd besloten de gevel te beëindigen met een zeer eenvoudige rechthoekige schoorsteen (afb. 10). Het ontwerp van 1890 is bovendien op allerlei punten niet duidelijk, maar waarschijnlijk is men ook toen op dezelfde wijze tewerk gegaan als thans, men wijzigt het ontwerp al werkende wanneer allerlei gegevens aan het licht komen en bovendien verandert het inzicht tijdens langdurige restauraties.

De trapgevels aan oost- en westzijde die in 1894 waren aangebracht bleven eveneens gehandhaafd; gegevens voor een eventuele andere gevelbeëindiging waren niet meer achterhaalbaar en wij meenden dat de eenvoudige forse lijnen van deze trappen wel pasten bij de markante hoofdvorm van het raadhuis.

Het met leien gedekte dak had vóór 1890 geen enkele dakkapel (afb. 1). In 1894 was over dit dak een groot aantal dakkapellen uitgestrooid (afb. 4) echter niet in overeenstemming met de oude afbeeldingen (zie fig. 2). Wij hebben gemeend dit aantal te mogen reduceren; de onderste doen nu tevens dienst als toegang tot de weergang.

De toren kwam er in 1894 eigenlijk het beste af, alle gegevens waren voorhanden en weinig behoefde gefantaseerd te worden (afb. 1 en 5).

Bij de restauratie was een reconstructie dus niet moeilijk. De toren is geheel herbouwd met het materiaal dat ook vroeger was gebruikt, dus baksteen (afkomstig van afbraak uit Brugge), Govertangersteen voor waterlijsten en hoekblokken en Naamse steen voor de balustraden en hoektorentjes. De vorm van de galmgaten was echter niet geheel duidelijk. Op oude tekeningen is van tracerwerk niets te zien en de foto's uit de vorige eeuw zijn helaas onduidelijk doch doen ook geen tracerwerk vermoeden. Na 1894 was in de galmgaten tracerwerk aangebracht (afb. 5), in overeenstemming met de opmetingen die evenwel blijkens allerlei fouten helaas niet volledig betrouwbaar zijn. Er is bij de laatste restauratie besloten een vulling te maken met een middenstijl, die met de dagkanten verbonden is door spitsbogen, waarboven metselwerk is aangebracht (afb. 10). Dit leek de eenvoudigste oplossing, tracerwerk zou toch maar op fantasie berusten.

Samenvattend zou men dus kunnen zeggen dat bij de restauratie van de gevels en de toren getracht is om zoveel mogelijk detailwerk waarvan de vorm niet geheel vaststond, weg te laten. De grote hoofdvorm bleef behouden en deze is wel zó imponerend dat men deze details niet mist.

Met het inwendige is het inderdaad anders gesteld, want hier was alles verloren. Het minst geleden had de kelder, die dus vrij eenvoudig was te herstellen in de oude vorm (afb. 12). Gefantaseerd is hier niets, slechts werd in de ruimte aan de noordzijde van de toren een keuken aangebracht, om hiermede aan de kelder een praktische bestemming te geven. Veel meer moeilijkheden gaven de hoofdverdieping en de bovenverdieping, omdat een toestand zoals deze oorspronkelijk moest zijn geweest, niet meer viel te achterhalen. Het was voor de hand liggend te veronderstellen dat iedere verdieping niet meer was geweest dan een enkele grote ruimte; de hoofdverdieping mogelijk onderverdeeld door middel van houten schotwerk. De zoldering van de hoofdverdieping zal wel moer- en kinderbinten gehad hebben, rustend op sleutelstukken, korbelen en muurstijlen, doch dit alles was in 1890 niet meer aanwezig. Van een oude gemetselde dwarsmuur was niets meer te bekennen; toch moet deze er in de 18de eeuw al hebben gestaan, want alle afbeeldingen uit die tijd (vgl. fig. 2) vertonen midden op het dak een schoorsteen die in vorm geheel overeenkomt met de schoorsteen die er in 1890 nog was en deze was zeker niet 14de eeuws.

De opmeting van 1890 laat deze dwarsmuur zien, doch hij ontbreekt op de bovenverdieping waar de schoorsteen als een zware zuil doorheen gaat. Het is haast niet aan te nemen dat dit een oorspronkelijke situatie was, de prachtige ruimte werd daardoor wel deerlijk verminkt. Wanneer wij dus aannemen dat deze dwarsmuur was gebouwd in de 18de eeuw, dan moet de bovenverdieping toen al buiten gebruik geweest zijn en dat verklaart weer het ontbreken van de vloer op de binten. Dat deze vloer er oorspronkelijk wel geweest is, wordt bewezen door een toegang tot de traptoren ter hoogte van deze vloer.

Toen de plannen voor de restauratie werden opgesteld was het wel een eis van het gemeentebestuur dat het gehele raadhuis gebruikt moest worden en dat het in verband met de geringere verdiepingshoogte juist zou zijn, de bovenverdieping te bestemmen voor het dagelijkse gebruik, als secretarie, burgemeesterskamer en kamer van burgemeesters en wethouders. De hoofdverdieping werd dan vanzelfsprekend de raadzaal of burgerzaal, want men denke vooral niet gering over de burgerzin van de Sluisenaren. Aan de hand van deze eisen is het plan dan ook opgezet.

De bestemming tot raadzaal van de hoofdverdieping bracht het voordeel met zich mee dat de vensters geheel gemaakt konden worden in de oude vorm, dus met glas-in-lood in de vier bovenste openingen; de benedenste openingen kregen geen glas-in-lood ramen maar enkel binnenwaarts draaiende luiken. Dit hebben wij ook toegepast bij de restauraties van de raadhuisen in Tholen en Vianen, waar de originele luiken zelfs nog aanwezig waren. De burgerzaal (afb. 11) verkreeg een zoldering van moer- en kinderbinten met sleutelstukken, muurstijlen en korbelen, in dezelfde trant als die van 1894. De muurstijlen en sleutelstukken zijn versierd met de gebeeldhouwde en gepolychromeerde wapens van de verschillende graven van Vlaanderen, te beginnen bij Guy van Dampierre (die aan Sluis de stadsrechten gaf) en eindigend bij koning Philips II. Voorts is deze reeks nog aangevuld met de wapens van prins Maurits, Nederland, Zeeland, Sluis, Sint Anna ter Muiden en Heille. De gegevens voor deze wapens zijn verstrekt door de Hoge Raad van Adel. Aan de oostzijde is een schouw geplaatst, in vorm passend bij de tijd van ontstaan van het raadhuis. De vloer is gemaakt van verschillende soorten natuursteen in een patroon dat is aangepast bij de afmetingen van deze enorme zaal. Tenslotte is in deze ruimte het oude hek opgesteld uit de vierschaar van het

raadhuis te Middelburg. Dit hek (afb. 11), was in 1735 ontworpen door J. P. van Bourscheidt de Jonge en in 1741 geplaatst². In 1838 werd het overgebracht naar het gerechtshof te Middelburg, waar het bleef, totdat er na een verbouwing van enige jaren geleden geen plaats meer was.

Toen de gemeente Middelburg niet bereid bleek, het hek weer in haar raadhuis te plaatsen, werd het opgeslagen in de kelders van het Rijksmuseum. Tenslotte is naar een betere bestemming gezocht. Het bleek toen dat Sluis hiervoor het meeste in aanmerking kwam. Na enige aarzeling van het gemeentebestuur, konden wij het hek zo opstellen als het na een kleine wijziging van het middengedeelte in het gerechtshof te Middelburg had gestaan. Het middengedeelte is weer draaibaar gemaakt en het geheel is geschilderd en ten dele verguld. Gesleep van oud meubilair uit zijn oorspronkelijke omgeving is zeker niet juist, maar toch menen wij dat de nieuwe functie van het hek in deze burgerzaal verre is te verkiezen boven een verblijf in sombere museumkelders.

De ruimte ten noorden van de toren die door een muur werd afgescheiden van de burgerzaal is bestemd voor trappehuis, omdat een goed te belopen trap naar de werkruimte een vereiste was. Er is hier een eenvoudige eiken trap met dichte leuning geplaatst, die via de bovenverdieping doorloopt tot de zolder.

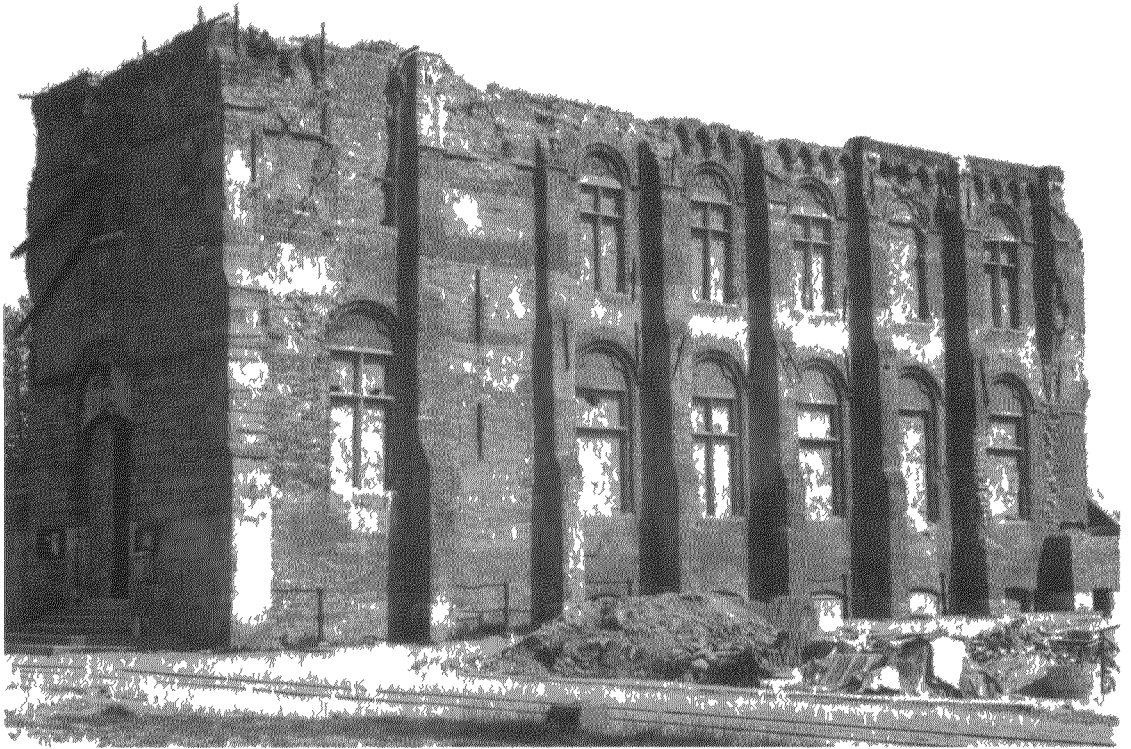
De bovenverdieping is met eenvoudige houten wanden, waarin bovenlichten, ingedeeld in een gang en verschillende werkruimten, terwijl het meest oostelijke gedeelte bestemd is tot burgemeesterskamer. Deze gehele bovenverdieping heeft evenals de hoofdverdieping weer een eiken zoldering van moer- en kinderbinten, die rust op sleutelstukken, muurstijlen en korbelen. De sleutelstukken en muurstijlen waren opvallend rijk van beeldhouwwerk voorzien, de sleutelstukken (afb. 7) o.a. met historische figuren en de muurstijlen met Bijbelse voorstellingen (afb. 8). De muurstijlen rustten op gebeeldhouwde natuurstenen consoles. Het is een geluk dat veel van dit beeldhouwwerk vroeger reeds was gefotografeerd en dat er bovendien van verschillende reliëfs afgietsels in gips waren gemaakt (afb. 9). Deze afgietsels waren voor een groot deel op de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aanwe-

² Herma M. van den Berg, „Het architectonisch werk van J. P. van Bourscheidt in de Noordelijke Nederlanden”, *Opus Musicum*, aangeboden aan Professor Dr. M. D. Ozinga ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag (ter perse).

1/b 5 Westzijde na de restauratie van 1894-1904

(Foto collectie Steenbergh)

1/f 6 Zuidzijde in de verwoesting in 1944

(Foto dr. F. H. ter Kuile 1948)

1/f 7 Een der in 1944 verbrande stucstukken

1/f 8 Een der in 1944 verbrande muurstijlversieringen, de verdrijving uit het puurids voorstellend

1/f 9 Een der gip afgietsels waarmee nieuwe stucstukken gemaakt konden worden (Foto's Monumenten org)

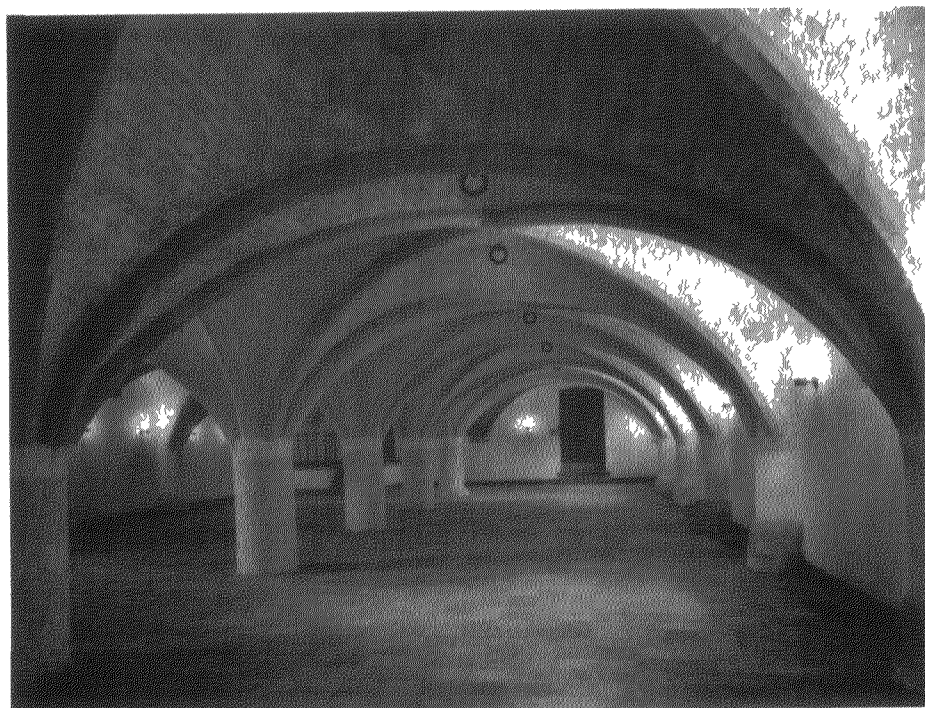

afb 10 Noordzijde na de laatste restauratie

(Foto Monumentenzorg 1961)

Afb. 11 Buitenzijde met het uit Middelburg afkomstige hek (1741) van de vleeschuij, ontworpen in 1735 door J. P. van Buurscheer de Jonge

Afb. 12 De tweebokige benedenruimte

(Ioro's Monumentenzorg, 1961)

zig. Bij het herstel van de zoldering zijn deze voorbeelden gekopieerd terwijl het ontbrekende werd aangevuld met passende voorstellingen.

De werkruimten en de gang zijn allen zeer eenvoudig afgewerkt; alleen aan de kamer van de burgemeester is meer aandacht besteed. Ter plaatse van de vroegere schouw is wederom een schouw opgesteld met zeer eenvoudige antieke gotische wangen. De tussenmuur is geheel behandeld als een later ingezette wand; hij heeft daarom een totaal ander karakter gekregen. Deze wand is met oud goudleer behangen en de deuren hebben een afwijkende vorm gekregen.

Voor de bekapping is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de oude gegevens, zoals opmetingen en foto's. Helaas spreken de opmetingen elkaar enigszins tegen, zodat voor de historische juistheid zeker niet kan worden ingestaan. Aanvankelijk was het de bedoeling, een moderne kap te maken, al restaurerende is men van dit voornemen afgestapt en er is een eiken kap ontstaan die in ieder geval past bij het karakter van het gebouw.

Dit hele relaas moge het rechtgeaarde orthodoxe lid van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond wat vreemd in de oren klinken, want hij zal zich ongetwijfeld afvragen of dit alles nog werkelijk iets met restauratie te maken heeft. En inderdaad kunnen wij hem op vele punten niet tegenspreken: het oude wijze beginsel van „behouden gaat voor vernieuwen” en „namaak of herbouw in oude stijl is uit den boze” is hier met voeten getreden. Daar zouden wij nog aan toe kunnen voegen, dat wij zelf ervan overtuigd zijn dat het inwendige, behoudens de hoofdvormen, niet bepaald van kunsthistorische waarde is, daarvoor was er in de vorige eeuw al teveel vernieuwd en wat er dan nog origineel aan was is in de laatste oorlog verloren gegaan. Hadden wij dan toch niet tot restauratie moeten overgaan? Met klem en overtuiging menen wij toch ons standpunt te moeten verdedigen dat dit herstel wel een noodzaak was en deze overtuiging krijgen wij des te meer naar

SUMMARY

THE RESTORATION OF THE TOWN HALL OF SLUIS

BY E. A. CANNEMAN

The Town Hall of Sluis (province of Zeeland) suffered serious damage in the war. Provisional repairs were undertaken soon after the war ended. The subsequent restoration, which lasted until 1962, included the re-erection of the belfry in its original shape. The Town Hall was restored as much as was possible to the form which it had at the end of the 14th century. On

gelang de afstand tot de laatste oorlog groter wordt. Waren wij na de eerste oorlogsjaren onder de indruk van alles wat verloren was gegaan, nu, na bijkans twintig jaren, zijn wij ervan overtuigd dat er op steeds groter schaal oude gebouwen zullen verloren gaan, en wel om redenen die niet vergeleken kunnen worden met de oorlogshandelingen. Staan wij wellicht niet op het punt het prachtige raadhuis van Vlissingen te verliezen en dat niet om een handeling van verovering of bevrijding, maar tengevolge van de tegenzin om gelden beschikbaar te stellen voor het behoud en dat nog wel in deze tijden van het „Wirtschaftwunder”. Monumentenzorger zijn is synoniem met „verliezer” zijn. Wanneer er dan een gemeente treurt om haar oude raadhuis, waarvan de vier muren nog overeind staan en de oude vorm — die zijn kunsthistorische waarde wel blijft behouden — niet alleen in een opmeting of vergeelde foto maar ook in tastbare werkelijkheid bewaard kan blijven, waarom zou dan zelfs een ingrijpend herstel en reconstructie niet verantwoord zijn. De gemeente Sluis heeft hiervoor gevochten en laten wij achteraf maar dankbaar zijn dat zij heeft gewonnen. Het inwendige neme de bezoeker maar voor lief, wij zijn ervan overtuigd dat dit niet de enige vorm is waarin dit herstel kon geschieden. Een ieder had dit ongetwijfeld weer anders gedaan, de een moderner, de ander antiquiserender, maar allen weer anders.

Ongetwijfeld zal ook aan dit raadhuis weer worden verbouwd en gewijzigd, dat geeft allemaal niets, want het blijft er levend door. Wel hopen wij, dat de leden van de Oudheidkundige Bond aan de hand van deze uiteenzetting zullen zien, met hoeveel geduld en overleg er jarenlang aan deze restauratie is gewerkt; dat de uiteindelijke vorm na heel veel wikken en wegen met de betrokken architecten (wijlen G. M. Sturm, ir. F. H. Klokke en ir. J. de Wilde) tot stand kwam en vooral dat de vaklieden van het aannemersbedrijf Huurman te Delft, die alles moesten uitvoeren, al hun kunde in dit werk hebben gelegd. Hulde aan de restauratieploeg, die bijna twintig jaar lang voor ons in Zeeuws-Vlaanderen heeft gewerkt.

the north side, on the foundations of the so-called chapel, an extension has been built that now houses the offices. The groundfloor of the Town Hall has been designed as official reception room. An 18th century iron screen, formerly used in the court-room of the Middelburg Town Hall, has been put up here.

DE BOUW VAN HET STADHUIS TE DAMME

1464-1467

DOOR

DR. L. DEVLIEGHER

Vijfhonderd jaar geleden, in 1464, werd te Damme de eerste steen van het nieuwe stadhuis gelegd ¹. Over de bouw van dit „stedehuis” zijn wij goed ingelicht door de stadsrekeningen, die van 1463-'64 tot 1468-'69 telkens onder een speciale rubriek de posten bevatten betreffende werkzaamheden ².

In deze tijd was Damme, eens de voorhaven van Brugge, over haar economisch hoogtepunt heen ³. Daar de financiële toestand niet erg rooskleurig was, stelde het stadsbestuur in vergadering van 26 maart 1460 enkele maatregelen voor om de uitgaven te besnoeien „aenghesien de declinacie van der zelve stede van den inwonende, alf de huusen ijdel ende vaghe staende ende pachten van der stede jaerlicx grootelic verminderen” ⁴.

Ook de halle was in een staat van verval geraakt, en men besloot, niettegenstaande de geldnood, toch een nieuwe „stedehuis” te maken, maar dan slechts half zo groot als het bestaande ⁵. Om daarover advies te hebben ontbood men in de loop van 1461 uit Brussel de timmerman

Guilliaume van Noebrouc en de metselaar-steenhandelaar Govaert de Bosschere ⁶. Met vier man kwam men uit Brussel naar Damme en gedurende twee dagen werd met de stadsmagistraat van gedachten gewisseld; uiteindelijk werd overeengekomen dat de metselaar en de timmerman ieder een ontwerp met kostenraming zouden indienen. Indien op de aanbesteding een ander meester met een lager bod het werk zou bekomen, zou de metselaar 2 lb.g. en de timmerman 1 lb.g. voor de gedane arbeid ontvangen. Moest de stad echter afzien van de voorgenomen bouw, dan zouden beide meesters elk 1 lb.g. krijgen.

In oktober van hetzelfde jaar brachten Govaert de Bosschere en Jan van Herne, timmerman in het kasteel van Sluis, verscheidene ontwerpen „costeliker d'een dan d'andere elc in 't zijne” naar Damme; besloten werd het goedkoopste ontwerp in aanbesteding te geven.

De aanbesteding vond in 1463 plaats in de schepenkamer te Damme; een brandende kaars bepaalde de duur van het afbieden, zodat, bij het uitgaan van de kaars, de laagst biedende het werk verkreeg. Men zond een bode uit om de voorwaarden en het ontwerp kenbaar te maken aan metselaars en timmerlieden uit Gent, Brugge, Brussel, Sluis, Antwerpen en Mechelen, en hen terzelfdertijd uit te nodigen op een bepaalde dag te Damme te verschijnen. Voor het metselwerk was Michiel Ghoetghebuer uit Brugge de laagste inschrijver met een som van 460 lb.g.; Willem de Bosschere, zoon van Govaert, en zijn gezelschap Jacob Quaetwant boden echter 10 lb.g. minder, hetgeen door de Brugse meester op zijn beurt gedaan werd. Toen de kaars echter uitging, en

⁶ Godevaert de Bosschere uit Diegem (bij Brussel) leverde in 1426, 1428 en 1431 steen voor de Oostpoort te Sluis. (J. H. van Dale, *Een blik op de vorming der stad Sluis en op den aanleg harer vesting werken van 1382 tot 1587*, Middelburg 1871, blz. 109-112). Een Godevaert de Bosschere leverde in 1470 steen voor de Sint Bavokerk te Haarlem en omstreeks 1476 voor de kerk te Brielle (H. Janse en L. Devliegheer, *o.c.*, blz. 358). Het is moeilijk te zeggen of hier telkens de zelfde persoon bedoeld is.

¹ Er bestaat geen studie over het gebouw. Enkele gegevens kan men vinden bij R. Vandenberghe, *Damme, Geïllustreerde gids*, Brugge ⁴1962, blz. 33-47. — H. Hoste e.a., *Damme*, Antwerpen 1956, blz. 170-173. — H. Janse en L. Devliegheer, „Middeleeuwse bekapingen in het vroegere graafschap Vlaanderen”, *Bulletin Kon. Comm. v. Monumenten en Landschappen*, 13 (1962), blz. 358, afb. 77.

² Deze stadsrekeningen worden bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Een volledige uitgave van de bouwrekeningen is in voorbereiding. Aan de bouwgeschiedenis wijdde L. Gilliodts-van Severen een klein, niet altijd nauwkeurig, artikel in zijn *Cartulaire de l'ancienne Estaple de Bruges*, deel 4, Brugge 1906, blz. 406-409; het werd door A. Viaene bewerkt in „Het stadhuis van Damme”, *Biekorf* 41 (1935), blz. 191-192.

³ H. Hoste, *o.c.*, blz. 70-75.

⁴ Stadsrekening 1460-1461, fol. 2.

⁵ . . . ende ooc om eene nieuwe halle te makene, ter grootte van den ij^c deel dat se nu es, welcke ooc daghelicx staet te vervallene ende inreijnende als 't blijft” (Stadsrekening 1460-1461, fol. 31 v°).

het werk definitief toegewezen werd, stond het laagste bod op naam van Willem de Bosschere en zijn gezelschap met een som van 404 lb.g. Met toevoeging van enkele bijkomende werken werd de som uiteindelijk op 425 lb.g. gebracht. Het timmerwerk werd op dezelfde wijze aanbesteed. Hier waren de laagste aanbidders Janne van der Haghe en Janne de Rop uit Gent met 406 lb.g., maar het laagste bod — 350 lb.g. — kwam van de timmerman Andries Centurion, aan wie dan ook het werk werd toegewezen.

In 1464 was men bezig met de afbraak van het oude stadhuis. De verkoop van het slopingsmateriaal (lood, hout, tegels, ijzer) bracht 348 lb. 8 s. par. op. Toch werd in dat jaar blijkbaar niet het hele gebouw afgebroken, want in 1467 werd een ontvangst geboekt van 324 lb. par. vanwege Cornelis van den Bussche uit Brugge, als meest biedende voor de sloping van het oude stadhuis. Eveneens in dat jaar werden venster-ramen, kasten en glas uit de oude bouw gehaald om te dienen in het nieuwe stadhuis.

In 1464 werd de eerste steen van het nieuwe stadhuis gelegd. De stadsrekeningen lichten ons uitvoerig in over de leveringen van materiaal, o.m. over hout (veel in Sluis aangekocht), leien (van schippers uit Dordrecht gekocht), ijzer, nagels, lood. Stenen worden heel weinig vermeld; deze waren waarschijnlijk in de aanbesteding begrepen.

Ook aangaande een aantal werkzaamheden die belangrijker zijn, verschaffen de rekeningen ons inlichtingen. In 1464 sneed Wouter van Inghe uit Sluis, zes balksleutels in de schepen- en vertrekkamer⁷ en in 1465 nogmaals acht sleutels aan de vier grote balken⁸. De drie nu nog bewaarde grote balksleutels in de vroegere vier-schaar behoren ongetwijfeld tot deze reeks (afb. 3 en 4). Als bekroning van het torentje maakte Jan le Wautier uit Brugge, in 1466 een engel en een lelie en Jan van de Velde maakte de stan-

⁷ D.w.z. spreekkamer; vgl. Verwijs en Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, IX, 169: beraadslaging.

⁸ „Item betaelt Woutre van Inghen, poorte van der Sluis, van vj slotels te snijdene an den balcken van den nieuwen scepenencamere ende de vertreccamere, v s.gr. voor elcken slootele, valent xviii lb. par.“ (Stadsrekening 1463-1464, fol. 48 v°).

„Item XXIIe in ougust betaelt bij mij Maertin de Groocq, Wouter van Inghen, van achte slootels, die hij ghesneden heift omme de viere grote balcken, als 't blijct bij zijre quictancie III lb. grooten, valent XXXVI lb. par.“ (Stadsrekening 1464-1465, fol. 47 v°).

daard waarop ze stonden; Claijs van Egghemondt gulde dit ijzerwerk. De loodgieter Renault Willemszuene, eveneens uit Brugge, leverde o.m. 18 bollen als bekroning van het torentje, 39 bollen en veursten⁹ voor de dakkapellen, 2 bollen voor de achterste hoektorentjes en 2 leliën voor de hoektorentjes aan de voorzijde. Uit de hierbij gereproduceerde oude foto's (afb. 1 en 2) blijkt, dat de toenmalige dakkapellen en achterste hoektorentjes nog bekroond waren met bollen, waarschijnlijk nog die uit 1466. De schilder Heinrich Boffelijncg uit Sluis vergulde deze siermotieven. Hij schilderde daarenboven de kuip van de toren geel, het bovengedeelte rood en groen, het belfort in de toren zwart en de ijzers aan de gevel rood. In 1468 verfdde Jan Maelkin de dakkapellen zowel aan de binnen- als aan de buitenkant groen.

In de rekening van 1469-1470 is geen afzonderlijk hoofdstuk meer voorzien voor de bouw van het stadhuis; het enige wat daaromtrent nog vermeld wordt is het maken van de „parische hemelinghe“ in de vertrek- en schepenkamer door de Brugse timmerman Andries Alaerd.

Tijdens het opbouwen zijn de Brugse metselaars Michiel Goedghebuer, Jooris Weilaerd en Cornelis Tielman dikwijls naar Damme gekomen om advies te geven. In 1467 werden ze, samen met metselaars uit Brussel en Gent, ontboden om het werk na te zien voor de oplevering. Als gevolg van dit onderzoek moest Govaert de Bosschere, die eveneens aanwezig was, 42 lb.g. terugbetalen wegens een aantal tekortkomingen in de bouw.

In 1467 zal het grootste gedeelte van het werk voltooid zijn geweest; enkel nog wat timmer- en smeedwerk komen in de volgende rekeningen voor. Als wij de rekeningen doorlopen, dan blijkt dat de grootste uitgaven in het jaar 1466 worden gedaan. Verder zien wij, dat de totale uitgaven voor de bouw ongeveer het dubbele van de inkomsten bedragen. Deze inkomsten bestonden voor een klein gedeelte uit de opbrengst van de verkoop van materialen van het oude stadhuis (cfr. supra), verder uit leningen (o.a. van weesgelden), maar in hoofdzaak uit een speciale belasting van 2 d.g. per last ingevoerde kaakharing¹⁰ en van 1½ d.g. op elk vat wijn. Tussen mei 1463 en 25 december 1468 werden

⁹ Hier is bedoeld de loden nokbedekking.

¹⁰ Een last bedroeg 12 000 haringen. R. Degryse, „Vlaanderens haringvisscherij in de Middeleeuwen“, *Handelingen Genootschap v. Geschiedenis, Société d'Emulation, te Brugge* 82 (1939), blz. 189.

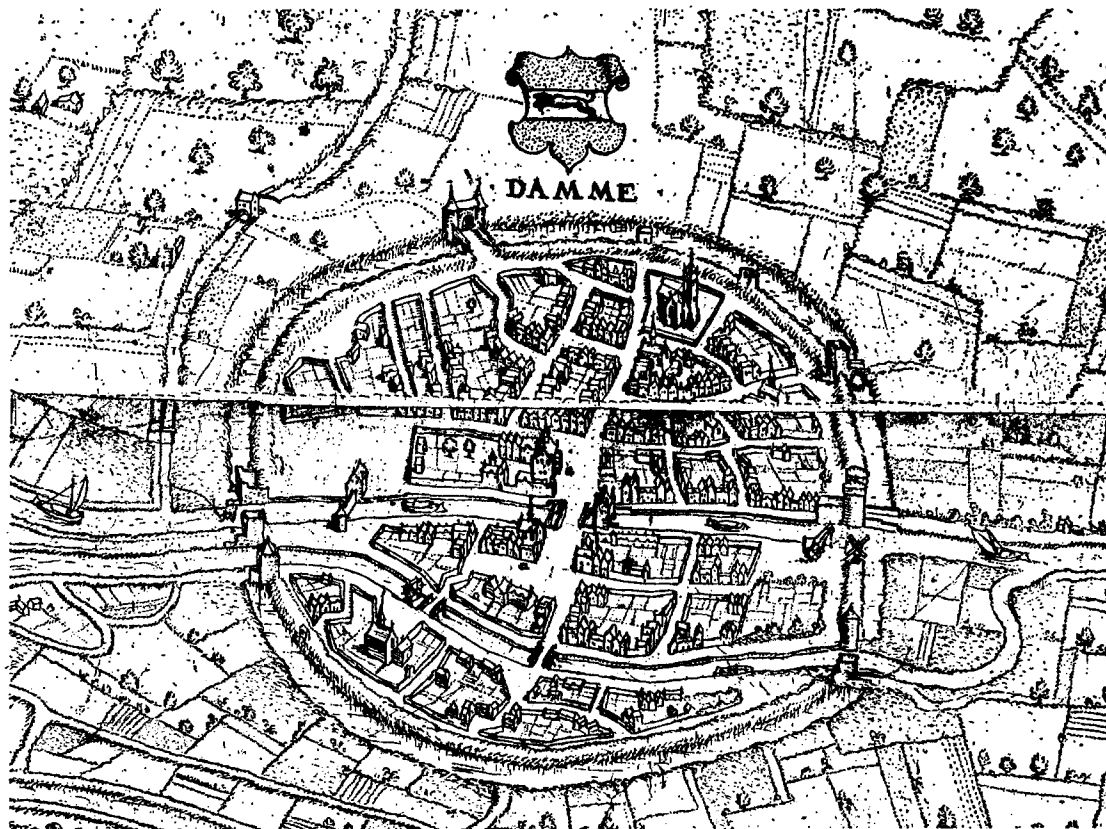
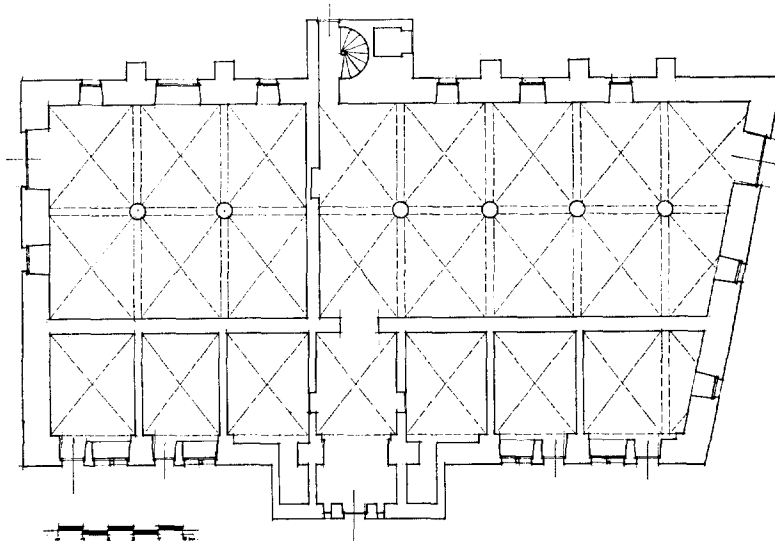

Fig. 1. Afbeelding in vogelvlucht van Damme, behorend bij de kaart van Brugge, in 1562 gegraveerd door Marcus Gerards. (Brugge, Museum Gruuthuse)

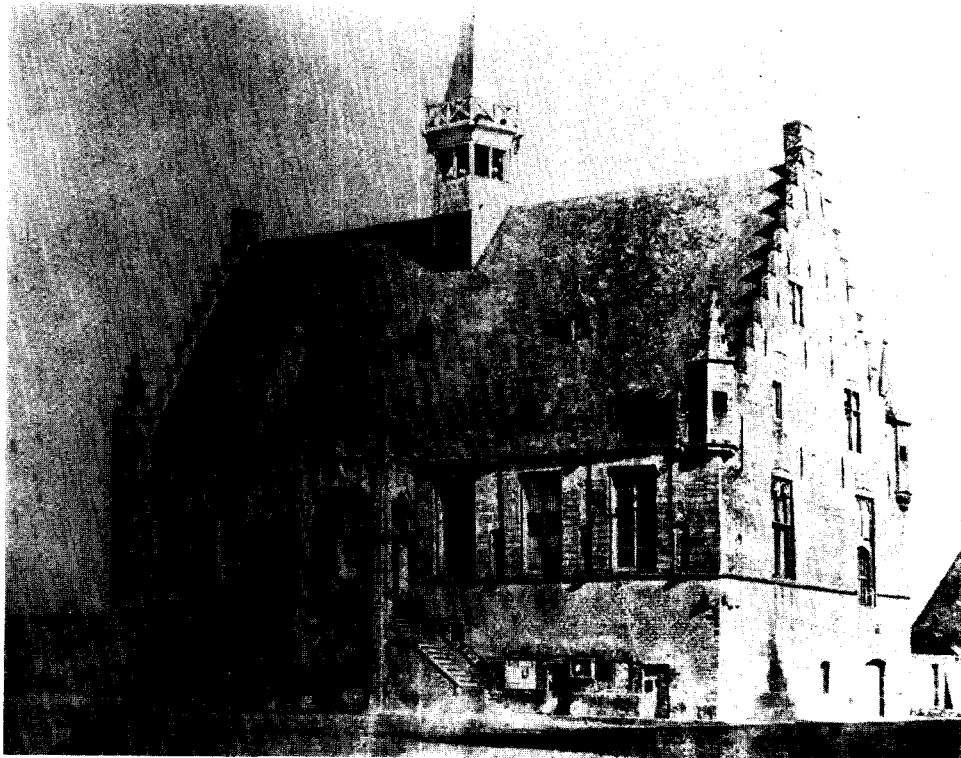

Schaal 1 : 400.

Fig. 2. Plattegrond over de kelderverdieping van het stadhuis te Damme.

Afb. 1. Marktplein met het van 1464-'67 gebouwde stadhuis voor de restauratie van 1896. Rechts de gotische gevels van het 15de eeuwse huis „de Grote Sterre”. (Copyright A.C.L.)

Afb. 2. Stadhuis voor de restauratie van 1896.

Abb. 3 en 4. Gesneden sleutelstukken van Wouter van Inghe uit Sluis, 1465.

(Foto's A.C.L.)

zo 11 801 last haring en 36 643 vaten wijn belast.

Over de oorspronkelijke binnenindeling van het stadhuis geven de rekeningen ons maar schaarse inlichtingen. Op het gelijkvloerse worden vermeld: de winkeltjes, de engienvaulte en de grote vaulte. Deze benedenverdieping heeft ook nu nog het best de oude toestand bewaard. Aan de straatzijde bevinden zich vier winkeltjes die voorzien zijn van een deur en venstertje; de drie overwelfde plaatsen achter het portaal werden ook als winkel verhuurd. Achter deze verkoopruimten bevinden zich twee tweebeukige „kelders”, van respectievelijk drie en vijf traveeën. De scheidingsmuren zijn alle oorspronkelijk en lopen voor een gedeelte ook in de bovenverdieping door. Daar bevonden zich de vierschaar (nu museum en keuken van de huisbewaarder), de schepenkamer (nu raadszaal), de vertrekkamer en het klerkencontoor (waarschijnlijk de ruimte, waar tegenwoordig secretariaat en bureel zijn ondergebracht), de gang van het contoor, de sergeantenkamer en de bottelrie (waar de presentkannen bewaard werden). De voorgenomen restauratie zal hopelijk de gelegenheid bieden de oude indeling nader vast te stellen.

Tegen de achtergevel is de „wentelsteegher” aangebouwd, verbinding gevend tussen de zolder en de beneden- en bovenverdieping.

Tijdens de herstellingen in de 19de eeuw

(1860-1862: architect P. Buyck, laatste jaren der 19de eeuw: zijn zoon architect R. Buyck) werden o.m. aan de voorgevel grote partijen Brabantse zandsteen vervangen door Franse Euvillesteen en werden tegen de achtergevel steunberen aangebouwd. Aan de binnenkant werden verstevigingswerken uitgevoerd, o.a. aan de bekapping en aan de trek balken. De voorgenomen restauratie zou een volledige opschikking en herinrichting van het interieur dienen te omvatten. Een vergelijking met het stadhuis van Sluis toont overduidelijk aan, welke mogelijkheden te Damme aanwezig zijn. En niet enkel archeologisch, maar ook stedenbouwkundig en esthetisch is het stadhuis belangwekkend. Het aspect van het marktplein — eigenlijk een verbreding van de hoofdstraat — wordt immers voor een groot gedeelte bepaald door het stadhuis, dat één marktzijde afsluit. In de rustige gevel met zijn twee hoektorentjes vormt het ingangsportaal een accent zonder nochtans alle aandacht voor zich op te eisen. De vensterverdieping brengt evenwicht tussen de gesloten benedenruimte en het grote dak.

In zijn rustige eenvoud is het stadhuis van Damme een welgeslaagd product van de Brabantse Gotiek, die zich hier niet door een rijke versiering kenmerkt maar door een aanpassing aan de locale, niet zeer veel eisende behoeften.

SUMMARY

THE CONSTRUCTION OF THE TOWN HALL OF DAMME, 1464-1467

BY DR. L. DEVLIEGHER

The building of the Town Hall of Damme (province of West Flanders, Belgium) was undertaken in 1464. Damme used to be the outpost of Bruges, but by that time it was past the height of its economic importance. The general plan of the building was designed by the Brussels stonemason and -merchant Govaert de Bosschere. The town accounts from 1463-64 and 1468-69 mention all receipts and expenditure relating to the construction under a special heading. The revenues consisted for the greater part of special duties imposed upon imported herring and wine.

By 1467 the building of the Town Hall was as good as completed.

The Town Hall underwent few alterations in the course of its existence. A re-grouping of the first floor rooms took place. The ground floor contains a vaulted storage-place, and small shops on the street front. The upper floor contains the rooms for administrative and jurisdictional purposes. In the room where formerly justice was administered we still find three fine corbel blocks, carved in 1465 by Wouter van Inghel from Sluis.

ZES HERBOUWDE BELFORTEN IN VLAANDEREN

DOOR

DR. L. DEVLIEGHER

Op het gebied van de Middeleeuwse bouwkunst hebben het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant een belangrijke rol gespeeld, en dit minder door hun kerkelijke monumenten dan wel door burgerlijke gebouwen als belforten, hallen en stadhuisen die ons op treffende wijze de macht en de rijkdom van de steden voor ogen stellen ¹.

Belforten zijn geen uitsluitend kenmerk van de Vlaamse steden, want ze komen eveneens veelvuldig voor in Artois, Picardië en in mindere mate in Brabant en Henegouwen. De grote tijd van de Zuidnederlandse belforten en van de hallen, die er meestal mee verbonden zijn, ligt in de 13de en 14de eeuw, toen de steden door de handel op het toppunt van hun macht stonden. Het oudst bekende belfort, dat van Doornik, werd ± 1200 begonnen. Brugge en Ieper, die met Gent de voornaamste steden in het graafschap waren, richtten hun belfort en halle op in de tweede helft van de 13de eeuw ², en in de loop van de volgende eeuw werd hun voorbeeld in tal van steden nagevolgd ³.

De halle en het belfort waren soms de vergaderplaats van het stadsbestuur en de bewaarplaats van het archief; gelegen aan de voornaamste plaats van de stad, de markt waar zich het handelsleven afspeelde, was het belfort het kenteken van de stad. De torenvorm van het belfort is ook wel uit praktische overwegingen te verklaren: daar bevond zich de uitkijkpost die de gemeente moest waarschuwen voor dreigend gevaar (troepenbewegingen, brand), daar hingen de klokken die orde brachten in het leven van de gemeentenaren en hen samenriepen wanneer het nodig was.

¹ Het beste overzicht vindt men bij S. Leurs, *Geschiedenis der bouwkunst in Vlaanderen*, Antwerpen, 1946, en M. Battard, *Beffrois, halles, hôtels de ville dans le Nord de la France et la Belgique*, Atrecht 1948.

² Naar het voorbeeld van Brugge begon men omstreeks 1320 te Mechelen met de bouw van een halle, voorzien van een binnenplein en een belfort in de as van de voorgevel.

³ Gent, Dendermonde, Kortrijk, Nieuwpoort, Oudenburg, Sluis, Lier, Belle (Bailleul), Sint Winoksbergen, Béthune, Komen (Comines), Douai.

Met de opkomst van de stadhuisen ⁴ en het centraliserend bestuur der Bourgondische hertogen verloor het belfort een gedeelte van zijn betekenis. De belforten die in de 15de eeuw en eerste helft der 16de eeuw tot stand kwamen zijn meer bedoeld als een decoratief element bij het stadhuis; goede voorbeelden daarvan zijn die van Brussel, Oudenaarde en Atrecht.

Tijdens de twee wereldoorlogen 1914-1918 en 1940-1945 werden in het gebied van het vroegere graafschap Vlaanderen ⁵ zes belforten totaal vernield: Belle (Bailleul) (afb. 3), Komen (Comines) (afb. 2) en Sint Winoksbergen (Bergues) (afb. 4) in Frans-Vlaanderen ⁶, Ieper (afb. 1) en Nieuwpoort (afb. 5) in West-Vlaanderen en Sluis in Zeeuws-Vlaanderen. Over de bouw van deze belforten volgden hier enkele aantekeningen.

⁴ De 15de en de eerste helft der 16de eeuw vormen de grote tijd van de stadhuisbouw. De rijke Brabantse Gotiek, waarin de meeste stadhuisen opgetrokken werden, is wel zeer geschikt voor deze gebouwen uit het „herfsttij der Middeleeuwen.” Uit de 15de eeuw vermelden wij: Brussel, Damme, Leuven, Bergen (in Henegouwen), Veere, Middelburg, Douai; uit de 16de: Gent, Oudenaarde, Hondschote, Atrecht.

⁵ Het vroegere graafschap Vlaanderen ligt nu verspreid over België, Nederland en Frankrijk; het bestond uit een Nederlandstalig en een Franstalig gedeelte. Het gebied dat wij nu Frans-Vlaanderen noemen, te weten de streek tussen de Leie, de Aa, de Noordzee en de Frans-Belgische grens (de arrondissementen Duinkerke en Hazebroek van het Franse „Département du Nord”) heeft tot aan de verovering door Lodewijk XIV en het definitief vastleggen van de Zuidnederlands-Franse grens door het verdrag van Utrecht (1713) altijd behoord tot het Nederlandsprekende gedeelte van het graafschap. Ook nu nog wordt het Westvlaams dialect veel gebruikt in het dagelijks verkeer, in het bijzonder door de plaatselijke bevolking (vgl. W. Pee, *Anderhalve eeuw taalgrensverschuiving en taaltoestand in Frans-Vlaanderen*, Leuven 1957). Het historische Frans- of Waals-Vlaanderen, grosso modo het gebied van Rijsel (Lille) en Douai omvattend, ligt ten zuiden van de Leie. Het deelde het wel en wee van de andere Nederlandse gewesten tot aan de verovering door Lodewijk XIV.

⁶ Deze drie belforten zijn afgebeeld en beschreven bij L. Dehaisnes, *Le Nord monumental et artistique*, Rijsel 1897, blz. 41-43, pl. 13-15.

Van stadjes als Ieper, Diksmuide, Nieuwpoort en Belle, die gedurende vier jaar, van 1914 tot 1918 in het frontgebied lagen, bleven na de wapenstilstand enkel bouwvallen over. Te Belle⁷ bleef van het belfort enkel de overwelfde benedenverdieping (13de eeuw) bewaard⁸. Buiten dit gedeelte dateerde dit zeer eenvoudige gebouw van Atrechtse zandsteen uit de 14de of 15de eeuw (vensters later); de spits echter was 17de eeuws (afb. 3)⁹. Bij de heropbouw werd geen archeologisch herstel nagestreefd; men vergevoegde zich met het behoud van het silhouet. Maar de behandeling van de bakstenen gevels met hoge blindnissen die aan het gebouw een sterk verticaal accent verlenen, daar waar het vroeger door horizontale banden in vijf vakken verdeeld was, heeft het belfort toch een heel ander aanzien gegeven (afb. 6). De wederopbouw is het werk van de Fransman L. M. Cordonnier, ontwerper (1906) van het Haagse Vredespaleis en architect van de totaal nieuwe, en ook wel enigszins verwante belforten van Duinkerke en Armentières.

Het belfort van Komen (afb. 2)¹⁰ vertoonde veel gelijkenis met dat van Belle; het dateerde uit het begin van de 15de eeuw. Het was opgetrokken van baksteen, met uitzondering van een vijftal lagen Atrechtse zandsteen onderaan. In de voorgevel zat beneden een oorspronkelijke gotische ingang en erboven een 18de eeuws venster. De vier hoektorentjes waren door een boogfries met elkaar verbonden. De spits dateerde van 1621. De herbouw (gedateerd 1927) is eveneens geschied naar ontwerp van architect Cordonnier. Ook ditmaal werd geen getrouwe reconstructie nagestreefd. Slechts de voorgevel werd ongeveer in de vroegere vorm herbouwd; grotere vensters in de overige muren hebben het gesloten karakter grotendeels verloren doen gaan.

Ook het eens zo imposante bakstenen belfort van Sint Winoksbergen (afb. 4) (14de-15de eeuw, bekroning en bovengedeelte hoektorens ± 1627) heeft, nadat het in 1940 beschadigd en

⁷ Zie voor de vernieling van dit stadje: L. Detrez, *L'agonie de Bailleul*, Belle 1923.

⁸ Deze benedenverdieping is overdekt met een kruisribgewelf van vier vakken; ribben en gordelbogen rusten op kraagstenen en op een middenzuil met knoppenkapiteel (Atrechtse zandsteen), van dezelfde vorm als sommige exemplaren in het koor van Sint Maartens te Ieper.

⁹ Tegen het belfort was in de 16de eeuw het stadhuis aangebouwd.

¹⁰ Tweelinggemeente van Belgisch Komen, waarvan het door de Leie gescheiden is.

in 1944 met dynamiet was opgeblazen, geen getrouwe herbouw mogen beleven¹¹. Met de financiële middelen waarover men beschikte was het uitgesloten de toren in zijn vroegere toestand te herbouwen. De architecten P. en J. Gélis konden enkel pogen de algemene vorm te redden¹². Te Sint Winoksbergen was de horizontale indeling nog veel meer uitgesproken dan te Belle: de gevels van de toren waren over vrijwel hun gehele oppervlakte versierd met rijen spitsbogige blindnissen. Daarvoor in de plaats kwamen hoge met rondbogen afgesloten ondiepe spaarvelden die de toren een totaal ander karakter gaven: verticalisme en vlakke wandbehandeling i.p.v. horizontalisme en licht- en schaduwspel. Ook de vroeger sterk vooruitspringende hoektorentjes schijnen minder plastisch behandeld te zijn. Het materiaal — nieuwe mechanisch gemaakte baksteen — geeft eveneens een koele indruk (afb. 7).

Deze drie belforten waren niet in een gebouw ingewerkt. Dit was wel het geval met de belforten van Nieuwpoort, Ieper en Sluis. Te Nieuwpoort (afb. 5) was het kleine belfort ingebouwd in de halle; deze halle, uit een enkele vleugel bestaande, bezat een benedenverdieping met verkoopruimten en een bovenverdieping onder een open dakstoel¹³. Het geheel was tegen het einde van de 14de eeuw opgetrokken in baksteen¹⁴. De enige vrijliggende zijde van het belfort, de oostzijde, vormde de voorgevel met de ingang. In die gevel werden nog drie torenverdiepingen door nissen aangeduid; de vierde verdieping bevatte de galmgaten en was aan de vier

¹¹ Zie voor de bouwgeschiedenis: A. de Saint-Léger en F. Beaucamp, „Le Beffroi de Bergues et l'ancien Hôtel de Ville”. *Bulletin de l'Union Faulconnier*, 27 (1930), blz. 1-8. Met het belfort van Sint Winoksbergen lijkt ons de 14de eeuwse stadhuisstoren van de Hanzestad Torún (Polen) eng verwant te zijn. Vgl. K. Gruber, „Das Rathaus in Thorn”, *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 1940-1941, blz. 50-61; L. Devliegheer, „Het stadhuis te Thorn (Polen) en Vlaanderen”, *West-Vlaanderen*, 11 (1962), blz. 34-36.

¹² P. Gélis, „La restauration de Bergues”, *Les monuments historiques de France*, 7 (1961), blz. 105-110. De gebouwen (1787), die het belfort omgeven, werden in Vlaamse Renaissancestijl herbouwd.

¹³ Tekening van de bekapping bij H. Janse en L. Devliegheer, „Middelleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen”, *Bull. Kon. Comm. voor Monumenten en Landschappen*, 13 (1962), afb. 89.

¹⁴ De rondboogvensters met driepasvulling zijn goed te vergelijken met soortgelijke vensters in het stadhuis te Sluis (beide uit het einde van de 14de eeuw).

zijden op gelijke wijze bewerkt. De nissenrij op en tussen de hoektorentjes herinnerde aan dezelfde versiering te Belle. De herbouw van dit belfort had plaats in 1921-1923 o.l.v. architect J. Vierin (1872-1949). Uit een verslag van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, weten wij dat de restauratieplannen vergeleken zijn geworden met de 19de opmetingen van R. Buyck (in die tijd met het herstel belast) omdat men een archeologisch verantwoord herbouw wilde. Het valt o.i. echter te betreuren dat de hoektorentjes, waarvan vóór de verwoesting enkel de aanzetten aanwezig waren, gecompliceerd zijn, waardoor het bekende en eenvoudige silhouet gewijzigd is. Waar het halledak tegen belfort aansluit, zijn ook wel enkele verschillen tussen de oude en de nieuwe toestand te bespeuren.

Te Ieper waren de omstandigheden gunstiger voor een nauwkeurige herbouw van het belfort (tweede helft 13de eeuw)¹⁵. Inderdaad, de stadsarchitect J. Coomans (1871-1937) had vóór de oorlog de herstelplannen opgemaakt van de belangrijkste Ieperse monumenten, waaronder ook de halle en het belfort (afb. 1) voorkwamen¹⁶. De restauratie van het belfort werd in 1913 goedgekeurd en de werkzaamheden waren aan de gang toen de oorlog uitbrak. Op 22 november 1914 brandden het belfort en de halle uit; door de voortdurende beschietingen, waaraan

¹⁵ Omstreeks 1250 werd begonnen met de bouw van de oostvleugel van de halle en met het belfort; omstreeks 1285 volgde het westelijk gedeelte (G. des Marez en E. De Sagher, *Comptes de la ville d'Ypres de 1267 à 1329*, I, Brussel, 1909, blz. 74-99 = rekening over de bouw van de westvleugel van 24 juni 1285 tot 1287). De gelijke vorm van het oost- en westgedeelte en de overname van de traveeïndeling van de gevels door het belfort, dat daarenboven met brede bogen met de zalen van de verdieping verbonden is, wijzen er op dat het werk zonder merkbare onderbreking en volgens een enkel plan gebouwd werd. Jongere gedeelten waren: het „Stedehuis“ (oostvleugel aan de noordkant, tegenover de kerk, 1376; herbouwd na een brand in 1498-1502, nadien nog hersteld) en het „Nieuwwerk“ (aan de oostkant, 1622-1623). In 1843-1861 werden de halle en het belfort hersteld en in 1862-1863 de gevels van het „Nieuwwerk“ herbouwd. Zie A. Vandenpeereboom, *Les Halles d'Ypres* = *Ypriana*, I, Ieper, 1878. Zie voor de 13de eeuwse bekappingen H. Janse en L. Devliegher o.c.

¹⁶ Vgl. zijn *Projet de restauration générale des Halles* (Ieper, z.j.), gevoegd bij het voorontwerp. De restauratie aan het belfort zou voor een groot gedeelte bestaan uit het vervangen van de „herstelde“ gedeelten uit de 19de eeuw.

Ieper blootgesteld was, werd het monumentale complex geleidelijk totaal vernield. Nog tijdens de oorlog werden er heftige polemieken gevoerd tussen de voor- en tegenstanders van een wederopbouw van de stad in het algemeen, en de halle in het bijzonder. Sommigen wilden als herinnering de bouwvallen bewaard zien, anderen wilden een herbouw in eigentijdse stijl, de overigen bepleitten een reconstructie van de oude toestand. Tot deze laatste categorie behoorde ook Coomans. Onvermoeibaar werkte hij voor de volledige herbouw van de belangrijkste monumenten van zijn stad, in het bijzonder de halle en belfort. Goed geholpen door burgemeester Colaert, duurde het toch nog vele jaren eer hij een gunstige beslissing verkreeg: pas in 1931 werd met de werkzaamheden aan het belfort een aanvang gemaakt, het werk werd voltooid in 1934¹⁷. Hier heeft de architect aan de hand van zijn vele vroegere opmetingen, een archeologisch verantwoorde reconstructie kunnen ondernemen, waarbij hij zelfs de gelegenheid had fouten, bij vroegere restauraties begaan, weer goed te maken.

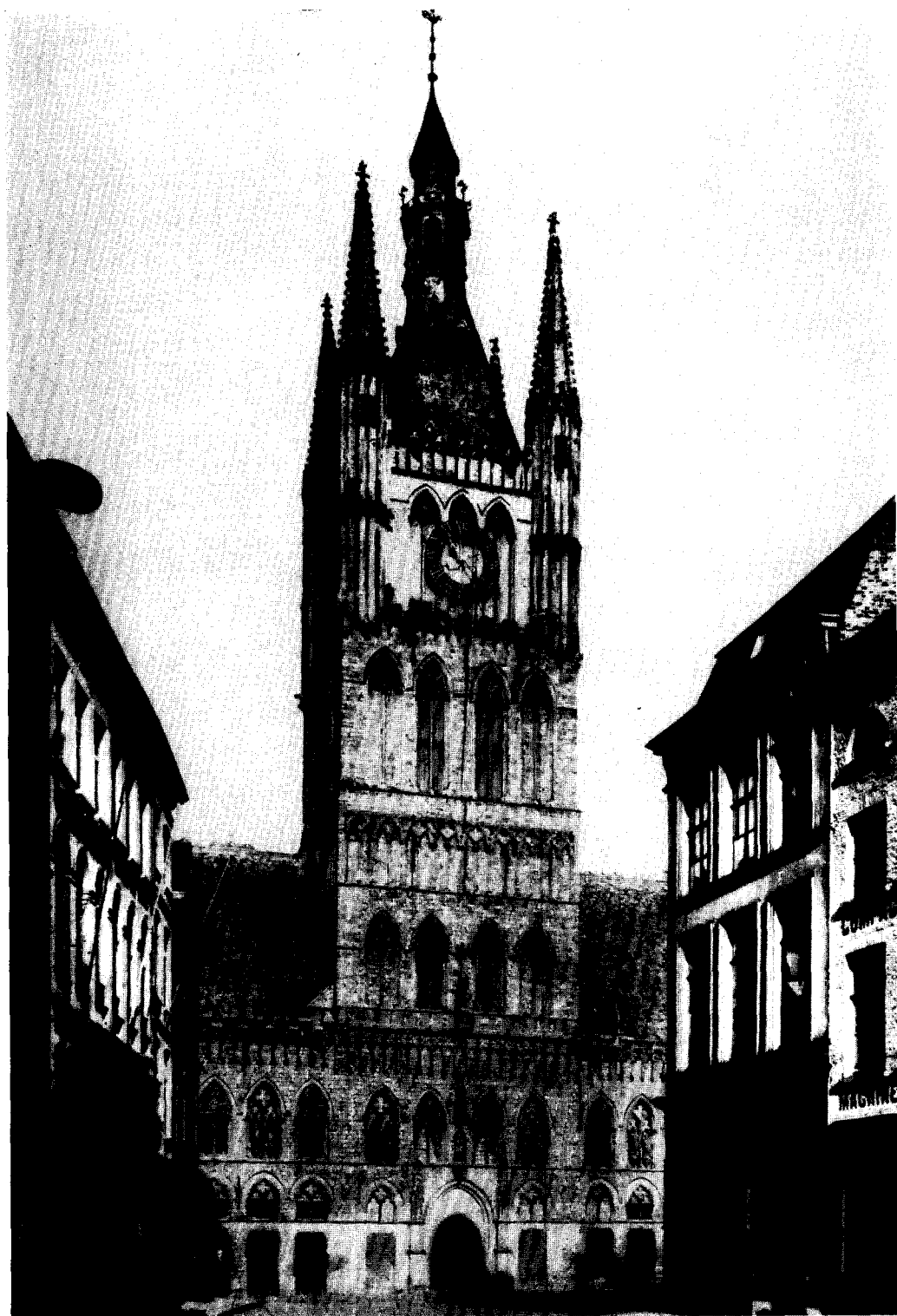
Het 14de eeuwse stadhuis van Sluis, waarvan ook het ingebouwde belfort deel uitmaakt, werd in 1944 zwaar beschadigd; de muren van het stadhuis stonden nog grotendeels overeind, maar het belfort zelf was tot aan de weergang vernield. Het geheel werd in 1956-1960 naar de vroegere toestand herbouwd door de architecten F. H. Klokke en wijlen G. M. Sturm, onder voortdurend, en men mag wel zeggen, liefdevol toezicht van architect E. A. Canneman van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De herbouw van het belfort stelde minder problemen dan de restauratie van het eigenlijke stadhuis, omdat de meeste gegevens bekend waren. Bij de restauratie van 1894 was er trouwens weinig aan de toren gewijzigd (spitsboogfries aan de weergang, onderverdeling in de galmgaten)¹⁸. De restauratie heeft aan Sluis een archeologisch-verantwoord herbouwd stadhuis teruggegeven en meteen aan Nederland dit unieke Vlaams monument.

Tot besluit mogen wij zeggen dat de reconstructies van Nieuwpoort, Ieper en Sluis ons weliswaar het oorspronkelijke monument niet terug-

¹⁷ De volledige herbouw van de halle, na de dood van Coomans, door architect P. Pauwels voortgezet, zal dit jaar — een halve eeuw na de eerste vernielingen voltooid zijn. Vgl. ook F. de Smidt, „De wederopbouw van halle en belfort te Ieper“, *West-Vlaanderen*, 3 (1954), blz. 134-135.

¹⁸ Zie voor verdere details het artikel van E. A. Canneman over de restauratie van het stadhuis van Sluis in dit tijdschrift.

ZES HERBOUWDE BELFORTEN IN VLAANDEREN

Afb. 1. Het 13de eeuwse belfort van de lakenhal te Ieper voor de verwoesting in 1914-'18, naar een foto uit 1889.

ZES HERBOUWDE BELFORTEN IN VLAANDEREN

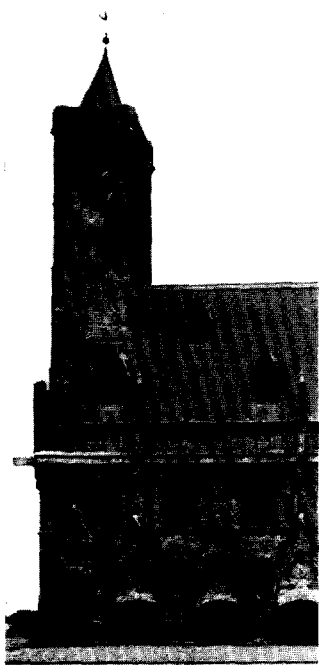
Afb. 2. Het belfort van Komen (Comines) voor de verwoesting in 1914-'18.

Afb. 3. Het belfort van Belle (Bailleul) voor de verwoesting in 1914-'18.

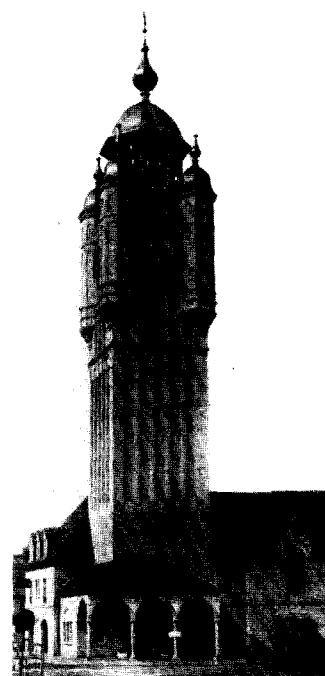
Afb. 4. Het belfort van Sint Winoksbergen (Bergues) voor de verwoesting in 1940-'44.

Afb. 5. Het belfort van Nieuwpoort voor de verwoesting in 1914-'18.

Afb. 6. Het belfort van Belle (Bailleul) na herbouw in 1925, door L. M. Cordonnier.

Afb. 7. Het belfort van Sint Winoksbergen (Bergues) na herbouw (voltooid in 1961) door P. en J. Gélis.

geven, maar toch het beeld en de atmosfeer van vroeger; tevens vormen ze voor de nieuw opgebouwde stad een band met het verleden. Deze aannemelijke schijn van werkelijkheid ontbreekt

te Belle, Komen en Sint Winoksbergen waar men wel de hoofdvorm heeft behouden, maar het detailwerk zo veranderd is dat het totaalbeeld uiteindelijk iets heel anders geworden is.

SUMMARY

SIX RECONSTRUCTED BELFRIES IN FLANDERS

BY DR. L. DEVLIEGHER

The prominent part played in mediaeval architecture by Flanders and Brabant was largely due to their belfries, halls and town halls. In the two world wars, 1914-18 and 1940-45 five belfries were destroyed in the former county of Flanders: Bailleul, Comines and Bergues in France; Nieuwpoort and Ypres in Belgium; Sluis in the Netherlands. The belfry of Ypres dates back to the 13th, the other towers to the 14th century. They have a number of characteristics in common that are peculiar to Flemish belfries,

such as projecting corner turrets and the absence of buttresses.

The destroyed belfries dealt with in the present article have all been rebuilt. Those of Comines, Bailleul and Bergues have retained their principal forms, but they can hardly be called replicas of the original structures, since they differ considerably from these as regards details. The belfries of Nieuwpoort, Ypres and Sluis on the other hand have been restored to their original forms.

ENKELE AANTEKENINGEN OVER DE SCHELDEGOTIEK

DOOR

DR. L. DEVLIEGHER

Aan het begin van de gotische bouwstijl¹ in het vroegere graafschap Vlaanderen² staat het transept van de kathedraal van Doornik. Over de juiste bouwdata van dit belangrijke bouwwerk heerst nog altijd onzekerheid, maar het schip schijnt toch wel kort na het midden van de 12de eeuw te zijn voltooid; de bouw van het transept mag geplaatst worden in het derde kwart van de 12de eeuw³. In het dwarspand wordt de binnenordonnantie van het schip met vier horizontale geledingen (scheibogen, galerij, triforium, lichtbeukvensters) overgenomen, maar er zijn meer verticale accenten terwijl het triforium ditmaal een echte loopgang geworden is. Dit triforium vertoont een primitiever vorm dan de ietwat jongere triforia in de kathedraal van Laon (\pm 1160) en Noyon (transept, \pm 1170)⁴. De kruis-

ribgewelven zijn — onder Noordfranse invloed — eerst omstreeks 1200 tot stand gekomen, en wel in plaats van zedelige gewelven, die ontworpen waren nadat men eerst gerekend had op een houten zoldering⁵. Aan dezelfde invloed zijn de stenen gewelven toe te schrijven van de Bisschopskapel (1198) en van Saint Quentin (\pm 1200)⁶ eveneens te Doornik.

Aan de kathedraal ontleende Saint Quentin de buitenloopgang voor de lichtbeukvensters en de ronde geveltorentjes, twee elementen die voor de latere Scheldegotiek kenmerkend zullen zijn. Ook van belang voor later zijn in de Bisschopskapel de twee drielichten met de nog rondbogige vensteropeningen en de omgevende waterlijsten die zowel rondbogig als licht spitsbogig zijn. In de nieuwe voorgevel van Saint Quentin, die kort na de oorspronkelijke gevel tot stand kwam, zit reeds een gotisch drielichtvenster, waarvoor een buitenloopgang met drie rondbogige openingen is aangebracht (volgens oude tekeningen en de in het Musée des Plans-Reliefs te Parijs — Hôtel des Invalides — bewaarde stadsmacquette uit 1701).

In Doornik heeft het drielicht wel een eigen vorm gekregen, maar de uitvinding als zodanig van dit venstertype is niet aan Doornik toe te schrijven. Immers reeds het laat-12de eeuwse dwarspand van de kathedraal van Atrecht (Arras) heeft o.a. gotische drielichten⁷. Dat was de toe-

schip van de kathedraal van Doornik, ook een vierledige binnenordonnantie met schijntriforium gemaakt. Bij de bouw van het transept nam men het principe van de halfronde sluitingen van Doornik over, maar zonder de omgang, ook het triforium en de buitenloopgang voor de bovenlichten werden aan Doornik ontleend. De gehele opbouw vertoont een lichtere, gotische structuur.

⁵ R. Lemaire, *De romaanse bouwkunst in de Nederlanden*. Leuven, 1954, blz. 228-229.

⁶ Vgl. P. Rolland, *L'église Saint-Quentin à Tournai*, Antwerpen 1946.

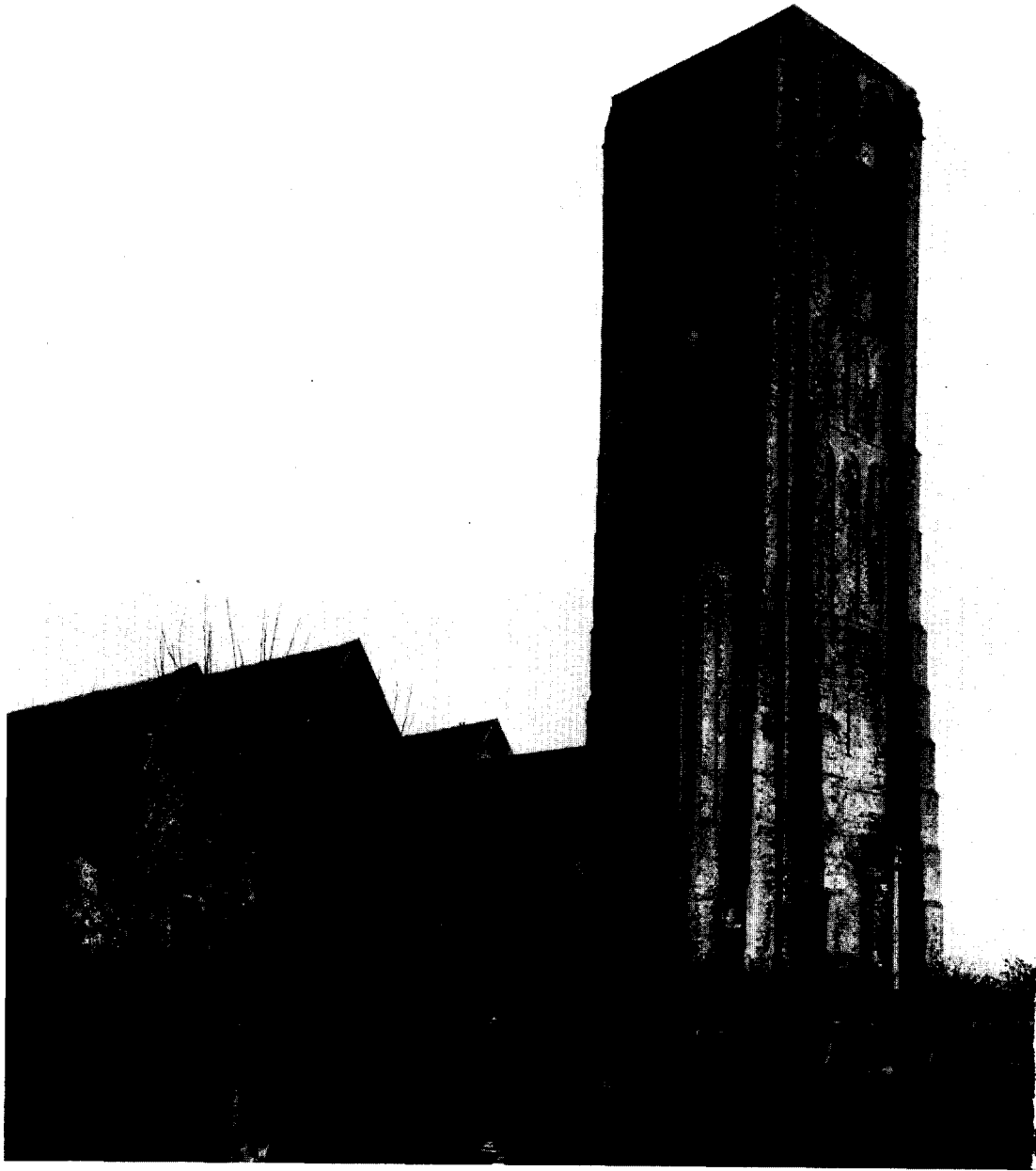
⁷ P. Hélot, „Les anciennes cathédrales d'Arras”, *Bull. Kon. Comm. v. Monumenten en Landschappen*, 4 (1953), blz. 53.

¹ Zie voor de algemene bouwgeschiedenis en de Scheldegotiek: S. Leurs, *Geschiedenis van de Vlaamse Kunst*, I, Antwerpen 1935. — Dezelfde, „Een en ander betreffende de ontwikkeling van de kerkelijke gotiek in de Nederlanden,” *Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, 9 (1943), blz. 137-167. — Dezelfde, *Geschiedenis der bouwkunst in Vlaanderen*, Antwerpen 1946. — P. Rolland, „La technique normale du mur évidé et l'architecture scaldienne”, *Belgisch Tijdschr. v. Oudheidk. en Kunstgesch.*, 10 (1940), blz. 169-188. — R. M. Lemaire in: *Gids voor de kunst in België*, Utrecht-Antwerpen 1963, blz. 11-74. — Voor West-Vlaanderen: L. Devliegheer, „De opkomst van de kerkelijke gotische bouwkunst in West-Vlaanderen gedurende de XIIIe eeuw”, *Bull. Kon. Comm. v. Monumenten en Landschappen*, 5 (1954), blz. 177-345; 7 (1956), blz. 7-121. — Voor Doornik: P. Rolland en S. Leurs, *De parochiekerken van Doornik*, Antwerpen 1936.

² Het graafschap Vlaanderen bestaat grosso modo uit Frans-Vlaanderen (Frankrijk), Oost- en West-Vlaanderen (België) en Zeeuws-Vlaanderen (Nederland).

³ De laatste grondige studie over de romaanse kathedraal van Doornik is van P. Hélot, „Les parties romanes de la cathédrale de Tournai”, *Belgisch Tijdschr. v. Oudheidk. en Kunstgesch.*, 25 (1956), blz. 3-76.

⁴ In het koor van de kathedraal van Noyon (derde kwart 12de eeuw) werd, naar het voorbeeld van het

Afb. 1. Damme, O.L. Vrouwekerk vanuit het noordwesten. Tussen de toren (\pm 1225) en het hallekoor (tweede helft 13de eeuw) ziet men de resten van een korte kruisbasiliek, gebouwd van omstreeks 1220 tot omstreeks 1250. Boven de scheibogen, die na afbraak van de zijbeuken zijn dichtgemetseld, bevinden zich drielichtvensters met een buitenloopgang, kenmerkend voor de Scheldegotiek. (Foto A.C.I.)

Afb. 2. Leper, Sint Maarten. Koor begonnen in 1221; dwarspand en schip: tweede helft 13de eeuw-14de eeuw. In het koor heeft het Doorniks triforium rondboogjes op afwisselend pijlertjes en zuiltjes. Verwoest in 1914-'18; herbouwd na 1918. (Foto Antony, 11 mei 1914)

stand in de bisschopsstad Doornik omstreeks 1200.

Kort na het tot stand komen van het Doornikse transept, begon te Brugge de bouw van het koor van de Sint Donaaskerk. De binnenordonnantie bestond eveneens uit vier horizontale zones; de steunen, die spitsbogen droegen, bestonden afwisselend uit pijlers en zuilen met knoppenkapitelen. Uit recente onderzoekingen is verder gebleken dat het koor overdekt was door een kruisribgewelf met zeer vroeg profiel; er was in de koorluiting dus niet een meloengewelf (onder invloed van de transeptluitingen in de Doornikse kathedraal) zoals men tot dusverre veronderstelde. Het Sint Donaaskoor mag dus gerekend worden tot de groep bouwwerken, waarin de Doornikse horizontale geleiding in vieren in vroeggotische stijl vertaald is (omstreeks 1160-'80: koor Atrecht (Arras), schip en transept Kamerijk (Cambrai), Noyon, Laon).

Ongeveer gelijktijdig met de eerste vroeggotische experimenten te Doornik zelf werd te Gent de Sint Niklaaskerk begonnen (1200 of misschien nog einde 12de eeuw)⁸, die wat de binnenordonnantie met vier horizontale geleidingen betreft, aansluit bij de kathedraal van Doornik, maar daarnaast toch ook beïnvloed werd door de grote Noordfranse kerken, zoals dit ook te Brugge het geval was⁹. Over de benedenzone van het schip is niets bekend tengevolge van een verbouwing in de tweede helft van de 13de eeuw. De tweede zone werd gevormd door de bogen van een galerij, en wel twee spitsbogige openingen per travee. De volgende zone bevatte het triforium¹⁰ en de bovenste de vensters: drielichten met een buitenloopgang¹¹. Het schip had een open dakstoel of een vlakke zoldering zoals in de Doornikse kathedraal. Verder zijn hier nog de ronde geveltorentjes te vermelden.

In de Scheldegotiek komt de definitieve opbouw in drieën voor het eerst tot stand omstreeks

⁸ Het meest recente werk, dat tevens een uitvoerige beschrijving van de kerk bevat, is: E. Dhanens, *Sint Niklaaskerk Gent = Inventaris van het kunstpatrimonium van Oostvlaanderen*, III, Gent 1960.

⁹ Zo is o.m. de vorm van de galerij-openingen terug te vinden in het koor van de kathedraal van Noyon.

¹⁰ In vier traveeën zijn er telkens vijf openingen met horizontale afdekking, in de travee tegen de toren zijn er vier openingen met spitsbogen.

¹¹ In de loopgang zijn er per travee drie rondbogige openingen met zuiltjes. Zij zijn te vergelijken met de openingen voor de onderste venstergroep in de zuidelijke transeptgevel van de vroegere Sint Donaaskerk te Brugge, waar gekoppelde zuiltjes als steun dienden.

1225, en wel in de Saint Jacques te Doornik. Dit type met drie horizontale geleidingen (zuilen, triforium en kleine lichtbeukvensters), sinds ongeveer 1180 in gebruik, kende in Noord-Frankrijk vanaf 1190 een grote verspreiding. Een laat, maar typisch voorbeeld is Saint Yved te Braisne (einde 12de eeuw)¹². Een ander voorbeeld is de (latere) kathedraal (kort na 1200) te Sint Omaars (Saint Omer), op de grens van Vlaanderen en Artois. In het schip van de Doornikse Saint Jacques heerst nog een sterk horizontalisme door het ontbreken van een traveeëndeling; het doorlopend triforium heeft afwisselend zuiltjes en pijlertjes. Voor de eenvoudige bovenlichten bevindt zich een loopgang, aan de buitenkant voorzien van openingen die de venstervorm herhalen. Dit treffen wij ook aan in het wat oudere, in twee zones gelede schip van Saint Nicolas in dezelfde stad. In de gevels van het dwarspand van de Saint Jacques bevinden zich drielichtvensters waarvan de middelste boog maar weinig hoger is dan de twee nevenstaande, zodat zij verwant zijn met de bovenvensters uit het oudste gedeelte van Sint Niklaas te Gent.

Het lijkt wel of men bij de bouw van de Sint Niklaas te Gent de nieuwste stromingen in het bouwvak op de voet heeft gevolgd. Nog tijdens de bouw van het schip had men de vorm van het triforium gewijzigd, maar bij het optrekken van het dwarspand en het koor worden nog meer veranderingen aangebracht. Door het weglaten van de galerijen ontstaat nu ook een drieledige opstand. De drielichten boven worden slanker opgebouwd en de openingen van de buitenloopgang krijgen de vorm van de vensters. Ook het stenen gewelf wordt nu aangewend (tweede kwart 13de eeuw).

Uit het tweede kwart van de 13de eeuw stammen enkele bekende kerken, zoals daar zijn de O. L. Vrouwekerk te Damme, de O. L. Vrouwekerk te Brugge, de Sint Bavokerk te Aardenburg, O. L. Vrouwe van Pamele te Oudenaarde, de O. L. Vrouwekerk te Kortrijk, de Sint Maartenskerk te Ieper (afb. 2) en de O. L. Vrouwekerk te Lissewege (afb. 3 en 5). Kenmerkende onderdelen zijn de zuilen met knoppenkapitelen, muurnissen met schouderbogen, het eenvoudige triforium met spits- of rondbogen, de buitenloopgang voor de bovenvensters, de drielichten, de geveltorentjes en de eigen vorm van drielicht.

¹² J. Bony, „The resistance to Chartres in early thirteenth-century architecture”, *Journal of the British Archaeological Association*, 20-21 (1957-1958), blz. 40-41.

Deze onderdelen van blauw-grijze Doornikse kalksteen, gekapt in de steengroeven nabij Doornik, werden hoofdzakelijk langs de waterwegen (Schelde, Leie, Zwin) ingevoerd. Zelfs voor het gewone muurwerk werd dit materiaal in de 13de eeuwse Scheldegotiek dikwijls gebruikt; enkel in de meer noordelijk gelegen plaatsen (Aardenburg, Lissewege, Damme) werd daarvoor baksteen aangewend.

Als afdekking wordt de open dakstoel, de vlakke zoldering of het kruisribgewelf toegepast; het Doornikse houten tongewelf komt niet voor in deze kerken, wel in de latere hallekerken of in kleinere vroeggotische kerken (Sint Jakobs te Brugge, Mariakerke).

Van de 13de eeuwse kruiskerk te Damme (afb. 1) bestaan nog de toren, het middenschip en een gedeelte van kruising en koor (tweede kwart 13de eeuw). Evenals in de Doornikse Sint Nicolaaskerk telt het schip, dat hier maar twee traveeën lang is, slechts twee horizontale zones: scheibogen en lichtbeukvensters in drielichtvorm, waarvan de vorm aan de buitenkant van de loopgang herhaald wordt. Boven de noordelijke kruisingsboog loopt die gang door naar het koor¹³. Daar het koor oorspronkelijk een open dakstoel¹⁴ bezat, zal dit waarschijnlijk ook het geval geweest zijn met de rest van het gebouw¹⁵.

Ongeveer terzelfdertijd werkte men aan de O. L. Vrouwekerk te Brugge. Evenals in de Gentse Sint Niklaaskerk zijn de scheibogen in latere tijd vervangen. In het triforium (hersteld in het begin van deze eeuw) stemmen de gekoppelde zuiltjes van de middenopening overeen met de twee steunen van het drielicht erboven (vgl. Sint Niklaas te Gent). De doorgang is voor deze

bovenvensters telkens opengewerkt met een enkele grote boog¹⁶. In de zijbeuken waren onder de drielichten¹⁷ nissen met schouderboogjes aanwezig. De westgevel heeft twee cilindrische hoek-torentjes.

In het schip en het transept van de Sint Bavokerk te Aardenburg overheerst het horizontale accent door het doorlopende triforium (gekoppelde zuiltjes met rondbogen) en de weinige, betrekkelijk kleine bovenvensters¹⁸. De buitenwaartse doorbrekingen van de loopgang stemmen overeen met deze vensters, zodat de bakstenen buitenwand zeer gesloten blijft (vgl. Lissewege). Het hierbij behorende koor, bekend uit opgravingen, was opgetrokken op een romaans klaverbladvormig grondplan; het had een 7/14 sluiting en twee tweezijdige nevenkoortjes¹⁹.

Van O. L. Vrouwe van Pamele te Oudenaarde kunnen het koor en een groot gedeelte van het transept gedateerd worden tussen 1235 (inschrift) en 1250; de bouw van het schip volgde in de tweede helft van de 13de eeuw. Het koor (twee rechte traveeën en vijfzijdige sluiting) heeft een omgang; op de kruising staat een achzijdige toren — een zeer bekende middeleeuwse formule in Vlaanderen — en het schip is driebeukig. De vorm der drielichtvensters in het hoogkoor wordt aan de buitenzijde herhaald door de openingen van de loopgang. In het transept en het schip daarentegen opent de gang voor de bovenvensters zich telkens met een enkele grote boog zoals in de O.L. Vrouwekerken te Brugge en te Kortrijk. Het triforium in koor en transept is samengesteld uit enkele en gekoppelde zuiltjes

¹³ In Saint Jacques te Doornik is die loopgang over de vier kruisingsbogen doorgetrokken.

¹⁴ H. Janse en L. Devliegheer, „Middeleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen”, *Bull. Kon. Comm. v. Monumenten en Landschappen*, 13 (1962), blz. 321-322, afb. 25.

¹⁵ Het driezijdig gesloten hoofdkoor van de kerk te Damme werd in de tweede helft van de 13de eeuw voorzien van twee ongeveer even brede, vlak eindigende nevenkoren met houten tongewelven, waardoor een hallekerk tot stand kwam. Dit gebeurde waarschijnlijk kort na het tot standkomen van het nog niet zo volgroeide hallekoor van de Sint Walburgakerk te Oudenaarde, waar evenals te Damme in de zijkoren tweelichtvensters werden aangewend. Omstreeks 1300 werden te Damme de drie koren verder naar het oosten verlengd.

¹⁶ J. Bony duidt dit type op een kaart (*o.c.*, blz. 46) aan als „reminiscences of loggia type”.

¹⁷ De meest westelijke travee in het noordelijke gedeelte van de kooromgang heeft eveneens nog een dergelijk drielichtvenster, waaruit blijkt, dat er gedacht is aan een koor in dezelfde trant als het schip.

¹⁸ De laatromaanse transeptgevels (eerste kwart 13de eeuw) waren niet berekend op een triforium en een buitenloopgang. Om dit, in overeenstemming met het nieuwe plan, toch mogelijk te maken, werd de muur aan de binnenkant verzwaard boven drie voor dit doel aangebrachte spitsbogen op zuilen (L. Devliegheer, „De Sint Bavokerk te Aardenburg”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 9 (1956), kol. 200). Dezelfde werkwijze, maar ditmaal met twee rondbogen op pijlers, heeft men toegepast aan de transeptgevels van Saint Quentin te Doornik, waar de loopgang eveneens in een later stadium tot stand kwam. In beide kerken werd de buitengang voor de lichtbeukvensters van de oudere delen doorgetrokken langs de binnenkant van de verzwaarde transeptgevels.

¹⁹ J. G. N. Renaud, „Onderzoekingen in de Sint Bavo te Aardenburg”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 9 (1956), kol. 189-194.

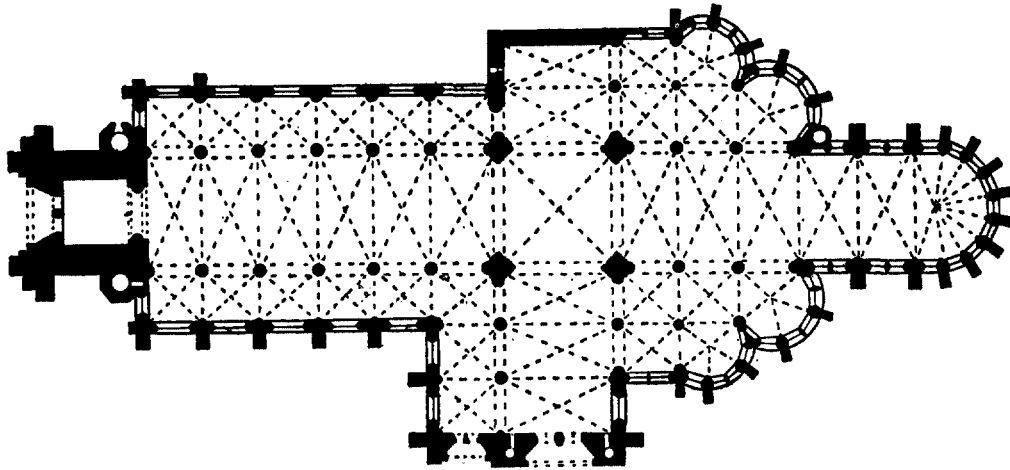

Fig. 1. Ieper, Sint Maarten. Koor begonnen 1221; dwarspand en schip tweede helft 13de en eerste helft 14de eeuw; toren begonnen 1434. Kooraanleg met overhoekse zijkapellen naar voorbeeld van Saint Yved te Braisne. Schaal 1 : 800.

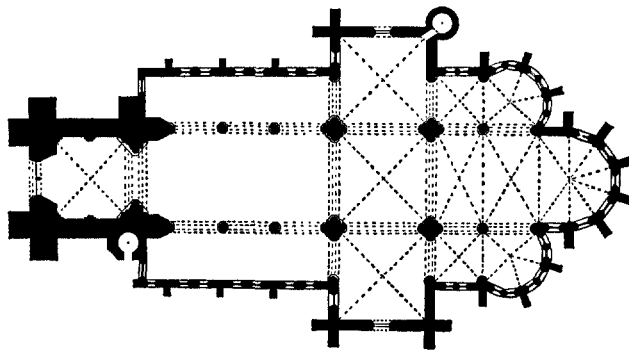

Fig. 2. Lissewege, O.L. Vrouwekerk. Koor en dwarspand, tweede kwart 13de eeuw; toren \pm 1250; schip tweede helft 13de eeuw. Kooraanleg met overhoekse kapellen naar voorbeeld van Saint Yved te Braisne. Schaal 1 : 800.

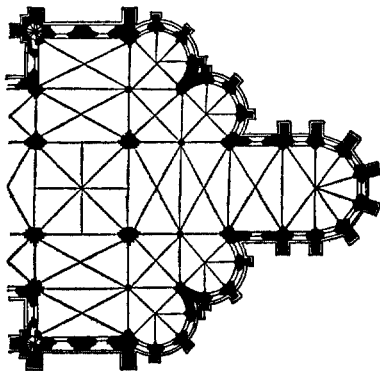

Fig. 3. Koorplattegrond van Saint Yved te Braisne (bij Soissons), ingewijd 1216, voorbeeld o.a. voor Ieper en Lissewege. Schaal 1 : 800.

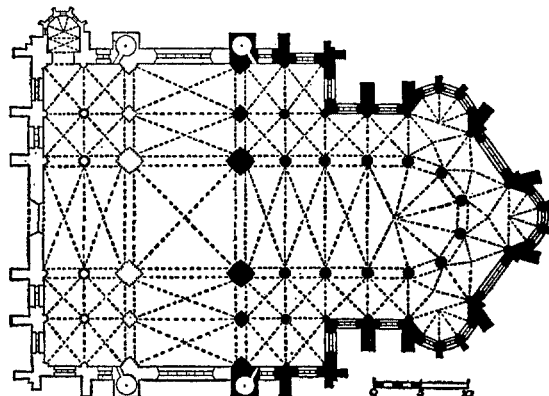

Fig. 4. Veurne, Sint Walburga, tweede helft 13de eeuw, westelijke gedeelten uit de jaren 1901-'04. Schaal 1 : 800.

die spitsboogjes dragen; in het schip zijn het spitsboogjes op afwisselend zware en lichte pijlertjes. Het gebouw was berekend op een volledige overwelling maar deze schijnt in het transept en het schip pas later tot stand te zijn gekomen. In zijn geheel genomen vertoont het koor veel verwantschap met het koor van Sint Niklaas te Gent ²⁰.

Van de kort na 1200 begonnen O. L. Vrouwekerk te Kortrijk werd de koorpartij in het begin van de 14de eeuw vervangen door het nog bestaande koor met omgang. Toch is althans het grondplan van de oorspronkelijke aanleg bekend door de opgravingen die wij in 1962-1963 ondernomen hebben: hij bestond uit een half rond gesloten middenkoor en dito zijkooren. Het dwarspand en het twee traveeën lange schip, daterend van omstreeks 1250, vertonen in opstand verwante trekken met het hierboven vermelde schip van O. L. Vrouwe van Pamele te Oudenaarde: het triforium bestaat ook uit spitsboogjes op afwisselend zware en lichte pijlertjes en de loopgang heeft voor de driedelige bovenvensters eveneens telkens een enkele grote boog. Overwelling schijnt ook hier van het begin af bedoeld te zijn geweest.

De twee volgende kerken, O. L. Vrouwe te Lissewege en Sint Maartens te Ieper, worden nog wel tot de Scheldegotiek gerekend, maar hun plattegronden gaan terug op de bekende kerk Saint Yved te Braisne in Champagne (fig. 3). De Sint Maartenskerk te Ieper werd in 1221 begonnen; het koor (fig. 1 en afb. 2) moet in 1251 grotendeels voltooid zijn geweest ²¹. Het heeft een zevenzijdige sluiting voorafgegaan door vijf rechte traveeën; aan weerszijden openen zich twee diagonaal ingeplante koorapsiden, dit naar het voorbeeld van Braisne. De lichte, meer Noordfrans getinte opbouw verschilt van de andere kerken uit de Scheldegotiek. Daar is vooreerst reeds het bouw materiaal, in hoofdzaak Artesische zandsteen. Daar zijn verder sommige kapitelen, de versierde waterlijst om de benedenvensters, de drielichten met geprofileerde steunen, de uitspringende lijst boven de openingen van de loopgang. Het meest traditioneel is nog het Doorniks triforium met rondbogen, dat in het rechte koorgedeelte, voor wat het ritme van de steunen betreft, gelijk is aan dat in het koor

²⁰ Vgl. A. van Assche, *Monographie de l'église de Notre Dame de Pamele à Audenaarde*, Brugge-Rijsel (z.j.).

²¹ De kerk, tijdens de oorlog 1914-1918 bijna totaal vernield, werd herbouwd o.l.v. architect J. Coomans.

van O. L. Vrouwe van Pamele te Oudenaarde. De luchtbogen schijnen niet tot de oorspronkelijke conceptie te behoren.

De O. L. Vrouwekerk van Lissewege (fig. 2) is zeer nauw met die van Ieper verwant, maar de zwaardere structuur en de sobere, gesloten baksteenwanden geven deze kerk toch een meer regionaal karakter (afb. 5). Toch is hier in het koor ook de plattegrond van Braisne nagevolgd, maar dan in een meer vereenvoudigde vorm; aan weerszijden van het middenkoor staat namelijk maar een diagonaal geplaatst zijkoortje, zoals te Mons-en-Laonnois. Het triforium heeft Doornikse zuiltjes die hier bij wijze van uitzondering bakstenen rondboogjes dragen (afb. 3). De buitenloopgang is voorzien van dezelfde soort openingen als de bovenvensters. Het schip dat samen met de toren in de tweede helft van de 13de eeuw gebouwd werd, is heel anders opgevat. Vooreerst heeft men het gebruik van de Doornikse steen nog meer beperkt, en wel tot de steunen van de doorgangen. In plaats van een triforium met loopgang is er een bakstenen schijntriforium. De loopgang langs de bovenvensters is ditmaal aan de binnenzijde aangebracht, wat misschien op Engelse invloed kan wijzen. Evenals te Aardenburg, werden de geveltorens herleid tot een enkel transepttorentje, dat juist voldoende is om de loopgangen te bedienen.

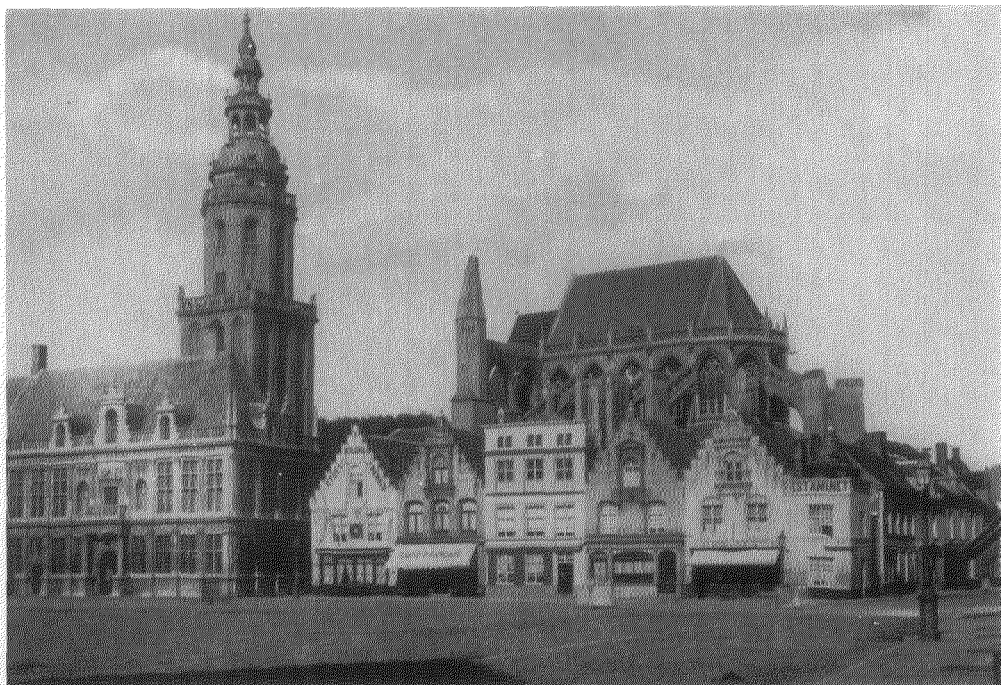
Uit het bovenstaande blijkt, dat de kerken die echt typisch zijn voor de Scheldegotiek uit de eerste helft van de 13de eeuw stammen. Met de enkele voorbeelden uit de tweede helft van de 13de eeuw wordt die bouwstijl dan ook afgesloten. De oorzaak is voor een gedeelte te vinden in de opkomst van de hallekerk die eveneens in die tijd te situeren is, terwijl daarnaast het koor van de kathedraal van Doornik (1243-1255) de klassieke gotiek in Vlaanderen binnenbrengt. Wat de plattegrond betreft is dit koor geïnspireerd op het kathedraalkoor van Soissons, de opstand werd door verscheidene voorbeelden beïnvloed ²². Voor de plattegrond zijn kenmerkend de vijf driezijdige koorkapellen, die samen met de naastgelegen omgangstravee overwelfd zijn. De opstand in drie horizontale zones vertoont talrijke verschillen met de Scheldegotiek: bundelpijlers i.p.v. zuilen, klassiek triforium met doorbrekingen in de achterwand, grote bovenlichten

²² P. Hélot, „Le chœur de la cathédrale de Tournai et l'architecture du XIIIe siècle”, *Mededelingen van de Koninklijke Academie van België (Klasse der Schone Kunsten)*, 45 (1963), blz. 31-54.

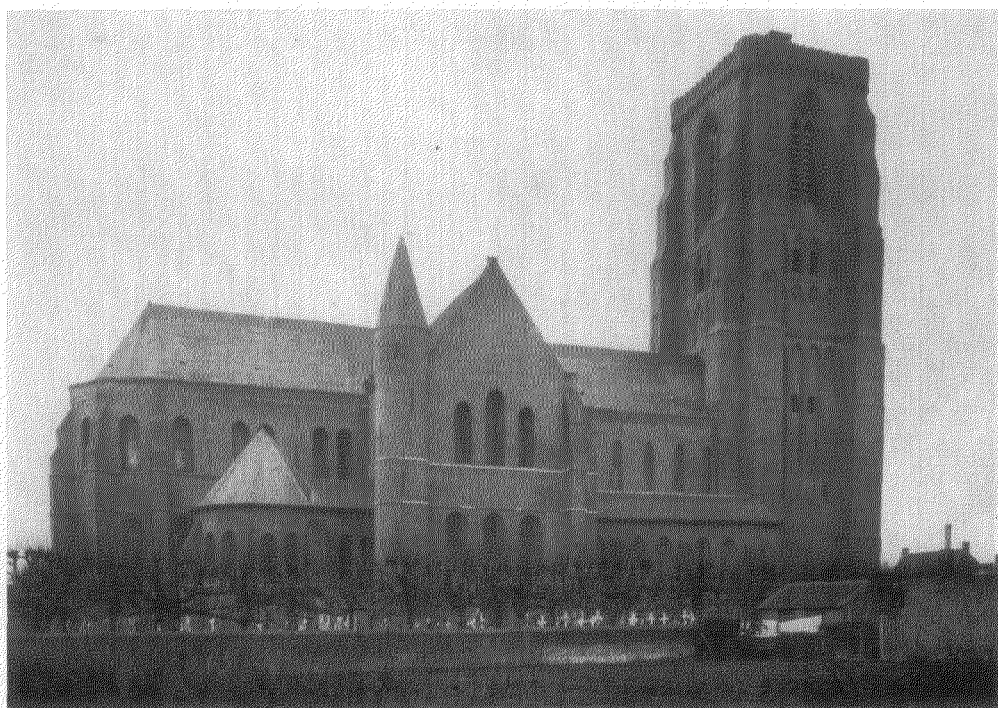

Afb. 3. Lissewege, O.L. Vrouwekerk. Koor en dwarspand, tweede kwart 13de eeuw; vlakgedekt schip, tweede helft 13de eeuw. Zuilen met knoppenkapitelen en doorlopend triforium. In koor en dwarspand dragen de triforiumzuiltjes van Doornikse steen bakstenen rondboogjes. In het schip een geheel bakstenen schijntriforium met spitsbogen.

(Foto A.C.L.)

Afb. 4. Markt te Veurne met Sint Walburgakerk voor de afbouw van het dwarspand in 1901. Koor en oostgevel van het dwarspand uit de tweede helft der 13de eeuw. Links Landhuis (1616-'19) van de kasselier (nu gerechtshof) met belfort (1628). (Copyright A.C.L.)

Afb. 5. Lissewege, O.L. Vrouwekerk vanuit het noorden. Koor en dwarspand uit het tweede kwart der 13de eeuw; schip en westtoren uit de tweede helft der 13de eeuw. Uiterst sobere baksteenarchitectuur. (Foto A.C.L.)

met een loopgang die constructief weinig betekenis meer heeft. Directe invloed heeft dit koor uitgeoefend op het grondplan van het verlengde koor van Sint Niklaas te Gent waar eveneens vijf driezijdige straalkapellen, overwelfd met de omgangstravee, voorkomen (tweede helft 13de eeuw). Ook in de verbouwing van het schip is Doornikse invloed nawijsbaar.

De plattegrond van het koor van de O. L. Vrouwekerk te Brugge heeft ook zekere verwantschap met de Doornikse kathedraal, zij het in gereduceerde vorm: de omgang telt vijf uitgebouwde straalkapellen waarvan vier tweezijdige die samen met de omgang overwelfd zijn en een driezijdige kapel in de lengte-as. Deze kerk en de Sint Salvatorkerk (koor, tweede helft 13de eeuw)²³ hebben bovendien een aantal elementen gemeen die op Doornik terug te voeren zijn: grote bovenvensters, pijlers (in de O. L. Vrouwekerk afgewisseld met zuilen), triforium (dat nog wel tot het eenvoudige type behoort maar door vorm — pijlertjes, spitsbogen en drielobbighe tracerings — en materiaal van de Scheldegotiek afwijkt en in de Sint Salvatorkerk daarenboven oculi in de achterwand heeft).

In de Sint Maartenskerk te Ieper zijn in het schip zuilen aangewend, maar het triforium in het noordelijk dwarspand en in het schip (einde 13de-begin 14de eeuw) tonen verwante vormen met de besproken exemplaren te Brugge. In het zuidelijk dwarspand (begin 14de eeuw) sluit het triforium meer bij de klassieke gotiek aan: per travee zijn er drie gedeelde spitsboogopeningen met vierpas in het boogveld en opengewerkte zwikken (vgl. koor van de Sint Baafskathedraal te Gent).

Toch heeft niet enkel Doornik de klassieke

Gotiek in Vlaanderen binnengebracht. Dat bewijst de Sint Walburgakerk te Veurne (fig. 4 en afb. 4). Van deze kerk uit de tweede helft van de 13de eeuw werd enkel het koor afgebouwd²⁴; het bestaat uit vier rechte traveeën en een vijfzijdige sluiting, omgeven door een omgang met drie straalkapellen. De binnenordonnantie van het koor is drieledig: zuilen en geprofileerde spitsbogen, triforium bestaande uit zuiltjes met schouderbogen, grote bovenlichten. Het triforium vormt geen echte loopgang meer, aangezien elke travee afgesloten is.

Wij kunnen nu even terugblikken op het geheel teneinde de evolutie duidelijker te laten uitkomen. Aan het begin staat de kathedraal van Doornik waar in het romaanse schip en dwarspand een aantal elementen ontwikkeld worden die kenmerkend zullen zijn voor de Scheldegotiek: triforium, buitenloopgang voor de vensters. De Doornikse binnenordonnantie van vier horizontale zones wordt in de Sint Donaaskerk te Brugge en in de Sint Niklaaskerk te Gent overgenomen, maar met gotische beïnvloeding uit Noordfrankrijk. Nog voor 1200 treedt in Doornik invloed van de Franse geweldebouw op (dwarspand van de kathedraal, Bisschopskapel, Saint Quentin). Een nieuwe impuls uit het zuiden leidt in Doornik tot het ontstaan van de drieledige binnenordonnantie van Saint Jacques, een schema dat weldra in Vlaanderen overgenomen wordt. In Doornik ontstaat ook het type van drielichtvenster dat kenmerkend zal worden voor de Scheldegotiek. Het klassiek-gotische koor van de kathedraal stelt ten slotte na 1250 een einde aan de bloei van deze regionale vroeggotische stijl, de Scheldegotiek, die amper een goede halve eeuw bestaan heeft.

²³ Na de brand van 1358 werden het schip en het grootste gedeelte van het dwarspand herbouwd.

²⁴ Met de bouw van de westtoren werd in de 14de eeuw een aanvang gemaakt; het overige werd in de jaren 1901-1904 bijgebouwd.

SUMMARY

SOME NOTES ON THE GOTHIC STYLE OF THE SCHELDT AREA

BY DR. L. DEVLIEGHER

The nave of the cathedral of Tournai, completed shortly after the middle of the 12th century, has an internal horizontal division into four storeys. It presents two features which have become characteristics of the Scheldt Gothic: gable turrets and external wall-passages in front of the

clerestory windows. The transept of this church, dates from the third quarter of the 12th century and also has four storeys. In addition to the wall-passage it has a regular triforium, probably of a somewhat earlier period than the triforia of the Laon and Noyon cathedrals. The horizontal

articulation of Tournai was transferred to the early Gothic style about 1160-1180 in the choir of Arras, the naves and transepts of Cambrai, Noyon and Laon, and again, towards the end of the 12th century, in St. Donatian at Bruges and St. Nicolas at Ghent. Owing to North French influences Gothic ribbed cross-vaults occurred at Tournai shortly before 1200 (transept of the cathedral, Bishop's chapel, 1198, and St. Quentin).

The division into three storeys, viz. dividing arches supported on columns, triforium and small clerestory windows, current since the last quarter of the 12th century and exemplified in de St. Yved at Braisne (Aisne, France) and St. Omer near the border between Flanders and Artois, was introduced at Tournai in St. Jacques (c. 1225) and presently imitated in the choir of St. Nicolas at Ghent. There are some more churches, erected in Flanders in the second quarter of the 13th century, that show this regional early Gothic style, called the Scheldt Gothic: Damme (aisled cruciform church), Our Lady's church at Bruges (consisting of a nave and two aisles and a transept of equal width, one bay of the choir is extant), St. Bavo's at Aardenburg (nave and two aisles, transept of equal width, choir), Our Lady of Pamele's church at Oudenaarde (choir, ambulatory and transept were begun in 1235;

transept and nave were completed in the second half of the 13th century), Our Lady's church at Courtrai (c. 1250, nave and transept), Ypres and Lissewege (groundplan shows relationship to that of St. Yved at Braisne).

A number of characteristics are in evidence in all these churches: columns with crocket capitals, triforia with rounded or lancet arches, external wall-passages in front of the clerestory windows, gable turrets, a peculiar shape of the tripartite window.

The construction of the hall church at Damme (aisles of equal width and height, each roofed over with a wooden barrel vault) in the second half of the 13th century and the construction of the choir of the cathedral of Tournai (1243-1255) in the classical Gothic style put an end to the Scheldt Gothic. The groundplan of the choir of the cathedral of Tournai was imitated in the new choir of St. Nicolas at Ghent and, in a simplified form, in Our Lady's church at Bruges. The new shape of the triforium, the piers and the large clerestory windows in some churches also mean so many deviations from the Scheldt Gothic. They may well be attributed to the influence of the cathedral choir of Tournai. St. Walburga's church at Veurne, on the other hand, seems to have been inspired directly by the classical examples of Northern France.

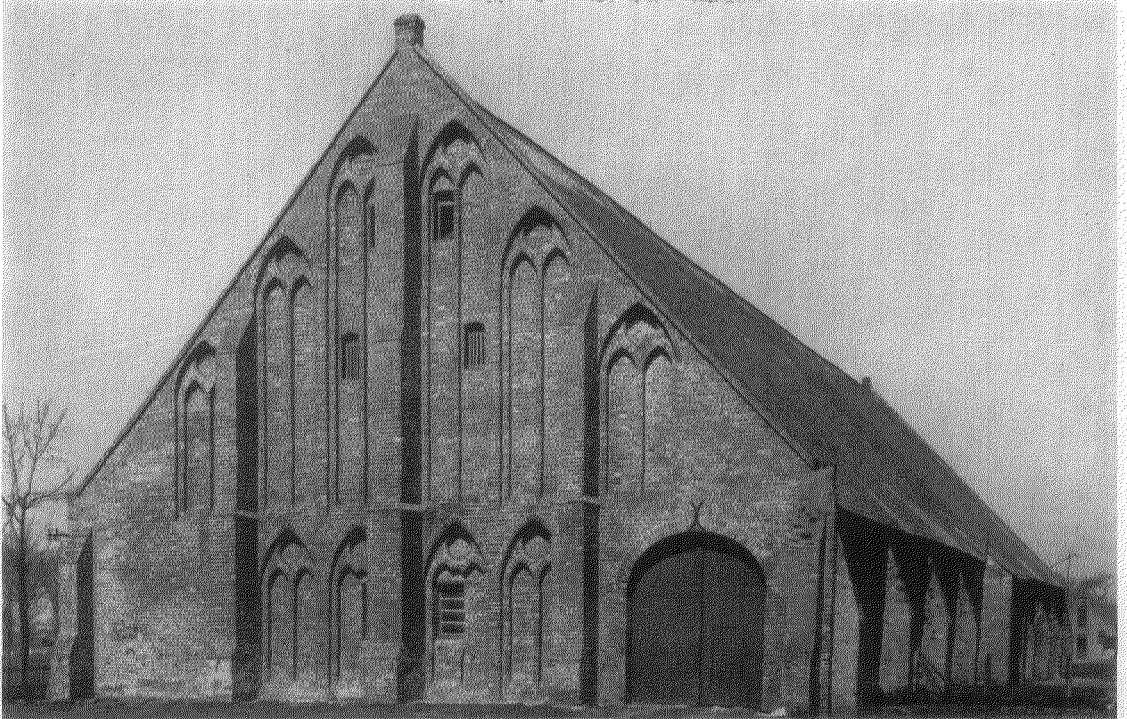
DE ABDIJSCHUUR VAN TER DOEST

Afb. 1. Schuur van de abdij Ter Doest bij Lissewege; van omstreeks 1275.

(Foto A.C.L.)

DE ABDIJSCHUUR VAN TER DOEST

Afb. 2. Zuidgevel van de schuur van Ter Doest.
(Foto A.C.L.)

Afb. 3. Detail van de kapconstructie van het Sint Janshospitaal te Brugge. (Foto dr. L. Devlieghe)

DE ABDIJSCHUUR VAN TER DOEST

DOOR

H. JANSE

Aan het kanaal van Brugge naar Zeebrugge ligt even ten zuiden van Lissewege terzijde van een 17de eeuwse langgevelhoeve een grote schuur. In de hoge topgevels herkent men de traditionele vormen van de vroege baksteen-gotiek, die kenmerkend is voor de Vlaams-Zeeuwse kuststreek. Opvallend groot van afmetingen is deze schuur: 55 x 22 m grondvlak, hoogte 18 m.

Wanneer men het ruime erf van de hoeve betreedt nadert men de schuur van de noordzijde. De topgevel die men het eerste ziet is door twee hoeksteunberen en drie hoogopgaande beren in het gevelvlak verdeeld in vier velden. In het oostelijke vlak zit een brede dichtgemetselde doorgang. De andere velden zijn versierd met smalle spitsboognissen waarin eenvoudige traceringen, alles geheel in baksteen. De sluitgevel aan de andere zijde (afb. 2) is vrijwel gelijk van indeling, doch daar is ook boven de brede poort, die hier nog in gebruik is, een nis aanwezig.

Wij betreden de schuur door een ingang in het midden van de lange oostgevel. Wanneer de ruimte in het voorjaar leeg is — nog steeds is deze omstreeks 1275 gebouwde schuur in gebruik — heeft men bij het binnengaan een gewaarwording als betreedt men een wonderlijke kathedraal. Het dak wordt gedragen door twee rijen zware stijlen, die in de breedterichting van de schuur verbonden zijn door balken boven in de ruimte, elk voorzien van twee schoren naar de stijlen (afb. 1 en fig. 1). Over deze balken liggen boven de stijlen onder het dakvlak draaghouten in de lengterichting van het gebouw, ondersteund door een raamwerk van schoren, stijlen en regels tussen de gebintstijlen. Tussen de stijlen en de zijmuren zijn balken aangebracht ter hoogte van de kapvoet. Op deze balken steunen in het midden stijlen, waarop nogmaals een balkje naar de hoofdstijlen is aangebracht. Dat draagt op zijn einde weer een draaghout in de lengte van het dak onder de sporen waarop de dakbedekking rust. Deze draaghouten worden in de verschillende oude bestekken, die bewaard bleven, met diverse benamingen aangeduid¹, waarvan vooral de naam „fliering” veel gebruikt

werd. Wij bedienen ons ook nu weer zoveel mogelijk van deze term.

Om het dakvlak te ondersteunen tussen de flieringen boven de gebintbalken en de nok van de schuur is nog een stel flieringen op de helft van die afstand aangebracht, steunende op een balk, welke wordt ondersteund door twee schuin geplaatste stijlen. Dit samenstel is dus een bok- of jukspant, ook wel schaargebint geheten.

Midden tussen de gebinten zijn nog dragende elementen onder de flieringen aangebracht als een soort verdubbelde sporen.

Met deze grootse en nauwkeurig uitgedachte constructie is men omstreeks 1275 in staat geweest een overspanning van 18 meter zo goed te overspannen, dat het gehele samenstel nog vrijwel in de oorspronkelijke staat aanwezig is.

De indeling van de schuur is ook nog vrijwel oorspronkelijk. Hier vindt men het prototype van de langsdeelschuur, zoals die in Vlaanderen, in Belgisch en Nederlands Brabant en op de Zeeuwse eilanden zo vaak is toegepast². De gebinten staan ongeveer 6.5 m uit elkaar, met uitzondering van die aan weerszijden van de middeninrit, welke ruim 5 m van elkaar staan (fig. 2). De gehele westelijke „zijbeuk” wordt ingenomen door stallen en andere afgescheiden ruimten.

Cisterciënsers

De hiervoor beschreven schuur is een restant van de Cisterciënsers-abdij Ter Doest. De betekenis van deze en andere abdijen van dezelfde kloosterorde is voor de ontginning en inpoldering van landbouwgronden in de 12de en 13de eeuw bijzonder groot geweest. De stichting van de abdij te Clairvaux in de woeste streek Champagne geschiedde in 1115³, door Sint Bernar-

¹ H. Janse en L. Devliegheer, „Middelieuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen”, *Bull. Kon. Comm. voor Monumenten en Landschappen*, 13 (1962), blz. 304-308.

² R. C. Hekker, „De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland”, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, deel 2, Amsterdam, 1957, blz. 309 e.v.

³ M. Aubert, *L'architecture cistercienne en France*, deel 2, Parijs 1947, blz. 12.

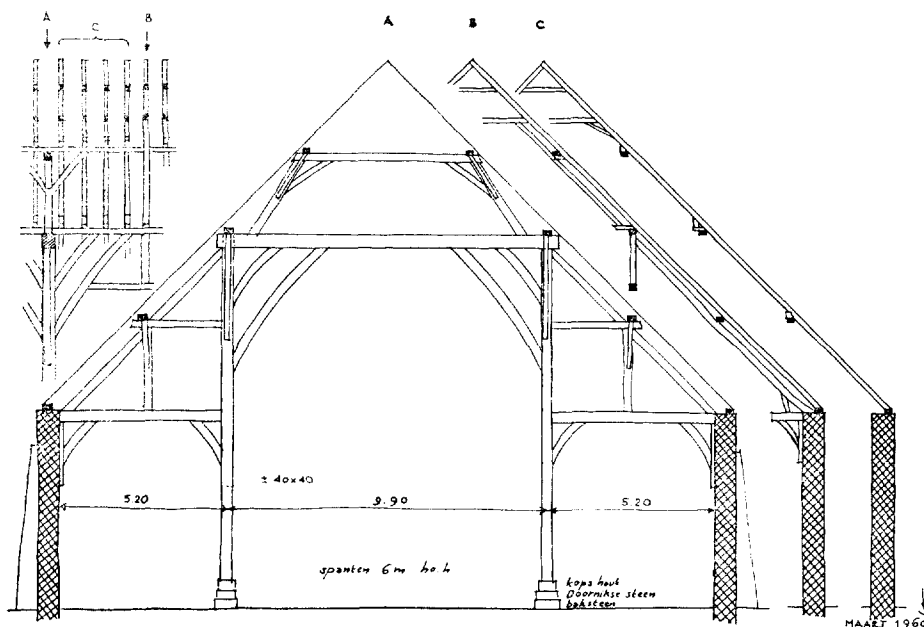

Fig. 1. Dwarsdoorsnede van de schuur van Ter Doest.

dus, die daarheen was gezonden door Sint Robert, de eerste abt van het in 1098 gestichte klooster in het moerassige woud van Citeaux 4.

De regels van de uit Clairvaux gegroeide orde der Cisterciënsers schreven onder andere voor, dat de kloosterlingen moesten eten van de arbeid van eigen handen. Men had geen inkomsten van tienden, bedieningen of prebenden. Deze orde bezat grote landerijen, verkregen door ontginning en inpoldering. Wanneer de grond, zoals veelal het geval was, op een te grote afstand van de abdij gelegen was, werd daar een zogenaamde uithof gesticht. Voor de opslag van de rijke oogsten, die vooral sedert het einde van de 12de eeuw binnengehaald werden, waren grote schuren nodig, die tevens de veestapel konden herbergen. De ontginnings- en landbouwwerkzaamheden werden geheel verricht door conversen (= lekebroeders), die dus ook de gang van zaken in de schuren en de bijgebouwen van de uithoven regelden. De kloosterlingen beheerden alles administratief. Het aantal lekebroeders was in de bloeitijd der Cisterciënsers-abdijen even voor 1300 een veelvoud van het aantal kloosterbroeders.

Tegen het einde van de 12de eeuw waren er 263 Cisterciënsers-kloosters en tegen het einde van de 13de eeuw ongeveer 500, hoofdzakelijk

⁴ Aubert, *o.c.*, 1, blz. 5.

in Frankrijk en Engeland, doch ook in de Nederlanden en elders in Europa. Iedere abdij bezat 5 tot 20 en meer schuren. Het grondbezit van een abdij kon de 10 000 ha soms verre overschrijden ⁵. De schuren waren veelal driebeukig, soms zelfs vijf- of zevenbeukig ⁶. Het dak werd gedragen door de buitenmuren en twee rijen kolommen, meest van natuursteen ⁷. Soms zijn er tussen de kolommen spitsbogen, die het geheel een kerkelijk uiterlijk geven.

Een eenvoudige rekensom leert ons, dat er duizenden van deze machtige bouwwerken geweest moeten zijn ⁸. Thans resten nog enige tientallen in Frankrijk en Engeland. Van de vestigingen in het noorden van Nederland is geen enkel schuurfragment bewaard gebleven.

Ter Duinen en Ter Doest.

In de 10de en 11de eeuw werd de Vlaamse kuststrook vele malen geteisterd door overstromingen. Hier was dus voor het ontginnen van strandvlakten en het droogleggen van moerassen een taak weggelegd voor de Cisterciënsers. In 1128 begon de bouw van de abdij van O.L.

⁵ Aubert, *o.c.*, 2, blz. 160.

⁶ W. Horn, „On the origins of the mediaeval bay system”, *Journal of the Society of architectural historians*, 17 (1958), nr. 2, blz. 11.

⁷ Aubert, *o.c.*, 2, blz. 161.

⁸ Horn, *o.c.*, blz. 13.

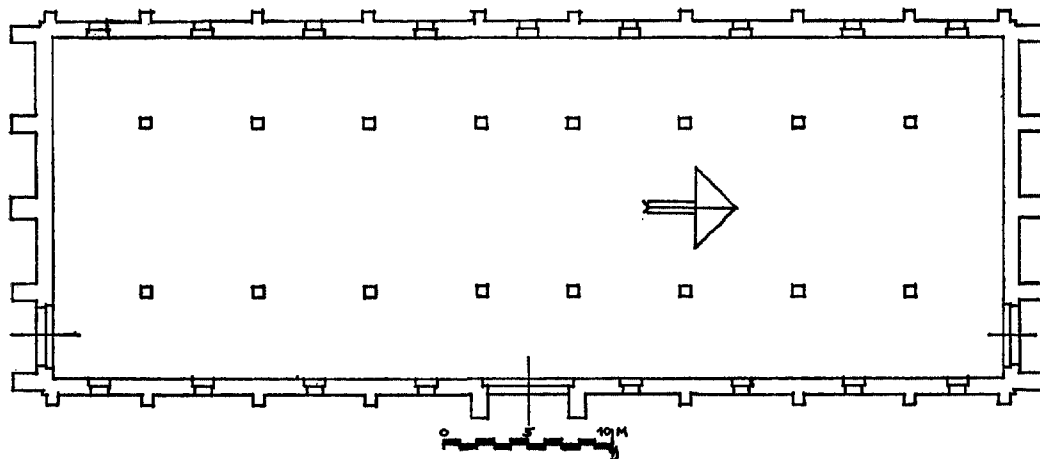

Fig. 2. Plattegrond van de schuur van Ter Doest.

Vrouw, genaamd Ter Duinen, bij Koksijde, op korte afstand van Veurne vlak aan de kust⁹. Deze abdij heeft een grote bloei beleefd doch ging ten slotte ten onder in het steeds opdringende duinzand. Thans zijn de enorme complexen gedeeltelijk ontgraven en te bezichtigen¹⁰.

Op het toppunt van haar macht bezat de Duinenabdij 24 000 gemeten (10 560 ha) land. Er waren o.a. uithoven te Hemme bij Pervijze, Al-laertshuizen tussen Veurne en Nieuwpoort, Ten Bogaerde tussen Veurne en de moederabdij, Kloosterzande (Hontenisse), bezittingen onder Aardenburg, Watervliet, Axel en Hulst en bij Valkenisse (Zuidbeveland); totaal ongeveer twintig uithoven, allen met een eigen schuur¹¹.

Ook de abdij Ter Doest bij Lissewege, blijkens de naam gesticht „in de mosvenen”¹², richtte zich geheel op het ontginningswerk. Behalve omvangrijke bezittingen onder Groede en Aardenburg in Zeeuws-Vlaanderen en bij Maldegem in Oost-Vlaanderen had Ter Doest tenslotte vrijwel geheel oostelijk Zuidbeveland in bezit,

o.a. onder Krabbendijke en Kattendijke¹³, Reimerswaal en Kruiningen. Van de heer van Voorne ontving de abdij op voorwaarde van indijking op het eiland Tholen het goed Middellant. Bovendien bezat de abdij Bommenede bij Brouwershaven¹⁴. Er waren twee schuren van Ter Doest in het land van Saaftinge en zelfs bezat de abdij grond op Putten¹⁵.

De invloed van Ter Duinen en Ter Doest moet dus bijzonder groot zijn geweest. Het is dan ook niet te verwonderen, dat in de omgeving van de bezittingen van beide abdijen (dus in de gehele Vlaamse kuststrook en op de Zeeuwse eilanden) ook de invloed op de kerkelijke architectuur merkbaar is. Meerdere malen werd reeds de aandacht gevestigd op het veelvuldig voorkomen van rechte koorsluitingen zoals ook de kapel van de voormalige uithof te Kloosterzande heeft¹⁶. In verband met de grote invloed van de Cisterciënsers in het land van de heren van Voorne is ook het voorkomen van een soortgelijke sluiting met overeenkomstige bakstenen versiering aan het koor te Abbenbroek goed ver-

⁹ J. de Cuyper, *Idesbald van der Gracht*, Brugge 1946, blz. 33-38, 178-179.

¹⁰ L. Devliegher, „De Duinenabdij te Koksijde, ikonografie en archeologie”, *Biekorf*, 61 (1961), blz. 193-228.

¹¹ G. van de Woude, *Ter Duinen, kustmacht onder de graven*, Antwerpen 1944.

¹² J. de Vries, *Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse plaatsnamen*, Utrecht-Antwerpen 1962, i.v. Doest. Het klooster was in het begin van de 12de eeuw gesticht. Aanvankelijk Benedictijns, ging het in 1175 over naar de Cisterciënsers. De eerste monniken kwamen van de Duinenabdij.

¹³ R. C. H. Römer, *Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen in de voormalige graafschappen van Holland en Zeeland*, deel 1, Leiden 1854, blz. 146.

¹⁴ L. M. Verseput, „Bommenede, geschiedenis van een verdronken plaats”, *Zeeuws Tijdschrift*, 13 (1963), blz. 69.

¹⁵ M. V. Fris, „Les granges monumentales des anciennes abbayes des Dunes et de Ter Doest dans la Flandre maritime, XIIIe siècle”, *Bull. Maatsch. v. Gesch. en Oudheidk. te Gent*, 13 (1905), blz. 81.

¹⁶ F. Vermeulen, „Monumenten van geschiedenis en kunst te Hulst en Kloosterzande”, *Oudb. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 3de s. 10 (1930), blz. 88.

klaarbaar. Onlangs is gebleken, dat de kerk te Groede zeer eenvoudig geprofileerde scheibogen herbergt, vermoedelijk nog uit de 13de eeuw, welke ook onder invloed van de architectuur van Ter Doest tot stand zullen zijn gekomen¹⁷.

De schuur van Ter Doest is de enige, welke nog is bewaard gebleven van de tientallen, die beide abdijen bezeten hebben. Van Ter Duinen zijn nog schuurresten over van de uithoven Ten Bogaerde en Allaertshuizen¹⁸.

Omstreeks 1300 begonnen zich voor beide abdijen tekenen van teruggang af te tekenen, mede door tegenslagen, zoals overstromingen. Er komen schulden en de kloosters proberen zich te ontdoen van de lekebroeders¹⁹. Hoewel Ter Doest een dreigend faillissement te boven komt en nog in 1470 boerderijen te Krabbendijke en Monsterhoek (Kattendijke) bezit en in 1490 de boerderij te Grauw (Zeeuws-Vlaanderen) herstelt, komt de genadeslag door de plundering in 1579 door de hervormde boeren van de naburige dorpen Westkapelle en Ramskapelle. Twintig jaar eerder was Ter Doest al als dotatie aan het nieuwe bisdom Brugge geschonken en met het afsterven van de laatste abt (1569) was ook de titel verdwenen. Voor een jaarlijks bedrag laat de bisschop Ter Doest over aan Ter Duinen, die in haar refugie te Brugge wordt gehuisvest. Ter Doest wordt hoeve met enkele monniken.

De herkomst van het driebeukige schuurtype

Reeds in de 12de eeuw sloten deken en kapittel van St. Pauls te Londen huurovereenkomsten betreffende zijn schuren. Daarvan zijn dossiers bewaard gebleven en dertien van deze schuren zijn zo goed beschreven, dat zij gereconstrueerd kunnen worden²⁰. Deze schuren moeten blijkens de omschrijvingen soms enige eeuwen oud geweest zijn. Ze zijn alle driebeukig. Dat is dus geen uitvinding der Cisterciënsers. In Engeland wordt de bij dit type horende kapconstructie beschouwd als de oudste vorm²¹. Men vermoedt, dat het type daar zowel inheems kan

zijn als uit Noordfrankrijk geïmporteerd²². Vooral in Engeland zijn schuren van dit soort niet uitsluitend bouwwerken van Cisterciënsers of andere kloosterorden; zij werden ook gebouwd om er de opbrengst van tienden in op te slaan²³.

Alle tot hiertoe besproken schuren bezitten een systematisch doorgevoerd verband in de lengterichting van het dak en een dwarsverband, wanneer houten stijlen de kap dragen. Deze stijlen zijn dan op een stenen voet geplaatst.

Bij de prehistorische huizen, zoals die sedert de vondst van de huizen in de terp van Ezinge in de Lage Landen langs de zee van Schiedam tot in Jutland in grote getale zijn gevonden en waarvan de oudste ongeveer van 400 v. Chr. dagtekenen, zijn de stijlen steeds een halve tot anderhalve meter in de grond ingegraven, zodat het langsverband veel geringer kon zijn en dwarsverstijving nagenoeg overbodig was²⁴. Er zijn in gebieden met een harde bodem, waar de stijlen dus moeilijk ingegraven konden worden, enige vondsten bekend van driebeukige bouwwerken, waarbij de stijlen op eenvoudige stenen funderingen rustten. Het belangrijkste voorbeeld daarvan is gevonden te Befort in Luxemburg. Het gebouw, dat van omstreeks 500 v. Chr. dateert, had een grondoppervlak van 31 x 88 m, ingedeeld in 14 gebintvakken²⁵. In het Noordzegebied is een doorlopende reeks van driebeukige woonstalhuizen aan te wijzen van 400 v. Chr. tot in de 15de eeuw. Vermoedelijk is er in het West- en Middeneuropese binnenland ook een dergelijke — helaas wegens de geringe bodemsporen niet altijd te identificeren — reeks te vinden waaruit de driebeukige graanschuur van de Cisterciënsers is voortgekomen, die op haar beurt weer het voorbeeld is geweest voor latere boerderijbouw²⁶.

Ontwikkeling naar jukspanten.

De constructie van de schuur van Ter Doest

²² Smith, *o.c.*, blz. 116-117.

²³ W. Horn, „The great tithe barn of Cholsey, Berkshire”, *Journal of the Society of architectural historians*, 22 (1963) nr. 1, blz. 13. — C. V. Trefois, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, Antwerpen 1950, blz. 201.

²⁴ A. Zippelius, „Das vormittelalterliche dreischiffige Hallenhaus in Mitteleuropa”, *Bonner Jahrb.*, 153 (1953), blz. 37.

²⁵ A. Zippelius, *o.c.*, blz. 38. — H. Hinz, „Zur Entwicklung der Niederdeutschen Halle”, *Nordelbingen*, 23 (1956), blz. 19.

²⁶ Hekker, *o.c.*, blz. 309.

¹⁷ De kerk stond omstreeks 1600 ongeveer 30 jaren in het water door inundatie van de polder. Toen zal ook de uithof van Ter Doest verloren zijn gegaan.

¹⁸ L. Devliegheer, „De vroegste gebouwen van baksteen in Vlaanderen”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 10 (1957), kol. 245 e.v.

¹⁹ Fris, *o.c.*, blz. 79, 82.

²⁰ Horn, *o.c.*, blz. 11.

²¹ J. T. Smith, „Medieval roofs: a classification”, *The Archeological Journal*, 115 (1960), blz. 113.

is dus als zodanig geen opvallend verschijnsel. Wel zijn er verschillende constructieve details, die van groot belang zijn voor de verdere ontwikkeling van de kapconstructies. Ten eerste paste men hier een duidelijke opbouw in gebinten en spanten toe. Sedert het einde van de 13de eeuw is deze bouwwijze gebruikelijk voor dakondersteuning in het gehele oorspronkelijke Nederlandse taalgebied. In de noordelijke streken komt zij iets later dan in het zuiden. Enig tientallen kilometers over onze oostgrens is dit systeem zowel in de hoevebouw als in de constructie van kerk- en huisdaken nauwelijks meer aan te wijzen, althans niet voor de 16de eeuw²⁷. Ook in Frankrijk en zuidelijk Vlaanderen is dit beeld aanwijsbaar, hoewel daar sedert de 13de eeuw andere constructies gebruikelijk waren dan in Duitsland²⁸. Vooral komt daar de makelaar veel voor. Dit element, dat verticaal midden in de kap staat onder de daknok en tot taak heeft midden in de kapruimte aangebrachte horizontale verbindingsonderdelen evenwijdig met de noklijn te ondersteunen, kan men o.a. aantreffen in de kappen van de Halle te Ieper²⁹. Het komt ook voor in kappen in westelijk Nederland uit de periode 1280-1350, zoals in de Ridderzaal te Den Haag³⁰ en de Oude Kerk te Amsterdam³¹. Wij moeten in deze makelaars een typisch zuidelijk element zien.

De flieringen onder de dakvlakken van de schuur van Ter Doest rusten op gebinten en spantjukkan. De spantjukkan of schaargebinten, hier op de gebinten geplaatst, zijn in de Nederlanden niet eerder aanwijsbaar dan juist in deze schuur³². In dezelfde tijd ontstaan dakondersteuning met jukkan met zeer hoge gebogen

²⁷ F. Ostendorf, *Die Geschichte des Dachwerks*, Leipzig-Berlijn 1908, blz. 12-68; J. Schepers, *Westfalen-Lippe = Haus und Hof deutscher Bauern*, 2. Munster 1960.

²⁸ H. Deneux, „L'évolution des charpentes du XIe au XVIIIe siècles,” *L'architecte*, 4 (1927), blz. 57 e.v.

²⁹ Janse en Devliegher, *o.c.*, blz. 339-341 en 359-360.

³⁰ Op de tentoonstelling „Oranje Boven, Den Haag-Scheveningen 1813” in het Haagse Gemeentemuseum was een tekening uit de Franse tijd, voorstellende de Ridderzaal als exercitieruimte, waaruit blijkt, dat de huidige kap, die een kopie is naar opmetingen van de Rijksbouwmeester Rose, veel te rijk is uitgevoerd. Zie het maandblad *'s-Gravenhage*, 18 (1963), nr. 11, blz. 3.

³¹ H. Janse, „De overkapping van de Oude Kerk te Amsterdam,” *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 11 (1958), kol. 54.

³² Janse en Devliegher, *o.c.*, blz. 350.

spantbenen, zoals in het St. Janshospitaal te Brugge (afb. 3). Men moet zich deze spantbenen, later algemeen toegepast, voorstellen als te zijn ontstaan door het schuin onderuit plaatsen van gebintstijlen, zoals dat in feite reeds is geschied in de jukkan boven de gebinten van Ter Doest. Hiermee vervallen de in sommige situaties lastige stijlen in het interieur en is men toch in staat grote overspanningen te maken. Zeer instructief is in dat verband de schuur te Dorchester (Oxfordshire), waar naast verticale stijlen schuine en iets gebogen spantbenen voorkomen en dus de overgang visueel aanwijsbaar is³³.

Op deze wijze zijn reeds voor 1300 zeer grote overspanningen zonder steunpunten in de ruimte tot stand gekomen, zoals in de Grafelijke Zaal te Den Haag, die een breedte heeft van omstreeks 17 m.

Niet alleen in een open bekapping werden jukkan spanten toegepast, maar ook in de kappen met een houten tongewelf, die reeds sedert de eerste helft van de 13de eeuw als sporendak zijn uitgevoerd³⁴. Een eerste poging daartoe vindt men in het hoofdkoor van de kerk te Kloetinge, daterend uit het laatst van de 13de eeuw³⁵. Tot volle wasdom is deze constructie gekomen in het vroeg-14de eeuwse hoofdkoor van de kerk te Kapelle³⁶, ook op Zuidbeveland (fig. 3). Het lijkt niet gewaagd, gezien de grote invloed van de Cisterciënsers op dit eiland en de detaillering van het baksteenwerk van het koor, ook hier de bouwwijze van Ter Duinen en Ter Doest als voorbeeld aan te wijzen. Trekbalken ontbreken, zoals ook later in Zeeland gebruikelijk blijft. Juist hierdoor is de overeenkomst goed te zien met open kappen als die van de Sint Janshospitalen in Brugge en Damme³⁷, de kerk te Brouwershaven in haar oudste gedaante³⁸ en de Ridderzaal in Den Haag.

³³ Smith, *o.c.*, blz. 140.

³⁴ Janse en Devliegher, *o.c.*, blz. 325 e.v.

³⁵ H. Janse, „Middeleeuwse houten tongewelven in Nederland,” *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 14 (1961), kol. 184. — Janse en Devliegher, *o.c.*, blz. 330.

³⁶ In deze kap komt tussen de kapvoet en de top van het gewelf een gording voor in het gewelfveld, behalve in de koorsluiting. Dit element is in de vroege 14de eeuw zeer zeldzaam. Alleen in de grote ziekenzaal van het Bijlokegasthuis te Gent komt een dergelijke gording voor. Opvallend is, dat in het Bijloke op de spanten een los ribprofiel is aangebracht, hetgeen ook juist in de kap te Kapelle zo merkwaardig is. (Zie ook Janse en Devliegher, *o.c.*, blz. 353).

³⁷ Janse en Devliegher, *o.c.*, blz. 354.

³⁸ H. de Lussanet de la Sablonière, „De kerk te

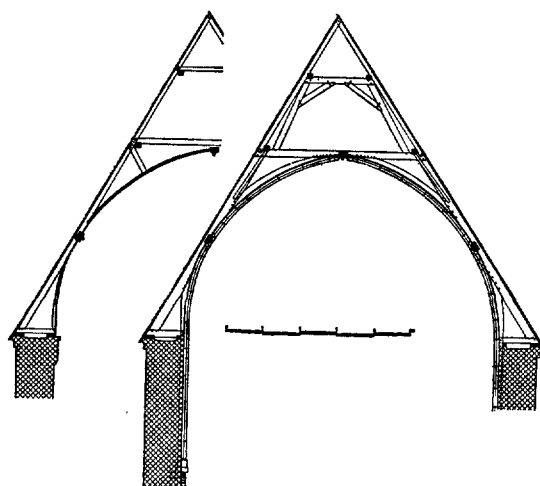

Fig. 3. Kapelle. Dwarsdoorsnede over de kap van het hoofdkoor; begin 14de eeuw.

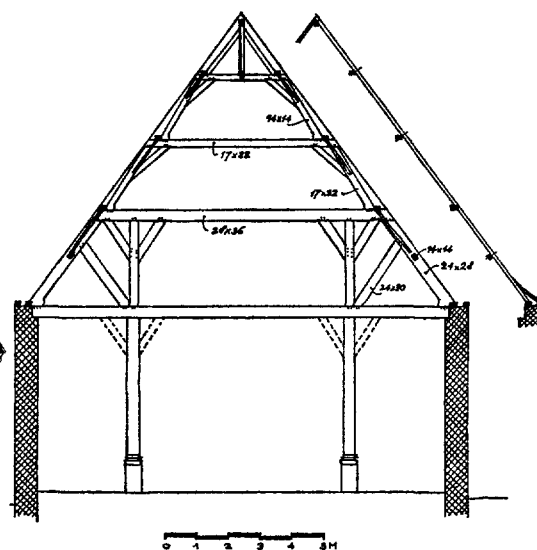

Fig. 4. Oost-Souburg. Dwarsdoorsnede over de kerk met weglating van niet-oorspronkelijke elementen; 1582-'83.

Invloed in de latere middeleeuwen.

De sobere architectuur der Cisterciënsers heeft zeer lang haar invloed doen gevoelen op die van Vlaanderen en de rest van Nederland. Zo werd in 1486 te Nieuwpoort een schuur gebouwd, waarvan het bestek bewaard bleef³⁹. Een reconstructie, aan de hand daarvan gemaakt, wijst uit, dat er in principe weinig verschil bestaat met die van Ter Doest.

Na verwoesting tijdens de troebelen in het begin van de Tachtigjarige Oorlog werd de kerk te Oost-Souburg op Walcheren in 1582-'83 herbouwd⁴⁰ met een dak rustende op houten stijlen, vrijwel als een kloosterschuur (fig. 4). Helaas onttrekt een later tongewelf de kap thans aan het gezicht.

In oostelijk Zeeuws-Vlaanderen staat nog een Brouwershaven", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 15 (1962), kol. 118.

³⁹ Janse en Devlieghe, *o.c.*, blz. 304 en 376.

⁴⁰ B. M. de Jonge van Ellemeet, *Geschiedkundig onderzoek van den rechtstoestand der Zeeuwsche geestelijke goederen van 1572 tot in het begin der 17e eeuw*, diss. Utrecht 1906, blz. 66.

aantal grote schuren met ankerbalkgebinten o.a. te Kloosterzande, Walsoorden en Vogelwaard⁴¹. De invloed der Cisterciënsers is hier duidelijk aanwijsbaar. Een dubbel ankerbalkgebint bezit „Thuus Vermuyden" onder Tholen.

Ook buiten zuidwestelijk Nederland zijn enige gebouwen aan te wijzen, die de invloed van de vroegmiddeleeuwse schurencultuur ondergaan hebben. Wij noemen de 15de eeuwse kerkjes te Paaslo en Nijeveen, beide in de omgeving van Steenwijk, die een driebeukig schip hebben, waarvan het dak door houten stijlen gedragen wordt. Het dak van de kerk te Paaslo heeft bij een restauratie veel aan authenticiteit ingeboet, doch in Nijeveen is de oude constructie nog geheel aanwezig.

Het is een gelukkige omstandigheid, dat de schuur van Ter Doest nog bestaat. Zij is het enige gave voorbeeld in de Nederlanden van mogelijk een honderdtal abdijschuren, die toonaangevend moeten zijn geweest voor de ontwikkeling van het constructieve denken van de middeleeuwse bouwers.

⁴¹ Vr. med. van de heer E. A. Canneman.

SUMMARY

THE ABBEY BARN OF TER DOEST NEAR LISSEWEGE

BY H. JANSE

The barn at Ter Doest (in the vicinity of Lissewege, province of West Flanders, Belgium) dates back to c. 1275 and is a surviving portion of a Cistercian Abbey. The structure consists of a nave and two aisles, the roof being supported by two series of posts. Each opposing pair of posts is connected at the top by means of a tie-beam, which carries a cruck truss (see fig. 1). In contrast to the roofing constructions usual for churches and houses in the 13th century, we find that here the emphasis is already on the lengthwise connection of the roof.

Before 1300 the Cistercians undoubtedly built a great number of these large barns. In the Netherlands (including Flemish Belgium) their number may be estimated at about a hundred, of which the barn at Ter Doest is the sole surviving specimen. The barns were used for the storage of the crops, yielded by the considerable stretches of land that had been reclaimed by the Cistercians in the 12th and 13th centuries. The Abbeys of Ter Duinen and Ter Doest for instance owned many tilled grounds in the present provinces of West Flanders and Zeeland.

The aisled type of barn existed long before

the foundation of the Cistercian Order. Examples of the type have been known to exist from as early as the beginning of the Christian era. So the roofing construction of the barn of Ter Doest is not in itself an exceptional phenomenon, but it does show several details which have proved of great importance for the subsequent development of roofing constructions in the Netherlands. What comes to the fore in this structure is the fact that the cruck trusses are superimposed on the upright posts and tiebeams. In the roof of Ter Doest we find the earliest use known to us of posts which take the thrust of the roof structure, a form of construction that should be seen as originating from the method which places the posts slantwise and thus increases the available amount of room. A fine example of the construction is the barn at Dorchester (Oxfordshire, England), where vertical posts occur as well as posts placed aslant.

Since 1300 the cruck truss has been the generally accepted method for the construction of timber roofs in the Netherlands in the widest sense, i.e. including Belgian and French Flanders.

TOELICHTING BIJ DE EXCURSIES

SLUIS. Oorspronkelijk Lamminsvliet genaamd. Gesticht ± 1280 als voorhaven van Brugge. Verloor zijn betekenis tengevolge van de verandering van het Zwin. Stadsrechten 1290. De middeleeuwse vestingwerken in 1598 e.v. vervangen door versterkingen van het gebastioneerde stelsel, die in 1702 door Menno van Coehoorn verbeterd werden. Van de *hoofdwal* verkeren zes bastions, de tussenliggende courtines en de in 1781 vernieuwde *Zuidpoort* nog in goede staat; de hoofdwal is in 1948 gerestaureerd.

De beide hoofdkerken zijn reeds lang geleden verdwenen; de O.L. Vrouwekerk tengevolge van de Tachtigjarige Oorlog, de Sint Janskerk tengevolge van een brand in 1811. Het kasteel aan het oostelijke uiteinde werd in 1794 verwoest door de Fransen, waarna de bouwvallen in 1818 voor afbraak zijn verkocht.

Stadhuis, oudtijds „poorthuis” (bestemd voor vergaderingen en feesten, evenals de „poortersloge” te Brugge). De bouw begon in 1390 en was vrijwel voltooid in 1393, toen het door brand geteisterd werd. Het uit dezelfde tijd daterende schepenhuis, dat tegen de noordzijde stond werd onmiddellijk hersteld, het „poorthuis” pas in 1423 e.v. In 1798 is het schepenhuis afgebroken. Van 1894 tot 1904 ingrijpend gerestaureerd. Bij de verwoesting van de stad in 1944 zeer zwaar beschadigd. Bij de restauratie, die van 1945 tot 1962 geduurd heeft, zijn een aantal fouten van de vorige restauratie ongedaan gemaakt (zo kregen de vensters van de hoofdverdieping uitgezonderd één aan de zuidzijde geen rondbogen met driepassen meer, zoals de bovenvensters, maar eenvoudige segmentbogen). Het belfort werd geheel herbouwd. Op de plaats van het voormalige schepenhuis werd een nieuwe zijvleugel opgetrokken. Inwendig was de tweebeukige overwelfde benedenruimte vrijwel onbeschadigd gebleven. De hoofdverdieping is thans tot raadzaal ingericht. Hier is het in 1735 door J. P. van Bourscheit de Jonge ontworpen hek van de vierschaar uit het raadhuis van Middelburg opgesteld. Het was daar in 1741 geplaatst doch in 1838 was het overgebracht naar het Gerechtshof, waar het tot voor kort gebleven is. De gotische balkneuten en sleutelstukken met o.a. historische en bijbelse voorstellingen, die in 1944 verbrand zijn, konden voor een deel aan de hand van foto's en gipsafgietsels gekopieerd worden. Men vindt deze kopieën op de bovenverdieping. De burgemeesterskamer op deze bovenverdieping heeft

een wandbekleding gekregen van oud goudleer en een schouw met antieke gotische wangen.

LISSEWEGE

Van de *Cisterciënserabdij Ter Doest*, gesticht in de 12de eeuw bestaan nog de schuur (1275) en de hoeve (17de eeuw). *De schuur* meet 55 x 22 m en is de enige kloosterschuur uit die tijd, die in de Nederlanden bewaard gebleven is. Ter Doest werd in 1559 als dotatie aan het nieuwe bisdom Brugge geschonken, dat het in 1624 overmaakte aan de abdij Ter Duinen, die in de refuge van Ter Doest te Brugge gehuisvest was geworden. Ter Doest werd verder als hoeve gebruikt.

Kapelletje aan de ingang van de weg naar de abdij, 1687.

O.L. Vrouwekerk. Typische bakstenen kerk uit de 13de eeuw, waar elementen uit de Scheldegotiek samengaan met een grondplan, dat ontstaan is onder Franse invloed (overhoekse kapellen ontleend aan Saint Yved te Braisne in Champagne). Het koor en het transept dateren uit het tweede kwart van de 13de eeuw, het schip en de toren uit de tweede helft van de 13de eeuw. Koor en dwarspand met triforium en buitenloopgang. In het schip een schijntriforium en een binnenloopgang. De toren heeft een verder geëvolueerde vorm dan die van Damme. De gewelven in koor en dwarspand, daterend uit het einde van de 19de eeuw, vervangen de gewelven uit 1644-1650.

Oksaal, orgelkast en preekstoel: 1652; schilderij van J. van Oost uit Brugge, 1651, afkomstig van het retabel in de noordapsis. Mariabeeld uit het begin van de 17de eeuw, waarschijnlijk in de trant van het veel oudere, z.g. mirakuleuse beeld dat te Lissewege het middelpunt van vele bedevaarten was. Door inkomsten, die hieruit voortvloeiden, was het mogelijk de grote kerk te bouwen.

DAMME. Gesticht in de 12de eeuw aan het Zwin als voorhaven van Brugge. Bloei in de 13de en 14de eeuw (stapelplaats van wijn en haring). De stad was versterkt met stadspoorten, in 1616 vervangen door vestingwerken van het gebastioneerde stelsel, dat nu nog gedeeltelijk in het landschap te herkennen is.

Stadhuis, 1464-1467 opgetrokken naar plannen van Govaert de Bosschere uit Brussel. De overwelfde benedenruimten dienden als verkoop- en

stapelruimten. In de bovenverdieping bevonden zich de lokalen voor bestuur en rechtspraak. Balksleutels van Wouter van Inghe uit Sluis (1465). In een gedeelte van de vroegere vierschaar werd een klein museum ondergebracht. In de toren twee klokken (1392 en 1398).

Standbeeld van J. van Maerlant door H. Pickey uit Brugge (1860).

Woonhuizen. Sint Christoffelhoeve (bij de brug), 18de eeuw; Grote Sterre (aan de Markt), 15de eeuw, Brugse gevelstijl.

Molen, 1867.

Huis Sint Jan (van Maerlantmuseum), 15de eeuw; in 1468 werd er het huwelijk van Karel de Stoute en Margaretha van York gesloten. Interieur bevat nog talrijke elementen uit de 15de eeuw.

Sint Janshospitaal. Opgericht in het begin der 13de eeuw door de stad. Gevel van het hoofgebouw verwant met het Sint Janshospitaal te Brugge. Bekapping uit de 13de eeuw. Museum met voorwerpen uit het historisch bezit van het hospitaal.

O.L. Vrouwekerk. In het tweede kwart van de 13de eeuw werd een driebeukige kruiskerk met westtoren gebouwd. Middenschip zonder triforium. Scheldegotiek. In de tweede helft van de 13de eeuw werden bij het koor twee zijkooren gebouwd, even breed als het middenkoor. Zo ontstond een hallekoor. De koorpartij werd omstreeks 1300 verlengd. In 1725 werden de zijbeuken en het transept afgebroken.

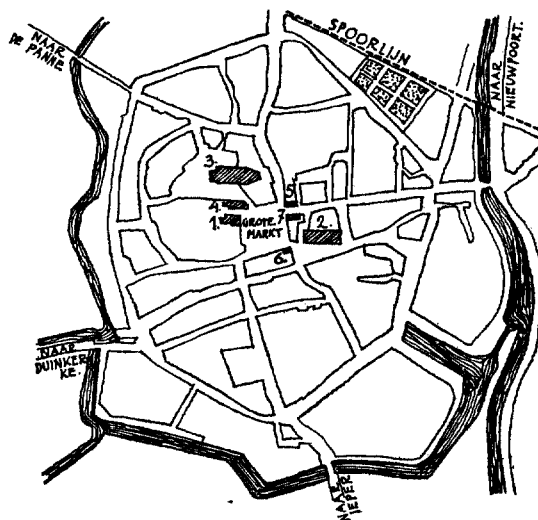
Fragment van het stenen oksaal uit 1555 (Joos Aerts en Jan de Smet uit Brugge). Orgel, 17de eeuw; preekstoel, 1675; houten apostelbeelden en gewelfsleutels uit de 14de eeuw.

VEURNE

Stadhuis: linkergedeelte uit 1596, rechtergedeelte uit 1612-1613. Gevels typisch voor lokale vroeg-Renaissance: Tudor- of korfboog boven vensters, schelpmotieven, „tabernakel“-vensters. Pui herbouwd. Zalen met Mechels en Corduaans leder. In de vergaderzaal portretten van Albrecht en Isabella.

In het park achter het stadhuis ligt een hoogte die waarschijnlijk de plaats van de *oude burcht* aanduidt.

Gerechtshof (voormalig Landhuis van de kaselrij). Renaissance-gebouw. Data in schouw (1618), deuren (1619), balk en achtergevel (1621). Schouw van Hieronymus Stalpaert

VEURNE

1. Stadhuis, 2. St. Nikolaaskerk, 3. St. Walburgakerk,
4. Gerechtshof, 5. Spaans paviljoen, 6. Hoge Wacht,
7. Oude Vleeshal.

in de wandelzaal (1618). De toren, die nog gotisch tracerwerk vertoont, is gedateerd 1628.

Spaans Paviljoen. 15de eeuws, ingericht als stadhuis. Heeft voorkomen van een woontoren; het huis ten oosten werd in 1530 verbouwd en bij het complex betrokken (Brugse gevelstijl).

Vleeshal, 1615 (te vergelijken met de gevels van het stadhuis), *Hoge Wacht*, 1636 (Markt), *de Nobele Rose*, 1575 (Noordstraat), *de Valk*, 1624 (Markt) in Brugse stijl. Veel gevels uit de 17de en 18de eeuw.

Sint Walburgakerk. Gedeeltelijk op de plaats van het koor van een Romaanse kruiskerk werden in de tweede helft van de 13de eeuw een koor (met omgang en koorkapellen) en de westmuur van een dwarspand gebouwd. Na sloping van de Romaanse gedeelten werd in het begin van de 19de eeuw de kerk op haar huidige grootte voltooid. Het koor vertoont invloed van de Franse vroege gotiek. De 14de eeuwse westtoren werd nooit voltooid. Gestoeite uit 1596 door Otmaar van Ommen uit Antwerpen; in 1908 werden het orgel, het oksaal en de aansluitende koorbanken (1611-1616, 1629) verplaatst naar de eindmuur van de kerk. Preekstoel, 1727, door H. Pulinx uit Brugge.

Sint Nikolaaskerk. Hallekerk. Belangrijk beeldhouwd westportaal uit de 13de eeuw met de figuren van de vierentwintig Ouderlingen en de Oordelende Christus.

IEPER. Tijdens de oorlog 1914-1918 totaal verwoest. De kerken en de belangrijkste monumenten werden in hun vroegere vorm herbouwd.

Halle. Omstreeks 1250 werd begonnen met de bouw van de oostvleugel en het belfort; omstreeks 1285 volgde het westelijk gedeelte. Het „Stedehuis” (tegenover Sint Maartens) was grotendeels 15de eeuws, het „Nieuwwerk” (oostkant) dateerde uit 1622-1623. Bij de herbouw werd ook de oude bekapping gekopieerd.

Vleeshuis (museum), vertoont in de benedenverdieping invloed van de halle. De tweede verdieping en de trapgevels zijn van later (1530).

Tempeliershuis, 13de eeuws, invloed van de halle. Werd omstreeks 1900 gerestaureerd en vergroot.

Houten gevel (Rijselstraat); *Huis Biebuyck* (Diksmuidestraat) 1544; *Mergbelynckhotel*, 1774-1777 door architect Gombert uit Rijsel (museum); *Godshuis Belle*, kapelgevel gedaateerd 1616. Schilderij „Madonna met schenkers”, ± 1420.

Rijselpoort (einde 14de eeuw).

Versterkingen door Vauban (1678, 1684).

Menenpoort (architect R. Blomfield), Engels herinneringsmonument.

Sint Maartenskatbedraal. Begonnen in 1221, gewerkt van oost naar west. Grondplan geïnspireerd op S. Yved te Braisne. Koor: eerste helft 13de eeuw; dwarspand: 2de helft 13de-begin 14de eeuw; schip: 14de eeuw. Herbouwd na de oorlog. Grafmonumenten van de bisschoppen J. Devisschere († 1613), P. Simons († 1605), Rithovius († 1583), J. Chamberlain († 1637). Graf van Louise de Laye († 1552).

De omheining van de doopkapel bestaat uit fragmenten van de afsluiting van de niet meer herbouwde Dekenkapel (± 1625) met gebruik van houten balusters uit koorgestoelte (1598).

15de eeuwse koffer met voorstelling van Sint Joris. Beeld van O.L. Vrouw van Thuyne (begin 17de eeuw).

Sint Pieters. Romaans portaal.

BOEKBESPREKING

J. Vader, Een Oud-Walcherse boerderij, Deel III in de reeks monografieën van het Rijksmuseum voor Volkskunde „Het Nederlands Openlucht Museum”, Arnhem, 1963.

Er is over de Walcherse boerderij en het Walcherse boerenleven zo al het een en ander gepubliceerd. Voor het bouwkundige aspect kan men terecht bij dr. P. J. Boumans *Geschiedenis van de Zeeuwse Landbouw*, en bij drs. R. C. Hekkers artikel over de Zeeuwse boerderij in *Archief Zeeuws Genootschap*.

Ook de daar vermelde oudere plaatselijke deskundigen als K. Wielemaker uit Biggekerke, Polderman uit Nieuw- en St. Joosland en De Hullu uit westelijk Zeeuws-Vlaanderen geven vele bijzonderheden. Van de talrijke bronnen en publikaties op volkskundig gebied levert het overzicht van dr. P. J. Meertens in „De tuin van Zeeland”, *Neerlands Volksleven*, nr. 2, 1963, een volledig beeld. Niemand mene evenwel, dat het boekje van de Walcherse schrijver Vader naast dit alles overbodig zou zijn.

Het betreft hier geen studie, maar een herinnering. De auteur beschrijft de Walcherse hofstede in een samenvattende beschouwing, rijk aan kleurrijke bijzonderheden. Zo kan alleen worden geschreven door iemand die alles zelf heeft gekend en beleefd.

Van vele soortgelijke op de oude dag geschre-

ven herinneringen uit de goede oude tijd onderscheidt het relaas van Vader zich door een pittige stijl en een zakelijke inslag; juist die bijzonderheden worden vermeld, waarop de oudheidkundige belangstelling zich richt. Het is duidelijk, dat hier iemand aan het woord is met een helder hoofd, en die door jarenlange omgang met volkskundigen oog heeft gekregen voor datgene van het vroegere leven, wat van betekenis is om te worden vastgesteld.

Hier past een woord van grote waardering, niet alleen voor de bejaarde auteur, maar ook voor degenen, die hem hebben aangemoedigd, en hem hebben gebracht op het hoge niveau waarvan hij in zijn publikatie over de Oud-Walcherse boerderij blijkt geeft. Publikaties als die, welke hier wordt besproken, zijn zeer verrijkend voor onze kennis van het vroegere woonhuis en bedrijfspand.

Het boekje is door het Openluchtmuseum bijzonder fraai uitgegeven. De met veel zorg gekozen illustraties belichten alle facetten van de Walcherse hoeve en haar interieur. Zij zijn zeer authentiek, en vormen derhalve een waardige pendant van de alle kanten van het leven op de hofstede rakende tekst. Daarbij is de uitgave zo aantrekkelijk, dat het boekje ook hen zal boeien, die zich met de bouw- en de volkskunde als zodanig weinig bezig houden, hetgeen een verdienste is op zichzelf.

C. A. VAN SWIGCHEM

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Prof. Dr. W. Ph.

Coolbaas, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H. Lunsingh Scheur-

leer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Mr. C. A. van Swigchem, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Voorburg / 15 September 1964
Zesde Serie / Jaargang 17 / Aflevering 4
Met Nieuwsbulletin Aflevering 6

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;

Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolbaas, Drs. R. C. Hekker,

Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490—12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

DR. J. E. BOGAERS

Praetorium Agrippinae

Kolom 209

K. G. BOON

Nieuwe gegevens over de Meester van Katharina

van Kleef en zijn atelier

Kolom 241

DR. G. I. LIEFTINCK

De Meester van Maria van Bourgondië en

Roo clooster bij Brussel

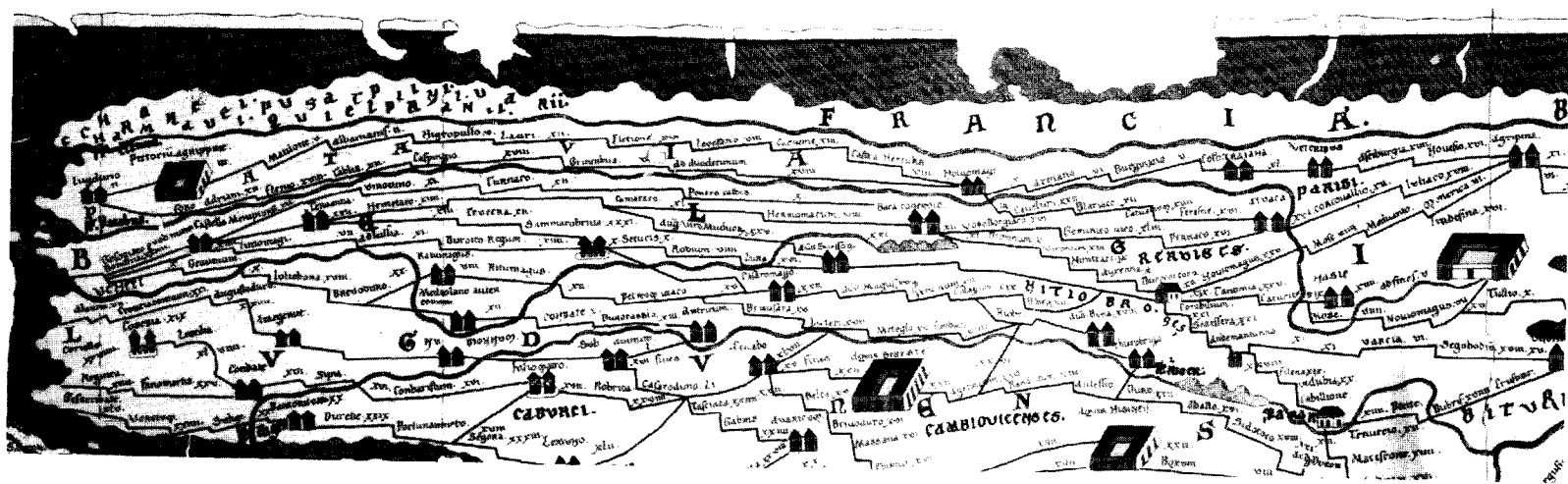
Kolom 255

Boekbespreking

Kolom 293

DEN TACHTIGJARIGEN NESTOR VAN DE ARCHEOLOGIE EN KUNSTGESCHIEDENIS IN ONS LAND, ERELID VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND, WORDEN, NA EEN VIJFTIGJARIG LIDMAATSCHAP VAN DE REDACTIE, DE NAVOLGENDE DRIE ARTIKELEN, DIE BIJ UITSTEK TYPERENDE FACETTEN VAN ZIJN WETENSCHAPPELIJK WERK VERTEGENWOORDIGEN, EERBIEDIG OPGEËDRAGEN.

Afb. 1. Tabula Peutingeriana, deel van segment II en III. — *Peutinger Map, part of segments II and III.*

(Naar K. Miller, *Die Peutingersche Tafel*, Stuttgart 1962)

PRAETORIUM AGRIPPINAE

DOOR

J. E. BOGAERS

A. W. BYVANCK OCTOGENARIO

Deze bijdrage is in de eerste plaats bedoeld als een uiting van bewondering, dankbaarheid en hulde — mede namens de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek — jegens de tachtigjarige schrijver van „Excerpta Romana” en „Nederland in den Romeinschen tijd”, die het werk van de Nederlandse archeologen steeds met de vruchtbare interesse van zijn kritische geest heeft gevolgd.

Op segment II 2¹ van de Tabula Peutingeriana (afb. 1) is ten zuiden van de Fl(uvius) Renus, de (Oude) Rijn, aan de weg die van Noviomagi naar Lugduno loopt, de nederzetting Pretoriū Agrippinae ingetekend. Deze plaats (Praetorium Agrippinae), die volgens de Tabula ligt op een afstand van 2 leugae (Gallische mijlen)² of 4.44 km van Lugduno en 3 leugae of 6.66 km van Matilone, moet dicht bij de monding van de Oude Rijn hebben gelegen, zeer waarschijnlijk op het gebied van de huidige gemeente Valkenburg (Z.-H.).

¹ Volgens de indeling van K. Miller. Zie zijn *Die Peutingerische Tafel*, Stuttgart 1962; id., *Itineraria Romana — römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana (It. Rom.)*, Stuttgart 1916, kol. 27 en 41. Cf. ER (A. W. Byvanck, *Excerpta Romana — De bronnen der Romeinse geschiedenis van Nederland*, I-III, 's-Gravenhage 1931-1947), I, blz. 543 e.v. en de kaart tegenover blz. 590.

² Cf. B. H. Stolte in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (Ber. ROB)*, 9 (1959), blz. 58 e.v. — De Gallische mijl was anderhalf maal zo groot als de Romeinse mijl (ongeveer 1.48 km): ca. 2.22 km.

³ Litteratuur over de opgravingen in het centrum van Valkenburg:

a. A. E. van Giffen, „De Romeinse castella in den dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae) — I. De opgravingen in 1941”, *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek (JVT)*, 25-28 (1940-1944) (*Valkenburg 1*).

b. Id., „Inheemse en Romeinse Terpen. Opgravingen in de dorpswierde te Ezinge en de Romeinse terpen van Utrecht, Valkenburg Z.H. en Vechten”, *Akademie-dagen*, 2 (1948), blz. 91-119.

c. Id., „Three Roman frontier forts in Holland, at Utrecht, Valkenburg and Vechten”, *The Congress of Roman Frontier Studies 1949* (ed. E. Birley), Durham 1952, blz. 31-40.

d. Id., bijgewerkte publikatie van b, in: *JVT*, 29-32 (1944-1948) (*Valkenburg, interimverslag*).

e. Id., „De Romeinse castella in de dorpsheuvel te Valkenburg aan de Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrip-

pinæ) — II. De opgravingen in 1942-'43 en 1946-1950”, *JVT*, 33-37 (1948-1953) (*Valkenburg 2*).

f. Id., „Ausgrabungsergebnisse in römischen Limeskastellen am Rhein in Holland, besonders zu Valkenburg Z. H. (Praetorium Agrippinae)”, *Quintus congressus internationalis limitis Romani studiosorum 1961 (= Acta et dissertationes archaeologicae, III, ed. G. Novak)*, Zagreb 1963 (*Limes-congres Joego-Slavië*), blz. 133-143.

g. Id. — W. Glasbergen in: *L'Antiquité Classique*, 15 (1946), blz. 309 e.v.; 16 (1947), blz. 366; 18 (1949), blz. 421 e.v.; 19 (1950), blz. 433; 21 (1952), blz. 138.

h. (W. Glasbergen,) „De opgravingen in de dorpsheuvel te Valkenburg aan de Rijn — 12e campagne (1962)”, *Verslag over het jaar 1962 gedaan door gedeputeerde staten aan provinciale staten van Zuid-Holland (Verslag G.S. Zuid-Holl. 1962)*, blz. 106-113.

⁴ Oudere litteratuur betreffende de lokalisering van Praetorium Agrippinae: A. W. Byvanck in: *Mnemosyne*, n.s., 46 (1918), blz. 95-100; id. in: *Geschiedkundige atlas van Nederland — De Romeinse tijd en de Frankische tijd*, 's-Gravenhage 1929, blz. 34 e.v.; J. H. Holwerda, *Arentsburg*, Leiden 1923, blz. 157; id. in: *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (OML)*, N.R., 19 (1938), blz. 56; B. H. Stolte in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap (TAG)*, 2de r., 15 (1938), blz. 707-709; H. Hardenberg in: *Die Haghe*, 1942, blz. 170 e.v.; H. Van de Weerd, *Inleiding tot de Gallo-Romeinse archeologie der Nederlanden*, Antwerpen 1944, blz. 49. — De

In het hier volgende wordt een poging gedaan om enige problemen te onderzoeken die samenhangen met de identificatie van Praetorium Agrippinae met de militaire nederzetting(en) in het centrum van Valkenburg.

Op de Tabula Peutingeriana gaat de plaatsnaam Pretoriū Agrippinae vergezeld van een opvallend groot vignet. Dit stelt een vierkant gebouw voor met in het midden een „bassin”, dat aan de voorzijde is afgesloten door een muur met een poort. Dergelijke vignetten zijn op de Tabula meestal gebruikt om er de meer belangrijke badplaatsen mee aan te duiden, die reeds aan hun naam als zodanig kenbaar zijn, bijvoorbeeld Aquis Sestis (Aquae Sextiae)-Aix (in de Provence) en Aquis Calidis (Aquae Calidae)-Vichy. Uit het bij Pretoriū Agrippinae geplaatste vignet valt echter niets te concluderen betreffende de aard en de betekenis van deze nederzetting⁵. De naam wijst beslist niet op een badplaats. We mogen wellicht aannemen dat ten aanzien van dit vignet bij het tekenen van de kaart een fout is gemaakt.

Op de Tabula komen verscheidene plaatsen voor die Praetorium heten; enige hiervan zijn niet, andere wel van een vignet voorzien. Maar deze laatste hebben beslist niet alle hetzelfde

opvatting van A. E. van Giffen ten aanzien van de ligging van Praetorium Agrippinae (zie de titels van *Valkenburg 1* en *2* en *Limes-congres Joego-Slavië*) is o.a. gevolgd door: A. W. Byvanck in: *Oudheidkundig Jaarboek* = *Bull. N.O.B.*, 4de serie, 10 (1941), blz. 62; id., *Nederland in den Romeinchen tijd* (NRT; I-II, Leiden 1943), II, blz. 419 en 422; W. Glasbergen in: *Gedenboek A. E. van Giffen — Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland*, Meppel 1947, blz. 301; H. Hettema, *De Nederlandse wateren en plaatsen in de Romeinse tijd*, 2de dr., 's-Gravenhage 1951, blz. 227; W. Sprey, *Tacitus over de opstand der Bataven*, Groningen-Djakarta 1953, blz. 40; F. Landmeter in: *Handboek der geografie van Nederland*, IV, Zwolle 1954, blz. 204; Goessler in: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie (RE)*, s.v. Praetorium Agrippinae, kol. 1638; H. v. Petrikovits in: *Limes-Studien*, Basel 1959, blz. 89 e.v. en 95; id., *Das römische Rheinland (R.R.)*, Keulen - Opladen 1960, Taf. 2. Een afwijkend standpunt is onlangs met enige aarzeling ingenomen door B. H. Stolte in: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde*, 39 (1963), blz. 85.

⁵ Cf. A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine* (I-IV, Parijs 1931-1960), II/1, blz. 132; B. H. Stolte in: *TAG*, 1938, blz. 708. — A. W. Byvanck heeft (in: *Oudb. Jb.* = *Bull. N.O.B.*, 1941, blz. 61) het „badvignet” rechtstreeks in verband gebracht met het praetorium als onderkomen voor voornamelijk reizigers

vignet. Sommige van de betreffende vignetten zijn niet te onderscheiden van die der badplaatsen⁶, andere niet van die welke elders horrea (publica), staatsmagazijnen, aanduiden. Enkele praetoria gaan vergezeld van een vignet dat door twee torens gekenmerkt wordt en dat meestal gebruikt is om echte steden en hoofdplaatsen van provincies en van (peregrine) civitates of inheemse bestuurseenheden aan te geven⁷. Uit de vignetten op de Tabula mag in het algemeen geen conclusie worden getrokken met betrekking tot de hoedanigheid van de plaatsen die ze aanduiden.

Wat het westelijke gedeelte van Romeins Nederland op de Tabula aangaat zijn de vignetten bij Pretoriū Agrippinae (badgebouw) en Lugduno („stedelijk” vignet) vreemde verschijnselen. Het meest opvallend is echter wel dat bij Foro Adriani helemaal geen vignet voorkomt, ofschoon deze nederzetting de hoofdplaats is geweest van de civitas der Cananefates en in of voor het jaar 162 tot stad is verheven⁸. Er is geen reden om ten aanzien van Lugduno aan een stad of aan de hoofdplaats van een civitas te denken en wat de naam Pretoriū Agrippinae betreft, deze lijkt niet in overeenstemming te zijn met het op de Tabula er bij getekende vignet.

(zie infra). Het was „gebruikelijk, zulk een gebouw naast thermen op te richten” (?); cf. infra n. 19 en R. Cagnat, *Inscr. Graecae ad res Rom. pertinentes (IGRR)*, I, nr. 766, een inscriptie uit 202, die betrekking heeft op Thracia en waarin naast *πραιτώρια βαλανεία* vermeld worden. — Holwerda (*Arentsburg*, blz. 157) was van mening dat het vignet misschien zou „pleiten voor identificering van dit Praetorium met onze vloothaven”.

⁶ Zo ook *Ad pretorium* in Dalmatia; cf. Miller, *It. Rom.*, kol. 475 en B. Saria in: *RE*, XXII, kol. 2537, s.v. Praetorium 7). ⁷ Cf. Miller, *It. Rom.* kol. XLV.

⁸ J. E. Bogaers in: *Ber. ROB*, 10-11 (1960-1961), blz. 303 e.v. Id. in: *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 16 (1963), kol. *229 e.v. N.B.: in kol. *229, in de laatste alinea, komt een grove onjuistheid voor, die hierbij gecorrigeerd moge worden. Blijkens de inscriptie op de mijlpaal van Rijswijk is dit monument tijdens de regering van Decius (249-251) vanwege de [C(ivitas)] ÇANANEFATV(m) geplaatst op een afstand van een of meer LEVG(ae) AB [HADR(i)ani] F(oro). Het „caput viae” van de reeds omstreeks 1500 te Monster of Naaldwijk ontdekte mijlpaal (*CIL*, XIII, 9165 = *ER* II, nr. 377), M(unicipium) A(elium) of A(urelium) c(ananefat(i)um), is ongetwijfeld identiek met de plaats die op de Rijswijkse mijlpaal vermeld is geweest. Naast Nijmegen (Ulpia Noviomagus - Municipium Batavorum) heeft in Romeins Nederland nog een tweede echte stad gelegen, en wel in het weste-

Wellicht hoort dit laatste eigenlijk thuis bij Foro Adriani⁹; bij de naam van deze stad zou men overigens ook — naar het schijnt met nog meer recht — het vignet van Lugduno kunnen plaatsen¹⁰.

Wanneer men afziet van de ligging van Praetoriū Agrippine volgens de Tabula (ten zuiden van de Rijngrens, aan de noordelijke weg door het land der Batavi, halverwege de Maas — Fl(uvius) Patabus — en de Rijn), dan is het de vraag of deze naam op zichzelf aanleiding geeft om te veronderstellen dat er een militaire nederzetting mee bedoeld zou zijn.

Om de naam te verklaren is het noodzakelijk de betekenis te achterhalen van overeenkomstige plaatsnamen, die o.a. enige malen op de Tabula en ook in het Itinerarium Antonini voorkomen ter aanduiding van nederzettingen langs grote wegen in de provincies¹¹.

Het woord praetorium is oorspronkelijk een zuiver technisch woord geweest uit de militaire taal: de woning en de daarbij behorende dienstvertrekken van de praetor of de later in zijn plaats getreden bevelhebber in het legerkamp van de Romeinse troepen. In aansluiting hierop is ook het gebouw waarin de stadhouder van een Romeinse provincie verblijf hield, en dat even-

eens een combinatie vormde van woning en dienstvertrekken, met dit woord aangeduid. In de keizertijd heette zo ook het keizerlijke hoofdkwartier in Rome en — in overdrachtelijke zin — de keizerlijke garde; daarnaast werden praetorium genoemd vorstelijke gebouwen in het algemeen, paleizen of grote villa's op het platteland, maar ook van staatswege opgetrokken huizen die onderdak moesten bieden aan de keizer, de stadhouders en andere hoge keizerlijke functionarissen als ze op reis waren.

Nadat het in de keizertijd gebruikelijk was geworden de eigenlijke woning van de commandant van een legerplaats (dit geldt zowel voor de castra van legioenen als voor de castella van auxilia, hulpstroepen) te scheiden van de dienstvertrekken, d.i. het bureau van de staf of het hoofdkwartier, behield men de naam praetorium voor het eerste gebouw, terwijl het tweede principia werd genoemd¹².

W. Schleiermacher¹³ is wel terecht van oordeel dat de plaatsen die Praetorium hebben geheten, in het algemeen hun ontstaan te danken hebben aan gebouwen die onderdak konden bieden langs de wegen¹⁴, of eventueel aan grote, paleisachtige villa's met landgoederen¹⁵.

Van de praetoria die als „staatshotel" voor

lijke gedeelte van „het eiland der Batavi" tussen de (Oude) Rijn en de Maas. Dit was Forum Hadriani-Municipium A. Cananefat(i)um, de hoofdplaats van de civitas der Cananefates. Over de ligging van Forum Hadriani of „Cananefatenstad" valt verder niets met zekerheid te zeggen. Wel is het waarschijnlijk dat deze nederzetting gelegen heeft te of bij Voorburg, in de nabijheid van het door J. H. Holwerda op het voormalige landgoed Arentsburg opgegraven castellum.

⁹ Cf. B. H. Stolte in: *TAG*, 1938, blz. 708.

¹⁰ Cf. op de Tabula o.a. het vignet bij Noviomagi-Nijmegen, de hoofdplaats van de civitas der Batavi, die — vermoedelijk in de tweede helft van de 2de of in de eerste helft van de 3de eeuw — tot stad is verheven; zie J. E. Bogaers in: *Ber. ROB*, 10-11 (1960-1961), blz. 263 e.v..

¹¹ Zie voor een overzicht van deze plaatsnamen: 1. index A in Miller, *It. Rom.*, s.v. Ad Praetorium e.v., Aritio Pretorio, Augusta Pretoria, Praetorio Latovicorum e.v., Pretorio e.v.; 2. *RE*, II, s.v. Aritium (Hübner) en XXII, s.v. Praetorium 2) tot en met 7) (B. Saria, H. Treidler, I. A. Richmond), Praetorium Agrippinae (Goessler), Praetorium Latobicorum (B. Saria) en Praetorium Mobenum (G. Hölscher).

¹² W. Schleiermacher in: *RE*, suppl. IX, kol. 1180 e.v., ter correctie en aanvulling van *RE*, XXII, kol. 2535-2537 s.v. Praetorium (F. Lammert); cf. R. Fellmann in: *Jahresbericht Gesellschaft Pro Vindonissa*, 1957/58, blz. 81 en 90 e.v. Zie verder Th. Mommsen

in: *Hermes*, 4 (1870), blz. 105, n. 6; id., „Praetorium", *Gesammelte Schriften*, VI, Berlijn 1910, blz. 128-133 (= *Hermes*, 35 (1900), blz. 437-442); A. W. Byvanck in: *Mnemosyne*, 1918, blz. 90; Hardenberg, *o.c.*, blz. 173 e.v., E. Birley, *Roman Britain and the Roman Army*, Kendal 1953, blz. 85 e.v.; H. von Petrikovits, *R.R.*, blz. 31.

¹³ Zie n. 12.

¹⁴ Zie ook R. Cagnat in: *Daremborg-Saglio, Dictionnaire*, s.v. praetorium, blz. 642; Th. Mommsen in: *Ges. Schr.*, VI, blz. 129, n. 1; Grenier, *o.c.*, II/1, blz. 207.

¹⁵ Van geen enkele plaats die Praetorium heeft geheten, valt te bewijzen dat ze haar oorsprong heeft gevonden in een militaire nederzetting (castra legionis of castellum auxiliariorum). Zie daarentegen — in verband met het castellum in Valkenburg-dorp (Z.-H.) — A. W. Byvanck in: *Oudb. Jb.* = *Bull. N.O.B.*, 4de s., 10 (1941), blz. 61, en *NRT*, II, blz. 419. — De plaats Praetoria Augusta (zie B. Saria in: *RE*, XXII, kol. 1607) zou volgens het vermoeden van C. Patsch haar naam te danken hebben aan het hoofdkwartier van Traianus, dat daar gevestigd zou zijn geweest op het einde van de strijd tegen Decebalus. — Dergelijke praetoria kunnen ook dienst hebben gedaan als poststation of als statio van een beneficiarius consularis, of in later tijd een versterkte plaats zijn geworden, bijv. een castellum, maar uit de naam op zichzelf volgt dit gezinszins. Cf. B. Saria in: *RE*, XXII, s.v. Praetorium

hooggeplaatste reizigers hebben dienst gedaan, is geen enkele plattegrond bekend welke men met behulp van een daarbij behorende inscriptie met zekerheid als die van een dergelijk gebouw kan determineren.

Th. Mommsen¹⁶ heeft in verband met het woord praetorium in de betekenis van „das für die amtlichen Reisen des Statthalters eingerichtete Gebäude” o.a. gewezen op de in Bulgarije gevonden inscriptie *CIL*, III, 6123 = 14207, 34 uit omstreeks 61 na Chr. Daarin wordt medegedeeld dat keizer Nero „tabernae et praetoria per vias militares fieri iussit”. Aan deze zin heeft H.-G. Pflaum een uitvoerig commentaar gewijd¹⁷. Viae militares of militares viae¹⁸ — met bijzondere nadruk op het adjectief — waren wegen die door troepen bewaakt werden en waarlangs militaire nederzettingen gelegen waren. Aan dergelijke wegen in de provincie Thracia, die onder Claudius aan het Romeinse rijk was toegevoegd, liet Nero tabernae en praetoria bouwen.

Claudius heeft ongetwijfeld opdracht gegeven in Thracia de nodige wegen aan te leggen en zijn opvolger heeft de daarop betrekking heb-

bende plannen verder uitgevoerd en voltooid. De tabernae en praetoria zijn onderkomens geweest voor reizigers van hoog aanzien, bestemd om hun het vereiste comfort te verschaffen. De tabernae moeten een soort restaurants zijn geweest of pleisterplaatsen, waar de reizigers een maaltijd konden gebruiken, terwijl de paarden gewisseld werden; de praetoria hebben dezelfde functie gehad, maar hierin konden belangrijke reizigers bovendien overnachten¹⁹.

Voor de betekenis van dergelijke praetoria is ook van belang de inscriptie *CIL*, III, 2809 uit Scardona (Municipium Flavium Scardona in Dalmatia). Daarin wordt melding gemaakt van een „praetoriu[m vetustate] conlapsum”, dat Scapul[us Tertullus?] ²⁰, de keizerlijke gouverneur van de provincie Dalmatia, zeer waarschijnlijk tijdens de gezamenlijke regering van M. Aurelius en Commodus (176-180) weer heeft laten opbouwen op kosten van de Burnistae en andere volkeren, „ex pec(unia) [publ(ica)]”. Het onderhoud en het beheer van deze praetoria kwam blijkbaar ten laste van de inheemse „gemeenten”, de civitates.

2), 7) (Romeinse poststations, resp. in Pannonia Superior en Dalmatia) en 3) (plaats in Dacia Malvensis, vermeld op de Tabula Peutingeriana. „Wie schon der Name besagt, ist Pr. eine Befestigung”(??); H. Treidler in: *RE*, XXII, s.v. Praetorium 5), over Ad praetorium, in het binnenland van Klein-Azië, in het grensgebied tussen Cappadocia en Armenia: „wie auch schon der Name die römische Militärstation heraushebt”(?). — In verband met de ontwikkeling van een praetorium geheten nederzetting tot een versterkte plaats is de naam Praetorium Mobenum van belang (cf. G. Hölcher in: *RE*, XXII, kol. 2537, met verwijzing naar *CIL* [III], 14149 (uit 292-305) en [R.] E. Brünnow — A. von Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, II, Straatsburg 1905, blz. 49 e.v.). De genoemde plaats (tegenwoordig Kaşr Bşer) was gelegen in Arabia, in Moab, aan de limes. Daar is in de tijd van Diocletianus een ongeveer vierkant fort gebouwd met een toren op elke hoek (grootste afmetingen 57.05 x 56.75 m); dit werd blijkens de bovenvermelde inscriptie genoemd „castra praetorii Mobeni”. Kennelijk is in dit geval een praetorium, „ein für die amtlichen Reisen des Statthalters und auch andere Reichsbeamten bestimmtes Gebäude”, vervangen door een „castra” (Brünnow-von Domaszewski, *o.c.*, blz. 58). Zie ook infra n. 96.

¹⁶ Zie n. 14.

¹⁷ H.-G. Pflaum, „Essai sur le cursus publicus sous le Haut-Empire romain”, *Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 14 (1940) (blz. 189-391; overdruk, Parijs 1940, zelfstandig gepagineerd: 1-203), blz. 23 e.v. en 31 e.v.

¹⁸ Suetonius, *Augustus*, 49 en Cicero, *In Pisonem*,

40; cf. Pflaum, *o.c.*, blz. 23, 31 e.v. en 112.

¹⁹ Pflaum, *o.c.*, blz. 35 e.v., in tegenstelling tot Th. Mommsen in: *CIL*, III, 6123 („Tabernae intellegae cauponias (= herbergen voor gewone reizigers), quae passim memorantur . . . , praetoria diversoria nobilitaria . . .”), Cf. R. Cagnat in: Daremberg-Saglio, *Dictionnaire*, s.v. praetorium, blz. 642; F. Gündel in: *Mitteilungen über römische Funde in Hedderheim*, VI, Frankfurt a. M. 1918, blz. 48; A. W. Byvanck in: *Mnemosyne*, 1918, blz. 90, en in: *Oudh. Jb. = Bull. N.O.B.*, 1941, blz. 61; Birley, *o.c.*, blz. 85: „tabernae et praetoria . . . , two different types of building, which we may render as inns and villas or (in the Indian sense) bungalows . . .”; R. MacMullen, *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*, Cambridge, Mass. 1963, blz. 119. Zie voor een andere inscriptie uit Thracia waarin dergelijke praetoria vermeld worden: *IGRR*, I, nr. 766 (cf. supra n. 5), uit 202; hierover Mommsen in: *Ges. Schr.*, VI, blz. 129, n. 1 en Pflaum, *o.c.*, blz. 164 e.v. — In plaats van het woord praetorium in de hier aangegeven betekenis wordt ook vaak mansio gebruikt, waarvan de inhoud echter algemener is. De praetoria langs de grote wegen behoorden tot de mansiones, maar waren, zoals gezegd, in het bijzonder bestemd voor hooggeplaatste reizigers. Zie over de verschillende posten langs de wegen (stationes, mutationes, mansiones enz.), die betrekking hebben gehad op de politie, de cursus publicus (keizerlijke post) en het reizigersverkeer: Grenier, *o.c.*, II/1, blz. 199 e.v.; Pflaum, *o.c.*, blz. 149 e.v. en 174 e.v. Over praetoria-mansiones: F. Gündel, *o.c.*, blz. 15-50, speciaal 36-50, en 84-90; G. Wolff in: *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Ber. RGK)*, 9 (1917), blz. 76-83 en id., 11

Ter verklaring van de naam Praetorium Agrippinae zal men vooral dienen te denken aan zulk een praetorium, op grond van de ligging van de zo geheten plaats aan een belangrijke militaire weg en omdat het onaannemelijk is dat deze naam in eerste instantie gehecht zou zijn aan een nederzetting van andere aard, bijvoorbeeld een militaire. De naam maakt de indruk gegeven te zijn aan een nieuwe stichting, een praetorium in de zin van een van staatswege gebouwd „hotel”, waaraan in het bijzonder de vrouwelijke persoonsnaam Agrippina is verbonden.

Wanneer wij ons baseren op archeologische gegevens uit Romeins Nederland, dan lijkt het niet erg waarschijnlijk dat met deze laatste Agrippina (Maior of de Oudere)²¹, de dochter van Agrippa en Iulia bedoeld is, die haar echtgenoot Germanicus — in de jaren 13-16 na Chr. opperbevelhebber van de legers aan de Rijn — naar Germania gevolgd is²². Vondsten welke met zekerheid dateren uit de tijd waarin zij in het gebied van de Beneden-Rijn heeft verbleven, zijn uit het westelijke deel van de „insula Bata- vorum” tot nu toe niet bekend geworden en men

(1918/1919), blz. 89-92; H. Mylius in: *Bonner Jahrbücher (BJ)*, 140/141 (1936), blz. 315 e.v. (praetorium van Nida-Hedderheim); A. W. Byvanck in: *Oudb. Jb.* = *Bull. N.O.B.*, 4de s., 5 (1936), vooral blz. 103; id. in: *Oudb. Jb.*, 1941, blz. 61; id., *NRT*, II, blz. 339-341 (over de door A. E. Remouchamps en J. H. Beckers te Stein opgegraven z.g. peristylvilla; zie *OML*, N.R., 9 (1928), blz. 4-9 en 22-47. N.B.: het gebouw ten oosten van het praetorium of de mansio van Stein heeft waarschijnlijk grotendeels dienst gedaan als stalling voor paarden, muilezels en voertuigen van reizigers; in *NRT*, II, blz. 341, n. 1 wordt ten onrechte verwezen naar *OML*, 1921, pl. VI: de principia in de legioensvestingen te Vetera en Lambaesis); id., *ER*, III, blz. 44 e.v.; Birley, o.c., blz. 85 e.v.; G. S. Keeney in: *Archaeologia Aeliana (AA)*, 4de s., 12 (1935), blz. 255 (mansio te Housesteads); P. Salway in: *AA*⁴ 36 (1958), blz. 235 e.v.; Grace Simpson, *Britons and the Roman Army*, Londen 1964, blz. 94 e.v.; H. von Petrikovits in: *BJ*, 143/144 (1939), blz. 408-423 (mansio bij Cond in de buurt van Monreal); id., *R.R.*, 68; id. in: *BJ*, 161 (1961), blz. 449 (praetorium te Novaesium-Neuss); R. Laur-Belart in: *Limescongres Joego-Slavië*, blz. 74 („Praetorium mit Bad” in Augusta Raurica-Augst).

²⁰ Cf. *Prosopographia Imperii Romani*, 1ste ed., III, blz. 180, nr. 190 en 192.

²¹ A. W. Byvanck heeft vroeger (zie *Mnemosyne*, 1918, blz. 91 e.v.) in verband met Praet. Agr. aan Agrippina Maior gedacht. Zie ook Holwerda, *Arentsburg*, blz. 157; aan de beweringen van Holwerda, (o.c., blz. 156 e.v.) over een Romeinse nederzetting te Arentsburg in „de eerste jaren onzer jaartelling”, kan

kan zich moeilijk voorstellen dat een nederzetting langs de Oude Rijn naar haar genoemd zou zijn.

Des te meer reden is er om in dit verband de aandacht te vestigen op Agrippina (Minor)²³, de vierde vrouw van Claudius, met wie deze keizer op een van de eerste dagen van het jaar 49²⁴ in het huwelijk is getreden en die daarna spoedig zeer grote invloed en macht heeft gekregen²⁵.

De naam Praetorium Agrippinae moet m.i. gezien worden naast die van de Romeinse stad Keulen, die in 50 na Chr. colonia is geworden en officieel genoemd werd Colonia Claudia Ara Agrippinensis (of Agrippinensium) (C.C.A.A.), eveneens naar Claudius' toenmalige echtgenote, Agrippina, die op 6 november 15 of 16 in Keulen, toentertijd Oppidum Ubiorum geheten, geboren was als dochter van Germanicus en Agrippina de Oudere²⁶.

Uit Tacitus' *Annales* krijgt men de indruk dat Agrippina de Jongere pas in het jaar 50 op het toppunt van haar macht is gekomen. Ruim een jaar heeft ze nodig gehad om Claudius er toe te brengen haar zoon uit haar eerste huwelijk, Domitius²⁷, de latere keizer Nero, te adopteren²⁸.

ik geen geloof hechten.

²² Cf. W. F. Akveld, *Germanicus*, Groningen 1961, blz. 35 e.v.

²³ Zie B. H. Stolte in: *TAG*, 1938, blz. 706 e.v.; A. W. Byvanck in: *Oudb. Jb.*, 1941, blz. 61, waar zowel Praet. Agr. als Lugdunum (op Insula Batavorum; zie Ptolemaeus, *Geogr.*, II, 8, *Itinerarium Antonini* en *Tabula Peutingeriana*) in verband worden gebracht met het keizerlijke paar Claudius-Agrippina (Claudius is in 10 voor Chr. geboren te Lugdunum-Lyon. Praet. Agr. en het vlak daarbij gelegen Lugdunum — Katwijk? — zouden beide aan de Rijn bij de monding van deze rivier gesticht zijn omstreeks het midden van de 1ste eeuw); Byvanck, *NRT*, I, blz. 195; id., II, blz. 419 en 422; Sprey, o.c., blz. 40; Goessler, o.c., kol. 1637 e.v. — Zie in verband met de eventueel „keizerlijke” naamgeving van Praet. Agr. en Lugdunum de hypothese van A. Riese, „Über die zwanzigste Legion und ihre Beinamen”, *Germania*, 2 (1918), blz. 10-14; hiertegen: E. Ritterling in: *RE*, s.v. Legio, kol. 1244, 1758, 1780 en 1798.

²⁴ Niet in het jaar 48, zoals herhaaldelijk beweerd is. Cf. Van Giffen, o.a. in: *Valkenburg 1*, blz. 74; Sprey, o.c., blz. 40; Goessler, o.c., kol. 1637. — Zie Tacitus, *Annales*, XII, 5-9; *CIL*, XI 6236; Suetonius, *Claudius*, 29.

²⁵ Cf. Tacitus, *Ann.*, XII, 25-27.

²⁶ Zie *RE*, s.v. Iulius 556) (Lackeit), kol. 909 e.v.

²⁷ Zijn vader heette Cn. Domitius Ahenobarbus; zie vorige noot.

²⁸ Tacitus, *Ann.*, XII, 25: in het jaar 50 tijdens het consulaat van C. Antistius en M. Suillius; cf. H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, 229, regel 57-60.

Haar grote invloed op Claudius heeft zich daarna o.a. gemanifesteerd in de verheffing van haar geboorteplaats Keulen tot Romeinse colonia en in de naamgeving van deze stad²⁹. Het is niet waarschijnlijk dat de naam Praetorium Agrippinae eerder ontstaan is dan die van Keulen als Romeinse stad; men mag wel aannemen dat de stichting en naamgeving van Praetorium Agrippinae niet voor het jaar 50 hebben plaats gevonden.

A. E. van Giffen en — in navolging van hem — tal van anderen hebben, zoals gezegd, na de grote oudheidkundige ontdekkingen welke sinds 1941 gedaan zijn in Valkenburg-dorp, gemeend aan de Romeinse militaire nederzetting welke daar heeft gelegen, de naam Praetorium Agrippinae te mogen verbinden.

Het feit dat in de Valkenburgse dorpsheuvel overblijfselen van castella zijn aangetroffen, kan op zichzelf echter geen argument zijn om deze vindplaats te identificeren met het van de Tabula Peutingeriana bekende Praetorium Agrippinae.

Volgens Van Giffen zou het eerste castellum van Valkenburg gebouwd zijn in het voorjaar van 42³⁰. Hoewel men mag twifelen aan de juistheid van dit jaartal — op grond van de vondsten is het m.i. mogelijk dat de oudste periode begonnen is op het einde van de regering van Tiberius (14-37), tijdens het bewind van Caligula (37-41) of in het begin van de regering van Claudius (41-54)³¹ —, is het duidelijk dat dit castellum niet pas in het jaar 49 of 50 kan zijn aangelegd.

Eerst het vierde castellum, d.w.z. dat van pe-

riode 3, zou, aldus Van Giffen, Praetorium Agrippinae hebben geheten³². Dit castellum zou bestaan hebben tussen 47, het jaar waarin Chausische zeerovers onder leiding van de Cananafaat Gannascus het fort van periode 2 verwoest zouden hebben, en 69, toen de opstand van de Bataven onder leiding van Iulius Civilis is uitgedbroken³³. Een zeer duidelijke brandlaag dekt de overblijfselen van deze periode af³⁴. Wanneer het castellum van periode 2 werkelijk in het jaar 47 is verwoest, dan is het — gezien de resultaten der opgravingen, waarbij de continuïteit van de verschillende perioden opvalt, en wegens het in 47 door Claudius aan Corbulo, de toenmalige commandant in onze streken, gegeven bevel om alle troepen op de linker oever van de Rijn terug te trekken — niet erg waarschijnlijk dat het vierde castellum pas in het jaar 49 of 50 of nog later is gebouwd. Als eerst in die tijd de naam Praetorium Agrippinae aan het toen vermoedelijk reeds enige jaren oude fort van periode 3 gegeven zou zijn, dan moet deze een andere naam vervangen hebben. Dit lijkt op zichzelf al niet aannemelijk. Maar bovendien: waarom zou de militaire nederzetting in Valkenburg-dorp plotseling Praetorium Agrippinae genoemd kunnen zijn?

Eén gebouw in het castellum heeft praetorium geheten, namelijk de woning van de commandant³⁵. Ten onrechte heeft Van Giffen herhaaldelijk het centrale gebouw van het kamp, het hoofdkwartier (= principia³⁶), praetorium genoemd³⁷. De woning van de commandant in Valkenburg-dorp heeft verder — in tegenstelling tot wat Van Giffen heeft verondersteld — m.i.

— In *Ann.*, XII, 26 wordt medegedeeld dat daarna aan Agrippina de titel Augusta is verleend.

²⁹ Tacitus, *Ann.*, XII, 27.

³⁰ Zie o.a. Van Giffen in: *Valkenburg 1*, blz. 171 e.v. en *Valkenburg 2*, blz. 119 e.v.; in verband met de terra sigillata: W. Glasbergen in: *Valkenburg 1*, blz. 215 en *Valkenburg 2*, blz. 127; over de munten: J. Gerritsen in: *Valkenburg 2*, blz. 166-179.

³¹ Cf. H. von Petrikovits in: *Limes-Studien*, blz. 93 en *R.R.*, blz. 35 e.v., over de organisatie van de limes langs de Rijn; J. Gerritsen in: *Valkenburg 2*, blz. 178 („Het ligt dus voor de hand de aanwezigheid van deze munten [uit de tijd van Caligula en daarvoor] in verband te brengen met een Romeinse veldtocht tijdens of kort na de regering van Caligula...”).

³² Zie o.a. *Valkenburg 1*, blz. 64 e.v. en 172-174; *Valkenburg 2*, blz. 121.

³³ In *Valkenburg 1*, blz. 274, nr. 8 wordt door J. Gerritsen een dupondius van Nero vermeld, die tot periode 2 zou behoren. Vermoedelijk is hier een fout gemaakt, die overigens niet gecorrigeerd is in

Valkenburg 2, blz. 173, nr. 48.

³⁴ Van Giffen in: *Valkenburg 2*, blz. 119 en 121.

³⁵ Cf. supra kol. 213 en 214 en vooral Fellmann, *o.c.*, blz. 75 e.v.

³⁶ Fellmann, *o.c.*, blz. 75 e.v. en W. Schleiermacher in: *RE*, suppl. IX, s.v.

³⁷ Cf. W. Schleiermacher in: *Trierer Zeitschrift (TZ)*, 18 (1949), blz. 243 e.v. met n. 3. — Onder principia verstond Van Giffen aanvankelijk de voorhal („exercitiehul”) van het hoofdkwartier, die zich heeft uitgestrekt over het midden van de via principalis; zie *Valkenburg 1*, blz. 92, 145-148, 168 en 170. In *Valkenburg 2*, blz. 118 en *Limes-congres Joego-Slavië*, blz. 137 e.v. wordt het gehele „middengebouw” (hoofdkwartier) principia genoemd. — Zie over de „praetoria” (= principia) van Valkenburg-dorp: o.a. *Valkenburg 1*, blz. 83-93, 125, 148 en 168-170; *Valkenburg, interimverslag*, blz. 27 e.v.; *Valkenburg 2*, blz. 11 en 24 e.v.

³⁸ (W. Glasbergen in:) *Verslag G.S. Zuid-Holl.* 1962, blz. 107 e.v. en foto of blz. 111. Als deze in-

nooit een onderdeel gevormd van het hoofdkwartier. Tijdens de jongste opgravingscampagne in de Valkenburgse dorpsheuvel, in 1962, zijn in het rechter (= zuidelijke) gedeelte van de praetentura van het fort van periode 1 sporen ontdekt van een groot gebouw met een binnenplaats, die door een galerij met zware houten pijlers omgeven is geweest; zeer waarschijnlijk betreft het hier het praetorium³⁸. Aangaande deze woning in de latere perioden is tot nu toe niets bekend geworden. Om hierover te kunnen oordelen, is het in de eerste plaats noodzakelijk dat de plattegronden van alle zeven vestingen, voor zover deze thans zijn opgegraven, in hun geheel gepubliceerd worden.

Hoe dan ook, het lijkt niet erg geloofwaardig dat het praetorium van de commandant van het castellum in Valkenburg-dorp iets te maken heeft gehad met de naam Praetorium Agrippinae. Er is evenmin reden om te veronderstellen dat deze naam oorspronkelijk enkel betrekking heeft gehad op een „staatshotel” dat gelegen was in een bij het castellum behorende, min of meer burgerlijke nederzetting, een vicus, en dat de vicus en het castellum later naar dit praetorium genoemd zouden zijn. Inderdaad zijn in Valkenburg-dorp sporen gevonden van een vicus, maar deze schijnt pas ontstaan te zijn in de Flavische tijd³⁹.

Naast de belangrijke gegevens die de Tabula Peutingeriana (en indirect ook het Itinerarium Antonini)⁴⁰ heeft te bieden met het oog op de lokaliserings van Praetorium Agrippinae, heeft Van Giffen herhaaldelijk⁴¹ als argument voor

terpretatie juist is, dan kan er in Valkenburg, per. 1, geen sprake zijn geweest van een „combination of praetorium (commander's quarters) and principia (administrative block)” (I. A. Richmond in: *The Journal of Roman Studies*, 42 (1952), blz. 130, in aansluiting op de opvatting van Van Giffen, o.a. gepubliceerd in *Valkenburg 1* en *Valkenburg, interimverslag*; zie echter ook *Valkenburg 2*, blz. 24 e.v. en 118); cf. W. Schleiermacher in: *TZ*, 18 (1949), speciaal blz. 244; Fellmann, o.c., blz. 81, 106-108, 113 e.v. en 123 e.v. In Valkenburg, per. 1-4 zijn aan de westelijke zijde van de principia hoogstens nog rudimenten te herkennen van wat in een vroegere tijd de woning van de commandant zou zijn geweest; cf. de principia van de Augusteïsche legioensvesting te Haltern en de Claudische principia in Vindonissa (Fellmann, o.c., blz. 99, 102, 111 e.v. en 123 e.v., en — over de jongste opgravingen in Haltern — H. Aschmeyer in: *Germania*, 37 (1959), blz. 287-290).

³⁹ (W. Glasbergen in:) *Verslag G.S. Zuid-Holl.* 1962, blz. 108 en infra kol. 233-235.

zijn opvatting naar voren gebracht een graf-fito, voorkomende op een buikscherv van een gladwandige kruik, welke in 1941 in Valkenburg-dorp is opgegraven (afb. 3⁴²). Deze graf-fito zou rechtstreeks wijzen op de naam van het castellum, namelijk Praetorium Agrippinae. Vanzelfsprekend kan een dergelijke scherv nooit als bewijs gelden voor de stelling dat de vesting van Valkenburg-dorp identiek zou zijn met het Praetorium Agrippinae van de Tabula.

In verband met deze kwestie is het zaak het betreffende stuk nog eens aan een onderzoek te onderwerpen. De tekst, die over drie regels verdeeld is, luidt: ---A MA--- [A]GRIPPINA 43
---/---xxx---

Wanneer men de gegevens nagaat die ter beschikking staan over de omstandigheden waarin de scherv is gevonden, dan blijkt dat het helemaal niet aannemelijk is dat dit stuk, zoals Van Giffen heeft gezegd⁴⁴, afkomstig is uit de bouwlaag van periode 3 en dus — volgens diens mening — in het jaar 47 of iets later daarin terecht is gekomen. De vondst is ingetekend in *Valkenburg 1*, op pl. 12 (werkput II a, vak N-16), als nr. 901⁴⁵, liggend op 0.45 m + N.A.P., op een laag van organisch materiaal (mest). Op pl. 12 kan men op hetzelfde niveau in de onmiddellijke nabijheid van nr. 901 nog vijf andere vondstnummers aantreffen, namelijk 823, 829, 830, 900 en 902. De laatstgenoemde worden volgens de vondstenlijst⁴⁶ zonder uitzondering gerekend tot periode 2. Het bovvermelde organische materiaal behoort eveneens tot periode 2 en is doorsneden door fundamentgreppels met palen van periode 3. Als scherv 901

⁴⁰ Cf. *Valkenburg 1*, blz. 173.

⁴¹ Zie o.a. *Valkenburg 1*, blz. 173 e.v. (cf. H. Brunsting in: *Valkenburg 1*, blz. 201: 1 en 204: 1); *The Congress of Roman Frontier Studies 1949*, blz. 36 e.v.; *Valkenburg, interimverslag*, blz. 26; *Valkenburg 2*, blz. 121. Cf. Sprey, o.c., blz. 40.

⁴² *Valkenburg 1*, afb. 44; zie ook *id.*, afb. 54: 1.

⁴³ Het is mogelijk dat de laatste vier streepjes (van NA) alleen betrekking hebben op een N, en dat het derde streepje gecorrigeerd is door middel van het vierde, ofwel dat dit alleen een beschadiging is. Een andere mogelijkheid is dat het laatste streepje verdubbeld zou moeten worden tot I[I = E, zodat het einde van de tweede regel dan zou luiden: NE.

⁴⁴ In: *Valkenburg 1*, blz. 174 en *id.* 2, blz. 121.

⁴⁵ Zie *Valkenburg 1*, blz. 189: 901. Het stuk met de graffito is gevonden tezamen met terra sigillata- en ruwwandige scherven uit de Claudische tijd; cf. H. Brunsting in: *Valkenburg 1*, blz. 201: 1, en W. Glasbergen in: *id.* 1, blz. 213, afb. 59: 2.

⁴⁶ *Valkenburg 1*, blz. 188 e.v.

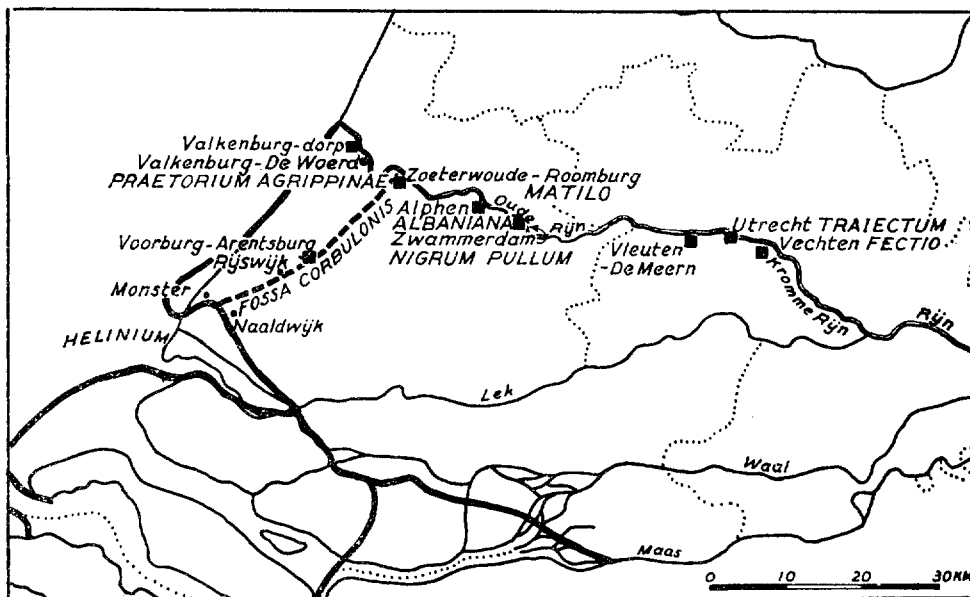

Fig. 1. Het westelijk gedeelte van de Romeinse verdedigingslinie (limes) langs de Rijn in de provincie Germania Inferior (schaal 1 : 1 000 000). *The Western part of the Roman frontier (limes) along the Rhine in the province of Germania Inferior (scale 1 : 1 000 000).*

(Tekening P. C. Houttuin)

juist is ingetekend, kan ze — wanneer men de opvattingen van Van Giffen betreffende de datering van de verschillende perioden wil volgen — moeilijk betrekking hebben op de bouw van periode 3 en op Praetorium Agrippinae, aangenomen dat deze naam in verband staat met Agrippina de Jongere. Het lijkt echter wel uitgesloten dat dit laatste niet het geval zou zijn.

Als men de gegevens in *Valkenburg 1* over de vondstomstandigheden van de scherf met graffito op grond van het bovenstaande als onjuist beschouwt⁴⁷, dan mag wellicht verondersteld worden dat bij het tekenen van pl. 12 een fout is begaan en dat de scherf niet is aangetroffen op (of in) de mestlaag van periode 2, maar in de vulling van de uit duigen opgezette tonput⁴⁸ waarnaast, op pl. 12, nr. 901 is ingetekend. Deze put behoort tot periode 3 en is afgedekt door de grote brandlaag die wel terecht verbonden wordt met de opstand der Batavi in de jaren 69-70. Als mijn vermoeden juist is, kan

scherf nr. 901 met de graffito nog tot periode 3 behoren, maar in ieder geval lijkt ze niet afkomstig te kunnen zijn uit de bouwlaag van deze periode.

H. Brunsting⁴⁹ heeft reeds opgemerkt dat het gehele opschrift sterk doet denken aan een itinerarium, maar volgens hem is het zeer onwaarschijnlijk dat zoiets op een kruik zou bestaan hebben. De graffito maakt de stellige indruk de afstand aan te geven tussen een tweetal plaatsen: A MA---, vanaf MA... , tot --- [A]GRIPPINA--- een afstand van ---XXX⁵⁰--- eenheden. Wanneer men rekening houdt met de tijd waaruit de scherf naar alle waarschijnlijkheid stamt, namelijk het midden van de 1ste eeuw, dan is het het meest aannemelijk dat de lengte-eenheden Romeinse mijlen of m(ilia) p(assuum) zijn. In het midden van de 1ste eeuw moet de Romeinse mijl wel als de officiële afstandsmaat hebben gegolden in Gallia en in de militaire districten Germania Superior en Inferior⁵¹.

⁴⁷ Cf. Van Giffen, *Valkenburg 1*, blz. 23 over onjuistheden in de vondstenlijst met betrekking tot de aangegeven vondstomstandigheden.

⁴⁸ *Valkenburg 1*, blz. 114.

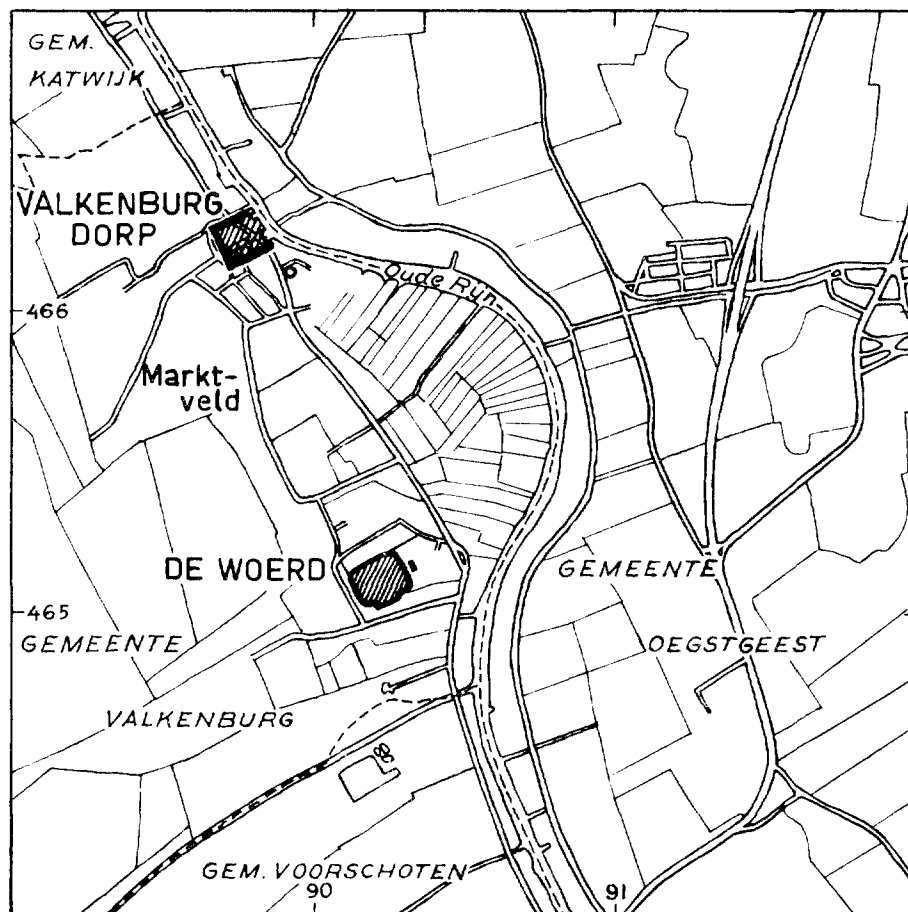
⁴⁹ In: *Valkenburg 1*, blz. 204: 1.

⁵⁰ Dit getal kan zijn 30, 40, 80, 90, 130, 140 enz.,

al of niet uitgebreid met een van de cijfers 1 tot en met 9. Cf. R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, 4de ed., Parijs 1914, blz. 30 e.v.; J. E. Sandys, *Latin Epigraphy*, Cambridge 1919, blz. 55 e.v.

⁵¹ Cf. O. Hirschfeld, *Kleine Schriften*, Berlin 1913, speciaal blz. 721-728.

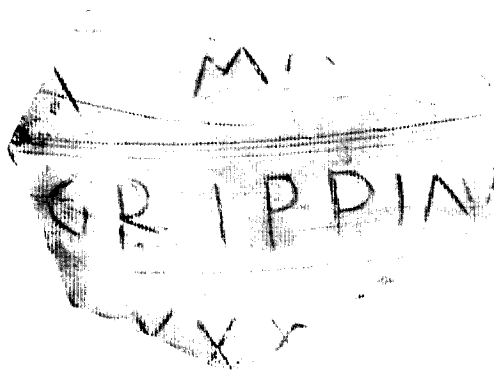
PRAETORIUM AGRIPPINAE

Afb. 2. Valkenburg (Z.-H.) met de plaats van de Romeinse castella in de dorpsheuvel en de Romeinse nederzetting — vermoedelijk Praetorium Agrippinae — op de Woerd. Gedeelte van de topografische kaart (schaal 1 : 25 000), blad 30 E en F. *Valkenburg (province of Zuid-Holland) with the sites of the Roman forts in the village mound and of the Roman settlement, presumably Praetorium Agrippinae, on the Woerd. Part of the topographical map (scale 1 : 25 000), sheets 30 E and F.*

(tekening P. C. Houttuin)

PRAETORIUM AGRIPPINAE

Afb. 3. Buikscherf van een kruik van gladwandig wit aardewerk met graffito (schaal ca. 1 : 1), gevonden in de dorpsheuvel te Valkenburg (Z.-H.) (kol. 222 e.v.). *Jug-belly sherd of smooth, white earthenware with graffito (scale c. 1 : 1) found in the village mound of Valkenburg (col. 222 ff.).*

(Naar A. E. van Giffen in: *Valkenburg 1*, afb. 44)

Afb. 4. Valkenburg (Z.-H.) — de Woerd. Overzichtstekening (schaal 1 : 3 000) van de in 1922-1927 ontdekte grondsporen van het z.g. Romeinse castellum (kol. 230 e.v.). *Valkenburg — the Woerd. Outline map (scale 1 : 3000) with traces of the so-called Roman fort, discovered in 1922-1927 (col. 230 ff.).*

(Naar A. E. Remouchamps (- J. H. Holwerda) in: *OML*, N.R., 9 (1928), afb. 25)

Van de Tabula Peutingeriana kennen we de plaatsnaam Matilone (Matilo), die algemeen wordt verbonden met de Romeinse militaire nederzetting te Zoeterwoude-Roomburg⁵². Op CLXXXVIII m.p. of 189 Romeinse mijlen van Matilo was Colonia Claudia Ara Agrippinensis - Keulen⁵³ gelegen. Voor de berekening van deze afstand is gebruik gemaakt van gegevens van de Tabula Peutingeriana (afb. 1) en is bovendien de meest acceptabele opvatting gevolgd aangaande de afstandgetallen die in deze bron voorkomen met betrekking tot de weg langs de Rijn-grens van Lugduno tot Agri(p)pina (C.C. A.A.)⁵⁴.

Een andere mogelijkheid zou nog kunnen zijn dat MA- - het begin is van Mannaricio (Mannaricium)⁵⁵, een nederzetting die vermoedelijk in de Neder-Betuwe heeft gelegen, en wel — wanneer we gebruik maken van gegevens van het Itinerarium Antonini en de Tabula Peutingeriana — op een afstand van XXXX leugae of Gal-lische mijlen van Praetorium Agrippinae⁵⁶. Gezien de datering van de scherf en de omstandigheid dat de Romeinse mijl in onze streken toentertijd de officiële afstandsmaat was, lijkt het niet waarschijnlijk dat de graffito op dit traject betrekking heeft. De afstand van Mannaricio tot Colonia Agrippina bedraagt volgens het Itinerarium LXXVIII leugae = CXVII m.p.; wanneer we echter de Tabula gebruiken, waar nodig aan-

gevuld met gegevens van het Itinerarium, dan is deze afstand LXXXVIII leugae = ruim CXXXIII m.p.⁵⁷.

De tekst van de graffito is m.i. aan te vullen tot: A MA[TILONE (of MA[NNARICIO])] - - - [A]GRIPPINA (of A]GRIPPIN of A]GRIPPINE?)- - - [M.P. CL]XXX[VIII] (of C]XXX[III]), waarbij dan in de tweede regel de naam van de Romeinse stad Keulen zou zijn vermeld.

Een moeilijkheid is nog gelegen in de schrijfwijze van de naam van deze stad. Wanneer de graffito terecht in verband is gebracht met de colonia Keulen en voor 69-70 gedateerd moet worden, dan kan de daarin vermelde stad bezwaarlijk Agrippina of Colonia Agrippina genoemd zijn. Nadat Keulen in 50 tot Romeinse colonia was verheven, luidde de officiële naam, zeker tot in de tweede helft van de 3de eeuw, Colonia Claudia Ara Agrippinensis of Agrippinensium; de naam Agrippina is uit een latere tijd⁵⁸. Zoals reeds is uiteengezet⁵⁹, kan in de tweede regel behalve AGRIPPINA ook te lezen zijn geweest AGRIPPIN of AGRIPPINII (= E), een deel van Agrippinensis of Agrippinensium.

Uit het bovenstaande valt de gevolgtrekking te maken dat er niet voldoende reden is om aan te nemen dat de Romeinse nederzetting van Valkenburg-dorp Praetorium Agrippinae heeft geheten. Nadat dit negatieve resultaat is verkregen,

⁵² Zie o.a. B. H. Stolte, „De Nederlandse plaatsnamen uit de Romeinse tijd”, *Meded. . . Naamkunde*, 39 (1963), blz. 86.

⁵³ Cf. H. Brunsting in: *Valkenburg 1*, blz. 204: 1: „Mogelijk is natuurlijk ook een aanvulling tot Colonia Agrippinae [lees: Agrippina] of een der andere Romeinse benamingen van Keulen”.

⁵⁴ Cf. A. W. Byvanck in: *ER*, I, kol. 542 e.v.; B. H. Stolte in: *TAG*, 1938, blz. 700 e.v., en in: *Meded. . . Naamkunde*, 39 (1963), blz. 83 e.v. — *Tabula Peutingeriana* (segment II 2 - III 1): Matilone - V - Albanianis - II - Nigropullo - V - Lauri - XIII - Flektion (lees Fectione) - XVI - (lees VIII) - Levefano - VIII - Carvone - XIII - Castra Herculis - VIII - Noviomagi - X - Arenatio - VI - Burginatio - V - Colo(nia) Traiana - (lees I) - Veteribus - XIII - Asciburgia - XIII - Novesio - XVI - Agripina. Totaal 126 leugae = 189 (CLXXXVIII) milia passuum. — Zie ook *Itinerarium Antonini*, blz. 368-370 (cf. *ER*, I, blz. 536 e.v.): Lugduno - X - Albanianis - XVII - Traiecto - XV - Mannaricio - XXII (lees III) - Carvone - XXII - Harenatio - VI - Burginatio - V - Colonia Traiana - I - Veteribus - XVIII (lees VII) - Calone - XVIII - Novesiae - XVI - Colonia Agrippina. Totaal 120 leugae = 180 (CLXXX) m.p. Dit getal is te verminderen met de afstand van Lugdunum

tot Matilo, volgens de Tabula 5 leugae = 7.5 m.p.; dan blijft over: 172.5 m.p. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de route van het Itinerarium korter is dan die van de Tabula; zij vermijdt nl. Noviomagus-Nijmegen en volgt steeds de Rijn-grens (cf. B. H. Stolte in: *TAG*, 1938, blz. 713 e.v.; A. W. Byvanck in: *Oudb. Jb.*, 1941, blz. 5; id., *NRT*, II, blz. 395; Hette-ma, o.c., blz. 118).

⁵⁵ Ligging onbekend; cf. B. H. Stolte in: *Meded. . . Naamkunde*, 39 (1963), blz. 92.

⁵⁶ *It. Ant.*, blz. 368 e.v. (cf. *ER*, I, blz. 536): Lugduno - X - Albanianis - XVII - Traiecto - XV - Mannaricio. Totaal 42 leugae. Wanneer we dit getal verminderen met dat van de afstand Lugdunum - Praetorium Agrippinae (2 leugae volgens de Tabula), is de uitkomst 40 leugae of 60 m.p.

⁵⁷ De afstand Albanianis - Agrippina is volgens de Tabula 121 leugae; Albanianis - Mannaricio is volgens het Itinerarium 32 leugae. De afstand Mannaricio - Agrippina bedraagt dus 89 leugae of 133.5 m.p. Deze route loopt over Nijmegen en is daarom langer dan die van het Itinerarium; zie supra n. 54.

⁵⁸ W. Binsfeld, „Die Namen Kölns zur Römerzeit”, *Mouseion — Studien aus Kunst und Geschichte für Otto H. Förster*, Keulen 1960, blz. 72-80.

⁵⁹ Supra n. 43.

moet de vraag worden gesteld waar de zo genoemde plaats dan wel kan hebben gelegen.

Bij de meeste oudheidkundige beschouwingen die in de laatste jaren ten beste zijn gegeven over Valkenburg (Z.-H.), is één probleem betreffende deze gemeente op de achtergrond gebleven. Ik bedoel de kwestie van het castellum op de Woerd⁶⁰, een terrein dat iets hoger ligt dan de omgeving — vlak bij de plaats van de voormalige hofstede Torenvliet —, ca. 1200 m ten z.z.o. van de dorpsheuvel⁶¹ (fig. 1 en afb. 2).

De opgravingen die A. E. Remouchamps in de jaren 1922 tot en met 1927 op de Woerd heeft verricht, hebben geen bevredigend resultaat opgeleverd, o.a. als gevolg van de vroege dood van deze archeoloog op het einde van 1927. Daarna heeft J. H. Holwerda in 1928 een zeer summier verslag van de onderzoekingen op de Woerd gepubliceerd, dat grotendeels is samengesteld uit nagelaten aantekeningen van Remouchamps. Er zouden overblijfselen zijn gevonden van een castellum, dat omgeven is geweest door een gracht met een V-vormig profiel, die een vierhoek met afgeronde hoeken heeft begrensd ter grootte van ca. 180 x 120 m (afb. 4); dit castellum vertoonde „een eenigszins onregelmatigen ruwen aanleg”⁶².

Het zicht op de met de Romeinse nederzettingen van Valkenburg samenhangende problemen is ernstig belemmerd omdat Holwerda geen waarde heeft willen hechten aan ontdekkingen

⁶⁰ A. W. Byvanck in *Oudb. Jb.*, 1923, blz. 47-49, met een excerpt van een waarschijnlijk door A. E. Remouchamps opgesteld bericht („van deskundige zijde”) in de *Nieuwe Rotterdamse Courant (NRC)* van 6 juli 1922; id. in: *Oudb. Jb.*, 1925, blz. 138, met een excerpt van een artikel in de *NRC* van 14 oktober 1924, waarschijnlijk eveneens van de hand van A. E. Remouchamps; A. E. Remouchamps in: *De Telegraaf* van 4 februari 1925, „Oudheidkundige brieven — De kwestie van Lugdunum Batavorum” (op de Valkenburgse Woerd — bij Torenvliet — heeft volgens R. waarschijnlijk Lugdunum of Praetorium Agrippinae gelegen; cf. Van Giffen, *Valkenburg 1*, blz. 19); J. H. Holwerda in: *Ber. RGK*, 15 (1923/24), blz. 6; id., *Nederland's vroegste geschiedenis*, 2de dr., Amsterdam 1925, blz. 190; A. E. Remouchamps (—J. H. Holwerda), „Het Romeinse castellum te Valkenburg (Z.H.)”, *OML*, N.R., 9 (1928), blz. 51-57; Byvanck, *ER*, III, blz. 139 en id., *NRT*, II, blz. 419 e.v.; Van Giffen, *Valkenburg 1*, blz. 15 en 20 e.v.

⁶¹ N.B.: de opgegeven afstand heeft betrekking op het centrum van de dorpsheuvel en dat van de Woerd.

⁶² Remouchamps-Holwerda, *o.c.*, blz. 54 en pl. 25. — In verband met de grootte is het mij niet duidelijk waarom von Petrikovits, *R.R.*, Taf. 2, „De Woerd”

die reeds in 1914 door Van Giffen in de dorpsheuvel waren gedaan⁶³; bovendien heeft hij gemeend dat Romeins puin, door Remouchamps in 1927 aangetroffen in enige sleuven die in de dorpsheuvel gegraven waren, afkomstig was van de Woerd en dat de dorpsheuvel grotendeels in de vroege Middeleeuwen was opgeworpen met van de Woerd aangevoerde grond en puin⁶⁴.

Over de datering van het castellum op de Woerd is door Holwerda niets gezegd; het daar gevonden schervenmateriaal heeft hij niet gepubliceerd. Geruime tijd na de dood van Remouchamps zijn de mobiele vondsten die tijdens diens onderzoekingen op de Woerd en in de dorpsheuvel waren gedaan, in het Rijksmuseum van Oudheden geïnventariseerd⁶⁵. Daarbij zijn deze van twee vindplaatsen afkomstige stukken als één groep behandeld en door elkaar geraakt⁶⁶; tussen de scherven van de Woerd bevindt zich dus een — waarschijnlijk relatief kleine — hoeveelheid die uit de dorpsheuvel te voorschijn is gekomen.

In 1945 heeft W. Glasbergen aan het Romeinse aardewerk dat op de Woerd zou zijn gevonden, in het bijzonder de daartoe behorende terra sigillata-fragmenten, een publikatie gewijd⁶⁷. Tegen diens conclusies, die overigens gebaseerd zijn op materiaal waarvan het helemaal niet zeker is dat het in zijn geheel van de Woerd en niet gedeeltelijk van het dorp afkomstig is, zijn wel enige bezwaren in te brengen. Dit geldt

tot de „Kleinkastelle” heeft gerekend; cf. von Petrikovits, *o.c.*, blz. 53 e.v.

⁶³ A. E. van Giffen, „Bijdrage tot de kennis van enkele geologisch-archaeologische verkenmerken”, *Verslagen d. Geol. Sectie v.b. Geol.-Mijnbouwk. Gen.*, 2 (1915-1919), blz. 176-180 en 216 e.v.; cf. Van Giffen, *Valkenburg 1*, blz. 11 e.v. en 16 e.v.

⁶⁴ Remouchamps-Holwerda, *o.c.*, blz. 55 e.v. Cf. Van Giffen, *Valkenburg 1*, blz. 21 e.v. en afb. 2 en 24; id., *Valkenburg, interimverslag*, blz. 9 e.v.

⁶⁵ In december 1933; inv. nrs. h 1933/12 1-65.

⁶⁶ Cf. W. Glasbergen in: *OML*, N.R., 26 (1945), blz. 25.

⁶⁷ W. Glasbergen, „De dateering van het Romeinse castellum op „De Woerd” bij Valkenburg Z.H.”, *OML*, N.R., 26 (1945), blz. 24-35.

⁶⁸ Zie *NRC*, 14 okt. 1924 („De ongewone regenval... maakte... het opgravingswerk zeer moeilijk, ja schier ondoenlijk. Alle sleuven vulden zich bijna dadelijk met grondwater”); *Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst (VRGK)*, 48 (1925), blz. 73; J. H. Holwerda in: *OML*, 1928, blz. 51; Glasbergen, *o.c.*, blz. 24.

⁶⁹ Cf. H. Brunsting in: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*, 41

Glasbergens opinie over de aanvang van de regelmatige bewoning op de Woerd, „die in elk geval van het begin van de regeering van Vespasianus af, dus spoedig na het dempen van den Batavenopstand . . . moet dagteekenen”, en over het einde van de Romeinse nederzetting aldaar, dat ca. 240 gedateerd zou moeten worden. Voor ons is vooral de begindatum van belang.

Uit Holwerda's verslag van het onderzoek van Remouchamps en uit andere gegevens krijgt men de indruk dat de laatste onder zeer moeilijke omstandigheden⁶⁸ op de Woerd heeft gegraven en dat de kans groot is dat hij de vaste grond lang niet altijd met zijn sleuven bereikt heeft⁶⁹. Onder het door Glasbergen bestudeerde materiaal zijn zeker stukken (terra sigillata-scherven en halzen van gladwandige kruiken) die Claudisch zijn of kunnen zijn⁷⁰. Men mag daarom de mogelijkheid niet uitsluiten dat de Woerd reeds in de Claudische tijd bewoning heeft gehad. Dat zulks inderdaad het geval is geweest, blijkt uit de resultaten van de onderzoeken die H. Brunsting in de jaren 1947 en 1948 op dit terrein heeft verricht⁷¹. Daarbij zijn enige sleuven gegraven op het perceel (nr. 414⁷²) waarop Remouchamps zijn meest noordelijke sleuven (a-d) had laten maken, d.w.z. vlak ten noorden van de plaats van het „castellum”. Duidelijk is toen in de profielen een woonlaag uit het midden van de 1ste eeuw geconstateerd⁷³. Er werden tal van andere interessante waarnemingen

(1949), blz. 22.

⁷⁰ Glasbergen, *o.c.*, blz. 25, 27, 28, 29, 30, 31 en 34. Zie ook de *NRC* van 6 juli 1922: tot de losse vondsten die reeds voor het begin der opgraving waren gedaan, behoorde een „overweldigende massa Romeinse aardewerkfragmenten”. De meeste waren uit de 2de eeuw na Chr., „al moeten enkele terra-sigillata stukken en kruikhalzen reeds in het midden der Ie eeuw n. Chr. worden gedateerd” (cf. A. W. Byvanck in: *Oudb. Jb.*, 1923, blz. 48); de *NRC* van 14 okt. 1924: „In hoofdzaak behoren deze resten [d.i. de vondsten van de opgraving in 1922] tot een periode gaande ongeveer van het midden der Ie eeuw n. Chr. tot ongeveer het eind der 2e eeuw”.

⁷¹ *VRGK*, 69 (1947), blz. 72; id., 70 (1948), blz. 84 e.v.; *Jaarboekje . . . Leiden*, 40 (1948), blz. 14; id., 41 (1949), blz. 22 e.v.; *L'Antiquité Classique*, 18 (1949), blz. 422.

⁷² Eigendom van de heer N. Zandbergen Wzn., Rijnsburg.

⁷³ H. Brunsting in: *Jaarboekje . . . Leiden*, 41 (1949), blz. 22.

⁷⁴ Het beschikbare materiaal en de kennis van het Romeinse aardewerk in de 3de eeuw (cf. Glasbergen, *o.c.*, blz. 35) — in het bijzonder ons gebrek aan kennis

gedaan, die het doen betreuren dat het onderzoek niet is voortgezet en dat er geen uitvoeriger verslag van deze opgravingen is verschenen. Verschillende malen is het terrein opgehoogd. Behalve de Claudische zijn een Flavische, een 2de-eeuwse en nog een 3de-eeuwse laag aangetroffen.

Met betrekking tot het einde van de regelmatige bewoning van de Woerd in de Romeinse tijd valt op te merken dat uit de door Glasbergen bestudeerde vondsten geenszins volgt dat dit „enkele tientallen jaren vóór 260 na Chr.” gedateerd moet worden⁷⁴. Op grond van overwegingen van historische en archeologische aard in verband met de ontruiming van de limes van Germania Inferior in de tweede helft van de 3de eeuw moet men eerder denken aan de tijd omstreeks 260-270⁷⁵.

Aangaande het militaire aspect van de op de Woerd gedane vondsten kan men in de eerste plaats wijzen op de door Holwerda gepubliceerde plattegrond (afb. 4), welke tal van twijfels doet rijzen omtrent de aard en het verloop van de „gracht” (met twee z.g. tutulus-grachten, resp. voor een ingang aan de zuidelijke en voor een aan de oostelijke zijde?)⁷⁶. Het is wel hoogst noodzakelijk dat in de toekomst ter plaatse een nader onderzoek wordt verricht, ter controle van een en ander en om meer gegevens te verkrijgen.

Uit een artikeltje in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 6 juli 1922⁷⁷ blijkt dat voordat

omtrent de fabricage van terra sigillata en de import van dit aardewerk in die tijd — laten een dergelijke conclusie niet toe. Bovendien is het geheel onzeker in hoeverre het toenemen of afnemen van een bepaalde soort aardewerk in een vondstcomplex representatief is voor de intensiteit van de bewoning in een bepaalde periode. — Ik heb hierbij speciaal op het oog de stukken die door Glasbergen op het einde van de 2de of in het begin van de 3de eeuw worden geplaatst; zie Glasbergen, *o.c.*, blz. 25 („glanzend „gevernist” („gelakt”) aardewerk”: Niederbieber, techniek d!), blz. 31 en 32 e.v. (late fabrikaten van Trier); cfr. F. Oelmann, *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, Frankfurt a. M. 1914, blz. 2 (over de datering van het castellum te Niederbieber: ca. 190-259/260), blz. 35 (over techniek d van „„Gefirnisstes” Geschir”) en blz. 25-28 (Typus 17 = Dragendorff 37, Triëse fabrikaten).

⁷⁵ Cf. H. von Petrikovits in: *Festschrift für August Oxé*, Darmstadt 1938, blz. 220-240, speciaal 221-226; id. in: *BJ*, 142 (1937), blz. 364 e.v. en *R.R.*, blz. 76 e.v.; supra n. 8 (mijlpaal van Rijswijk!).

⁷⁶ Cf. J. H. Holwerda in: *OML*, 1928, blz. 54, o.a. n. 1.

⁷⁷ Cf. A. W. Byvanck in: *Oudb. Jb.*, 1923, blz. 48 en supra n. 60.

Remouchamps met zijn onderzoek was begonnen, door arbeiders bij het omspitten van een groot gedeelte van de Woerd o.a. fragmenten van tegels en dakpannen waren gevonden, waaronder een stuk met het ronde stempel VEX[ILLIARIORUM] EX(ERCITUS) GER(MANICI) INF(ERIORIS)]⁷⁸.

Onder de door Glasbergen gepubliceerde scherven bevindt zich een fragment van een terra sigillata-bord (Ludowici Sb?) uit omstreeks het midden van de 2de eeuw. Op de buitenwand komt een graffito voor: CHOI- - -⁷⁹; dit kan aangevuld worden tot C(O)HOR(TIS) - - - of C(O)HO(RTIS) I - - -.

Tijdens de opgravingscampagnes van 1947 en 1948 zijn twee stukken van platte dakpannen met gedeelten van stempels gevonden⁸⁰: a. 1947, nr. 2: rechthoekig stempel met sporen van reliëfletters, zeer onduidelijk, vermoedelijk [VEX] EXGNF. in een kader van dubbele lijnen⁸¹; b. 1948, nr. 14: rechthoekig stempel met holle letters: [EX]GERINFI.

Tenslotte is in 1963 op de Woerd ten noordoosten van het „castellum”-terrein door ir. J. van der Kley uit Leiderdorp een fragment van een platte dakpan opgeraapt, waarop een rond stempel met reliëfletters voorkomt: VEX[EX]GR⁸².

De bovenvermelde stempels, die alle betrekking hebben op het leger, de exercitus van de provincie Germania Inferior, of op een detachement (vexillarii) daarvan, dateren uit de tijd tussen ca. 175, toen de pannenbakkerijen van de Exercitus Germanicus Inferior op het terrein van het huidige landgoed De Holdeurn te Berg en

Dal (gem. Groesbeek) in bedrijf werden gesteld, en de tweede helft van de 3de eeuw.

Op grond hiervan is het heel goed mogelijk dat zich in de 2de-3de eeuw op de Woerd een militaire nederzetting heeft bevonden; daarnaast is het echter zeer de vraag of de gracht die door Remouchamps ontdekt zou zijn, nog uit een oudere periode, bijv. uit de Claudische tijd kan dateren.

Als gedurende een zekere tijd zowel in Valkenburg-dorp als op de Woerd een castellum heeft gelegen, zou men mogen spreken van een uitzonderlijk verschijnsel: twee castella op een afstand van slechts ca. 1200 m van elkaar!

De ruimten tussen de militaire nederzettingen — de legioensvestingen (castra) en de forten van de auxilia (castella) — aan de limes van Germania Inferior zijn om geografische redenen niet steeds gelijk geweest. Volgens H. von Petrikovits⁸³ zouden deze 5-9 leugae, d.i. 11-20 km hebben bedragen⁸⁴. Het is wel merkwaardig dat uit Romeins Nederland veel kortere soortgelijke afstanden bekend zijn (fig. 1). Zie die tussen de castella van Vechten (Fectio) en Utrecht (Traiectum) (ca. 4.5 km)⁸⁵ en tussen de castella van Vleuten-De Meern⁸⁶ en Utrecht (ca. 5.5 km). De dorpsheuvel van Valkenburg (Z.-H.) ligt ongeveer 7.5 km van de plaats van het castellum te Zoeterwoude-Roomburg (Matilo). Deze laatste bevindt zich ca. 11 km van de kern van Alphen (Z.-H.), waar het castellum Albaniana(e?) moet hebben gelegen⁸⁷; dit was ongeveer 4.5

⁷⁸ In de NRC van 14 okt. 1924 (zie supra n. 60) wordt gezegd dat tijdens het onderzoek van 1922 enkele dakpanfragmenten zijn gevonden met „een stempel eener Romeinsche legerafdeeling”. Volgens een mededeling van prof. dr. H. Brunsting zijn in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden onder nr. h 1933/12 37 (behorende tot de vondsten van de opgravingen van Remouchamps te Valkenburg Z.-H.) enige dakpan- en tegelfragmenten met stempels van de Legio XXX en de Ex(ercitus) Ger(manicus) Inf(erior) geïnventariseerd; deze kunnen echter even goed afkomstig zijn uit de sleuven welke Remouchamps in het dorp heeft laten graven.

⁷⁹ Glasbergen, *o.c.*, blz. 33 en 34, afb. 20: 1.

⁸⁰ Mededeling van prof. dr. H. Brunsting, Leiden.

⁸¹ Cf. J. H. Holwerda — W. C. Braat, „De Holdeurn bij Berg en Dal, centrum van pannenbakkerij en aardewerkindustrie in den Romeinschen tijd”, *OML*, N.R., 26 (1946), suppl., pl. XXXI: 17-19.

⁸² In een cirkel waarvan de diameter 5.7 cm draagt. Zeer waarschijnlijk identiek met Holwerda-Braat, *o.c.*, pl. XXXI: 3a; cf. *CIL*, XIII/6 12547, 1. Vindplaats: kaartblad 30 oost, coörd. 90.425/465.200.

— Ir. van der Kley heeft ook verscheidene aardewerkscherven op de Woerd gevonden; deze kunnen globaal gedateerd worden in de periode tussen het midden van de 1ste en het einde van de 2de eeuw.

⁸³ *R.R.*, blz. 47 e.v.

⁸⁴ Op archeologische gronden en volgens gegevens van de Tabula Peutingeriana en het Itinerarium Antonini.

⁸⁵ De afstanden van Alphen aan de Rijn tot Utrecht en tot Vechten bedragen achtereenvolgens ongeveer 37.5 en 42 km, of 17 en 19 leugae, hetgeen overeenkomt met de getallen die in het Itinerarium Antonini en op de Tabula Peutingeriana respectievelijk worden opgegeven voor de afstand van Albanianis tot Traiecto en voor die van Albanianis tot Fletione (lees: Fectione). Het castellum van Utrecht heeft inderdaad ca. 4.5 km of 2 leugae gelegen van dat van Vechten.

⁸⁶ Nadat op het terrein van de Romeinse nederzetting in De Meern enige tot nu toe van elders geheel onbekende dakpanstempels van de Cohors I Classica P(ia) F(idelis) D(omitiana) zijn gevonden, mag men het wel zeker achten dat daar een castellum heeft gelegen (cf. E. Ritterling in: *CIL*, XIII/6, blz. VII

km verwijderd van de Romeinse — zeer waarschijnlijk eveneens militaire — nederzetting van Alphen-Zwammerdam (Nigrum Pullum)⁸⁸.

Verreweg de meeste van deze afstanden zijn dus aanmerkelijk kleiner dan die welke von Petrikovits heeft opgegeven voor de tussenruimten van de castella en castra langs de limes van Germania Inferior. De afstand tussen Valkenburg-dorp en de Woerd is echter nog veel kleiner en het lijkt wel volkomen onaannemelijk dat op beide plaatsen sinds de tijd van Claudius of kort daarna een castellum zou hebben gelegen.

De oplossing van het hier gestelde probleem zou kunnen zijn, dat — nadat in Valkenburg-dorp omstreeks 40 een militaire nederzetting, een castellum was gevestigd — tegen het einde van de regering van Claudius, toen diens echtgenote Agrippina op het toppunt van haar macht was gekomen, aan de via militaris⁸⁹ ten zuiden van de Oude Rijn, ter plaatse van de Valkenburgse Woerd, buiten het militaire territorium waarop het castellum stond, een „staatshotel”, een praetorium is gebouwd, dat met de naam van de keizerin werd getooid⁹⁰.

De kwestie van de Romeinse vestigingen in Valkenburg-dorp en op de Woerd heeft nog een zeer interessant aspect. Evenals bij zovele andere castella heeft zich in de loop van de tijd dicht bij dat van Valkenburg-dorp, op het militaire territorium een tweede, min of meer burgerlijke nederzetting ontwikkeld, een z.g. vicus⁹¹. H. von Petrikovits heeft opgemerkt⁹² dat er tot

nu toe geen geval bekend is van een castellum dat in zijn onmiddellijke nabijheid behalve een dergelijke vicus — welke gelegen was op het militaire territorium waarop ook het castellum was gevestigd, — een civiele nederzetting gekend heeft die in verscheidene opzichten streng gescheiden was van de militaire nederzetting en de daarbij behorende vicus, en die gelegen was buiten het militaire territorium; vergelijk de civiele nederzettingen vlak buiten de territoria van legioensvestingen, tegenover de „canabae legionis”, welke op deze territoria waren gelegen en onder direct militair bestuur stonden. De scheiding tussen een legioenterritorium met de canabae legionis en zulk een civiele nederzetting is vaak gemarkeerd door graven⁹³.

Uit de naaste omgeving van castella kennen we tot nu toe, zoals gezegd, enkel vici die op het militaire territorium waarop het castellum was gevestigd, ontstaan zijn. De situatie in Valkenburg geeft echter de indruk dat we hier met een uitzondering te doen hebben.

Wanneer men uitgaat van het castellum in het dorpscentrum, dan hebben zich ten westen daarvan enige in de eerste helft van de 2de eeuw te dateren, door een spitsgracht omgeven annexen van de vesting bevonden. Onmiddellijk ten zuiden van het castellum c.a. (gedeeltelijk op het Marktveld) zijn sporen aangetroffen van de vicus (ca. 70-260 na Chr.), o.a. overblijfselen van een tempel⁹⁴. Verder naar het zuidoosten toe heeft zich, zeer waarschijnlijk aan weerszijden van de limes-weg, een groot grafveld uitgestrekt;

e.v.), ook al is er nog geen spoor van verdedigingswerken, bijv. een gracht ontdekt. Zie over de laatste opgravingen in De Meern: J. H. Jongkees en C. Isings, *Opgravingen op de Hoge woerd bij de Meern 1957, 1960*, Groningen 1963 (over de dakpanstempels speciaal o.c., blz. 22 en C. A. Kalee in: *Westerbeem*, 12 (1963), blz. 154).

⁸⁷ Cf. Tabula Peutingeriana: 5 leugae tussen Matilone en Albanianis.

⁸⁸ Cf. Tabula: Albanianis - Nigropullo 2 leugae. Zie over de Romeinse nederzetting te Zwammerdam H. K. de Raaf e.a. in: *Ber. ROB*, 8 (1957-1958), blz. 31-81.

⁸⁹ Zie over de aanleg van de limes-weg langs de Rijn in Germania Inferior von Petrikovits, *R.R.*, blz. 54. Van deze via militaris maakte deel uit de via principalis van de castella in Valkenburg-dorp; tijdens een der opgravingen van Van Giffen kon deze weg ook nog een eind buiten het vestingterrein vervolgd worden in zuidelijke richting; cf. Van Giffen, *Valkenburg, interimverslag*, blz. 30. Zie over de hoofdwegen in de castella van Valkenburg-dorp: *Valkenburg 1*, blz. 91 e.v., 108, 144 e.v., 166 e.v. en 170; *Valkenburg 2*, blz. 67, 78, 89 en 98.

⁹⁰ De afstand tussen Praetorium Agrippinae en Matilo bedraagt volgens de Tabula Peutingeriana 3 leugae of ca. 6.7 km. Aangezien op de Tabula steeds enkel afgeronde getallen en dus wat onze streken betreft, geen gedeelten van leugae zijn aangegeven, kan aan de afstanden van Roomburg tot Valkenburg-dorp en van Roomburg tot Valkenburg-Woerd (resp. ca. 7.5 en 6.6 km) geen argument worden ontleend voor de lokaliserings van Praetorium Agrippinae; anders B. H. Stolte in: *Meded. . . Naamkunde*, 39 (1963), blz. 85 (cf. echter id. in: *TAG*, 1938, blz. 712 en Hettema, o.c., blz. 270).

⁹¹ Zie von Petrikovits, *R.R.*, blz. 55 e.v. over canabae legionis en dergelijke vici („Auxiliarvici”).

⁹² *R.R.*, blz. 62.

⁹³ Zie de situatie in Xanten, Neuss (H. von Petrikovits, *R.R.*, blz. 62 e.v.) en Nijmegen (J. E. Bogaers in: *Ber. ROB*, 10-11 (1960-1961), blz. 276). — Over de positie van de grafvelden bij castella en de daarbij behorende vici: Birley, o.c., blz. 77 e.v.

⁹⁴ A. E. van Giffen—W. Glasbergen in: *L'Antiquité Classique*, 19 (1950), blz. 433 en 21 (1952), blz. 138, en (W. Glasbergen in:) *Verslag G.S. Zuid-Holl.* 1962,

daarop volgde de nederzetting op de Woerd ⁹⁵.

Deze uitzondering valt heel goed te verklaren met behulp van de hypothese betreffende de stichting van Praetorium Agrippinae op de Woerd. Dit is dan de kern geweest van een nederzetting die zich ontwikkeld heeft ten westen van de Oude Rijn en vlak ten zuiden van het militaire territorium waarop het castellum van Valkenburg-dorp was gevestigd. Anderzijds is het zeer wel mogelijk dat in een latere periode, in een tijd van gevaar, na ca. 175, het praetorium versterkt is en min of meer tot een fort is uitgebouwd ⁹⁶; zo zouden de gevonden sporen van een gracht en de militaire dakpanstempels als overblijfselen daarvan geïnterpreteerd kunnen worden.

In verband met de betekenis van de nederzetting op de Woerd moet overigens ook nog gezegd worden op een door H. Brunsting ⁹⁷ geuit vermoeden, dat gebaseerd is op de ligging van Valkenburg-dorp en de Woerd ten opzichte van de Oude Rijn en op enige resultaten van de aldaar verrichte opgravingen. Het castellumterrein van Valkenburg-dorp is in de na-Romeinse tijd gedeeltelijk afgebroken en weggespoeld, als

blz. 108 (lees i.pl.v. „canabae” vicus). — Over de tempel: J. E. A. Th. Bogaers, *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*, 's-Gravenhage 1955, blz. 38: 12. — Cf. in verband met het relatief late ontstaan van de vicus in Valkenburg-dorp (volgens Glasbergen, *o.c.*: ca. 70) de tijd van de opkomst van de canabae legionis, in de periode van Claudius-Nero (von Petrikovits, *R.R.*, blz. 56 en 71).

⁹⁵ Het door Glasbergen (in: *OML*, 1945, blz. 34) geopperde idee, dat de Romeinse nederzetting op de Woerd aanvankelijk een voortzetting geweest zou kunnen zijn van de vicus op het Marktveld — tussen het castellum in Valkenburg-dorp en de Woerd —, is niet aannemelijk vanwege het grafveld. In de tweede helft van de 2de eeuw moeten volgens Glasbergen, *o.c.*, blz. 35, de Woerd en het Marktveld een intensieve bewoning hebben gehad. — Zie over het „grafveld, gelegen tussen de Woerd en het dorp”, Glasbergen, *o.c.*, blz. 35, n. 8. Talrijke hieruit afkomstige stukken zijn aangekocht door het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Volgens de inventaris en/of volgens de jaarverslagen van dit museum (cf. Byvanck, *ER*, III, blz.

gevolg van het sterk meanderen van de Oude Rijn ⁹⁸. Het lag in de Romeinse tijd blijkbaar verder van de rivier dan tegenwoordig, en wel aan een lage oever, in een binnenbocht van de Oude Rijn. De Woerd daarentegen moet in die zelfde periode zeer dicht bij het water hebben gelegen, aan een hoge oever, in een steile buitenbocht van de rivier. De situatie is thans precies andersom (afb. 2). Het ziet er naar uit dat de Woerd gedurende de eerste eeuwen van onze jaartelling gemakkelijk dienst kan hebben gedaan als aanlegplaats voor schepen, in tegenstelling tot het terrein van Valkenburg-dorp. Mede op grond daarvan is de Woerd in die periode wellicht van belang geweest als havenplaats, o.a. ten behoeve van het castellum in Valkenburg-dorp.

Het behoeft verder wel geen betoog dat een nader onderzoek van de overblijfselen van de Romeinse nederzetting op de Woerd nog interessante gegevens zal kunnen opleveren, vooral aangaande de bouw van een praetorium — in de betekenis van „staatshotel” — en de ontwikkeling daarvan in de loop van de Romeinse tijd.

140) zijn ze gevonden bij het door Remouchamps ontdekte „castellum” op de Woerd en tussen dit castellum en het dorp. Het zou de moeite waard zijn na te gaan waar de Valkenburgse (graf)vondsten in het Rijksmuseum van Oudheden precies aan het licht zijn gekomen; zie de inv. nrs. h 1930/11, h 1931/10, h 1936/9, h 1937/4, h 1938/10, h 1939/10 en h 1941/3. In het Rijksmuseum van Oudheden worden nog andere vondsten bewaard die wellicht eveneens uit het grafveld tussen de Woerd en het dorp afkomstig zijn.

⁹⁶ Cf. supra n. 15 (over Praetorium Mobenum); Grenier, *o.c.*, II/1, blz. 201 e.v.: „Le castellum de Jublains nous semble... un praetorium avec ses horrea, entouré d'abord d'une fortification en terre, puis après 250, d'une muraille en maçonnerie” (zie ook Grenier, *o.c.*, I, blz. 454 e.v.); Pflaum, *o.c.* blz. 162 e.v.

⁹⁷ In: *Jaarboekje... Leiden*, 41 (1949), blz. 22 e.v.

⁹⁸ Van Giffen, *Valkenburg 1*, blz. 166; id., *Valkenburg, interimverslag*, blz. 29; id. — W. Glasbergen in: *L'Antiquité Classique* 18 (1949), blz. 421 e.v.

SUMMARY

PRAETORIUM AGRIPPINAE

BY J. E. BOGAERS

On the *Tabula Peutingeriana* (afb. 1) the settlement *Pretoriū Agrippine* has been drawn in south of the *Fl(uvius) Renus*, east of *Lugduno*. This place must have been situated near the

mouth of the ('Old') Rhine, most likely in the area of the present *gemeente* Valkenburg (province of Zuid-Holland).

After the successful excavations carried out by

A. E. van Giffen since 1941 in the centre of the village of Valkenburg, which revealed many remains of seven successive Roman *castella*, it now seems to be generally agreed that — from the middle of the 1st century A.D. — Praetorium Agrippinae was the name of the Roman forts that succeeded each other on the site of the village mound of Valkenburg (fig. 1 and *afb.* 2).

On the *Tabula Peutingeriana* the name of Pretoriū Agrippine is accompanied by a large and striking vignette: a square building with a 'basin' in the middle closed in front by a wall with a gateway. Such vignettes on the *Tabula* are mostly used to indicate the more important watering-places. From the vignette placed near Pretoriū Agrippine no conclusion can be drawn, however, as to the nature and significance of this settlement. On the *Tabula* there are several places called Praetorium. Some of them are provided with a vignette, others are not. But the former do not all have the same vignette.

In the western part of the Roman Netherlands on the *Tabula* the vignettes with Pretoriū Agrippine (bathhouse) and Lugduno (two towers, mostly used to indicate chartered towns and capitals of provinces and of peregrine *civitates*) are strange phenomena. Most striking, however, is that with Foro Adriani there is no vignette at all, although this settlement was the capital of the *civitas* of the Cananefates and was raised to the status of a *municipium* in or before the year 162 A.D. There is no reason, as far as Lugduno is concerned, to think of a chartered town or of the capital of a *civitas*, and as regards Pretoriū Agrippine it seems that this name does not correspond with the vignette accompanying it.

Apart, however, from the situation of Pretoriū Agrippine according to the *Tabula* (south of the Rhine-frontier, on the northern route through the country of the Batavians, halfway between the Meuse — *Fl(uvius) Patabus* — and the Rhine), the question arises whether this name in itself leads to the supposition that it might indicate a military settlement.

Most places that were called Praetorium (see esp. the *Tabula Peutingeriana* and the *Itinerarium Antonini*) were settlements on big roads in the provinces and owe their origins to houses, built by the state and called *praetoria*, which had to provide quarters for the emperor, governors and other officials on tours of duty; cf. *CIL* III 6123 = 14207, 34, which says that the Emperor Nero in the province of Thracia *tabernas et praetoria per vias militares fieri iussit*.

It is unlikely that the name Praetorium Agrippinae was originally coupled to a different, e.g. military settlement. The name gives the impression of having been given to a new foundation, a *praetorium* as described above, with which the name of Agrippina was especially connected. In all probability this was Agrippina the Younger, who was married to the Emperor Claudius in the early part of the year 49. This Agrippina did not reach the summit of her power until the year 50. Her great influence on Claudius manifested itself among other things in raising Cologne, her birth-place, to the status of a Roman *colonia* (Tacitus, *Annals*, XII, 27) and in the names given to this town: *Colonia Claudia Ara Agrippinensis* or *Agrippinensium*. It may be accepted that the foundation and naming of Praetorium Agrippinae did not take place before the year 50.

The fact that remains of forts have been found in the Valkenburg village-mound cannot — in itself — be used to identify this site with Praetorium Agrippinae.

According to Van Giffen the first fort of Valkenburg should have been constructed in the spring of 42. Although the accuracy of this year may be challenged — on the evidence of the finds the first period may have started, in my opinion, either at the end of Tiberius' reign (14-37), during Caligula's government (37-41) or in the early part of Claudius' reign (41-54) —, it is clear that this fort cannot have been built as late as 49 or 50.

According to Van Giffen the fort of period 3 should have been the first to be named Praetorium Agrippinae. This fort existed between 47 — the year in which Chaucian pirates, under command of the Cananefate Gannascus, are thought to have destroyed the fort of period 2 (*Ann.*, XI, 18) — and 69 when the revolt of the Batavians, under Iulius Civilis, broke out. If the fort of period 2 was really destroyed in the year 47, then it is not likely — considering that the excavations clearly show the continuity of the different periods, and because of the command given by Claudius to Corbulo in 47 to withdraw all troops to the left bank of the Rhine (*Ann.*, XI, 19) — that the fort of period 3 was built as late as 49 or 50 or even later. If the name Praetorium Agrippinae could not have been given to the third-period fort before 49 or 50 at the earliest, and if that fort had already been in existence for some years, then this name must

have been substituted for another. This does not seem likely. But furthermore: why should the military settlement in Valkenburg-village be suddenly named Praetorium Agrippinae?

One building in the Valkenburg fort was called *praetorium*, viz. the commanding officer's residence. Presumably this will never have been part of the headquarters. During the latest excavation-campaign in the Valkenburg village-mound, in 1962, traces were found in the right (= southern) part of the *praetentura* of the fort of period 1 of a large building with an inner-court surrounded by a gallery of heavy wooden pillars. Probably this was the *praetorium*, the house of the commander.

Anyhow, it does not seem credible that the house of the fort-commander should have had anything to do with the name Praetorium Agrippinae. Neither is there any reason to suppose that this name was originally related to a 'state hotel' situated outside the fort, in a *vicus* belonging to it, and that the *vicus* and the fort should have been named after this *praetorium* at a later date. Indeed, traces have been found in Valkenburg-village of a *vicus*, but this seems not to have come into existence until the Flavian period.

As an argument in favour of his views on the identification of Praetorium Agrippinae Van Giffen has repeatedly referred to a *graffito* on a jug sherd which was excavated in the village mound in 1941 (*afb.* 3). This sherd belongs, on the strength of circumstantial evidence, to period 2 or 3 (approx. 45(?)–69). Quite likely the *graffito* does not relate to Praetorium Agrippinae but to Roman Cologne. The legend might be completed to: A MA[TILONE(OR MA[NNARICIO])] --- [A]GRIPPINA (OR A]GRIPPIN OR A]GRIPPINE?) --- [M.P CL]XXX[VIII] (OR C]XXX[III]). According to the *Tabula Peutingeriana* and the *Itinerarium Antonini* respectively Matilone and Mannaricio were settlements on the road south of the Rhine between Lugduno and (Colonia) Agri(p)pina.

Some 1200 m south-south-east of the village mound of Valkenburg (fig. 1 and *afb.* 2) there is an area named 'de Woerd' and situated at a somewhat higher level than the surrounding country. During excavations undertaken locally from

1922 up to and including 1927 by A. E. Remouchamps and of which the results were only very summarily published by J. H. Holwerda, remains seem to have been found of a Roman fort of approx. 180 x 120 m in size. The sherds discovered there date from the time of Claudius to c. 260–270 A.D. The published plan (*afb.* 5) raises a number of doubts regarding the nature and course of the ditch (with two *tutuli*?). On the Woerd some tile stamps were also found. They are all related to the *Exercitus Germanicus Inferior* or to *vexillarii* thereof (dating: approx. 175–second half 3rd century).

If contemporary forts ever existed at both Valkenburg-village and the Woerd it would be an exceptional phenomenon, for the two sites are only 1200 m apart.

If one starts from the fort in the village-centre, one finds that west of it were some annexes of this fort surrounded by a ditch, which can be dated to the first half of the 2nd century. Immediately south of the fort traces have been found of the *vicus* (approx. 70–260 A.D.?). In a south-easterly direction, very likely on both sides of the *limes*-road, there was an extensive cemetery. Beyond that came the settlement on the Woerd.

The problems presented here could be solved as follows. After a fort had been built in Valkenburg in approximately the year 40, a 'state hotel', a *praetorium*, was established on the *via militaris* south of the Rhine outside the military territory on which the fort was placed. This happened towards the end of the reign of Claudius, when his wife Agrippina had reached the height of her power. The *praetorium* that was named after this empress and which became the core of a settlement, may quite well have been reinforced and extended into a fort in a later period, in times of danger, after c. 175.

In Roman times the Woerd was situated very close to the water, on a high bank, in a steep outer bend of the Rhine; whereas the fort in the village was built on a low bank, in an inner bend of the river. The situation is entirely reversed now. One forms the impression that the Woerd during the first centuries of our era may easily have served as a landing place for ships, in contrast to the area of the fort in Valkenburg-village.

NIEUWE GEGEVENS OVER DE MEESTER VAN KATHARINA VAN KLEEF EN ZIJN ATELIER

DOOR

K. G. BOON

Dank zij zijn uitgebreide kennis van de Noord-nederlandse miniaturen gelukte het professor Byvanck om van de artistieke persoonlijkheid van een van onze grootste boekverluchters, de Meester van Katharina van Kleef, een duidelijk beeld te geven. Nog altijd blijkt, dat hij bij het toekennen van een naam aan deze onbekende kunstenaar een gelukkige keuze deed, want ook nu zelfs nog, nadat kortgeleden twee bijzonder fraaie handschriften aan zijn oeuvre konden worden toegevoegd, blijft het handschrift voor de Gelderse vorstin een van de rijkste en meest typerende werken uit zijn oeuvre.

Nadat professor Byvanck in de *Mélanges Hulin de Loo*¹ de kunstenaar het eerst zijn plaats gaf in de ontwikkeling van de miniatuurkunst, vond hij in zijn monografie over de Noord-nederlandse miniaturen² ruimer gelegenheid om hierop terug te komen en om de argumenten voor zijn datering uiteen te zetten. Op één punt heeft de, in dit laatste werk opgestelde, chronologie geen algemene bijval geooft, namelijk ten aanzien van de datering omstreeks 1440 van het werk waar de kunstenaar naar werd genoemd. De laatste auteur die zich in deze kwestie mengde, Friedrich Gorissen, bracht zelfs gewichtige genealogische bewijsgronden aan, die er op zouden wijzen, dat Katharina het boek vóór de consumatie van haar huwelijk in de eerste maanden van 1431 moet hebben ontvangen³.

De datering van Gorissen, omstreeks 1430, brengt ons weer terug naar de door Hulin de Loo en K. de Wit geopperde tijdsbepaling. Hoewel het mij moeite kost om deze vroege datering te accepteren, geloof ik wel, dat de zakelijke argumenten, die Gorissen naar voren brengt, in dit geval zwaarder wegen dan de stilistische. Het kan zeker aangenomen worden dat de conceptie van de figuren in het getijdenboek van Katharina van Kleef nog ouderwets is dan die van de veel plastischer gemodelleerde in het Leidse

Getijdenboekje van omstreeks 1440 en in het hiermee vergelijkbare boekje in het Museum Meermann-Westreenianum van 1438. De kortgeleden tevoorschijn gekomen handschriften laten zien dat het type van zijn figuren na 1440 weliswaar stereotyper wordt maar dat toch nog weer vooruitgang te merken is in het weergeven van de lichaamsplastiek.

Een van de twee nieuwe handschriften van de Meester van Katharina van Kleef is reeds, zij het in voorlopige vorm, gepubliceerd. Deze publikatie in een lokaal blad zal waarschijnlijk de meeste kenners zijn ontgaan, zodat het mij nuttig voorkomt er nog met enkele woorden op in te gaan. Het is een 16-regelig Getijdenboek, dat versierd is met 9 grote miniaturen. Het werd in 1962 door het Westfälische Landesmuseum te Munster uit Westfaals adelsbezit aangekocht en in het decembernummer van de *Westfalen-Spiegel* door Paul Pieper bekend gemaakt. Pieper kon dankzij de vermelding van de eerste bezitster van het boek „Katharina Jakobsdochter jonkvrou van Lochorst in Leiden” vaststellen, dat het boekje omstreeks 1450 gemaakt moet zijn. Gerrit van Lochorst, de echtgenoot van Katharina, vestigde zich namelijk eerst in 1448 in de Sleutelstad.

Het Munsterse Getijdenboek kan in direct verband gezien worden met de Montfoort-Getijden (ms. 7978 van de National-Bibliotheek te Wenen)⁴, dat in de kalender 1450 gedateerd is. Het enige grote verschil tussen de beide boeken vormen de randversieringen. De modellering van de figuren met fijne witte arceringen in de plooiruggen is in beide boeken zeer gelijk. Men vindt ook de gouden sterretjes, die in de lucht van de Gevangenneming van het Lochorst-boekje voorkomen, in de Montfoort-Getijden terug.

De miniaturen van het Munsterse boekje (afb. 1-3) zijn ten dele ontleend aan de Meester van Flémalle. De Afneming van het Kruis (afb. 2) repeteert de compositie die ons bekend gebleven

¹ *O.c.*, Brussel-Parijs 1931, blz. 76.

² *La miniature dans les Pays Bas Septentrionaux*, Brussel-Parijs 1932, hoofdstuk XI.

³ In: *Gelre, Bijdragen en Mededelingen*, 57 (1958), blz. 211-219.

⁴ Cf. Byvanck, *o.c.*, afb. 151, 152 en blz. 160.

is door de Flémalle-kopie te Glasgow⁵ en in de Annunciatie (afb. 1) is de Maria-figuur eveneens afgeleid van een voorbeeld van deze schilder. Ook de Gevangenneming en de Nageling aan het Kruis maken de indruk aan altaren te zijn ontleend. In deze gevallen lijkt het niet waarschijnlijk dat deze door de Meester van Flémalle zijn gemaakt. Het landschap van de Gevangenneming (afb. 3) heeft veel verwante trekken met het landschap op een natekening van een Kruisiging in het Dresdense Prentenkabinet, waarin Friedländer Ouwaters inventie herkende⁶.

Aangezien ik niet vooruit wil lopen op de uitvoerige publikatie van het Munsterse boek, zal ik alleen nog bij één bijzonderheid, die als het ware de signatuur vormt van de Meester van Katharina van Kleef, stilstaan: dit zijn de kleine voorstellingen die hij in de randen van zijn miniaturen opnam. Zij zijn zó typerend voor hem, dat men zijn tekenstijl hier nog het best herkennen kan. Enkele van die voorstellingen, zoals de vogel die een korf omtrekt, waarin zijn jongen worden vastgehouden, worden zelfs van boek tot boek herhaald. En dan zijn er soms ook in de grote miniaturen onderdelen die veel later weer worden gebruikt. Zo is de tegelvloer uit de Annunciatie van de Getijden van Maria van Kleef (afb. 4) opnieuw gebruikt in dezelfde voorstelling in het Lochorst-boekje, hoewel thans het interieur veel meer diepte gekregen heeft en de overige architectuur-onderdelen fijner werden uitgewerkt.

Ik wees er hierboven op, dat de versiering van de randen misschien het meest karakteristiek voor de Meester van Katharina van Kleef is. Hij blijkt in de loop der jaren zich vooral hierop te hebben toegelegd en als men de Utrechtse handschriften van omstreeks 1460 doorkijkt wordt het duidelijk dat hij hierin school maakte. Een Gedenboek, dat onlangs uit Frans bezit⁷ in de Amerikaanse kunsthandel gekomen is, blijkt op dit gebied bijzonder rijk aan variatie.

Dit Gebedenboek, dat tot nu toe nergens werd

vermeld, werd waarschijnlijk in de 18de eeuw van een nieuwe rug voorzien. Of in die tijd de platten⁸ met vroeg-16de eeuwse bandstempels in de oude band werden ingelaten kon ik niet met zekerheid vaststellen. Wel moet het boekje bij de vernieuwing van de band aan de bovenzijde enigszins zijn afgesneden. Het bevat 185 folio's die met 17 regels tekst beschreven zijn. Van de zes grote miniaturen, die het boek oorspronkelijk bevatte, bleven er drie bewaard.

Zij stellen voor: Maria met het Kind staande voor een soort kerkkoor en aanbeden door een voor haar knielend echtpaar (afb. 6), het Laatste Oordeel (afb. 5) en de Gregoriusmis (afb. 7). Bij het doorbladeren valt het op dat het een zeer rijk versierd handschrift is, niet zo zeer door de grote miniaturen die het bevat⁹, maar door de op bijna elke pagina voorkomende figuren in de randen.

De verluchter en zijn helper, die aan deze versiering hebben gewerkt, wisten met een schier onuitputtelijke fantasie de randen van de 185 folio's met telkens weer andere voorstellingen te vullen.

Ik zal mij hier niet met de codicologische problemen bezighouden, die waarschijnlijk wel van belang kunnen zijn voor de wijze waarop het boek over de twee miniaturisten, die er aan werkten, werd verdeeld, maar ik zal mij beperken tot de kunsthistorische aspecten, die aan de zeer interessante versiering verbonden zijn. De lokalisatie levert niet veel moeilijkheden op omdat duidelijk vastgesteld kan worden dat dit Horarium voor gebruik in het bisdom Utrecht werd gemaakt. De kalender, die de eerste twaalf folio's vult, is geheel voor dit bisdom ingericht. Men vindt er Agnes, Pancratius, Servatius, Bonifacius, Odulphus, Lambertus, Gereon en Victor en Martinus in rood aangegeven, evenals de *translatio* Lebuini en die van Martinus. Ook wijst het voorkomen van het Lochorstwapen in de rand van fol. 90 r°. op een herkomst uit het Utrechtse. Hierboven werd vermeld dat het Munsterse Gebedenboek voor een lid van deze familie ge-

⁵ De miniaturist volgt hier het voorbeeld nauwkeuriger dan in de Getijden van Katharina van Kleef, hetgeen een bewijs kan zijn, dat hij deze compositie met groter zorgvuldigheid heeft bestudeerd en wel vermoedelijk naar een replek die in Utrecht heeft bestaan.

⁶ Vgl. *Die Altniederländische Malerei*, III, blz. 60.

⁷ Op een van de schutbladen vindt men de naam van Sara Ploos van Amstel. Dit is de dochter van Troost, die in 1778 met Jacobus Ploos van Amstel

trouwde. Zij stierf in 1803. Het boekje is dus waarschijnlijk tot in het begin van de 19de eeuw in Hollands bezit gebleven.

⁸ Deze platten dragen bandstempels van de brugse binder Anthonius de Gavere. Een dergelijke band bevindt zich om een „De Civitate Dei” van 1497 in het Museum Plantijn te Antwerpen.

⁹ Dr. P. J. H. Vermeeren stelde vast, dat drie grote miniaturen uit het boek verwijderd werden.

Afb. 1. Annunciatic. Gebedenboek van Katharina van Lochorst. Westf. Landesmuseum, Munster.

Afb. 2. Afneming van het Kruis. Gebedenboek van Katharina van Lochorst. Westf. Landesmuseum, Munster.

Afb. 3. Gevangenneming van Christus. Gebedenboek van Katharina van Lochorst. Westf. Landesmuseum, Munster.

Afb. 4. Annunciatic. Gebedenboek van Katharina van Kleef. Guennol-collectie, New York.

Afb. 5. Het Laatste Oordeel. Gebedenboek, Kon. Bibliotheek Den Haag (fol. 54 v°).

Afb. 6. Gebedenboek, Kon. Bibliotheek Den Haag (fol. 13 v°). Maria met Kind en de bezitters van het boek.

Afb. 7. Gregoriusmis. Gebedenboek, Kon. Bibliotheek Den Haag (fol. 147 v°).

vanden gedachte sijns herten.
 Hi heuet macht gedaen in sine arme
 hi heuet vstou die houedige van ghe
 dachte sijns herten. Hi heuet ofgelet die
 machage vanden stoc en hi heuet vho
 ger die oetmoedige. Die hongrenge
 heet hi vuollet mit goede en die rike
 ker hi yde. Hi heuet ontfange istad
 sijn kure hem gedachte sijnre ontfermh
 wden. As hi gesproken heuet toe
 onden vaderen abraham en sijn ghe
 slachte van beghinne. Gloue si en
 Dopganc die clarete ende tonne der ge
 micheit een schynfel des ewige lichts
 om en veecht die gene die suende sijn
 in duisternissen en in scenne des doots.
 Het verhoer mijn geber. en mijn roe

Afb. 8. Penversiering (cadclure). Gebedenboek, Kon. Bibliotheek Den Haag (fol. 88 r°).

maakt werd. Het behoeft hier nauwelijks herhaald hoeveel aanknopingspunten dit geslacht met de boekverluchtingskunst in het Bisdóm Utrecht heeft gehad. Men denke bijvoorbeeld aan de grote bijbel te Londen (Brits Museum, Add. ms. 38122), waaraan de Meester van Katharina van Kleef heeft meegewerkt, en aan het kleinere bijbelhandschrift (Add. ms. 10.043) uit dezelfde bibliotheek, waarvan zijn leerling, de Meester van de Amsterdamse Bijbel, het leeuwendeel uitvoerde.

Een vluchtige blik op de randversieringen en op de grote initialen van het eerste deel van dit boek is al genoeg om te zien, dat de Meester van Katharina van Kleef met de versiering van dit boek begonnen is. Hij voerde ook de drie bewaard gebleven grote miniaturen uit, waarvan de eerste op fol. 13 verso voor de datering van het handschrift van bijzonder veel belang is. Op deze miniatuur (afb. 6) is Maria met het kind voorgesteld, staande in een soort kerkkoor — een bekend thema in de Nederlandse kunst, dat in de schilderkunst het eerst door de Meester van Flémalle behandeld is. Voor de H. Maagd knielen de eerste bezitters van het boek. De man is gekleed in een muisgrijze tabbaard, waaruit een rode kraag steekt. Hij heeft een paarse kaproen en grijze kousen. De vrouw is stemmiger in het zwart gekleed. Haar gouden ceintuur is versierd met blauwe ruiten. Onder de voorstelling is het wapen van dit echtpaar afgebeeld, dat door twee naakte putti vastgehouden wordt¹⁰. Uit de costuums, vooral uit de vorm van de hennin van de vrouw, die aldus voorkomt op het vrouweportret van Rogier van der Weyden te Washington van omstreeks 1455, valt op te maken dat de datering van het boek wel na 1450, dus na het Munsterse boek, moet liggen.

Het aandeel van de Meester van Katharina van Kleef beperkte zich niet tot de eerste 55 folio's, die hij geheel alleen versierde. Tot aan fol. 148 komt men zijn figuren telkens met grotere onderbrekingen nog in de randversieringen tegen, zij het na fol. 94 steeds schaarser. Een tweede miniaturist, een bijzonder geestig tekenaar, begon zijn werk op fol. 56 en dit wisselt

daarna voortdurend af met dat van de Meester van Katharina van Kleef. In het allerlaatste deel van het boek, na fol. 148, is hij alleen nog aan het werk. Zijn aandeel bestond alleen uit de randversieringen, waar hij vooral dieren bij te pas bracht. De aap had zijn speciale voorliefde. Deze beesten, die hij scherp geobserveerd blijkt te hebben, beeldde hij in allerlei vermommingen af.

Men vindt bij de Meester van Katharina van Kleef al in zijn vroege boeken figuren in de randen verwerkt. Wanneer dit dieren zijn, zijn ze nooit zo realistisch voorgesteld als die van de tweede verluchter van het handschrift. Over de humor, waarmee deze laatste dier en mens behandelt, beschikte de eerste miniaturist niet, al wist hij de houdingen van de dieren: een springende geit of een kat, die zijn poot likt, reeds redelijk goed weer te geven. Het is niet moeilijk, zoals ik hierboven al schreef, om in de miniaturist van het eerste deel de Meester van Katharina van Kleef te herkennen; vooral nu het Gebedenboek te Munster ons een beter inzicht verschaft in zijn late werk. Hij gebruikte in de randen van dit nieuwe boek dezelfde motieven als in het Munsterse, bijvoorbeeld de in golfbeweging slingerende ranken, waartussen men bloemen van gelijke tekening aantreft. Men kan ook zijn fijne kalligrafische tekenhand herkennen in de met een dunne penlijn uitgevoerde „cadelures”, zoals de vogel die zijn jongen uit een kooi laat ontsnappen op fol. 88 recto (afb. 8)¹¹.

De figuren, die de Meester van Katharina van Kleef in dit late handschrift gebruikt, zijn nog wat stereotieper dan die in het Munsterse boek. In zijn vroege tijd wist hij met een minder uitgewerkt modelé meer variatie aan te brengen in zijn gezichten. Hoewel er dus een minder grote spontaneïteit te constateren valt, is er een winst aan details die de versiering ten goede komt. De architectuur is fijner geleed en ook de themata van de randversieringen zijn op ingenieuzer wijze in de ornamentale structuur verwerkt. In de kalender is de versiering beperkt tot dieren; daarna worden de randen gevuld met een bonte stoet, waaronder met uitzondering van doktoren

¹⁰ Een uitgebreid onderzoek naar het wapen leverde nog weinig positief resultaat. Dankzij de hulp van de archivaris van de Gemeente Utrecht, mr. J. W. C. van Campen, kon vastgesteld worden, dat het wapen van de vrouw, dat van de familie „Zael” zou kunnen zijn. Het komt o.m. voor op een van Scorels Jeruzalemvvaarders-panelen in het Centraal Museum te Utrecht (Cat. nr. 1482, H). In het handschrift Van Buchell in

het Utrechts Archief komt het alliantiewapen eenmaal voor nagetekend naar een raam in de Sint Paulusabdij, dat naar de aantekening in het ms. verplaatst zou zijn. In de Codex Gelre te Brussel is het manswapen, zoals dr. F. Gorissen mij mededeelde, te vinden als dat van Deric van Sevichveld.

¹¹ Hetzelfde motief is terug te vinden in de rand van de Annunciatie van het Gebedenboek te Munster.

die naar een urinefles turen (afb. 9), allerlei huispersoneel van een 15de eeuwse adellijke familie te vinden is: de keldermeester met een kruik, de kok met gevogelte aan het spit, de jagermeester die een haasje verschalkt, een haspelend vrouwtje, muzikanten spelend op een doedelzak en een fluit. Die realistisch uitgebeelde figuren worden afgewisseld door wildemannen, oosterlingen en een enkele keer door een voorstelling met religieuze inhoud: een vrouwtje dat het hemels manna opvangt of de H. Lucas, die een Madonna-schilderijtje kopieert (afb. 13).

De twee grote miniaturen, die behalve de Madonna met het knielend echtpaar het boek sieren, zijn de gebruikelijke afbeeldingen bij de boetpsalmen (het Laatste Oordeel) en de Vigilien van de Dood (de Gregorius-mis). De kapitaal waarmee de Heilige Geest-Getijden beginnen (fol. 121 r°) is met een ongewone voorstelling, die aan de fantasie van de miniaturist ontsproten moet zijn, versierd (afb. 10). Hier ziet men een klerk, waarschijnlijk de huiskapelaan van een adellijke familie, een jonge man, die half geknield voor hem zit, de catechismus onderwijzen met de plak dreigend opgeheven in de rechterhand. De duif van de H. Geest schijnt zich op het hoofd van de jongen neer te zetten, zodat de bedreiging van de plak kennelijk overbodig is.

Men vraagt zich af of de Meester van Katharina van Kleef die rijke figurale versiering uit eigen beweging begonnen is of dat zijn helper, die bedrevener schijnt in het uitbeelden van genre-motieven, hierin de initiatiefnemer was. In geen ander boek van de Meester van Katharina van Kleef wordt er zo luchtig op los gefantaseerd als juist hier. Enkele motieven zijn weliswaar reeds vroeg te vinden, bijvoorbeeld de muzikanten en jongleurs en enkele vrij fantastisch getekende dieren, maar de stap naar een meer reële uitbeelding deed de Meester van Katharina van Kleef eerst in dit boek. Het aandeel van miniaturist II loopt met onderbrekingen van fol. 56 (waar een aap wordt afgebeeld, die een hond aderlaat) tot aan het einde van het boek. Het is mogelijk dat fol. 184 door een andere hand werd aangevuld, aangezien hier de tekening enigszins zwakker is. Over het algemeen

is het peil op één niveau. Na fol. 102 verso, waar een zittende krijgsman met de hand onder het hoofd werd afgebeeld, treedt deze tweede meester vrijwel alleen op bij de versiering van de randen. Het duidelijkst blijkt de nauwe samenwerking van beide miniaturisten op fol. 70 v° en 71 r°, waar in de randen een jacht-scène is verwerkt (afb. 11). Op fol. 70 v° tekende de Meester van Katharina van Kleef een hert, dat in een bladrank verstrikt zit, en tevens een nijldig omkijkende hond terwijl zijn helper op fol. 71 r° de jagermeester, die op zijn hoorn blaast, en twee achtervolgende honden voor zijn rekening nam. Hier vult dus het werk van de een dat van de ander duidelijk aan.

Ik zei al, dat miniaturist II een scherper waarnemer is dan de oudere meester die het boek begon. Zijn humor is bepaald die van een jongere generatie, in menig opzicht vergelijkbaar met die van de later werkende meester van Maria van Bourgondië te Brugge en van de waarschijnlijk ook uit Utrecht afkomstige Meester van het Hausbuch. Voorbeelden van zijn geestrijke vondsten zijn er legio: een man die een varken scheert (folio 706 v°) (afb. 14), een aap die met tondelstokken speelt (folio 107 v°), een aap met een fluit in zijn derriëre en een pollepel in de mond (fol. 109 r°), een motief dat later ook de Meester van Maria van Bourgondië gebruikt, een aap die zich in een ronde spiegel bekijkt als een behaagziek vrouwtje (fol. 110 r°), een jongeman in narrencostuum, die veren uit een platte mand schudt (fol. 138 v°) (afb. 15), een vosje met bisschopsmijter, dat een haantje de passie preekt (fol. 163 v°), een hond die zich in het oor krabt (fol. 160 v°) (afb. 16), vergelijkbaar met de beroemde prent van de Hausbuchmeester, een aapje bewapend met keukengerei (fol. 177 v°). Men krijgt de indruk, dat verschillende van deze voorstellingen aan de volkshumor ontleend zijn.

Ik wees al op punten van overeenkomst met de Zuidnederlandse meester van Maria van Bourgondië, die volgens Pächt de belangrijkste voortzetter van dergelijke thema's zou zijn¹². Er is echter nog een andere miniaturist te noemen met wiens werk nog nauwere samenhang bestaat; dit is de verluchter van verschillende handschriften

¹² Cf. Otto Pacht, *The Master of Mary of Burgundy*, Londen, 1948, blz. 55, n. 26. Pächt noemt Philippe de Mazerolles als de initiatiefnemer van deze voorstellingen. Hij wijst bijv. op een toernooi van groteske figuren in het Getijdenboek Durrieu, dat met enige variatie voorkomt in het Getijdenboek van de Meester

van Maria van Bourgondië te Oxford (Douce 219).

¹³ Cf. *Monuments et Mémoires de la Fondation Eugène Piot*, XXII, 1916, blz. 71-130.

¹⁴ Verschenen in de *Handelingen van het XXIIe Vlaams Filologencongres*, Gent, 1957, blz. 338-342.

¹⁵ Vgl. hiervoor A. Pinchart, *Archives des Arts*,

gemaakt voor Louis de Bruges, Heer van Gruuthuse. Durrieu heeft deze miniaturist vroeger met de hofschilder en miniaturist van Karel de Stoute, Philippe de Mazerolles, geïdentificeerd¹³. Steunend op documenten, die door Weale waren gepubliceerd, schreef hij hem o.a. een deel van het Getijdenboek van Karel de Stoute te Wenen (ms. 1857), de „Chroniques” van Froissart te Breslau en een klein gebedenboek uit zijn eigen bezit toe.

Deze groepering werd later ook door Winkler overgenomen. Kortgeleden heeft A. De Schrijver in een nog niet gepubliceerd proefschrift van de Universiteit van Gent de identificatie van deze groep met Mazerolles in twijfel getrokken. Deze auteur was zo vriendelijk mij op een kort verslag van zijn bevindingen ter inzage te geven waarin zijn standpunt iets duidelijker wordt uiteengezet dan in de catalogus van de tentoonstelling van „de Vlaamse miniatuur”, Amsterdam-Brussel 1959¹⁴. De heer De Schrijver meent, dat er voldoende redenen bestaan om het Gebedenboek uit de verz. Durrieu (cat. tentoonstelling „de Vlaamse Miniatuur”, nr. 242) in plaats van aan Philippe de Mazerolles aan de hofschilder en tevens miniaturist van Karel de Stoute, Lieven van Lathem, toe te schrijven. De betalingen voor een dergelijk boek zijn duidelijk in de akten van de Rekenkamer van het Bourgondische huis vastgelegd; hierin wordt bovendien melding gemaakt van de schrijver, Claes Spierinc. Deze laatste wordt ook genoemd in verband met het vervaardigen van de Stalmeester-verordeningen, die door deze boekschrijver met „vignettes” en „cadelures” en tevens historien werden versierd¹⁵.

De heer De Schrijver laat het in het midden, welk deel van de randversieringen in het Gebedenboek-Durrieu op naam van Spierinc zouden moeten worden gesteld. Naar zijn oordeel dient echter het belangrijkste deel van de versiering niet aan Spierinc maar aan Lieven van Lathem toegeschreven te worden en het belangrijkste deel is hier juist het figurale deel van de randversieringen. Voorzover ik tot nu toe aan de hand van de reproducties gevolgtrekkingen kon maken zijn de motieven, die het eerst opduiken in het Utrechts Getijdenboek, op allerlei plaatsen in de randen van de door de z.g. Mazerolles, alias

Lieven van Lathem, verluchte boeken terug te vinden.

In het Weense Getijdenboek treft men de aap met een kap op het hoofd aan en ook de musicerende engelen, die in het Utrechtse boek op fol. 153 verso voorkomen. De „Froissart” te Breslau bevat de aap bewapend met keukengerel en tevens apen met een doedelzak en een blaasbalg, die als gitaar gebruikt wordt. Men vindt deze laatsten in het Utrechtse boek op fol. 131 en op fol. 105 verso. De erwtenbloesems en de peulvruchten, die meer dan eens in de randen van miniaturist II voorkomen, vindt men eveneens in de „Froissart”, evenals de kleine distels, die ook in het Weense Getijdenboek voorkomen. In de „Histoire du bon roi Alexandre” in het Petit Palais (coll. Dutuit) te Parijs, een handschrift waarvan de verluchting door Durrieu en Winkler eveneens op naam van Mazerolles werd gesteld, komen de twee herders gezeten op bokken, die elkaar als toernooi-ridders bestrijden, voor. In het Utrechtse handschrift vindt men dit motief op fol. 184¹⁶.

De overeenstemming tussen het Utrechtse Getijdenboek en de z.g. Mazerolles-groep blijft echter niet tot de motieven beperkt. Een nauwkeurige analyse van de tekening levert allerlei gemeenschappelijke kenmerken in de detailbehandeling van de figuren op. Deze zijn alleen te verklaren als men de uitvoering van de figuren aan één hand toeschrijft. Een van de meest typerende eigenschappen, waarin de miniaturist II zich ook het duidelijkst van de Meester van Katharina van Kleef onderscheidt, is de wijze waarop hij met fijn gouden lijntjes de lichtkanten van de plooien van zijn figuren aangeeft. Verder is de tekening van de gezichten met de naar beneden getrokken mondhoeken, het speels balanceren tussen de ranken en de wijze waarop uit menselijke rompen en dierenpoten fabelwezens worden gecreëerd geheel identiek (afb. 17). Een nauwkeuriger vergelijking met de originelen zou waarschijnlijk nog meer punten van overeenkomst opleveren.

Tenslotte kan ook op het overeenstemmend coloriet gewezen worden, een coloriet, dat deze miniaturist een zeer aparte plaats geeft in de geschiedenis van de Zuidnederlandse verluchtungs-

Sciences et Lettres, II, 1865, blz. 206-208. Deze Claes Spierinc zou volgens Byvanck (*o.c.* blz. 108) dezelfde zijn als de miniaturist, die van 1484 af een reeks van in Amsterdam gemaakte handschriften van tamelijk geringe kwaliteit van zijn naam voorzag. Indien hier van dezelfde Spierinc sprake is kan inderdaad geen groot

aandeel van de figuren in het Gebedenboek-Durrieu aan hem worden toegeschreven.

¹⁶ Vgl. voor de Froissart de afbeeldingen in de uitgave van Arthur Lindner, *Der Breslauer Froissart*, Berlijn, 1912, afb. 10, 42, 23 en 49; voor de afb. bij Durrieu, *Monuments Piot*, XXII, 1916, pl. X-XIII.

kunst. Durrieu merkte op, dat hij hierdoor tot de eersten onder zijn tijdgenoten gerekend moet worden en inderdaad steekt hij met hoofd en schouders boven de middelmatige producten van vóór 1470 uit¹⁷.

Indien mijn suppositie door nader onderzoek bevestigd zou worden dan zouden wij dus in het Utrechts Getijdenboek het vroegste werk van een miniaturist aantreffen, die in Brugge als een komeet verschijnt. Zijn werk voor Louis de Bruges vangt aan met een 1464 gedateerd handschrift, de Gillion de Trasignies in de bibliotheek van de hertog van Devonshire te Chatsworth¹⁸. Het Utrechtse boek kan niet later dan 1460 zijn ontstaan. Er zouden dus een aantal jaren tussen zijn Utrechtse producten en het vroegste Brugse boek liggen, waarin geen ander werk geplaatst kan worden. De afstand is echter niet zó groot dat men de mogelijkheid van de verplaatsing van miniaturist II van Utrecht naar Brugge behoeft te laten vervallen en bovendien is de chronologie van de z.g. Mazerollesgroep nog vol onzekere dateringen. Winkler heeft de opmerking gemaakt, dat in de „Histoire du bon roi Alexandre” de hand van een oudere miniaturist te herkennen is onder wiens invloed de z.g. Mazerolles gevormd zou kunnen zijn¹⁹. Deze oudere miniaturist echter is naast de z.g. Mazerolles, met wie hij waarschijnlijk in het atelier van Willem Vrelant werkte, een archaïserende verschijning; dat blijkt uit zijn koloriet en zijn wijze van componeren. Het feit, dat beide miniaturisten samenwerkten met Willem Vrelant behoeft op zich zelf nog geen indicatie te zijn voor een herkomst van de z.g. Mazerolles uit Utrecht.

Naschrift

Zeer onlangs is te New York een handschrift voor de dag gekomen dat deel bleek uit te maken van het Getijdenboek van Katharina van Kleef. Tot nu toe was niet vastgesteld dat het Getijden-

boek in de Guennol-collectie verschillende pagina's miste, die aanwezig bleken te zijn in het thans te voorschijn gekomen deel. Aldus kon vastgesteld worden, dat het Getijdenboek in de 19de eeuw in twee delen gesplitst is. Het thans te voorschijn gekomen stuk bevat ongeveer 90 miniaturen, alle van de hand van de Meester van Katharina van Kleef.

In dit tweede deel, dat de Gebeden voor de Heiligen bevat, komen o.a. een Michaël en een Christophorus voor naar Van Eyck. De laatste compositie was tot nu toe alleen bekend door een pentekening in het Louvre. De Michaël was al bekend door een miniatuur van de Meester van Katharina van Kleef of van een ateliergeenoot in het handschrift in het Museum Meer-manno-Westreenianum.

De randen van dit tweede deel van het Katharina-Getijdenboek zijn met de meest uiteenlopende motieven versierd. De Meester van Katharina van Kleef toont zich hier een kunstenaar begiftigd met een grote fantasie. Die rijkdom aan motieven logenstraft mijn hierboven geopperde veronderstelling dat de Meester van Katharina van Kleef niet de initiatiefnemer van dergelijke randversieringen zou zijn. Verschillende van zijn vondsten werden veel later in de Gentse miniaturistengroep van de familie Bening en Horenbout opnieuw gebruikt. Een omlijsting van geopende mosselschelpen vindt men opnieuw, maar veel grover uitgevoerd, in een manuscript dat uit zijn atelier komt en dat werd getoond in de tentoonstelling van *Nederlandse Primitieven uit Nederlands bezit*, gehouden in het Singer Museum te Laren in 1961 (cat. nr. 128, Verz. Ph. J. van Alfen, Doorn).

Bij het ter perse gaan van dit nummer bereikt mij het zeer verheugende bericht, dat de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage het hier voor het eerst gepubliceerde Getijdenboek heeft kunnen aankopen.

¹⁷ Vgl. *Etudes d'art ancien et moderne*, 1ste serie, Parijs 1904, blz. 24. „Ce qui achève de placer ce miniaturiste au premier plan parmi ces émules, c'est la fraîcheur, l'éclat et la délicatesse de son coloris, à la fois limpide et gai”.

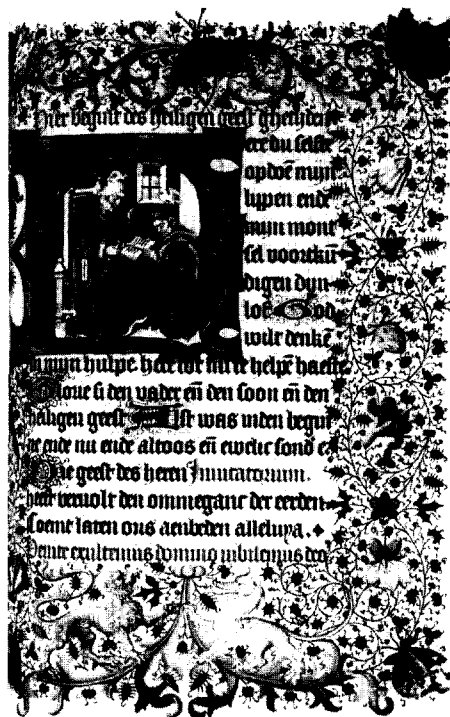
¹⁸ Een afbeelding van dit boek is te vinden in de catalogus van de tentoonstelling „*De Vlaamse Miniatures*, Burlington Fine Arts Club, Londen 1908, afb. 111.

¹⁹ Vgl. F. Winkler, *Die Flämische Buchmalerei*,

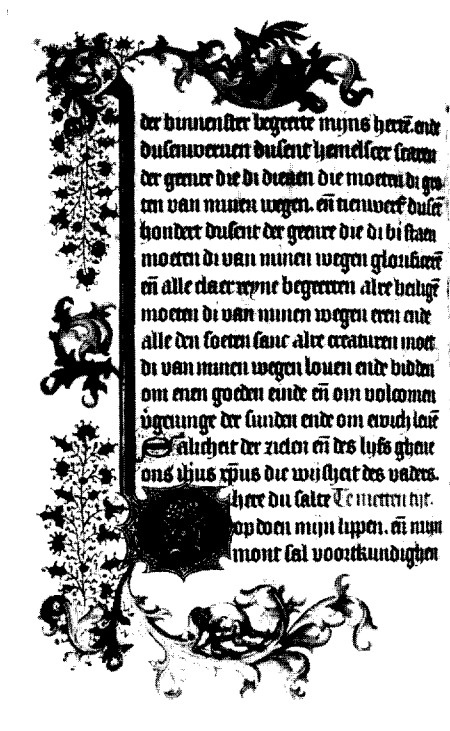
Leipzig 1925, blz. 196. L. M. J. Delaissé noemt in de catalogus van de tentoonstelling „*De Vlaamse Miniatur*”, Brussel-Amsterdam 1959, blz. 135 de „Histoire de la Conquête de la Toison d'Or” (Parijs, Bibl. Nat. ms. fr. 331) het eerste te Parijs in deze stijl uitgevoerde boek van deze z.g. Mazerolles-groep. Er is een zeer directe relatie tussen een van de figuren op fol. 93 v° van de „Histoire du bon roi Alexandre” (Coll. Dutuit, Petit Palais te Parijs) en de narren met kappen die in de randen van het Utrechtse Gebedenboek voorkomen.

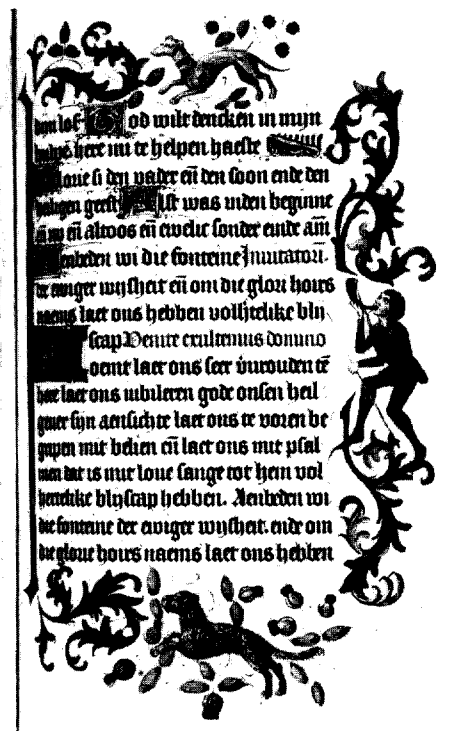
Afb. 9. Dokter met urinefles. Gebedenboek, Kon. Bibliotheek Den Haag (fol. 19 v°).

Afb. 10. De catechismus. Gebedenboek, Kon. Bibliotheek Den Haag (fol. 121 r°).

Afb. 11. Jager met honden. Gebedenboek, Kon. Bibliotheek Den Haag (fol. 70 v° en 71 r°).

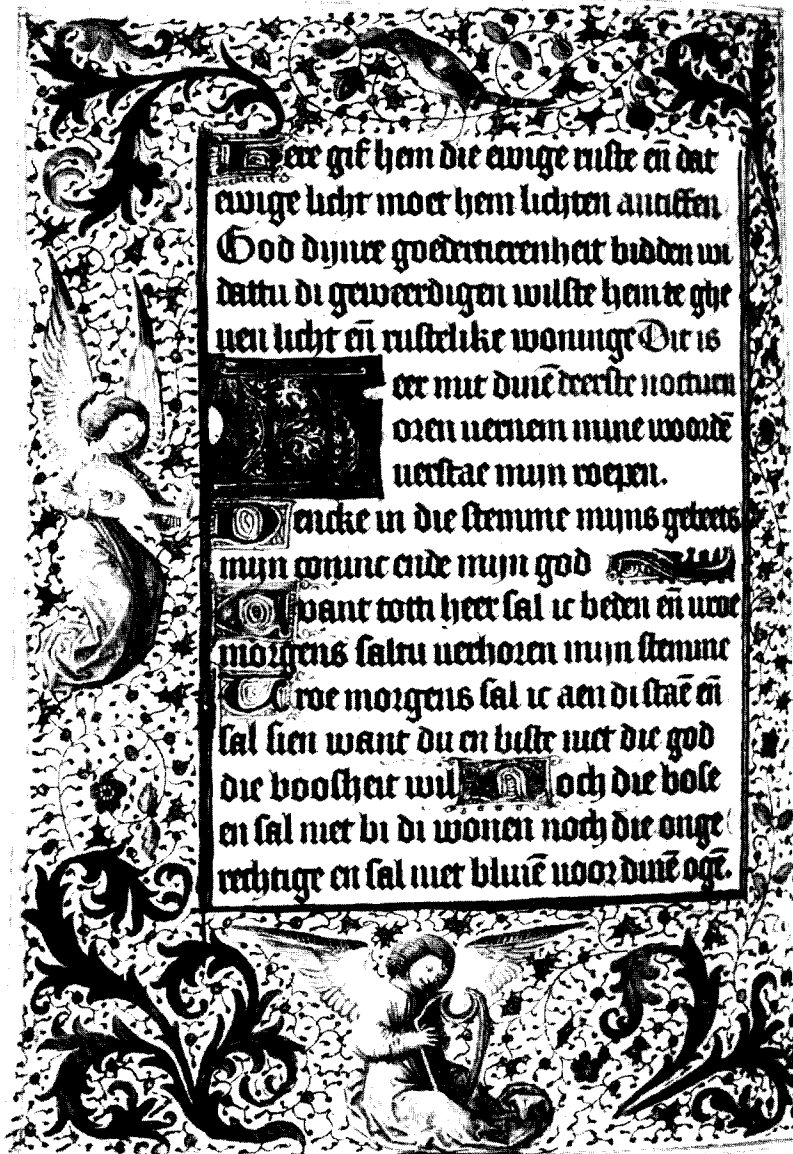
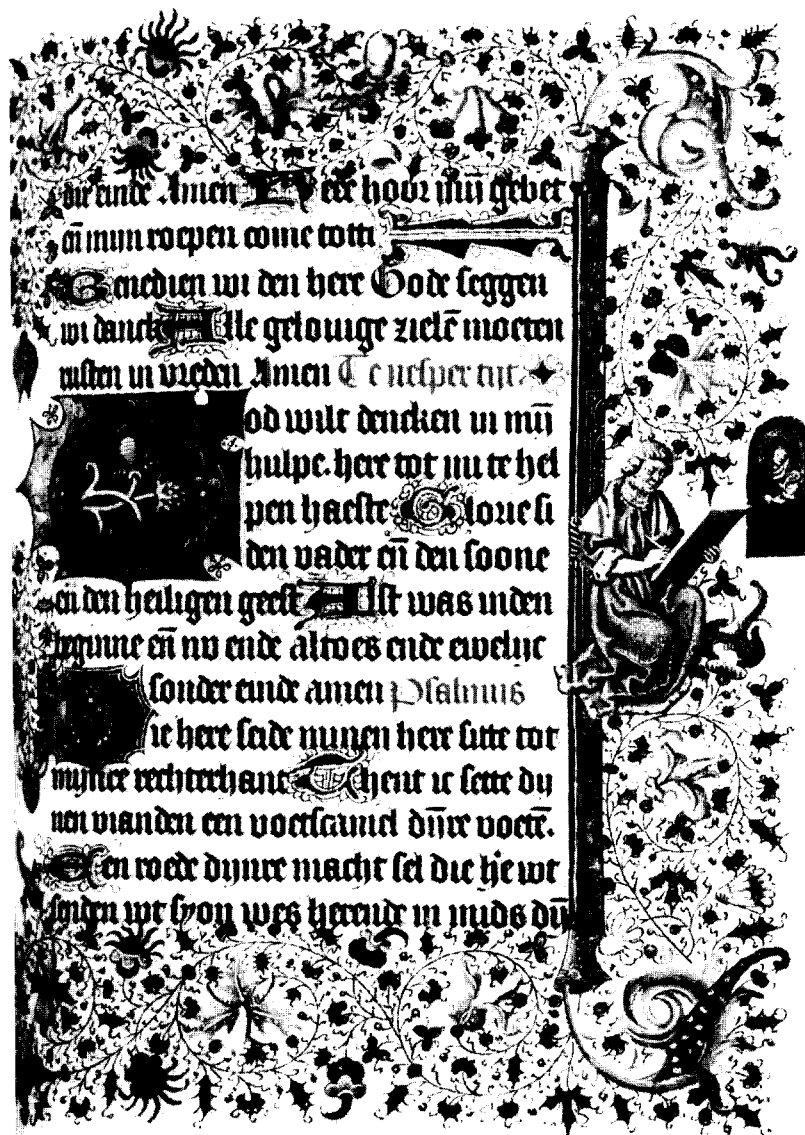
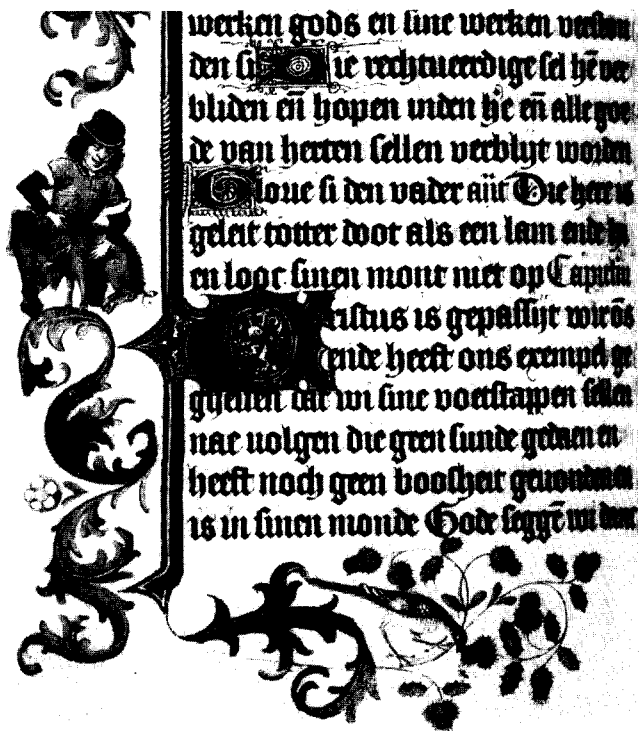

Abb. 12. Twee musicerende engelen. Gebedenboek, Kon. Bibliotheek Den Haag (fol. 153 v°).

Afb. 13. De heilige Lucas. Gebedenboek, Kon. Bibliotheek Den Haag (fol. 43 r').

Afb. 14. Man die een varken scheert. Gebedenboek, Kon. Bibliotheek Den Haag (fol. 106 v°).

Afb. 15. Nar die veren uit een mand schudt. Gebedenboek, Kon. Bibliotheek Den Haag (fol. 138 v°).

Afb. 16. Zich krabbende hond. Gebedenboek, Kon. Bibliotheek Den Haag (fol. 160 v°).

Afb. 17. Doedelzakspeler. Gebedenb., Kon. Bibl. Den Haag (fol. 183 v°).

Afb. 18. Vrouw met spinrokken rijdend op een varken. Gebedenboek, Kon. Bibliotheek Den Haag (fol. 108 v°).

SUMMARY

NEW DATA CONCERNING THE MASTER OF CATHERINE OF CLEVES
AND HIS WORKSHOP

BY K. G. BOON

The work of the Utrecht miniaturist, the Master of Catherine of Cleves, was compiled by Professor Byvanck as early as 1931. These last two years two richly illuminated Books of Hours have been added, both of which show a much more advanced style than the manuscripts known to us so far, except for the Montfort Breviary in the Nationalbibliothek in Vienna.

The Book of Hours that became known first was purchased by the Westfälische Landesmuseum at Münster and published by Paul Pieper in a provisional edition. According to Pieper this work should be dated around 1450. Another Book of Hours, recently discovered and since then acquired by the Royal Library in The Hague, is even more richly illuminated than the former book. It probably belongs to a somewhat later period. The two coats of arms, signs of an alliance by marriage between two families, occurring on fol. 13 under the portraits of the first owners, who kneel before the Holy Virgin, are certain to be those of an Utrecht family, since similar armorial bearings occurred in the windows of St. Paul's Abbey in that town.

A remarkable feature of this second book is the abundance of figural ornamentation in the borders, found on nearly each of its pages. Two hands may be recognised here: the first part as far as fol. 56 was executed solely by the Master of Catherine of Cleves, whose work subsequently alternates with that of a second miniaturist. It is the latter artist who is entirely responsible for the marginal decoration after fol. 148. So close was the collaboration between the two miniaturists that motifs used by one of them on a left

page are continued by the other on the right (fol. 70 v° and 71 r°). The second miniaturist's work shows more wit and a more delicate style of drawing than that of the Master of Catherine of Cleves. As regards workmanship and choice of motifs there is a close kinship between this book and the marginal decorations of a group of manuscripts that was until recently attributed to Philip de Mazerolles. This group comprises, among others, the Book of Hours for Charles the Bold in the Durrieu Collection.

In an — as yet unpublished — thesis for the University of Ghent, announced in the *Acts of the XIII Congress of Flemish Philologists*, Ghent 1957, A. de Schrijver points out that Mazerolles should be ruled out as the illuminator of this group of manuscripts. According to this author Lieven van Lathem, an artist from Ghent who is mentioned in the Burgundian accounts as court painter and miniaturist to Charles the Bold, may have been the illuminator of the above mentioned group of MSS. Van Lathem, however, was registered as a member of the Painters' Guild at Ghent as early as 1454, and therefore can hardly have been the miniaturist of the Utrecht book, which must date from approximately the same period.

The problem of the identity of the illuminator of the so-called Mazerolles group is thus raised anew and calls for a solution. It will be advisable to consider the possibility of this illuminator having been a man from the Northern Netherlands, or a man who had at least had his training in an Utrecht atelier.

DE MEESTER VAN MARIA VAN BOURGONDIË EN ROOCLOOSTER BIJ BRUSSEL

DOOR

G. I. LIEFTINCK

Genoegzaam bekend is de dramatische geschiedenis van de latere jaren van Hugo van der Goes, na Van Eyck misschien wel de grootste schilder die Vlaanderen in de middeleeuwen heeft voortgebracht. Leerling van Rogier van der Weyden, die derde zeer grote, haalt hij in 1467 te Gent de meestertitel in het Sint-Lucasgilde en maakt snel carrière: naast groot schilder moet hij als artistiek leider van praalfeesten, evenals Van Eyck vóór hem, een belangrijke plaats hebben ingenomen in de Bourgondische culturele wereld van zijn tijd.

Vermoedelijk in het voorjaar van 1478 trekt hij zich terug in Rooclooster in het Zoniënbos bij Brussel, een daad die volgens de opmerking van een confrater aldaar hem nog beroemder maakte dan toen hij nog in de wereld leefde.

Hij deed professie als convers (lekebroeder), kloosterling met minder strenge verplichtingen in verband met de koordienst, van wie ieder klooster er een klein aantal mocht herbergen. Rooclooster was een kleine gemeenschap van een goede twintig Augustijner koorheren, aangesloten bij de vermaarde Windesheimse congregatie, binnen de invloedssfeer van de Moderne Devotie dus. Zowel bij zijn tijdgenoten als bij het nageslacht heeft dit levensverhaal — het eindigt met een ziekelijke melancholische depressie — een diepe indruk achtergelaten.

Men heeft lang gezocht naar de oorzaken van dit keerpunt in het leven van de schilder. Sedert het jongste onderzoek van De Schrijver in de Gentse archieven zijn deze niet zo onduidelijk meer als weleer: Van der Goes verliet Gent eerst

in het voorjaar van 1478 en niet drie jaar vroeger, zoals men — op ogenschijnlijk zeer goede gronden — tot voor korte tijd aannam¹. In deze periode is het vertrek van de schilder uit het turbulente Gent alleszins begrijpelijk. Van der Goes was nauw met het hof en wat zich daaromheen groepeerde verbonden. Het hof was reeds lang verplaatst naar Brussel² en in het naburige Rooclooster, waar zijn broeder als *donaat* zijn intrek genomen had, lokten de rust en de prachtige grote vertrekken, als atelier-ruimte uitnemend geschikt.

Rooclooster beleefde een tijd van grote materiële welvaart; het was bovendien een geliefde pleisterplaats voor het Brabantse hof tijdens jachtpartijen. Het huis was weliswaar sinds 1412 ingelijfd bij het Kapittel van Windesheim, maar, wat men ook geprobeerd heeft, het bleef een typisch Zuidnederlands klooster en weinig in overeenstemming met de principes van het Noorden. Er was een gastenkamer, waar de groten der aarde gaarne vertoefden; de koorheren waren meermalen gedetacheerd als rectoren en biechtvaders in vrouwenkloosters, waar men blijkbaar goed verzorgd werd, vooral als men wat ouder was. Er waren contacten genoeg met de wereld en een rustig verblijf voor een vermaard schilder in zulk een religieuze gemeenschap lijkt, in dit verband gezien, in het geheel niet zo spectaculair als in een romantische negentiende eeuw wel is aangenomen.

Hugo van der Goes en Rooclooster met zijn rijke bibliotheek en levendige kopiïstenwerkzaamheid: het spreekt welhaast vanzelf dat men

¹ A. De Schrijver, „Hugo van der Goes' laatste jaren te Gent”, *Gentse Bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, 16 (1955/56), blz. 193-211.

² P. Bonenfant, „Bruxelles et la Maison de Bourgogne”, *Bruxelles au XVe siècle* (Brussel 1953), blz. 21-32.

³ G. Hulin de Loo reeds in een rapport, uitgebracht in de zitting van 9 oktober 1924 der Klasse der Schone Kunsten van de Koninklijke Academie. In: *Bulletin de la Classe des Beaux-Arts de l'Académie Royale de Belgique* 6 (1924), blz. 60-70.

⁴ G. Hulin de Loo, „La vignette chez les enlumineurs gantois entre 1470 et 1500”, *Bulletin de la Classe des Beaux-Arts de l'Académie Royale de Belgique*, 21 (1939, verschenen in 1940), blz. 158-180. Aangehaald als *La vignette*.

⁵ Doorn, Collectie Ph. J. van Alfen nr. 26. Het hs. is uitvoerig beschreven in mijn *Manuscrits datés conservés dans les Pays-Bas. Catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date*, I. *Les manuscrits d'origine étrangère* (Amsterdam 1964), nr. 37a. Zie platen A, 231-232a (fol. 125 v°).

al eens miniaturisten-arbeid in het klooster door de schilder-convers heeft ondersteld, maar deze mogelijkheid werd en wordt nog door de kunsthistorici categorisch verworpen³.

Allereerst: groter dan men tegenwoordig zou aannemen was in de middeleeuwen de kloof tussen *schilder* en *librariër*. In de grote centra Brugge en Gent waren schilders en boekverluchters zelfs geheel afzonderlijk georganiseerd: begaven de laatsten zich op het terrein van de veel hoger aanzien genietende schilders, doordat zij losse miniaturen als waren het kleine schilderstukjes gingen maken, om die als zodanig aan de man te brengen, dan werden zij verplicht — en dit natuurlijk na een hevige strijd — tot een soort van buitenlidmaatschap van het schildersgilde⁴.

Een vondst die ik onlangs deed is voor mij niettemin aanleiding geweest tot de vraag of Hugo van der Goes tijdens zijn verblijf in Rooclooster niet toch ook als miniaturist zou kunnen hebben gewerkt. Ik vond namelijk in een Nederlandse particuliere verzameling een, naar het mij voorkwam, voortreffelijk specimen van de mysterieuze Meester van Maria van Bourgondië, en wel in een breviertje, in 1477 geschreven in en ten gebruike van Rooclooster⁵ (afb. 1 en 2). Twee kunstenaars van deze kwaliteit werkzaam op een zó verwant terrein, in hetzelfde huis, scheen mij een té zeldzame coïncidentie.

Bij mijn weten was er tot nog toe, uit de periode waarmede wij ons thans bezig houden, slechts één hs. bekend, in Rooclooster geschreven en ook verlucht, met een fraaie bordure in Brusselse stijl op de titelpagina⁶. Het is met twee kleine, niet onaardige initiaal-miniaturen (*historiën*) verlucht. Delaissé nam aan dat men het hs., het is een kopie van *De proprietatibus rerum* van Thomas Anglicus, naar een Brussels atelier gezonden zou hebben ter opluistering. Wij kennen de kopiïst, het was Paulus Petri, een kanunnik die nog leefde in Rooclooster ten tijde van Hugo van der Goes († 1489)⁷. Als men bedenkt dat men in Rooclooster zelf meestal liturgische boeken of kerkvaderliteratuur zal hebben afgeschreven en dat dus een boek

als *De proprietatibus rerum* op zichzelf al een uitzondering was, dan komt het ons toch weinig waarschijnlijk voor, dat men juist dit boek in de stad, en dat nog wel voor één enkele pagina, zou hebben laten versieren. Meer voor de hand ligt het om aan te nemen dat Peeters het boek tijdens zijn novituaat had gekopieerd en dat Simon Loggen, die wij nog zullen tegenkomen, die „illuminator seu florator librorum aliquantulus fuit”, het eerste blad versierd heeft. Hij profeste tegelijk of onmiddellijk na Peeters. Wij constateren hier dan de aanwezigheid van een kanunnik, die vóór zijn intrede in het klooster het ambacht van *vignetteur* of *historieur* in Brussel had uitgeoefend en die men in het klooster af en toe — of misschien wel geregeld — toestond een staaltje van zijn kunst te laten zien.

Het is Delaissé's verdienste geweest dat hij, door studie te maken van de secundaire boekversiering, de randen met name, *vignetten* noemde men ze, heeft aangewezen als kenmerkend voor de verschillende grote ateliers, die gewerkt hebben voor de bestellingen van het Bourgondische hof en zijn aanhang⁸. Het breviertje nu, dat ik onlangs vond, heeft vele randen om de fraaie en ook paleografisch zeer interessante tekst op te luisteren, en deze randen, met bloemranken, vogels en vlinders, vergezeld van blauw-gouden akanthus-versiering op de hoeken, zijn volgens Delaissé typisch voor het atelier te Gent, dat werkte voor de kalligrafische producten die David Aubert en anderen vervaardigden voor Karel de Stoute en zijn tweede gemalin, Margret van York⁹.

Ons boekje stamt uit de beroemde collectie der hertogen van Aremberg, die zoveel onbekende of al te lang ontoegankelijk gebleven hoofdwerken der Nederlandse boekproductie bevatte en die men op het ogenblik bezig is te gelde te maken in Amerika. Mijns inziens is daardoor ook weer nooit opgemerkt hoe belangrijk juist dit breviertje is voor de kunsthistorische wetenschap. Het zou namelijk de aanwezigheid van de Meester van Maria van Bourgondië, en een ander uit zijn onmiddellijke omgeving, kunnen bewijzen als bewoners van Rooclooster.

126, 101 v°-102, 151 v°-152, 36 r°, 227 r°).

⁶ L. M. J. Delaissé, „Les manuscrits à peintures”, *Bruxelles au XVe siècle*, Brussel 1953, blz. 127 en de uitstekende reproductie op blz. 126. Het betreft hs. 213 der Kon. Bibliotheek te Brussel.

⁷ Zie Bijlage IV.

⁸ (L. M. J. Delaissé), „La miniature flamande. Le mécénat de Philippe le Bon”, (*Catalogue de l'exposition organisée à l'occasion du 400e anniversaire de la fondation de la Bibliothèque Royale de Philippe II, le 12 avril 1559*, Brussel 1959, — steeds aangehaald

als *Delaissé*.

Een rijk voorbeeld van een bordure van het Brusselse atelier vindt men op de gekleurde afbeelding van fol. 17 van hs. 9296 der Kon. Bibliotheek te Brussel bij *Delaissé*, pl. 7.

⁹ Een uitstekend voorbeeld in kleur van de traditionele Gentse bordure in een der hss., in het atelier versierd en geschreven door David Aubert, is afgebeeld bij *Delaissé*, pl. 8 (naar hs. Brussel, Kon. Bibl. 9297|76).

De meester zelf kondigt zich aan in twee voor die tijd hypermoderne randversieringen, waarvan één met een klein miniatuurtje. Voorts zien we op de andere pagina een van de eerste voorbeelden van de *trompe l'oeil*, waardoor deze miniatuurschool zo vermaard is geworden: de schrijfspiegel van de bladzijde is hier voorgesteld als een wit blad perkament liggend op een gouden fond, bestrooid met losse bloempjes; de schaduw tekent zich af tegen de achtergrond.

Het spreekt welhaast vanzelf dat onze gedachten gaan naar Nicolaas, Hugo's broeder, die doonaat in Roodlooster was. De donaten waren leken die tot de kloostergemeenschap behoorden, niet als regulier en dus zonder door geloften gebonden te zijn, maar ook niet, als de lekenbroeders deel uitmakend van het dienstponeel van het huis. De constitutie liet maar zeer weinig donaten toe en Nicolaas had dus een bijzondere positie. Was hij ook kunstenaar? Wij weten niets over hem; het is niet onmogelijk dat de familie Van der Goes meer kunstenaars telde. Alexander Bening, de miniaturist, navolger en wellicht leerling van onze schilder, was gehuwd met Katerina van der Goes.

Achterin het hs. vindt men een aantekening, met eigen hand geschreven en ondertekend door Cornelius Tsrijken, die in 1485 de prior der beide broeders Van der Goes is opgevolgd. Hij legt daarin vast dat hij het brevier uitleent aan de regulier Henricus, rector van Sion, een vrouwenklooster in Brussel, voor de tijd van diens leven. Ook deze Hendrik Cristinnen kennen wij; hij is daar dertig jaar gedetacheerd geweest en was tegelijkertijd biechtvader van de zeer wereldse bisschop van Kamerijk. Onder prior Cornelius heeft het klooster sinds 1488 de stormen het hoofd moeten bieden van de woelingen die heel Brabant geteisterd hebben. Losse benden stroopten en brandschatten het land, verwoestten de kloosters en voerden de levende have weg. Ook Roodlooster moest het ontgelden, de gebouwen zijn grotendeels vernield en de kostbare

kudden varkens gingen verloren. De meeste regulieren zochten elders een goed heenkomen. Naar alle waarschijnlijkheid heeft het breviertje, dat wellicht voor de prior zelf bestemd is geweest, een grote gevoelswaarde gehad en is deze aantekening het bewijs dat men het boekje geëvacueerd heeft naar Sion in Brussel in een tijd dat in Roodlooster zelf niets meer veilig scheen. Sedert 1478, het jaar waarin Hugo profeste, hebben in vijftien jaar tijd slechts vier regulieren hun gelofte afgelegd, naar het schijnt. Dat jaar 1488 betekent een cesuur in de geschiedenis van het klooster. Pas in 1493 breekt een nieuwe tijd van herbouw en voorspoed aan, gepaard aan strenge, echt Windesheimse tucht.

In welke omgeving hebben beide broeders geleefd? Hoe zag Roodlooster er uit in het laatste kwart van de 15de eeuw? Wie waren de medebewoners?

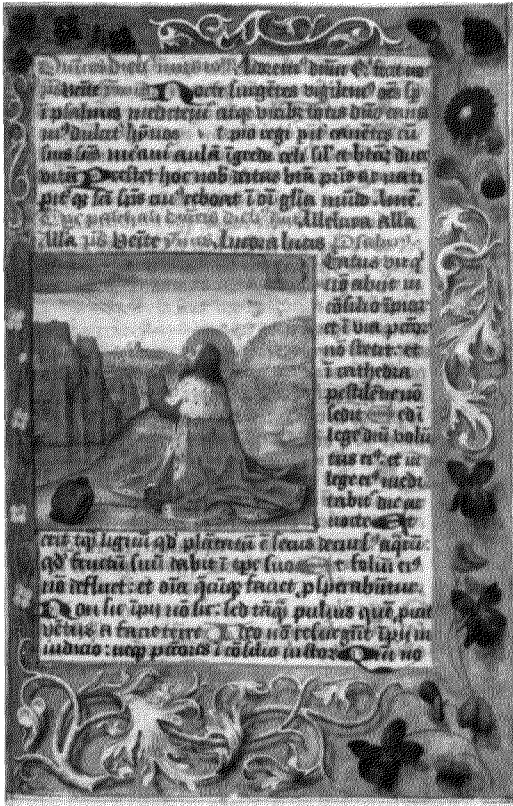
De oorspronkelijke bron voor de geschiedenis van Roodlooster is Jan Gielemans¹⁰, een van de oudere kanunniken uit Hugo's periode. Hij behoorde van moederszijde tot de familie van Daniël, de stichter van het huis en uit zijn verhaal blijkt dat deze ook een zeer groot aandeel had gehad aan de fundatie van het vrouwenklooster Sint-Elisabeth op de Berg Sion te Brussel, zo nauw met de geschiedenis van Roodlooster verbonden, zoals wij zien zullen.

Deze onkritische en ijdele wauwelaar Jan Gielemans schreef in dialogvorm een verheerlijkend verhaal over de stichting van het huis en de deugden van zijn bewoners en besluit die met een stamboom van de familie Daniëls in verband met de kloosters in Brabant, waaruit blijkt dat zij invloedrijke grondbezitters, ambtenaren van de hertogen van Brabant waren. Daarop volgt een lijst van kanunniken, later door andere handen voortgezet, en twee kleine lijsten met namen van de conversen en donaten. Deze laatste werden niet voortgezet en bleken ook niet geheel volledig te zijn. De namen van Hugo en Nicolaas van der Goes komen er echter nog juist als de

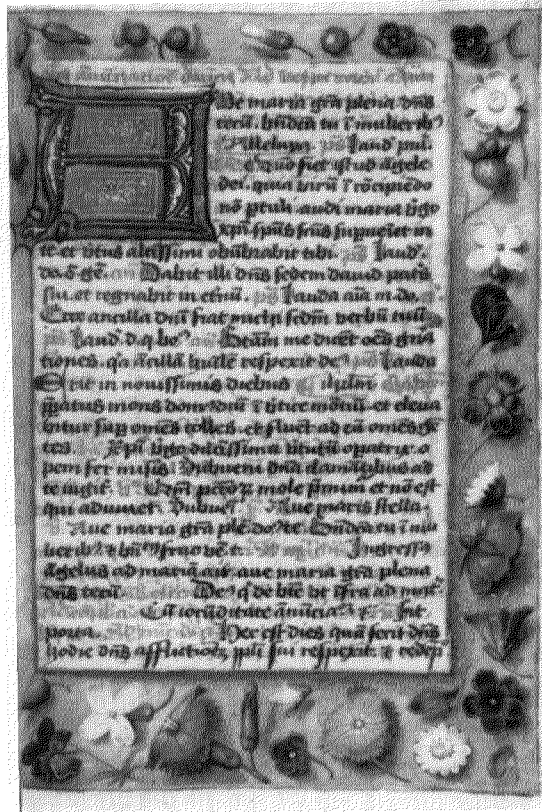
¹⁰ Deze Gielemans was ook hagiograaf en heeft alle heiligen en relieken van zijn land beschreven. Zijn geschiedenis van Roodlooster noemde hij *Primordiale monasterii Rubeevallis*; het is een onkritische en breedsprakige dialoog tussen *senior* en *junior*. Hugo's tijdgenoot Ofhuys nu, bewerkte omstreeks 1510 het *Primordiale* opnieuw in zijn *Originale cenobii Rubeevallis* dat door anderen is voortgezet tot 1668. Het *Originale* van Ofhuys heeft dus Gielemans tot basis en werd door de uitgevers van Gielemans te breedsprakig geoordeeld voor een volledige editie. Belangrijke gegevens zijn in noten verwerkt. De onze zijn dus ontleend aan Gielemans-Ofhuys in *Anecdota ex codicibus hagiographicis*

Johannis Gielemans canonici regularis in Rubea Valle prope Bruxellas edid. Hagiographi Bollandiani (Brussel 1895).

Gelijktijdig verscheen *De codicibus hagiographicis Johannis Gielemans... adjectis Anecdotis*. Aangezien de *Anecdota* zeldzaam zijn, wordt geciteerd naar de grotere editie (met andere paginering), te meer voor de hand liggend, daar deze onlangs in anastatische herdruk weer verkrijgbaar is gesteld. Wij halen aan *Catalogus* naar het nummer en *Anecdota* naar de pagina.

Afb. 1. Doorn, coll. Ph. J. van Alfen, fol. 36 r°, (ware grootte).

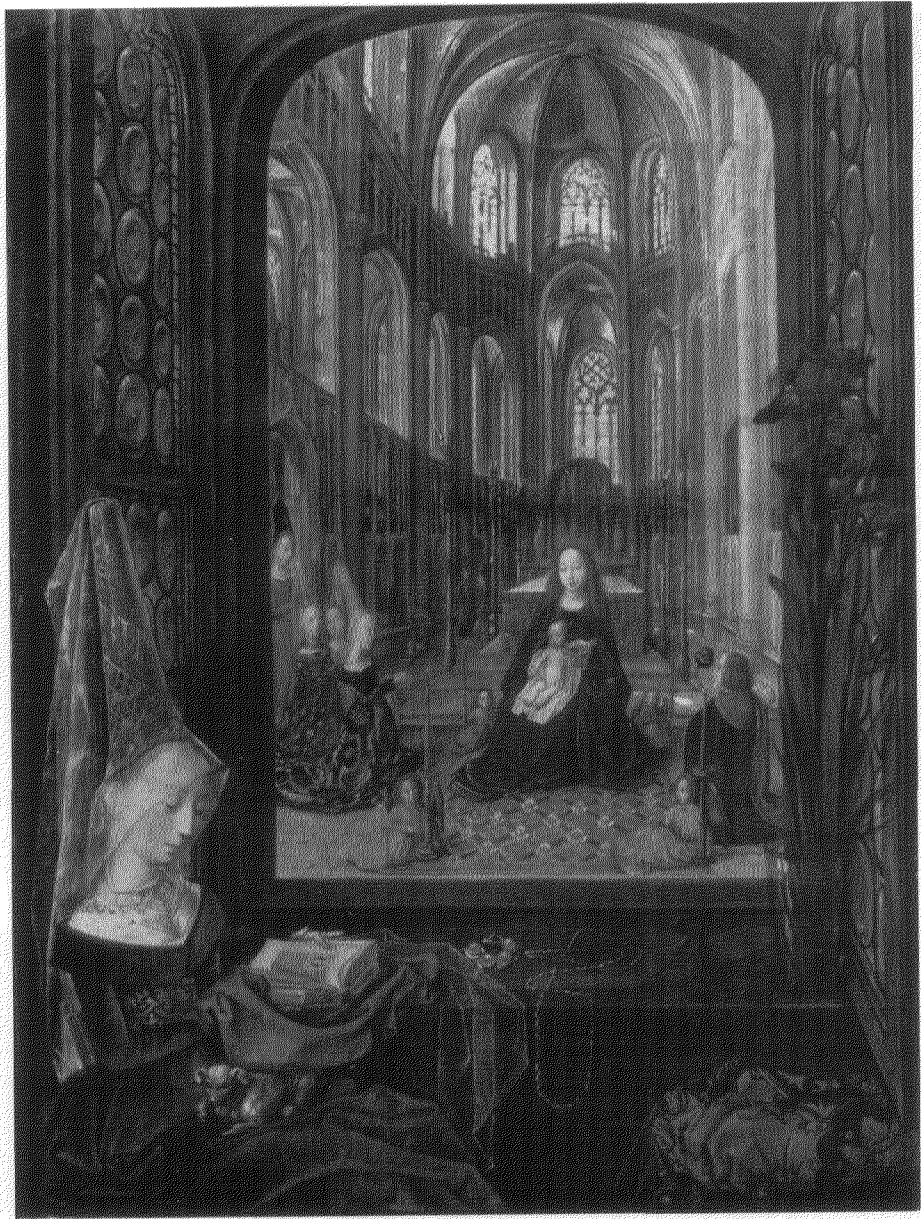
Afb. 2. Doorn, coll. Ph. J. van Alfen, fol. 227 r°, (ware grootte).

Afb. 3. Breviarium Grimani, fol. 44 (pl. 82 facsimile).

Afb. 4. Oxford, Bodleian Library, hs. Douce 220, fol. 200 r°, (verkleind).

Afb. 5. Wenen, Nat. Bibl., hs. 1857, fol. 14^v, (verkleind).

(Foto A.C.L.)

laatst vermelde op voor. Daar Gielemans zijn lijsten vermoedelijk tot een paar jaar voor zijn dood, in 1487, nog heeft bijgehouden, leveren zij ons betrouwbaar materiaal over de bewoners van Roodlooster in de periode van onze beide broeders. Het werk is in drie uitstekende handschriften, waarvan er twee als autograaf te beschouwen zijn, overgeleverd. Daar de auteur er een kroniek der priors inlast, is ook vrij nauwkeurig vast te stellen tot hoever Gielemans' gegevens gaan. Nadat hij de dood van Thomas Vessem, Hugo's prior, vermeld heeft en de naam van diens opvolger, de reeds vermelde Corn. Tsrijken (1485), legt hij de pen neer en degene die, heel in het kort, zijn lijst voortzet tot 1521, schrijft in de marge *huc usque auctor huius libri qui obiit anno 1487*.

Oneindig veel belangrijker is echter het relaas van Gaspar Ofhuys¹¹, een jongere tijdgenoot van Gielemans, die van een geheel andere geest bezield, omstreeks 1510, op bevel van de toenmalige prior, Johannes Rampart, een nieuwe geschiedenis samenstelt, daarbij Gielemans woordelijk overnemend, diens verhaal uitvoerig commentarieert en kritisch, psychologisch opmerkelijk lucide en, het dient gezegd, ook met een duidelijke intentie, uitbreidt. Hij laat zien, hoe gebrekkig de organisatie in disciplinair opzicht in het klooster geweest is tot op de ineenstorting van 1488, en wel náást de grote materiële welstand die er geheerst had en waaraan Roodlooster desondanks zijn bloei te danken heeft gehad. Bovengenoemde jonge prior¹², die het huis na de troebelen in 1493 reorganiseerde — hij was een der zeer weinigen die nog uit die vorige periode stamde —, is er voor het eerst in geslaagd, van Roodlooster een echt Windesheimse stichting te maken.

Het is aan dit verhaal dat wij het uitvoerig relaas omtrent het leven en lijden van Hugo van der Goes in de laatste jaren van diens leven danken. Ofhuys had tegelijk met Hugo zijn gelofte afgelegd; beiden profesten in 1478, de een als regulier, de ander als convers. Gaspar was leek, kende alleen Frans en heeft heel wat moeten

leren voordat hij regulier kanunnik kon worden. Behalve het noodzakelijke Latijn is hij zelfs Nederlands gaan leren om sermoenen te kunnen houden in nonnenconventen. Hij was daartoe gebracht door zijn zuster, eerst non en later priorin van Sint Elisabeth op de Berg Sion. Wij hebben hier een typisch geval van werkelijke roeping: een Franstalige aristocratische handelsman of magistraat uit Doornik komt naar Brussel, waar zijn zuster non is en hij verblijft drie jaar in Roodlooster voordat hij zijn gelofte aflegt. Wij begrijpen uit zijn levensloop zijn meer dan gewone psychologische gaven, zijn liefdevol begrijpen van de toestanden die hij beschrijft. Gaspar Ofhuys is een bijzonder belangwekkende figuur in de spiritualiteit van de Moderne Devotie en het wordt tijd dat er meer aandacht aan hem wordt gewijd dan tot nog toe is geschied. Hij heeft dan ook een lange carrière als rector van verschillende vrouwenkloosters achter zich, wanneer hij zich, als oud man, neerzet om zijn herinneringen te boek te stellen.

Daar hij in zijn eerste jaren *infirmarius* (ziekenpater) was, had hij grote belangstelling voor de zenuwcrisis van Van der Goes. Dat blijkt uit het feit dat hij Hugo's ongeval beschreven heeft en zelfs psychologisch trachtte te benaderen. Hij deed dat op zo voortreffelijke wijze, dat zijn relaas in 1912 een studie-object kon worden voor een opstel over de ziektegeschiedenis van de schilder¹³. De psychiatrische wetenschap van die dagen kwam tot de conclusie dat Van der Goes, zwaarmoedig van aard, in Roodlooster tengevolge van religieuze spanningen een zeer diepe melancholische inzinking moet hebben gehad, waarvan hij weliswaar tijdelijk weer is genezen, maar die toch oorzaak is geweest van zijn vroege dood in 1482.

Van der Goes leed onder zijn roem. De groten der aarde wisten hem zelfs in het klooster wel te vinden. Aartshertog Maximiliaan zelf bezocht hem, misschien ook wel Engelbert van Nassau, diens plaatsvervanger in de Nederlanden. Hij mocht zijn hoge gasten ontvangen in een speciaal vertrek en zelfs met hen de maaltijd houden. De

¹¹ *Catalogus*, nr. 65; *Anecdota*, blz. 244-245. Gaspar Ofhuys kwam uit Doornik, maar we weten dat hij belangrijke familierelaties in Brussel had. In de Leidse Bibliotheek bevindt zich een Juvenalis-handschrift, in 1477 door de Brusselaar Johannes Ofhuys geschreven tijdens diens verblijf aan de universiteit van Angers. In de 16de eeuw is het nóg in de familie: Carolus Ofhuys, *amman* van Brussel zette er zijn naam in (cod. Lips. 27). Zie mijn *Manuscripts datés*, I, nr. 205.

¹² *Catalogus*, nr. 68; *Anecdota*, blz. 235, 335-338, 391, 410.

¹³ Het verhaal over het verblijf van Hugo van der Goes is ontleend aan het *Originale* van Gaspar Ofhuys (zie noot 10). Het is uitnemend uitgegeven en gecommentarieerd door Hjalmar G. Sander, „Beiträge zur Biographie Hugos van der Goes und zur Chronologie seiner Werke”. *Repertorium für Kunstwissenschaft*, 35 (1912), blz. 519-545.

veelheid zijner opdrachten, de stoutheid van zijn verbeelding zetten hem aan tot steeds nieuwe experimenten, waarvan hij de uitwerking niet meer aankon. En dan hinderde hem, de bezonnen levende, de afgunst en kwaadsprekerij van zijn omgeving, waar men zelfs beweerde dat hij aan die intieme maaltijden zich aan drankmisbruik schuldig maakte.

Dit alles had ook voor de geest in het klooster bedenkelijke gevolgen. De eenheid van het kloosterlijk milieu werd doorbroken, een gemeenschap die stellig aan de ene kant ernst maakte met het kloosterleven, maar anderszins, geleid door een toegeeflijke prior, bedenkelijk neigde tot moreel verval.

Het verwondert ons, gezien de voortreffelijke observatie waarvan Ofhuys' bekende verhaal getuigt, dat niemand ooit de moeite genomen heeft, de toch sinds 1895 vrijwel volledig gepubliceerde gegevens over Roodclooster en zijn bewoners in het laatste kwart der 15de eeuw, in verband met Hugo's verblijf te bestuderen.

Zij zijn vastgelegd in Ofhuys' *Originale cenobii Rubee Vallis in Zonia*, gevolgd door diens *Catalogus fratrum regularium cenobii Rubee Vallis in Zonia prope Bruxellam*, waarin achtereenvolgens alle gegevens, die konden nagespoord worden over de kanunniken, zijn opgetekend in de volgorde van de dagen hunner professie. Helemaal kennen wij hierdoor alleen die volgorde, zelden het jaar, zodat wij de periode van Hugo van der Goes alleen bij benadering kunnen overzien: slechts de sterfjaren zijn steeds genoemd.

Onder de priors Johannes Doyenberg (1441-1454)¹⁴ en Johannes van Hasselt (1455-1466)¹⁵ is het karakter van Roodclooster totaal gewijzigd. De eerste, die eigenlijk in Korsendonck bij Turnhout thuis hoorde, bouwde een ziekenafdeling met vier grote kamers en voorzorg het huis van hypermodern sanitair, waarvan uitgebreide beschrijvingen ons ten dienste staan. Johannes van Hasselt — die over enorme geldsommen beschikken kon, dank zij de giften van de Brugse edelman Johannes van Nieuwenhoven, wiens zoon Antonius¹⁶ in deze jaren als kanunnik professie deed — moderniseerde het klooster voorts in die mate, dat het vrijwel zijn oorspronkelijk karakter verloor. Er werd een nieuwe vleugel aangebouwd, het z.g. *dormitorium laicorum*, dat bestemd heette voor lekenverblijf, maar in

werkelijkheid meer een hotel schijnt geweest te zijn, met een refter, grenzend aan keuken en bibliotheek en drie grote vertrekken, waaronder een zaal, die de *Camera rubea* heette en die zo fraai ingericht was, dat de „*princeps terrae et eius magnates*” er uitstekend geherbergd konden worden. Het heeft nog tot 1473 geduurd voordat het nieuwe gebouw geheel gereed was.

Prior Johannes van Hasselt, de grote organisator, was vóór 1455 twee jaar prior van Groenenael geweest en had ervoor gezorgd dat in deze oudste priorij, evenals in Roodclooster in 1438, de clausuur werd ingevoerd, een feit waaruit blijkt dat hij een voorstander van strenge kloostertucht moet geweest zijn. Van beslissende betekenis, juist voor de gang van zaken in zijn eigen klooster, zijn echter niettemin zijn bemoeiingen geweest met het vrouwenklooster Sint Elisabeth te Brussel, dat hij hervormde en van Roodclooster uit door kanunniken als rector en confessor liet besturen. Zulks was een uitstekend baantje voor oudere koorheren, wie het kloosterleven te zwaar begon te vallen, maar het had ook grote aantrekkingskracht op de jongeren.

In de laatste jaren van prior Johannes, die overigens een voortreffelijk regent moet geweest zijn, moet echter speciaal zijn politiek in verband met het Brusselse klooster een funeste invloed op de geest in Roodclooster zelf hebben gehad, indien wij Ofhuys tenminste op dit punt helemaal betrouwbaar kunnen achten. Het is immers zeer goed mogelijk dat zijn relaas juist hier ietwat tendentius is, gezien het feit dat zijn zuster, die priorin van Sint Elisabeth was, een grote invloed op hem heeft gehad in zijn jonge jaren, gelijk wij gezien hebben. Hoe het ook zij, een feit is dat reeds zijn opvolger als prior van Roodclooster, de Vlaming Boudewijn d'Hondt, tevoren rector der nonnen te Brussel, het maar één jaar in zijn nieuwe functie heeft uitgehouden en toen eenvoudig zijn ambt in de steek latend, weer naar zijn nonnen in Brussel is teruggekeerd. Het is wel aardig Ofhuys, waar hij het over deze prior heeft¹⁷, met een typerend zinnetje even woordelijk te citeren: „*ibi invenies quam periculosum est sororibus deservire, non quia nostrae sunt sorores in Christo, sed quia mulieres sunt, et fratres viri quidem, sed homines ut ceteri*”. Zó erg is het, in die tijd dus al, met Roodclooster gesteld wat de discipline betreft, dat men opnieuw

¹⁴ Omdat deze prior regulier in Korsendonck was, komt hij niet voor in de *Catalogus*. Hij wordt echter in de *Anecdota* herhaaldelijk genoemd (blz. 231, 233-234, in de noten).

¹⁵ *Catalogus*, nr. 34; *Anecdota*, blz. 233, 263-264.

¹⁶ *Catalogus*, nr. 50; *Anecdota*, blz. 175, noten 4-6, en 263, 319.

¹⁷ Zie Bijlage I.

een beroep moet doen op de oude Doyenberg, die *in otio cum dignitate* in zijn eigen klooster Korsendonck een rustend leven leidde, om het prioraat nog een tweede keer op zich te nemen. Nog gedurende acht jaar, naar het schijnt tenslotte vrijwel aftands, heeft hij een schijn-bewind gevoerd, totdat zijn vrome, ervaren en plichtsgetrouwe procurator, Thomas Vessem tenslotte, in 1475, het prioraat overgenomen heeft. Ook is het wel tekenend, dat het bewind van Thomas, kennelijk een gezegende periode in de eerste jaren, tenslotte is gestrand op dezelfde klip die reeds lang het grote gevaar voor de gemeenschap was gebleken, de nabijheid van Brussel, de gemakkelijke levenswijze der koorheren en de veel te slappe kloostertucht. Jonge zwakke¹⁸, of voorname en rijke regulieren vestigden zich vaak bij de nonnen in Brussel of in Sint-Barberendaal bij Tienen.

Noemen wij allereerst Antonius van Nieuwenhoven, de zoon van de schatrijke begunstiger uit Brugge; hij heeft zijn hele leven verder in Brussel gewoond. Hendrik Cristinnen eveneens, de rector van Sion die later het breviertje uit de collectie-Aremberg onder zijn hoede nam; deze regulier heeft vele boeken afgeschreven, maar ze bleven alle in Sion, merkt Ofhuys spijtig op¹⁹. Men had daar blijkbaar een goed leventje. Zo nu en dan kwam er een berouwvol jongmens weer terug, totaal ontredder door het wereldse leven in Brussel en gekweld door wroeging.

Hjalmar Sanders studie houdt zich uitsluitend bezig met het geval-Van der Goes, maar als men Ofhuys goed bestudeert als onderzoeker van laatmiddeleeuws kloosterleven, dan komt men tot waarlijk verrassende resultaten.

Zoals wij reeds zagen, bleek het mogelijk vrij nauwkeurig vast te stellen met wie Hugo van der Goes samenwoonde tussen 1478 en 1482. Er waren een goede twintig regulieren, waarbij ik dan ook de zeer oude en de tijdelijk elders vertoevende koorheren tel. Daarvan beschrijft Ofhuys er veertien als goede kloosterlingen, voortreffelijk aangepast aan het religieuze leven van het huis, dat een *besloten* klooster was, al was er dan een luxueus gastenverblijf en een afdeling voor vrouwen, vermoedelijk dienstpersoneel. Tien regulieren worden er speciaal vermeld als schrijvers en kunstenaars, vier uitdrukkelijk als

geleerden of geletterden, in elk geval intellectuelen²⁰. Een aantal, onder wie de prior en Ofhuys zelf, behoorden tot de aristocratie.

Een verrassende ontdekking bleek, dat nooit de aandacht schijnt te zijn gevestigd op het feit, dat het geval-Van der Goes volstrekt niet op zichzelf stond.

Petrus Matthiae, „mirabilis zelator”, overdreef de ascese zodanig, dat hij ziek werd en tenslotte bezweek. Hij kon prachtig schrijven²¹.

Evenzo Franciscus Zeverdonc. Wel vijf fraaie koorboeken had hij geschreven. Deze ongelukkige sloeg aan het malen en verbeeldde zich dat hij God zelf was. Er ontstond tweedracht onder zijn medebroeders over zijn verzorging: er waren er, die zeiden dat hij van de duivel bezeten was en zij belemmerden hen die medelijden met hem hadden²². In 1479, tijdens Hugo's verblijf dus, werd hij op een goede dag dood in zijn cel aangetroffen.

Speciaal moeten wij eens letten op de ongelukkige Simon Loggen, „illuminator seu florator”, boekverluchter dus. Gedurende twee jaar was hij een voortreffelijk kloosterling, maar hij snakte naar de omgang met vrouwen en scandaliseerde daardoor de gemeenschap; men verweet hem dat hij die twee jaar geveinsdelijk geleefd had. Hij werd zwartgallig en is, na eindeloos lijden, eindelijk in 1497 gestorven²³.

Een andere kopiïst, misschien was hij wel de afschrijver van een van de brevieren die we nog hebben, was een vrolijk jong man toen hij aankwam. Antonius Calstert van Hoochstraten werd uitgezonden om het zieleheil van de nonnen in Tienen en Luik te behartigen, omdat de prior uitstekende kwaliteiten in hem ontdekt had. Hij kwam geheel van streek terug in het klooster, aangegrepen door een ongeneeslijke melancholie. Hij stierf, is het niet typisch, in hetzelfde jaar als Hugo van der Goes²⁴.

En de goede prior zelf, de verfijnde Thomas Vessem, zo vol begrip schijnbaar, voor al die moeilijke gevallen; hij is in latere jaren, ook al in een diepe depressie verkerend, aangevochten door hen die hij voor het kloosterleven bedorven had, naar Brussel overgebracht, waar zijn talrijke vrienden uit de wereld zijn laatste jaren hebben verlicht, vol verwijten aan het adres van die vreselijke sfeer in Roodlooster²⁵. Begrijpen

¹⁸ Zie Bijlage II.

¹⁹ Zie Bijlage III.

²⁰ Zie Bijlage IV.

²¹ Zie Bijlage V.

²² *Catalogus*, nr. 47; *Anecdota*, blz. 318-319. Zie ook Bijlage IV.

²³ Zie Bijlage VI.

²⁴ Zie Bijlage VII.

²⁵ Zie Bijlage VIII.

we zó het Brugse sterfbed van Maria, omringd van de twaalf apostelen die van zwaarmoedigheid ons haast als waanzinnigen voorkomen, niet veel beter, nu wij het ontstaan ervan in dit verband zien?

Een woord nog over de donaten. Gielemans noteerde alleen hun namen. Van één hunner, Johannes Bac, weten wij meer; hij stierf in 1472, dus vóór de tijd die ons thans interesseert. Van Bac weten wij dat hij „bonus scriptor” was, „valde et plurimum in scribendo sollicitus”. Niet alleen kopieerde hij voor het klooster een compleet Oude Testament in drie delen, de *Sermones dominicales* van Jacobus van Vitry, delen van het *Speculum Historiale* van Vincentius en een „Diurnale catenatum” voor de sacristie. Hij schreef ook boeken die hij, met toestemming van de prior, verkocht en voor het geld dat hij ervoor ontving liet hij twee „imagines depictas”, schilderijen dus, maken, die in de refter werden opgehangen²⁶.

Dit brengt ons wellicht op het spoor van het doen en laten van latere donaten die de lijst vermeldt: Johannes Brugman, Everardus de Zelandia, Johannes de Traiecto, Petrus Pictor, Nicolaus de Goes en Johannes Breyn (de laatste naam schijnt na 1485 te zijn toegevoegd). Er is reden om aan te nemen dat beide voorlaatsten tijdgenoten van Hugo van der Goes zijn geweest, Petrus Pictor (een veelzeggende naam!) en Nicolaas van der Goes, Hugo's „frater uterinus”, van wie Ofhuys ons verteld heeft dat hij zijn broeder vergezeld heeft op zijn laatste reis, naar Keulen, waarvan de schilder geestesziek terugkeerde.

Dit is wat de reeds lang bekende bronnen voor de geschiedenis van Rooclooster ons mededelen omtrent het tijdperk van prior Thomas Vessem, de periode waarin Hugo van der Goes leefde en leed als convers in het klooster. Het is alles bijeen genomen voorwaar niet weinig.

Het valt op dat de oude Ofhuys de periode van de prior Vessem, die hij overigens waardeert om zijn hoogstaand karakter, wil laten zien als een betreuenswaardige episode, die hij als afschrikwekkend voorbeeld beschrijft. Er waren duidelijk twee stromingen in Rooclooster in de tien jaren van prior Thomas, en Ofhuys behoorde tot de echte kloosterlingen, voor wie het kloosterleven een roeping was. Het is dan ook uit dit oogpunt beschouwd, dat wij zijn relaas moeten lezen. Het geval-Van der Goes wordt

terloops verteld en wij moeten het stellig niet zien als een bewijs voor zijn belangstelling voor de kunst en de kunstenaar; hij is het tegendeel van een Vasari of een Van Mander; hij ziet in Van der Goes een convers die in de gemeenschap niet op zijn plaats is en als wij dit in het oog houden, is zijn houding wijs, liefdevol en zelfs sympathiek. Het is niet de boetprediker die aan het woord is, maar Ofhuys toont aan dat het niet anders kan of een mannenmaatschappij zonder tucht onttaardt in een zenuwinrichting.

Een en ander diene als achtergrond voor een nieuwe hypothese die ik thans aarzelend op het tapijt wil brengen.

Otto Pächt, de uitnemende kunsthistoricus, heeft in een kleine monografie van 1948²⁷ ons duidelijk gemaakt wáárin de zogenaamde Meester van Maria van Bourgondië zich onderscheidt van al die andere miniaturisten die men om hem heen groeperen kan, die eigenlijk alleen maar verbluffend knappe handwerkslieden waren, Alexander Bening, Horebout, de Meester van het Dresdense boek of wie het zijn mogen — de meester zelf onderscheidt zich door zijn oorspronkelijkheid, zijn rusteloze fantasie, kortom door echte artisticeit. Die kunstenaar, die geen enkel spoor heeft nagelaten in rekeningen, registers of anderszins, heet al sinds jaren zo naar een klein luxueus verlucht getijdenboekje in het Prentenkabinet te Berlijn (78 B 12), dat gemaakt is voor Maria en Maximiliaan, waarschijnlijk omstreeks 1482, het jaar van Maria's dood ten gevolge van een val met haar paard: een der miniaturen schijnt er zelfs op te zinspelen (*Pächt*, pl. 39b). Hoogstwaarschijnlijk was men er mee bezig toen het ongeval plaats vond. De meester dankt zijn roem echter aan vier miniaturen die Maximiliaan enige jaren eerder had laten maken ter opluistering van het getijdenboek in de Nationale Bibliotheek te Wenen (Nat. Bibl. 1857), dat de hertogin van haar vader, Karel de Stoute, had geërfd, een zeer gecompliceerd pronkstuk, waar op verschillende tijden door allerlei artiesten aan gewerkt is²⁸.

Over één ding is iedereen het eens, de kunst van deze miniaturist staat vlak bij Hugo van der Goes, diens invloed bespeurt men overal; zonder Van der Goes zijn deze miniaturen ondenkbaar. Pächt's monografie is prachtig, wij volgen de kenner met spanning in zijn uiteenzettingen, die

²⁶ Zie Bijlage IX.

²⁷ Otto Pacht, *The Master of Mary of Burgundy*, Londen 1948 — steeds aangehaald als *Pächt*.

²⁸ *Pächt*, pln. 10-13: Miniatuur met portret der hertogin (afb. 5), Kruisdraging (afb. 20), Kruisnageling (afb. 19) en Kruisiging.

leiden tot schifting van het materiaal: 29 items, waaronder vier tekeningen, vijf „cuttings” en drie hss. met slechts één miniatuur.

De grote verdienste van dit werk is, dat wij hier voor het eerst een duidelijke uiteenzetting vinden van het principe van deze laatste grote stijlevolutie in de miniatuurkunst: het spel van de twee of drie vlakken, waarin randminiatuur en tekstspiegel om beurten de hoofdrol spelen; een omlijsting van goud of effen kleur, met bloemen, ranken en juwelen bestrooid *en trompe l'œil*, waarbij de miniatuur als tafereel op de achtergrond als door een venster gezien wordt, of omgekeerd, een tekst als spandoek gehangen voor een compositie van taferelen op de achtergrond. Deze compositie-techniek vindt haar uitgangspunt in twee der vier miniaturen waarvan zojuist sprake was. Hebben de twee andere bladen rijke, maar conventionele randen, in de twee bijzondere bladzijden die ik op het oog heb, speelt de rand mede een rol in de voorstelling; het is zelfs de hoofdrol. Het is hier dat de stijl zijn aanvang neemt (afb. 5).

Als eenmaal dit principe op onnavolgbare wijze in de miniatuurkunst is geïntroduceerd, is daarmee de deur geopend voor een eindeloze reeks van mogelijkheden die in de Gents-Brugse(?) ateliers met verbluffend vakmanschap en vaak zeer originele vondsten worden uitgewerkt. Voor Hulín de Loo is de Meester van Maria van Bourgondië Alexander Bening, Hugo's pupil en aangetrouwd familielid; voor Pächt is het een groot origineel kunstenaar uit die Gentse school, van wie hij de ontwikkeling volgt van een periode af, die ligt vóór de Weense bladen en aan wie hij een betrekkelijk klein aantal werkstukken toeschrijft. Delaissé, aarzelder in sommige gevallen, stelt voor van het „atelier” van de Meester v. M. v. B. te spreken. Ik waag het thans nog kritischer te zijn dan Pächt bij de schifting van zijn oeuvre en tevens verder te gaan door de Meester te lokaliseren en tevens een poging te doen in de richting van een identificatie.

Mijns inziens staan de beide Weense bladen *ten dele* geïsoleerd ten opzichte van de rest, en wel wat betreft de uitzonderlijke vondst van de omraming: hier hebben we niet uitsluitend het werk van de Meester, die overigens een der grootste miniatuurkunstenaars geweest is die wij kennen, maar hier staat nog iemand anders naast hem, die wij verder nooit meer tegen komen, een genie, Hugo van der Goes.

Mijn vondst nu van het Roocloosterse brevier-

tje van 1477 bracht mij er allereerst toe de onbekende meester dáár te lokaliseren en vervolgens hem te identificeren met de maker van de vier beroemde miniaturen te Wenen (dus de vier eigenlijke miniaturen, die zich binnen de omlijsting bevinden) en daarmee komen wij immers tevens in de onmiddellijke nabijheid van Hugo van der Goes. Ik meen dat Hugo, misschien bij wijze van uitzondering, in Rooclooster ook nauw betrokken moet zijn geweest met de verluchtungskunst aldaar, in dit éne speciale geval zelfs zeer direct. Vast staat in ieder geval dat Maximiliaan in eigen persoon hem spoedig na zijn aankomst bezocht heeft, ten einde zijn werk te bezichtigen. Zou deze niet bij die gelegenheid in het klooster een opdracht hebben gegeven voor het maken van enige miniaturen voor Maria's getijdenboek? En zou Hugo zelf niet een aandeel gehad hebben aan de compositie, misschien zelfs aan de uitvoering van de twee beroemde bordures, die absoluut enig zijn in de geschiedenis der boekverluchting?

Wie kan zó iets geniaals bedacht hebben: de Madonna in een kerk-interieur (afb. 5) van indrukwekkende architectuur, met enige geknielde personen om haar heen . . . op een afstand zichtbaar; de hertogin zelf, aan het venster van een loge (men moet zich iets dergelijks voorstellen als in Brugge, vanuit het Gruuthuus in de Vrouwekerk). Zij heeft haar getijdenboek in de hand, een hondje op de schoot; in de andere hoek staat een glas met irissen, de irissen van het Montforte-altaar te Berlijn. Wie kan hebben bedacht die Nageling aan het kruis (afb. 19) met als omlijsting de leeggebleven plaats, waar een gebedenboek en rozenkrans uitnodigen tot devotie; de jonge vrouw heeft zich even verwijderd.

Het genie dat zich hier openbaart, middellijk of onmiddellijk, is Hugo van der Goes, dezelfde die op dat andere Berlijnse altaarstuk twee Rooclooster-figuren een gordijn laat wegschuiven om ons de geboorte van Christus te laten bijwonen. Het is déze man die leefde en leed in Rooclooster, het punt waar twee werelden elkaar ontmoeten, de wereld van het Bourgondische hof te Brussel en het Windesheimse klooster, geleid door een toegeeflijk prior, naar Zuidnederlandse opvattingen.

Parallel met dit gekwelde leven van een genie loopt echter een ander, dat van een contemplatieve natuur, een fijnzinnig en origineel kunstenaar, die wel degelijk in het klooster op zijn plaats was en van wie ik meen enige werken te kunnen onderscheiden van die van anderen uit

dezelfde school, minstens even talentvol als hij, inventief zelfs, maar toch niet echte kunstenaars, meer verbijsterend knappe handwerkslieden, die hun meester evenaren, ja soms in verbluffende vondsten overtreffen.

Om mijn gedachtingang te volgen, is het nodig dat men die van Pächt voor een ogenblik geheel ter zijde stelt en zich, waarschijnlijk niet zonder moeite, zoals het mij grote moeite gekost heeft, losmaakt van de door hem als eerste werkstukken van de Meester v. M. v. B. beschouwde miniaturen, die gemaakt zijn voor Margret van York, de tweede gemalin van Karel de Stoute. Het zijn de nummers 2 tot en met 5, vier grote boeken (c.40 x c.30 cm), alle geschreven door de bekende kalligraaf van de hertog, David Aubert te Gent, door Pächt gelicht uit een serie gelijksoortige, met miniaturen, sommige *en grisaille*, sommige in kleuren; de door hem gekozen zijn stellig van één hand, *en grisaille* met spaarzame kleuren hier en daar verlevendigd. Pächt bewondert „the subtle treatment of scenes by which he (dat is dan de Meester, „grown up in the artistic conventions of the Burgundian court-painters”) succeeded in mellowing the hard linearism of the compositional structure”.

Van deze vier handschriften zijn er eigenlijk maar twee van integraal belang voor ons onderzoek, ten eerste het hs. Douce 365 te Oxford, waarvan twee miniaturen gereproduceerd zijn in de monografie (pln. 2, 3, 44) en waarvan hier thans twee andere bekend gemaakt worden (afb. 16 en 17). Het andere hs. is de twintig miniaturen behelzende *Chronique des comtes de Flandre* in de collectie van Lord Leicester in Holkham Hall, dat ik helaas zelf niet gezien heb. Eerder dan een jeugdwerk van een belangrijk kunstenaar zou ik in de Oxfordse miniaturen echter de hand van een geroutineerd *artisan* willen zien, bij wie de Meester mogelijk in de leer kan zijn geweest.

Die handwerksman maakte *historiën* in de beproefde oude stijl, geraffineerd, maar onpersoonlijk. Hij moet naar voorbeelden gewerkt hebben en wel zeer slaafs. Het is jammer dat ik het aan miniaturen zo rijke handschrift van Holkham Hall niet ken, maar de afbeeldingen die ervan gepubliceerd zijn, noem ik plaatjes, knappe historiën, meer niet, hoe fijn zij ook uitgevoerd mogen zijn (bijv. *Pächt*, pln. 6-9).

Hetzelfde moet m.i. ook gezegd worden van de miniaturen van het Oxfordse hs., gemaakt voor Margret van York in 1475, waarvan de miniaturen, tezamen met de twee die hier thans ge-

reproduceerd worden, nu volledig bekend zijn. Onze afb. 16 illustreert zulks uitnemend. De tekening staat aan het begin van „un traittie qui demonstre comment lon doit tout son temps . . . Et le compilla saint pierre de luxembourg puis lenvoia a unne sienne suer”. De heilige Petrus van Luxemburg, de achttienjarige kardinaal, wordt hier voorgesteld; de non heeft vol schroom de handen in de mouwen verborgen. Hier treft de onbeholpenheid der compositie: voor de opdracht van een boek door een geestelijke aan een non was vermoedelijk in het atelier geen voorbeeld aanwezig en de tekenaar plaatste dus de non, in de gebruikelijke houding, naast de kardinaal. Is het kussen, dat men juist tussen de figuren op een bank ziet liggen die men op de achtergrond heeft getekend, in de plaats gekomen van het boek dat de figuur van het voorbeeld in de hand had? Men lette ook eens op de onhandige wijze waarop de bank rechts in de hoek zijn aansluiting vindt.

En dan de vier figuren van Pächts derde plaat. Men vergelijkte deze miniatuur eens met de vrijwel overeenkomstige van Simon Marmion in het Brusselse hs. van Jean Mansels *Fleur des histoires*²⁹. Natuurlijk is onze miniatuur daardoor middellijk of onmiddellijk geïnspireerd, maar welk een verschil! Is dit het werk van iemand die misschien nauwelijks een jaar later zich zal openbaren als een hoogst begaafd en origineel vernieuwer van de boekverluchting van het laatste kwart der 15de eeuw? Neen, deze miniaturist is een *historieur*, die werkte naar modellen, handig, maar zonder fantasie.

Voor mij is het eerste werk van de Meester van Maria van Bourgondië het brevier dat hij verluchtte voor Karel de Stoute en Margret van York, dus vóór 1477; Pächt geeft het op als nr. 6. Eén enkele miniatuur is er slechts door reproductie bekend geworden van de zes die in het oorspronkelijk rijk geïllustreerde boek nog overgebleven zijn.

De vriendelijkheid van de auteur, die mij inzage gaf van zijn foto's, inspireerde mij tot een bezoek aan Cambridge en in St. John's College heb ik mijn indruk kunnen bevestigen: dit zeer gewichtige, helaas erg geschonden boek, hs. H. 13 (afb. 6 en 7) van die bibliotheek, werd voor mij de schakel die het Roodloosterse breviertje met de vier bladen uit Wenen verbindt. Zij zijn alle drie verlucht door een en dezelfde

²⁹ E. Bacha, *Les très belles miniatures de la Bibl. Royale de Belgique* (1913), pl. 24.

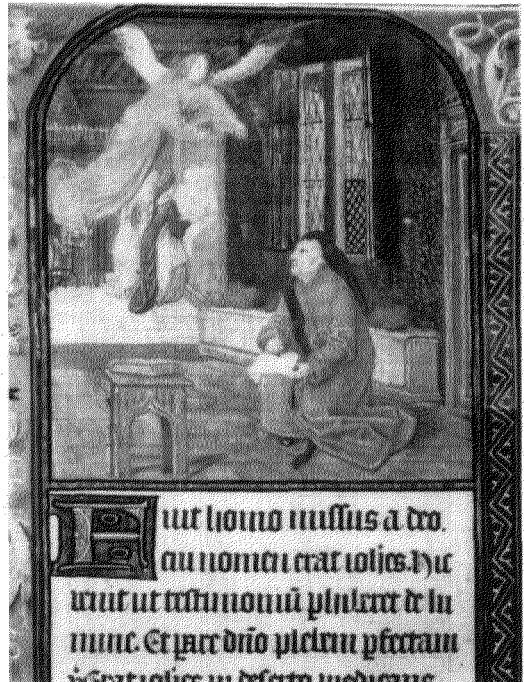
Afb. 6. Cambridge, St. John's College, hs. H 13, fol. 51 v°, (verkleind).

Afb. 7. Cambridge, St. John's College, hs. H 13, fol. 57 v°, (verkleind).

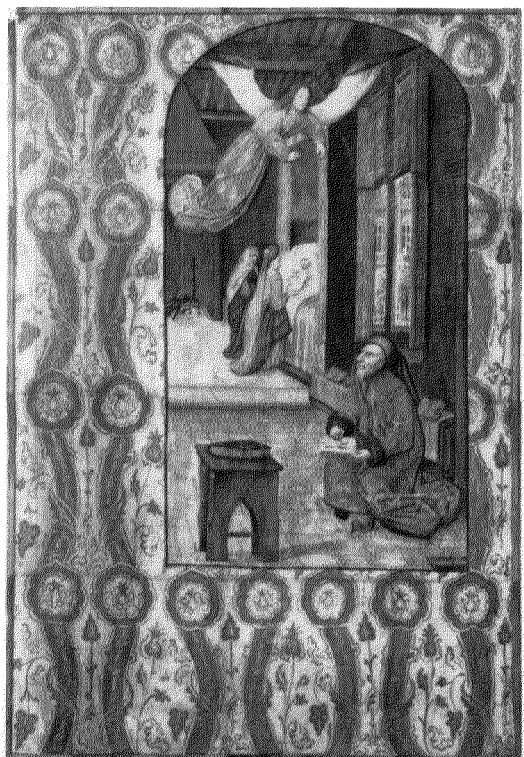
Afb. 8. Cambridge, St. John's College, hs. H 13, fol. 122, (iets verkleind).

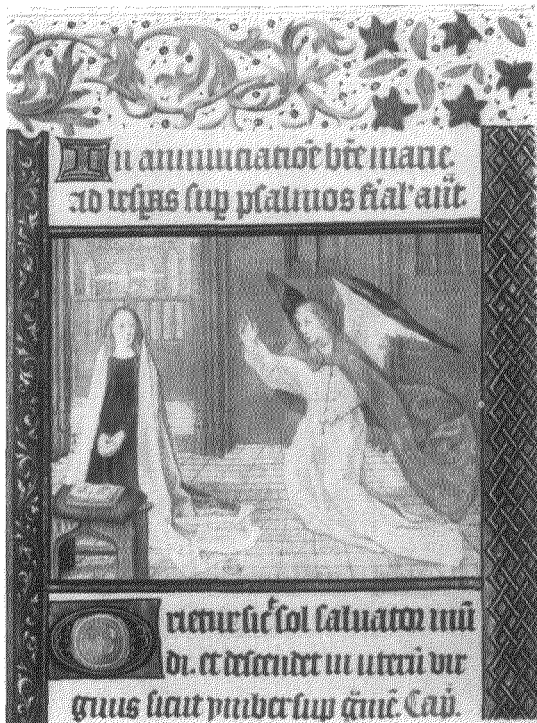
Afb. 9. Cambridge, St. John's College, hs. H 13, fol. 151 v°, (iets verkleind).

Afb. 10. Berlijn, Prentenkabinet, hs. 78 B 13, fol. 7, (verkleind). (Foto A.C.L.)

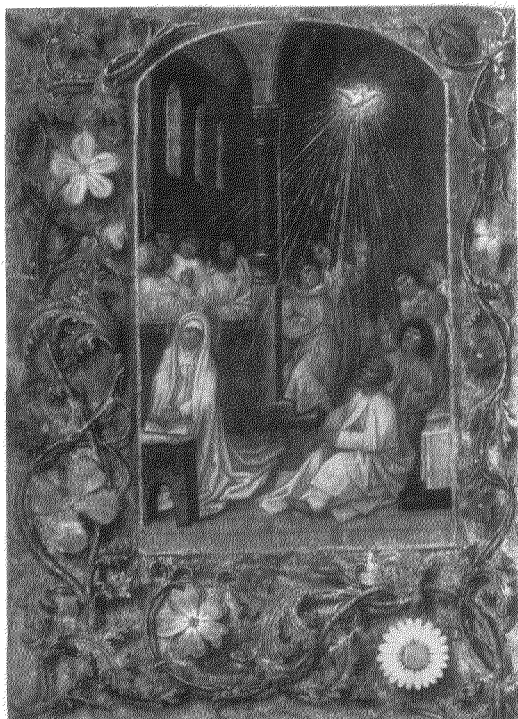
Afb. 11. Berlijn, Prentenkabinet, hs. 78 B 13, fol. 17, (verkleind). (Foto A.C.L.)

Afb. 12. Cambridge, St. John's College, hs. H 13, fol. 134, (iets verkleind).

Afb. 13. Cambridge, St. John's College, hs. H 13, fol. 103, (iets verkleind).

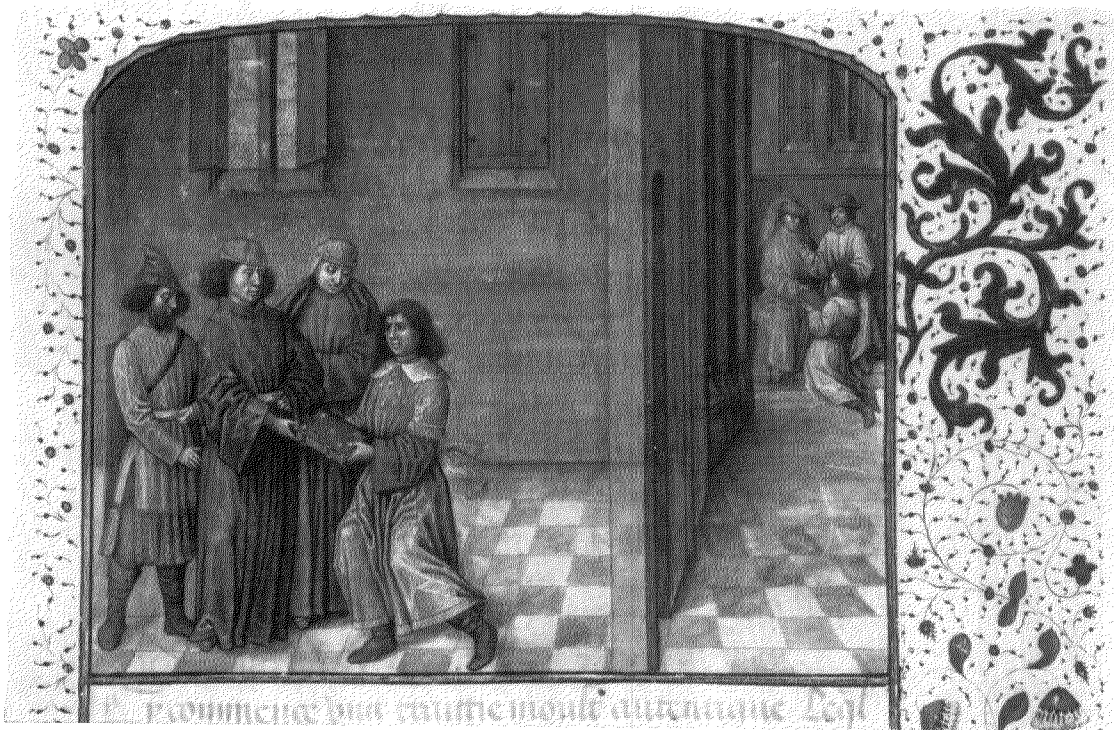
Afb. 14. Oxford, Bodleian Library, hs. Douce 223, fol. 29 v°, (verkleind).

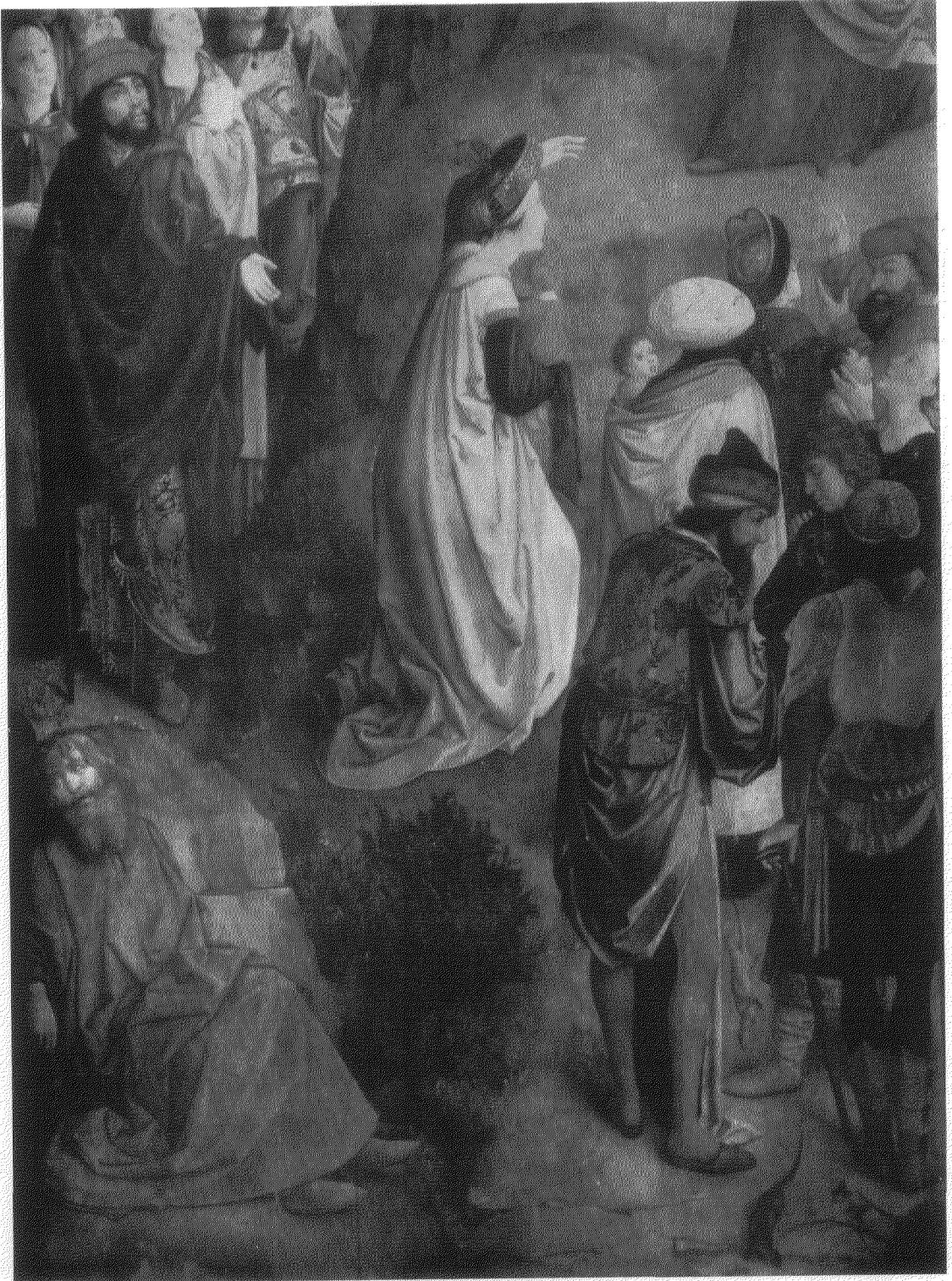
Afb. 15. Oxford, Bodleian Library, hs. Douce 220, fol. 170 v°, (iets verkleind).

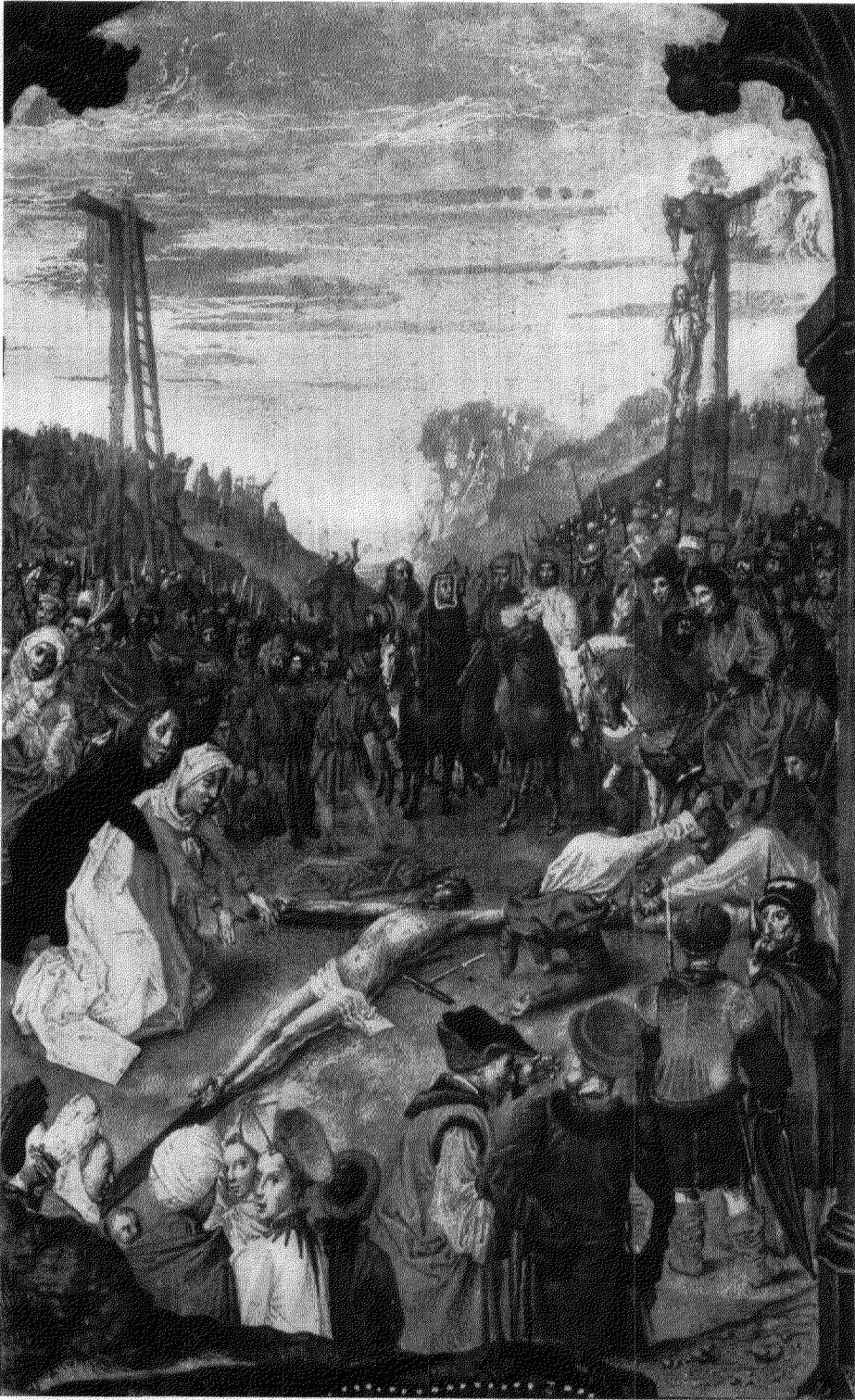
Afb. 16. Oxford, Bodleian Library, hs. Douce 365, fol. 17 r°, (verkleind).

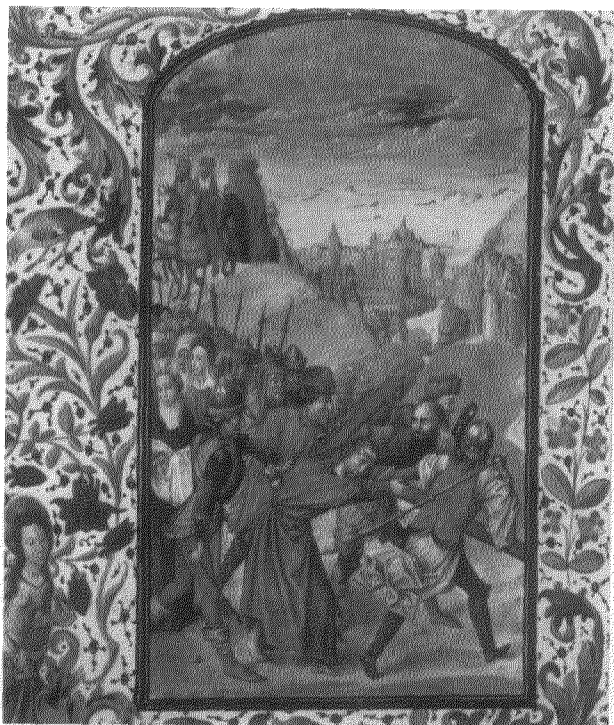
Afb. 17. Oxford, Bodleian Library, hs. Douce 365, fol. 155 r°, verkleind).

Afb. 18. Gent, Museum van Schone Kunsten, rechterzijluid van Justus van Gents altaarstuk: Mozes en de koperen slang.

Afb. 19. Wenen, Nat. Bibl., hs. 1857, fol. 43 v°, (ver groot).

Afb. 20. Wenen, Nat. Bibl., hs. 1857, fol. 94 v°, (sterk verkleind).

Afb. 21. Berlijn, Prentenkabinet, hs. 78 B 12, fol. 143 v°, (iets vergroot).

Afb. 22. Den Haag, Kon. Bibl., hs. 76 F 2, fol. 284r°, (iets vergroot).

Afb. 23. Berlijn, Prentenkabinet, hs. 78 B 12, fol. 340 v°, (iets vergroot).

sobere, innige en tegelijk uitzonderlijk bekwame kunstenaar. Men herkent hem aan zijn onmodieuze, waarachtige uitbeelding van de fysionomieën, aan de eenvoudige kleding, steeds die van de gewone burgerij, en — een kleinigheid — aan de merkwaardige weergave van de binnenkant van de hand³⁰. Alleen de dames in de kerk en de prelaat met het wierookvat in de miniatuur met de hertogin in de loge vormen een uitzondering: hier zien wij de vertegenwoordigers van de grote wereld, een bijzonderheid waarop ik nog terugkom.

Het belangrijkste punt van overeenkomst tussen beide brevieren — de vier Weense bladen komen helaas niet in aanmerking, daar zij uitsluitend illustratie zijn — is het schrift. Dit nu is kloosterlijk, typisch Windesheims van stijl, in tegenstelling tot alle andere hss. die Pächt noemt, voor zover ik dit heb kunnen nagaan. Deze toch zijn geschreven in de *lettre bourguignonne* (nrs. 9-13, 15, 16, 19) of in de italiënerende boekletter der nog latere hss., waarvan het beroemde *Breviarum Grimani* een mooi voorbeeld is (nrs. 8, 18). Dit is een zeer gewichtige factor bij het onderzoek, die vaak over het hoofd wordt gezien: de miniaturen maken deel uit van boeken en ook het boek als zodanig verdient aandacht bij de studie van deze tak van de kunstgeschiedenis, grenzende aan de kunstnijverheid³¹.

Reeds het kostbare *Liber Pontificalis* van het bisdom Terwaan, omstreeks 1455 gemaakt in het atelier van Simon Marmion voor bisschop David van Bourgondië, voordat hij naar Utrecht overgeplaatst werd, is geschreven in de Bourgondische schrijffletter, m.a.w. zelfs in liturgische luxe-exemplaren volgde men de mode van de tijd³². Hetzelfde geldt voor brevieren en getijdenboeken, die immers voor particulieren en niet eens voor gebruik tijdens het Officie bestemd waren. Zij werden in deze tijd meestal door de kalligrafen ge-

kopieerd, die ook de andere, meestal in het Frans vertaalde boeken, afschreven.

Onze twee brevieren schijnen uitzonderingen te zijn — althans in deze door Pächt geïsoleerde groep van de werken van zijn Meester v. M. v. B. — uit het oogpunt van het schrift niet alleen; het geldt ook voor het hele aspect van het boek.

Zó weinig was de kopiïst van het brevier te Cambridge, die overigens van uitgezochte vellen perkament voorzien werd, ingesteld op het maken van verluchte hss., dat bijvoorbeeld de liniëring doorloopt in de ruimte die voor de *historiën* werd uitgespaard. Reeds door kennisgeving met de éne afbeelding bij Pächt (pl. 23a), ontleend aan dit tevoren totaal onbekende grote brevier, scheen het mij toe dat ik hier wellicht een draad in handen had die leidde naar de verblijfplaats van de Meester, een klooster, en zelfs Rooclooster?

Pächt is de eerste geweest die het hs. in het onderzoek betrokken heeft, en juist door vergelijking met de kopie van een navolger aangevoerd heeft, waarin deze veel meer geëcheverde, maar totaal ontzielde voorstelling (*Pächt*, pl. 23b) verschilt van het eenvoudige en innige origineel. In zijn *catalogus* nam hij het op als laatste van de serie boeken die te Gent gemaakt zijn voor Margret van York: het brevier heeft nog het grotere formaat (ruim 26 x ruim 15 cm) en de randen zijn op overeenkomstige wijze gemaakt als in genoemde andere hss., met het lint en de blauwe letters „bien en aviengne”. Maar dat is dan ook alles; wij zien twee kolommen schrift, kleine zeer fijn gekleurde miniatuurtjes. Hier wordt voor het eerst de grisaillekunst voorgoed vaarwel gezegd³³.

Het hs. is letterlijk leeggeplunderd. Als bij ongeluk zijn nog zes miniatuurtjes gespaard ge-

³⁰ Men vergelijke de rechterhand van koning David op het miniatuurtje van het Rooclooster-brevier (afb. 1) met die van de zittende Christus die de eerste Hostie uitrekt in het brevier van S. John's College (*Pächt*, pl. 23a) en tenslotte de binnenzijde van de linkerhand van de wijzende man op de miniatuur van het Weense hs. (afbeelding 19). Deze laatste figuur is overigens weer duidelijk geïnspireerd door de overeenkomstige op het schilderij te Gent (zie verderop kol. 283 en afb. 18).

³¹ Kloosterlijk is ook het schrift van het blad dat Pächt bij de „cuttings” als nr. 20 noemt. Het is een fragment, afkomstig van een Graduale dat Margret van York liet maken voor het door haar gestichte klooster der Greyfriars in Greenwich. Voor de Meester komt

het bij nader inzien toch niet in aanmerking, naar prof. Pächt mij schreef. De David is hier nog zwakker van uitvoering dan in de beide Oxfordse getijdenboeken.

³² Lieftinck, *Manuscripts datés*, I, nr. 52 en pl. 272 (naar hs. Haarlem Teylers Stichting nr. 77).

³³ In de korte beschrijving die hij van het hs. geeft in zijn *catalogus*, nr. 198, merkt Delaissé terloops op: *Le style des miniatures est beaucoup plus pictoral que dans les manuscrits précédents du même groupe. Le maître de Marie de Bourgogne aurait-il changé si complètement sa manière? Ne serait-il pas plus prudent, en attendant de nouvelles enquêtes, de réunir toute cette production sous l'étiquette d'atelier du maître de Marie de Bourgogne?*

bleven, de oudst bekende werkstukjes van een zeer verfijnd boekverluchter, die ik de Meester van Rooclooster zou willen noemen.

Toch moet er een zeer nauwe relatie hebben bestaan tussen dat Gentse atelier en het klooster in het Zoniënbos bij Brussel. Daarop duiden bij de hss. die wij zo juist behandelden de randen, die zeer bepaald Gents en niet Brussels zijn. Is het dan eigenlijk niet voor de hand liggend om aan Nicolaas van der Goes te denken en mogelijk die Petrus Pictor, wier beider namen aan het einde van de donaten-lijst van Rooclooster voorkomen? Geeft zulks niet de beste verklaring voor Hugo's retraite? Ongetwijfeld is het zich terugtrekken in Rooclooster meer geweest dan een ontvluchten van de wereld, tencinde zich beter te kunnen concentreren op zijn werk. Daarvoor beschikken wij over te veel berichten die op een religieuze crisis wijzen. Men zou echter wel kunnen aannemen, dat de aanwezigheid van de veel evenwichtiger en meer contemplatieve broeder in Rooclooster de aanleiding geweest is tot het zoeken van een oplossing, juist in deze richting. Dat hij convers werd en niet ook donaat, kan zijn verklaring vinden in de statuten: mogelijk kon men geen donaat, maar nog wel een convers toelaten. Daarmede was echter het conflict met de wereld *in* het klooster overgebracht: wij lezen bij Ofhuys dat de gemeenschap, ten dele althans, allerminst gesticht was over het feit dat de convers Van der Goes zoveel voorrechten genoot „... Quod minime aliquibus placebat dicentibus novicii non sunt exaltandi sed humiliandi”.

Eenmaal door mijn hypothese in Rooclooster aangeland, werd het natuurlijk steeds moeilijker om Pächts catalogus van de werken van de Meester te handhaven. Een gefundeerde kritiek kon onmogelijk geleverd worden, gezien het feit dat men zich inzake de studie van miniaturen en schilderijen nooit op reproducties mag verlaten. Krijgt men een foto in handen, dan komt men iets dichterbij, terwijl men eerst met behulp van diapositieven in kleur en beeld erlangt dat ten naaste bij een goede indruk van het origineel geeft. Autopsie is overigens het enige wat voor een eigen — uiteraard nog steeds subjectief — oordeel waarde heeft. Nu ben ik onlangs in de gelegenheid geweest mijn eigen visie te toetsen aan die van Pächt, toen ik twee bijzonder fraaie specimina van de kunst van die meester naast elkaar hebben kunnen leggen ter vergelijking, twee hss. uit de collectie-Douce in de Bodleian Library te Oxford. Sindsdien gingen onze me-

ningen onherroepelijk uiteen, ook voor de latere periode.

Hs. Douce 223 wordt door Pächt als nr. 8, met de datering c. 1480, genoemd onmiddellijk na de vier bladen te Wenen, met tien miniaturen en talrijke bordures (pln. 22a en 36b). Hs. Douce 219/220 is het thans twee-delige getijdenboekje van Engelbert van Nassau, met 62 grote en kleine miniaturen, waarbij dan de bordures ook geteld zijn, voor zover ze *en trompe l'oeil* zijn en dus kostbaarder dan de talloze andere randen. Beide boekjes (eigenlijk drie dus) zijn geschreven in het schrift van de beroepskalligrafen en zeer bepaald niet van kloosterlijke herkomst.

Tenslotte zag ik met eigen ogen bovendien de prachtige miniatuur zonder rand uit de handschriften-collectie der Kon. Bibliotheek te Brussel (hs. II 3634 — 6). Pächt beschrijft het blad als „cutting” (is dit wel een cutting?) onder nr. 22. Gezien het grote formaat (125 x c.9 cm) wordt deze miniatuur zeer laat gedateerd, omstreeks 1490³⁴.

Ik moge mij thans tot deze drie objecten beperken, omdat ik meen alleen hier recht van spreken te hebben.

Allereerst hs. Douce 223 uit Oxford. Voor een betrekkelijk vroege herkomst pleit veel; het boekje vertoont nog de traditionele Gentse bordures. De kalender is later toegevoegd en, naar het schijnt, nagemaakt uit een vroege druk. De fraaie stempelband uit de vroege 16de eeuw kan dus niet origineel zijn, maar verwijst niettemin naar Gent: paneelstempels met randschrift *ora. pro nobis. sancta. dei. genetrix. ut. digni. efficiamur. promissioni. xpisti.* (cf. Weale, nr. 314). Wellicht was Pieter de Keyser de binder; deze werkte in Gent.

Het hs. is geschreven in de ronde italiënerende letter, die omstreeks 1480 nog zeldzaam schijnt. In de randen zijn op twee plaatsen wapens opgenomen, die later zijn ingetekend en nóg later weer onkenbaar gemaakt; het wapen had een veld van keel. De randen om de miniaturen, en hier en daar om de tekst (ik noteerde die van fol. 139 r° als bijzonder fraai), zijn van voortreffelijke kwaliteit, maar toch typisch atelierwerk. Fol. 32 v° heeft een bordure met juwelen, nagemaakte bloemen, die hier en daar doorge-

³⁴ Suzanne Sulzberger, „Jérôme Bosch et les maîtres de l'enluminure”, *Scriptorium* 16 (1962), blz. 46-49, pl. 13b, 14. Wij verwijzen naar deze studie met het oog op de twee afbeeldingen, die uitnemend geslaagd zijn.

sneden zijn met het oog op de plaatsruimte; op een bepaald hinderlijke manier vindt men dit principe bijvoorbeeld ook in het *Breviarium Grimani* toegepast. De miniaturen zijn alle gemaakt op bladen zonder schrift en waarschijnlijk ingevoegd. Ik kan deze onmogelijk anders dan plaatjes noemen; de voorstellingen zijn soms bepaald zoetelijk, vooral de ten hemel opneming van Maria, waarvan Pächt een niet zeer geslaagde reproductie geeft (pl. 36b). Een van de beste is inderdaad die van de beide heremieten Antonius en Paulus in de woestijn (pl. 22a). Wij beelden hier nog af de uitstorting van de heilige Geest, goed voorbeeld van voortreffelijk atelier-werk (afb. 14). Men herkent de ronde koppen met het zwarte haar — alle gelijk — van het Gentse atelier. De zorgvuldige groepering en de fraaie kleuren tonen aan dat een nieuwe inspiratie heeft doorgewerkt. In wezen is er echter niets veranderd: het is een dood plaatje. Hetzelfde geldt van de Maria Hemelvaart, die enorm populair is geworden in de latere hss., waar deze compositie, volkomen identiek, steeds weer voorkomt.

Juist als vroeg voorbeeld van luxueus atelier-werk onder invloed van de Meester is dit boekje daarom zeer interessant. *Delaissé* heeft het ook gevoeld: „les miniatures se rattachent à l'atelier du maître de Marie de Bourgogne”, schrijft hij in zijn tentoonstellings-catalogus van 1959.

Het andere Oxfordse hs., Douce 219/220, is de directe voortzetting van de lijn die loopt van het brevier te Cambridge, het boekje van Rooclooster, via de vier Weense miniaturen. Pächt laat duidelijk uitkomen dat wij hier eigenlijk het hoofdwerk van de groep voor ons hebben, al zegt hij het niet met zoveel woorden: vijf gekleurde en veertien ongekleurde afbeeldingen heeft hij eruit opgenomen in zijn monografie. Het is het getijdenboek van Engelbert van Nassau, door hem pas op de veertiende plaats genoemd en gedateerd 1485 à 1490. Mijns inziens is het ouder en het wordt te laat in de rij geplaatst, omdat het zó volmaakt van stijl en uitvoering is. Wij hebben hier de Meester op het hoogtepunt van zijn kunnen.

Alleen al historisch lijkt Pächts datering minder aannemelijk. Engelbert, de generaal van Karel de Stoute, had weliswaar bij de debâcle van 1477 een enorme veer gelaten, toen hij zelf zijn losgeld betaald had, maar hij was onnoemelijk rijk en bovendien als overwinnaar van Guinegate in 1479 weer de man van de dag. Hij is het die Maximiliaan in het zadel geholpen heeft en sindsdien verreweg de machtigste gunsteling van het vorstelijk echtpaar. Bij de toenemende moeilijk-

heden na de dood der hertogin in 1482, zijn gevangenschap in 1487 bij Béthune, die twee jaar geduurd heeft, omdat een schier onbetaalbare losprijs geëist werd, zal het hs. overgegaan zijn in andere handen: het moet in die tijd zijn geadapteerd voor de jonge Philips de Schone, wiens wapen met hertogshoed over het wapen van Engelbert heen is geschilderd.

Bij de bestudering van dit hs. stuiten wij op schier onoverkomelijke moeilijkheden. Allereerst enige opmerkingen over het hs. als boek. Het is onmogelijk na te gaan hoe het uit katernen is opgebouwd. In de 18de eeuw werd het in twee delen ingebonden door Derome, een der allereerste Parijse meester-boekbinders. Durft men de boekjes toch al nauwelijks aanraken van wege hun kostbaarheid, het is te enen male onmogelijk de katernen te onderscheiden. Mr. Alexander, een der jongere medewerkers van de conservator, die de deeltjes na mijn kortstondig verblijf nog eens voor mij heeft bekeken, vond een katernentelling van Derome die op vele plaatsen fantastisch lijkt. Lag het stellig onvolledige hs. ten dele in losse bladen voor hem, toen hij het moest inbinden? Oorspronkelijk zal het boekje wel uit quaterniones zijn opgebouwd, als we tenminste niet met ingeschakelde miniatuur-bladen zonder tekst rekenen moeten. Een en ander maakt het onmogelijk langs deze weg omtrent het ontstaan van het getijdenboekje iets naders vast te stellen.

Zeer belangrijk was intussen dat de heer Alexander bij die gelegenheid er mij op attent maakte dat alle moderne bordures overschilderingen zijn van oorspronkelijke randversieringen in de bekende Gentse stijl. Ik had dit niet opgemerkt, was zelfs niet op die gedachte gekomen. Het bevestigde op een verrassende wijze mijn onderstelling, dat een Gents werkstuk vervolgens door de Meester van Rooclooster *kon* zijn geïllumineerd en ook door hem, ten dele misschien met de hulp van een ander, van nieuwe omlijstingen zou zijn voorzien.

Sinds Pächts monografie is echter nog allerlei meer aan het licht gekomen. De Schrijver, dezelfde die de opzienbarende vondsten publiceerde aangaande de laatste jaren van Hugo van der Goes te Gent, heeft in zijn nog steeds niet gedrukte dissertatie kunnen vaststellen, dat het boekje is gekalligrafeerd door de Gentse schrijfkunstenaar Claes Spierinc, in de stijl die men vroeger die van Philippe de Mazerolles noemde³⁵. Deze stijl kenmerkt zich door de overvloe-

³⁵ *Delaissé*, nr. 135 (in de bibliografie) en nr. 268.

dige toepassing van *cadellen* (cadeaux) en grotesken, waarmede de letters zelf zich voortzetten in de marges, buiten de bladspiegel. Daarnaast moeten drôlerieën, stellig van een andere hand en gelijktijdig toegevoegd, die Pächt ook aan zijn Meester v. M. v. B. toeschrijft, eveneens wel uit Gent stammen. Deze laatste *artisan*, de *vignetteur*, heeft ook de jacht en toernooi-tafereeltjes die in het hs. kwistig in de marges zijn aangebracht, getekend. De schabrakken van de herten en eenhoorns, die apen als berijders hebben, zijn blauw, bezaaid met gouden *e's* (*Pächt*, pln. 30-33, 48); ook het wapen van de edelman kwam herhaaldelijk voor, later zorgvuldig overgepeenseeld met het blazoen van Philips de Schone. De oorspronkelijke bestemming was, dus al in Gent, Engelbert van Nassau.

Bijzonder treffend is het nu, op te merken dat men in het hs., dat Karel de Stoute in 1466 van de magistraat van het Vrije van Brugge ten geschenke had gekregen (het reeds genoemde Weense hs. dus), in de toevoegingen die men later heeft aangebracht juist dezelfde schrijfstijl en juist dezelfde drôlerieën in de marges aantreft, als in ons hs. van Engelbert van Nassau in zijn eerste staat³⁶. In het Weense hs. geschiedde de modernisering dus vóór de inschakeling der vier beroemde miniaturen van de Meester v. M. v. B. In dit opzicht verloopt de geschiedenis der beide boeken dus volkomen parallel.

Nu wat de miniaturen en de moderne randen „en trompe l'œil” betreft. Hier opteer ik voor het atelier van Rooclooster.

Zeer kort daarop, ongeveer gelijktijdig, is het hs. dus alweer gemoderniseerd. Ook dit geschiedde in opdracht van Engelbert, of van degene die het voor dezen liet maken. Dat blijkt uit diens devies *Ce sera moy* dat zo zinrijk in de randversiering, behorende bij de miniatuur van de absolute, is aangebracht (*Pächt*, pl. 34). Die omraming wordt gevormd door acht doodshoofden, door een meesterhand geschilderd. De miniatuur zelf, enige centimeters in het vierkant, is een der schoonste van het boek.

Een en ander weerspreekt wellicht niet mijn onderstelling, die in het kort hierop neerkomt.

Nadat Maximiliaan de vier miniaturen, waarvan twee met onverbrekelijk daarmede verbonden omramingen, ontvangen had, heeft men ook Engelberts getijdenboek naar Rooclooster gezon-

den voor de miniaturen en bij die gelegenheid zijn ook een groot aantal randen overgeschilderd in de nieuwe stijl. Van de hand van de meester zelf zouden niet alle bordures zijn; men moet voor sommige gedeelten ook de hulp van een mindere kracht hebben ingeroepen. Het betreft hier o.m. de verluchting van het gedeelte (precies 3 quaterniones) van de zeven boetpsalmen, met even zovele scènes uit het leven van koning David.

Als ik niet de fout bega van vroegere kunsthistorici en minder fraaie voortbrengselen van een kunstenaar aan een helper toeschrijf, dan hebben we hier inderdaad een andere persoonlijkheid voor ons, een typische verteller, die plaatjes maakt, geen kunstwerken waarmede hij zelf innerlijk verbonden is.

Het beste is dit misschien te illustreren aan de hand van de miniatuur van koning David in gebed uit deze serie, talloze malen, en telkens weer gevarieerd afgebeeld in de hss. van deze groep. Altijd weer is het een plaatje, als de vernuftige artisans het ontwerpen, nooit zo als in het kleine breviertje van 1477, gemaakt voor Rooclooster zelf, dat hierbij geïntroduceerd wordt. Men vergelijkte het weinig realistische tafereeltje op het slotplein (afb. 4) in Engelberts getijdenboekje (de snaren van de harp zijn gekruist als die van een tennisracket en de koning heeft het slotplein als de plaats voor zijn retraite uitgekozen) eens met de eenvoudige conceptie van het miniatuurtje in ons breviertje: buiten, in de eenzaamheid, ligt de koning geknield, kroon, scepter en harp achteloos weggeworpen en om zijn hoofd een nimbus, de koning afgebeeld als heilige (afb. 1). Technisch merkwaardig is de binnenkant der rechterhand, nauwelijks zich aftekenend naast de gouden nimbus: een opgave die de kunstenaar zich stelde, niet krachtens esthetische, doch uit devotionele overwegingen. Deze David onderscheidt zich van alle andere voorstellingen van de goddelijke harpenaar die uit deze school tot ons gekomen zijn.

Mijns inziens is het typisch voor de religieuze instelling van deze kunstenaar van de Moderne Devotie, dat hij zich, als kloosterling-artiest uitsluitend door devote onderwerpen geïnspireerd voelt: het leven des Heren, de martelaren en de koning David als man Gods, de dichter van de psalmen, de mens die zich verootmoedigt in gebed voor God. Zou het niet deze man geweest zijn, die de opzienbarende ommekeer heeft gebracht in de levensloop van zijn broeder, het genie Hugo van der Goes?

³⁶ Cf. F. Winkler, *Die flämische Buchmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts*, Leipzig 1925, pl. 48.

Een ander volstrekt persoonlijk merk van onze meester is misschien daartegenover weer de uitbeelding van de massa. Deze wordt door hem, in plaats van als een verzameling poppetjes, schetsmatig weergegeven: het is één conglomeraat, de massa.

Een eigen vinding herhaalt hij soms, maar op een geheel nieuwe wijze. Zo wordt de nageling aan het kruis van de beroemde Weense miniatuur, wederom eigenlijk als bijzaak in de compositie, in diagonaal afgebeeld (afb. 19). Maar dit miniatuurtje van enkele centimeters in het vierkant is nu een onzegbaar navrant gebeuren geworden: enige personages uit de grote wereld op de voorgrond toezien te paard, van de beschouwer afgewend — en een volksmassa die door gerechtsdienaars, in rode livrei, op een afstand wordt gehouden. Het is een volkomen nieuwe miniatuur.

Ook hier treft weer de scheiding tussen de heren en het gewone volk: wij komen nu even terug op het tafereel dat op de Weense miniatuur van de hertogin in de loge door het venster te zien is (afb. 5). In de kerk, vlak bij de Madonna, die voor het hoofdaltaar is gezeten, bevinden zich de hoge personages, kenbaar aan de hofkleding. Deze voorstelling beantwoordt aan een actuele situatie³⁷. Ofhuys vertelt dat de boezemvriend van prior Thomas, Johannes de Calstris³⁸ († 1481), kapelaan van Sint Goedele, zich voortdurend ergerde aan de aanwezigheid van personen uit de grote wereld, die zich vlak bij het hoofdaltaar opstelden als hij de mis celebreeerde: hij liet de vloer ter plaatse kletsnat maken, zodat ze wegbleven in het vervolg, uit vrees hun lange luxe-kleren te bederven.

Hoe weet ook de Meester de illusie te wekken van een andere wereld in zijn voorstelling van het Laatste Oordeel; hoe suggereert hij ons de wanhoop der naakte verdoemdenen, de eeuwige gelukzaligheid in de hemelen. Men lette op de gebaren van de naakte mannen, volledig als man in al hun naaktheid afgebeeld (*Pächt*, pln. 37b en 41). Is deze miniatuur niet absoluut enig in de periode waarin wij ons hier bevinden?

Er is nog een werkstuk van zijn hand dat ik zou willen aanroeren: de prachtige miniatuur,

³⁷ Voor de compositie verwijs ik naar de miniatuur van Simon Marmion in de *Fleur des histoires* van Jean Mansel (Brussel, K.B. 9232, fol. 269), afgebeeld bij Bacha, *o.c.*, pl. 17.

³⁸ *Anecdota*, blz. 317, noot 5. In de Kon. Bibliotheek te Brussel berust als nr. 399/400 (Catal. III, 2125) een hs. van de *Vita Jesu Christi* van Ludolphus de Saxonia, dat hij in 1444 met eigen hand geschreven heeft. Het hs. heeft een keurige initiaal met het Christus-kind, die de Brusselse stijl van die jaren vertoont. Hij schonk het hs. aan de bibliotheek van Rooclooster.

los bewaard en als enkel blad op een koperen plaat geplakt, tenslotte terecht gekomen in de verzameling fragmenten der Kon. Bibliotheek te Brussel. Het is een Mis van Sint Gregorius van onvergetelijke schoonheid. Degene die deze uitdrukking op het gelaat van de lijdende Christus heeft gepenseeld, moet wel een diep voelend kunstenaar zijn geweest. Zoals ik reeds opmerkte, dateert men het blad zeer laat, omdat het formaat meer in overeenstemming zou zijn met werken uit een latere periode. Mij dunkt ten onrechte. Is het wel ooit bestemd geweest voor een boek? Zou het niet als klein schilderstukje van hand tot hand zijn gegaan?

De miniaturen van het getijdenboek van Engelbert van Nassau vormen, tezamen met deze Mis van sint Gregorius, het hoogtepunt in het oeuvre van de Meester van Rooclooster. Voor mij sluit hier het af, omstreeks 1482, het sterfjaar van Hugo van der Goes, of desnoods enige jaren daarna, het tragisch einde van het prioraat van Thomas Vessem, de naar de wereld mislukte leider van een in onze cultuurgeschiedenis zeer belangwekkende kloostergemeenschap.

Wij zagen dat de Meester een eigen compositie herhaalt op volkomen originele wijze. Hetzelfde geldt, waar hij die van anderen overneemt: Hulin de Loo heeft er reeds in 1924 op gewezen³⁹, dat meer dan eens in zijn grote miniaturen in het Weense hs. een ontlening aan Justus van Gent aan te wijzen is. De tentoonstellings-catalogus van diens werken — die De Schrijver, in de inleiding daarvan laatstelijk (1957) voor een deel aan Daniël de Rijke, eveneens te Gent, wil toeschrijven — geeft er meer voorbeelden van⁴⁰. Zeer sterk herinnert de fraaie miniatuur van de eerste communie, door Christus uitgereikt aan de apostelen, aan het schilderij van Giusto da Guanto, dat ik indertijd te Brugge gezien heb en dat, in Urbino geschilderd tussen 1470 en 1475, daar nog steeds aanwezig is. Een andere inleider tot deze interessante catalogus, de Leuvense hoogleraar Lavalleye

³⁹ In zijn rapport, aangehaald in de noot 3, blz. 70. De figuren van Johannes en de Moeder Gods zijn ontleend aan het beroemde schilderij van Hugo van der Goes te Wenen; de diagonale compositie van de nageling aan het kruis vindt men ook reeds in het zg. Sforza-getijdenboek te Wenen (Nat. Bibl., ms. 1856, fol. 14 v°).

⁴⁰ A. De Schrijver, „De Gentse schilderkunst na de Van Eycks” *Catalogus Tentoonstelling „Justus van Gent, Berrugnete en het hof van Urbino”* (1957), blz. 21-30.

— aan wie wij een zeer recente nieuwe biografie over Hugo van der Goes danken ⁴¹ — drukt er op blz. 11 van de catalogus een afbeelding van af. Justus en zijn leermeester (?) Daniël de Rijke staan op het ogenblik in het middelpunt van de belangstelling.

In ieder geval herinneren sommige figuren van de Weense miniatuur sterk aan de rechtervleugel van dit altaarstuk, met de voorstelling van Mozes en de koperen slang (afb. 18). Merken wij voorts terloops op dat Mozes en de koperen slang ook in het nagebootste beeldhouwwerk in de rand der miniatuur wordt afgebeeld.

Maar zijn dit nu allemaal niet veeleer herinneringen aan opgedane indrukken dan ontleningen te noemen? Pächt liet ons zien (pl. 18), hoe de kruisdraging op die andere Weense miniatuur van onze Meester (pl. 10) herinnert aan een compositie van Van Eyck, door middel van een kopie tot ons gekomen (*Pächt*, pl. 18). Ik zou er ook de Olijfborg-scène van de Heures de Milan bij kunnen halen (Winkler, *o.c.*, afb. 3), al is de compositie van deze voorstelling eigenlijk reeds gegeven in het evangelie-verhaal zelf. En tenslotte, is het prachtige Sterfbed van Maria in het getijdenboek van Engelbert van Nassau (afb. 15) niet ook op dezelfde wijze schatplichtig aan Hugo van der Goes? Het is een eigen compositie, een eigen conceptie en toch is het kleine miniatuurtje ondenkbaar zonder Hugo's beroemde schilderij te Brugge, in Rooclooster ontstaan.

De verdere ontwikkeling van de stijl die Pächt laat zien, ligt in een andere sfeer, die van de techniek. Het is de voortzetting van een geniale vernieuwing der miniatuurkunst, met verbluffende vondsten. De geestelijke atmosfeer is echter totaal gewijzigd; wij zijn van nu af aan weer in het atelier, waar *historiën* worden gemaakt. De bezieling echter van de waarachtige kunstenaar ontbreekt. In het werk van de Meester van Rooclooster zijn de voorgestelde personen individuen, die medespelend of toezien, nooit vulmateriaal zijn geworden in een plaatje.

Onderzoeken wij thans de miniaturen in andere werken van Pächts Meester v. M. v. B., zelfs die in het beroemde getijdenboek te Berlijn, waaraan de Meester zijn naam ontleent.

Op het terecht beroemde blad, in een Berlijns plakboek bewaard (*Pächt*, pl. 14) ⁴², waar Chris-

tus' lijden op de Olijfborg en de Gevangenneming in één enkele bordure fantastisch knap zijn verenigd, is de agonie op de berg klakkeloos overgenomen uit de Oxfordse lijdensnacht (*Pächt*, pl. 28) en zó vlak en schematisch, komt deze Christus met opgeheven armen nog herhaalde malen voor in de werkstukken van de Gents-Brugse school.

Het kost mij voorlopig echter moeite te geloven dat deze miniatuur aan de Meester van Rooclooster toegeschreven kan worden. Datzelfde geldt ook de beroemde Suzanna bij het bad in het Berlijns getijdenboek (afb. 23), voordat ik dit getijdenboek van Maria van Bourgondië met eigen ogen aanschouwd zal hebben: het voorbeeld voor deze miniatuur vond ik namelijk in Den Haag, in het Brevier van Philips de Goede, van c. 1455, uit het atelier van Jean de Tavernier te Oudenaarde (afb. 22) ⁴³. Zó slaafs kopieerde deze innerlijk bewogen kunstenaar in Rooclooster immers niet?

De bovengenoemde Kruisdraging op de Weense miniatuur (afb. 20), op haar beurt beïnvloed door Van Eyck, zoals we zagen, is vereenvoudigd en sterk gereduceerd, in het Berlijns getijdenboek te vinden (afb. 21). De miniatuur is tot nog toe, naar ik meen, nergens afgebeeld. Ik geloof dat men, uitsluitend afgaande op de compositie die onze afbeelding getrouwelijk overbrengt, toch wel kan beweren, dat ook deze miniatuur weer een mooi plaatje is, maar armelijk als navolging van het beroemde Weense blad. De ruiters links boven zijn toch werkelijk niet meer dan vulmateriaal en zinloos in de compositie, in vergelijking met het origineel. Men lette voorts eens op de driemaal herhaalde houding met doorgebogen knieën van Christus en de twee andere figuren op de voorgrond, in tegenstelling tot de verscheidenheid die het origineel te zien geeft. Hier zou dan de Meester zichzelf kopieëren? Ging hij niet volkomen anders te werk, toen hij in het getijdenboekje van Engelbert van Nassau voor dezelfde opgave stond met betrekking tot de Nageling aan het Kruis?

Ik ben mij volkomen bewust van mijn ketterij: het uitgangspunt, het getijdenboek van Maria van Bourgondië te Berlijn, het boekje waaraan de Meester zijn naam heeft ontleend, zou atelierwerk zijn? Is dat ook bovendien niet helemaal

f. 10 r. (Abb. 173).

Vgl. mijn „Kunstwerk of juweel?“, *Kunsthistorisch Jaarboek* 8 (1958), blz. 13, 15 en afb. 4 en 5.

⁴³ Den Haag, Kon. Bibl., ms. 76 F 2 (cf. Lieftinck, *Manuscripts datés* I, nr. 96. De miniatuur vindt men fol. 284 r°).

⁴¹ J. Lavalleye, *Hugo van der Goes*. Brussel, 1962.

⁴² P. Wescher, *Beschreibendes Verzeichnis der Miniaturen — Handschriften und Einzelblätter — des Kupferstichkabinetts der Staatlichen Museen Berlin*, Leipzig 1931, blz. 167-172: 78 B 13 Gebetbuch-Illustrationen ohne Text, ausgeschnitten und aufgeklebt —

ouderwets gedacht en totaal afwijkend van onze huidige kennis omtrent de oorspronkelijkheid in de kunst van de middeleeuwen? Ik weet de bezwaren alle en tóch poneer ik deze hypothese van de Meester van Rooclooster, de grootste kunstenaar van de Devotio Moderna.

Men houde voortdurend in het oog dat mijn kunstenaar mogelijk niet op bestelling werkte, niet om te voorzien in zijn levensonderhoud, maar volkomen vrij, zoals de donaat Johannes Bac, die zijn werkstukken verkocht en van de opbrengst schilderijen liet maken van de Heiland en van de Moedermaagd, om die in de refter te doen ophangen. Voor onze donaat was het maken van miniaturen mogelijk een uitingsvorm van zijn devotie, zijn aandeel aan het Opus Dei.

Ik laat — kan het al mooier, nu het hoofdwerk op zijn naam blijft staan? — de Meester van Maria van Bourgondië voor wat hij is, de benaming voor een begrip, de stijl-ontwikkeling die de schepping is geweest van de knappe artissans, werkleiders en helpers van de Gents-Brugse school, van de Benings, de Horebouts en de overige ongenoemde.

Mijn hypothese onttrekt alleen maar enige superieure kunstwerken aan deze groep: het œuvre van de Meester van Rooclooster, de man die leefde in de onmiddellijke nabijheid van Hugo van der Goes, misschien wel zijn broeder Nicolaas.

Naschrift

Voordat ik mij verder begeef op het terrein der speculaties, zo gevaarlijk in deze materie,

wil ik liever eindigen en alleen nog maar een paar observaties bekend maken ten behoeve van verder onderzoek.

De koning David in gebed uit het kleine breviertje van Rooclooster (afb. 1) is klakkeloos overgenomen in een grote scène in het Breviarium Grimani: David is hier keizer Augustus geworden, geknield voor het visioen der Sibylle, zwaaiend met een wierookvat (afb. 3) ⁴⁴. Het werk van onze Meester stond dus in het middelpunt der belangstelling, hetgeen ook blijkt uit andere kopieën.

Hulin de Loo signaleert als het meesterwerk van zijn Alexander Bening de miniatuur van de geboorte van Johannes de Doper, bewaard in het plakboek, hs. 78 B13 van het Prentenkabinet te Berlijn (afb. 10) ⁴⁵. Ik heb de miniatuur niet gezien, maar onze afbeelding maakt het toch wel zeer aannemelijk er een fraaie kopie van het stellig originele miniatuurtje in het brevier van St. John's College te Cambridge in te zien (afb. 9) ⁴⁶. Deze merkwaardige compositie, waarin de geboorte zelf immers maar bijzaak is, terwijl Zacharias en de engel de hoofdfiguren zijn, is dan ook omgedraaid in de grote miniatuur in het Breviarium Grimani ⁴⁷. Aan de andere kant vinden wij de prachtige miniatuur van de uitreiking van de eerste heilige communie, door Christus zelf ⁴⁸, naar de achtergrond verwezen in de grote miniatuur in datzelfde Breviarium, de voetwassing van Petrus voorstellende. Merkwaardig is dat hier voor het kopiëren op kleine schaal een bolle spiegel schijnt gebruikt te zijn; wij zien de voorstelling hier namelijk in spiegelbeeld ⁴⁹.

OVERZICHT „MEESTER VAN MARIA VAN BOURGONDIË“

Pächt 3. Atelier Gent voor Margret van York, 1475, geschreven door David Aubert te Gent.

Pächt 5. Atelier Gent voor Margret van York, 1477, geschreven door David Aubert te Gent.

Pächt 6. Mr. van Rooclooster (= Nicolaas van der Goes of Petrus Pictor, donaten van Rooclooster, afkomstig uit atelier Gent), voor Karel de Stoute en Margret van York, dus voor 1477; ook in Rooclooster geschreven.

Hs. Doorn. Mr. van Rooclooster, geschreven en verlicht voor het Rooclooster zelf, 1477.

Pächt 7. 4 bldn in een hs. van Karel de Stoute, herhaaldelijk vernieuwd, laatstelijk door toevoeging van 2 bldn, waaraan Hugo van der Goes misschien mee-

gewerkt heeft en 2 bldn van de Meester van Rooclooster alleen, met conventionele randen; c. 1478.

Pächt 14. Geschreven en verlicht met randen in het atelier te Gent; randen opnieuw opgeluisterd door een artiest, die ook in *Pächt* 7 werkte; daarna moet het hs. in Rooclooster van miniaturen voorzien zijn; tevens werden toen de randen gedeeltelijk overgeschilderd door de Meester van Rooclooster; c. 1480.

Pächt 22. Enkele miniatuur, vermoedelijk niet eens uit een handschrift afkomstig, waarschijnlijk ouder dan *Pächt* aanneemt; c. 1480.

Pächt 8. Atelier, c. 1480?

Pächt 11. Atelier, c. 1480-'83.

Pächt 15, 16. Atelier, c. 1480-'90.

⁴⁴ Fol. 44 r°, pl. 82 van de facsimile-uitgave.

⁴⁵ Hulin de Loo, *La vignette*, blz. 177; Wescher, *o.c.*, blz. 171, fol. 17 r°.

⁴⁶ Hetzelfde geldt voor de Voorstelling in de Tempel (afb. 8 en 10).

⁴⁷ Fol. 593 v°, pl. 1128.

⁴⁸ Fol. 219 v°, pl. 418.

⁴⁹ Cf. Heinrich Schwarz, „The mirror of the artist and the mirror of the devout. Observations on some paintings, drawings and prints of the fifteenth century”, *Studies in the history of art dedicated to W. E. Suida* (1959), blz. 90-105.

BIJLAGEN

I

Frater Balduinus Canis, natione Flandrensis, rector et confessor fuit sororum coenobii Sanctae Elizabeth Bruxellae. Illas regendo electus fuit in priorem tertium decimum hujus loci. Uno tantum anno in prioratu praefuit; cui cedens iterato monialibus praescripti coenobii deservivit. Hujus patris occasione in Originali hujus coenobii quaestionem movi de nostris confratribus apud moniales manentibus, quare tam invite ad domum professionis redeunt, et quare reversi iterum ad illas semper anhelant. Vide ibi responsionem; utinam illam cuncti nostri fratres cordi imprimerent. Ibi invenies . . . Obiit pater iste anno Domini M^oCCC^o LXXXIII°. Sepultus est ibidem Bruxellae, scilicet in coenobio praefatarum sororum, quas post prioratum septem annos rexit (Catalogus, nr. 40).

II

Adrianus [Buyseloot de] Vranchoven. Frater iste robustus quidem videbatur et fortis in corpore, sed debilis erat valde; unde dispensabatur secum quantum ad matutinas frequentandas. Hunc vidi infirmarium, procuratorem huius domus, deinde missum in monasterium Sanctae Elizabeth Bruxellae. Habebat quandam materteram, huius domus fauricem et amicam . . . Obiit frater iste Bruxellae in hospitio nostro moderno, anno . . . 1488. (Catalogus, nr. 58; Anecdota, blz. 323-324).

III

Frater Henricus Cristinnen vir erat pacificus, pacem tenens pacemque quaerens. Triginta annis rector et confessor fuit sororum cenobii Sanctae Elizabeth in Bruxella. De isto patre fertur eum multa compilasse; sed cuncta in dicto cenobio remanserunt. Quam pluries confessor fuit domini episcopi Cameracensis. Obiit ibidem a.D. M^o.V^o.c^o. et ibidem sepultus est (Catalogus, nr. 51; Anecdota, blz. 320).

IV

In het tweede deel van zijn *Primordialis*, waarin Gielemans in dialoogvorm op weinig kritische wijze het leven in zijn klooster verheerlijkt, komt ook een uitvoerig relaas voor over de schrijfwerkzaamheid der kanunniken: *Si operibus injunctis intra domum insistendo insudaveris, noveris te tanto salubriori operi intendere, quanto proposito nostro congruentiori, cum statuta nostra de labore manuum facientes (!) mentionem praecipue moveant ad scripturam librorum. Alio qui non videntur tibi fratres, qui pene omnes libros ecclesiasticos conscripserunt, veraciter laborasse? Quorum tantum duo volumina foris sunt comparata, unum videlicet missale in Windesem et unum gradale in Bethleem; reliqua communiter aestimantur in hoc loco conscripta. Quorum fratres Johannes de Nyvella (alias de Busco, † 1475 juist toen Ofhuys in het klooster kwam. Cf. *Anecdota*, blz. 322, noot 4) et Franciscus (sc. Zeverdonc!) scripserunt quilibet quinque libros, fratres vero Thomas de Vessem (onze prior dus) et*

*Wernerus de Brummen (al gestorven in 1470) scripserunt quattuor, atque alii alios, quibus nunc utimur. Frater vero Christianus de Veris († 1431) dudum scripserat antiquos libros chorales, qui omnes care satis venditi sunt, et pretium eorum ad materiam novorum librorum tam pro ecclesia quam pro libraria redactum (men bedenke goed dat dit bericht betrekking heeft op een totaal andere periode in de geschiedenis van het klooster). Porro pro libraria nuper scripsit frater Daniel (misschien is dit een familielid van Gielemans, die later in de wereld terugkeerde en waarover hij dus liever niet verder uitweidt; vgl. blz. 272, waar sprake is van de kok Wijndand, die de gave van helderziendheid bezat; *Nam cuidam ex familiaribus nostris futura praenuntiavit, vocans eum proprio nomine ac dicens illi Daniel, Daniel, ecce satanas petivit te . . . Quod, sicuti praedixit, ita contigit; nam praedictus juvenis de monasterio ad seculum rediens, periculose defunctus est*) moralia B. Gregorii, Augustinum De verbis domini et apostoli, et Hugonem de clastro spirituali. Frater etiam Henricus de Sancto Trudone (blz. 309 lezen wij dat er verder niets over hem bekend bleef dan dat hij Bogaert heette; hij werd lang voor Thomas Vessem al kanunnik en leefde stellig niet meer in onze periode) scripsit tres quinquagenas S. Augustini super psalterium; frater quoque Anthonius Calstert de Hoogstraten (over hem meer in Bijl. VII) scripsit septem volumina pro libraria et frater Johannes Gielemans (de auteur dus) viginti. Fratres etiam Adrianus Buseloer (over hem meer in Bijl. II) et Theodericus Besuyns (een der steunpilaren van het klooster; hij was novicen-pater toen Hugo convers was, maar vertrok in 1497 al naar Tienen als rector der nonnen aldaar. Ofhuys beschrijft hem aldus: *. . . erat valde litteratus, in artium facultate innumeros excedens artium magistros; vocem habens peroptimam, in arte musica nullus sibi suis temporibus similis erat. Fuit nihilominus diligentissimus scriptor, et quam egregie litteram bastardicam scribebat, volumina Chrysostomi de opere perfecto, Jeronimique super psalterium ab eo scripta testimonium perhibent. In littera autem cursoria abbreviatum Thomae per magistrum Henricum Zomer et nonnulla alia volumina scripsit. Cf. *Anecdota*, blz. 325, noot 1) scripserunt quilibet tres distinctos libros et adhuc scribere non desistunt. Frater Petrus Tabbaert (over deze tijdgenoot van Hugo vertelt Ofhuys allerlei bijzonderheden: hij was procurator in het fatale jaar 1488 en raakte volkomen de kluts kwijt; tot in de buurt van Mechelen en Antwerpen was hij erop uit om de kostbare kudden varkens, die rovende benden hadden gestolen, te achterhalen, natuurlijk een hopeloze onderneming. Ten einde raad scheepte hij zich in naar Engeland, waar hij ruim tien jaar bij de Minderbroeders verbleef. Later keerde hij ontredder en vol berouw weer terug. Cf. *Anecdota*, blz. 326/327, noot 1) continuat speculum historigale Vincentii, et quam plures alii fratres aut scribent aut ligant libros aut florant aut illuminant aut pumicant; quorum nullus valet nec vult esse otiosus, quin sese in operibus hujusmodi domesticis fideliter exercitare**

studeant. (Overgenomen uit *Anecdota*, blz. 261-262).

Frater Aegidius de Wilde historiographus singularis fuit et ea quae conscripsit invenies in Origine (Ofhuys schrijft aldaar over zijn werk: *Descriptionem terrae promissionis in rotula longa et larga descripsit et depinxit. Item in rotula similiter descripsit lignum scientiae boni et mali; sed et diversas genealogias ab initio saeculi usque tempora nostra, quantum ad duces Brabantiae*. Cf. blz. 323, noot 1). *Circa finem vitae suae missus est in Vallem sanctae Barbarae in Thenismonte, ibidem mortuus est et in terra aquosa sepultus anno domini M°V°III°* (*Catalogus* nr. 57; *Anecdota*, blz. 323).

Hij kwam in het klooster na Paulus Petri, van wie het hs. van Bartholomeus Anglicus nog te Brussel bewaard wordt, maar geruime tijd vóór 1478, het jaar waarin Ofhuys en Hugo van der Goes professie deden.

Frater Johannes de Colonia, natione Bruxellensis, more quamplurimum religionem intravit magis timore patris agitatus quam spiritu Dei repletus. Frater erat satis compassivus, et rationem magis considerans quam passionem, necessitatem suam finaliter virtuosam fecit, et missus apud moniales coenobii Sanctae Elisabeth, ibidem vitam finivit . . . Welk een uitstekende typering van een regulier van dit slag! *Librorum ligator fuerat egregius et antependiciorum altarium impressor. Vestes lineas, quibus tempore quadragesimali altaria teguntur, ipse sollicite impressit. Anno Domini M°CCCC°LXXXIX° Bruxellae obiit et in dicto coenobio sepultus est* (*Catalogus*, nr. 60; *Anecdota*, blz. 326).

Frater Paulus Petri, huius domus quondam procurator, vir revera pacificus et in arte carpentaria satis expertus. Bonus etiam scriptor fuit: manu propria illum egregium librum de proprietatibus rerum scripsit. . . . Obiit anno Domini MCCCCLXXXIX° . . . (*Catalogus*, nr. 53; *Anecdota*, blz. 321).

V

Frater Petrus Matthiae, natione Bruxellensis, mirabilis disciplinae zelator fuit, sed non secundum scientiam. Ideo ex indiscreto zelo suo infirmitatem incurrit, qua et mortuus est. Libentissime evasisset pro tunc mortem, proponens se discretius regere in zelo disciplinae; sed convalescere non potuit . . . Hunc vidi infirmarium et post huius domus procuratorem. *Artificiosum manum habebat scribendi litteram cursoriam*. (*Catalogus*, nr. 64; *Anecdota*, blz. 331-332). Volgens een ander bericht stierf hij echter aan de pest in 1489 (*Anecdota*, blz. 329, noot 3 in fine).

Wij doen er dus goed aan er rekening mede te houden dat deze kalligraaf de *lettre bourguignonne* kan hebben gebruikt in zijn kopieën.

VI

Frater Symon Loggben quondam adeo disciplinatus et in cunctis factis suis aedificativus erat, quod nil in eo videbatur notabilis redargutione dignum. Sed mirabilis mutatio morum in eo facta est temporibus nostris, non tamen in bono, quod lamentabile esset referre

puderetque scribere. Utrum ex perversitate aut naturali fatuitate haec scandalizativa mutatio facta sit, novit Dominus. Et quia quam plures dixerunt se optasse apud moniales moram trahere et ad illas pervenire non potuit aut non sic accidit, ideo . . . Frater iste illuminator seu florator librorum aliquantulum fuit. (*Catalogus*, nr. 54; *Anecdota*, blz. 321-322). Ofhuys vertelt nog het volgende: *ego juvenis et adulescens existens vidi hunc fratrem, quantum ad ea quae foris sunt, adeo probum et morigeratum, adeo devotum et disciplinatum, quod sibi similis videbatur nemo. Spatio biennii transacto, nescio quid huic venit fratri . . . Paulatim suos reliquit bonos mores, a devotione defluebat . . . si sacerdos saecularis fuisset, aut stultus, aut perversus, aut certe hereticus censendus esset. Quidam dicebant quod pristinis temporibus fide vixerat; alii hoc falsum asserebant, dicentes eum tactum aliqua maniae specie; fuere etiam nonnulli utrumque negantes, recitantes quomodo speraverat apud moniales mitti. Quod quoniam non evenerat, nec evenire sperabat, tristitia victus cuncta bona relinquens, a divinis et statutis se elongabat; propter quae revera sustinuit et passus est plurima* (*ibid.*, blz. 322, noot 1).

VII

Frater Anthonius de Hoogstraten hilaris naturae erat, vir utique probus et ad regendum aptus. Rector et confessor sororum fuit coenobii Sanctae Luciae in patria Leodiensi iuxta Sanctum Trudonem. Deinde rector praeficitur in Valle Sanctae Barbarae in Tenismonte. Aliquibus annis elapsis, utrum juste et digne ab hoc officio supportatus nescio, Deus scit, ad hanc domum professionis suae remissus est. Propter huiusmodi supportationem remissionemque in invincibilem incidit mentis maestitiam; ad quam annullandam pater Thomas, prior pius et benignus, omnem humanitatem sibi exhibuit, ut eius animus a fantasiis tristibus liberaretur; sed quicquid fiebat, nihil juvabat (Ofhuys tekent hierbij aan: *Similiter et fratres universi. Unde ut clavus clavo extruderetur, ut prospera transacta oblivioni traderet et presentia patientius leviusque ferret, in suppriorum huius domus eligitur*. (Cf. *Anecdota*, blz. 320 n. 3). *Occasione huius infortunii in Origine huius coenobii scripsi de instabilitate huius paternalis officii, sub priore xv°* (*Catalogus*, nr. 52; *Anecdota*, blz. 320).

VIII

Aan de vele bijzonderheden die Ofhuys in zijn *Catalogus* en in zijn *Originale* over zijn geliefde prior Thomas mededeelt, ontleen ik de volgende interessante, voor deze gelegenheid gecombineerde gegevens:

Sub hoc priore ambitus noster testudinatus est opere scrinario et nostra libraria ad statum perfectum deducta, ut jam cernitur. Fuit iste prior venerabilis pius valde et misericors; cuius pietate aliqui abusi sunt.

Nonnulli ejus pietate abutentes, asserebant se divina officia non posse perficere. Unde prior iste eis credens . . . assensit eis. Unde aliqui se a divinis abstraxerunt, maxime tempore nocturno, chorum tamen in die fre-

quantantes. Et quia qui se retrahit a divinis, justo Dei iudicio privatur salutaribus donis... disciplina hic paulatim minorabatur. Qua decrecente, crescebant debita huius domus vehementissime, temporaliaque non succedebant prospere...

Eodem anno (1485) aegrotavit plurimo tempore venerabilis iste prior pater Thomas. Fateor quod medio-criter annosus erat; verumtamen timeo ejus mortem acceleratum fuisse infirmitatemque suam aggravatam ex mentis tristitia et dolore. Ut praefati sumus, vir erat misericors et pius; sed eius pietate nonnulli abusi sunt, insuper tam ingrati effecti, ut circa finem vitae suae callide et tectim in eum insurrexerunt, sperantes eum a prioratu deicere... Hi fuerunt, cum quibus multum dispensavit quantum ad rigorem disciplinae et ordinis, et ecce finaliter sibi reddiderunt malum pro bono... Sic et revera fratres aemuli huius piissimi patris, quia fecerunt quod potuerunt, ut diffamatus a prioratu deiceretur, inhonoraverunt eum, licet aliter evenit quam conceptum fuit. Ipse enim bonus pater in prioratu usque ad mortem perseveravit. Bruxellae in nostra antiquo hospitio, si bene memini, spiritum exhalavit. Et quia dilectus erat a cunctis, audientes nonnulli saeculares Bruxellenses quod prior iste praedictorum fratrum persecutionem passus fuit, mirabiliter ei compa-

tiebantur, tum... valde honorifice eius corpus usque hanc domum deduxerunt; sepultusque est in medio chori juxta gradum sanctuarium. (Catalogus, nr. 42; Anecdota, blz. 315-317, noten 1-5).

IX

A° Domini M°CCCC°LXXII° defunctus est frater Johannes Bac, donatus presbyter, hic professus, natione Alostensis. Hic tempore suo fuit bonus scriptor valde et plurimum in scribendo sollicitus. Scripsit integrum vetus testamentum in tribus voluminibus (veranderd in 4), ex quibus biblia in refectorio legitur. Scripsit missale summi altaris sermonesque magistri Jacobi de Vitriaco dominicales partesque Speculi Vincentii Historialis et, ut credo, diurnale cathenatum in sacristia. Hic scribendo pro extraneis de consensu prioris denarios acquisivit, quibus procuravit fieri illas duas egregias imagines depictas, quarum prima est imago Salvatoris stans ad summam mensam in refectorio retro priorem, secunda imago est beatissimae Mariae virginis stans in opposito. Scripsit alia parva volumina, ut patet ad oculos. Hic est secundus donatus presbyter sepultus in nostro ambitu sub libraria moderna. (Cf. Anecdota, blz. 284, noot 3).

SUMMARY

THE MASTER OF MARY OF BURGUNDY AND ROUGE-CLOÎTRE NEAR BRUSSELS

BY G. I. LIEFTINCK

The discovery of a small breviary (Ph. J. van Alfen collection, Doorn), made in and for the use of Rouge-Cloître (Rooclooster) in the Forêt de Soignes near Brussels and dated 1477, was sufficient reason for the present author to localise some of the principal works of the so-called Master of Mary of Burgundy in that monastery. In addition to conventional borders in the style of the Ghent school the little book has two pages of „bordures en trompe l'œil” as well as a small miniature. Of a badly mutilated breviary in St. John's College, Cambridge, made for Charles the Bold and Margaret of York (hence before 1477), six small miniatures and a few borders in the new style survive. The author tries to establish the fact that this breviary was also written and illuminated in Rouge-Cloître: the two books show the handwriting characteristic of Windesheim monasteries.

The Master of Rouge-Cloître was an original artist. He was in all probability Nicholas van der Goes, a *donatus*, whom Ofhuys mentions as the brother of Hugo van der Goes in his account of the latter's stay in Rouge-Cloître. The four miniatures, added by Maximilian to the breviary

of Charles the Bold in Vienna for the use of his young wife Mary might very well have been done by Nicholas too. The duke is known to have visited Hugo in the monastery to see his work. These four miniatures are masterpieces; we may go so far as to call two of the borders the work of a genius. In the author's opinion Hugo may have lent a hand here.

While restricting himself to those works of the master that he has seen with his own eyes, the author comes to the conclusion that the breviary in two volumes of Engelbert van Nassau at Oxford (Bodl. Library, Douce 219/20) also contains „bordures en trompe l'œil” and miniatures which have been added in Rouge-Cloître. The book was undoubtedly written and provided with borders in a lay workshop, but these have subsequently been brushed over „en trompe l'œil” by the hand of a master. It must have been done before 1485/87, perhaps even before Hugo's death in 1482, a supposition that seems to fit in with the facts of Engelbert's career.

The history of Rouge-Cloître between 1475 and 1485/87 is traced in detail on the basis of data concerning the monastery which were

published long ago. It gives an idea of Hugo van der Goes's fellow-occupants in the years before the community disintegrated almost entirely in 1487. The painter-laybrother Hugo was not the only person in the monastery who was mentally unbalanced. A curious light is thus thrown on the origin of the Death of the Virgin Mary at Bruges.

Besides the new name: *Master of Rouge-Cloître* the author maintains the original title to denote a school: even the breviary of Mary of Burgundy at Berlin (Kupf. Kab. 78B12) and the incomplete MS at Madrid (Vit. 25-5) are probably to be looked upon as works done in an atelier.

BOEKBESPREKING

d'Ailly's Historische Gids van Amsterdam, bewerkt door *mr. H. F. Wijnman*, Amsterdam (1963), Allert de Lange.

Het lijkt mij niet waarschijnlijk, dat vele sight-seënde Amsterdammers hun stad werkelijk met een „d'Ailly” in de hand volgens de voorgescreven routes zullen doorkruisen. Mochten zij echter de lust daartoe gevoelen, dan maakt de in 1963 in een bewerking van *mr. H. F. Wijnman*, oud adjunct-bibliothecaris van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek verschenen derde uitgave van de *Historische Gids van Amsterdam* van *wijlen A. E. d'Ailly* hen dat heel wat gemakkelijker en aantrekkelijker dan de 2de druk. Hield d'Ailly als het ware een lezing met lichtbeelden, *Wijnman* grijpt U bij de arm en voert U mee, of U wilt luisteren of niet, en wijst U met uitgestrekte vinger waar U moet kijken, al houdt hij soms plotseling gevaarlijk temidden van het verkeer stil om een historische uiteenzetting te houden of U een anecdote in het oor te fluisteren, want de in de 2de druk aan de wandelingen voorafgaande uitvoerige inleidingen over de geschiedenis, de plattegrond en de architectuur van de oude stad zijn nu in de tekst van de rondleiding zelf verwerkt. Voor de Oude en de Nieuwe Kerk werd dat echter te ingewikkeld, zodat deze in aparte opstelletjes door *mevrouw B. Bijtelaar* zijn behandeld; hierin konden de nieuwste inzichten betreffende de Nieuwe Kerk nog niet verwerkt worden.

Het is jammer, dat de bewerker, die er rond voor uitkomt dat hij geen deskundige op architectonisch gebied is, zo dikwijls niet goed ingelicht blijkt te zijn. Dat hij niet weet dat vele huizen in de Warmoesstraat en achtien van de een en veertig Begijnhofhuizen inwendig nog grotere of kleinere delen van hun middeleeuwse houtskelet bewaard hebben, kan hem niet kwalijk worden genomen, maar waarom vermeldt hij de enige ook uitwendig in zijn oude vorm bewaarde middeleeuwse kerktoren van Amsterdam op datzelfde Begijnhof niet, evenmin als de bijzondere vroeg-

17de eeuwse beschilderde balkenzolderingen in Nieuwe Doelenstraat 16-18?

Indien ik hier van de verschillende categorieën vergissingen enige voorbeelden laat volgen, wil ik ter compensatie zeggen, dat het boekje in zijn 500 dichtbedrukte pagina's zóveel voortreffelijke inlichtingen geeft, dat het ondoenlijk is ook dáárvan een résumé te geven.

Vele huizen worden vermeld als gebouwd door *Philips* of *Justus Vingboons* terwijl dat allermint zeker is; *Oude Doelen 20* heeft geen goed geconserveerde zandstenen- maar een gepleisterde bakstenen pilastergevel; *O.Z. Voorburgwal 113* is geen lijstgevel uit 1688 maar een gevel uit 1688 waarvan de top in de 19de eeuw door een lijst is vervangen; het *Deutzenhofje* vertoont geen late *Louis XIV*-stijl maar gaat juist aan die stijl vooraf; de op blz. 388 afgebeelde deurlijsting is niet empire maar nog *Louis XVI*; verscheidene huizen worden naar hun stichtingsjaar gedateerd, maar naar hun gevel beschreven zonder dat deze als later gekenschetst wordt. Het was voor de auteur uiteraard ondoenlijk de wandelingen met eigen ogen te controleren, maar *Singel 22* is reeds vele decennia zijn van oude foto's bekende gevelhals kwijt. Het *Huis met de Hoofden* is geenszins een uit 1908 daterend nieuw gebouw achter de oude gevel, integendeel, het bevat o.a. nog zijn oorspronkelijke vroeg 17de eeuwse voorhuis, zijn moer- en kinderbalken en een poortje met het borstbeeld van *Gustaaf Adolf van Zweden*. Het *Wijnkopersgildehuis* is allermint in de oude toestand teruggerepareerd, doch zowel uit- als inwendig op misleidende manier gewijzigd. Misleitend is ook het gebruik van de term „nieuw opgetrokken gevel”; soms is er inderdaad sprake van een nieuwe gevel met oude topelementen, vaak echter van een gerepareerde of herbouwde, maar in de vorm authentieke gevel.

In verband met de nieuwste inzichten betreffende monumentenbescherming is het jammer dat de *Heer Wijnman* — waarschijnlijk onder invloed van de „Voorlopige Lijst” en van de *Heer*

Alings — nog wat eenzijdig op topgevels en gevelstenen is ingesteld, welke laatste hij, indien hij daar geen historische toelichting aan verbindt, onnodig uitvoerig beschrijft. Ja, zozeer denkt de bewerker in gevels, dat hij herhaaldelijk mensen in „gevels” laat wonen. Hoe nuttig zou het echter zijn indien het publiek werd gewezen op hun geheel nog harmonische straatwanden waarin ook de minder spectaculaire goede gevels een rol spelen (bijvoorbeeld Gelderse kade begin even zijde; Paleisstraat naast het paleis, waar overigens ook een unieke 18de eeuwse hardstenen winkelpui aanwezig is; O.Z. Voorburgwal rond de nrs. 101-107, Prins Hendrikkade, Amstel en Oude Turfmarkt, waar wel de drie gevels met toppen, echter niet de twee fraaie lijstgevels naast de Nieuwe Doelenstraat zijn vermeld). Ik mis ook de laat-18de eeuwse architectuur als het hoekhuis Zeedijk-Kolksluis en de gecombineerde pak- en woonhuizen op de Groenburgwal en de Raamgracht.

De indrukwekkende hoeveelheid historische gegevens is in het kader van deze recensie moeilijk te beoordelen. Slechts acht ik het waarschijnlijk, dat het huis van Hans van Wely niet op O.Z. Voorburgwal 123 moet worden gelokaliseerd, maar dat het identiek is met nr. 127 (thans Smirna geheten), waar achter de 18de eeuwse gevel een huis uit het begin van de 17de eeuw in de kern nog aanwezig is. Ik vraag mij echter af, of het wel dienstig is een dergelijk aantal toch volslagen onbekende en onbelangrijke instanties, verenigingen, bedrijven enz. te vermelden, indien daarover verder niets wordt gezegd; wel had ik nu juist graag iets vernomen over de werkzaamheden van de „Vereniging ter verbreiding der Waarheid” in de Elandsstraat. Voorts worden allerlei details vermeld die niemand zullen interesseren, zoals de namen van de koper en de verkoper in de bronvermelding van de naam Juedenstraat; de beeldhouwer en zelfs de eigenaar van de opnieuw verwerkte stukken van Naatje van de Dam en de geboorteplaats van de mij tot op heden onbekende Wouter de Hebreuwsmeester. Onduidelijk blijft verder waarom het begin van de Nieuwendijk het Embder ofte Condees hoekgen moest heten; kwamen dan al le uit ballingschap teruggekeerde Doopsgezinden uit Emden en wat is Condees? De naam Bindwijk wordt natuurlijk niet verklaard door te zeggen dat die binnen de Bindwijkerpoort lag.

Verontrustender is echter het slordige taalgebruik. Dikwijls vindt men zinswendingen als: „De halsgevel ernaast bouwde de timmerman

Jan Woutman en ging er zelf in wonen”; „dit poortje is nog steeds intact en merkten wij aan de voorzijde reeds op”; „tot een der monumentaalste protestantse kerken van de wereld behoort...”; „de kerk wiens fundamenten...”. En hoe oud zal de hoedenmaker nu wel zijn, die al sinds 1855 in de Korsjespoortsteeg is gevestigd? Tenslotte blijkt de in ambtelijke kringen niet onbekende gruwelterm „onder architectuur van ... gebouwd” ook de Heer Wijnman te hebben gefascineerd.

Laat ik echter eindigen met vriendelijker opmerkingen: *venenum variationis causa non in coda*. Hoe boeiend is het bijvoorbeeld de diverse generaties van de familie Van Lennep door de stad te volgen; te vernemen hoe het Damrak eens een centrum was van boekhandel en uitgeverij; hoe de familie Van Ghesel steeds weer behangsels bestelde bij Jurriaan Andriessen en te beseffen dat de stichters van de trotse gracht-paleizen in nauwe straten hun bescheiden geboortehuis konden aanwijzen. Wie zou uit eigen beweging de interessante details in de gevels van Peek & Cloppenburg ontdekken?

De uitvoering van het boekje is ten opzichte van de vorige uitgave zeer vooruitgegaan. Zien wij de talrijke drukfouten en de helaas door de gekozen papiersoort en het grove raster niet steeds bevredigende reproductietechniek van de illustraties over het hoofd, het illustratiemateriaal zelf is veel boeiender geworden. Een winst zijn bijvoorbeeld portretten als die van Mevrouw Lopes Suasso, Mevrouw Willet en S. J. Fodor, namen die begripen waren geworden, doch wier dragers ons thans als mensen van vlees en bloed tegemoet treden. De herkomst van vele illustraties is jammer genoeg soms niet of te summier aangegeven. Duidelijk van één hand zijn de fragmenten op blz. 138 en blz. 160, maar wat betekent „boekillustratie van Jac. Smies”? Een raadsel is de afbeelding op blz. 190 die het befaamde gotische huis in de Kraaiengang zou voorstellen, maar die in het geheel niet klopt met de foto's van dat huis. Bepaald een lelijke fout staat op blz. 335: die rij huizen is niet ontleend aan Caspar Philips' Grachtenboek maar aan de tijdens de laatste oorlog vervaardigde opmetings-tekeningen! Bijzonder geslaagd zijn echter weer de schetsjes van belangrijke „landmarks” op de kaartjes van de wandelingen.

Het lijkt me niet overdreven te besluiten met een gelukwens aan de schrijver en met de hoop, dat dit nuttige boekje nog vele herdrukken mag beleven.

G. ROOSEGAARDE BISSCHOP

**KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899**

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Prof. Dr. W. Ph.

Coolbaas, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H. Lunsingh Scheur-

leer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Mr. C. A. van Swigchem, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Voorburg / 15 November 1964

Zesde Serie / Jaargang 17 / Aflevering 5

Met Nieuwsbulletin Aflevering 11

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;

Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolbaas, Drs. R. C. Hekker,

Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490—12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

E. PELINK

*Tochtportalen en houtsnijwerk in de gereformeerde kerken te Leiden
in het tweede kwart van de 18de eeuw*

Kolom 297

H. JANSE

*Constructie, ondersteuning en versiering van balken en houten vloeren
tot omstreeks 1650*

Kolom 303

A. I. J. M. SCHELLART

Tekeningen van de burcht van Oostvoorne

Kolom 329

P. E. VAN REIJEN

Nieuwe gegevens over het kasteel Hernen

Kolom 333

TOCHTPORTALEN EN HOUTSNIJWERK IN DE GEREFORMEERDE KERKEN TE LEIDEN IN HET TWEEDE KWART VAN DE 18DE EEUW

DOOR

E. PELINCK

De interieurs van de 17de en 18de eeuwse kerken worden in een zekere mate geaccentueerd door hetzij het meubilair, hetzij meer tot de onderdelen van de architectuur te rekenen zaken, welke vanwege hun plastische decoratie van belang zijn. Speciaal in de Katholieke kerken zijn het de altaren en de communiebanken, in de Protestantse kerken de doophekken, en meer algemeen de preekstoelen, herengestoelten, koorafsluitingen, orgels, grafmonumenten en tochtportalen. Met deze laatste groep willen wij ons een ogenblik bezig houden.

Hoewel deze kastvormige getimmerten zich door hun opbouw zeer goed voor een plastische decoratie zouden kunnen lenen, treft men een dergelijke versiering slechts betrekkelijk zelden aan. Raadhuis Kampen, ca. 1550; St.-Stevenskerk Nijmegen, 1577; St.-Jan 's-Hertogenbosch; Buurkerk, Utrecht, 1608¹; Kerk, De Rijp, 1670; Schermerhorn; Lutherse kerk, Zaandam einde 17de eeuw²; St.-Matthiaskerk Maastricht, 17de eeuw³. Er zullen er ongetwijfeld meer zijn. Maar moet de dan toch betrekkelijke spaarzame toepassing van geprononceerde decoratie aan deze voor ons winderige klimaat wel zeer nuttige bouwsels verklaard worden door de plaats in het kerkgebouw met tegenlicht, waar men er toch geen aandacht voor kon hebben?

Ook te Leiden zijn de bewaarde portalen tamelijk eenvoudig. In de Hooglandsekerk doorkoppen tussen festoenen (er werd immers in de kerk begraven); in de Marekerk het stadswapen tussen rankwerk en doodshoofden (hoewel er nooit begraven werd). Toch hebben de kerkmeesters in 1740 een rijkere niet zo zeer op de dood betrekking hebbende versiering beoogd. Een serie ontwerpen, bewaard in het archief van de Her-

vormde Gemeente laat dat duidelijk zien. Twee Leidse ambachtslieden en twee kunstenaars van buiten de stad leverden de volgende wel zeer verschillende ontwerpen in.

1. *Gerard van der Laan.*

Dubbele deur tussen twee zijvakken met eenvoudig paneelwerk en Toscaanse pilasters en lage attiek met stadswapen (en uitgevlakte vaasvormige knoppen). (Afb. 11). Hierbij behoort een zijaanzicht, alsmede een afbeelding van het kerkportaal aan de buitenzijde, zoals dit tot de restauratie van 1939 bewaard bleef, d.w.z. met houten geblokte stijlen, doch zonder het stadswapen, dat aldaar eertijds was aangebracht en onlangs weer hersteld werd.

Gemerkt rechts onder: G: v: d: Laan.

2. *Dezelfde.*

Dubbele deur zonder zijvakken. In plaats van de attiek een balustrade met aan de einden in bladwerk gevatte bollen.

Gemerkt rechts onder: Gerard van der Laan.

3. *Jacob van Werven (1696-1778).*

Twee dubbele deuren met Toscaanse pilasters, welke in het midden dubbel. De attiek heeft een cartouche met de artikelen van het Christelijk geloof gevat in palmtakken en geflankeerd door twee horens des overvloeds, welke door ketenen verbonden zijn met de hoekpilasters van de attiek. De laatsten worden evenals de cartouche be kroond door brandende vuurpotten. Onder de ketenen krijgshelm, zwaard, pijlkoker, schild en anker. (Afb. 10).

Gemerkt rechts onder: J: V: Werven.

¹ D. Bierens de Haan, *Het houtsnijwerk in Nederland*, Den Haag 1921, blz. 147 en pl. 130, 141, 141.

² J. J. F. W. van Agt, *Waterland en omgeving = De Ned. monumenten van Geschiedenis en Kunst*, VIII 1, Den Haag 1953, blz. 123, afb. 144, blz. 130 en 155.

³ Zeventiende eeuw: E. O. M. van Nispen tot Sevenaer e.a., *De monumenten in de gemeente Maastricht = De Ned. monumenten van Geschiedenis en Kunst*, V 1, 2de afl., Den Haag-Utrecht 1930, blz. 270, afb. 223.

4. *Dezelfde.*

Variante van 3 met in het midden in plaats van de dubbele pilaster een enkele Toscaanse halfzuil, welke een verkropping draagt. Cartouche met het gebed des Heren. Links keten waaronder de zevenarmige kandelaar en rechts een bladderrand, waarop twee torenachtige voorwerpen met cherubs en waaronder een schrijffrol met twijg. Tegen de hoekpilasters links drie palmen en rechts de vogel Phenix. (Afb. 9).

Gemerkt rechts onder: J: v: Werven.

5. *Jacob Marot (1697-1761).*

Twee dubbele, van boven licht gebogen deuren, evenals de Ionische fantasie-pilaster op pedestal met rijk regence-snijwerk met bladwerk. De kroonlijst gedekt door voluten met vijf wapenschilden waarachter een baldakijnachtige koepel oprijst met het door twee leeuwen gehouden stadswapen. (Afb. 7).

Gemerkt rechts onder: Jacob Marot 1740.

6. *Dezelfde.*

Variante van 5 met minder weelderig snijwerk. Rechte deuren. Gebogen gevel met plaats voor tekst en gedekt met stadswapen tussen twee leeuwen. De pilasters lopen door in twee vlamme vazen. (Afb. 8).

Gemerkt rechts onder: Jacob Marot 1740.

7. *Jean Baptiste Xavery (1697-1742).*

Dubbele deur; in het boogveld erboven een rijke rococo-cartouche met het stadswapen; in de zwikken bladmotief. Terzijde gecanneleerde Ionische pilasters met (mede blijkens bijgevoegd grondplan) links een rond ingezwenkte hoek en rechts evenzo doch met een nis. Het geheel bekrond door een attiek met twee vazen (waarvan een met vlammen) en in het midden een globe met de uren in Romeinse cijfers. Links hiervan Chronos, die met een pijl het uur XII aanwijst. Rechts Fama met trompet en eeuwigheidsslang. (Afb. 1 en 2).

Gemerkt rechts onder: J: B: Xavery F. 1740.

Het behoeft geen nader betoog, dat de hier getoonde volgorde van onze tekeningen bepaald wordt door de kwaliteit, dat wil zeggen, dat de

beide Leidenaren wel zeer eenvoudige ontwerpen indienden, zij het dan dat zij er enige symbolische decoratie aan verwerkten. Van der Laan komt geregeld in de rekeningen voor, evenals Jan van Warendorp, die verantwoordelijk was voor de portalen, welke uiteindelijk tot stand kwamen in de trant van het ontwerp van Van der Laan: met dubbele licht gebogen deuren, Toscaanse pilasters en gebogen fronton en zonder enig snijwerk. Jan van Warendorp was Stadstimmerman. Jacob van Werven kennen wij als Stadsmetselaar en ontwerper van een belangrijke gevel aan het Steenschuur⁴.

Ozinga⁵ heeft reeds meegedeeld, wat over het werk van Jacob Marot, de zoon van de meer bekende Daniel, toenmaals kon worden nagespeurd, d.w.z. het ontwerp voor een grafmonument te Heusden en werkzaamheden aan het slot Zuilen. Van Luttervelt heeft dit laatste nog eens uitvoerig behandeld⁶: 1744-'45 het stadhuis van Diderik Jacob baron van Tuyl van Serooskerken en 1753 het slot Zuilen, eigendom van dezelfde. Wij kennen hem — behalve uit het overigens door Xavery uitgevoerde monument — alleen door de zeer eenvoudige gevels zonder enige decoratie. In dit ontwerp treedt hij naar voren als een decorateur met een overdadige ornamentiek, grotendeels geïnspireerd op zijn vader, maar zonder diens kwaliteit. De krullen zijn taai en log.

Het ontwerp van de even oude Xavery steekt daar wel zeer gunstig bij af. Niet alleen is de kwaliteit veel hoger, zowel door architectuur als door plastiek, maar terwijl Marot teruggrijpt op zijn vader, laat Xavery in de ornamentiek een duidelijke neiging tot de rococo zien. Ook over Xavery heeft Ozinga heel wat materiaal bij elkaar gebracht, waaruit onder meer blijkt, dat Xavery in 1734 aan het Huis ten Bosch — in afwijking van de leiding gevende Daniel Marot — een nieuwe stijl vertoonde, terwijl hij aan het Haagse raadhuis een vrijere rocaille-versiering toepaste⁷.

Vooraf merkwaardig is de reeds eerder gesignaleerde samenwerking van Jacob Marot en Xavery (Heusden) in verband met de ninvulling onder het orgel van de St. Bavo te Haarlem⁸ van enige jaren eerder (1738), alwaar Xavery de opdracht kreeg, nadat de oude Daniel Marot een ouderwets en niet aanvaard ontwerp had ge-

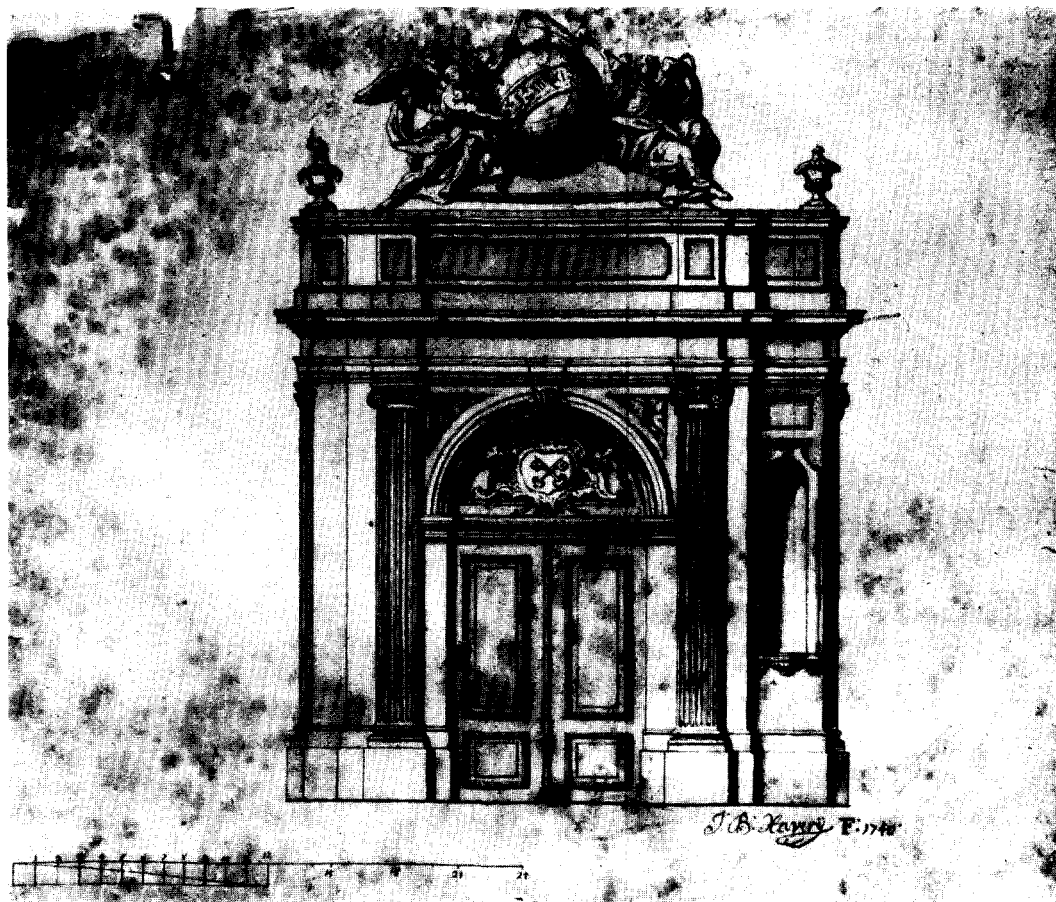
⁴ *Jaarb. v. Gesch. en Oudheidk. v. Leiden e.o.*, 47 (1955), blz. 148-149.

⁵ M. D. Ozinga, *Daniel Marot*, Amsterdam 1938.

⁶ *Jaarb. „Oud-Utrecht”*, 34 (1961), blz. 55-68.

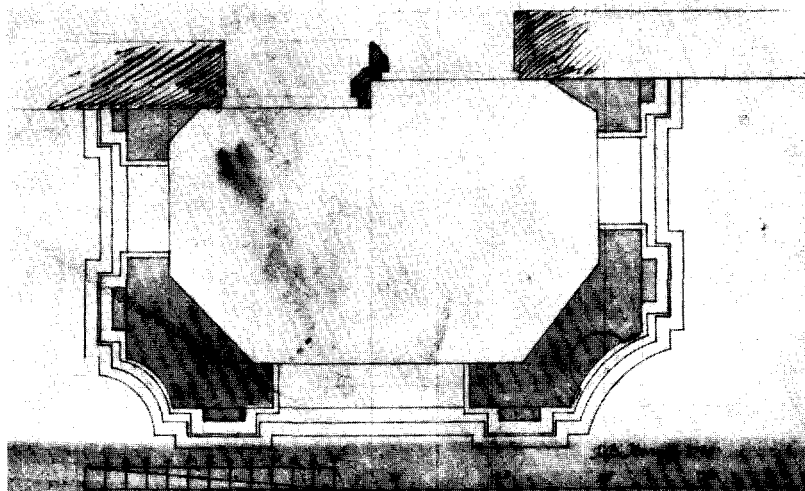
⁷ Ozinga, *o.c.*, blz. 85.

⁸ Ozinga, *o.c.*, blz. 199.

Afb. 1. J. B. Xavery, ontwerp voor een tochtportaal, 1740.

(Leiden, Arch. Herv. Gemeente)

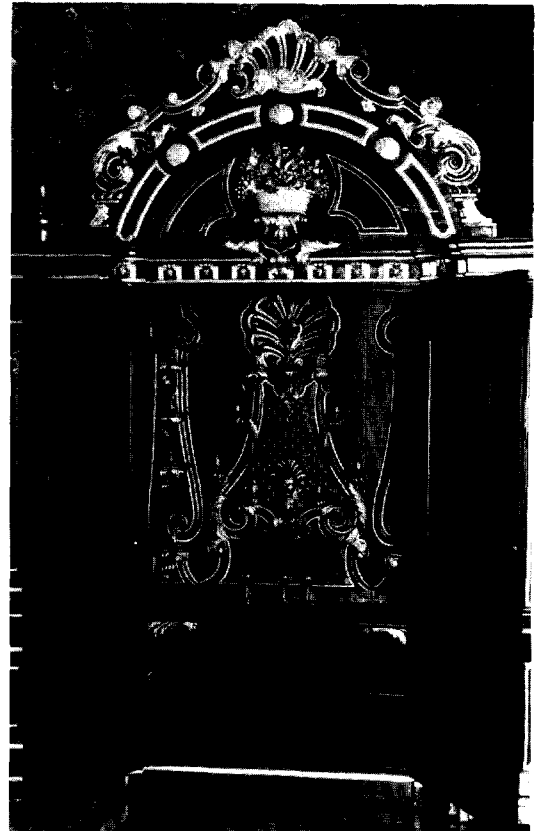

Afb. 2. J. B. Xavery, ontwerp voor een tochtportaal, 1740; plattegrond.

(Leiden, Arch. Herv. Gemeente)

Afb. 3. Ontwerp door Herman Groen voor de buffetkast in de Kerkmeesterskamer van de Pieterskerk te Leiden, 1738-'39.
(Leiden, Arch. Herv. Gemeente)

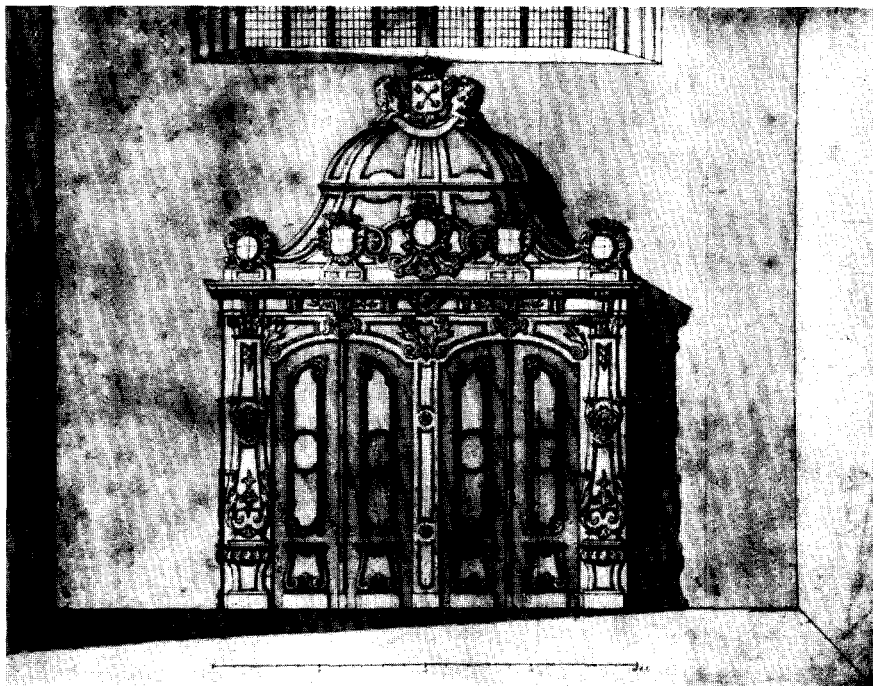
Afb. 4. Leiden, Pieterskerk. Buffetkast in de kamer der kerkmeesters, door Herman Groen, 1738-'39.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 5. Leiden, Marekerk; orgelbalustrade, met bekroning uit 1733, door Herman Groen.
(Foto Monumentenzorg)

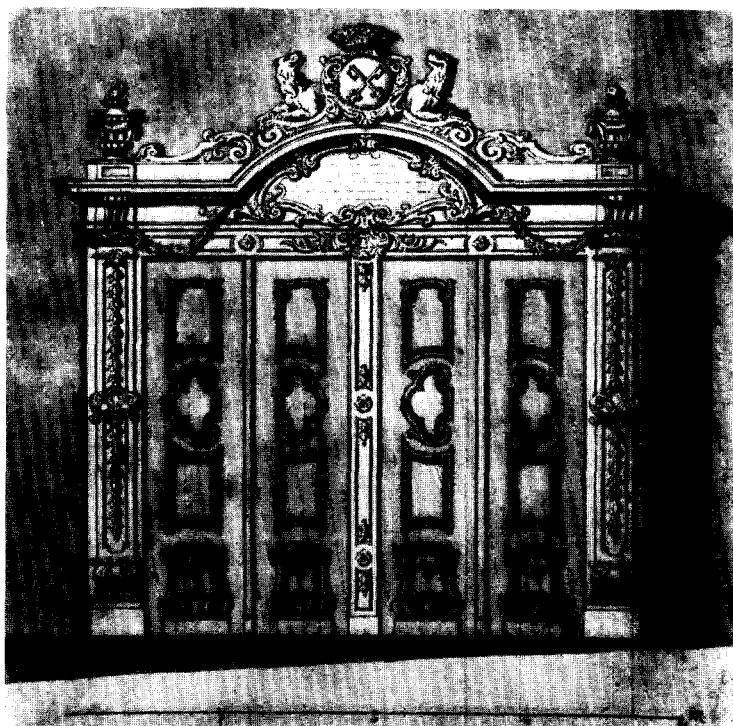

Afb. 6. Leiden, Marekerk; snijwerk uit 1733 onder de orgelgalerij, door Herman Groen.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 7. Jacob Marot, ontwerp voor een tochtportaal, 1740.

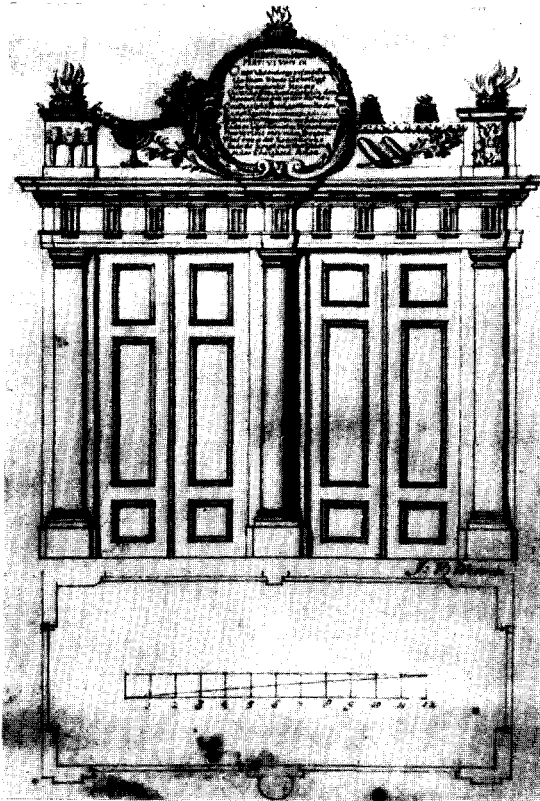
(Leiden, Arch. Herv. Gemeente)

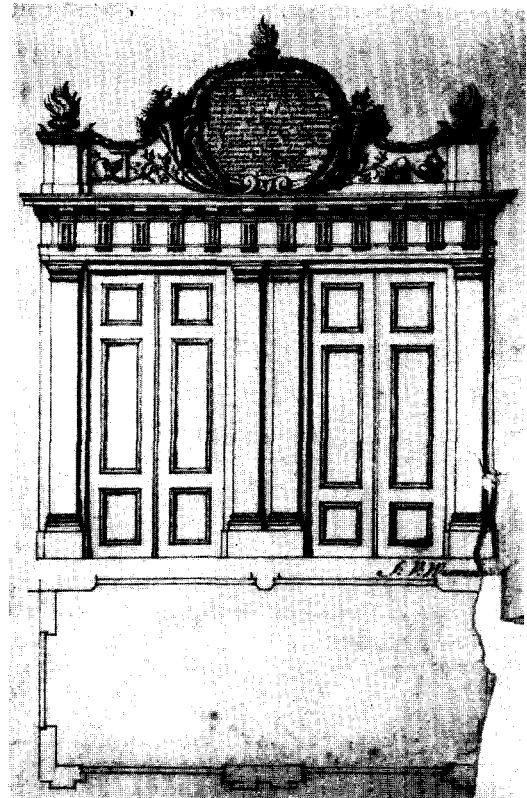
Afb. 8. Jacob Marot, ontwerp voor een tochtportaal, 1740; variant van het vorige.

(Leiden, Arch. Herv. Gemeente)

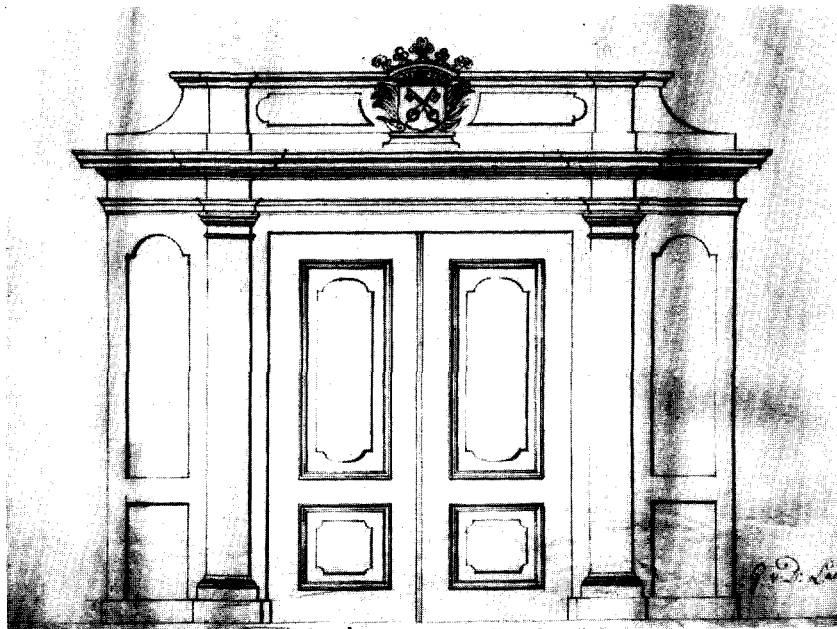
TOCHTPORTALEN EN HOUTSNIJWERK IN KERKEN TE LEIDEN

Afb. 9. Jacob van Werven, ontwerp voor een tochtportaal.
(Leiden, Arch. Herv. Gemeente)

Afb. 10. Jacob van Werven, ontwerp voor een tochtportaal; variant van het vorige.
(Leiden, Arch. Herv. Gemeente)

Afb. 11. Gerard van der Laan, ontwerp voor een tochtportaal.
(Leiden, Arch. Herv. Gemeente)

leverd⁹. Aan het bij Thieme-Becker vermelde oeuvre van Xavery kan nog worden toegevoegd zijn medewerking aan het door Daniel Marot ontworpen huis Rosenburg te Voorschoten (1723)¹⁰.

Het moge zijn, dat het portaal dan in eenvoudige vorm tot stand kwam, toch hebben de Leidse kerkmeesters in deze tijd wel degelijk wat rijkere decoraties op prijs gesteld, niet alleen in hun eigen kamer — penantspiegel met tafel, kasten

⁹ Ozinga, *o.c.*, blz. 200, pl. 54.

¹⁰ *Bull. K.N.O.B.* 6de s., 15 (1962), kol. 272.

en buffet (1738-'39¹¹) — maar ook aan de orgels. In beide gevallen vinden wij betalingen aan Herman Groen. Bijzonder dankbaar zijn we, dat de schets voor het buffet met zijn rijke rococobekroning bewaard is gebleven (afb. 3). Deze Groen vertoont een eigen stijl van een mengeling van regence met zoals boven in de kuif van de kast een soort van vroege rococo (afb. 4). Een gelijksoortig snijwerk (afb. 5 en 6) vinden wij aan het orgel van de Marekerk (1733).

¹¹ Bijlagen rekening Kerkmeesters. Jacob Marot maakte in 1745 ook nog tekeningen voor lantaarns om een der kerken (rek. a.v., 1745 fol. 33 v°).

SUMMARY

PORTALS AND WOOD SCULPTURE OF THE REFORMED CHURCHES AT LEIDEN IN THE SECOND QUARTER OF THE 18TH CENTURY

BY E. PELINCK

Although wooden portals of old buildings are, by their very structure, eminently suitable for carved ornamentation, this kind of decoration is of comparatively rare occurrence in the Netherlands. The portals at Leiden, too, are fairly sober, in spite of the fact that the churchwardens intended to have a more richly carved ornamentation. Evidence of the original intention is furnished by a series of designs contained in the local records of the Reformed churches. They include two designs by the Leiden carpenter

Gerard van der Laan and two by his colleague Jacob van Werven, which are rather simple. Two richer designs, dating from 1740, are by the hand of Jacob Marot, son of the well-known Daniel Marot. The most outstanding design by far is that of Jean Baptiste Xavery, also of 1740. Its architectural as well as its sculptural qualities are much higher, but whereas Marot's work is reminiscent of his father's style, Xavery clearly shows a predilection for the Rococo.

CONSTRUCTIE, ONDERSTEUNING EN VERSIERING VAN BALKEN EN HOUTEN VLOEREN TOT OMSTREEKS 1650

DOOR

H. JANSE

Voor het overspannen van ruimten en ter ondersteuning van kap- en vloerconstructies zijn in onze gewesten vooral balken gebruikelijk geweest. Reeds bij de oudst bekende vloer- en plafondconstructies vinden wij het type met vrij dicht opeen liggende balken, wat samenhangt met de wijze waarop men de kappen construeerde. Deze bestonden uit achter elkaar geplaatste driehoekige eenheden van twee schuingeplaatste daksporen, die aan de top met elkaar verbonden waren en aan de onderreinden rustten in de beide einden van een balk, van muur tot muur aangebracht (fig. 1). Over het algemeen werd er

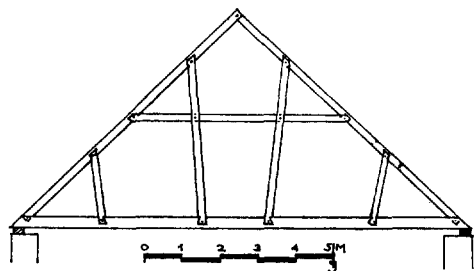

Fig. 1. Maastricht, O.L.Vrouwkerk, noordarm dwarspand. Reconstructie van de 11de-eeuwse kap met behulp van onderdelen, aanwezig in de huidige, 15de-eeuwse kap. Schaal 1 : 200.

waarschijnlijk geen plafond tegen of over die balken aangebracht, zodat men van beneden in de kap keek. Een enkele maal, zoals in de noordelijke dwarsarm van de St.-Vincentiuskerk te Soignies, werd een houten plafond aangebracht in groeven, welke in de zijkant van de balken werden gestoken¹. In de kloosterkerk te Maulbronn werden onder tegen de balken latten geslagen, met een groef aan de bovenzijde waarin plafonddelen konden rusten².

Zeer schaars zijn de aanwijzingen betreffende

¹ S. Brigode, „L'architecture religieuse dans le sud-ouest de la Belgique”, *Bull. Kon. Comm. v. Mon. en Landsch.*, 1 (1949), blz. 150.

² K. Gruber, „Romanische Dachstühle”, *Deutsche*

balklagen in niet-kerkelijke bouwwerken tot aan het einde van de 13de eeuw. Zowel in het huis Drakenburg te Utrecht als in het kasteel van Ammersoyen zijn balken van dennehout (botanische soort *Abies alba*) aangetroffen. Zij hebben voor deze houtsoort typische hoge rechthoekige doorsneden van omstreeks 19 x 50 cm. In het kasteel van Ammersoyen kon de toestand van voor een brand in 1590 worden gereconstrueerd (fig. 2). De balken lagen ongeveer 80 cm uit elkaar, hart op hart gemeten. Tijdens de bouw werden ze gesteld op een langs de muur aangebrachte houten rib van ± 6 cm dik, die rustte op consoles van Doornikse steen. Het is niet uitgesloten, dat tegen deze kantrib en onder tegen de ruige dennen balken een plafond was aangebracht.

In het kasteel Ravestein te Heenvliet, daterend uit het midden der 13de eeuw, is een soortgelijke balklaagvorm met strijkrrib aangetroffen, die evenwel blijkens de maten van de houtdoorsneden in eiken uitgevoerd moet zijn geweest. De kantrib, 20 cm hoog (fig. 3), rustte op consoles, opgebouwd uit blokken Brabantse witte steen. Het lijkt niet waarschijnlijk dat hier tegen de onderzijden der balken een plafond heeft gezeten.

Ook in het huis Noordenbergstraat 9 te Deventer zijn overblijfselen van een balklaag als in het kasteel Ammersoyen aangetroffen.

Moer- en kinderbinten

Tegen het einde van de 13de eeuw ging men er toe over de daksporen van kapconstructies die tot dusverre uitsluitend door hanebalken versterkt werden, te ondersteunen door langshouten, oorspronkelijk „flieringen” geheten, rustend op spantjukken. Deze jukken liet men rusten op de beide einden van balken, die tevens de zijdelingse druk van de kapconstructie op moesten nemen

Kunst und Denkmalpflege, 1959, blz. 57.

³ H. Janse, „Twee zestiende-eeuwse bestekken”, *Bouw*, 16 (1961), blz. 428.

⁴ H. Janse en L. Devliegher, „Middeleeuwse bekap-

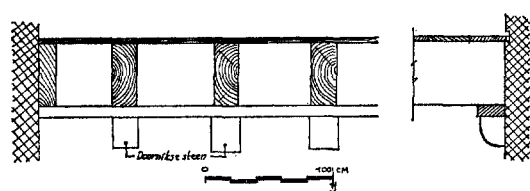

Fig. 2. Kasteel Ammersoyen. Reconstructie 13de-eeuwse balklaag (naar opm. v. arch. H. Korswagen).
Schaal 1 : 60.

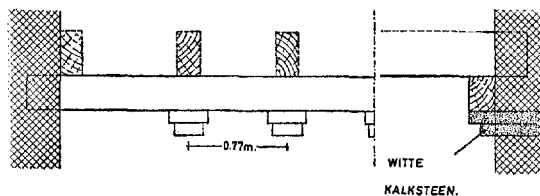

Fig. 3. Heenvliet, Kasteel Ravestein. Reconstructie 13de-eeuwse balklaag.
Schaal 1 : 60.

(fig. 4). In kerkgebouwen met houten tongewelven doorsnijden de trekbalen de ruimte; in gebouwen met stenen gewelven worden ze aan het gezicht onttrokken. In profane bouwwerken was het vlakke plafond, rustend op de trekbalen, regel. Dit was meestal ook het geval in de eenvoudige dorpskerken in het noorden en oosten van Nederland, waar nog zeer lang de romaanse traditie van de vlakke afdekking onder de sporenkap gehandhaafd bleef.

Daar een trekbal tengevolge van zijn eigen gewicht en de eventueel daarop aangebrachte vloer met belasting zal gaan doorbuigen, ontwikkelde men methoden om dit tegen te gaan. Door het aanbrengen van een losse plaat onder de beide einden van de balk vergrootte men daar de houtdoorsnede, zodat de doorbuiging reeds minder werd. Een dergelijk element, soms ook aan één zijde uit het dikke worteleinde van de balk gesneden, noemde men reeds in de 16de eeuw een slotel³. Tegenwoordig is de algemeen gangbare benaming sleutelstuk.

Om het geheel meer stijfheid te geven maakte men onder de balkeinden vormvaste driehoeken, die werden samengesteld uit een sleutelstuk, een muurstijl en een korbeel (fig. 4). Hierdoor werd het doorbuigen van de balken en het uitwijken van de muren van het gebouw tegengegaan. Er zijn enkele huizen bekend, waar muurstijlen ontbreken. De korbelen rusten er op een in de muur gemetselde kraagsteen. Meestal betreft het hier constructies uit de beginperiode van dit type, zoals in het huis „de Moriaan” op de Markt in 's-Hertogenbosch dat deze constructie waarschijnlijk kreeg bij een verbouwing tegen het einde van de 13de eeuw.

In de vermoedelijk 14de eeuwse Lakenhalle te Oudenaarde rusten de korbelen ook op een kraagsteen, doch er zijn tussen de sleutelstukken

pingen in het vroegere graafschap Vlaanderen”, *Bull. Kon. Comm. v. Mon. en Landsch.*, 13 (1962), blz. 356.

⁵ *Bull. N.O.B.*, 1ste s. 6 (1905), blz. 46.

⁶ N. B. Tenhaeff, *Bronnen tot de bouwgeschiedenis*

en korbelen muurstijlen aangebracht⁴.

Voor het maken van vlakke plafonds werden de trekbalen twee tot drie meter uit elkaar gelegd; daarop of daar ingelaten werden de z.g. kinderbinten aangebracht. In dit geval noemt men de trekbalen algemeen moerbalken of -binten. Deze benaming schijnt pas in de 19de eeuw in dit verband in gebruik te zijn gekomen. In het bestek van het herstel van het stadhuis van Sluis na een brand in 1393 lezen we o.m. het volgende:

„Dats te wetene de vors. capelle te betemmerne beneden met II ghebinden van eenre staedge van IIII voeten hoghere, dat zoe was te voren, van groten uutdragende balken met corbeelen ende standfiken [= muurstijlen], also der toebehoord, . . .” en „. . . dewelke stage boven om den zolder te makene gherebbet zal zijn met goeden eekinen brackoenen ende gheloken met goeden ouden scipplanken ende daeronder verhemelt met goeden ghesnedenen tienvoet houte, al van eenre sticke ende snede zonder eenigh spechout”⁵.

Een samenstel van balk, korbelen, sleutelstukken en muurstijlen noemde men hier een gebint, een term die ook elders veel gebezigd werd, doch ook betrekking kan hebben op de kaspanten. Het plafond bestond uit ribben, waarop „tienvoet houte”, vermoedelijk overeen komende met wat wij spreidseel noemen. Hierover volgt meer onder het hoofd vloerconstructies. Op dat spreidseel lagen goede oude schipplanken, kennelijk afkomstig van de afbraak van een schip, zoals men ook in de rekeningen betreffende de bouw van de Dom te Utrecht kan lezen, dat men de planken van gesloopte schepen gebruikte als steigerplanken⁶.

Het bestek betreffende de te bouwen Schuttersdoelen te Gorinchem van 1589 vermeldt het volgende:

van den Dom te Utrecht, II 1, 's-Gravenhage 1946, blz. 195 en 400.

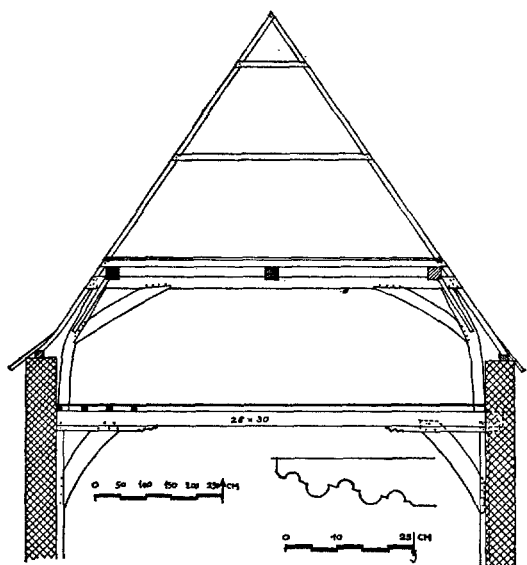

Fig. 4. Zutphen, Rode Torenstraat 12-14. Doorsnede van kap en bovenverdieping; schaal 1 : 150. Detail: sleutelstuk; schaal 1 : 15.

„Item in yeder beneden camer voor aen de straet int midden van de camer eenen balck lanck xxjs voet, te weeten voor van der straete tot het middel gevelt swaer elff en derthien duymen, noch in elke caemer twee stryck houten lanck nae den eyssche te weeten” en „Item die rybben moeten lanck syn naer den eyssche en swaer vier en vierdalen duyme middelt op een voet en alle dese ribben wel schoen geschaeft met voer Loeven ingelaeten, en in elke vack vier ribben met wousteren wel verstaende dat die ribben mede sullen responderen in beyde de stryckhauthen over den ganck”⁷.

Hier vindt men dus gebruikt de termen balk en ribben. De ribben zijn met een kleine keep (voorloef) ingelaten in de balk en strijkhouten; vier ribben zitten met zwaluwstaarten aan weerszijden verankerd om verschuiven en scheefftrekken van de balklaag tegen te gaan. Deze constructie is vele malen aangetroffen, o.a. in gedeelten van het Markiezenhof te Bergen op Zoom, die uit de 15de eeuw dateren.

De term moerbalk werd wel gebruikt, echter niet voor het element dat wij thans daarmee bedoelen. Dit kunnen wij afleiden uit een passage

⁷ *Bouwk. Bijdr.*, 1863, kol. 22.

⁸ „Register der notulen ende actitaten gehouden ende geregistreert by de secretarissen der stad Goes nopende den nyeuwen opbouw van de verbrande kercke staende binnen de stad Goes”, gemeente-archief Goes, fol. 4.

uit het bestek betreffende de herbouw van de kap van de Grote Kerk te Goes van 1619:

„Noch sal men leggen inden middel int cruys onder den tooren een moyerbalck lanck naer den eissen seshyende achthyende duymen dick geleit over hoeck int cruys rustende elck eynt op het een eynt van de boochbalck daer in gesoncken met syn waulbensteerten naer den eyssen.

Noch inden selven moyerbalck salmen wercken twee bouts veerthyende seshyende duym met gaten ende pinnen...”⁸

Met moerbalk is hier dus bedoeld een hoofdbalk, waarin andere balken ingelaten zijn.

Wij zullen in het hierna volgende de thans gebruikelijke terminologie moer- en kinderbinten of moerbalk en kinderbinten gebruiken.

Het oudste voorbeeld van een moerbalkconstructie, dat in Nederland bekend is, zal het hoge woongebouw van de ruïne van Teylingen bevatten. Hier toont het metselwerk van de lange wanden een aantal balkgaten, die tengevolge van de gebogen plattegrond op onregelmatige afstanden van elkaar zitten. Het gebouw dagtekt waarschijnlijk uit het midden van de 13de eeuw⁹. Bij een der vele latere herstellingen werden muurstijlen en korbelen toegevoegd.

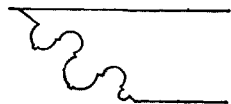
In Zutphen werd in het pand Rode Torenstraat 12-14 een houtskeletconstructie met trekbalcken en korbeelstellen aangetroffen, dagtekenend van omstreeks 1300 (fig. 4)¹⁰. Helaas zijn de kinderbinten verloren gegaan, vermoedelijk als gevolg van het toch nog vrij sterk doorbuigen van de balken. Van vier van de vijf balken zijn de sleutelstukken eigenlijk te kort. De middelste balk is wat zwaarder en heeft langere sleutelstukken. Op deze balk rust echter geen kapspant. Hieruit blijkt, dat zij, die dit huis bouwden, nog niet op de hoogte waren met de juiste constructiewijze van het nog jonge systeem met kapspanten en houtskelet.

Sleutelstukversieringen

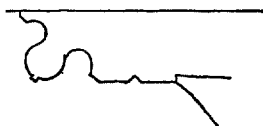
In het pand Rode Torenstraat 12-14 te Zutphen maken wij ook voor het eerst kennis met de versiering van de sleutelstukken. Aan de onderzijde van het naar binnen gerichte deel van het sleutelstuk zijn twee hangende kralen uitge-

⁹ E. H. ter Kuile, *Leiden en Westelijk Rijnland = De Ned. monumenten van geschiedenis en kunst*, VII 1, 's-Gravenhage 1944, blz. 204.

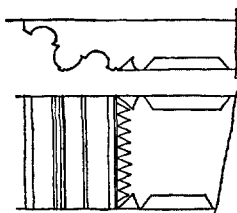
¹⁰ H. Janse, „Documentatie en bouwkundig-historisch onderzoek bij Monumentenzorg”, *Heemschut*, 39 (1962), blz. 112-114.

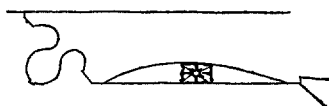
5. Elburg, huis van Arent toe Boecop, ± 1390.

6. Amsterdam, Oude Kerk, zuidbeuk, 14de eeuw.

7. Nijmegen, pand Vijfringengas, 14de eeuw.

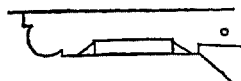
8. Amsterdam, Oude Kerk, Buitenvaarderskapel, eind 14de eeuw.

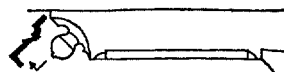
9. Montfoort, pand Oude Boomgaard, ± 1400.

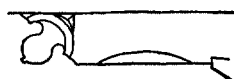
10. Zierikzee, Nobelpoort, ± 1325.

11. Zierikzee, Zuidhavenpoort, ± 1325.

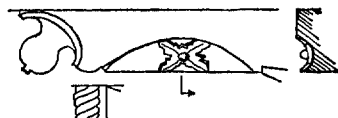
12. Enkhuizen, Zuiderkerk, zuidkoor, tussen 1422 en 1442.

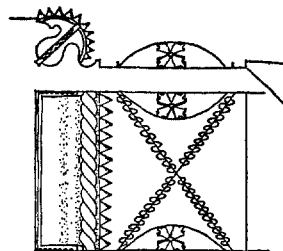
13. Oosthuizen, kerk, koor, 1511.

14. Molenaarsgraaf, kerk, koor, ± 1500.

15. Enkhuizen, Zuiderkerk, noordkoor, voor 1484.

ONDERZIJDE

16. Barendrecht, kerk, ± 1540.

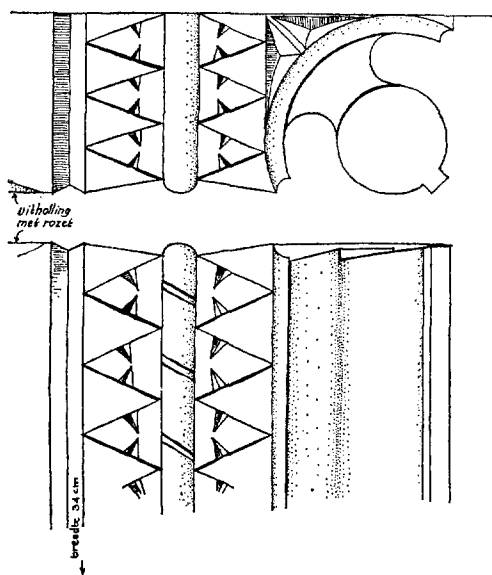

Fig. 17. Veere, stadhuis, 1475; sleutelstuk, schaal 1 : 3.

stoken, geflankeerd door half-cirkelvormige hollen (fig. 4). In de vroeg 15de eeuwse ridderzaal van het kasteel van Horn (L.) hadden de thans alle gekopieerde sleutelstukken een vrijwel gelijke vorm, met dien verstande, dat de voorste kraal voorzien was van een neuslijstje, waardoor een peerkraal ontstond¹¹. Dit element is het typische kenmerk van het gotische sleutelstuk geworden. In het bestek dat de werkzaamheden voor de herbouw van de kap van de noorderkoren van de Oude Kerk te Delft regelde (1541) staat vermeld „... die slotelen mit wellen”¹². In de Korenmarktspoort te Kampen, gebouwd in 1337, zit één oorspronkelijk sleutelstuk van bovengenoemd type met twee peerkralen.

De oudste peerkralen zijn meestal meer naar beneden gericht dan de latere, doch een bepaalde regel mag men daarin niet zien. Wel is bij de 14de eeuwse peerkralen de vloeiende lijn aan weerszijden onderbroken door een recht kantje.

In het huis van Arent toe Boecop te Elburg, dat omstreeks 1393 gebouwd is, dragen de sleutelstukken twee hangende peerkralen (fig. 5).

In de zijbeuken van de Oude Kerk te Amsterdam, dagtekenend uit de eerste helft van de 14de eeuw, vertonen de sleutelstukken één hangende

peerkraal; later het meest gebruikelijke type van versiering (fig. 6). Het vlakke gedeelte aan de onderzijde tussen peerkraal en korbeel is voorzien van een groef. Rijkere versierde onderzijden komen in de 14de eeuw ook reeds voor (fig. 7). Ook de scherpe kant tussen zij- en ondervlak van het sleutelstuk wordt in de loop van de 14de eeuw voorzien van een eenvoudige versiering. Dit kan een schuine kant zijn, aan weerszijden gestopt, of een uitholling, waarin meestal een rozet werd gestoken (fig. 8).

Een ander type versiering is het ter plaatse van de peerkraal iets versmallen van het sleutelstuk, ongeveer ter grootte van een kwart cirkel. Deze vorm duiden wij aan met de term gemenageerde peerkraal (fig. 9).

In de Nobelpoort te Zierikzee, gebouwd omstreeks 1325, bevinden zich enige sleutelstukken, die voorzien zijn van gemenageerde peerkralen, aan de zijkant met een toegevoegde versiering (fig. 10). De onderbroken peerkraallijn is echter een typisch 14de eeuws kenmerk. In dezelfde balklaag komen eenvoudige hangende peerkralen voor en zeer eenvoudig geprofileerde sleutelstukken van een vorm, zoals die ook in de even oude maar eenvoudiger Zuidhavenpoort is toegepast (fig. 11). Typen van versiering, die men in verschillende tijdperken zou denken te plaatsen, komen hier voor aan een balklaag, die duidelijk in één keer is gemaakt. Zelfs is een van de sleutelstukken voorzien van een figuratieve versiering. Op eenvoudige wijze is in de voorkant ervan een ram uitgestoken. Dergelijke rijkere sleutelstukken zijn in Nederland zeldzaam. Zij behoren meer tot een Vlaamse traditie. In de vierschaar van het stadhuis te Middelburg bevonden zich vier rijkbewerkte sleutelstukken, daterend uit 1492¹³. Zij gingen in 1940 verloren. In 1944 verbrandde in het stadhuis van Sluis eveneens een reeks rijk bewerkte balksleutels. Er zijn thans kopieën van aanwezig¹⁴. In het stadhuis van Damme zijn nog een drietal zeer rijk gesneden sleutelstukken, overgebleven van een grotere serie, die in 1464-'65 gemaakt werden door Wouter van Inghen van Sluis¹⁵.

Intussen voltrekt zich in Nederland een ontwikkeling naar steeds rijker bewerkte peerkraalvormen. Als eerste stap in die richting kan men zien het aanbrengen van een opstaand kantje in het zijvlak van de gemenageerde peerkraal (fig.

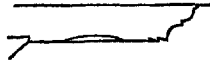
¹¹ J. J. F. W. van Agt, „Het kasteel van Horn”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 17 (1964), fig. 7 en kol. 24.

¹² Zie noot 3.

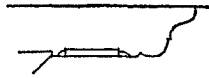
¹³ W. S. Unger, „De bouwgeschiedenis van het

stadhuis van Middelburg”, *Oudb. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 4de s. 1 (1932), blz. 14 en afb. 11.

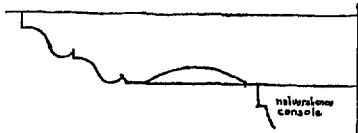
¹⁴ E. A. Canneman, „De restauratie van het stadhuis van Sluis”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 17 (1964),

18. Middelburg, Lange Delft 96, 1521. (Gesloopt 1961).

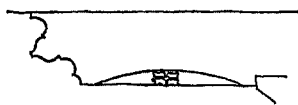
19. Gouda, Catharinagasthuis, 1542.

20. Brouwershaven, stadhuis, ± 1550.

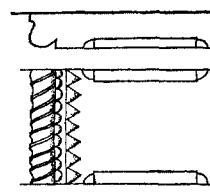
21. Zierikzee, Noordhavenpoort, 1559.

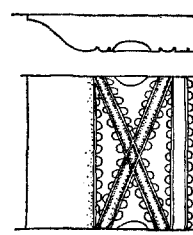
22. Amsterdam, Oude Kerk, Maria-kapel, 1553.

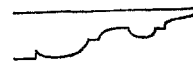
23. Groessen, havenzathe Rijswijk, ± 1600.

24. Nijmegen, Grotestraat 76-78, ± 1600.

25. Westervoort, huis Hamerden, 1612.

26. Velp (N.Br.), oude kerk, 1675.

Fig. 18-26. Sleutelstukken uit de 16de en 17de eeuw, schaal 1 : 15.

12). Een andere versiering, die tegen het einde van de 15de eeuw in gebruik kwam, verkreeg men door het achter de cirkelvormige menagering overblijvende driehoekje uit te steken, meestal zo, dat in diagonale richting een ruggetje bleef staan (fig. 13). Andere mogelijkheden waren: het langs de zijkant van de peerkraal omzetten van het neuslijstje (fig. 14), het versieren van de onderzijde achter de peerkraal met schulpkantjes, touwersieringen en driehoekbanden (fig. 15 en afb. 1 en 2), het omzetten der onderversiering aan de zijkanten (afb. 3) en de rijke mogelijkheid tot combinatie van al deze variaties (fig. 16). Tot de mooiste sleutelstukken behoren de vier exemplaren in het huis Grote Kerkstraat 39-41 te Edam¹⁶.

kol. 156 en afb. 7-9.

¹⁵ L. Devliegher, „De bouw van het stadhuis te Damme 1464-1467”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 17 (1964), kol. 161 en afb. 3 en 4.

De indruk bestaat dat deze sterk versierde sleutelstukken in onze zuidelijke streken eerder voorkomen dan in het noorden. Een type als in het stadhuis van Veere uit 1474-'76 (fig. 17) is in die tijd in Noord-Holland of Gelderland niet denkbaar. Wanneer echter in deze streken de wildste vormen worden aangebracht treedt in Zeeland en de aangrenzende delen van Zuid-Holland plotseling een sterke versobering op, die de komst van de Renaissance-vormen aankondigt. De overige architectuurvormen blijven echter nog sterk gotiserend. De fig. 18 tot 21 geven een beeld van de eenvoudig geprofileerde sleutelstukken uit die periode in zuidwestelijk Nederland.

Na de gotische periode treedt ook in de an-

¹⁶ J. J. F. W. van Agt, *Waterland en omgeving = De Ned. monumenten van geschiedenis en kunst*, VIII 1, 's-Gravenhage 1952, blz. 53 en afb. 18.

dere gewesten een versobering in, doch deze manifesteert zich daar meer in een herinnering aan de vormenwereld van de afgelopen tijd (fig. 22 en 27). Toch dringen ook in Holland en de noordelijke provincies tenslotte de Renaissance-profileringen door (afb. 4 en 5). In zuidoostelijk Gelderland en in het oosten van Brabant hebben deze gotiserende vormen nog zeer lang stand gehouden (fig. 23-26).

Gebombeerde korbelen

Een zeer merkwaardige ontwikkeling maakte het korbeel door in het noordelijk deel van Holland. Daar wijkt men in de tweede helft van de 16de eeuw plotseling af van de gewoonte het korbeel vrijwel recht of iets hol te maken. Het krijgt een ojiefvormige voorzijde. De oorspronkelijke benaming voor een dergelijk korbeel is nog niet achterhaald, alhoewel ons de naam „zwing” is genoemd. Dit woord dekt in Noord-Holland algemeen het hele begrip korbeel. Wij zullen ons voorlopig echter van de aanduiding gebombeerde korbeel¹⁷ bedienen.

Het oudste gedateerde voorbeeld van een niet hol korbeel, dat tot heden bekend is, bevindt zich in het huis Westerstraat 94 te Enkhuizen, dat op de schoorsteenraveling in het desbetreffende gedeelte het jaartal 1566 draagt. Een wat ondefinieerbare vorm met twee boven elkaar gebrachte ojieflijnen bepaalt hier de hoofdomtrek. Bij een ervan eindigt de bovenste vloeiende lijn in een in het hout gestoken voluutkrul (fig. 27).

Een exemplaar, dat niet veel jonger zal zijn troffen wij aan in het helaas in 1962 gesloopte pand Noordeinde 53 in Monnikendam (fig. 28). Hier is één ojieflijn aan de voorzijde, aan de zijkant begeleid door een motief, dat wel steekbandversiering wordt genoemd. Een dergelijk motief, echter zonder de kenmerkende inkepingen in de bandvormige sparing, komt voor aan de kleine houten consoles boven aan de middenkolom in de Mariakapel in de Oude Kerk te Amsterdam, gebouwd in 1553. Het komt ook voor aan de borstweringpanelen van het koorhek van de St.-Nicolaaskerk in Monnickendam, voorzien van de jaartallen 1562 en 1563¹⁸. Een zelfde type korbeel bevindt zich in de Herv. kerk te

Buiksloot (Amsterdam-Noord) en heeft hier een nog rijker bewerkte zijkant (afb. 7). De kerk dateert van 1709-'10, doch de vier korbelen kunnen nog afkomstig zijn van een herbouw der vorige kerk in 1609¹⁹.

Wanneer de versiering aan de zijkant van het korbeel achterwege blijft, ontstaat de kenmerkende vorm van het gebombeerde korbeel. Een der oudst bekende voorbeelden daarvan bevat het pand Dorpsstraat 53 in Landsmeer, opgetrokken in de typische Zaaans-Waterlandse houtskeletbouw (fig. 29). Het huis kan dagtekenen van omstreeks 1580.

De vorm evolueert naar een vrij stereotiep model (afb. 5). In de al genoemde Zaaans-Waterlandse houtbouw houdt het gebombeerde korbeel stand tot in het midden van de 17de eeuw. Het is dan niet meer, zoals voorheen, in eiken maar in grenen uitgevoerd en het sleutelstuk is als zelfstandig element verloren gegaan (fig. 30).

In de 17de eeuw heeft men ook buiten Noord-Holland het gebombeerde korbeel nagevolgd. Te Leiden kreeg in de eerste jaren van de eeuw het Weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht balkstellen met dergelijke versieringen²⁰, evenals de Weeskamer in het stadhuis, bij de brand in 1929 verloren gegaan²¹. In Schoonhoven bezit het pand Oude Haven 17, dagtekenend van omstreeks 1630, hetzelfde type korbelen met sleutelstukken. Het was ook aanwezig in het pand Boschstraat 73 in Zaltbommel, uit 1617, dat door verwaarlozing verloren is gegaan.

In Gouda is in de eerste helft van de 17de eeuw een gebombeerde korbeeltype gebruikelijk geweest, dat aan de onderzijde een krulvormig uitsteeksel draagt, o.a. in het pand Lange Tiendweg 21. Het pandje Nieuwe Boogerdstraat 16 te Zierikzee, sinds kort eigendom van de Vereniging „Hendrick de Keyser”, bezit op de bovenverdieping een houtskelet, waarvan de korbelen eveneens gebombeerde zijn.

Het gebombeerde korbeeltype vond zijn einde nog voor de houtskeletbouw met muurstijlen en korbelen tot het verleden behoorde. In Amsterdam raakte deze bouwwijze omstreeks het midden van de 17de eeuw in onbruik²², in de Zaanstreek en in Waterland voor het midden van de

¹⁷ R. Meischke, H. J. Zantkuyl en H. Janse, „Drie Noordhollandse huizen”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 15 (1962), kol. 153.

¹⁸ J. S. Witsen Elias, *Koorbanken, koorbekken en kansels*, Amsterdam 1946, blz. 58.

¹⁹ W. Pot, „Buiksloot, sinds 1921: Amsterdam”, *Ons Amsterdam*, 3 (1951), blz. 244-246.

²⁰ Afb. in: A. Beets, *Het Heiligegeest- of Armees- en -kinderhuis te Leiden*, Leiden 1912, blz. 24.

²¹ Afb. in: H. van Oerle, *Oud Leiden*, Amsterdam 1943, afb. 11.

²² H. Zantkuyl, „Het huis Sonnenburg, Herengracht 361”, *Maandbl. Amstelodamum*, 49 (1962), blz. 108.

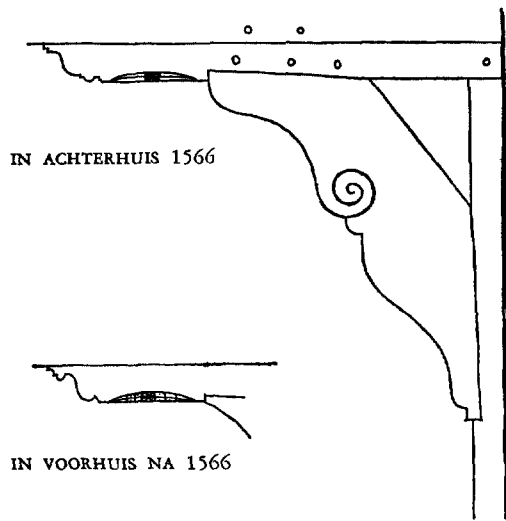

Fig. 27. Enkhuisen, Westerstraat 94. Korbeelstel, 1566. Schaal 1:15.

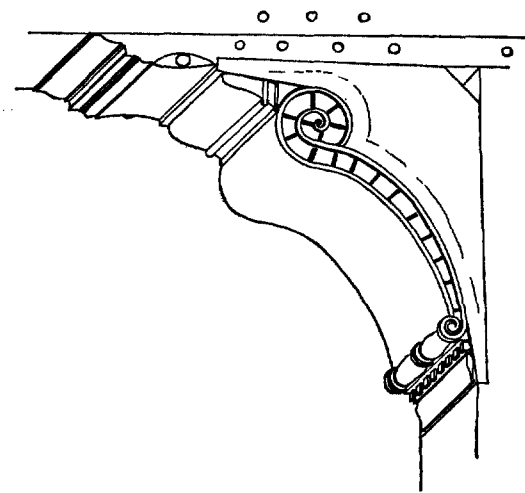

Fig. 28. Monnickendam, Noordeinde 53 (gesloopt 1962). Korbeelstel, \pm 1570. Schaal 1:15.

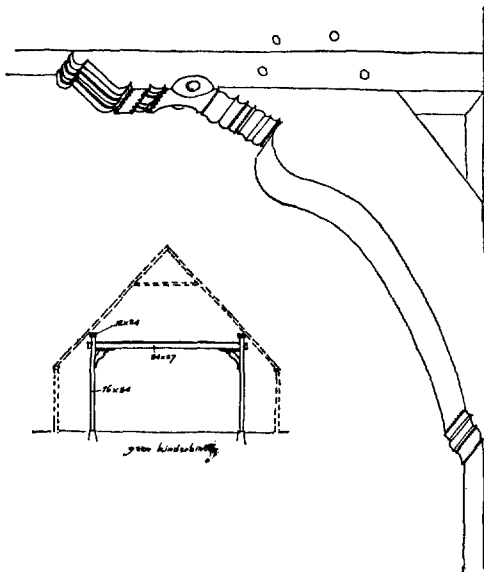

Fig. 29. Landsmeer, Dorpsstraat 53. Korbeelstel \pm 1580. Schaal 1:15.

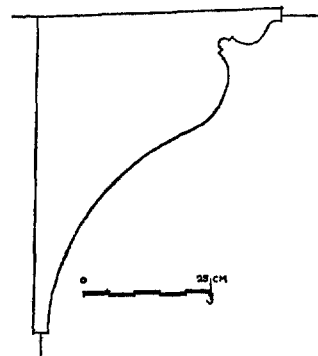

Fig. 30. IJpendam, Havenpad 4. Grenehouten korbeel, \pm 1650. Schaal 1:15. (naar opm. v. arch. J. Schipper jr.).

18de eeuw. Het onlangs naar de Zaanse Schans (Zaandijk) overgebrachte huis Zeilemakerspad 6, Westzaan, dagtekenend van 1734, bevat bijvoorbeeld korbelen, die echter niet meer gebombeerd zijn.

Renaissance-consoles

Het houtskelet, dat in de zandstreken van Nederland toch al geen gebruikelijk systeem was, verloor in de laatste jaren van de 16de eeuw en het begin van de 17de eeuw steeds meer aan betekenis. Men maakte op den duur geen sleutelstukken meer maar kleine houten consoles.

Hier en daar zijn regionale vormen tot ontwikkeling gekomen. Zo treffen wij in Zeeland omstreeks 1600 nog vrij grote sleutelstukken aan, die voorzien zijn van een rijk acanthusbladmotief en rolwerk, o.a. te Vlissingen, Hellebardierstraat 4, omstreeks 1625, (fig. 31) en te Goes, Leeszaal, in de zaal boven de kelder van het Slot Oostende en in het restant van de Handboogschuttersdoelen, alle van omstreeks 1600 of uit de eerste jaren van de 17de eeuw.

In eenvoudige huizen troffen wij een typische vorm aan met enigszins gemenageerde zijkanten (fig. 32). Ook dit type beperkt zich tot het zuidelijk deel van Zeeland.

In Holland komen vele variaties voor van een vorm, die is weergegeven in fig. 33. In de thans gesloopte woning van een boerderij te Sliedrecht-Baanhoek waren de consoles iets in de balken ingelaten, hetgeen ongebruikelijk was. In dit huis, dat een eenvoudige plafondbeschildering met het jaartal 1647 bezat, vonden wij een der oudste voorbeelden van een verfijning, die algemeen zou worden toegepast wanneer er geen stucplafond onder de balklaag werd aangebracht, namelijk kwartronde profielen langs de balken (fig. 34).

Kinderbinten

Vaak werden kinderbinten ingelaten in de balken, zoals reeds bleek uit het bestek van de Doelen te Gorinchem (zie ook afb. 5). Ze konden ook op de moerbinten gelegd worden en werden dan meestal vast gespijkerd. Tussen de kinderbinten is dan steeds een ruimte boven de balk. Ter afwerking is soms een zeer dun schotje tussen de balkjes aangebracht, waarvan de voorzijde in het zelfde vlak ligt als de zijde van de balk. De schotjes zijn in de kinderbinten ingelaten in een ondiepe zaagsnede.

Versierde kinderbinten komen in Nederland niet voor. In Vlaanderen zijn daarvan wel enige

gevallen bekend. Zo heeft een woning te Ieper uit de 14de of 15de eeuw een balklaag gehad, waarvan de kinderbinten een peerkraalprofiel vertoonden, dat bij de opleggingen gestopt was en versierd met rijk gesneden koppen en figuren²³. Ook in het stadhuis van Kortrijk zijn de kinderbinten in een gedeelte, dat in het eerste kwart van de 16de eeuw gebouwd werd, voorzien van een peerkraalprofiel.

Toen in de 17de eeuw het grenehout in gebruik kwam ging men ook moer- en kinderbinten van deze houtsoort maken. Spoedig echter raakten de kinderbinten geheel in onbruik en kwamen er weer lagen van dichter op elkaar liggende balken, als in de 13de eeuw.

Er zijn gebouwen, waar beide typen balklagen naast elkaar voorkomen, zoals in het pand Engelenburgerkade 10 in Dordrecht, vermoedelijk omstreeks 1650 naar ontwerp van Pieter Post gebouwd. In deze tijd viel de eindfase van het gebruik der kinderbinten.

In de eerste helft van de 17de eeuw zijn een enkele keer diagonaal doorgezaagde ribben als kinderbinten gebruikt. Het zijn dus elementen met een driehoekige doorsnede, die met de haakse hoek naar beneden werden aangebracht. Deze constructie, die vermoedelijk uit materiaal-besparende overwegingen werd toegepast, vinden wij o.a. in het z.g. Daendelshuis aan het Kerkhof te Hattum uit 1618.

In de Noordhollandse houtskeletbouw raakten de kinderbinten al eerder in onbruik, waarschijnlijk hier en daar al omstreeks het midden van de 16de eeuw. De balken, die het vloerhout zouden dragen, moesten daartoe dichter bij elkaar gelegd worden. Dat was op twee manieren mogelijk. Men kon eenvoudig de gebinten dichter naar elkaar brengen, zoals in het van 1566 daterende huis Westerstraat 94 in Enkhuizen. De andere methode was o.a. toegepast in het in 1962 afgebrante laatgotische pand Rode Steen 6 te Hoorn, waar tussen de op normale afstanden geplaatste gebinten nog lichte balkjes lagen, die niet voorzien waren van de gebruikelijke versterkingen aan de muurzijde. In zo'n geval dienen de beide zijwanden van het huis zwaarder te zijn dan bij de eerste oplossing.

Schoorsteenravelingen

Voor de doorgang van het brede middeleeuwse schoorsteenkanaal moest meestal een opvangconstructie gemaakt worden, hetzij voor een vloerbalk, die op dat punt niet tot de muur kon doorlopen, hetzij voor de voetplaat van een bo-

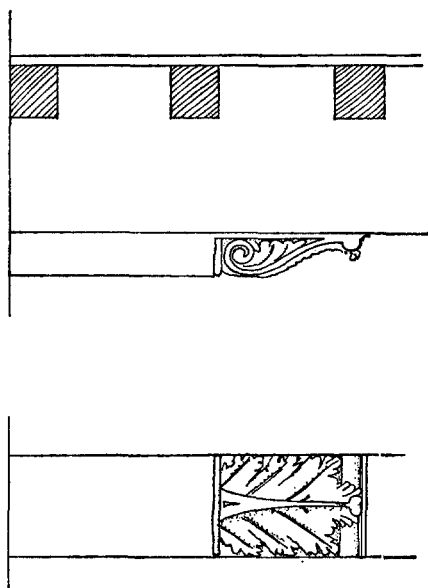

Fig. 31. Vliissingen, Hellebardierstraat 4. Grenehouten consoles, ± 1625. Schaaf 1:15.

vengelegen stookplaats. Bij plaatsing van de stookplaats tegen de lange wand van het gebouw kon het nodig zijn van gebint tot gebint een dwarsbalk aan te brengen, waarin de tussengelegen balk werd opgevangen. Dit is vooral het geval in die huizen, waar de gebinten vrij dicht open staan i.c. in de zojuist besproken Noord-Hollandse woonhuizen. Meestal is deze schoorsteenraveling samengesteld uit normale rechthoekige balken zonder enige versiering. In Enkhuizen is men er in de late gotiek echter toe overgegaan de opvangbalk te voorzien van uitgestoken versieringen en sleutelstukken, die geen wezenlijke versterking betekenen. Dit komt voor in zeer vele huizen in Enkhuizen, daterende uit de tweede helft van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw²⁴. Hier zijn weergegeven de ravelingen uit de panden Dijk 78 en Breedstraat 51 (fig. 35 en 36), waaruit blijkt, hoe oneindig veel variaties er mogelijk waren bij het versieren van de schoorsteenbalk.

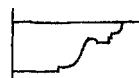
Ook in het tijdperk, dat grenehout het gebruikelijke constructiemateriaal was, zijn schoorsteenbalkversieringen gemaakt (fig. 37).

²³ „Plafond artistique à Ypres”, *La Semaine Illustrée*, 9-4-1911.

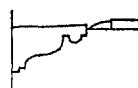
²⁴ Herma. M. van den Berg, *Westfriesland, Tessel en Wieringen = De Ned. monumenten van geschiedenis en kunst*, VIII 2, 's-Gravenhage 1955, blz. 40

32. Middelburg, panden St.-Pieterstraat (gesloopt 1962), begin 17de eeuw.

33. Amsterdam, Kalkmarkt 2, na 1644.

34. Sliedrecht-Baanhoek D 691 (gesloopt 1961), 1647.

Fig. 32-34. Consoles uit de 17de eeuw; schaal 1:15.

In de 17de eeuw zijn ook buiten Enkhuizen enkele van deze versierde schoorsteenravelingen vervaardigd, o.a. in het uit 1622 daterende raadhuisje van Barsingerhorn. Ook schijnt dit motief de Zuiderzee te zijn overgestoken. In het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen bevinden zich onderdelen van het voormalige huis C 103 te Hinde-loopen, waarbij een dergelijke schoorsteenraveling.

Vloerconstructies

Eerst iets betreffende de gebruikte houtsoorten. In de aanvang van dit artikel kwamen reeds passages uit het bestek van 1393 van het raadhuis van Sluis ter sprake. De daarin besproken vloer bestond uit tweedehands eiken planken, aan de onderzijde aan het gezicht onttrokken door het z.g. spreidseel, een zeer dunne laag eikehout, dat in de richting van de kinderbinten werd gelegd, zodat er geen naden zichtbaar waren. Die lagen boven de moerbinten. Wij moeten bewondering hebben voor hen, die dit enkele millimeters dikke spreidseel uit de hand zaagden²⁵.

en 90.

²⁵ Betreffende de middeleeuwse wijze van zagen zie: H. Janse, „Bouwbedrijf en houtgebruik in het verleden”, *Houtvoorlichting*, okt. 1960, blz. 43.

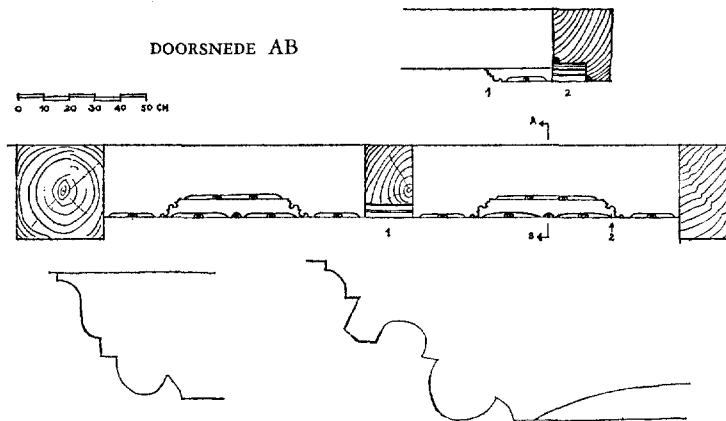

Fig. 35. Enkhuizen, Dijk 78. Schoorsteenbalk, midden 16de eeuw. Schaal 1 : 30.

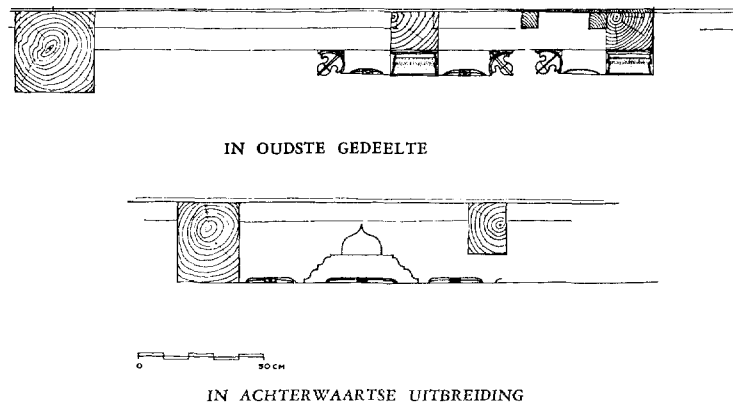

Fig. 36. Enkhuizen, Breedstraat 51. Schoorsteenbalken, 16de eeuw. Schaal 1 : 30.

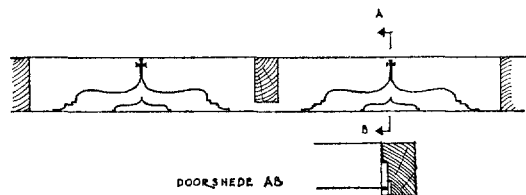
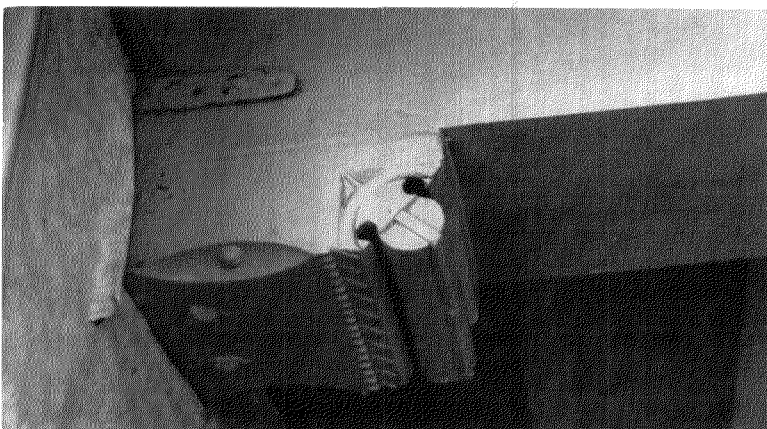

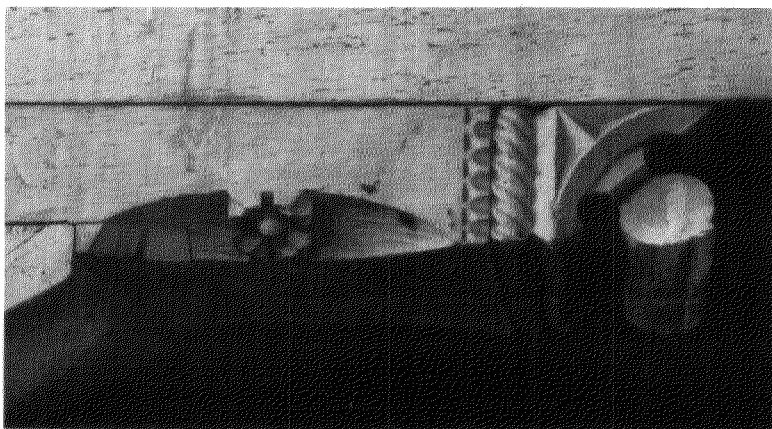
Fig. 37. Enkhuizen, Westerstraat 177 (gesloopt 1962). Grenen schoorsteenbalk, 2de kwart 17de eeuw. Schaal 1 : 30.

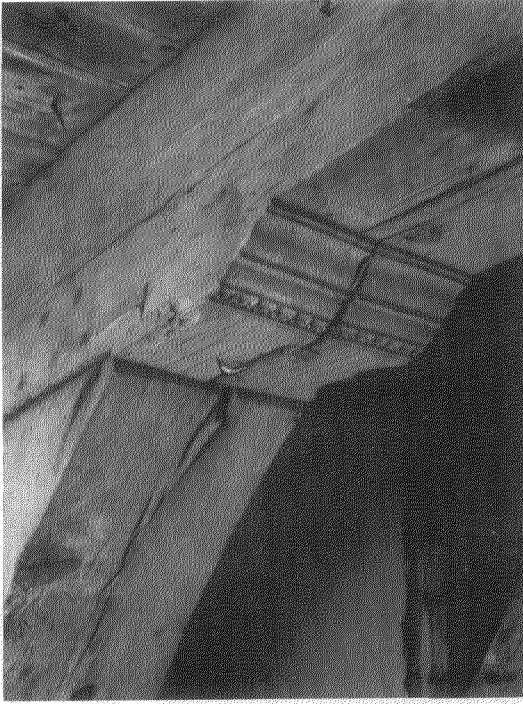
Afb. 1. Doesburg, Gasthuisstraat 3, sleutelstuk, 1ste helft 16de eeuw.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 2. Utrecht, boerderij De Hoge Weide (gesloopt 1959), sleutelstuk in de opkamer, 1ste helft 16de eeuw.
(Foto H. Janse)

Afb. 3. Sleutelstuk in het koor van de kerk te Oosterblokker, 2de kwart 16de eeuw.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 4. Hoorn, Korenmarkt 8, omstr. 1650. Sleutelstuk met gotische en renaissance-vormen; geen kinderbinten.

(Foto H. Janse)

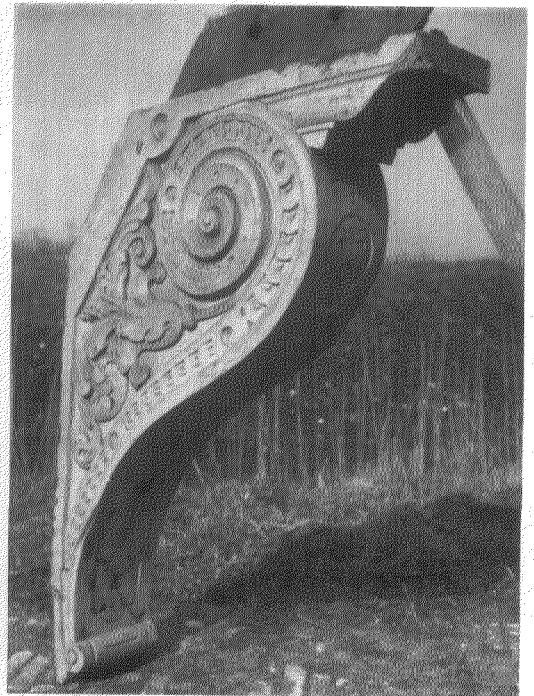
Afb. 5. Bolsward, Grote Dijklakker 22, balklaag omstr. 1600. Inkepingen (voorloeven) zichtbaar door verwijdering van de kinderbinten.

(Foto H. Janse)

Afb. 6. Zaandam, Jagerspad 5 (overgebracht naar Zaanse Schans). Sleutelstuk van eikehout, balk en korbeel van greynhout; omstr. 1625.

(Foto Gemeentewerken, Zaandam)

Afb. 7. Gebombeerd korbeel van de kerk te Buiksloot, vermoedelijk uit 1609.

(Foto H. Janse)

Pas na het in gebruik komen van de door de wind gedreven houtzaagmolens was het mogelijk machinaal en met meerdere zagen tegelijk dergelijk dun hout te maken. In de *Chronyk van Schagen* lezen wij hierover ²⁶:

„1617. Den 6. October hebben de Klapmolen Gebroeders Tate Philips en Huijbert Philips, woonende tot Schagen, Octroi van de Ed. Heeren Staten van Holland verkregen, om dat zij de eerste Vinders waren, die de spreitzels ofte voedinge in de Zolders, en veeren diestig om de ongevoerde Zolders met deelen aan malkanderen te hegten, digt en vast te maken. Deze Tate Philips was zoo subtyl, dat hij konde uyt de dikte van een duym breedte Ebbenhout, 13 sneden zagen, dat het zoo dun was als Parkament, hij heeft zijn konst in 't Hof van Holland ten toon gebracht, en kan aldaar nog gezien werden”.

In plaats van spreidseel sprak men ook van voering. Wanneer die voering er niet was, werden de delen aan weerszijden van een groef voorzien, waarin bij het leggen van de vloer een z.g. veer werd aangebracht, die het doorstuiven van de naden voorkwam. Voor een goed begrip diene, dat de benaming delen altijd betrekking heeft op naaldhout, in het bijzonder op grenen ²⁷.

De rekeningen van de verbouwingen in de jaren 1476-1479 aan het Huis Windenburg te Dreischor vermelden o.a.: „Van Jacob Corvincx zn van een groot hondert meyenburchs delen om de nedervloer te maken” ²⁸. „Een groot hondert” is een hoeveelheid die overeenkomt met twee shock, een in de houthandel gebruikelijke eenheid, die 61 delen omvat. 122 delen is dus „een groot hondert”. Met Meyenburch is wellicht Maagdeburg bedoeld.

In het bestek van de Schuttersdoelen te Gorinchem uit 1589 staat: „Item de solderinge sal gemaakt worden van goede droge noersse deelen, ten minsten van eenen voet breed . . .” ²⁹.

In Noord-Holland komt nog een andere vloerconstructie voor. Eiken planken van 12 mm dik en ongeveer een voet (28 cm) breed liggen in dezelfde richting als de kinderbinten en de lengtenaden tussen de planken bevinden zich midden boven de kinderbinten. Daar niet alle planken even breed zijn, zijn de tussenafstanden tussen de ribben ook niet gelijk. De naden tussen de delen aan de korte zijden zijn, als dat zo uitkomt, niet boven de moerbalken gelegen. Deze

²⁶ Dirk Burger van Schoorel, *Chronyk van Schagen*, Hoorn z.j. (omstreeks 1710).

²⁷ C. A. Schillemans, „De houtveilingen van Zaandam in de jaren 1655-1811”, *Econ.-Historisch Jaarb.*, 23 (1947), blz. 214.

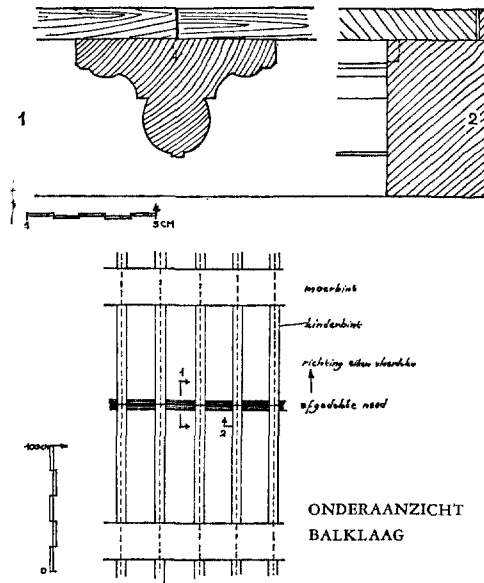

Fig. 38. Edam, Lingerzijde 29. Laatgotische vloerconstructie, schaal 1 : 60; detail schaal 1 : 15.

zichtbare stuiknaden zijn dan afgedekt met een geprofileerd latje dat met een klein keepje in de kinderbinten is ingelaten (fig. 38). Tot nu toe is deze constructie aangetroffen in Edam in de panden Achterhaven 103 en Lingerzijde 29 en in Enkhuizen in de huizen Westerstraat 15 en 76, welke uit de eerste helft van de 16de eeuw dagtekenen.

Tenslotte zij vermeld een vloerconstructie, die o.a. in Amsterdam en Delft voorkomt boven ondiepe kelders. Deze bestaat uit tegen elkaar gelegde grenehouten platen, ongeveer 12 cm dik en in breedte uiteenlopend ³⁰. Om verschillend doorbuigen der platen te voorkomen zijn in tegen elkaar liggende zijanten ijzeren wiggen gedreven.

Slotopmerkingen

In het voorgaande is getracht een algeheel overzicht te geven van alles, wat samenhangt met balken en houten vloeren in Nederlandse bouwwerken in een periode, die begint in het grijs verleden van de bouwgeschiedenis omstreeks het jaar 1000 en eindigt omstreeks het jaar 1650. Er

²⁸ J. G. N. Renaud, „Het huis Windenburg te Dreischor”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 10 (1957), kol. 16.

²⁹ *Bouwk. Bijdr.* 1863, kol. 22.

³⁰ H. Zantkuyl, „Den Gulden Salm”, *Maandbl. Amstelodamum*, 50 (1963), blz. 35.

bestond in Hollands Noorderkwartier in de 16de eeuw een merkwaardige verscheidenheid van volkomen afwijkende vormen en constructies; dit geldt niet alleen voor de vloeren en balklagen, doch ook voor de houtverbindingen en de hout-

skeletopbouw. Wat hiervan de oorzaak is, is nog niet duidelijk. Wellicht kan een verdere bestudering van alle problemen, die hiermede samenhangen, een oplossing brengen.

SUMMARY

METHODS OF CONSTRUCTING, SUPPORTING AND ORNAMMENTING JOISTS AND TIMBER FLOORS UP TILL CA. 1650

BY H. JANSE

Some extant 13th century floor structures, or fragments of them, in the Netherlands consist of continuous layers of parallel joists. About 1300 the current method became for the parallel joists to be placed at intervals of some metres and bridging joists to be laid across the gaps at right angles to the principal joists. The floor was superimposed on this structure. Corbel blocks were added, while posts and corbels were also applied under the joist ends in order to ensure a more solid construction.

Each type of ornamentation of the corbel blocks is characteristic of the period of erection of the building. In the province of North Holland a number of forms of corbels, trimmer joists for chimney openings, and floor structures are found which deviate from the current type.

About 1650 the construction which involved the use of joists and bridging joists was again superseded by the method favoured before 1300.

TEKENINGEN VAN DE BURCHT VAN OOSTVOORNE

DOOR

A. I. J. M. SCHELLART

De onderzoekingen, welke in 1934 zijn verricht naar de overblijfselen van de burcht van Oostvoorne, werden uitvoerig verslagen door dr. Jan Kalf in het *Oudheidkundig Jaarboek* van 1935¹. Deze opgravingen hebben nogal wat belangstelling gewekt indertijd en men vindt dan ook in de jaren 1934-1935 steeds berichten in de pers over de vordering van het werk en over de geschiedenis van de burcht.*

In het boek van W. Plokker over Voorne en Putten² lezen wij: „de ruïnen van den Burg, welke in 1824 door den toenmaligen Ambachtsheer geheel geslecht zijn geworden, doch waarvan een nauwkeurige afteekening genomen is, vertoonden zich nog in de voorgaande eeuw met haren ringmuur en hare halve ronde vierkante torens”.

Over deze „nauwkeurige afteekening” bericht de *Maasbode* van 30 maart 1934. Toen bleken de tekeningen van 1824 zoekgeraakt te zijn. In het verslag van Kalf worden deze dan ook in het geheel niet genoemd, terwijl een opmeting toch zeker goede diensten had kunnen bewijzen bij de opgravingswerkzaamheden. Door een toevallige omstandigheid kwam een reeks tekeningen uit 1824 te voorschijn. Dr. P. Blok vestigde mijn aandacht er op, dat hij een aantal tekeningen van de burcht van Oostvoorne had aangetroffen in de bibliotheek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Dit bleek overigens geen schokkende ontdekking te zijn. Het archief van Monumentenzorg bezat reeds foto's van deze tekeningen sinds 1961. Aangezien zij nog niet eerder zijn gepubliceerd, worden ze hierbij afgedrukt, vergezeld van enige bijzonderheden over het ontstaan.

Een eenvoudig onderzoek toonde aan, dat de tekeningen uit Amsterdam inderdaad de „nauwkeurige afteekeningen” waren.

De reeks bestaat uit een vijftal tekeningen (afb. 1-5), alle in de afmetingen 54.8 x 46.5 cm en genummerd 2A, 3B, 4C, 5D en 6E, terwijl nr. 1 gevormd wordt door een korte beschrijving op 2 foliobladzijden. In het archief van de Koninklijke Akademie zijn zij geregistreerd als: VAD. GESCH. E. 5384.

De naam van de tekenaar J. Bonket, is op alle tekeningen vermeld. Dit is Johannes Bonket, geboren te Dordrecht 5 mei 1802, overleden te Amsterdam in 1893. Volgens Scheen³ was Bonket eerst kantoorbediende, later schilder; misschien was de aftekening van de burcht van Oostvoorne wel een van zijn vroegste werken op artistiek gebied want toen hij in 1824 de ruïnes opmat en uittekende, was hij 22 jaar oud.

Vier van zijn tekeningen zijn opgezet in oost-indische inkt en sepia en gewassen in grijs. Zij stellen de overblijfselen voor uit het noorden, het westen en het zuiden gezien; de vijfde tekening (2A) is een opmetingsplattegrond met ingekleurd muurwerk op schaal 1 : 100 (afb. 5). Deze laatste is vaag van lijn. In de bijgevoegde beschrijving geeft Bonket enige bijzonderheden over wat hij heeft geconstateerd, zoals de globale hoogte van verscheidene muurrestanten en de situatie ter plaatse. Het hoogste muurfragment, dat van de poorttoren, stak in 1824 nog 11 Nederlandse Ellen bovende grond uit. Hij vertelt ook, dat de gracht slechts fragmentarisch aanwezig was, terwijl ten noordwesten van de heuvel zich nog twee steenklompen in het terrein bevonden (die hij niet heeft opgemeten of getekend). Tot slot geeft hij een beschrijving van twee stukken ijzer ter plaatse aangetroffen, waarvan gezegd werd „dat zij gedient hadden tot een oud stormtuig”.

Het bleek niet moeilijk te zijn meer te weten te komen over de herkomst van de tekeningen

¹ Jan Kalf, „De ontgraving van den burcht te Oostvoorne”, *Oudb. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 4de s. 4 (1935), blz. 273 e.v.

² W. Plokker, *Geschied- en Aardrijkskundige Be-*

schrijving van het Eiland Voorne en Putten, benevens het Eiland Rozenburg. Zwijndrecht 1851.

³ P. A. Scheen, *Honderd Jaren Nederlandsche Schilder- en Teekenkunst*, Den Haag 1946.

van Oostvoorne. Het notulenboek van het Koninklijk Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten te Amsterdam, voorloper van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, geeft voldoende uitsluitel.

Op 9 september 1824 werd vergaderd door de „Tweede Klasse” van het Instituut, de Oudheidkundige Afdeling. Uit het wijldropige verslag blijkt, dat een zekere Heer Reuvens, een van de leden van de Derde Klasse, de voorgenomen sloping van de burcht heeft gemeld, waarop men er mee accoord ging, dat de ruïne voor rekening van de Tweede Klasse zou worden getekend. Dit strijdt met het bericht, dat de tekeningen in opdracht van de toenmalige ambachtsheer zouden zijn vervaardigd.

Er is kennelijk haast gemaakt met het werk, want Bonket maakte de tekeningen nog in dezelfde maand september. In de vergadering van 18 november komen de tekeningen reeds ter tafel. De heer Reuvens heeft het honorarium al voorgeschoten aan de tekenaar ten bedrage van f 42.15. De tekeningen worden aanvaard en opgeborgen in het archief van de Tweede Klasse. Zonder twijfel hebben ze daar bijna anderhalve eeuw berust en dit zal de reden zijn waarom ze thans nog in uitstekende staat verkeren.

Bij de ingekomen stukken voor dezelfde vergadering was een bericht, dat P. S. A. Le Fèvre de Montigny, gepensionoord Kapitein-Ingenieur in Brielle, eveneens tekeningen van de Oostvoornse burcht had gemaakt voor de sloping. Dit was weliswaar gebeurd „uit liefhebberij of tot eigen gebruik”, maar hij was toch wel genegen ze tegen betaling af te staan. De vergadering wilde toen eerst de tekeningen wel eens zien en weten wat ze zouden moeten kosten.

In de notulen van 13 januari 1825 lezen wij de afloop van deze aangelegenheid. De heer de Montigny heeft de tekeningen inmiddels ter beoordeling ingestuurd en er bij geschreven ze op „billijke voorwaarden over te doen”. Maar dan besluit de vergadering toch niet tot aanschaffing over te gaan, omdat de tekeningen van J. Bonket de „uitwendige gedaante genoegzaam duidelijk vertonen”. Hiervan zou de heer Le Fèvre de Montigny „beleefdelijk” worden kennis gegeven. Waar diens tekeningen gebleven zijn, is niet bekend. Kalf noemt ze evenmin in zijn verslag als die van Bonket.

De ouderwets aandoende opvatting van de Tweede Klasse ten aanzien van opgravingen blijkt uit de argumentering, waarom men de tekeningen niet nodig denkt te hebben. Er staat

namelijk „dat de belangstelling der klasse in het bekomen van afteekeningen der ruïne van den Burcht van Oostvoorn alleen is gegrond op de hoop en veronderstelling, dat welligt bij de verdere ontgraving en ontblooting der grondslagen van dit gebouw eenige Oudheden, het onderzoek en de bearbeiding der klasse waardig, konden gevonden worden”.

Bij het bestuderen van de tekeningen van J. Bonket heb ik getracht vergelijkingen te treffen met die, welke reeds bekend waren en in het bijzonder met de illustraties bij het verslag van Kalf.

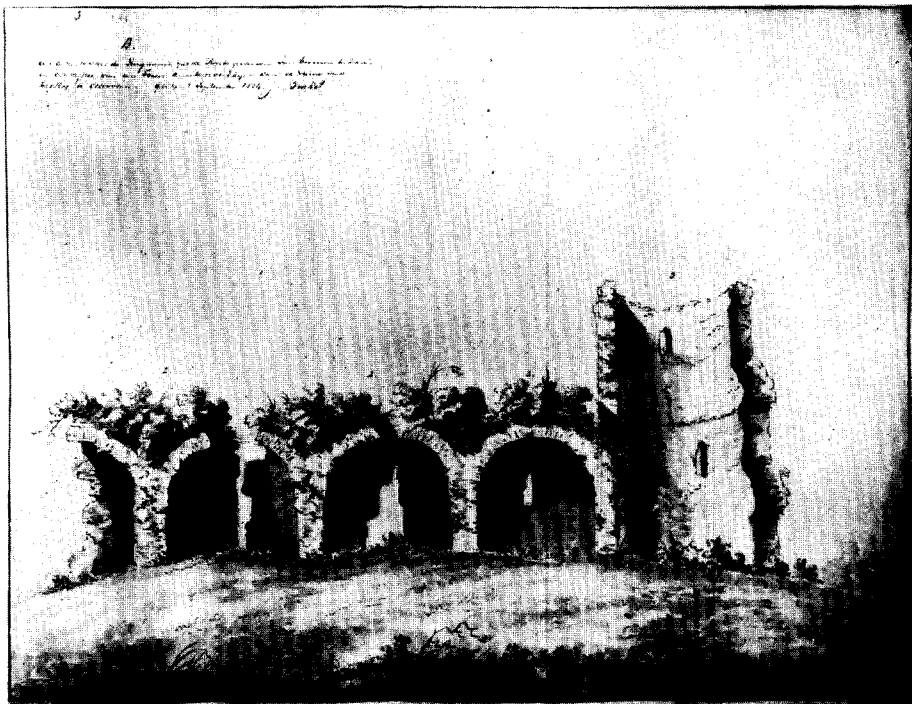
De plattegrond (afb. 5), die Bonket slechts gedeeltelijk heeft kunnen tekenen, bevat enige afwijkingen van het opgravingsplan, dat E. A. Canneman maakte en zonder twijfel méér betrouwbaar moet worden geacht. Wij zien, dat de donjon geen haakse hoeken bezit, zoals Bonket dacht en verder, dat er vensteropeningen ingetekend zijn, die niet in de tekeningen van de opstanden zijn terug te vinden. Ook is Bonket niet zorgvuldig geweest in het plaatsen van de bogen, die de weergang hebben gedragen. De aansluiting bij de poorttoren verschilt tamelijk veel. Van de oostelijke ringmuur heeft Bonket twee bogen getekend, juist op de plaats, waar zich, volgens de opgraving van 1934, een vertrekje heeft bevonden.

Daar staat tegenover, dat de tekenaar het uitvalspoortje dat Kalf heeft teruggevonden in de oostelijke muur nog heeft gezien. Hij heeft dit getekend in een muurfragment op tekening 6E (afb. 4). Kalf zegt in zijn verslag over de schietgaten in de noordelijke ringmuur „dat zij behooren tot een later type dan de schietspleten van Leiden en Teylingen” en hij grondt deze uitspraak op oude tekeningen, voornamelijk op die uit 1816 in het bezit van mevrouw R. J. Hudig-Hoogwerff te Oostvoorne⁴. Bonket heeft in 1824 de ruïne vanuit dezelfde gezichtshoek getekend, maar zijn toch duidelijk aangegeven schietgaten zijn aan de onderzijde niet breder; Het valt verder op, dat de schietgaten in dit muurgedeelte in omlijstingen zijn gezet, die overeenkomen met het beloop van de boogvormige nissen aan de zijde van de binnenplaats. Op andere tekeningen vindt men dit niet terug. Zouden deze nissen later zijn volgezet?

De tekening uit 1816 geeft in het midden van de noordelijke ringmuur een tweetal steunberen aan met vlakke (natuurstenen?) platen afgedekt.

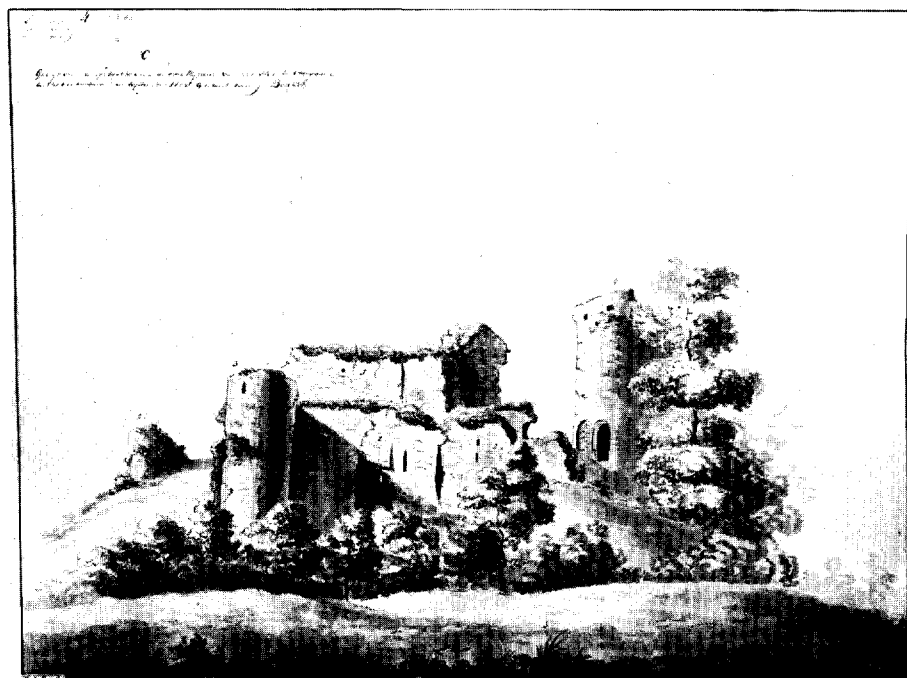
⁴ Kalf, *o.c.*, afb. 9.

TEKENINGEN VAN DE BURCHT VAN OOSTVOORNE

Afb. 1. J. Bonket, de burchtruïne van Oostvoorne in 1824, binnenplaats naar het noorden.

(Amsterdam, Kon. Ak. v. Wetensch.)

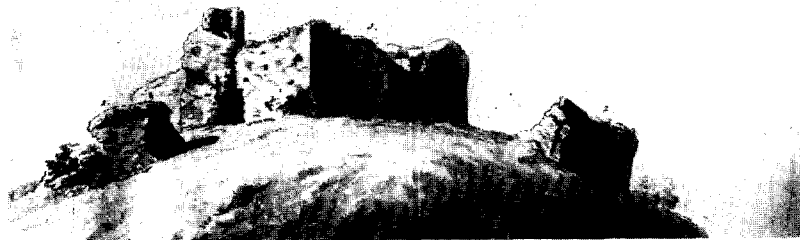
Afb. 2. J. Bonket, de burchtruïne van Oostvoorne in 1824, gezien uit het noorden.

(Amsterdam, Kon. Ak. v. Wetensch.)

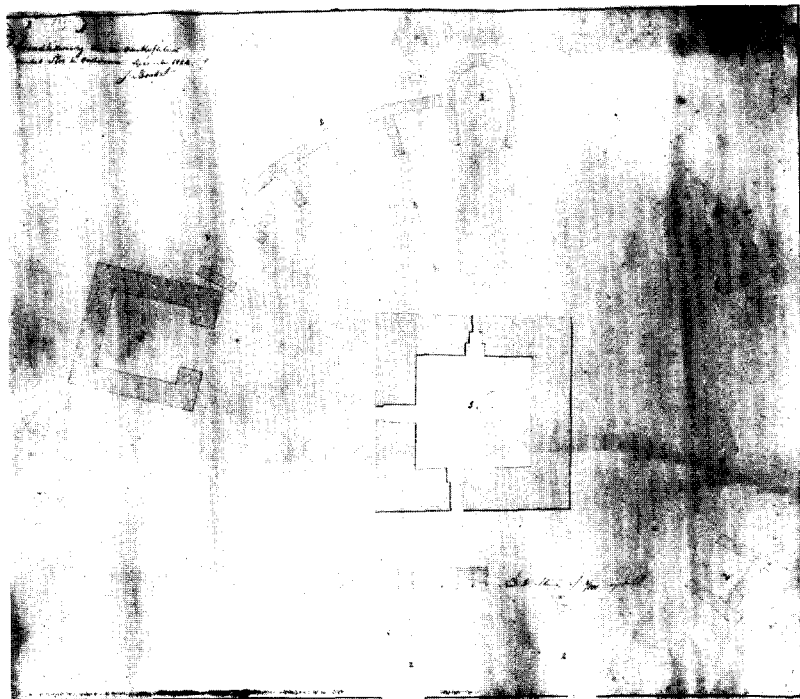
TEKENINGEN VAN DE BURCHT VAN OOSTVOORNE

Afb. 3. J. Bonket, de burchtruïne van Oostvoorne in 1824, gezien uit het westen.
(Amsterdam, Kon. Ak. v. Wetensch.)

Afb. 4. J. Bonket, de burchtruïne van Oostvoorne in 1824, gezien uit het zuiden.
(Amsterdam, Kon. Ak. v. Wetensch.)

Afb. 5. J. Bonket, plattegrond van de burchtruïne van Oostvoorne, 1824.
(Amsterdam, Kon. Ak. v. Wetensch.)

Bonket maakt van een van deze iets anders; hij dekt deze steiler af en zijn uitbeelding geeft de indruk dat zich hier de stortkoker van een „heimeljik gemak” bevond onder een van de bogen van de weergang. Dit onderdeel klopt overigens niet met zijn binnenaanzicht op 3B (afb. 1) van dezelfde muur waar hij toont, dat de schietgaten verder verbrokkeld zijn dan hij op tekening 4C (afb. 2) aangaf.

Steunberen zijn bij de opgraving niet teruggevonden volgens de gepubliceerde plattegronden.

Op tekening 5D (afb. 3) zien wij op het hoogste punt van de donjon een uitsteeksel, dat op de reconstructie van Alb. Ogier⁵ niet voorkomt. Zou dit ook een heimelijk gemak zijn geweest? De plaats is niet onlogisch!

In de poorttoren is zowel op de tekening uit 1816 als op die van 1824 (nr. 4C; afb. 2) een deuropening te bespeuren met een niet te verklaren nis daarnaast. Wel is opmerkelijk, dat

⁵ Kalf, *o.c.*, afb. 5.

deze in 1816 sterker vervallen was dan acht jaren later. Dit kan niet de toegang zijn vanuit de poort naar de binnenplaats. Deze ligt veel dieper, onder het niveau van de schietgaten. Was dit een deuropening daar boven? Maar dan kan de trap, die naar het binnenplein voerde, wel overdekt zijn geweest! Zou het niet geheel verklaarbare stuk muurwerk tussen poorttoren en donjon op tekening 4C daarmee in verband hebben gestaan?

Tenslotte nog een enkel woord over de kunst-historische waarde van de tekeningen. Van de tekenaar-schilder Bonket is weinig bekend; hij had geen groot talent. Maar wat hij hier als jongeman heeft gepresteerd mag zeker niet slecht worden beoordeeld. Het zijn geen vrije schetsen naar de natuur, maar in opdracht vervaardigde tekeningen, die zonder twijfel een zo juist mogelijk beeld moesten geven van de staat, waarin de resten van de burcht van Oostvoorne verkeerden. En Bonket heeft zijn taak tot een goed einde gebracht, hij maakte niet alleen nauwkeurige maar ook fraaie tekeningen.

SUMMARY

DRAWINGS OF THE CASTLE OF OOSTVOORNE

BY A. I. J. M. SCHELLART

In 1824, before the remains of the castle of Oostvoorne (province of South Holland) had been demolished, the draughtsman J. Bonket executed a number of drawings of the portions extant at the time. In addition, he did a scale drawing of the groundplan. These drawings had been commissioned by the Royal Dutch Institute of Sciences, afterwards named the Royal Academy of Sciences, Literature and Arts, at Amsterdam. They were not used for nearly 150 years.

Being kept in the archives, they are still in very good condition. At the time of the excavation of the castle, which took place in 1934, no one apparently knew of the existence of the drawings and when the results of the excavation were being studied, they were not taken into consideration.

These drawings are valuable not only because they provide additional information about the situation previous to the demolition of the castle, but also for their artistic merits.

NIEUWE GEGEVENS OVER HET KASTEEL HERNEN

DOOR PAUL E. VAN REYEN

Het lijkt overbodig aan het gedegen verslag van de heer D. J. G. Buurman in het *Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond* van 1954 over het kasteel Hernen nog iets te willen toevoegen, maar het sindsdien verschenen boek van jkvr. J. M. van Winter, *Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en Zut-*

phen (Groningen, 1962), geeft zoveel meer bijzonderheden over de vroege bewoners van de heerlijkheid, dat enige aanvullingen niet overbodig schijnen. Ook volgt hieruit dat de eerste bouwphase van het tegenwoordige kasteel iets vroeger gesteld moet worden.

Met behulp van de gegevens van jkvr. van

Winter kan aangenomen worden, dat Hernen oorspronkelijk een allodiale heerlijkheid was, die na 1248 vergroot werd met een leen van de graaf van Gelre dat deze met Nijmegen van Willem II van Holland had verworven. Toen Elisabeth van Hernen, als enige erfdochter met Hendrik van Wisch trouwde, kreeg zij wel de allodiale heerlijkheid maar niet het als leen van Gelre gehouden $\frac{1}{3}$ deel. Het is bekend dat dit in 1326 gehouden werd door Otto van Driel*.

Dit maakt dan ook duidelijk waarom er in Hernen twee kastelen hebben gestaan. De Nederburcht, het oorspronkelijke stamslot van de Hernens, dat door Elisabeth van Hernen aan de familie van Wisch en via deze aan de Van Boetse laers overging. Dan is er sprake van „dat overste huys tot Hirnen,” dat door Alard van Driel in 1388 werd opgedragen ten bate van Udo die Boese en dat vervolgens in 1402 aan Herman van Mekeran kwam. De Nederburcht is waarschijnlijk gesloopt na 1386 toen de eigenaar, Arnt van Hoemen, in ongenade was gevallen. In 1390 wordt althans slechts gesproken over „onse huys van Hirnen”, zoals heer Alard van Driel het had bezeten.

Indien wij nu aannemen, dat pas Herman van Mekeran de bouwheer was van het tegenwoordige kasteel, dan wordt de situatie bij Hernen wel erg gecompliceerd, want dat zou aan de twee eerder genoemde nog een derde kasteel toevoegen. Aangezien het zeker is dat Alard van Driel een „huys” te Hernen had, kunnen wij ook aannemen dat de Van Driels, die tenminste al sedert 1326 dit derde gedeelte van Hernen in hun bezit hadden, hier al eerder een steenhuis hadden gebouwd. Het lijkt dan ook zeer waarschijnlijk,

* W. de Vries, „De hoge heerlijkheid Hernen”. *Bijdr. Gelre*, 1954.

SUMMARY

NEW DATA CONCERNING THE CASTLE OF HERNEN

BY PAUL E. VAN REYEN

Historical data relating to the history of the manor of Hernen and published by Jkvr. J. M. van Winter (*Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en Zutphen*, Arnhem 1962) shed some more light on the earliest architectural development of the castle. The first stage of its construction may probably be referred to an earlier

period than the one assumed so far. (*Bull. Kon. Ned. Oudb. Bond*, 1954, col. 73 ff).

The earliest plan, a massive keep and a surrounding space enclosed by walls, must date from ca. 1350; the first erection of a hall must have taken place at the beginning of the 15th century. dat het huidige kasteel in eerste aanleg — de zware toren en een ommuring van het kasteelterrein — reeds door de familie van Driel omstreeks 1350 gebouwd is. Vermoedelijk is wel de eerste stenen zaalbouw dan uit de tijd van Herman van Mekeran, nadat deze in 1402 het leen had verworven. Mocht deze reconstructie al enig licht brengen in de vroegste geschiedenis van Hernen, dan blijft er nog genoeg over dat opheldering vereist. De opzet om een tweede ronde toren aan de achtergevel te bouwen, die blijkt uit een uitdanding in het metselwerk op de noordwesthoek, moet toch ook gevraagd hebben om een dergelijke uitdanding in de noordmuur, die evenwel niet gevonden wordt. Ook ligt de uitkraging voor de weergang, de z.g. muizentanden, in de westmuur — de achtergevel — op een andere hoogte dan in de noordmuur. Heeft er een onderbreking van de bouw van de weermuur plaats gevonden juist toen men met deze hoek bezig was? Of is juist de achtergevel ingrijpend veranderd, of liever, gedeeltelijk opnieuw opgemetseld? De verticale scheur in de muur, die tijdens de restauratie gevonden werd, doet dit laatste het meest waarschijnlijk lijken.

De resten van een grote boog rechts van de voormalige poort naast de hoofdtoren werpen ook een vraag op. Is dit misschien de allereerste poortdoorgang geweest? Het lijkt namelijk niet waarschijnlijk dat de poort vlak naast de wenteltrap lag, die in de muurdikte van de toren toegang gaf tot de hogere verdiepingen.

Als laatste opmerking dient nog vermeld te worden, dat een verbeterde plattegrond — voor wat betreft de juiste positie van de hoofdtoren — van Hernen te vinden is in het *Kunstreisboek voor Nederland* (1960) en in het Verslag van de *Stichting „Vrienden der Geldersche Kastelen” 1948-1958* (1959).

period than the one assumed so far. (*Bull. Kon. Ned. Oudb. Bond*, 1954, col. 73 ff).

The earliest plan, a massive keep and a surrounding space enclosed by walls, must date from ca. 1350; the first erection of a hall must have taken place at the beginning of the 15th century.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Prof. Dr. W. Ph.

Coolhaas, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H. Lunsingh Scheur-

leer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Mr. C. A. van Swigchem, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Inzending van kopij: Archeologisch Nieuws, Kleine Haag 2, Amersfoort; Museum-Nieuws en De Museumdag, Kazernestraat 5, Den Haag; Tentoonstellings-Agenda, Korte Vijverberg 7, Den Haag; overige kopij aan het redactie-secretariaat.

Redactie-secretariaat, p.a. Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg

*1

*2

TEN AFSCHIED

Op de laatste redactievergadering heeft de voorzitter, prof. dr. A. W. Byvanck, medegedeeld, de tijd gekomen te achten zich uit de redactie terug te trekken; op diezelfde vergadering was een brief aanwezig van dr. J. J. de Gelder die om gezondheidsredenen zijn ontslag nam.

Het is niet te boud gesproken, als wij vaststellen dat hiermee voor ons orgaan een periode is afgesloten.

Van 1914 tot heden heeft Byvanck onafgebroken en in diverse functies ons blad gediend. Van 1921 tot en met 1924 was hij secretaris van de redactie, hetgeen in die dagen betekende dat op hem niet alleen de taak rustte om de kopij te verzorgen, maar vaak ook om die kopij eerst zelf te schrijven. En op welke wijze heeft deze secretaris zich van die laatste taak gekweten! Wanneer ons aan de Nederlandse monumenten gewijd blad thans ook internationaal verbreiding en bekendheid heeft gekregen, is dat stellig in de eerste plaats te danken aan de lange reeks artikelen over Noordnederlandse miniaturen die Byvanck sedert 1917 erin heeft gepubliceerd. De Noordnederlandse verlichte handschriften zijn namelijk zo zeer ook buiten onze landsgrenzen verspreid geraakt, dat hun bestudering van nature een internationale oriëntering vraagt, en Byvanck was er de man niet naar, die kansen tot internationale contacten niet ten volle te benutten. Daarmee heeft hij ons land en de wetenschap grote diensten bewezen, maar evenzeer ons blad.

Nadat het secretariaat op anderen was overgegaan bleef Byvanck van zeer nabij de evoluties van het tijdschrift volgen, steeds bereid tot prak-

tische of diplomatieke diensten, niet alleen aan de redactie, maar ook aan de Bond in het algemeen.

De Gelders eerste officiële contacten met de Bond dateren van 1917 toen hij optrad als secretaris van de *Commissie tot voorbereiding van de samenstelling van een lijst van afbeeldingen van Nederlandsche monumenten*; maar zijn eigenlijke grote taak begon in 1928 toen hij redactie-secretaris werd.

Hoewel het uiterlijk van de in 1921 aangevangen derde serie van het Oudheidkundig Jaarboek met het moderne houtsnede-omslag door George Rueter reeds iets ademde van de door De Gelder voorgestane esthetische principes, zou reeds de volgende jaargang (1929) enige verbeteringen te zien geven; een betere bladspiegel (o.a. vermijding van de lelijke lijn onder de „sprekende kopregel” aan het hoofd der pagina's) en een beter titelblad (het toen nog geheel op kunstdrukpapier gedrukte blad werd uitgegeven door de Firma Oosthoek te Utrecht).

De grote vernieuwingen kwamen met de vierde serie (1932 e.vlg. jaren). Kunstdrukpapier was te duur geworden, de tekst werd voortaan op gewoon papier afgedrukt, de illustratiepagina's op kunstdrukpapier moesten worden tussengevoegd. Enerzijds boden deze vernieuwingen typografische mogelijkheden, anderzijds werd van toen af de opmaak van de illustratiepagina's de zwaarste taak van de redacteur. Als men tenminste afziet van die andere zware, en nog minder algemeen gewaardeerde taak: het omsmeden en het herschrijven in verantwoord Nederlands van

menig artikel; en dan waren er nog de registers!

Dank zij zijn aangeboren gevoel voor de architectuur van de gedrukte pagina heeft De Gelder, in nauwe samenwerking met de toenmalige chef van de drukkerij van de Firma Brill te Leiden, een esthetisch peil weten te bereiken, dat nog altijd voor een wetenschappelijk tijdschrift voorbeeldig mag heten, maar dat toen in hoge mate uitzonderlijk was.

Men moet zijn vele (en tijdrovende) zorgen voor een goed gespatieerde naam of een harmonische verhouding tussen de diverse in een titel gebruikte letterkorpussen van dichtbij hebben meegemaakt, om te beseffen met welk een hardnek-

kige hartstocht De Gelder zich gedurende 18 jaren aan zijn *Oudheidkundig Jaarboek* heeft gegeven.

Dit alles, deze toewijding en energie, dit beleid en deze kundigheid van de beide afgetreden redactieleden, mogen hier met dankbaarheid worden herdacht. Dankbaar zijn wij ook voor het feit, dat zij beiden nog in ons midden zijn, zodat wij hun kunnen zeggen hoezeer wij hun werken hebben gewaardeerd en hoezeer wij ons, voor als na, zullen beijveren hun streven voort te zetten.

H. VAN DE WAAL

VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI

JAARVERGADERING IN HET MUSEUM BOYMANS-VAN BEUNINGEN TE ROTTERDAM;
OPENINGSREDE, OP 21 DECEMBER UITGESPROKEN DOOR DE VOORZITTER,
PROF. DR. I. Q. VAN REGTEREN ALTENA.

UITREIKING VAN DE CAREL VAN MANDER- EN BUCHELIUSPRIJZEN

Ik heb het genoegen, zoals gebruikelijk op de tweede dag, ons twee-daags congres voor 1963 te openen, en U hier allen welkom te heten. Als de eerste, onofficiële dag voorbij is en gunstig is verlopen, is het halve werk al geslaagd, en dat het geval is, danken wij aan autoriteiten en verzamelaars. Daarom past mij een bijzonder woord van erkentelijkheid aan het gemeentebestuur van Rotterdam, waarvan wij deze dagen gasten zijn, aan de directeur van het museum Boymans die dat gastheerschap op zijn, ons vertrouwd tegemoetkomende wijze ten uitvoer heeft willen brengen, aan de heren ir. Tillema, Poot en Meischke, die ons gisteren hebben willen rondleiden, en aan de verzamelaars en hun echtgenoten, die de invasies in hun huis hebben willen trotseren — de beheerders van de stichting „Willem van der Vorm” en van „de Atlas van Stolk”, de heer en mevrouw Kronenberg en de heer en mevrouw van Ommeren, die zich ieder op hun wijze zoveel moeite voor ons hebben gegeven. Wij betrekken ook in onze dank de sprekers van vandaag en mejuffrouw De Neeve, die ons straks wat gaat vertellen bij de borduurwerken uit het Engeland van de eerste koningin Elisabeth.

Tenslotte een welkom voor mr. dr. Duparc, die ondanks zijn drukke werkzaamheden, ook vandaag weer van de belangstelling van het departement voor ons streven, door zijn aanwezigheid, blijk geeft. Meer dan die belangstelling hebben wij nodig; kunsthistorische ambtenaren staken weliswaar niet, maar zij ondergaan ook de gunsten en lasten welke voortvloeien uit de ministeriële besluiten die te hunnen aanzien worden genomen. Het kan hun dan ook niet onverschillig zijn door wie de voorbereidingen daartoe worden getroffen en door welke geest men ten departemente bezielde is. Is het niet eer zo, dat de zaak van musea en hoger onderwijs in de kunstgeschiedenis het gemeenschappelijk belang is van hogere ambtenaren en van ons gilde. Aan de universiteiten wordt toegevoegd: Levert ons in korter tijd zo goed mogelijk opgeleide jongere krachten. Het antwoord luidt: Wij spannen ons in, maar opent gij dan ook financieel aanvaardbare posten, waar de gereedgekomen academici werk zullen vinden, dat hun de gelegenheid biedt iets te doen met het door studie verworven inzicht. De directies van musea en andere, verwante rijksdiensten klagen daarop, dat hun geringe armslag hun niet de

overigens allerminst overbodige luxe permitteert om hun staf rustig aan de essentiële documentatie te laten werken. Op alles is na de oorlog gerekend. Musea breiden zich uit en worden vertimmerd, aankopen lopen binnen, een veel groter publiek dringt door tot in de wachtkamers der directie toe. Maar welke informaties worden gevraagd met de post uit heel Europa of van overzee? Hoeveel maal moet men niet op de bestelling van de catalogus of het handboek voor een museum antwoorden, dat er in de eerste tien jaar geen sprake kan zijn van een catalogus of van een handboek? Hoeveel fiches over een kunstwerk blijken niet te zijn bijgehouden? Dat alles wijst op een volledig manco aan voldoende deskundige assistentie. Het is de taak van iedere museumdirecteur na te gaan of hij niet moet aandringen op de instelling van meer museum-posten door deze onverwijld op zijn budget te brengen. Hetzelfde geldt voor de Rijks Monumentenzorg, waar men gebukt gaat onder achterstand in het werk, maar ook in het achterhaald schalen-systeem, voor de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksarchief en, naar wij vrezen, ook voor het Koninklijk Huisarchief, waar toch zoveel belangrijke bronnen op bewerking wachten.

Wat recht heeft de voorzitter van deze vereniging eigenlijk om zulk een klaagzang aan te heffen en zulke eisen te stellen? Zeker, persoonlijk heeft hij ook veel kostbare tijd verloren moeten laten gaan i.p.v. mee te bouwen aan het wetenschappelijk apparaat van instellingen, die hij beheerde. Maar daardoor kent hij de nood bij uitstek goed. Spreekt hij daarentegen voor de vereniging, dan ziet hij het geringe gezag, dat van haar kan uitgaan. Wij bezitten geen officiële status die ons tot de erkende verdedigers maakt van het kunstpatrimonium van Nederland. Integendeel zijn wij altijd gelukkig geweest buiten de rompslomp van een gewichtig lichaam om elkaar ééns in het jaar te ontmoeten, wat mogelijk is, als onze ledenlijst goed wordt bijgehouden, als alle professoren in de kunstgeschiedenis zich het nationale belang van de goede verstandhouding onder het gilde en van de essentiële waarden, waarvoor zij staan, bewust zijn, en als onze leden, zoals bij voortdoring is geschied, hun hun vertrouwen schenken. Mag ik appelleren aan wat in zekere zin als een natuurrecht, en in dit opzicht als een ideaal recht, groeide, voor het bereiken van een eendrachtige actie opdat deze evolutie zich voltrekke. Meer academisch ge-

schoold personeel, dat zich inzet voor grondige bewerking van het eigen bezit — maar dan ook de voorwaarde dat het zich kan staande houden in een maatschappij waarin thans alleen de industrieel de goed geïllustreerde of zelfs de goed geschreven boeken kan kopen, die de kunsthistoricus in zijn boekenkast nodig heeft.

Ik heb nu wel een niet al te uniform achterdoek geschilderd, om tegen zijn stemmigheid de gebeurtenissen van het jaar op te voeren. Maar voordat ik dat doe, wil ik onze verheugenis uitspreken over de overkomst van onze Belgische collegae. Vijf deelnemers is nog wel niet veel, maar in het aantal zit het hem niet in de eerste plaats. Wij hebben U wederom graag opgeroepen, en ditmaal constateren wij met vreugde dat U, mijnheer Duverger, het woord wilt opnemen. Daarin zien wij een gelukkig symptoom; wij zijn er U dankbaar voor en hopen dat U een volgend jaar nog meer landgenoten zult weten te bewegen aan ons congres deel te nemen.

Negentienhonderd drie-en-zestig heeft meer dan één verlies betekend voor de Nederlandse kunsthistorie. Op de jonge leeftijd van 47 jaar overleed na een geduldig gedragen lijden dr. van Luttervelt, de zeer geziene chef van de afdeling geschiedenis van het Rijksmuseum. Goed geschoold in geschiedenis en kunstgeschiedenis, was hij de aangewezen man op deze unieke post en had men van hem de grote oplossingen mogen verwachten voor de heropbouw dezer door Schmidt-Degener geïnstalleerde afdeling, die men gerust als de verwezenlijking van de indertijd nieuwe denkbeelden van Huizinga mocht beschouwen. Indertijd werd zij dan ook door Huizinga zelf geopend. Ook was Van Luttervelt reeds betrokken in de plannen voor een nieuw Amsterdams historisch museum, welke een herverdeling van het bezit der Gemeente zou meeslepen en zoveel meer gelegenheid tot expositie van deze uitgebreide stedelijke erfenis zou meebrengen. De grondslagen daartoe waren gelegd en uit de vele publikaties van Van Luttervelt kan blijken op hoeveel gebieden hij volledig deskundig in het geweer kwam. Wij herdenken echter niet alleen zijn rijke geest, maar ook de voortreffelijke collega en vriend, die altijd klaar stond om voor anderen uit zijn geestelijk bezit te putten.

Onder de ouderen zijn ons Beets en Hoo-gewerff ontvallen. Mr. N. Beets, 85 jaar oud overleden, was onderdirecteur van 's Rijks Prentenkabinet en lange jaren de erudiet onder onze kunsthandelaars, wat niet wegnam, dat hij bleef

publiceren. Zijn Lucas van Leyden was een voorlijk werk en hij verdiepte de kennis van diens tijdgenoten Vellert, Swart en de zonen van Cornelis Enghebrechtsz. Maar aan hem danken wij ook dat Terborchs briefschrijfster, Jan Steens Oester-eetstertje, Mostaerts West-Indisch landschap en Brueghels Toren van Babel in Nederland bleven of kwamen.

Het rijkste opus heeft dr. G. J. Hoogewerff ons nagelaten, die de leeftijd van 78 jaren bereikte. Zelden heeft een der onzen zo systematisch gespeurd, gewogen en samengevat als hij. Hij kwam te voorschijn met een compleet overzicht over onze schilderkunst vóór 1600, met de in samenwerking met Bijvanck bewerkte Noord-Nederlandse miniatures en met vele studies over de naar Italië getrokken Nederlandse kunstenaars. Wij zullen hem blijven ontmoeten in onze lectuur en de ouderen onder ons zullen zich boeiende wandelingen door Rome in zijn gezelschap herinneren.

Tenslotte noem ik P. T. A. Swillens, een naam vertrouwd aan velen en in het bijzonder aan wie in Utrecht hebben gestudeerd. Wie zou zich Vogelsang zonder hem kunnen voorstellen? Boeken over Saenredam en Jacob van Campen, maar ook de ontdekking van Jacob van Wesel hebben wij aan hem te danken.

Mag ik U verzoeken een ogenblik staande ons respect te betuigen voor deze vier, die van ons zijn heengegaan, en die ieder persoonlijk zulk een schat van gegevens hebben geput uit ons artistiek verleden?

Ik dank U.

Over de wederwaardigheden van 1963 wil ik kort zijn. In verband met de herdenking van het koninkrijk hebben verschillende museumdirecties tentoonstellingen ingericht. De opgave had meermalen het karakter van een ingewikkelde puzzle, en naar mate ze meer puzzle was, lag haar uitkomst des te verrassender. Utrecht toonde in het Aartsbisschoppelijk Museum de sculpturen van de barok en Den Haag de kunst van Thailand. Rotterdam bood een uitmuntend gekozen overzicht over het Franse landschap van Cézanne tot Matisse, dat in ruimere zalen nog op veel indrukwekkender wijze tot zijn recht zou zijn gekomen, wat als een levendig argument voor de uitbreiding van dit museum pleitte. Het heeft getoond wat de heer Heyligers voor het museum is waard geweest. Dordrecht schitterde van 't zomer met de zeer intelligente keuze van onbekende Hollandse stukken, en wie Leeuwar-

den bezocht, kon er de nieuw ingerichte Wasenberg-zaal betreden en zien, dat een deftige omlijsting van mooi zilver zichtbaar welbehagen oproept bij Nederlandse vakantiegegers.

Maar: waarom blijven sommige steden ten achter? Laat ik als voorbeeld Alkmaar noemen. Het had op een vroeg moment een Bruynviskamer. De paar Heemskercks van het hofje Palinck van Foreest zijn er, evengoed als belangrijke bodemvondsten van het aloude Egmond, opgeslagen. Zo goed en zo kwaad als het ging, is een weinig appetijtelijke zaal van het hoognodige voorzien. Zal het vijfentwintig jaar moeten duren eer de kop van Noord-Holland iets bereikt, dat tegemoet komt aan de behoefte aan een kunstcentrum?

Prof. Hammacher werd gevierd — hoe kon het anders dan waardig, enthousiast en esthetisch? — toen hij afscheid nam van het museum Kröller-Müller. Niemand beter dan hij had daarvan de leiding in handen kunnen hebben en ook bij de uitbreidingen kunnen waken voor het niveau dat de bestaande collecties stipuleren. Ons aller dank komt hem toe voor zijn hoede over dit kunstwerk onder de Nederlandse musea.

Dr. Gans verliet het Stedelijk Museum niet uit hoofde van leeftijd maar van overtuiging. Tot in het Wierings Weekblad trilt het geweld van een barstende bom door. Het is zaak dat wij allen ons rekenschap geven van zulk een openbaarmaking van het effect van de ommekeer in de kunstsituatie van onze tijd. Iemand heeft het durven zeggen en de consequentie durven trekken voor zichzelf. Met hulp van „les hommes de bonne volonté" kan Nederland iets starten, dat van verder consequentie is dan men oppervlakkig denkt, iets dat boven studeervertrek of zelfs museum uitgaat: het herwinnen van de kunstenaar voor de maatschappelijke functie, voornamelijk op het terrein van het mobiele kunstwerk. Ik wens dr. Gans van ganser harte publieke steun en succes met zijn loffelijk streven toe.

Naar ik verneem heeft dr. D. Hannema zojuist beschikkingen getroffen, waardoor zijn gehele kunstbezit, ondergebracht in het Nijenhuis, blijvend publiek toegankelijk zal zijn. Het royale karakter daarvan is zeker aanleiding om dr. Hannema en ons daarmee geluk te wensen.

In Amsterdam hebben de heren De Wilde en Levie de taak van Jonkheer Sandberg overgenomen. Een eclatante bijeenkomst heeft Sandberg bewezen dat zijn beleid zichtbaar of onzichtbaar geschraagd is door velen, die hebben beseft, dat wellicht in geen stad ter wereld de

moderne kunst vollediger en beter voor de ogen harer inwoners is langsgetrokken dan in Amsterdam. Op gevaar af de nieuwbenoemde directeur door een gemeenplaats te irriteren, maar veronderstellende dat wij hem met die gemeenplaats dan gemeenschappelijk kittelen ten beste, spreek ik de hoop uit, dat het Stedelijk Museum naast de incidentele exposities het bestaand bezit, nieuw gerangschikt, in ruime mate permanent zal toegankelijk maken. De negentiende eeuw staat in de volle belangstelling, en moet in Amsterdam te zien zijn, al was het alleen tegenover het buitenland dat twijfelt aan het belang van onze herleving en aan de kwaliteit van namen, die eens over de grenzen heen bekendheid genoten. De afstand, gekweekt door het verstoppen der zichtbare bewijzen, kan dan alleen maar aan een revisie van appreciatie, mede door eventuele verwisseling van gelegenheidsprestatie met bezielde alleenspraken, ten goede komen. Onze hoop is op de heer De Wilde gevestigd.

Aan dr. Levie en aan de heer Couvée, die tezamen de situatie der historische musea gaan ter hand nemen, wens ik voorspoedige vaart. Het zelfde geldt voor ir. Leering, die De Wilde in Eindhoven is opgevolgd.

Last not least ons hoogleraren-korps. Zijn geleerden werden versterkt door de heren Scheurleer en Jaffé: verlies voor de musea en winst voor de universiteiten. Toch niet geheel en al. De verschuiving wijst op nabijheid, op de noodzaak het onderling goed met elkaar te vinden en elkaar te steunen. Laten we in deze twee gelukkige benoemingen daarvoor een omen zien.

De jongste van onze hoogleraren heeft de Hoeft-prijs ontvangen uit handen van prof. Bijvanck in een zitting der Kon. Academie van Wetenschappen. Wij wensen prof. van der Grinten geluk met dit oorspronkelijk bewijs voor het voorkomen van vrije tijd bij de hoogleraar in Nederland.

Tussen december 1962 en december 1963 is een aantal kunsthistorische publikaties verschenen, waaronder substantiële boeken of verhandelingen verre in de minderheid zijn. Voor de Carel van Mander-prijs en de Buchelius-prijs meende de jury na enig overleg alleen de eersten, gezien hun meerder gewicht, in het bijzonder in aanmerking te moeten doen komen voor een bekroning. Daarbij zou, gezien de doelstelling, afgezien worden van werk der oudere generatie. Bovenaan prijkt het zojuist verschenen *Lexikon van de getekende portretten van Nederlanders* van de hand van de heer H. van Hall,

dat kort na diens twee en negentigste jaar is gereedgekomen. Een eresaluut aan dit onomstrijdbaar Nestoriaat dat ons aller betrekkelijke jeugd beschaamt, is hier zeker op zijn plaats. Aangezien wij hier ook de levenden gedenken, stel ik U voor door nogmaals op te staan Uw adhesie te betuigen aan de verzending van een telegram, dat ik U staande de vergadering wil voorlezen.

„De vereniging van Nederlandse kunsthistorici, in jaarvergadering bijeen te Rotterdam, betuigt de Nestor onder de Nederlandse kunsthistorici haar eerbied en haar dank voor het schrijven van een oorspronkelijk handboek dat naar haar overtuiging tot in lengte van dagen tot nut van velerlei onderzoek geraadpleegd zal worden. Zij wenst hem nog gelukkige jaren en een goede gezondheid toe. Van Gelder secretaris.”

Ik dank U. De uitgever heeft mij twee exemplaren van het boek, dat nog niet is verschenen, geleend, om ze te laten circuleren. Ik beveel ze aan in uw zorg, opdat ik ze in ongeschonden staat kan teruggeven.

Het *Album Discipulorum Johannis Gerardi van Gelder* bevat een aantal kleinere opstellen welke wel een vermelding waard bleken, maar die het tenslotte in de wedstrijd tegen uitgaven van zwaarder kaliber hebben afgelegd. In het bijzonder werd het denkbeeld van de heer Emmens in het licht gesteld, dat aan de verloren gegane triptiek van Gerard Dou, „de Avondschool” geheeten, een bedoeling, symbolisch voor de fases van de geestelijke ontwikkeling ten grondslag zouden hebben gelegen. Hetzelfde gold voor mejuffrouw Zwollo's verdienstelijke identificatie van de Pacetti-meester met Hendrik Frans van Lint. Boon en Vermeeren schreven een beknopt, maar goed overwogen boekje over de meester van de Virgo inter Virgines; Boon alleen gaf een boek uit over Rembrandts etsen waarbij de keuze van de illustraties soms beter uitviel dan hun uitvoering. Aan de rand van ons eigenlijke gebied lagen De la Fontaine Verwey's verhandeling over de Delftse boekdrukker Herman Schinckel; zijn met Hellinga bewerkte *Copy and Print in the Netherlands* evenals het op geheel ander terrein te Leiden verdedigde proefschrift van dr. Jan Schouten over *De Slangenstaf van Asklepios als symbool der geneeskunde*.

Schellers verhandeling over de oudste schetsboeken is te laat verschenen om bij de beoordeling te worden betrokken. Andere verdienste-

lijke uitgaven, die bij de eerste ronde bekeken en ook gewaardeerd zijn, moeten opdat ik niet te uitvoerig worde, onvermeld blijven, afgezien van drie boeken, waarop de aandacht gevestigd bleef. Na de eerste schifting bleef immers ter tafel een drietal werken over. Hiervan verwierf Temminck Grolls dissertatie over de *Middeleeuwse stenen huizen in de stad Utrecht* zojuist een cum laude van de Delftse Senaat. Overigens was ons oog gevallen op twee publikaties over Hendrik Nikolaas Werkman, namelijk J. van Straatens levendig geschreven biografie, die in herziene herdruk in 1963 verscheen en *Hot Printing*, waarin J. Martinet het gedrukte oeuvre van Werkman completer dan tevoren, in uiterst verzorgde vorm volledig afbeeldde en beschreef. De laatste twee boeken zijn ieder op hun wijze van uitnemend belang voor de kennis van Werkman, wiens oorspronkelijke aandeel in een ontwikkeling, die niet bij onze grenzen stilstond, meer en meer wordt ingezien. Van Straatens boek vestigt bijvoorbeeld voor het eerst de aandacht op de aanraking met het Antwerpse kunstleven. Anderzijds ontlokte het wel kritiek op bepaalde punten, of standpunten, niet altijd overigens van de meest bevoegde, in casu Groningse, zijde. Martinets catalogus, waarachter zeker een extra dosis kennis omtrent Werkmans leven en denkgang schuilgaat, is een voorbeeldig afgeleverde bronnenstudie, die volop voor de Buche-

lius-prijs in aanmerking kwam. Bogen wij echter het hoofd over alles wat Temminck Groll heeft vastgelegd over het woonhuis in de middeleeuwse stad die daarvan nog net toelaat er een gevarieerde typologie van te geven, dan sprong weliswaar in het oog, dat men gaarne verdere conclusies aangaande de samenhang van type en functie, zij het bij wijze van voorlopige deductie, had ontmoet, maar dan won anderzijds het besef het veld dat met één slag het onderzoek naar het vroege stadhuis in Nederland een eindweegs verder was gebracht.

Ik prijs U en mij gelukkig, dat deze vergadering zulk een Gordiaanse knoop niet meer behoeft te ontwarren. De jury heeft gehakt, maar voornamelijk in de kas van het fonds, dat als patiënt achterblijft en dringend door enige belangrijke giften weer moge worden ter been geholpen, bij wijze van nazorg na het ter wereld brengen van *drie* bekroonden:

Voor de Van Mander-prijs 1963 A dr. ir. C. L. Temminck Groll;

voor de van Mander-prijs 1963 B de heer J. van Straaten en

voor de Buchelius-prijs de heer J. Martinet.

Aan het einde van mijn inleiding wens ik U voor deze dag een goed samenzijn toe en spreek ik mijn hartelijke gelukwensen uit aan de winnaars, wie ik de prijzen thans zal overreiken.

OVERZICHT VAN DE CAREL VAN MANDER- EN BUCHELIUS-PRIJZEN, UITGEREIKT SINDS 1958

1958

CAREL VAN MANDER-PRIJS

Ir. R. Meischke, 's-Gravenhage.

Voor een viertal artikelen over nieuwe facetten van de geschiedenis der Amsterdamse bouwkunst.

BUCHELIUS-PRIJS

Mej. dr. I. H. van Eeghen, Amsterdam.

Voor vier artikelen: *De Brouwerij „De Hooiberg”*, *Een Amsterdamse bruiloft in 1750*, *De Staalmeesters van Rembrandt*, *De papieren uit de zolderbakken of Dr. Theodorus Tronchier en Jacob van Ghesel*.

1959

The Hon. Miss dr. K. D. H. Fremantle, Utrecht.

Voor: *The Baroque Town Hall of Amsterdam*.

L. J. Bol, Dordrecht.

Voor: *Dokumentair-historische studies over Middeburgse schilders*.

1960

Dr. S. J. Gudlaugsson, 's-Gravenhage.

Voor: tweedelig werk over *Geraert ter Borch*.

Mr. H. F. Wijnman, Amsterdam.

Voor: *dokumentair-kunsthistorische bundel: Uit de Kring van Rembrandt en Vondel*.

1961

Dr. E. K. J. Reznicek, Utrecht.

Voor tweedelig werk: *Hendrick Goltzius Zeichnungen*.

Mej. dr. C. Bille, Amsterdam.

Voor: *De Tempel der Kunst of het Kabinet van den Heer Braamcamp*.

1962

Dr. H. Gerson, 's-Gravenhage.
Voor zijn gehele oeuvre.

Th. H. Lunsingh Scheurleer, Amsterdam.
Voor: *Documents on the furnishing of Kensington Palace.*

1963

Ir. C. L. Temminck Groll, Utrecht.
Voor: *Middeleeuwse stenen huizen in de stad Utrecht en hun relatie met die in andere noordwesteuropese steden.*
H. van Straaten.
Voor: *Werkman, de drukker van het Paradijs.*

J. Martinet, Amsterdam.
Voor: *Hendrik Nicolaas Werkman. Hot Printing.*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERZICHT VAN IN 1963 GEREEDGEKOMEN RESTAURATIES

<i>Aarlanderveen.</i> Windmolen „De Morgenster”.	— Nieuwendammerdijk 381.
<i>Abbenbroek.</i> Hervormde kerk.	— Nieuwendijk 143.
<i>Aduard.</i> Molen Franserpolder.	— N.Z. Voorburgwal 228.
<i>Alem (Geld.).</i> Voorm. Hervormde kerk.	— Oude Hoogstraat 7, 12.
<i>Alkmaar.</i> Kennemerstraatweg 5.	— O.Z. Voorburgwal 1, 136.
— Oude Gracht 128.	— Prinseneiland 133--137.
<i>Almelo.</i> Orgel Hervormde kerk.	— Prinsengracht 226, 469, 509, 533, 661.
<i>Almkerk.</i> Molen polder Zandwijk en Uppel.	— Prins Hendrikkade 140, 146, 171.
<i>Alphen aan de Maas.</i> Standerdmolen.	— Reguliersbreestraat 40.
<i>Alphen aan de Rijn.</i> Molen polder Steekt.	— Rokin 91.
<i>Amersfoort.</i> Havik 26.	— Schippersgracht 14.
— Hof 24.	— Singel 74, 288, 390.
<i>Ammersoyen.</i> Toren Hervormde kerk.	— Weteringstraat 24.
<i>Amsterdam.</i> Amstel 87, 178.	— Zoutkeetsgracht 14-18.
— Binnenkant 26.	<i>Axel/Spui.</i> Korenmolen Eben Haëzer.
— Bloemgracht 3, 34-36, 108.	<i>Barneveld.</i> Toren Hervormde kerk.
— Brouwersgracht 78, 92, 193-195.	<i>Bemelen.</i> Waterput Gasthuis.
— Dubbele Worststeeg.	<i>Breukelen.</i> Wandtapijten Huize Gunterstein.
— Geldersekade 53.	<i>Brielle.</i> Kaaistraat 21.
— Haarlemmerstraat 85.	<i>Broek in Waterland.</i> Dorpsstraat 20-22.
— Herengracht 91, 161, 272, 326, 334-336, 339-341.	— Erven 26.
— Kalverstraat 162.	<i>Bronkhorst.</i> Bovenstraat 1.
— Keizersgracht 238, 647, 675, 677, 695.	<i>Brouwershaven.</i> Hervormde kerk.
— Kerkstraat 182.	<i>Colijnsplaat.</i> Korenmolen „De Oude Molen”.
— Kromme Waal 13, 22.	<i>Culemborg.</i> Huize Tusculum.
— Lauriersgracht 12.	<i>Delden.</i> Markt 1.
— Leidsegracht 56.	<i>Delft.</i> Markt 57-59.
— Leidsestraat 27.	<i>Den Bommel.</i> Hervormde kerk.
— Lijnbaansgracht 6-7, 93-94, 340-341.	<i>Den Burg (Texel).</i> De Vergulde Kikkert.
— Nieuwe Herengracht 111-113, 143.	<i>Deventer.</i> Toren Lebuïnuskerk.
— Nieuwe Keizersgracht 58.	— Bergkerkplein 1-2.
— Nieuwe Prinsengracht 25.	— Graven 20.
	— Kerksteeg 12.

- Menstraat 30.
 — Nieuwstraat 6-8.
Doesburg. Meipoortstraat 59.
Doetinchem. Toren Hervormde kerk.
Dokkum. Admiraliteitshuis.
Doniburg. Hervormde kerk.
Dordrecht. Groenmarkt 36.
 — Grote Spuistraat 30.
 — Vlak 2.
 — Voorstraat 331.
 — Wolwevershaven 30.
Enkhuizen. Zuiderkerk.
 — Westerstraat 76.
Etten (N.Br.). Paulushofje.
Geervliet. Toren Hervormde kerk.
Gemert. Windkorenmolen „De Volksvriend”.
Goudswaard. Korenmolen „Windlust”.
Grathem. Huis Ten Hove.
's-Gravenhage. Lange Voorhout 13 (interieur),
 15 (idem).
's-Gravenmoer. Hervormde kerk.
Haarlem. Grote Houtstraat 151.
Havelte. Dorpsstraat 12.
Heenvliet. Markt 9.
Heilo. Herenweg 21.
 — Weidemolen polder Varnebroek.
Hoedekenskerke. Korenmolen „De Kouter-
 molen”.
Holset. Aggene Banket.
Hoogmade. Molen Hoogmadese polder.
Hoornaar. Scheiwijkse watermolen.
Huizinge. Hervormde kerk.
Jisp. Raadhuis.
Kessel (L.) Standaardmolen.
Kloetinge. Windkorenmolen.
Krommenie. Doopsgezinde kerk.
Kruiningen. Standaardmolen.
Landsmeer. Dorpsstraat 53.
Leiden. Koepel Marekerk.
Leiderdorp. Molen polder Achthoven.
 — Molen Huis ter Doespolder.
Lienden. Korenmolen „De Zwaan”.
Maarssen. Molen Waterschap Westbroek.
St. Maartensdijk (Z.). Hervormde kerk.
Maassluis. Orgel Hervormde kerk.
Maastricht. Orgel O.L. Vrouwekerk.
Markelo. Kasteel Weldam.
Meppel. Hervormde kerk.
Middelbeers. R.K. kerk met toren.
Middelburg. Balans 19.
 — Bellinkstraat 8.
 — Bogardstraat 2.
 — Dam 31.
 — Lange Delft 90 (herbouw).
 — Lange Viele 44.
 — Pottenmarkt 13.
 — Seisstraat 14.
Monnickendam. Fluwelenburgwal 13.
 — Wezenland 7.
Murmerwoude. Hervormde kerk.
Naarden. Gansoordstraat 52.
Nederlangbroek. Orgel Hervormde kerk.
Nieuw-Loosdrecht. Hervormde kerk.
Noorderhogebrug. Windkorenmolen.
Norg. Windmolen.
St. Oedenrode. Slot Dommelrode.
Oirschot. Toren R.K. kerk.
Oosthuizen. Hervormde kerk.
Oostvoorne. Gebrandschilderde ramen Hervorm-
 de kerk.
Ooy. Kasteelse hof.
Oud-Ade. Molen Vrouw Vennepolder.
Oudewater. Markt O.Z. 14.
 — Noorderkerkstraat 20-22.
Persingen. R.K. kerk met toren.
Princenhage. R.K. kerk.
Schoonhoven. Stadhuistoren.
Slochteren. Fraeylemamolen.
Someren. Standaardmolen.
Spaarnwoude. Toren Hervormde kerk.
Terschelling. Lies 6.
Tiel. Walmuren.
Ubbergen. Hervormde kerk.
Uitgeest. Toren Hervormde kerk.
Uithuizen. Windkorenmolen.
Veen (N.Br.). Hervormde kerk.
Velp (N.Br.). Voorm. R.K. kerk.
Velsen. Torenstraat 4.
Vianen. Neder Heicopper Hoekmolen.
Vlissingen. Hellebardierstraat 4.
Voorschoten. Kasteel Duivenvoorde.
Vreeland. Molen Hoekerpolder.
Warmond. Huis te Warmond.
Weesp. Slijkstraat 52.
Westkapelle. Korenmolen „De Noorman”.
Westmaas. Korenmolen „Windlust”.
Wieringerwaard. Westerstrikmolen.
Wilnis. Wipmolen polder Westveen.
Workum. De Zwaan.
Zaandam. Zaagmolen „De gekroonde Poelen-
 burg” (herbouw in reservaat „Zaansche
 Schans”).
Zaltbommel. Maarten van Rossumhuis.
 — Markt 2.
Zevenaar. Korenmolen „De Hoop”.
Zierikzee. Oude Haven 18.
Zutphen. Muur Martinetsingel.
 — Rode Torenstraat 23.
 — Sprongstraat 16.

IN 1963 AANGEVANGEN RESTAURATIES

- Aarlanderveen.* Molen nr. 2 Drooggemaakte polder Westzijde.
- Akersloot.* Hervormde kerk.
- Amerongen.* Nederweg 9-11.
- Amersfoort.* Havik 31.
— Kleine Spui 6-8.
— Krankeledenstraat 6.
- Amsterdam.* Orgel Waalse kerk.
— Beulingstraat 27.
— Herengracht 35, 363, 567.
— Kalverstraat 156.
— Keizersgracht 761.
— Kerkstraat 192-198.
— Nieuwe Keizersgracht 37-39.
— N.Z. Voorburgwal 156.
— St. Olofspoort 2-4.
— Prinsengracht 168, 378, 536.
— Rokin 112, 117.
— Singel 410.
- Bergambacht.* Watermolen „De Bachtenaar”.
- Bergen (N.H.).* Molen Sluispolder.
- Bergen op Zoom.* Spuihuis.
— Markiezenhof.
- Bladel.* Hervormde kerk.
- Breda.* Hoektoren van het kasteel.
— Huis van Justinus van Nassau.
- Brielle.* Maarland N.Z. 1.
— Visstraat 1.
- Broek in Waterland.* Leeteinde 16.
- Bronkhorst.* Onderstraat 2.
- Culemborg.* Elisabethsweeshuis.
— Ridderstraat 28-30.
- De Bilt.* Orgel Hervormde kerk.
- Delft.* Stadhuis.
— Oude Delft 123, 175.
- Den Hoorn (Texel)* Herestraat 49.
- Deurne.* Dinghuis.
- Deventer.* Papestraat 28.
- Doesburg.* Kosterstraat 36-38.
- Doetinchem.* Korenmolen.
- Dordrecht.* Stadhuisplein 2-4.
— Voorstraat 231-233.
— Weeshuisplein 26-27.
- Dreumel.* Hervormde kerk.
- Driel.* Hervormde kerk met toren.
- Echteld.* Hervormde kerk.
- Edam.* Grote Kerk.
— Nieuwvaartje 8.
- Eemnes.* Wakkerendijk 9.
- Eindhoven.* Gennepwatermolen.
- Elburg.* Toren Hervormde kerk.
- Elsloo.* R.K. kerk St. Augustinus.
- Engelen.* Hervormde kerk.
- Exmorra.* Hervormde kerk.
- Geertruidenberg.* Raadhuis.
— Marktveld 27.
- Gorinchem.* Oude Doelen.
- Gouda.* Sint Janskerk.
— Lazaruspoortje (herbouw).
— Lange Tiendeweg 21.
— Korenmolen „De Rode Leeuw”.
- Goudvriaan.* Hervormde kerk.
- 's-Gravenhage.* Buitenhof 20 (interieur).
- Grijpskerk.* Windkorenmolen.
- Groenlo.* Hervormde kerk.
- Groningen.* Oude Boteringstraat 23.
- Gronw.* Toren Hervormde kerk.
- Haamstede.* Brug Kasteel Haamstede.
- Haarlem.* Kerkstraat 14.
- Haarlemmerliede.* Poldermolen „De Slokop”.
- Gulpen.* Slenakerweg 8.
- Harlingen.* Voorstraat 61.
— Sluiswachtershuis bij de Grote Sluis.
- Hasselt.* Hervormde kerk.
— Ridderstraat 1.
- Havelte.* Kosterijstraat 1.
- Hazerswoude.* Wipkorenmolen.
- Heel.* Dorpsstraat 96.
- Hellevoetsluis.* Raadhuis.
— Korenmolen „De Hoop”.
- Hellum.* Hervormde kerk.
- Hernen.* Windkorenmolen.
- 's-Hertogenbosch.* Kruithuis.
— Fonteinstraat 3.
— Kruisstraat 1 (De Blaasbalg).
- Hoogwoud.* Hervormde kerk.
- Hoorn.* Oude Doelenkade 21.
- Hoorn (Terschelling).* Hervormde kerk met toren.
- Kapelle (Zl.).* Hervormde kerk.
- Kerkwijk.* Orgel Hervormde kerk.
- Leiden.* Burcht.
— Papegracht 8.
- Leur (Gld.).* Hervormde kerk.
- Leur (N.Br.).* Molen polder Zwartenberg.
- Loenen a.d. Vecht.* Korenmolen „De Hoop”.
- Lossen.* Scholtinkstraat 5 (Blekershuis).
- Maarssen.* Huis ten Bosch.
— Huize Vechoever.
- Maastricht.* Orgel Waalse kerk.
— Cellebroederskapel.
— H. van Veldekeplein 29.
— Grote Stokstraat 17-33.
— M. Smedenstraat even zijde.
— Markt 18.
- Mamelis.* Watermolen.

Medemblik. Kasteel Radboud.
Meerlo. St. Goarkapel.
Mheer. Rondelestraat 75-76.
Middelburg. Gasthuiskerk.
 — Kloveniersdoelen.
 — Vlasmarkt 49.
Monnickendam. Zarken 14.
Monster. Hervormde kerk.
Montfoort (U.) Stadhuis en IJsselpoort.
Mijnsheerenland. Hervormde kerk.
 — Orgel Hervormde kerk.
Naarden. Gansoordstraat 42.
Nieuwendam. Brede Kerkepad 6-6a.
Nieuwe Tonge. Hervormde kerk met toren.
Niekerk (gem. Oldekerk). Hervormde kerk.
Noorbeek. St. Brigidakapel.
Nunspeet. Korenmolen „De Duif”.
Nijmegen. Glashuis.
Onderdendam. Huis Waterschap Hunsingo.
Oudelande (Zl.). Hervormde kerk.
Oude Tonge. Hervormde kerk met toren.
Ouderkerk a.d. IJssel. Hervormde kerk.
Oudeschild. Hervormde kerk.
 — Korenmolen „De Traanroeier”.
Oudewater. Korte Havenstraat 3.
Peize. Hervormde kerk.
 — Boerderij naast Hervormde kerk.
Piersonil. Toren Hervormde kerk.
Roermond. Kathedraal: Sacramentsaltaar.
 — Kruisgang Groot Seminarie.
Rossum. Toren Hervormde kerk.
Rijswijk. Hervormde kerk.
Schoonhoven. Lopikerstraat 27.
Sittard. Kritzraedthuis.
Sneek. Waterpoort.
Tiel. Grote Sociëteit.

Tjerkwerd. Babuurstermolen.
Utrecht. Donkere Gaard 13.
 — Donkerstraat 15-19 (Zoudenbalch).
Vaassen. Kasteel de Cannenburch.
Veere. Kade A 17.
 — Warwijksestraat A 113-114.
Venray. St. Petrusmolen.
Vleuten. Hamtoren.
Vorden. Bouwhuis Huize Onstein.
Vreeswijk. Hervormde kerk.
Vrouwenparochie. Vrouwbuurtstermolen.
Waaxens. Poortgebouw.
Wassenaar. Buurtweg 40.
 — Korenmolen Windlust.
Wateringen. Hervormde kerk.
Wemeldinge. Kerkweg 14.
Westbroek (U.) Toren Hervormde kerk.
Westzaan. Raadhuis.
Winterswijk. Boerderij „De Meesterkok”
 (Ratum E 96).
Zaandam. Herbouw in reservaat „Zaanse Schans”
 van panden, afkomstig van: Hoogstraat 41,
 Koog aan de Zaan; Zeilenmakerspad 6, West-
 zaan; Bloemgracht 21, Zaandam; Jagerspad
 1-5, Zaandam; Meester Cornelispad 73, Zaan-
 dam; Noorderkerkstraat 7, Zaandam; Oost-
 zijde 8, Zaandam.
Zaltbommel. Boschstraat 64.
 — Ruitersstraat 18.
Zeelst. Windkorenmolen.
Zeerijp. Hervormde kerk.
Zierikzee. Poststraat 43.
 — Visslop 14-16.
Zuidlaren. Watermolen aan de Groeve.
Zwolle. Koestraat 6-8.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE
DOCUMENTATIE

ALKMAAR

— *Sted. Museum.* Nico Berkhout, Jan Budding,
C. Groenewoud Kramer en Gerard van der
Leeden -27 jan.

AMERSFOORT

— *Zonnehof.* Kinderen van deze eeuw -10 febr.
 — *Museum Flebite.* 150 jaar Cavalerie -15 mei
 — *'t Oude Wevershuys.* Japanse prenten
-1 febr.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Leven en Werken in Neder-
land 1813-1963 -2 febr.
 Kunstenaars in hun ontboezemingen (3 pe-
rioden uit 150 jaar) -7 febr.
 — *Sted. Museum.* Etienne Martin -27 jan.
 Hans Hartung -27 jan.
 Prentenkabinet: eigen collectie
 Matta 17 jan.-1 mrt.
 Schöffner 24 jan.-1 mrt.

- *Museum Fodor*. Amsterdam koopt kunst -20 jan.
- *Tropenmuseum*. Wonen in een wijde wereld -26 mrt.
- *Joods Historisch Museum*. Chanoeka -27 jan.
- *Rijksacademie*. Kunstenaar en model
- *Zoöl. Museum*. Het dier als motief in de Antieke Kunst -1 mrt.
- *Mokum*. Aat Verhoog -7 febr.
- *Santee-Landweer*. Vier eeuwen bouwkunst (foto's) -26 jan.
- *Magd. Sothmann*. Niels Hamel en Han Mes -20 jan.
- *Toneelmuseum*. Toneel in Nederland -20 apr.
- *Galerie 845*. Frank Reyn -31 jan.
- *Metz & Co*. Schilders uit Israël -20 febr.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Beeldhouwkunst in Nederland (1813-1963) -1 mrt.

BLOEMENDAAL

- *Bloemenbeuvel*. Talens' Prijs 1963-1964 -19 jan.

BREDA

- *De Beyerd*. Kunstenaars uit Brabant -16 febr.

DELFT

- *Prinsenhof*. De Hugenoten in Nederland -27 jan.

DEVENTER

- *Muntentoren*. H. A. L. Wichers -27 jan.
- A. G. Gerritsen 1-9 febr.
- Ruimte voor de Jeugd 14-23 febr.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Koper en Brons -1 febr.

EINDHOVEN

- *Van Abbemuseum*. „Wij” foto's van „Magnum” -3 febr.
- Jan van Eijk -15 febr.
- Etienne Martin, beeldhouwwerken 7 febr.-16 mrt.
- *Dinette*. Sjoerd Bijlsma, grafiek 17 jan.-9 febr.

ENSCHDEDE

- *Rijksmuseum Twentbe*. De Heer en Mevrouw Luttge-Deetman 17 jan.-25 febr.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. Gène Eggen -9 febr.
- Collectie Paul Arntzenius (School van Barbizon en Haagse School) vanaf 19 jan.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Kunst uit Thailand -26 jan.
- World Press Photo '63 -27 jan.
- Den Haag-Scheveningen 1813 en het muziekleven rond 1813 -27 jan.
- Sierk Schröder -27 jan.
- *Mus. v. h. Onderwijs*. Delta -1 juni
- *Postmuseum*. Stille Getuigen van een be- wogen tijd -1 mrt.
- *Al-Veka*. Ans Wortel en John Grosman -23 jan.
- *Cojean*. Hetty Kluijtmans -26 jan.
- *Nova-Spectra*. Karel Appel -26 jan.
- *Kunstcentrum*. Wil Bouthoorn -26 jan.
- *ARTA*. Hans Hollenbach en Jacob Zekveld -21 jan.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Jong Egypte Weeft -17 febr.

HAARLEM

- *In 't Goede Uur*. George Rueter -31 jan.
- *Bissch. Museum*. Kerstvoorstellungen uit eigen bezit -26 jan.

HELMOND

- *'t Meybuys*. Theo Kuijpers -27 jan.

HENGELO (O.)

- *Hengelose Kunstzaal*. Beeld-Verhaal (Beeld- houwwerk) -20 jan.

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Prenten uit de series „Mise- rere” en „Passion” van Georges Rouault -3 febr.
- Poppen van Maja Alexander en Saskia Koen- raads 8 febr.-2 mrt.

LAREN

- *Singer Museum*. Schoonheid uit het Nabije Oosten -16 febr.

LEEUWARDEN

- *Princessehof*. Varpu Spronken-Tikanoja en A. Spronken -26 jan.
- *Prinsetún*. Wim van Veen -23 jan.
- Talens' Prijs 1963-1964 23 jan.-9 febr.
- *Fries Museum*. Friesland 1813-1963 -3 febr.

LEIDEN

- *Lakenbal*. Charles Roelofsz -27 jan.
- *Rijksmus. v. Oudheden*. Romeinse mozaïeken uit Tunesië -16 mrt.

MAASTRICHT

- *Dejong-Bergers*. Grafiek van W. J. Rozen-daal -26 jan.
- *Bonnefantennuseum*. Kunst zonder Grenzen

OUDERKERK A/D AMSTEL

- *De Paardenburg*. Johanna Müller-Limburg -2 febr.

RHENEN

- *Streekmuseum*. Kastelen en landgoederen langs de Zuid-Veluwezooom -1 febr.

ROTTERDAM

- *Mus. Boymans-van Beuningen*. Betoverend steekspel (borduurwerk in Engeland ten tijde van Koningin Elizabeth) -19 jan.
- Vier eeuwen Engelse Prentkunst -19 jan.
- Silhouetten in Nederland -17 febr.
- *Hist. Museum*. Kerst-Fototentoonstelling A.F.V. Rotterdam -26 jan.

— *Museum v. Land- en Volkenk.* Wajang en Gamelan en Beelden van Bali -1 juni

— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Schepen en werven te Dordrecht i. d. 19de eeuw -17 febr.

— *Bouwcentrum*. De Hof van Holland -15 mrt.

V.B.O. Werkstukken v. h. afgelopen cursus-jaar -19 jan.

Richard Neutra 27 jan.-23 febr.

— *Gemeente-archief*. Rotterdam herdenkt: 1813-1863-1913-1963 -3 febr.

TILBURG

— *Brabantse Kunststichting*. Jan en Thea Gre-goor 18 jan.-8 febr.

UTRECHT

— *Centraal Museum*. Nederlandse opgravingen in Egypte -17 febr.

— *Utrechtse Kring*. Leo en Maaïke Braat -2 febr.

Epko 8 febr.-1 mrt.

WASSENAAR

— *Heuff*. Jos van den Berg en Hans de Jong -24 jan.

WINTERSWIJK

— *'t Kempken*. Henk van den Essenburg, Ger-hard Heesen, Riek van der Lichte en Henk van der Horst -1 mrt.

MEDEDELINGEN

BOEKAANKONDIGINGEN

MIDDELEEUWSE HUIZEN TE UTRECHT

Bij Martinus Nijhoff te Den Haag is verschenen *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden*, door dr. ir. C. L. Temminck Groll.

De auteur heeft als hoofd van de afdeling Monumentenzorg van de Dienst Publieke Werken te Utrecht veel gelegenheid gehad, de middeleeuwse huizen in die stad of overblijfsels daarvan tijdens restauraties, verbouwingen of slopingen te observeren.

In ieder hoofdstuk volgt na een beschrijving van Utrechtse huizen, de behandeling van voorbeelden uit Nederlandse en vervolgens uit andere Europese steden. In het laatste hoofdstuk worden de karakteristieken met elkaar vergeleken.

Wij hopen te zijner tijd uitvoeriger op deze publikatie te kunnen terugkomen.

Het boek bevat 187 bladzijden, 20 platen buiten de tekst en 150 figuren in de tekst. Prijs ingenaaid f 15.—.

BESCHRYVING DER STADT EN LANDE VAN BREDA

De Algemene Boekencentrale J. J. Couvreur, Papestraat 19a te Den Haag, heeft een facsimile-uitgave op kleiner formaat verzorgd van de in 1744 bij Jacobus van den Kieboom te 's-Gravenhage verschenen *Beschryving der stad en lande van Breda*, door Thomas Ernst van Goor. Ondanks de verkleining tot een formaat van 19 x 13 cm is de tekst van dit belangrijke naslagwerk in deze heruitgave nog behoorlijk leesbaar. Ook van de vele platen zijn reproducties opgenomen. Er ontbreekt niets, behalve de variant torenspits van de Grote Kerk.

Prijs ingenaaid f 6.90.

K.N.O.B.

De wintervergadering van de K.N.O.B. zal worden gehouden op *zaterdag 22 februari* te HAARLEM. In de ochtenduren vindt een bezoek plaats aan de Werkplaats voor Antieke Textiel. De vergadering vangt om 2 uur aan in de grote zaal van het Teylers Museum. Na het huishoudelijk gedeelte houdt prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer een voordracht over de Nederlandse tapijtkunst. Na afloop zullen de deelnemers door het gemeentebestuur van Haarlem ten stadhuize worden ontvangen.

Een programma wordt de leden begin februari toegezonden.

Leden van „De Museumdag” zijn welkom.

CONTRIBUTIE

De penningmeester verzoekt de leden de *contributie* over het jaar 1964 (f 15.— voor leden; f 25.— voor instellingen, enz.; f 10.— voor leden, die tevens lid zijn van „De Museumdag”; f 5.— voor student-leden) nog deze maand over te maken op de postrekening nr. 140380 van de K.N.O.B. te Rotterdam.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen weer banden voor het Bulletin worden vervaardigd. De prijs voor jaargang 1963 zal ongeveer f 3.— bedragen inclusief verzendkosten.

Banden voor eerdere jaargangen van de 6de serie (dus vanaf 1948) kunnen, mits gelijktijdig besteld, worden nageleverd.

Bestellingen kunnen tot 15 februari worden ingezonden aan de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

ADRESWIJZIGING

Met ingang van 15 januari is het adres van het Redactie-secretariaat: p.a. Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591.

Dringend verzoek om brieven, circulaire en drukwerken met opgaven voor de Tentoonstellingsagenda niet naar het Redactie-secretariaat te zenden maar uitsluitend naar het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Korte Vijverberg 7, Den Haag.

VACATURE

UTRECHT, OPENBARE WERKEN

Bij de technische dienst kan worden geplaatst een

ARCHITECT VOOR DE MONUMENTENZORG

Vereist: diploma bouwkundig ingenieur of een gelijkwaardige opleiding.

Geboden wordt: een salariering — afhankelijk van opleiding en ervaring — in een van de schalen:

architect *f* 861.— tot *f* 1128.— p.m.

architect A *f* 1013.— tot *f* 1328.— p.m.

(exclusief huurcompensatie en vacantietoelage)

Aanstelling boven het minimum is mogelijk.

Salarisherziening is in voorbereiding.

Verplaatsingskostenregeling is van toepassing.

De gemeente is aangesloten bij het Instituut ziektekostenvoorziening Ambtenaren.

Een psychologisch onderzoek kan worden verlangd.

Uitvoerige, eigenhandig geschreven sollicitaties met recente pasfoto, zenden aan de Hoofddirecteur van Openbare Werken, Achter Clarenburg 12, Utrecht.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTHE

Peize. De onderzoekingen, binnen het kader der op handen zijnde restauratie van de voorheen aan St. Johannes de Doper toegewijde, Herv. kerk te Peize werden afgesloten. Hoewel men veilig kan veronderstellen, dat het dorp Peize in de 12de eeuw, wellicht reeds in de 11de, een eigen kerk of kapel bezat, dateert de tegenwoordige kerk eerst uit de tweede helft van de 13de eeuw, blijkens de aard van de gebezigde kloostermoppen (29/30 x 14.5/15 x 8/9 cm), doch vooral ook de vorm en geleding der oorspronkelijke vensters, zoals deze onlangs na het plaatselijk afbikken der zijmuren konden worden vastgesteld.

De vraag bleef derhalve bestaan of zich in de ondergrond mogelijk nog sporen van een of meer voorafgaande kerken bevonden, en zo ja, van welke aard deze geweest konden zijn. Voorts zou men gaarne beter zijn ingelicht over de in 1824 vervangen koorsluiting en de in 1624 afgebroken westtoren. Ten slotte stelden enige steekproeven op het kerkhof buiten het bouwwerk de mogelijkheid in het vooruitzicht, nadere gegevens te bekomen over de ouderdom en aanleg van het ganse, enigszins verheven kerkterrein.

Een grote hoeveelheid „flinten”, naast en onder de huidige, uit het jaar 1803 stammende westtoren, op geringe diepte onder het maaiveld blootgelegd, stond ons meteen reeds toe de plattegrond van de in 1624 verdwenen toren te reconstrueren, welke heel wat zwaarder moet zijn geweest dan de tegenwoordige. De zwerfkeien van de onderbouw bleken een onlosmakelijk geheel uit te maken met de keien, welke de kerk zelf schragen, zodat kerk en toren wel tegelijk opgetrokken geweest zullen zijn.

Bij het verwijderen der met talrijke doodsbeenderen vermengde aarde in het oostelijke deel van de kerk kwamen de schamele overblijfselen van het oorspronkelijk koor aan het licht. Dit was smaller dan het kerkschip en

bezat een rechte afsluiting. In de oksels der zijmuren en oostelijke afscheidingen van het kerkschip bevonden zich nog de aanzetten van schalken, welke op koepelgewelven wijzen. In dezelfde beide hoeken bleken de funderingen van twee nevenaltaren bewaard te zijn gebleven, welke — naar men mag aannemen — aan Maria en Jozef gewijd zullen zijn geweest. Sporen van het hoofdaltaar in het midden van het koor waren niet meer voorhanden en zullen zijn opgeruimd bij het aanbrengen van de gemetselde, overwelfde grafkelder — in 1824 vernield en gedicht — voor de familie De Coninck.

Overblijfselen van een of meer oudere kerken konden niet worden vastgesteld. Evenmin gaf het aanwezig zijn van secundair gebezigd bouwmetaal — zoals tufsteen — aanwijzingen in een bepaalde richting, zodat de huidige kerk uitsluitend een of meer houten gebouwen kan hebben opgevolgd, welke sporen zich niet duidelijk genoeg meer in de ondergrond aftekenden om nog waarneembaar te zijn. Wellicht heeft de aard van deze ondergrond het zijne tot deze onleesbaarheid bijgedragen, omdat het kerkterrein reeds voor de bouw van de bakstenen kerk met een donkergekleurde, sterk humeuze, deels met heideplaggen vermengde zandsoort was opgehoogd, welke zich slecht tot het herkennen van houtresten, paalkuilen e.d. leende. Kennelijk is deze aarde onttrokken geweest aan de ringgracht, die eenmaal rondom het kerkhof liep en waarvan het bestaan door het graven van enige coupes ter hoogte van de tegenwoordige kerkhofmuur kon worden aangetoond. In verband met het feit, dat de ondergrond van het kerkterrein van nature reeds hoger ligt dan de omgeving en de indruk wekt de oostelijke uitloper van een natuurlijke zandrug te vormen, zal deze gracht wel niet steeds water hebben bevat en eerder het karakter van een droge gracht hebben vertoond. Voor de aanleg van het kerkterrein schijnt deze plek, van iedere

potscherf gespeend, voorts nimmer bewoond te zijn geweest, doch met heide begroeid, overeenkomstig onze in het verleden gedane waarnemingen tijdens de opgravingen in en om de dorpskerken te Rolde en Sleen. Onzekerheid blijft slechts bestaan op het punt, of deze kerkterreinen eerst werden aangelegd bij de bouw van de eerste godshuizen dan wel daarvoor reeds een bepaalde functie vervulden als oord van samenkomst. Heidense begraafplaatsen dient men er nochtans niet te veronderstellen.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

UTRECHT

Utrecht. Ten gevolge van de afbraak van de huizen Korte Nieuwstraat 1 en 3 en Wed 9 bestond er gelegenheid op enkele punten te graven. Het terrein lag ongeveer 50 m buiten de zuidelijke castellummuur en ongeveer 25 m bewesten de poort. In 1961 hadden proefputten op groter afstand van het castellum (zie *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1961, kol. *124 en *142) geen resultaat opgeleverd. Hoewel op enkele punten de bodem niet door latere bebouwing gestoord bleek te zijn, werden er ook thans geen sporen gevonden van enige bebouwing vóór de stichting van de Paulus-abdij. Voor wat de Romeinse tijd betreft tekenden zich de verschillende perioden ook niet af; er was slechts één dikke laag die in de richting van de poort inderdaad intensiever gebruik verried. Een onderzoek in de onmiddellijke nabijheid van de poort of de weg blijft een desideratum.

Van de Paulus-abdij werden slechts zeer spaarzame resten gevonden, o.a. de noordelijke begrenzing.

J. H. Jongkees (*Archeologisch Instituut, Utrecht*).

— Bij het graven van een put voor de rio-
lering op het Damplein, ter hoogte van nr.
27, werd op een diepte van ongeveer 2 m
onder het straatoppervlak het in zuidelijke
richting dalende profiel van een gracht ge-
constateerd. Ligging en diepte duiden erop dat
het de gracht van het stenen castellum zal
zijn; de gevonden scherven dateren uit de 2de
helft der 2de eeuw.

C. Isings (*Archeologisch Instituut, Utrecht*).

LIMBURG

Echt. Het in *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1963, kol.
*182 vermelde particuliere Romeinse dakpan-
stempel (op een tegulafragment) luidt CEC
(afm. ca. 8 en 26 mm; holle letters, zonder ka-
der; vgl. *C.I.L.* XIII/6, 12708, 2 uit Heer, en P.
Peters in: *De Maasgouw* 42 (1922), blz. 46
v. [= Exc. Rom. II, nr. 49] uit Heerlen-
Mezenbroek). Van dezelfde vindplaats van
Romeinse archeologica („De Kommel”) zijn
afkomstig een fragment van een dakpan (te-
gula) met het stempel CE [·] (holle letters,
in rechthoekig kader, dat 3 cm hoog is en
minstens 5 cm breed is geweest; hoogte der
letters: 2 cm. De tekst moet wellicht aange-
vuld worden tot CEC; vgl. *C.I.L.* XIII/6,
12708,1 [= Exc. Rom. II, nr. 41] uit Huls-
berg) en een viertal benen voorwerpen of
fragmenten daarvan. Een van deze laatste is
6.5 cm lang, terwijl de grootste breedte 1.8
cm bedraagt. Aan één einde is het gedraaid
en geprofileerd; het andere einde is ovaal plat
en van een spits ovale sleuf voorzien.

Een nieuwe archeologische vindplaats is
ontdekt op een terrein vlak ten zuiden van de
Waldfeuchter baan. Daar zijn aan het licht
gekomen stukken van Romeinse dakpannen,
een dolium, een wrijfschaal en ander Romeins
aardewerk, en bovendien een schouderfrag-
ment van een gladwandige, biconische Mero-
vingische pot (op de breuk bleekrood; opper-
vlak donkergrijs), die aan de buitenzijde ver-
sierd is met een radstempel, bestaande uit
twee parallelle rijen van blokjes. Datering: ca.
7de eeuw (determ. J. Ypey).

De bovenvermelde vondsten zijn alle gedaan
door de heer R. Geurts te Echt en onderge-
bracht in het museum aldaar.

J. E. Bogaers (*R.O.B., Amersfoort*).

Elsloo. Het onderzoek naar de overblijfselen
van de bandceramische cultuur ten oosten van
de Koolweg is medio december 1963 afge-
sloten. De resultaten betekenen een belang-
rijke aanvulling van het gedeelte der neder-
zetting die zich ten westen van de Koolweg
bevindt.

De sporen dateren uit de jongere fase der
Bandceramiek. Een tiental meer of minder
volledige huisplattegronden werd blootgelegd.
De lengteassen lopen onderling vrijwel paral-
lel. In de oriëntering van de huizen doet zich
een opvallende afwijking voor van de richting,

die ten westen van de Koolweg geconstateerd werd.

Bij de vorige opgravingen kon de westelijke begrenzing van de nederzetting worden vastgesteld; thans is ook die aan de oostzijde bekend.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

Haalen. Op 9 december 1963 is het onderzoek op de „Melenborg” wegens de ongunstige weersomstandigheden voorlopig stopgezet. Tegen het einde van de eerste fase van de opgraving zijn in het zuidwestelijke gedeelte van het terrein, op perceel 1197, duidelijke sporen aangetroffen van muurwerk uit de Romeinse tijd. Van de vondsten is vermeldenswaard een fragment van een tegel of platte dakpan met een stempel van een particuliere fabriek, nl. [CTE]C (holle letters in een cirkel). Een dergelijk stuk is ook in 1852 op de Melenborg ontdekt, en wel door notaris C. G. H. Guillon; het bevindt zich thans in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (inv.-nr. GL 378).

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Maastricht. Op het grote terrein aan de westelijke zijde van de Stokstraat — waarvan het onderzoek op 20 december 1963 voorlopig beëindigd is — zijn in de kelders van de panden 20 en 22 en ten westen daarvan overblijfselen ontdekt van een Romeins gebouw (D) dat ouder is dan A en B. Onder de naar het oosten gekeerde apsis van de piscina van het badgebouw B en onder de meest westelijke lange muur van gebouw A bevindt zich namelijk een apsis, die naar het westen is gericht. Hierbij sluit zich aan de zuidoostelijke zijde de fundering aan van een rechthoekig vertrek, dat reeds eerder vermeld is en waarvan de bouw dateert uit de tijd na ca. 100 (zie *Nieuws-Bulletin* 1963, kol. *161). Het

ziet er naar uit dat de pas gevonden apsis met de oostelijk daarvan gelegen ruimte verwarmd kon worden door middel van een kanaalhypocaustum.

In de kelder van pand 18 is een gedeelte van de oostelijke apsis van gebouw C (uit de laat-Romeinse tijd) onderzocht.

Door een klein onderzoek in de Stokstraat, vlak ten oosten van pand nr. 14, is thans bewezen dat een Romeinse muur, waarschijnlijk de noordelijke buitenmuur van A, dwars over het tracé van de huidige Stokstraat heeft gelopen (vgl. *Nieuws-Bulletin* 1963, kol. *234).

Van de kleinere vondsten dient vermeld te worden een zilveren munt, die is aangetroffen in vergraven grond. Het betreft volgens het Kon. Penningkabinet een 7de/8ste-eeuwse sceatta met op de voorzijde een kop en op de keerzijde een vaandel (vgl. Ph. Grierson, *Sylloge of Coins on the British Isles*, 1958, pl. 8).

— Op 13 januari 1964 is een begin gemaakt met een opgraving aan de oostelijke zijde van de Stokstraat, in de kelders van pand nr. 47. Hieronder bevinden zich nog resten van het west-oost gerichte, binnenwerks 15.30 bij 30.90 m grote gebouw dat volgens het vermoeden van dr. J. W. H. Goossens een Merovingische kerk zou zijn geweest (zie *De monumenten in de gemeente Maastricht = De Ned. mon. v. Gesch. en Kunst*, V, 1ste stuk, afl. 1, 's-Gravenhage 1926, pl. II en blz. 35-38; vgl. A. Verbeek in: *Bonner Jahrbücher* 158 (1958), blz. 357-371). Het onderzoek gaat met zeer grote moeilijkheden gepaard, vooral omdat de mogelijkheden om te graven maar zeer beperkt zijn. In de n.o. hoek van de n.w. kelder is wellicht de fundering van de meest oostelijke muur van het betreffende gebouw aangetroffen.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

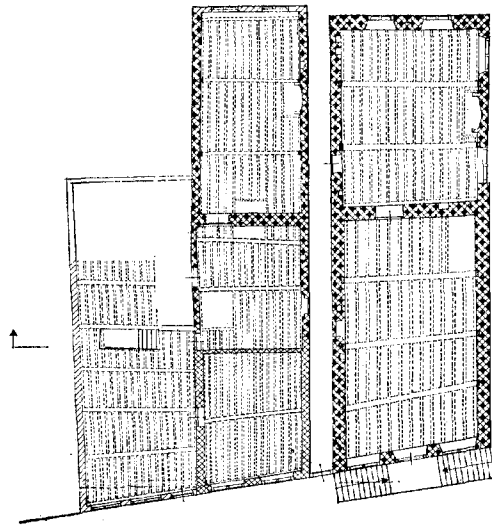
Geertruidenberg, Raadhuis.

Ter voorbereiding van de restauratie is een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis.

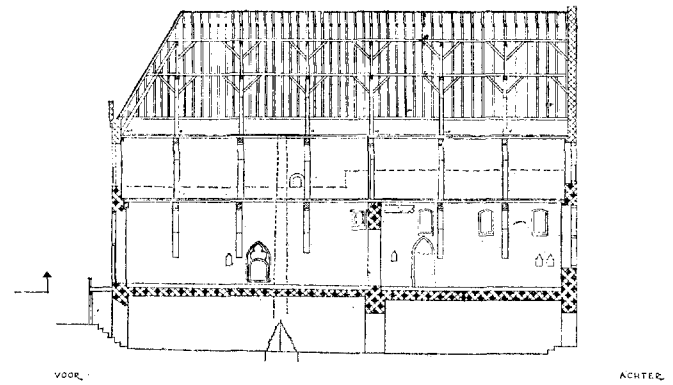
Het complex, dat de laatste jaren als raadhuis in gebruik was, bestaat uit drie afzonderlijke huizen, die ieder hun eigen bouwgeschiedenis

hebben en hierna ook afzonderlijk besproken zullen worden.

Het linkse huis is het eigenlijke stadhuis en was in 1450 reeds als zodanig in gebruik. Het heeft een overwelfde kelder, een hoofdverdieping, waarvan de vloer 2 m boven het straat-

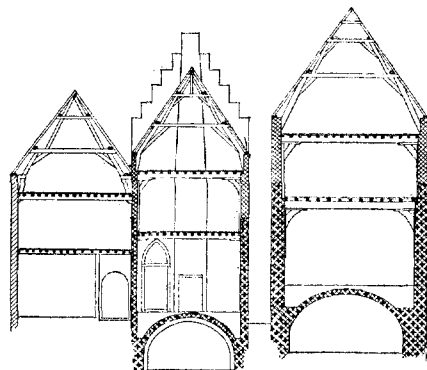
PLATTEGROND HOOFDVERDIEPINGEN

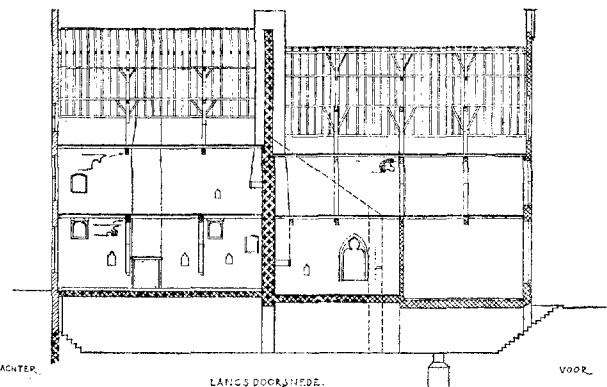
LANGSDOORSNEDEN STADHUIS

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 m
SCHAAL 1 : 100

XV
XVIA
XVIA

TRANSDOORSNEDEN

LANGSDOORSNEDEN

niveau ligt, een bovenverdieping en een zolder. Het gebouw is 7 balkvakken diep. In de kelder en op de hoofdverdieping is een muur tussen het vierde en vijfde vak. Op de bovenverdieping was tot op dezelfde plaats een houten wand. Tot boven de vloer van deze verdieping is het metselwerk opgetrokken in baksteen van $23\frac{3}{4} \times 11 \times 5\frac{1}{2}$ cm; 10 lagen = 66 cm. De bovenzijde daarvan vormt een niet rechte lijn waarboven Dordtse steen van $17\frac{1}{2} \times 8\frac{1}{2} \times 4$ cm (10 lagen = 53 cm) tot onder de muurplaten is toegepast. De beide balklagen bezitten onder de moerbinten sleutelstukken, waarvan de sobere profilering van een vorm is, die in Zeeland en zuidelijk Holland tussen 1520 en 1540 in gebruik kwam. Op beide verdiepingen waren muurstijlen en korbelen. Gebinten, kapsant

en sporen dragen telmerken van een type, dat na 1540 in onbruik raakte. Er is in de kap geen nokgording. Dit element komt juist weer tussen 1520 en 1540 in gebruik. Daar de stadsrekeningen, welke vanaf 1533 bewaard zijn gebleven, nergens in de beginperiode een verbouwing vermelden zal het huidige gebouw omstreeks 1530 tot stand zijn gekomen, wellicht nadat een brand het stadhuis grotendeels had verwoest. In de linker zijmuur, welke grenst aan een steeg, zijn in de achterzaal van de hoofdverdieping namelijk een drietal hooggeplaatste venster- of luikopeningen gevonden, waarvan de detaillering ouder lijkt dan 1530. Datzelfde geldt voor de gebruikte steen en voor de vorm van de gevonden nis in dezelfde muur in de toegangshal. Deze nis, die boven een korfboog onder een

spitsboog een driepas heeft, heeft op vloerniveau een ondiepe bak van Naamse steen met een afvoer naar de steeg. Het zal in de ware zin des woords een gootsteen geweest zijn.

Een stookplaats was er in de beide achterruimten tegen de rechter zijwand. In het voorste gedeelte van de kelder werd een nis met afvoer in de linkerzijmuur gevonden, vermoedelijk ook een stookplaats. De trap was waarschijnlijk rechts voor de deelmuur.

Het dak had reeds oorspronkelijk aan de voorzijde een dakschild, zoals ook blijkt uit een pen-tekening van C. Pronk uit 1729 (Rijksprentenkabinet, Amsterdam) van voor de hierna te noemen verbouwingen in de 18de eeuw. Er was een daktorentje dat in 1551-'52 genoemd wordt en in 1772 en 1879 vernieuwd is. De voorgevel werd bekroond met hangtorentjes op de hoeken en een boogfries, waarboven een gekanteelde borstwering. Deze voorgevel werd na wijziging in 1739 in 1768-'69 vervangen door een nieuwe. Het steenhoutwerk leverde Guiliam Carrier (*Bull. K.N.O.B.* 1960, kol. 145-146). Mogelijk was het ontwerp van de stadhoudelijke architect Philip Willem Schonck, die ook betrokken is geweest bij de bouw van cachotten en een woning achter het stadhuis in 1778 (vr. med. J. H. van Mosselveld). In 1789 werd de rechterzijmuur van de raadzaal (vierschaar) vernieuwd en in 1791 werd daar stucwerk aan plafond en schoorsteen aangebracht. Vermoedelijk in dezelfde tijd werd de bovenbalklaag in de voorste vier vakken vernieuwd.

Aan de andere zijde van de in 1663 overdekte steeg, die reeds in de 16de eeuw de H. Geeststege wordt genoemd, is een pand dat iets langer is dan het stadhuis. Het was de laatste tijd ambts-woning van de burgemeester en werd niet lang geleden over de steeg verbonden met het stadhuis. Van dit pand zijn eigenaars bekend sedert omstreeks 1450, toen het werd aangeduid als „dat huys daer die lombarden in plagen te wonen” (*Archief Nassause Domeinraad*, leenregister 1309-1469 inv. Drossaers 44 fol. lxxxiii). Na 1569 kent men de volledige eigenaarsreeks.

Het huis heeft een overwelfde kelder, een gelijkstraatse en een bovenverdieping en een zolder. Het is zeven balkvakken diep. Er is een doorlopende scheidingmuur tussen het vierde en vijfde vak van de Markt en een dunnere muur op de begane grond tussen tweede en derde vak. Op de verdieping was daar een houten wand. De eerstgenoemde muur wordt in de kel-

der opgevangen en op een boog, bij de dunne muur is slechts een sprong in het keldergewelf.

Het gebouw heeft een vrij ingewikkelde bouwgeschiedenis, zoals kan blijken uit verschillende steenformaten sleutelstukprofielingen en kapconstructies. Hierna volgen de bouwperioden in chronologische volgorde.

Het oudste gedeelte bevindt zich in de vijf achterste balkvakken. De keldermuren zijn opgetrokken in bakstenen van 25/26 x 12 x 6.5 cm; 10 lagen = 73 cm. Het overige werk van dit oudste deel is van baksteen, die 23/24 x 10.5/11 x 5/5.5 cm meet; 10 lagen = 64/65 cm. De achterste drie vakken zullen altijd de huidige hoofdvorm gehad hebben. Aan de noordzijde werd de nog bestaande dwarsmuur bekroond met een trapgevel, die op de hiervoor genoemde tekening uit de 18de eeuw nog zichtbaar is. Hiervoor stond aan de straatzijde een lagere aanbouw met een lessenaarsdak, oplopend naar de juist besproken topgevel. De schuine daklijn is nog zeer duidelijk te volgen in de zijmuur in de steeg. Ongeveer een meter ten zuiden van de dunne scheidingwand tussen het huidige tweede en derde vak van de straat is in deze zijmuur en in het keldergewelf een bouwnaad te zien. Zelfs is op de begane grond op die plaats een duimsteentje zichtbaar, dat vermoedelijk wijst op een deur in de verdwenen buitenmuur, toegang gevende tot een binnenplaatsje aan de straatzijde.

Het achterhuis heeft beneden een houtskelet met sleutelstukken, die laat-14de of een vroeg-15de eeuws kunnen zijn. De muurstijlen rusten op draagstenen van Doornikse steen. Boven is het skelet gewijzigd. In het voorhuis onder het lessenaarsdak zijn geen muurstijlen zichtbaar. Wellicht lag de oude balklaag hier in de andere richting. Een stookplaats was in deze fase in het achterste deel op de begane grond in het middenvak tegen de steeg en op de bovenverdieping tegen de voorste topgevel. De hoog geplaatste vensters in de steegwand zijn van soortgelijke vorm als in het stadhuis. Ook bevindt zich in de steegwand van het voorhuis een rest van een nis van ongeveer gelijke vorm als de „gootsteen” in de hal van het stadhuis. De doorgang tussen het voorhuis en achterzaal heeft een spitsboognis aan de voorzijde en is aan de andere kant voorzien van een segmentboog.

Het open gedeelte tussen de straat en het oudere gebouw werd later volgebouwd, waar het oude voorhuis in het nieuwe gedeelte werd opgenomen. De keldermuren en de zijmuur van de begane grond zijn opgetrokken van sloop-

materiaal. Keldergewelf en de andere muren zijn van Dordtse steen (17.5 x 8.5 x 4 cm; 10 lagen = 51 cm). De bovenverdieping bezit nog gedeeltelijk het oorspronkelijke houtskelet en de kap is nog compleet, met nokgording en gehakte telmerken. Alles wijst op een bouwtijd omstreeks 1540. De voorgevel is, afgezien van gewijzigde vensters nog in de laat-middeleeuwse toestand met overhoekse pinakels en speklagen. In de steeg is onder de goot een gemetselde mui-zentand. Een stookplaats werd gemaakt tegen de oude topgevel. Een trap was tegen de oostmuur in het derde vak van voren. In de kelder van het voorste deel is een gedichte lichtopening aan de oostzijde, hetgeen er op wijst, dat het aangrenzende terrein aanvankelijk onbebouwd was. Het ondiepe pand, dat daar later werd opgetrokken zal na 1632 zijn gebouwd, toen het terrein aan dezelfde eigenaar kwam als het aangrenzende huis. Met genoemde bouwtijd is ook in overeenstemming het feit, dat voor balken en dak overal grenehout is toegepast terwijl ook de zeer eenvoudige balkconsoles op deze bouwtijd wijzen. Er schijnt daarvoor reeds op deze plaats een 16de eeuws huis te hebben gestaan (vr. med. J. H. van Mosselveld).

In de benedenruimte van het omstreeks 1540

gebouwde deel zijn de muren geheel voorzien van beschilderingen, die Bijbelse taferelen weer-geven. Een systematisch onderzoek daarnaar is nog niet ingesteld.

De bovenbalklaag en de kap van het oude achterhuis schijnen tegen het einde van de 16de eeuw vernieuwd te zijn, zoals blijkt uit de renaissance-balkconsoles en de telmerken op de kapsanten. Naast het rookkanaal van de benedenschouw werd toen een stookplaats op de verdieping gemaakt, ter vervanging van de oude tegen de topgevel. In de benedenste balklaag bracht men tussenbalken aan.

In de tweede helft van de 18de eeuw zijn in het huis enige elementen met rococo-versiering opgenomen, doch belangrijke verbouwingen kwamen niet meer tot stand. Onder het onbelangrijke achterhuis van het na 1632 gebouwde pand is een keldertje, dat uit de naastgelegen grote kelder bereikbaar is. Mogelijk is het oorspronkelijk een waterput. Potloodopschriften op de wand ervan bewaren de herinnering aan de laatste bewogen periode uit de geschiedenis van ons land. Bij de beschietingen in 1944 liep het complex enige schade op, die tijdens de komende restauratie mede hersteld zal worden.

H. JANSE

MUSEUM-NIEUWS

Wonen in de Wijde Wereld.

Deze tentoonstelling van de „Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee” in het Koninklijk Instituut voor de Tropen te Amsterdam, die op 20 december 1963 door Zijne Excellentie drs. L. J. M. van de Laar, Staatssecretaris voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, geopend werd en die tot 16 maart 1964 duurt, tracht een beeld te geven van de voorwerpen, documenten enz. die karakteristiek zijn voor de Nederlanders die in de vestigingen overzee leefden en woonden. Men heeft zich op deze tentoonstelling vooral beperkt tot alles wat tot de woning en het dagelijkse leven behoorde.

Het eigenaardige van deze bijzondere kant van onze cultuurhistorie is dat hij een mengmoes laat zien van de overgeleverde invloeden van het vaderland en de eisen gesteld door het nieuwe woongebied, eisen die een gevolg waren van het klimaat, van het aanwezige materiaal en van de beschikbare handwerkslieden (kunste-

naars). Er vormde zich veelal een eigen stijltraditie, die in Indonesië o.a. sterk beïnvloed is door de bewonderde cultuur van de inheemse bevolking, zomede door de Chinese traditie.

Al naar gelang de vestiging in een meer permanente overging en men zich geleidelijk begon thuis te voelen in het nieuwe gebied, werd de behuizing minder primitief en meer geraffineerd en geperfectioneerd.

Zo geeft Nieuw-Nederland in verhouding tot Indonesië maar weinig aanleiding tot een afwijkend of zelfstandig beeld, omdat eerstgenoemde vestiging slechts voor een vijftigtal jaren in handen van de Compagnie is geweest. Ook lokale beperkingen van handel door de Compagnie hebben hun invloed op de culturele ontwikkeling van een bepaald gewest gehad.

Het eerste deel van de tentoonstelling heeft betrekking op de zeevaart naar de vreemde gewesten; het geeft de hulpmiddelen die men voor de navigatie nodig had en de gebruiksvoorwerpen aan boord. Daarna volgen Oost-Indië in de

zeventiende eeuw en de andere nederzettingen van de Compagnie aan de kusten van Pakistan, Ceylon en India: Malabar, Bengalen, Coromandel enz., vervolgens Brazilië, „Nieuw-Nederland” in Noord-Amerika, de vestigingen in West-Afrika, het Oost Indië van de 18de eeuw en, wat schrijver dezes het meest interesseert, de Nederlandse kolonie aan de Kaap De Goede Hoop; tenslotte de vestigingen op Formosa, Deshima en onze kolonies in de West en het Indonesië van de 19de eeuw.

Het is natuurlijk verbazend moeilijk de nodige voorwerpen en vooral ook het meubilair voor een tentoonstelling als deze bijeen te brengen. Hiervan waren de inrichters zich dan ook pijnlijk bewust. Daarbij werd de voorbereiding ernstig in de wielen gereden door het overlijden van een harer organisatoren, waaraan misschien mag worden toegeschreven dat geen buitenlands materiaal voor de gelegenheid geleend is. De „geflatteerde” voorstelling van het dagelijks leven, waarvan de catalogus spreekt, kan op den duur leiden tot een vollediger weergave door, zoals o.a. in het voorbericht gezegd wordt, te streven naar meer algemene bekendmaking van de doelstellingen van de Stichting, maar ook door contact te zoeken met de vele musea in de voormalige wingewesten. De terugkerende kolonisten en anderen, die de Nederlandse verzamelingen van dit materiaal opbouwden, hebben vanzelfsprekend slechts de mooiste en belangrijkste voorwerpen, documenten en meubels meegenomen, zodat de Stichting voor het alledaagse materiaal niet zonder de hulp van buitenlandse instanties zal kunnen werken. Geheel verloren gegaan is dit materiaal zeker niet, zoals o.a. blijkt uit de alleraardigste verzameling in het museum in de oude Drosdy van Swellendam in Zuid-Afrika.

Aangezien de koloniale periode voor Nederland tot het verleden behoort, is het misschien ook wenselijk dat het materiaal der laatste tientallen jaren van deze eeuw niet verwaarloosd wordt. Juist het familiefoto-materiaal kan hier op een goedkope manier goede diensten bewijzen.

Moeilijker wordt dit als men verder teruggaat. Het is maar zelden voorgekomen dat een kunstenaar de eerste expedities vergezelde, zoals dit met de reis van Johan Maurits van Nassau naar Brazilië het geval was. Meestal zijn wij aangezien op min of meer onbeholpen afbeeldingen — toch valt het mee wat men ten deze heeft bijeengebracht. De groeiende rijkdom maakte het

mogelijk betere krachten in te schakelen. Ook wist men heel vaak gebruik te maken van de (wisselende) bekwaamheden van de in het land aanwezige kunstenaars. Misschien is het daarom, dat de tentoonstelling hier en daar een wat rommelige indruk maakt, een mengelmoes van hoogst artistieke, van onbeholpen voorwerpen en van met weinig ontwikkelde (koloniale) smaak tot stand gekomen voorwerpen. Het doel van de tentoonstelling is natuurlijk niet in de eerste plaats om ons esthetisch genot te bezorgen, maar ons een beeld te geven van het dagelijks leven van de kolonisten. Tot de reconstructie daarvan heeft men een belangrijke hoeveelheid materiaal bijeengebracht. Uit mijn ervaring in Zuid-Afrika weet ik hoe men o.a. in het „Africana Museum” te Johannesburg tracht een beeld van het leven van de kolonisten en Voortrekkers voor het nageslacht te bewaren en hoe moeilijk het blijkt te zijn het gewone dagelijkse huiselijk bestaan te laten herleven. Dit betreft vooral gemakkelijk verslijtbare materialen, zoals kleding, aardewerk enz.

Men heeft zich moeten beperken, deels door de beschikbare tentoonstellingsruimte en deels door de vele facetten die alleen al de wooncultuur vertoont. Een overzicht van hoe dezelfde behoefte aanleiding was tot verschillende uitingen in de verschillende vestigingen — een vergelijking dus die men graag tussen de verschillende culturen zou willen trekken — is bijna niet mogelijk, hoewel de bezoeker dit misschien naar aanleiding van de indeling in gewesten wel verwacht! Zelfs het onderwerp „milieu”, waarop men kennelijk de nadruk heeft willen leggen, moest beknot worden: binnenhuis-diorama's, in welke vorm ook, zijn er niet, en voor een indruk van het geheel der behuizingen is men aangevozen op enkele schilderijen en prenten.

Belangrijk in dit verband zijn de inzichtgevend en overzichtelijke inleidingen voorin en bij elk hoofdstuk van de tentoonstellingscatalogus, die de hoofdpunten van de verspreiding en ontwikkeling schetsen. Een klein puntje in verband met de ontwikkeling van de Kaapse bouwstijlen viel op, namelijk dat hier op een Duitse Barokinvloed gewezen wordt. Schrijver dezes, zelf een enthousiast bewonderaar van deze bouwstijl, heeft tot nu toe geen onomstotelijk bewijs kunnen vinden voor deze invloed, alhoewel er in de literatuur over dit onderwerp wel naar verwezen wordt. *

In deze tijd, waarin geen tentoonstelling volledig geacht wordt zonder een omvangrijke be-

geleidende catalogus, waarvan de prijs dikwijls tienmaal de toegangsprijs bedraagt, moeten de organisatoren gelukkigewest worden met hun streven om de kosten daarvan tot een minimum te beperken en om toch een bruikbaar en fraai geïllustreerd boekwerkje te doen verschijnen, en wel zonder dat belangrijke gegevens daardoor moesten vervallen. Men vraagt zich overigens langzamerhand wel af, of het, gezien de kosten voor de gemiddelde belangstellende, wenselijk is voor de bezichtiging van een tentoonstelling de aanschaf van een kostbare handleiding min of meer verplicht te stellen. Zonder direct in lange onderschriften bij de geëxposeerde voorwerpen te vervallen is hier een middenweg toch wel mogelijk!

Overigens sluit ik mij gaarne aan bij de wens van deze Stichting, dat de tentoonstelling de widest mogelijke bekendheid zal geven aan haar doelstellingen, die in alle opzichten de moeite van onze aandacht waard zijn en die zeker niet zonder een ieders daadwerkelijke hulp verwezenlijkt zullen kunnen worden.

E. P. ENGEL

* Reeds in het *Bouwkundig Weekblad*, 67 (1949), blz. 523, wees ir. R. Meischke op een mogelijke Duitse invloed, die in 1963 ook verder onderzocht is door J. van der Meulen (diss.: *Die europäische Grundlage der Kolonialarchitektur am Kap der Guten Hoffnung*. Marburg 1962). Geen van beiden echter leverde een overtuigend bewijs! Deze twee belangrijke bronnen worden niet in de litteratuurlijst van de tentoonstellingscatalogus vermeld.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE
DOCUMENTATIE

- ALMELO
— *Stadhuis*. Roel Smit -1 apr.
- AMERSFOORT
— *Zonnehof*. Leven en lezen — vroeger — nu — straks 19 febr.-16 mrt
— *Museum Flebite*. 150 jaar Cavallerie -15 mei
- AMSTELVEEN
— *Aemstelle*. Schilderijen van Jan van Herwijnen en grafiek van Jan v. d. Zee -2 mrt
- AMSTERDAM
— *Rijksmuseum*. Leven en werken in Nederland, 1813-1963 -17 febr.
— *Sted. Museum*. Matta -2 mrt
R. Hoflehner, sculptures -3 mrt
Henri Michaux -23 mrt
Nieuwjaarswensen 1964 -2 mrt
Prentenkabinet: eigen collectie
— *Fodor*. Appel, Lataster en Benner -9 mrt
— *Tropenmuseum*. Wonen in een wijde Wereld -16 mrt
— *Zoöl. Museum*. Het Dier als motief in de Antieke Kunst -1 mrt
- *M. L. de Boer*. Ruth Levin -26 febr.
— *Mokum*. Jan de Lecuw -27 febr.
Van Leusden 28 febr.-20 mrt
— *Th. Ruiter's Gijsbertbal*. Jac. Thijmen „Demik”, jubileumexp.
— *Santée-Landweer*. Tonny Buitendijk -21 febr.
— *Toneelmuseum*. Toneel in Nederland -20 apr.
— *Galerie 845*. Werken van Lucassen -29 febr.
- ARNHEM
— *Gemeentemuseum*. Beeldhouwkunst in Nederland (1813-1963) -1 mrt
— *Openluchtmuseum*. Feest en Vermaak -1 apr.
- BERGEN
— *Kranenburgh*. Alkmaars Kunstbezit (alleen de weekends geopend) -1 mrt
- BILTHOVEN
— *De Kuyl*. E. Caspers -23 febr.
- BLOEMENDAAL
— *Bloemenheuvel*. Dirk Breed 8-30 mrt

DEVENTER

- *Muntentoren*. Ruimte voor de Jeugd
-23 febr.

DORDRECHT

- *Dordrecht's Museum*. Koper en brons -1 mrt

EINDHOVEN

- *Van Abbemuseum*. Etienne Martin, beeldhouwer
-16 mrt
Nicolas Schöffer, bewegende constructies
13 mrt-20 apr.
— *Krabbedans*. Lukas Smits -22 febr.

ENKHUIZEN

- *Drommedaris*. Meinte Walta en reisschetsen van Max van Rooy
-29 febr.

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twenthe*. De Heer en Mevrouw Luttge-Deetman
-25 febr.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. Collectie Paul Arntzenius (school Barbizon en Haagse school)
Talens Prijs 1963-1964 -2 mrt

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeente-Museum*. Theo Ortman -1 mrt
Ans Wortel -17 febr.
Nederlands Goud 1 mrt
Co Westerik, overzichtstentoonst. -9 mrt
Herdenkingstentoonst. J. J. P. Oud -8 mrt
M. S. Feuerstein 6 mrt-13 apr.
Prentenkabinet: Ina Hoof -29 febr.
— *Panorama Mesdag*. Blans, Bonies, van Goudzwaard en Joh. de Haan -24 febr.
Hein Stolle en J. Budde 29 febr.-16 mrt
— *Haagsche Kunstkring*. Werk van leden
-21 febr.
— *Museum v. h. Onderwijs*. Delta -1 apr.
— *Postmuseum*. Stille getuigen van een bewogen tijd
-1 mrt
— *Al-Veka*. Harry Kamoen -29 febr.
— *Boekh. van Stockum*. Paul Citroen -22 febr.

GRONINGEN

- *Passage Internationaal*. Wim van Oostrom
-20 febr.

HAARLEM

- *In 't Goede Uur*. Hans Mulder -29 febr.
— *Vishal*. Hedendaagse Engelse typografie en boeken

HELMOND

- *'t Meyhuis*. Jack Harden -24 febr.

HENGELO (O.)

- *Hengelose Kunstz.* Jong Egypte weeft
22 febr.-16 mrt

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Poppen van Maja Alexander en Saskia Koenraads
-2 mrt
— *Kantine de Jong*. Van Genk's fantastische werkelijkheid
-18 mrt

LAREN

- *Hamdorf*. August LeGras -2 mrt

LEIDEN

- *Lakenhal*. J. H. Kuiper -2 mrt
De realistische stroming in België van de 19de eeuw tot heden
-9 mrt
— *Rijksmuseum v. Oudheden*. Romeinse mozaïeken uit Tunesië
-16 mrt
— *Kunstcentrum*. Steven Kwint en Jos van Kessel
-24 febr.

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum*. Amsterdamse Werk-gemeenschap
-2 mrt

ROTTERDAM

- *Mus. Boymans van Beuningen*. Kurt Schwitters
-4 mrt
— *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Oceanie, mythen en magie
-1 sept.
Wayang, Gamelan, Beelden van Bali -1 juni
Afrikaanse muziekinstrumenten
— *Bouwcentrum*. Woning 1975, ideeën nu.
Richard Neutra -23 febr.
De Hof van Holland -15 mrt
— *'t Venster*. Hans Hollenbach en Jacob Zekveld
-21 febr.
Ans Wortel en Johan Grosman
vanaf 23 febr.
— *Rotterd. Kunstkring-Witte de Withstr.*
Mathieu Ficheroux -9 mrt

SCHIEDAM

- *Sted. Museum*. Epos in d-groot, Rien van de Brink, tekeningen en schilderijen en Pierre van der Voort, gedichten
-23 febr.
Kees Okx, grafiek
-15 mrt

UTRECHT

— *Utrechtse Kring*. Epko -1 mrt
 Japanse grafiek (coll. W. H. de Roos)
 7-29 mrt

hard Heesen, Riek van der Lichte, Henk van
 der Horst -1 mrt

IJMUIDEN/OOST

WINTERSWIJK

— *'t Kempken*. Henk van den Essenburg, Ger-

— *Felison*. Gert Wijmans, Lysander Apol, Hans
 Beste, Leo Dooper en Jef Koning -23 febr.

DE MUSEUMDAG

Door onvoorziene omstandigheden van technische aard is het niet mogelijk geweest het verslag van de tweede Museumdag 1963, op 10 december gehouden in het Mauritshuis te Den Haag, nog in dit Nieuwsbulletin op te nemen. Dit verslag zal nu worden geplaatst in het Nieuwsbulletin dat medio april a.s. zal verschijnen gelijktijdig met de tweede aflevering van het Bulletin.

DE WERKPLAATS TOT HERSTEL VAN ANTIEKE TEXTIEL IN HAARLEM

DOOR

IR. J. D. BERDENIS VAN BERLEKOM *

Het bedrijf is een vóór-oorlogs oorlogskindje. Zijn geschiedenis begon in 1939, toen de Rijksinspectie van Kunstbescherming er toe overging onze kunstschat in veiligheid te brengen. De musea werden ontruimd; de Sint Pietersberg was schuilkamer nummer een. Maar het was niet alléén de Sint Pietersberg, die tot schuilkamer diende en het waren niet alleen de musea, die om veilige schuilplaatsen vroegen. De weinige wandtapijten, die sommige onzer oude openbare gebouwen nog sierden, die daar eeuwen hingen zonder aandacht te vragen, werden ditmaal niet vergeten en de opdracht om deze tapijten van hun wanden af te nemen, leidde tot een vrese-lijke ontdekking: vele, uiterlijk nog vrij gave, exemplaren bleken in desolate staat te verkeren, de zijde was deels vergaan tot een onsamenhangend poeder dat hoofdzakelijk nog door vuil in het tapijt werd vastgehouden; men vroeg zich af of het nog wel zinvol was deze tapijten op te bergen!

Mejuffrouw dr. G. T. van Ysselsteyn, in deze om advies gevraagd, kon slechts op de restauratiemogelijkheid in buitenlandse tapijtweverijen wijzen, doch waar deze weverijen geen speciale restauratiebedrijven waren en opzending naar het buitenland toen ter tijd bovendien onaanvaardbaar was, werd aan mejuffrouw Van Ysselsteyn gevraagd of zij de restauratie zelf ter hand durfde te nemen. Wie haar kent, kent ook haar antwoord!

Aldus begon in de zomer van 1940 een heel klein bedrijfje van zegge vier man aan de restauratie van het tien meter lange wandtapijt uit het stadhuis van Haarlem „De val van Damiate”. Het leegstaande Frans Halsmuseum bood hun

een geschikt onderdak. Veel kijk op de omvang van het begonnen werk had dit kleine gezelschap niet (het zou tot 1947 duren, voor de arbeid voltooid zou zijn!) en de oorlogsomstandigheden maakten het extra moeilijk de juiste materialen en kleurstoffen te verkrijgen (er zijn zelfs zijde-rupsen gekweekt om zijde te winnen!).

Misschien is de onvermijdelijke noodzaak tot extra inspanning ook een zegen geweest. Zeker is, dat de grote verdienste van deze eerste werkers de zelfkritiek was, waarmee zij hun resultaten bezien hebben. Zij hebben de moed gehad te erkennen, dat hun werk — ondanks alle inspanning — niet gelijkwaardig was aan het werk der oude wevers en daardoor de mogelijkheid geopend heel langzaam door te dringen in de verloren gegane geheimen van een verfijnd, oud ambacht. En het is deze bijzondere verdienste, die onze werkplaats haar unieke plaats voor de restauratie van oude textiel gegeven heeft.

Na de oorlog waren het vooral de steden Nijmegen en Maastricht, voor wie grote restauratie-opdrachten werden uitgevoerd. Voor Nijmegen: een tapijtserie: „Metamorphosen van Ovidius”, daterend van ± 1640 en geweven bij Michel Wouters te Antwerpen, een serie „Verdures” van 1665, geweven door Maximiliaan van der Gucht te Delft en een Aeneas-serie van het einde der 17de eeuw, geweven naar ontwerp van Giovanni Romanelli door Michel Wouters te Antwerpen.

Voor Maastricht werd de bijzonder kostbare, kleurige, veel zijde bevattende (en daardoor zéér bewerkelijke) Mozes-serie gerestaureerd, een serie, die in 1735 bij Jean François van der Borcht te Brussel geweven werd. Daarnaast een serie „Verdures” van 1705 en een Oudenaerden-serie van 1735.

Het bedrijf, dat het Frans Halsmuseum na de oorlog moest ontruimen, vond onderdak in een vleugel van een oude school aan het Leidse Plein

* Inleiding uitgesproken tijdens het bezoek van de leden der K.N.O.B. aan de Werkplaats op zaterdag 22 februari.

te Haarlem — in echte schoollokalen met kale, planken vloeren, slechte verlichting en grote, met kolen gestookte kachels. In 1962 werd de school gesloten en werd het gebouw nagenoeg geheel voor ons bedrijf ingericht en gemoderniseerd, waardoor wij thans in staat zijn onze taak op een breder vlak naar behoren te vervullen.

Nog steeds neemt de restauratie van wandtapijten in ons bedrijf de belangrijkste plaats in.

Acht mensen zullen drie jaar lang gearbeid hebben aan de restauratie van de „Otterjacht”, als dit uit \pm 1450 daterend, elf meter lange en ruim vier meter hoge wandtapijt van het Victoria & Albert Museum te Londen voltooid zal zijn. Het is het derde, in onze werkplaats geresatureerde, tapijt van een serie van vier enorme jachtaferelen, die de Britse Staat als onderdeel van te betalen successierechten overnam uit het bezit van de hertogen van Devonshire.

Ook zal jaren lang gearbeid dienen te worden aan de serie „overwinning der Zeeuwen op de Spanjaarden”, een zeeslagen-serie, die aan het einde van de 16de eeuw door de Provinciale Staten van Zeeland besteld werd en dáárom van zo groot historisch belang is, omdat het een slechts éénmaal geweven serie is, speciaal vervaardigd voor bekleding van de Staten-Zaal in de Abdij te Middelburg.

Verreweg de meeste tapijten toch zijn herhaaldelijk geweven; de zogenaamde cartons (dat zijn de veelal door beroemde cartonniërs vervaardigde schilderijen op ware grootte, waarnaar de tapijten geweven werden) waren het bedrijfskapitaal der oude weverijen. Deze cartons vormden het kostbare „stalenboek” waaruit de rijke adel het behang voor haar kastelen kon uitzoeken en dat wel in vele kwaliteiten: grof of fijn geweven, uitsluitend uit wol of met veel of weinig zijde of zelfs — als het héél duur moest zijn — met gouddraad verlucht. De Zeeuwse zeeslagen zijn ontworpen door Hendrik Cornelisz. Vroom en bij Jan de Maecht te Middelburg geweven, behalve het eerst geleverde, dat in 1595 bij Spierinck te Delft geweven werd. Het carton voor het „schoorsteenstuk”, Willem de Zwijger voorstellend met de wapens der Zeeuwse steden, werd door Karel van Mander, de bekende schrijver van het Schildersboek vervaardigd. Dit werd als sluitstuk het laatst afgeleverd, en wel in 1603.

Tenslotte: de raadzaal van het stadhuis in 's-Hertogenbosch, de enige raadzaal in ons land, die rondom met wandtapijten bespannen is. Mogen deze verdures als tapijt minder belangwekkend zijn dan de vorengenoemde, hun functio-

nele taak als ideale, stijlvolle wandbekleding met zeldzame acoustische eigenschappen, maakt hun behoud voor deze waardige raadzaal even noodzakelijk. Ook met deze restauratie zullen nog jaren gemoeid zijn.

Het voorafgaande geeft slechts een blik op de grootste restauratie-opdrachten. Van de andere werkzaamheden aan wandtapijten wil ik alleen de order van de gemeente Nijmegen noemen tot het weven van een nieuw wandtapijt naar ontwerp van Jean Lurçat, bestemd voor de nieuwe Nijmeegse schouwburg. Het stelt een groots vuurwerk voor tegen zwarte achtergrond; het zal in de zomer van 1964 gereed komen.

Thans wil ik nog even Uw aandacht vragen voor onze afdeling „conserveringen”, waarvan ik in de naaste toekomst een belangrijke ontwikkeling verwacht.

Jarenlang liggen op tal van plaatsen in ons land oude textielproducten bewaard, te teer om aan te raken, onbruikbaar voor expositie, maar niettemin met grote zorg opgeborgen uit respect voor hun historische getuigenis. En nu mejuffrouw dr J. E. Leene, lector aan de Technische Hogeschool te Delft tezamen met ir J. Lodewijks, thans directeur van het „Rijkslaboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap” te Amsterdam, een bruikbare techniek ontwikkeld heeft om deze oude weefsels door impregneren met een kunstthars-oplossing of op plakken op een dun, doorzichtig weefsel voldoende samenhang te geven om weer gehanteerd te worden, nu heeft zich voor ons bedrijf een nieuw, belangwekkend terrein geopend. Tientallen vlaggen en vaandels van het Legermuseum te Leiden zijn reeds uit hun grafkisten herrezen; talloze andere zullen volgen. Oude Chinese doeken, kerkelijke gewaden, een mantelfragment van Hugo de Groot zijn of worden behandeld; voor oude costuums opent zich een nieuw perspectief.

Helaas zijn de arbeidsvoorwaarden, die wij onze werkers kunnen bieden zodanig, dat wij de bekwame mensen, die wij zozeer behoeven, niet kunnen aantrekken. Doch dank zij onze algemene welvaart, dank zij de stijgende belangstelling voor oude kunstnijverheid en historie als tegenhanger tegen de huidige mechanisatie, dank zij ook de stichting van bovengenoemd laboratorium, dat gratis adviezen geeft inzake het instandhouden van oude kunstvoorwerpen, kan ik het mij slecht indenken, dat het onze werkplaats op den duur aan de nodige steun zou ontbreken en dat zij haar poorten wegens personeelgebrek zou moeten sluiten.

BONDS-NIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND, GEHOUDEN OP ZATERDAG 22 FEBRUARI 1964, DES MIDDAGS TE 2 UUR, IN TEYLERS MUSEUM TE HAARLEM

Volgens de presentielijst zijn 99 leden en introducés aanwezig. De voorzitter, DR. W. C. BRAAT, opent de vergadering en dankt het bestuur van Teylers Stichting dat het deze interessante 19de eeuwse zaal beschikbaar heeft willen stellen. Spreker deelt mede dat de Universiteit van Caen (Frankrijk) de heer J. G. N. RENAUD, lid van de commissie van redactie voor het Bulletin en de leden van de Bond welbekend als auteur en spreker over castellologische onderwerpen, op 21 februari j.l. met de waardigheid van eredoctor heeft bekleed. Hij stelt voor dr. Renaud met deze onderscheiding een schriftelijke gelukwens te zenden; de vergadering betuigt door middel van een hartelijk applaus hiermede haar instemming.

De *notulen* van de op 21 juni 1963 te Enschede gehouden algemene ledenvergadering (afgedrukt in het *Nieuwsbulletin* van 15 augustus 1963, kolom *141 e.v.) worden ongewijzigd gearresteerd. Bij de *ingekomen stukken* deelt de secretaris mede dat de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen bij beschikking van 20 november 1963 de Bond een bedrag van f 9245.— heeft toegekend als tegemoetkoming in de kosten van de exploitatie van het Bulletin over het jaar 1962. Het lid DR. J. H. A. RINGELING heeft in een aan het bestuur gerichte brief zijn ongerustheid uitgesproken over een bericht in de pers, dat Burgemeester en Wethouders van Alkmaar de raad binnenkort een voorstel zullen doen tot demping van het Lutтик Ouddorp te besluiten, omdat herstel van de jarenlang verwaarloosde kademuren en bruggen van deze gracht de draagkracht van de gemeentelijke financiën te boven zou gaan. De heer Ringeling vreest dat aldus, zij het op andere overwegingen, toch tot demping van Alkmaars schilderachtigste gracht zal worden overgegaan, nadat enige jaren geleden het rigoureuze dempings- en saneringsplan dank zij felle protesten, waaronder ook van de K.N.O.B., door de gemeenteraad is afgewezen. De voorzitter stelt de vraag, of de Rijksdienst voor de Monumentenzorg op de hoogte is van deze nieuwe bedreiging van het Lutтик Ouddorp. MR. R. HOTKE antwoordt dat ook hij hiervan uit berichten in de pers heeft kennis

genomen; naar zijn mening kan hier niet van een canard worden gesproken, zodat het zeker zinvol zou zijn indien de Bond door middel van een rekest aan de gemeenteraad van Alkmaar van zijn ongerustheid blijk geeft. De heer G. VAN DER MARK merkt op dat B. en W. van Alkmaar zich blijkbaar op financiële gronden genoopt voelen, de raad tot demping te adviseren. Het is inderdaad mogelijk dat demping minder kostbaar zal zijn dan restauratie van de kademuren, ook al omdat bij demping met een enkele centrale riolering kan worden volstaan. Ook de winst aan parkeerruimte kan een argument voor demping zijn. Op voorstel van de voorzitter besluit de vergadering een beroep op de gemeenteraad van Alkmaar te doen, niet tot demping van het Lutтик Ouddorp te besluiten.

Architect H. KORSWAGEN pleit er in een aan het bestuur gerichte brief voor, contact op te nemen met de Stichting Openbaar Kunstbezit, teneinde haar te bewegen in de bekende radio-uitzendingen ook aan de oude bouwkunst aandacht te schenken. De voorzitter antwoordt dat een en ander in het bestuur zal worden bekeken. PROF. TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER wil toch even het belang onderstrepen, dat gelegen is in de pogingen, het grote publiek voor de bouwkunst te interesseren.

De voorzitter doet vervolgens enkele mededelingen over het voorlopige programma voor de zomervergadering, welke op 19 juni a.s. zal worden gehouden. Het ligt in de bedoeling die middag een bezoek te brengen aan Lissewege en Damme in Vlaanderen. De vergadering zal plaats vinden in het stadhuis van Sluis. Zaterdag 20 juni is gereserveerd voor een grote excursie, waarbij de Vlaamse stad Veurne, Hondskoote en St. Winoksbergen in Frans-Vlaanderen en het kasteel van Male bij Brugge bezocht zullen worden. De vergadering kan zich met dit programma verenigen, doch DRS. R. C. HEKKER waarschuwt tegen overlading, omdat de afstanden vrij groot zijn.

In de op 21 juni 1963 te Enschede gehouden algemene ledenvergadering was besloten de benoeming van een *commissie van redactie* voor het Bulletin aan te houden tot de huidige bijeen-

komst, omdat het nuttig voorkwam, de redactie tevoren gelegenheid te geven zich intern te beraden over de vervulling van de vacant gekomen plaatsen. Er zijn thans drie vacatures, resp. ontstaan tengevolge van het overlijden van DR. R. VAN LUTTERVELT en tengevolge van het feit dat zowel PROF. DR. A. W. BYVANCK als DR. J. J. DE GELDER de wens te kennen hebben gegeven, zich in verband met hun hoge leeftijd uit de commissie terug te trekken. De redactie zou gaarne tot lid van de commissie benoemd willen zien PROF. DR. W. PH. COOLHAAS, DRS. R. C. HEKKER en DR. IR. C. L. TEMMINCK GROLL. Het bestuur neemt deze voordracht gaarne over en de vergadering bekrachtigt deze benoemingen met applaus. De voorzitter deelt mede dat de redactiecommissie uit haar midden PROF. TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER tot voorzitter heeft aangezeten.

Het woord is vervolgens aan PROF. TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER voor zijn inleiding over de *Geschiedenis van de Nederlandse wandtapijtkunst*.

Spreker betoogt dat een lezing met een dergelijke titel dertig jaar geleden vermoedelijk ondenkbaar zou zijn geweest, omdat de belangstelling voor dit onderwerp toen minimaal was. Mejuffrouw dr. G. T. van Ysselsteyn heeft met haar handboek over de geschiedenis der tapijtweverijen in de noordelijke Nederlanden baanbrekend werk in de dertiger jaren verricht. Verreweg de meeste in Nederland vervaardigde wandtapijten zijn namelijk naar andere landen geëxporteerd. Na de oorlog heeft het Rijk vele belangrijke stukken verworven en in musea ondergebracht. In de 16de eeuw bestaan in ons land reeds enkele tapijtweverijen, waaronder die van De Raedt te Leiden en van Lanckaert te Delft de meeste bekendheid genoten. Pas in de 17de eeuw komt de grote opleving, wanneer de uit Antwerpen afkomstige François Spiering zich in Delft vestigt. Spiering was ondernemer; geen wever of ontwerper. Aangenomen mag worden dat de schilder Karel van Mander de Oude als ontwerper voor Spiering is opgetreden. Zijn beroemde Diana-serie, waarvan enkele stukken in het Amsterdamse Rijksmuseum berusten, vertoont de typische kenmerken, als het hoog oplopend, bloemrijk landschap. Na de dood van de oude Van Mander in 1606 treedt zijn zoon in dienst van Spiering als ontwerper. Lang heeft deze samenwerking niet geduurd, want na onenigheid met Spiering sticht Karel van Mander de Jonge te Delft een eigen werkplaats. Daar komt de

serie van de geschiedenis van Alexander de Grote en de serie „Jachten” tot stand. Spierings zoon Aart zet met David Vinckboons als ontwerper de traditie van de werkplaats van zijn vader voort, doch de kwaliteit van de stukken wordt minder, al is de serie van de geschiedenis van David nog verdienstelijk. Onder Maximiliaan van der Gucht onstaat artistiek gezien een opleving; hij vervaardigt een groot aantal tapijten op bestelling van het Zweedse Hof, waarbij Kouwenberg als ontwerper optreedt. Bekend van hem zijn de bloementapijten met Flora als medaillon. Naarmate de 17de eeuw verglijdt neemt de kwaliteit sterk af, al trachten de werkplaatsen van Coppens en Baert de faam van de Nederlandse tapijtkunst hoog te houden. Zij worden echter al spoedig door de producten van de ateliers in Brussel en Parijs overvleugeld, waarmede een dieptepunt in de geschiedenis der vaderlandse tapijtkunst is bereikt. De inleiding was met tal van lichtbeelden verlevendigd.

De voorzitter dankt prof. Scheurleer voor zijn belangwekkende rede. De vergadering stemt daarmede door middel van een hartelijk applaus in.

Bij de *rondvraag* wil DRS. E. PELINCK nog even terugkomen op de signaleerde bedreiging van het Luttk Ouddorp te Alkmaar. Hij wijst op de inconsequentie, waarbij enerzijds miljoenen 's-jaars worden uitgegeven voor restauratie van monumenten, terwijl men anderzijds ervoor terugschrikt enige duizenden guldens méér te voteren dan voor demping nodig zou zijn, indien daarmede een stuk uniek stadsschoon behouden kan blijven. De voorzitter is het daarmede geheel eens; bovendien zou demping in strijd zijn met de ingezette evolutie van de monumentenbescherming, die thans niet slechts oog heeft voor het individuele pand, doch ook voor het stadsbeeld in zijn geheel, waarbij het water en de kademuren een belangrijke rol vervullen. Daarna sluit de voorzitter de vergadering.

Verreweg de meeste bezoekers van de vergadering waren reeds des ochtends tegen elf uur bijeengekomen in de Werkplaats tot herstel van Antieke Textiel aan het Leidseplein. Nadat in de cantine een kop koffie was aangeboden heet de Directeur, IR. J. D. BERDENIS VAN BERLEKOM, zijn gasten hartelijk welkom. In het kort zet hij de geschiedenis van deze unieke instelling uiteen (zie in dit *Nieuwsbulletin* kol. *49 e.v.), waarna hij iets vertelt van de techniek, die bij de restauraties wordt toegepast. Met een opsomming van de wandtapijten en de vaandels, die op dit ogenblik op de ateliers in behandeling zijn, eindigt

de Directeur zijn inleiding, waarna de deelnemers zich verspreiden over het gebouw. Overal zijn deskundige arbeidskrachten aanwezig, die onvermoeid alle belangstellende vragen beantwoorden, zodat een uitstekende indruk wordt verkregen van de methode van werken. Deze bijzonder geslaagde excursie zal bij de leden van de Bond de belangstelling voor de antieke textiel ongetwijfeld sterk hebben gestimuleerd.

Na afloop van de vergadering verzamelen de deelnemers zich in de imposante Gravenzaal van het stadhuis, waar de Wethouder voor Stadsontwikkeling en Openbare Werken, de heer W. F. HAPPÉ, uit naam van het gemeentebestuur van Haarlem het gezelschap welkom heet. In zijn begroetingsrede brengt spreker in herinnering dat de gemeente Haarlem er bij de stormachtige ontwikkeling van de stad doelbewust naar streeft, het monumentenbezit in stand te houden. De gemeente heeft een eigen bureau voor de monumentenzorg en bij het opmaken van een structuurplan voor de binnenstad is getracht de waardevolle oude bebouwing zoveel mogelijk te ontzien. Helaas kunnen nog niet alle Haarlemmers waardering voor een dergelijke mentaliteit op-

brengen, ten bewijze waarvan de heer Happé enkele passages uit een dezer dagen in het *Haarlems Dagblad* verschenen artikel „Stinkende Schoonheid” citeert. De voorzitter dankt het gemeentebestuur voor de stijlvolle ontvangst, daarbij uiting gevend aan de vreugde, die een wandeling door de oude binnenstad van Haarlem hem en ongetwijfeld vele leden van de Bond juist deze middag weer heeft mogen schenken. De auteur van het door de heer Happé gewraakte krantenartikel kan blijkbaar ook geen waardering hebben voor de schoonheid van de met zoveel zorg geregenereerde Bakenessergracht. Het besluit van de gemeenteraad daartoe over te gaan was een verstandig besluit, dat aan tal van gemeentebesturen ten voorbeeld mag worden gesteld. Na de aanbieding van enige verversingen bezichtigen de deelnemers het inwendige van het stadhuis, waarbij de aanschouwing van de in de oude Vroedschapskamer aanwezige wandtapijten „De verovering van Diamate” en „De verlening van Haarlems Wapen” een waardig slot vormt van deze, in het teken van de tapijtkunst staande wintervergadering.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Hoorn (Terschelling). Gebruik makende van de restauratiewerkzaamheden is een poging gedaan het beloop van de oorspronkelijke koorluiting van het uit kloostermoppen opgetrokken vroeg-13de eeuwse, eenmaal Sint Nicolaas gewijde kerkje vast te stellen. De zeer ondiepe fundering, gevoegd bij het feit dat de ongestoorde moederbodem, uit duinzand bestaande, vrijwel onmiddellijk aan de oppervlakte ligt, verijdelde deze poging, ook al pleiten enige vage sporen wellicht voor een half-rond gesloten koornis. T.z.t. zal het onderzoek in meer westelijke richting worden hervat.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Kollum (gem. Kollumerland). Binnen het kader der restauratie is een onderzoek ingesteld naar de voorgangsters van de huidige, eertijds Sint Maarten gewijde, tweebeukige Herv. kerk. Het huidige kerkgebouw dateert uit de 15de

eeuw, waarbij de koorpartij nog weer iets later schijnt opgetrokken te zijn dan het schip. De toren, die de indruk maakt in oorsprong vrij van de kerk te hebben gestaan, is deels uit kloostermoppen, deels uit tufsteen gebouwd en stamt vermoedelijk uit het begin der 13de dan wel uit het einde der 12de eeuw.

De gebrekkige fundering van het bouwwerk, ondiep gegrondvest op een kunstmatige verhevenheid van meer dan 3 m, beperkte de mogelijkheden van een onderzoek ten zeerste. Hoewel de opgraving nog niet is afgesloten, werd de indruk verkregen dat deze verhevenheid als een terp met behulp van kleispitten zowel als veenkluiten werd opgeworpen op de toenmalige scheiding van land en zee, in die zin dat de plaatselijk steil opduikende diluviale ondergrond in noordelijke richting werd uitgebreid met een kunstmatig plateau, uitrijzende boven de kwelderafzettingen welke door de zee tegen de noordelijke flank van het

deels met veen begroeide, zwak welvende diluviale landschap waren afgezet. Op deze, sterk humeuze en waterhoudende, zij het compacte terpachtige heuvel verrees mettertijd een tufstenen kerk, aan de oostzijde met een halfronde koornis afgesloten, welker fundering uit zwerfkeien bestond. Nadien schijnt deze koorafsluiting over een korte afstand naar het oosten verschoven te zijn om plaats te maken voor een uit kloostermoppen opgetrokken, eveneens weer halfronde, op zwerfkeien gefundeerde koorpartij. Op 2 m diepte beneden de huidige kerkvloer stiet men voorts op eikehouten doodkisten van primitieve makelij, overeenkomende met de exemplaren, tijdens het onderzoek op de markt te Dokkum in het jaar 1954 onder de voormalige kloosterkerk aldaar te voorschijn gekomen. Indien deze doodkisten inderdaad ouder mochten zijn dan het tufstenen kerkje, hetgeen nog niet vaststaat, maar wel kan worden vermoed, zo zou aan dit kerkje nog weer een oudere kapel vooraf kunnen zijn gegaan. Voor het overige zij nog medegedeeld dat de kolommen op de scheiding der beide schepen van de huidige kerk op de resten van de noordelijke zijmuur van de tufstenen kerk rusten. Over de plaats van de zuidelijke zijmuur van de tufstenen kerk, zomede van de westgevel bestaat nog geen zekerheid.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Oldeberkoop (gem. Ooststellingwerf). In verband met een grondige herstelling der in 1933 gerestaureerde, eertijds Sint Bonifatius gewijde Herv. kerk werd een onderzoek met de spade uitgevoerd naar mogelijke overblijfselen van de oorspronkelijke koorsluiting. Thans bestaat de kerk uit een, uit grote rode kloostermoppen opgetrokken, deels met tufsteen bekleed schip, aan binnen- zowel als aan buitenzijde door fraaie nissen en boogstellingen geleed, waarop een driezijdig gesloten, uitsluitend uit kloostermoppen opgemetseld koor van kennelijk later karakter aansluit. Aan de westzijde verrijst een uit gele Friese drieling opgetrokken ranke zadeldaktoeren. Al spoedig bleek dat de zeer ondiep stekende fundering, welke tijdens de vorige restauratie bovendien geheel werd vernieuwd, de kans op het terugvinden der vroegere koorpartij gering deed zijn. Te meer, omdat de kerk gebouwd was op een natuurlijke zandige verhevenheid, waarvan de ongeroerde kruin — voor zover plaatselijk niet

door grafkuilen of grafkelders gestoord — reeds op 30 cm beneden de kerkvloer werd aangetroffen. Het onderzoek boekte dan ook weinig uitkomsten. Aan de hand van enige steekproeven kon worden vastgesteld dat het ook nu nog zeer ruime, door een lage muur omgeven en bij benadering ovale kerkhof eenmaal groter moet zijn geweest dan thans.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

OVERIJSEL

Goor. Van 24-28 januari is een onderzoek ingesteld in een bouwput van 17 x 6.5 m, uitgegraven tot 4.20 m beneden het hoogste punt ter plaatse van het huidige maaiveld aan de noordoostkant van het zogenaamde schild in de stad Goor. Op de bodem van de gracht — deze gracht was de scheiding tussen het schild en de sinds 1400 verdwenen borg — zijn op het witte klazand vele aardewerkscherven gevonden van drinkkannen, schenkkannen, trechterbekers met geknepen voeten en schaaltes. Drievierde gedeelte is Siegburger steengoed, geheel, gedeeltelijk en niet geglaazuurd, uit de jaren tussen 1375 en 1450; voor een vierde bestaat het gevondene uit blauwgrijs gesmoord plaatselijk aardewerk.

Op 1.25 m boven het diepste bodemniveau van de gracht bevindt zich een 30 cm dikke veenlaag. De gracht is oorspronkelijk breed geweest; de juiste breedte was niet te bepalen wegens er boven gelegen huizenbouw, doch heeft naar schatting minstens 25 m bedragen. In de bouwput zijn in twee rijen, op een afstand van 3 m, achter elkaar gelegen zware beschoeiingen van brede, eiken planken ter dikte van 7.5 cm, gestut door vierkante eikenposten, aangetroffen, waarschijnlijk vervaardigd met het doel om de gracht, van de stadszijde uit te versmallen. Direct boven de veenlaag is een menselijk skelet in gestrekte houding gevonden. De veenlaag is in het zuidelijk profiel onderbroken door een ingegraven gierton van beukehout, hoog 1.50 m, tot 2 m verhoogd door middel van een grenehouten rand. De bodem van de ton kon gedeeltelijk onderzocht worden. Er kwamen bruin geglaazuurde scherven en stukken grijs steengoed te voorschijn, vermoedelijk in de 19de eeuw vervaardigd te Ochtrup en Stadtlohn (Dld.). Een tinnen nachtspiegel (ca. 1500) en een gedeelte van een ijzeren zwaard, versierd met drie diepe groeven in de lengterichting, konden geborgen worden.

Het onderzoek kon worden verricht dank zij de welwillende medewerking van de eigenaar, de heer Kraaijenzang te Goor. De meldingen zijn verricht door de heren jhr. F. W. W. H. van Coeverden en A. Buter te Goor.

A. L. Hulshoff (*Oudheidkamer Twente, Enschede*).

Mander, gem. Tubbergen. Aangezien bij het hakken van enige dennen in het heideveld links van de rij grafheuvels, die gelegen is tussen de Manderes en de Nederlands-Duitse grens, scherven te voorschijn waren gekomen, werd op die plaats een viertal proefsleuven gegraven (4 x 20 m), in de hoop nederzettingssporen te vinden, die in tijd zouden overeenstemmen met die van de grafheuvels. Hierin werden wij helaas teleurgesteld. Wij hopen in 1964 onze pogingen evenwel te kunnen voortzetten, teneinde in staat gesteld te worden een sluitend geheel te krijgen (nederzetting met bijbehorende grafmonumenten).

Bovendien werd het grafheuvelonderzoek verder voortgezet. Met toestemming van de eigenaar van het terrein werd begonnen een gedeelte van een tweetal (drietal?) heuvels te onderzoeken, die niet alleen onderling maar ook weer op hun beurt vertand lagen met de grafheuvel die in 1958 is onderzocht. In de helling van de ene tumulus werd een brandgraf aangetroffen met als bijgift een klein geoord potje van het zogenaamde „Kümmerkeramik” van Sprockhoff. In dezelfde heuvel werd op een andere plaats boven in de helling een min of meer bolsegmentvormig vloertje van veldkeien aangetroffen. In de hoop dat zich daaronder een graf zou bevinden, werden wij teleurgesteld. Nadat in een viertal kwadranten het heuvellichaam tot op de maagdelijke bodem was verwijderd, kwam een viertal graven te voorschijn. Helaas moest toen het verder onderzoek worden stopgezet, aangezien door een loonkwestie niet langer over de arbeiders kon worden beschikt. De gevonden graven zijn met plastic afgedekt en de heuvels weer voorlopig in hun oorspronkelijke staat hersteld.

C. C. W. J. Hijszeler (*Rijksmuseum Twente, Enschede*).

ZUID-HOLLAND

Hazerswoude. Na een op een ontdekking van wijlen K. Dekker, Alphen a/d Rijn, gebaseerde vondstmelding van ir. J. van der Kley,

Leiderdorp, konden waarnemingen worden gedaan op een perceel vlak ten zuiden van de Rijndijk en ten zuidoosten van de r.k. kerk. Het betreffende terrein wordt momenteel afgekleid. De vindplaats, die aan de westelijke zijde door een sloot wordt begrensd, bleek ongeveer 2 bij 5 m groot te zijn. Onder de bovengrond ligt een laag blauwe klei. Op een diepte van 80 cm onder het maaiveld volgt dan een 10-12 cm dikke laag met vondsten uit de Romeinse tijd, die naar het oosten toe uitwigt. Daaronder bevindt zich een laag zavelige, gele klei van 20-30 cm dikte die gelegen is op venige klei, welke talrijke stukken hout bevat.

In de Romeinse laag werden geen grondsporen aangetroffen. Tot de daaruit afkomstige vondsten behoren enige fragmenten van inheemse ceramiek, relatief veel „Romeinse” scherven, die globaal uit de 2de-3de eeuw dateren, enkele stukjes basaltlava en een paar fragmenten van platte dakpannen.

J. E. Bogaers (*R.O.B., Amersfoort*).

LIMBURG

Baexem. Door de heer J. Berghs, Baexem, zijn op 10 februari 1964 enige vindplaatsen van Romeinse archeologica ontdekt vlak ten oosten van de weg naar Grathem. Deze zijn, over een afstand van ca. 400 m, alle gelegen op een zandrug en behoren zeer waarschijnlijk bij elkaar; ze hebben vermoedelijk betrekking op een grafveld uit de tweede eeuw na Chr. Op het meest noordelijke terrein is onlangs geploegd in verband met de teelt van asperges. Behalve enige stukjes crematie, scherven van ruwwandig en „gevernist” aardewerk, een fragment van een terra sigillata-kom Drag. 37 (fabrikaat Lavoye), een lichtgroene, min of meer bolvormige kraal van glaspasta en enkele stukken van Romeinse dakpannen is daar ook een onregelmatig gevormd rechthoekig voetstuk gevonden van een beeldje van witte aarde. Waarschijnlijk heeft daarop een dier met vier poten gestaan. Grootste afm. van het voetstuk 7.1, 4.7 en 1.3 cm; grootste totale hoogte 2.55 cm. Het beeldje is gemaakt door middel van twee vormhelften. Met behulp van een stilus zijn op het voetstuk voor het bakken drie inscripties in cursief schrift aangebracht. Op de bovenkant, voorzijde: ACCE/PTVS; op de voorkant: ACCEPTY[S]; op de achterkant: F[EC?] C-C-AA = Acceptus (2 x) fec(it) C(oloniae) C(laudiae) A(rae) A(grippinensium). Het

betreft dus een beeldje dat in de Colonia Claudia Ara Agrippinensium, d.i. Romeins Keulen, vervaardigd is door Acceptus. Deze Keulse terracotta-fabrikant was tot nu toe niet bekend.

Niet ver van de vindplaats is in 1958 een bronzen munt (dupondius) van Antoninus Pius (138-161) ontdekt tussen de overblijfselen van een Romeins brandgraf; zie *Nieuws-Bulletin*, 1958, kol. *182.

Iets verder naar het zuiden, op de bovenvermelde zandrug, heeft de heer Berghs een t.s.-scherf Drag. 37 gevonden; fabrikaat Lavoye, dat. IIB? (determ. ir. J. A. Trimpe Burger).

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Haalen. Op 3 februari 1964 is het onderzoek op de „Melenborg” hervat. In het zuidwestelijke gedeelte van het terrein, op perceel 1197, zijn de resten van een stenen gebouw uit de Romeinse tijd verder ontgraven. De muren blijken te zijn gemaakt van Maaskeien, specie en platte dakpannen of tegulae. Het betreft tot nu toe gedeelten van een tweetal vertrekken, die verwarmd konden worden door middel van een hypocaustum. Ontdekt zijn de overblijfselen van een ondervloer van opus signinum (in twee perioden) en van twee uit vierkante tegels (lateres) opgebouwde pijlers. De warme lucht werd onder de bovenvloer, waarvan geen sporen meer zijn aangetroffen, van het ene naar het andere vertrek geleid door twee trekgangen. Een opvallend verschijnsel zijn twee — aan weerszijden daarvan — in het muurwerk aangebrachte „buizen”, welke gevormd zijn met behulp van vorstpannen of imbrices. De gevonden aardewerkscherven wijzen op de tweede en derde eeuw na Chr.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Maastricht. Tijdens werkzaamheden in verband met de aanleg van plantsoenen in de in aanbouw zijnde wijk Belfort (aan de westelijke kant van Maastricht), welke worden uitgevoerd door de Kon. Ned. Heidemij in opdracht van de Plantsoenendienst van Openbare Werken, is op 18 februari 1964 een groot graf ontdekt uit de tweede eeuw na Chr.

Het monument werd gevonden in lössgrond aan de westzijde van de Tingietersdreef en strekte zich uit van noordoost naar zuidwest, min of meer parallel met de zuidelijk daarvan — op een afstand van 61.5 m — lopende „Romeinse baan”, een onderdeel van de grote Romeinse weg die de Kanaalkust (Boulogne)

via Bavai en Tongeren met Maastricht, Heerlen en Keulen heeft verbonden.

Nadat de bovenzijde van de kist — die slechts ongeveer 25 cm onder het huidige maaiveld was gelegen (d.i. ca. 50 cm onder het maaiveld voordat het terrein bouwrijp werd gemaakt) — door een dragline aan het licht was gebracht, is het deksel zwaar beschadigd en zijn vele stukken daarvan terechtgekomen op een gedeelte van de inventaris.

Het graf is samengesteld uit een zevental ca. 15 cm dikke platen van blauwe Naamse steen. De uitwendige lengte en breedte bedragen resp. 2.48 en 1.44 m; het deksel is 2.85 m lang en 1.75 m breed. De totale hoogte bedraagt 1.05 m. In de lengte is de kist door middel van een plaat in twee ruimten verdeeld, die elk 0.50 m breed zijn. De meeste vlakken aan de binnenzijde zijn glad gepolijst. De opstaande platen zijn aan de bovenzijde onderling verbonden met ijzeren krammen.

Op 20 februari j.l. is de kist — die zonder de inventaris een gewicht heeft van ongeveer 5.3 ton — overgebracht naar het Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden Bonnefanten te Maastricht. Nadat ze in haar geheel door een kraan van de grond was gelicht, bleek dat onder de kist een fundering was aangebracht van stukken vuursteen.

Rondom het eigenlijke graf, op een afstand van enige meters, zijn sporen aangetroffen van muren (vuursteen, specie, stukken van dakpannen); deze hebben naar alle waarschijnlijkheid een vierkante of rechthoekige omheining om de kist gevormd.

Opmerkelijk is dat de zuidelijke grafkamer geheel leeg was. Een crematie en tal van bijgaven bevonden zich in de noordelijke ruimte.

Behalve stukken van verbrande beenderen zijn uit het graf te voorschijn gebracht:

- A. Aardewerk: een grijszwart-bruin „geverniste” en met zand bestrooide deukbeker, een lichtbruin gladwandig potje, een lichtbruine gladwandige kruik, een oranjebruine gladwandige kruik, een lichtbruine ruwwandige kruikamfoor, een roodbruine ruwwandige kan, een grijsgele ruwwandige wrijfschaal met horizontale rand en een roodbruin ruwwandig kelkbakje met witte deklaag.
- B. Glaswerk: zeven blauwgroene flessen, drie zeskantige en vier vierkantige; een lichtgroen balsemflesje met hoge hals en twee schaaltes van kleurloos glas.

C. **Barnsteen**: het heft van een mes, waarin een panter is uitgesneden; het bijbehorende ijzeren lemmet is naar het schijnt vergaan.

D. **Ijzer**: naast verschillende kleinere stukken, waaronder twee pennen met een platte kop en fragmenten van een vork, moeten vooral vermeld worden de overblijfselen van een vouwstoel met rechte, kruisende poten; de dwarsverbindingen aan de bovenzijde, evenals de stiften van de draaipunten, zijn aan de uiteinden voorzien van bronzen knoppen. Grootste breedte: ca. 50 cm; grootste lengte: 67.5 cm.

Dit type vouwstoel, waarvan tot nu toe geen voorbeeld uit ons land bekend was, wordt in het algemeen (ongetwijfeld meestal ten onrechte) aangeduid met de term *sella castrensis*. Een bijna geheel compleet exemplaar is gevonden in een Romeinse villa te 's-Gravenvoeren en wordt bewaard in het Museum Curtius te Luik.

Het merkwaardigste van beide stoelen is wel dat, terwijl een ijzeren staaf boven aan de achterzijde als een normale dwarsverbinding dienst doet, de overeenkomstige staaf aan de voorzijde, boven, geen doorlopende

verbinding vormt, maar in het midden is onderbroken; de stukken staaf aan weerszijden van de opening eindigen in een bronzen knop en steunen elk op een gebogen stuk ijzer, dat aan de bijbehorende poot is bevestigd.

E. Een rechthoekig z.g. zalfsteentje met een oorspronkelijk afschuifbaar bronzen deksel, waarin een kleine halve bol is uitgedreven. Dit heeft waarschijnlijk eens een geheel gevormd met een vlak ernaast aangetroffen vierkant bronzen doosje en een cilindrisch bronzen kokertje, waarin zich een bronzen lepelje bevindt. Vermoedelijk heeft men hier te doen met een *s c h m i n k d o o s*.

Bij de aanleg van de nieuwe wegen in Belfort en bij de bouw van de huizenblokken welke daar nog pas kort geleden verzezen zijn, moet men niet alleen de Romeinse weg herhaaldelijk hebben doorsneden, maar bovendien reeds op Romeinse graven zijn gestoten. Tijdens een inspectie van het terrein is daarenboven gebleken dat dit behalve overblijfselen uit de Romeinse tijd ook tal van prehistorische sporen (paalkuilen en afvalkuilen) bevat.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

- *Waagebouw*. Herman Kruyder -30 mrt
- *Stadhuus*. Roel Smit -1 apr.

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. Jan van Eyk, schilderijen, en Anton Heyboer, grafiek 21 mrt-26 apr.
- *Museum Flebite*. 150 jaar Cavalerie -15 mei

AMSTELVEEN

- *Aemstelle*. Diagonaal -6 apr.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Aanwinsten van het jaar 1963 -5 apr.
- *Stedelijk Museum*. Henri Michaux -23 mrt
- *Tropenmuseum*. Wonen in een wijde wereld -16 mrt
- *Waag*. 2 × Amsterdam, 1813 en 1963 26 maart-4 mei
- *M. L. de Boer*. Salim -28 mrt

- *Bols' Taverne*. Presentatie I, 8 Nederlandse kunstenaars -28 apr.
- *d'Eendt*. Francesconi, beeldhouwwerken, en Jan Lebenstein, schilderijen -21 mrt
- *Espace*. Martin Engelman -28 mrt
- *Eylders*. Bep Brom
- *Mokum*. Willem van Leusden -20 mrt
- *Tb. Ruiter's Gijsberthal*. Ad Witte, geoloog
- *Santee-Landweer*. Oswald Wenckebach -21 mrt
- George Henry Freedman -22 mrt
- *Magd. Sothmann*. Imre Nagy, schilderijen en gouaches, en Dallos, sculptures -21 mrt
- *Hippe*. Jan Schoorel -21 mrt
- *Stichting Kunstkontakt-Toonkerk*. Pieter Starreveld -23 mrt
- *Toneelmuseum*. Toneel in Nederland -20 apr.
- *Galerie 845*. Fred Janzen en Frans de Boer Lichtveld -31 mrt

- ARNHEM
 — *Gemeentemuseum*. Magnum-fototentoonstelling -12 apr.
 Chris le Roy 21 mrt-19 apr.
 — *Openluchtmuseum*. Feest en Vermaak
- ASSEN
 — *Prov. Museum*. Het Drents Schildersgenootschap -24 mrt
- ALKMAAR
 — *Stedelijk Museum*. Charles Rochussen 26 mrt-10 mei
- BERGEN OP ZOOM
 — *Markiezenhof*. Koper en Brons -23 mrt
- BILTHOVEN
 — *De Kuyl*. Prof. Willem van den Berg -21 mrt
- BLOEMENDAAL
 — *Bloemenheuvel*. Dirk Breed 8-29 mrt
- BREDA
 — *Beyerd*. 150 jaar Noord-Brabant -22 mrt
- DELFT
 — *Mensa*. Jan Hoogsteyns -28 mrt
- EINDHOVEN
 — *Van Abbemuseum*. Nicolas Schöffer, bewegende constructies op het thema ruimte, licht, tijd 21 mrt-20 apr.
 — *Krabbedans*. Frank Lodeizen -22 mrt
 — *Dinette*. Ger Lataster
- FINSTERWOLDE
 — *Waalpens*. Dirk Breetveld -11 apr.
 Piet Ouborg 11 apr.-9 mei
- 'S-GRAVENHAGE
 — *Gemeentemuseum*. M. S. Feuerstein -6 apr.
 Nederlandse Vioolbouw na 1900 -30 mrt
 — *Museum v. h. Onderwijs*. Delta -1 apr.
 — *Postmuseum*. Speciaal Paasprogramma 25 mrt-7 apr.
 — *Al-Veka*. Wim Straatman en Jan van den Bergh -28 mrt
 — *Martinus Liernur*. Ina Hooft, R. de Bruyn Ouboter, en H. H. Kamerlingh Onnes -27 mrt
 — *Panorama Mesdag*. Schilderessenvereniging Odis 21 mrt-6 apr.
 — *Orez*. Veilingtentoonstelling ten bate van Unicef -19 mrt
- *Hathor*. Ton Klop -28 mrt
 — *Cinema du Midi*. Kees Roovers -10 apr.
- GRONINGEN
 — *Prinsenhof*. In Brons Bestendigd -13 mrt
 — *Mangelgang*. Dirk Breetveld -10 apr.
 Piet Ouborg 10 apr.-8 mei
- HAARLEM
 — *Frans Halsmuseum*. Perzische Miniaturen -20 apr.
 — *Vishal*. Co Westerik -20 apr.
- HELMOND
 — *'t Meyhuis*. Zo maar mensen, foto's van Martien Coppens -30 mrt
- HENGELO (O.)
 — *Hengelose Kunstzaal*. Martin Engelman 25 mrt-30 apr.
- 'S-HERTOGENBOSCH
 — *Prov. Museum*. 40 × 1 model, Kees Verwey
- HILVERSUM
 — *Museum v. h. Gooi en Omstreken*. Talens' Prijs 1963/1964 -31 mrt
 — *Kantine De Jong*. Van Genk's fantastische werkelijkheid -18 mrt
 — *Boekb. W. Vuyk*. Collages en gouaches van Gustave -29 mrt
- LAREN
 — *Hamdorff*. Voorjaars tentoonstelling 1964 -23 mrt
- LEEWARDEN
 — *Prinsetún*. Agnes van den Brandeler -22 mrt
- LEIDEN
 — *Lakenhal*. 200 affiches uit het Museum te Krefeld -20 apr.
- NIJMEGEN
 — *Waaq*. Jan Sleeboom -31 mrt
- OTTERLO
 — *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Henry van de Velde 21 mrt-24 mei
- OUDERKERK A. D. AMSTEL
 — *Paardenburg*. Joop Willems en Herman Janzen -5 apr.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans van Beuningen*. Lucebert
-26 apr.
- *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Oceanie,
mythen en magie -1 sept.
- Wajang, Gamelan en beelden van Bali
- *Bouwcentrum*. Woning 1975, ideeën nu!
Werken van architect Snelder -22 mrt

- *Utrechtse Kring*. Japanse grafiek (coll. W.
H. de Roos) -29 mrt
- Henk Huig 5-26 apr.
- *De Reiger*. Joost M. Roelofs -28 mrt

VALKENBURG

- *Galerie de Cauberg 10*. Rob Stultiens, plas-
tiek -31 mrt

TILBURG

- *Brab. Kunststichting*. Gerard Princée 4 apr.

VLAARDINGEN

- *Kattenbeker*. I. S. G. Figée -22 mrt

UTRECHT

- *Centraal Museum*. 125 jaar Centraal Museum
-1 juni
- *Kunstliefde*. Jaak en Ton Frenken -6 apr.
- Frank Lodeizen 11 apr.-4 mei

WASSENAAR

- *Heuff*. Adrian Stahlecker en Jan Oosterman
-27 mrt

WESTDORPE (Z. VL.)

- *Troutzaerte*. Aart Roos -3 apr.

MEDEDELINGEN

DE MUSEUMDAG

De eerste museumdag 1964 zal op vrijdag 8 mei gehouden worden in het Rijksmuseum Twenthe, Lasondersingel 129, Enschede.

Het onderwerp is: Taak en karakter van de natuurhistorische musea.

Op zaterdag 9 mei zal een excursie worden gemaakt. Leden van de K.N.O.B., die deze bijeenkomst zouden willen bijwonen, wordt verzocht zich tijdig op te geven bij het secretariaat, Kazernesstraat 3 te Den Haag. Zodra het volledige programma bekend zal zijn, zal dit aan hen worden toegezonden.

DEN HAAG

Bij het museum van de Kanselarij der Nederlandse Orden komt vrij de functie van

ASSISTENTE VAN DE BEHEERDER

Vereisten: een ruime algemene ontwikkeling, alsmede historische belangstelling.

Leeftijd tot 45 jaar. Salaris volgens rijksregeling.

Sollicitatiebrieven te richten tot de secretaris van de Kanselarij der Nederlandse Orden, Javastraat 50 te Den Haag.

UTRECHT

Bij het Centraal Museum der gemeente Utrecht kan worden geplaatst een

CONSERVATOR

voor de afdeling Toegepaste Kunst.

Vereist: doctoraal examen Kunstgeschiedenis, kennis der moderne talen. Tot aanbeveling dienen: museumervaring en publikaties.

Geboden worden: salaris f 11232.— tot f 17724.— per jaar, exclusief 4% huurcompensatie en 4% vakantietoelage.

Interessant museumwerk op het gebied der toegepaste kunst (glas, zilver, meubelen enz.).

Eventuele aanstelling boven het minimumsalaris, afhankelijk van ervaring.

De verschuldigde premie A.O.W. ad. 8,1% komt voor rekening van de gemeente.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige gegevens binnen 14 dagen na het verschijnen van deze oproep te richten aan de Directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

VLAARDINGEN

Het algemeen bestuur van het Museum van de Nederlandse Zeevisserij roept sollicitanten op voor de functie van

CONSERVATOR

in volledige dienst van het museum.

De conservator krijgt de interessante taak het museum — geopend 1962 — verder uit te bouwen, naar omvang en inhoud.

Vereisten: wetenschappelijk onderlegd (jong econoom, ingenieur of historicus, die studie maakte van de visserij of er belangstelling voor heeft); goed stilist; praktische aanleg; zakelijke inslag; ingesteld zijn op publiek.

Salaris en voorwaarden: overeen te komen.

Uitvoering sollicitaties: Secr.: Museum voor de Nederlandse Zeevisserij, p.a. stadhuis, Vlaardingen.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEDE MUSEUMDAG IN 1963, OP DINSDAG 10 DECEMBER IN HET MAURITSHUIS TE DEN HAAG

De voorzitter, PROF. DR. H. ENGEL, heet alle aanwezigen welkom, in het bijzonder het erelid MR. F. P. TH. ROHLING, Hoofd van de Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, en Fräulein DR. C. REDLICH, vertegenwoordigster van het Museumsverband für Niedersachsen. Hij brengt de oud-secretaris DR. H. C. BLÖTE dank voor al diens bemoeiingen bij de nieuwe uitgave van het Verenigingsboekje en maakt bekend dat DR. T. R. MULDER zich bereid heeft verklaard het voorzitterschap op zich te nemen van de Historische Sectie van de Museumdag ter vervulling van de vacature, ontstaan door het overlijden van dr. R. van Luttermant.

Verder deelt hij o.a. mede, dat de jeugdmuseumkaart een groot succes belooft te worden. Behalve de 35 Rijksmusea zullen in 1964 meer dan 90 gemeentelijke en andere musea voor houders van deze kaart toegankelijk zijn.

Vervolgens geeft de voorzitter het woord aan DR. A. B. DE VRIES voor een inleiding over *het Mauritshuis na 1945*.

Spreeker begint met er op te wijzen, dat het Mauritshuis geen museum kan of moet zijn, waarin ingrijpende modernisering volgens de opvattingen van de huidige museumtechniek dienen tot stand te komen. Ook leent het museum zich niet tot steeds wisselende tentoonstellingen. Maar ondanks de aparte plaats, die het Mauritshuis in ons Nederlands museumbestel inneemt is er naar gestreefd dit museum uit een zeker geestelijk isolement te bevrijden, zodat het niet meer opgaat het Mauritshuis „das meist verschwiegene Museum Europas” te noemen, zoals eens is geschied.

Na de bevrijding in 1945 werd onder leiding van professor dr. J. G. van Gelder, van 1945-'46 Directeur van het Museum, een nieuwe opstelling van de verzameling beproefd. Van zomer 1946-

1 mei 1947 nam de oud-directeur professor dr. W. Martin het directoraat waar en herstelde het arrangement van vóór 1940. Indien onder de leiding van de heer Martin het Mauritshuis wel een zeer statisch karakter had gekregen, dan was dit voor een zeer belangrijk deel te wijten aan de houding van dr. A. Bredius, die wars was van veranderingen, in welk opzicht ook. Het kan de heer Martin niet hoog genoeg worden aangerekend, dat hij zijn eigen inzichten ondergeschikt heeft gemaakt aan één doel, te weten: het zo uiterst belangrijke bruikleen van dr. A. Bredius voor het Mauritshuis te behouden. Toen de heer Bredius in 1946, ruim 90 jaar oud, stierf, bleek dat de heer Martin zijn doel had bereikt, namelijk het totale bruikleen van de heer Bredius aan het Mauritshuis, waaronder zeven schilderijen van Rembrandt, was aan de Staat der Nederlanden ter plaatsing in het Mauritshuis gelegateerd. In deze kring is het niet nodig nog eens op de betekenis van dit vorsteljk leaat te wijzen.

In 1950 kon aan plannen voor hoogst noodzakelijke voorzieningen uitvoering worden gegeven. Eindelijk dan kon centrale verwarming worden aangebracht. Tot het midden van de 20ste eeuw werden namelijk dagelijks kolenkachels aangemaakt, die 's morgens door het gehele gebouw rook verspreidden en die 's middags om 3 uur moesten worden gedoofd. Suppoosten brachten dan gloeiende kolen in emmers naar de kelder. Bovendien waren de museumzalen om 3 uur n.m. voor een groot gedeelte van het jaar zó donker, dat het Museum wel gesloten moest worden. Zo werd dan ook eindelijk een elektrische verlichting aangebracht. Toen een aantal schoorstenen werd blootgelegd bleek wel heel duidelijk, wat al reeds was vermoed: het was meer geluk dan wijsheid, dat het gebouw met zijn inhoud, sedert het als museum dienst deed, nooit een prooi der vlammen is geworden.

Het bleek mogelijk de radiatoren in de ven-

sterbanken vrijwel weg te werken, zodat aan het aspect der zalen geen afbreuk werd gedaan. Het spreekt wel vanzelf dat in 1950 terstond een oliestookverwarming werd aangelegd. Hoewel het de wens van spr. was, dat een eenvoudig systeem van luchtverversing en luchtafvoer tegelijkertijd zou worden aangebracht, bleken de hiervoor nodige middelen niet aanwezig te zijn. Thans wrekt zich de zuinigheid van toen, daar in koude- en droge wintermaanden, als ook in zeer vochtige zomermaanden bij een druk bezoek de atmosferische invloeden onvoldoende kunnen worden gecorrigeerd.

Vanzelfsprekend bood de verlichting grotere problemen. Het ging primair om ondersteuning van een veelal onvoldoend daglicht, secundair om avondverlichting. De monturen, die de TL-buizen zoveel mogelijk aan het oog moesten onttrekken en wier licht op de wanden en schilderijen door louvers (glasjalouzieën) moest worden gezeefd, dienden bovendien zo goed mogelijk aangepast te worden aan de architectonische indeling der stucplafonds. In de grote, z.g. Potterzaal, is onlangs een soort Koof-verlichting aangebracht, die, naar het spr. voorkomt, zeer bevredigend kan worden genoemd.

Hij vervolgt: het is aan U te beoordelen of U de verlichting in het Museum bevredigend vindt. Mijnerzijds werd ernaar gestreefd om de verlichting niet al te sterk te maken, waartoe tegenwoordig nog al eens de neiging bestaat.

Aan het uitwendige van het gebouw werd niets ingrijpends gewijzigd. Van binnen werd de wandbespanning van rood velours d'Utrecht met een fors Louis XIV-motief vervangen door mohair-velours; van zandkleur in de benedenzalen en van een groene kleur in de bovenzalen. Deze stof heeft geen motief, doch is evenmin geheel glad. Voorts werd de grote benedenzaal van de oude verflagen bevrijd. Het eikehout werd uitsluitend in de was gezet en een belangrijk deel van het snijwerk werd met bladgoud verguld. Dit waren wel de voornaamste wijzigingen bij de reorganisatie in 1950. Het is hier niet de plaats om op teveel details in te gaan.

De presentatie der schilderijen werd grondig veranderd. Het was noch mogelijk, noch de bedoeling de verzameling kunsthistorisch te ordenen. Wel werd getracht werken van eenzelfde kunstenaar niet al te ver van elkaar ten toon te stellen en ook Vermeer en Rembrandt in verschillende zalen te exposeren. Door een ruilovereenkomst met het Rijksmuseum, in de vorm van een wederzijds bruikleen op lange termijn, wer-

den Italiaanse en Spaanse schilderijen uit het Mauritshuis aan het Rijksmuseum afgestaan, als ook enkele stukken van vroege Noordnederlandse schilders. Hiervoor kreeg het Museum in de plaats Nederlandse meesters, enkele Vlaamse schilderijen uit de 17de eeuw en enkele stukken van Duitse meesters uit de 16de eeuw en tenslotte nog het grootste deel van de verzameling miniaturen. Hierdoor bleek het mogelijk de benedenverdieping te bestemmen voor in hoofdzaak Zuidnederlandse en Vlaamse schilderkunst uit de 15de, 16de en 17de eeuw, als ook voor de Duitse 16de eeuw. Nog steeds beschouwt spr. deze ruil als een gelukkige oplossing in het belang van beide musea en profijtelijk voor de museumbezoekers.

Tenslotte, het Mauritshuis heeft zijn karakter van Kabinet van Schilderijen behouden. Nog altijd hangen de stukken vrij dicht op elkaar, in sommige zalen zelfs twee rijen boven elkaar. Er is evenwel gestreefd naar ritmisch verdeelde wanden, waarbij de belangrijkste schilderijen à la rampe hangen. Zo bleken bij de herinrichting i.p.v. ongeveer 330, ± 300 schilderijen een plaats te hebben gevonden.

In de loop der jaren werd ook veel aandacht besteed aan verbetering der encadrements. Het blijkt, dat het steeds moeilijker wordt goede oude lijsten tegen min of meer redelijke prijzen te verwerven.

Vanzelfsprekend heeft het onderhoud der schilderijen in belangrijke mate aandacht gevraagd. De heer Traas, al sinds het midden der jaren '20 als restaurateur aan het Mauritshuis verbonden, heeft vooral na 1945 vele belangrijke restauraties uitgevoerd. Zo werden tot dusver alle schilderijen van Rembrandt, behalve de Saul en David, behandeld. Evenzo de drie schilderijen van Vermeer, van Rogier van der Weyden, van Memling, de Holbeins, vele Jan Steens, om slechts een aantal van de allerbelangrijkste stukken te releveren. Ofschoon men zelden rechtstreekse kritiek hoort, meent spr. te mogen zeggen, dat er in ieder geval geen sprake geweest is van enig gerucht naar aanleiding van het schoonmaken van o.a. „de Anatomische Les”, de Negers, het laatste Zelfportret en ook de Homerus van Rembrandt, van de drie stukken van Vermeer, de Holbeins, de Rogier van der Weyden, de Memling, enz. enz.

Alvorens belangrijke restauraties werden ondernomen werd steeds een beroep gedaan op het Rijksmuseum, waar een vooronderzoek kon plaatsvinden.

Reeds werd gezegd, dat het Mauritshuis zich niet leent voor steeds wisselende tentoonstellingen. Driemaal werd op deze regel na 1947 een uitzondering gemaakt (schilderijen en tekeningen van de Koning van Engeland 1948; Maurits de Braziliaan 1953; Jan Steen 1958/59).

Geen museumbeheerder vindt voldoening in een volledig statische collectie. Gelukkig was het dan ook mogelijk in de loop der jaren de verzameling te vergroten en, naar gehoopt wordt, te verrijken. Met een aantal lichtbeelden van de belangrijkste stukken, die sinds 1947 werden geschonken, gelegateerd of aangekocht, o.m. Rembrandts laatste zelfportret 1669, Pieter Saenredams Interieur van de Cunerakerk te Rhenen, Albert Cuyps Zonnig landschap met reizigers, Frans Hals' laat Mansportret, Rubens' Hemelvaart van Maria, Jordaens' Aanbidding van de Herders, Pieter Claes' Stilleven met boek en kandelaar, Breenberghs Campagna bij Rome, besluit spr. zijn kort overzicht over de lotgevallen van het Mauritshuis na de bevrijding.

Na dr. De Vries spreekt de heer A. G. CLAERHOUT, adjunct-conservator bij de Oudheidkundige Musea (Etnografisch Museum) te Antwerpen over het onderwerp *Ervaringen met technische volkenkundige en natuurhistorische musea in historische gebouwen in België*.

Spreker waarschuwt zijn auditorium voor de oppervlakkigheid, waarvan dit referaat zou blijken geven, daar hij nooit eerder een speciale studie over dit onderwerp had gemaakt, en verontschuldigt zich bij voorbaat voor het feit dat weinig opzienbarends in positieve richting aan het licht zou komen.

In het samenstellen van natuurhistorische met technische en volkenkundige musea heeft hij aanvankelijk een eerder koddige combinatie gezien, doch het toeval kwam te hulp, daar in België geen natuurhistorische musea in historische gebouwen aanwezig zijn. Zodat de beschouwingen beperkt kunnen blijven tot technische en volkenkundige — d.w.z. zowel folkloristische als etnografische musea. Voor de goede verstandhouding zet spreker als noodzakelijk voorop het eens te zijn over wat onder historische gebouwen dient te worden verstaan. Hoewel uit hoofde van zijn beroep met dit kunsthistorisch probleem minder vertrouwd, beperkt hij zich bewust tot het vooropzetten van drie algemene normen: opdat een gebouw als historisch monument in aanmerking zou kunnen komen moet het een relatieve ouderdom bezitten, kunsthistorische waarde

hebben, eventueel ook enige betekenis als geschiedkundig reliëf bezitten.

Vervolgens stelt spreker vast dat het wel trefend is te moeten vaststellen welk relatief groot aantal technische en volkenkundige musea in België in historische gebouwen zijn ondergebracht: negentien. Een verklaring daarvoor is wellicht daarin te vinden, dat wanneer historische gebouwen vrij komen, er moeilijk een utilitaire bestemming voor gevonden wordt, weshalve zij gemakkelijk als museumgebouw ter beschikking worden gesteld. In feite houdt deze gang van zaken volgens spreker een ontwaarding in van het gebouw, die in zekere mate overgedragen wordt op de inhoud die het gebouw krijgt, terwijl het eindresultaat gewoonlijk te voorschijn komt onder de vorm van verwaarlozing én van het gebouw én van de verzameling, wat dan wel heel sterk in tegenspraak is met de huidige museum-pedagogische eisen en de ideale normen van verantwoorde monumentenzorg.

Spreker geeft vervolgens een overzicht van de in België in historische gebouwen gevestigde technische en volkenkundige musea:

A. Technische:

- Stavelot: Musée de la Tannerie, in de toren van de oude abdijkerk.
- Namen: Musée provincial de la culture forestière, in de citadel.
- Doornik: Musée militaire, in de „Grosse Tour Henri VIII”, 1513.
- Brussel: Museum van de Hallepoort, wapenverzameling in oude stadspoort.
- Luik: Musée d'Armes, in voormalig prefectuurgebouw, later ook residentie van de Gouverneur der Nederlanden.
- Antwerpen: Nationaal Scheepvaartmuseum, gedeeltelijk in het Steen.
- Antwerpen: Brouwershuis, gebouw van 1552, waarin o.a. waterbedelingssysteem (afb. 2).
- Antwerpen: Museum Plantin-Moretus, 16de eeuw, voor zover het de drukkerij betreft (afb. 1).

B. Volkenkundige:

- Ronse: Museum voor Folklore en Plaatselijke Geschiedenis, in herenhuis van 17de en 18de eeuw.
- Doornik: Musée de Folklore, in huizencomplex 17de eeuw.
- Dendermonde: Stadsmuseum, in gewezen lakenhalle, 1440.
- Brugge: Volkskundemuseum, op 1ste

- verdieping in benedenbouw van Belfort.
- Bergen: Musée de la vie Montoise, in ziekenzaal van voormalig klooster der Dochters van Onze Lieve Vrouw, 1636.
- Bouillon: Musée Ducal, 18de eeuws bijgebouw van voormalige Oppergerechthof.
- Virton: Musée Gaumais, in voormalig Minderbroedersklooster.
- Luik: Musée de la vie Wallonne, in herinrichting in gebouwen van „la cour des mineurs” (afb. 3).
- Gent: Volkskundemuseum, in het Kinderen Alynshospitaal.
- Antwerpen: Volkskundemuseum, utilitaire nieuwbouw achter gerestaureerde en gereconstrueerde gevels, 16de en 17de eeuw (afb. 4).
- Antwerpen: Etnografisch Museum, gelijkwaardige ontworpen bouw als vorige.

Na deze musea vermeld te hebben, de meeste ervan aan de hand van diapositieven ook bondig besproken, formuleert spreker een aantal beschouwingen en komt tot de volgende conclusies:

In het algemeen mag worden vooropgesteld dat er voor technische en volkenkundige musea in historische gebouwen vrijwel geen mogelijkheid bestaat voor „congruentie” tussen gebouw en verzamelingen zoals dat voor musea voor schone kunsten en ambachtskunsten wel mogelijk is, zoals ook in bepaalde tot museum geworden particuliere verzamelingen (bij voorbeeld het Museum Ridder van Gelder te Antwerpen). Totaal apart staande uitzonderingen zijn natuurlijk technische musea wier verzameling om zo te zeggen vast aan het gebouw verbonden is (zoals de drukkerij in het Museum Plantin-Moretus en de waterbedelingsapparatuur in het Museum Brouwershuis, beide te Antwerpen).

Waar deze congruentie niet aanwezig is, lijdt ofwel het gebouw daaronder, dan wel de presentatie der verzamelingen, meestal beide tezelfdertijd. De gevolgen van deze situatie op gebied van onderhoud, verlichting en verwarming, toezicht, praktische werkmogelijkheden e.a.m., zijn eveneens negatief.

In sommige gevallen kan de congruentie tussen gebouw en verzamelingen bereikt worden door gedachtenassociatie, zoals meestal het geval is met wapenmusea in militaire of para-militaire gebouwen.

Deze congruentie kan ook bereikt worden in die volkenkundige musea die genoeg nemen met thematiserende of rubricerende opstelling der verzamelingen, voor zover de indeling van het gebouw dat toelaat ook romantiserende opstelling.

Tussenoplossingen blijken a priori tot mislukking gedoemd te zijn, tenminste voor zover men zich naast de eis van een goede opstelling der verzameling, ook houdt aan de eis van respect voor het historisch gebouw: zo is er een contradictie, zij het beperkt tot het sentimentele, tussen de oude gevels buiten, en de moderne constructie binnen; een contradictie tussen moderne vormgeving van trap en liftkoker en lampenhouders enerzijds, en de antieke glas-in-loodramen anderzijds; pijlers kunnen de oude travee-indeling aangeven die er niet meer is, wat een storende indruk verwekt; bovendien bieden historische gebouwen ook tal van conserverings-inconvenïënten, zoals bijvoorbeeld de variabiliteit van klimaat tengevolge van het niet dicht zijn van glas-in-lood.

Summa summarum:

De relatie technisch museum—historisch gebouw dient individueel te worden beschouwd, in elk geval afzonderlijk, omdat hier veeleer het uiterlijk der voorwerpen in harmonie moet gebracht worden met de architectonische omgeving.

Een goede verhouding volkskundig (folkloristisch) museum—historisch gebouw is moeilijk, en slechts dan mogelijk wanneer om het zo uit te drukken de toonaard van het gebouw en van de verzamelingen dezelfde is; wanneer bijvoorbeeld de verzameling te rommelig volks is in een al te burgerlijk interieur, wordt het een profanatie van het gebouw en een denigratie van de collectie.

Wat betreft volkenkundige (etnografische) musea in historische gebouwen, moet de mogelijkheid van een gunstig resultaat uitgesloten worden geacht: zowel de vorm en de sfeer van buiten-Europese cultuurdocumenten zijn zodanig in wanclank met elk historisch gebouw dat ofwel de voorwerpen potsierlijk voorkomen, ofwel de esthetiek van het gebouw volledig wordt te niet gedaan (dit laatste zeker wanneer interieur-aanpassingen worden voorzien om de voorwerpen een zogenaamd neutraal kader te verlenen).

In elk der onderzochte gevallen wordt dan nog een speciaal probleem gesteld door het tentoonstellingsmeubilair. Ook wat dit punt betreft komt men altijd tot hogere onkosten dan in echte museumgebouwen.

Na de lunchpauze sprak MR. J. K. VAN DER HAAGEN over het onderwerp *Monumenten als musea van geschiedenis en kunst* *.

Spreker wees er in de aanvang van zijn uitvoerig betoog uitdrukkelijk op, dat hij niet als museumdeskundige maar „slechts” als leek — zij het een zéér belangstellende leek — zijn stof kon behandelen.

Na de laatste oorlog kan over de gehele wereld een groeiende belangstelling voor de culturele nalatenschap van het voorgeslacht worden waargenomen. Dit blijkt niet alleen uit het steeds intensievere oudheidkundige bodemonderzoek (met vaak zeer spectaculaire resultaten), maar ook uit het met sprongen toenemende museumbezoek. Allerwege vernieuwen de musea zich. Als symptoom van de bezinning op de waarde van het culturele erfgoed dat vroegere generaties aan het huidige geslacht hebben overgedragen, ziet spreker ook de totstandkoming van de monumentenwet zelfs in Nederland, dat hiermede vrijwel de hekkesluis onder de naties was.

Het is een uitermate urgent vraagstuk, wát te beginnen met de vele monumenten, die in de huidige samenleving hun oorspronkelijke functie hebben verloren, zoals paleizen, kastelen en buitentplaatsen van vorstelijke en adellijke dynastieën, zoals vele kerken, die door ontkerkelijking en ontvolking der stedelijke centra allengs aan hun eigenlijke bestemming onttrokken zijn.

Deze monumenten zijn slechts voor de toekomst te bewaren, indien zij in de huidige maatschappij een bepaalde functie verkrijgen. Daarom kunnen zelfs wijzigingen van ingrijpende aard geaccepteerd worden, mits de aan het gebouw verschuldigde eerbied in acht genomen wordt. Al te gemakkelijk aanvaardt men dan de oplossing om het monument in een museumgebouw te transformeren; eventuele tranen komen pas later.

Wat voor type museum zal men er in vestigen? Deze vraag laat spr. met opzet onbeantwoord. Hij ziet het probleem in meer algemene termen en wil aan de praktijk toetsen in hoeverre een tot museum ingericht monument publiek en staf kan bevredigen. Omgekeerd kan een van de aanvang af als museum bestemd gebouw in de loop der jaren ook zelf het karakter van monument hebben verkregen (bijvoorbeeld het Rijksmuseum, de National Gallery, het Kunsthistorisches Museum). Wil de directeur in zo'n geval noodzakelijke wijzigingen aanbrengen dan worden

* Samenvatting. Enige geïllustreerde artikelen, gebaseerd op de volledige tekst zullen dit najaar in het maandblad *De Kern* verschijnen.

van hem naast fijnzinnige smaak ook opmerkelijke diplomatieke gaven vereist. Het aantal museumgebouwen, dat van meet af aan als zodanig is ontworpen is echter vrij gering. In een land dat rijk gezegend is met waardevolle oude gebouwen (Italië) werd dan al gauw een monument tot museum bestemd, in landen die in minder gelukkige omstandigheden verkeren kwamen daarvoor echter ook vaak gebouwen in aanmerking, waarvan de architectonische waarde zeer discutabel is.

Musea ingericht in niet voor dat doel bestemde gebouwen zijn nog altijd in de meerderheid.

Spr. maakt een onderscheid tussen oude monumenten die de eeuwen vrijwel integraal hebben doorstaan en die, welke sinds hun ontstaan aanmerkelijke veranderingen en verminkingen hebben ondergaan, waardoor de mogelijkheden tot wijzigingen aanmerkelijk worden verruimd ondanks de onvermijdelijke beperkingen in bijvoorbeeld de gevelindeling en de hoogte der verdiepingen.

Een geheel in de oorspronkelijke staat bewaard gebleven interieur moet uiteraard geëerbiedigd worden, maar vormt daardoor vaak een grote handicap voor een logische thematische opstelling der museumobjecten. In een intact overgeleverd monument is de doorstroming van het publiek via nauwe corridors en wenteltrappen een probleem op zichzelf evenals het aanbrengen van technische installaties tot regeling van temperatuur en vochtigheidsgehalte. Het bestaan van een oude traditie kan de directie nog tot extra zelfbeperking nopen. Het voorbeeld van de Uffizi, door Vasari gebouwd voor de Toskaanse administratie, illustreert dit. Reeds spoedig na de voltooiing werd de bovenste verdieping bestemd voor de groothertogelijke verzameling. Tribuna en Galleria werden sindsdien voor de gehele wereld begrippen. Het valt te begrijpen, dat men bij het herstel van de in de laatste wereldoorlog ontstane schade de eerste zijn monumentale karakter, de tweede zijn decoratie wilde hergeven. Een aanmerkelijk winstpunt acht spr. de moderne verlichtingstechniek, die tot in de diepste kelders de duisternis volledig kan opheffen.

De in hun meest integrale vorm bewaard gebleven monumenten, d.w.z. met behoud van de oorspronkelijk aanwezige objecten, onderwerpt hij vervolgens aan een uitvoerige beschouwing. Als één der meest imposante voorbeelden noemt hij het door koning Jan III Sobieski gebouwde Wilanów, vlak

ten zuiden van Warschau, thans zeer zorgvuldig gerestaureerd (afb. 5). In dit verband dient ook het prachtig gelegen vroegere slot der Raczynski's, Rogalin, bij Poznan, genoemd te worden.

Ook de statievertrekken van Versailles herkijsen meer en meer hun oorspronkelijk aanzien na het besluit van minister Malraux, dat al het uit dit paleis afkomstige in de staatsmusea aanwezige meubilair daarheen moet worden teruggebracht.

Andere voorbeelden: het door Tilman van Gameraen ontworpen Nieborów, vroeger toebehoorend aan Prins Radziwill; het bekoorlijke Arenenberg aan het Meer van Konstanz, eens het verblijf van koningin Hortense; het paleisje Manjal, gebouwd door Mohammed Pasja op het Nijleiland Rodah onder Caïro.

Iets anders ligt het accent bij de vroegere woningen van grote historische figuren, in Europa vooral schrijvers, kunstenaars en componisten, zoals het huis van Victor Hugo aan de Place des Vosges te Parijs, dat van Ernest Renan in Tréguier, de Casa Buonarrotti in Florence, het Goethehuis in Frankfort, woningen van Tolstoj, Tsjajkowski, Poesjkin, Tsjechov e.a. in de Sovjet-Unie. In Amerika zijn dit vooral woningen van figuren uit de politieke geschiedenis: in de Verenigde Staten Mount Vernon (Washingtons geboortehuis) en Lee-mansion, in Columbia de Quinta (villa) de Bolivar te Bogotá.

Tot deze groep behoren ook de verzamelingen die nauw verbonden zijn aan een monument, dat zijn aanvankelijke bestemming behouden heeft, zoals in de medische faculteit in Montpellier, in de Jagelloonse universiteit te Kraków, in de Opificio di Pietre Dure in Florence, of in oude ziekenhuisapotheken als die in Tournus en in het Hôtel Dieu te Beaune.

In deze monumenten is er naar gestreefd een situatie te fixeren die eens bestond, althans had kunnen bestaan. Dit principe werd wellicht het meest rigoureuus gevolgd in het jachtslot van Compiègne. Bij de herinrichting heeft men aan de hand van de bestaande zeer nauwkeurige oude inventarislijsten slechts die meubelen toegelaten, welke op enig tijdstip vallend ná dat waarin het vertrek zijn thans aanwezige decoratie kreeg daarin ook inderdaad tezamen aanwezig zijn geweest.

Toch is het zeer goed mogelijk gebleken om in dergelijke gebouwen niet-essentiële gedeelten geschikt te maken teneinde bezoekers beter te ontvangen en in te wijden in geest en geschiedenis van het monument (zoals bijvoorbeeld op

voortreffelijke wijze in Wilanów is gedaan).

Spr. vraagt zich af of het wel juist is om hier nog van musea te spreken. De in Oostenrijk gebruikelijke term „Schauräume" is veel toepasselijker. Een museumverzameling immers bestaat uit een aantal objecten die als „displaced persons" aan hun oorspronkelijke bestemming zijn onttrokken en door de museumleiding volgens een bepaald programma tot een nieuwe eenheid zijn verbonden, die door de makers echter nooit is bedoeld. Ook op een „aangekleed monument" kan de naam museum nauwelijks van toepassing zijn.

Compiègne en Versailles bezitten beide, naast hun representatieve vertrekken, ruimten (in de minder belangrijke vleugels) waarin „volwaardige" musea zijn gehuisvest, zoals het Musée du Second Empire en het Musée de l'Impératrice (Compiègne), het Musée des Gloires de la France (Versailles).

In vele Europese landen kwamen na 1918 door de verandering van staatsvorm de vorstelijke paleizen leeg te staan. In sommige paleizen was reeds voordien een belangrijke verzameling aanwezig. De transformatie in museum lag dus voor de hand. Dit geschiedde des te eerder, daar men in het verleden zelfs aan een nieuw te bouwen museum graag de allure van een paleis gaf (Wenen, Kunsthistorisches Museum, zelfs nog enkele delen van de National Gallery in Washington). Spr. noemt enkele paleizen en vorstelijke verblijven, die tot museum werden ingericht. Het Winterpaleis in Leningrad werd tot uitbreiding bestemd van de Hermitage. In Duitsland kwamen talrijke „Schloßmuseen" tot stand. In Istanboel werd het door Fatih de Veroveraar en zijn opvolgers gebouwde complex Topkapı Seraya enigermate aan de eisen van museale doeleinden aangepast; behalve een schatkamer, een unieke wapencollectie en een prachtige verzameling textiel vindt men er een belangrijke collectie Chinees en Europees porselein. Eveneens in Istanboel ligt de zo bekoorlijke Cilini-Köşk, reeds in 1472, luttele jaren na de val van het Byzantijnse rijk, gebouwd door Mohammed de Veroveraar en nu ingericht als een museum gewijd aan zijn grote bouwheer.

Italië's bewogen geschiedenis had reeds vroeg op vele plaatsen vorsten onttroond. In het paleis der Montefeltri te Urbino is thans op zeer gelukkige wijze de Galleria Nazionale delle Marche ondergebracht. Een soortgelijke bestemming vonden bijvoorbeeld de paleizen der Gonzaga's in Mantua en der Farnese's in Parma.

De beide schatkamers in de Weense Hofburg zijn algemeen bekend. Het prachtige Schönbrunn bevat slechts „Schauräume”, maar zijn kostelijke Tiergarten (midden der 18de eeuw) is tot nieuw leven gekomen. In de Belvederes, gebouwd door Eugenius van Savoye, was vroeger de keizerlijke schilderijenverzameling gehuisvest. Thans is het Obere Belvedere zetel van de Oesterreichische Galerie, terwijl het Untere Belvedere onder de benaming Barock-Museum de toppunten der Oostenrijkse kunst uit de 18de eeuw toont; door de harmonie tussen gebouw en collectie is hier een waar museaal kunstwerk ontstaan.

De meest omvangrijke transformatie van een koninklijk paleis in museum na de laatste oorlog is Capodimonte geweest, dat in de 18de eeuw door de Bourbons hoog boven Napels werd gebouwd (afb. 6). Het gebouw zelf kan bezwaarlijk een architectonisch meesterwerk heten, evenmin als de decoratie van de zestig representatieve ruimten op de piano nobile, al is daaronder ook het charmante Salottino di Porcellana. Deze vertrekken zijn thans in hun oude staat teruggebracht en dienen ten dele voor het exposeren van o.a. de oude koninklijke wapenverzamelingen. Op de tweede verdieping had men echter de vrije hand. Bruno Molajoli heeft hier op zeer bekwame wijze vijfenveertig zalen ontworpen voor het presenteren van de Galleria Nazionale, die voornamelijk bestaat uit de oude Farnese-verzamelingen, welke zo weer terugkeerden naar het gebouw waar zij eens als Museo Borbonico publiek toegankelijk waren. In *Museum*¹ heeft Molajoli een uitvoerig verslag over deze verbouwingen gepubliceerd.

Spr. noemt daarna enkele voorbeelden van tot musea ingerichte vorstelijke verblijven buiten Europa. In Brazilië werd na de verjaging van de laatste keizer (1889) diens paleis Quinta da Boa Vista (1803) tot Museo Nacional, waar een zeer belangrijk museum van Natuurlijke Historie en Anthropologie werd gevestigd. De Casa Real, omstreeks 1850 onder Pedro II verzezen in Petropolis, werd bestemd tot Museo Imperial; thans is het door wederinbrengen van het vroegere meubilair in oude luister hersteld. Keizer Maximiliaans voormalige paleis in een oud fort op de heuvel Tsjapoeltepec, die de stad Mexico beheerst, is sinds 1940 Museo Nacional de Historia.

In vele vroegere koloniale gebieden zijn de officiële woningen van de onderkoningen als mu-

seum in gebruik gesteld, zoals bijvoorbeeld het nationaal anthropologisch en archeologisch museum in Lima, gevestigd in het paleis van de laatste „virrey”. In vitrines, welke in de muren van de beide patio's zijn ingelaten, is een prachtige verzameling Peruviaanse ceramiek geëxposeerd. Grote zalen bevatten o.m. een unieke textielcollectie met o.a. 2500 jaar oude kledingstukken.

Voor Azië vermeldt spr. het vermaarde „Paviljoen van de veertig kolommen”, Tsjehel So-toen in Ispahan, dat weerspiegeld in een bassin en omringd door een weelderige tuin voor de westerling de essentie van het oosten schijnt te zijn. Het werd als een der vele paviljoens gebouwd in het park van het paleis, dat sjah Abbas I in het begin der 17de eeuw liet optrekken aan de Meidan-el-Shah, toentertijd het grootste plein ter wereld. In de salon wordt in enkele vitrines de sfeer van het hof van de vorst opgeroepen.

In de Libanon is het slot van de vroegere ongekroonde koningen, de Emirs Chehab, Beit-ed-Din, thans ten dele presidentieel zomerpaleis. In het „bouwhuis” echter en in de kelderruimten werd het museum van Libanese folklore en volkskunst ingericht.

Het paleis der Abbassidische kaliefen te Bagdad (1200) dient op weinig gelukkige wijze als museum voor architectuurfragmenten. Wanneer het nieuwe museumgebouw over enige tijd zal zijn voltooid zal dit deze taak overnemen.

In Peking zijn de vroegere keizerlijke verzamelingen in het paleis Koe Hong, tot Nationaal Museum geworden en aanmerkelijk verrijkt, waardoor zij een vrij volledige indruk geven van de hoge kwaliteit der verschillende Chinese kunstuitingen. De objecten zijn volgens de tradities der nationale bouwkunst opgesteld in houten vitrines en worden door TL buizen verlicht.

In Afrika maakte men het voormalige paleis van de koningin van Dahomey, een reeks hutten en „bungalows” om enige hoven liggend, tot een naar het schijnt aantrekkelijk museum, vooral dank zij de toewijding van het Institut Français d'Afrique Noire.

Het klassieke voorbeeld van het tot museum geworden paleis blijft het Louvre.

Kort na de voltooiing van Perraults colonnade aan de oostgevel werd het hof naar Versailles verplaatst (1680). Grote delen van het gebouw werden sindsdien voor allerlei doeleinden van soms dubieuze aard gebruikt. Eerst onder het Eerste en Tweede Keizerrijk werd orde op zaken gesteld en werd het complex in de huidige vorm

¹ Jaargang 12 (1959), blz. 165-188.

voltooid. Inmiddels was aan het interieur echter zoveel gewijzigd, dat men bij de algehele reorganisatie, waartoe tegen 1932 werd besloten, niet al te veel scrupules in acht behoefde te nemen. Vanzelfsprekend ontzag men de onvolprezen Galerie d'Apollon, de Salle des Caryatides en zalen als de Salon en de Salle des Sept Cheminées, maar elders kon men naar eigen inzichten te werk gaan.

In het eerste nummer van *Museum* stelde Georges Salles² het probleem scherp:

„Wordt een museum in een paleis gehuisvest, dan moet dit paleis, met zijn goede en zijn kwade kanten, voor zoveel dat maar mogelijk is, in dienst van de verzamelingen gesteld worden. Wij hebben dan wat wij zouden kunnen noemen een „musée-palais”. In het „palais-musée” daarentegen heeft de verzameling een dienende functie en blijft het monument primair”.

Voor een aantal resultaten van de reorganisatie kan spr. bewondering gevoelen. Toch vraagt hij zich af of er geen radicalere oplossingen mogelijk waren geweest. Het is echter ook een kwestie van smaak, de Franse is nu eenmaal anders gericht dan de onze. Een vergelijking tussen de reeks kabinetten naast de grote Rubenszaal en de reeks kleine vertrekken op de verdieping van het Rijksmuseum maakt dit duidelijk.

De grote hypotheek, waarmede de inrichting van het Louvre tot museum is belast, vormt de Galerie au bord de l'eau, de onder Catharina de Medici en Henri IV tot stand gekomen verbinding tussen het oude Louvre en de Tuillerieën. In feite was het een zeer brede lange gang (400 meter, nu nog 295 meter), waar „toute l'histoire avait passé” (René Huyghe)³. Bij de reorganisatie is getracht de monotonie te doorbreken door het aanbrenge van enige transversaalbogen op gekoppelde zuilenparen met een entablement, dat zich langs de muren voortzet en om de tien meter door twee zware pilasters wordt gedragen. Tussen de pilasters zijn nissen aangebracht met antieke beelden. Het doel was „essayer d'accomplir le musée en parachevant le palais” (Huyghe). Door de travee-indeling is de Grande Galerie inderdaad menselijker geworden, maar is zij een bevredigende museumruimte geworden?

Sinds de tiende eeuw heeft het paleis, dat, met citadel en kathedraal één complex vormend, gelegen is op de Wawelheuvel in Kraków, in de Poolse geschiedenis een rol gespeeld. Onder het

bewind van de latere Jagellonen, vooral Sigismund I en zijn vrouw Bona Sforza, in het begin van de 16de eeuw, kreeg het door Italiaanse architecten zijn huidige vorm. Het is nu „palais-musée”, vaak ook „musée-palais”, zoals in de schatkamers en de wapenverzameling. Bijzonder geslaagd is bijvoorbeeld de „voorlopige” opstelling van de krijgsbuit die de Polen in 1683 bij het ontzet van Wenen veroverden op de Turken. Mede door de oude regalia, die na een twintigjarige Canadese ballingschap zijn teruggekeerd is Wawel meer dan een museum een nationaal symbool, dat per jaar anderhalf miljoen bezoekers trekt.

Het begrip paleis, in ons spraakgebruik beperkt tot de verblijven der vorstelijke families, kent met name in Italië en Oostenrijk ruimere begrenzingsen. Dergelijke „Palazzi”, „Palais”, „Hôtels”, in Nederland patriciërswohnungen, hebben hoewel de problemen bij de bestemming tot museum in beginsel nagenoeg identiek blijven, in het algemeen een geringere historische betekenis, zodat de museuminrichter ruimer armslag heeft dan in de „paleizen”.

Voor al in Italië heeft dit soms tot revolutionaire oplossingen geleid. Meer behoudend bleef bijvoorbeeld de inrichting van het Palazzo Ricchini te Milaan, de bekende Brera, bij het herstel van de zeer zware oorlogsschade.

Van deze categorie bespreekt spr. het huis van gouverneur Azem (1749), dat in het hart van Damaskus ligt naast de moskee der Omajaden (afb. 7). Met een raffinement, dat kenmerkend is voor de grande-époque, zijn alle bekende elementen tegen elkaar afgewogen: de van elkaar gescheiden selamluk en haremluk, hamman, iwan; de bibliotheek en salon, een kostelijke binnenplaats, met marmeren platen geplaveid en verlevendigd door bomen, heesters, bassins en fonteinen. Tien jaar geleden werd er een museum van Syrische klederdrachten en volkssieraden ingericht. De sfeer van oosterse poëzie bleef in het gebouw echter bewaard.

Een tweede voorbeeld van deze groep is het Niederösterreichische Landesmuseum, een museumtype dat in ons land minder bekend is en vooral tot doel heeft de „liefde tot het land” te versterken. Men zou het een in zijn soort voortreffelijk streekmuseum kunnen noemen, waar aandacht geschonken wordt niet alleen aan de geologische gesteldheid van de bodem en het leven in de natuur, maar ook aan de historische, ambachtelijke en culturele aspecten van de menselijke samenleving. Dat ondanks deze grote di-

² Jaargang 1 (1948), blz. 7-10.

³ Museum 1 (1948), blz. 16.

versiteit toch een eenheid is bereikt, is mede te danken aan het gebouw, een „Palais” uit de 17de en 18de eeuw. Bij het herstel van de oorlogschade herkregen de representatieve ruimten hun oude luister, de overige zalen werden, in grootte afwisselend, omgetoverd tot voortreffelijke museumruimten, waarbij een gepast en smaakvol gebruik werd gemaakt van de moderne verlichtingstechniek. Zonder in eenvormigheid te vervallen heeft men de overgangen tussen de zo heterogene onderwerpen kunnen verzachten en een zekere eenheid van sfeer kunnen scheppen.

Kastelen en buitenhuizen, die tot de publieke sector behoren, zijn in het algemeen reeds lang toegankelijk, voor zover zij historische of kunsthistorische waarde hebben (Castel S. Angelo, de Tower of London). Veelal behoren de musea, die zij huisvesten, niet tot de aantrekkelijkste. Een keer ten goede is echter soms reeds speurbaar, met name in Italië (het kasteel in Aquila uit 1534, sinds 1951 museum). Het optrekken van nieuwe museumgebouwen binnen de oude ommuring of tegen het oude kasteel hoeft het historische ensemble niet of nauwelijks te verstoren, zoals het voorbeeld van Malmö leert, waar het kasteel in 1937 drie nieuwe vleugels kreeg. Zo ook Angers waar een verzonken honderd meter lange „schrijn” werd gebouwd voor de Tenture de l'Apocalyps.

Voor de kastelen in de particuliere sector is de term „nood der kastelen” een even bekend als onthullend begrip. Overal zoekt men wegen tot behoud. Het werk van de National Trust, van de eigenaren van Demeures Historiques en van onze Kastelenstichting is op dit doel gericht. In Italië zijn van veel verbeeldingskracht getuigende initiatieven genomen ter redding van een aantal villa's van Palladio.

Hoewel in steeds groter getale voor het publiek toegankelijk gesteld, blijven zij echter primair woningen. Eisen van bewoonbaarheid moeten dan veelal prevaleren boven de belangen van het publiek.

In Oost-Europa ligt de situatie geheel anders, daar alle kastelen er genationaliseerd zijn. Hetgeen de verantwoordelijke autoriteiten dwong tot de plicht van het vinden van een bestemming. In Polen werden de belangrijkste kastelen en buitenhuizen meestal „uithof” van een der grote musea, zoals Wilanów, Nieborów, Rogalin, Łańcut, Goluchów. Omvangrijke restauraties zijn in uitvoering. Pieskowa Skala bij Kraków wordt ingericht tot Museum der Renaissance.

Van de zeer talrijke kastelen in Tsjechoslowa-

kije zijn er reeds meer dan honderd toegankelijk. Sommige zijn „aangeklede monumenten”, andere zeer gespecialiseerde musea, waarbij het karakter van de streek en de aanwezigheid van een bepaalde vorm van kunstnijverheid (bijvoorbeeld glas, meubelen, tin, costuums of kant) vaak het thema bepaalde.

Hierna kwamen nog enige andere typen van monumenten ter sprake.

Dat oude arsenalen in wapenverzameling of legermuseum werden omgezet, ligt voor de hand. Het Tøjhus in Kopenhagen is er een indrukwekkend voorbeeld van, welke mogelijkheden voor een moderne opstelling worden geboden door de vaak zeer grote langgerekte zalen. Stockholms 18de-eeuwse arsenaal is thans Zweeds Legermuseum, het Berlijnse Zeughaus werd na 1870 wapenmuseum en „Ruhmeshalle”, terwijl in Wenen het „Heeresgeschichtliche Museum” onderdak kreeg in het uit 1850 daterende arsenaal.

Daarentegen bracht men in Peru het militair-historisch museum onder in een ander type krijgskundig monument, namelijk het fort Castello Real Felipe del Calino bij Lima (1747), het laatste bastion van het Spaanse rijk in Zuid-Amerika. Een soortgelijke oplossing werd gevolgd in de Kalemegdan, de citadel van Belgrado.

Soms krijgt een arsenaal een andere museale bestemming, zoals het tuighuis in Rio de Janeiro, gelegen in de schilderachtige havenbuurt, dat nu Braziliaans Geschiedkundig Museum is. In Barcelona werd het arsenaal tot Museo Naval.

Ook stadspoorten en verdedigingstorens kunnen incidenteel zeer goed als museum worden gebruikt: de Sint Janstoren in Dubrovnik (Scheepvaartmuseum) en de Donjon te Saint-Malo.

Een zeer geslaagd voorbeeld van het gebruik van een oud raadhuis als museum biedt het stedelijk museum in Stockholm.

Ook voormalige kloosters kunnen zich met hun afwisseling van grote gemeenschapszalen en kleine vertrekken uitstekend lenen voor bepaalde soorten exposities.

Van de als musea in gebruik gestelde conventen noemt spr. dat van San Martino bij Napels en het Matteo-klooster in Pisa; in Spanje het textielmuseum Las Huelgas bij Burgos en het klooster-paleis El Escorial; in Zuidslavië het stedelijk museum in Zagreb.

Zeer aantrekkelijk is het Museo de Arte Colonial in Bogotá (afb. 8), ondergebracht in het

17de-eeuwse Sint Ignatiusklooster, een der oudste en mooiste conventen van Zuid-Amerika. Dat zelfs een modern technisch museum uitstekend tot zijn recht kan komen in een monument van deze groep bewijst het Museo Nazionale della Scienza e della Tecnica in het klooster van Sint Victor te Milaan.

Oude kerken zijn meestal weinig geschikt voor museale doeleinden, tenzij bijzondere voorzieningen worden getroffen, die echter al gauw de ruimtewerking schaden of zelfs te niet doen. Voorbeelden van deze categorie zijn o.a. de Donatiuskerk te Zadar (9de eeuw); het historisch museum te Bazel; de barokke kloosterkerk te Ampurias (Costa Brava), gelegen tussen de ruïnes van de oudste Griekse nederzetting in Spanje; de romaans-gotische kruisridderkathedraal te Tartosa (Syrië). Veel bevredigender zijn doorgaans de „opere”, de kerkfabriekmusea, zoals die in Siena, Florence en Straatsburg.

Badhuizen. De naam Thermen-museum, voor het nationale museum voor sculptuur in Rome herinnert aan de oorspronkelijke functie van het gebouw, in de ruïnes waarvan het gevestigd is. Buiten gebruik gestelde hammans werden, zoals in Skopje, ook wel in musea veranderd.

Moskeëën bevatten, naast hun religieuze centrum, vele nevenruimten met een sociale bestemming o.a. een medresse (school) en een imaret (hospitaal, gaarkeuken, mensa voor de studenten).

In de imaret van het Suleymaniye-complex in Istanboel, door Sinan gebouwd, is een museum van de Islam ingericht, terwijl een stedelijk museum is ondergebracht in een medresse, die in 1600 door de commandant der blanke eunuchen werd gesticht.

Overall in de wereld van de Islam vormt de chan, in het westen meer bekend als karavanseraï, een belangrijk element. De vaak imposante complexen, die daarvoor in de steden verzezen, kregen herhaaldelijk een taak als museum, zoals de 15de eeuwse Bedestan in Ankara (museum van Hittietische sculptuur), en de Chan Merdjan te Bagdad (14de eeuw), als museum van kunst van de Islam. Van het oudheidkundig museum in de 17de eeuwse Koersoemli Chan te Skopje resten, na de aardbeving, slechts ruïnes.

Van het oneindig grote aantal oude woonhuizen als musea noemt spr. slechts het streekmuseum in het oude Ochrid (Macedonië), gevestigd in een groep oude huizen.

Voorbijgaand aan Eiffels tentoonstellingsge-

bouw in Lima besluit spr. zijn overzicht met de bespreking van wat wellicht het merkwaardigste gebouw is, dat — op zeer gelukkige wijze — een museale rol speelt: El Panoptico, de gevangenis in Bogotá.

Een uitstekend stuk architectuur, gebouwd in 1806 op een stervormige plattegrond met een centrale koepel, geheel volgens de door Jeremy Bentham nauwelijks vijftien jaar tevoren ontwikkelde principes. Met toepassing van fluorescerend licht en eenvoudige metalen vitrines bleek deze vorm zeer geschikt voor het presenteren van de collecties van Museo Nacional en Instituto Colombiano de Antropologia.

Aan het slot van zijn betoog schenkt spr. bijzondere aandacht aan hetgeen na de oorlog in Italië is gepresteerd voor de vernieuwing der musea. Aanleiding was haast altijd de oorlogschade. Onder de directeuren-generaal Bianchi Bandinelli en De Angelis d'Ossat is een gigantisch werk verricht. Wat werd bereikt werd voor het eerst gepubliceerd in: *Musei e Gallerie d'Arte in Italia 1945-1953*⁴, vooral samengesteld door Giorgio Rosi. Later verscheen het „prentenboek” *Ragguaglio delle arti 1954-1958*, terwijl *Museum* regelmatig artikelen aan deze vernieuwingen wijdde. In het *Bouwkundig Weekblad* van 26 juli 1963 publiceerde ir. S. van Ravesteyn een intelligent artikel over dit onderwerp. Helaas is de tekst van de rede, die Molajoli hield op het door de ICOM gehouden colloquium (1961, Turijn, Genua en Milaan) over museumarchitectuur nog niet in druk verschenen⁵.

De voornaamste architecten zijn Albini (Palazzo Bianco en Palazzo Rosso te Genua), Minissi (Museo Nazionale di Villa Giulia te Rome en, op kleinere schaal, Museo Nazionale in Gela (Sicilië) en Museo Civico te Viterbo), Scarpa (Museo Correr in Venetië en Museo di Castelvecchio in Verona, Galleria Nazionale della Sicilia in het Palazzo Abbatelli te Palermo) en Martelli (Museo Nazionale in Perugia).

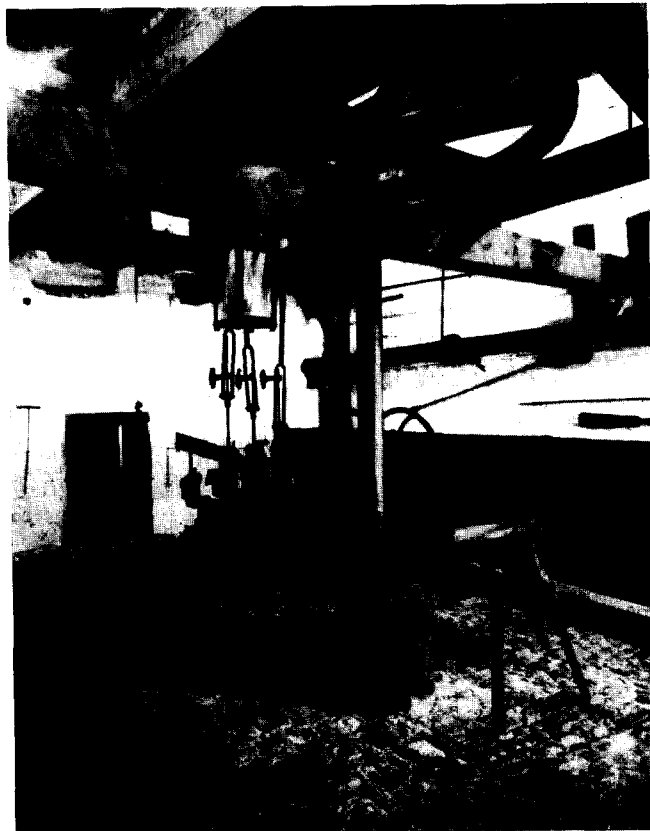
De „Italiaanse school” onderscheidt zich door kostbare eenvoud met steeds weer andere oplossingen voor verwante problemen. Maar al te vaak wordt het Castello Sforzesco te Milaan — voor de reiziger uit het noorden nu eenmaal de toegangspoort tot Italië — als typerend voor deze school beschouwd. Ten onrechte! Spr. onder-

⁴ Uitgave van het Ministero della Pubblica Istruzione.

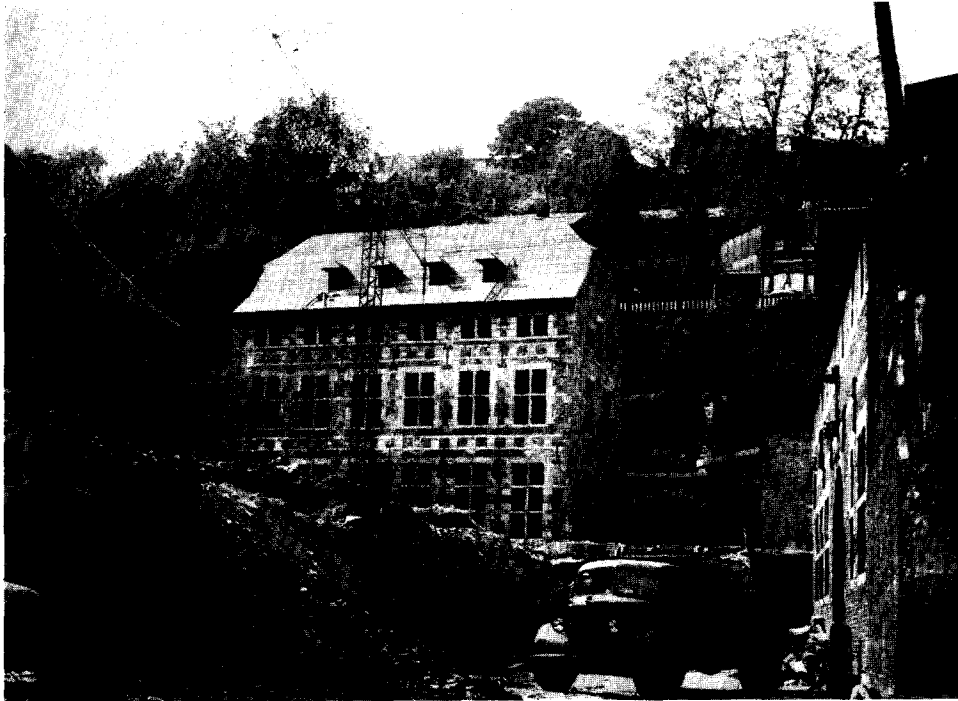
⁵ „Le monument historique, cadre du musée d'aujourd'hui: principe, problèmes, expériences”.

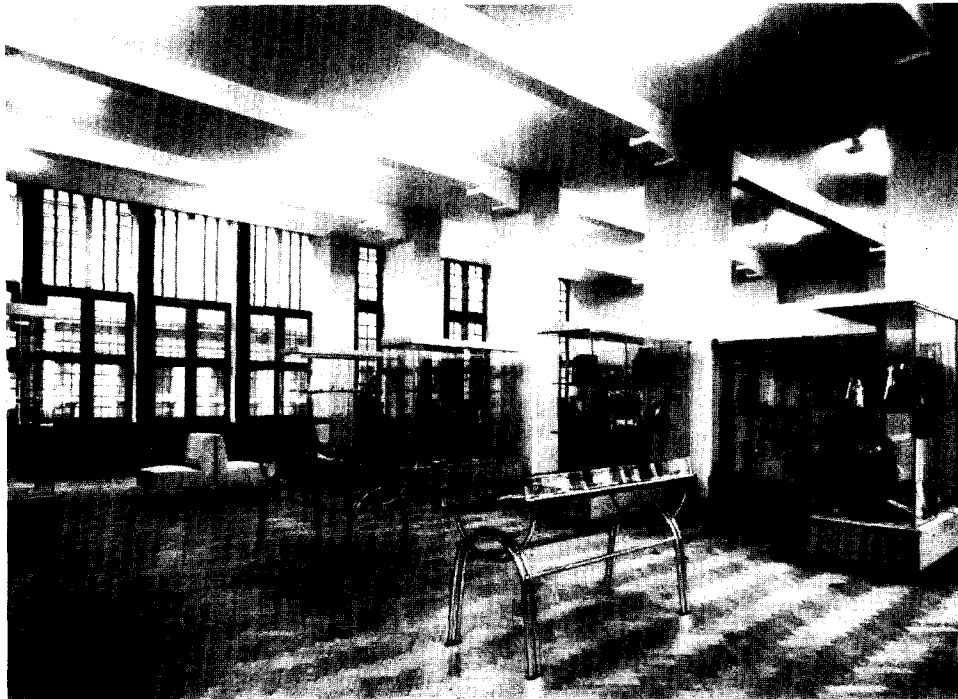
Afb. 1. Museum Plantin-Moretus, Antwerpen, De oude drukkerij is ongeschonden bewaard gebleven.
(Foto F. Clacs)

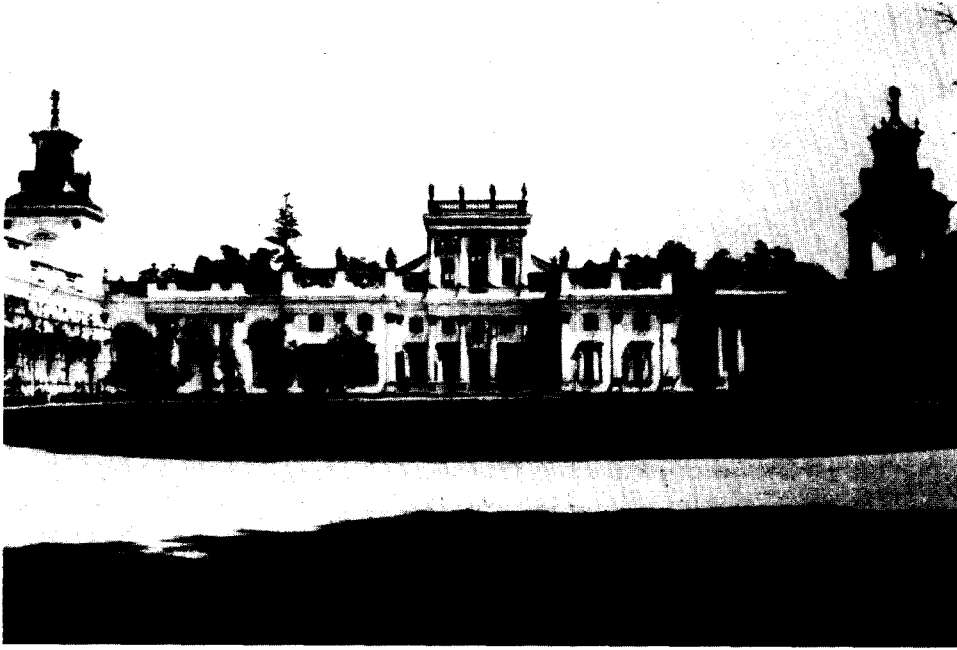
Afb. 2. Rosmolen van het Brouwershuis te Antwerpen. Het gebouw dateert uit 1552.

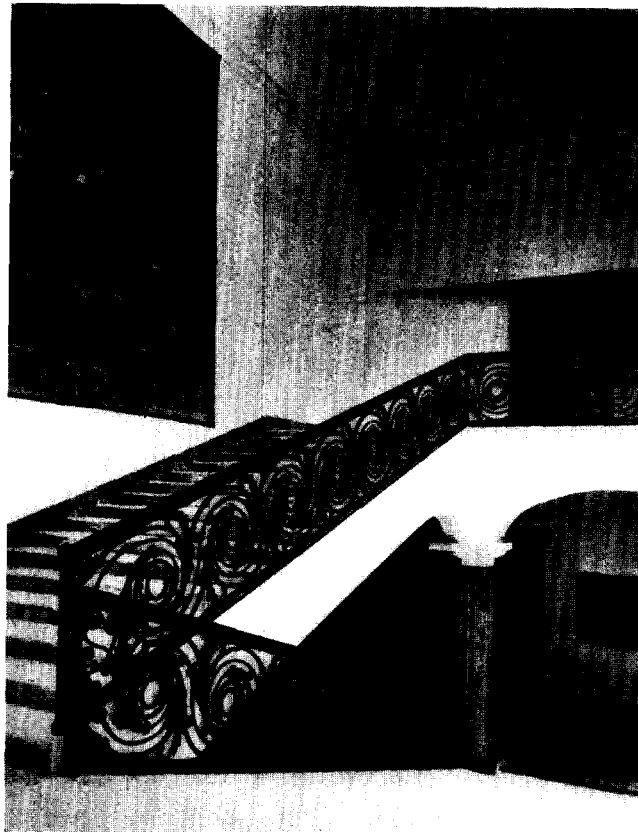
Afb. 3. Musée de la Vie Wallonne, Luik, Cour des Mineurs. Nieuwbouw 1963.
(Foto van het Museum)

Afb. 4. Volkskundemuseum, Antwerpen. Achter bestaande gevels is een geheel nieuwe beton-
bouw verrezen. De raamindeling strookt niet met het interieur. (Foto F. Claes)

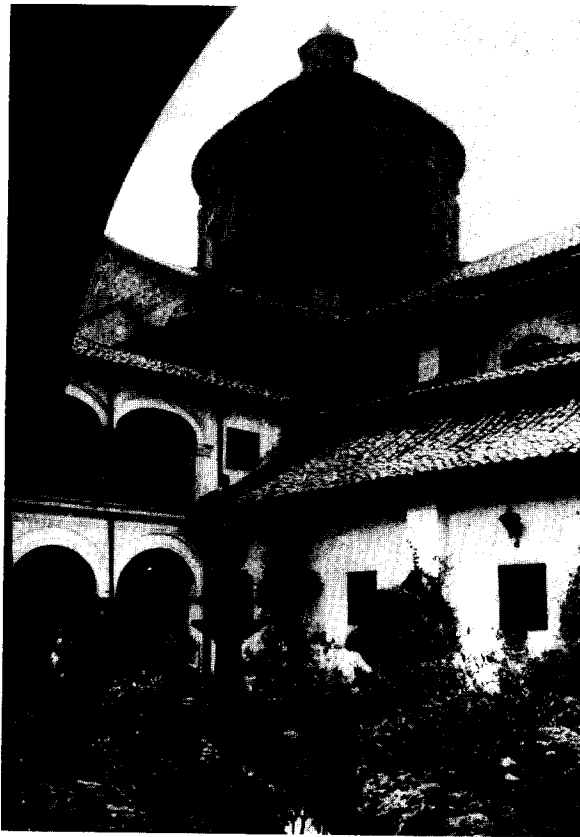
Afb. 5. Het paleis Wilanow bij Warschau, gebouwd door koning Jan III Sobieski na zijn overwinning op de Turken bij Wenen (1683). Later eigendom van de graven Branicki. Na een uitvoerige restauratie zijn er thans weer de oorspronkelijke verzamelingen opgesteld.

Afb. 6. Napels Musco Nazionale di Capodimonte. Trappenhuis uit het begin van de 19de eeuw, voltooid in 1956.

Afb. 7. Damascus. Binnenplaats van het huis van gouverneur Azem (1749), sinds kort ingericht tot nationaal museum voor de volkskunde van Syrië.

Afb. 8. Bogota, Sint Ignatiusklooster (17de eeuw). Thans is hier het Museo de Arte Colonial in ondergebracht.

schrijft goeddeels Van Ravesteyns oordeel, die dit museum niet wilde behandelen, zijnde „een afstotelijk mengsel van opgedirkte oude ruimten, waarin een volkomen ongevoelige pretentieuze presentatie van de kunstvoorwerpen op een onbegrepen nieuwe wijze”. Of het monument als zodanig op ontoelaatbare wijze is aangetast, kan spr. niet beoordelen, daar een „restauratie” in de vorige eeuw reeds veel kwaad had gedaan.

In het algemeen toont men in Italië grote eerbied voor het monument. Waar nodig schroomt men echter niet om nieuwe elementen aan te brengen (de prachtig uitgebalanceerde trap in Verona of de hangende verdiepingen in de Villa di Papa Giulio). In Palermo is in de middeleeuwse zaal de betonnen balklaag in het zicht gelaten.

Kenmerkend voor de Italiaanse school kan het grote raffinement heten in de behandeling van het geheel, de liefdevolle toewijding voor het detail en de voorliefde om belangrijke kunstwerken door isolering perfect tot hun recht te doen komen. Soms zijn in grote zalen slechts enkele stukken opgesteld, waarbij voetstuk, montering en achtergrond steeds afzonderlijk tot in de kleinste bijzonderheden bestudeerd zijn. Dit kan leiden tot extremen, als de opstelling in het Palazzo Bianco van het fragment van Giovanni Pisano's grafmonumentje voor Margaretha van Brabant, dat elektrisch in alle richtingen kan worden bewogen; ook de montering van schilderijen op staven die steunen in op de grond staande kapitelen — eveneens in dit museum — is principieel moeilijk aanvaardbaar. Niet aan de schilderijen contemporaine encadrements worden vaak verwijderd en niet of door smalle lijstjes vervangen. Graag hangt men de schilderijen op schotten, die òf in de ruimte òf tegen de wand worden geplaatst. Soms worden zij juist in de wand ingelaten.

In het maken van volumeloos schijnende vitrines zijn de Italianen ware meesters. Bepaald pretentieuze doen echter de grote natuurstenen blokken aan, die Minissi als onderbouw toepast in Gela en Viterbo. Het meest geslaagd acht spr. de inrichting van de Galleria Nazionale te Palermo in het Palazzo Abbatelli, waaraan Giorgio Vigni een voortreffelijk artikel in *Museum* wijdde⁶. Van diens beschouwingen geeft spr. een resumé:

De inrichting van elk museum is een op zichzelf staand geval, gedetermineerd door de archi-

tectuur van het gebouw en de aard van de verzamelingen. Het is zaak het gebouw, met scrupuleuze eerbiediging van de oorspronkelijke architectuur, resoluut aan zijn nieuwe bestemming aan te passen. Men aarzele niet een nieuwe deur, een nieuwe trap, aan te brengen, als hierdoor de expositieruimten beter toegankelijk gemaakt kunnen worden: het monument wordt veel meer geschaad door een slecht gekozen bepleistering, een verkeerde toon op de muren, het aanbrengen van imitaties van oude elementen. Doch het geschiede eerlijk, in de stijl van onze tijd, en wat betreft de verhoudingen en de keuze van het materiaal in harmonie met het bestaande. Een zeer soepele band binde museumverzameling en gebouw: het laatste mag voor de ontwikkeling van het thema van het museum geen belemmering vormen, anderzijds mogen de verzamelingen het karakter van het monument niet aantasten. Wat de opstelling betreft, een opeenhoping van voorwerpen maakt niet alleen dat het publiek van de museumobjecten niet voldoende kan genieten, maar bovendien vermoordt zij de architectonische ruimtewerking van het gebouw.

Vigni acht een nauwe en vriendschappelijke samenwerking tussen museumdirectie en architect noodzakelijk, vanaf het eerste ogenblik waarop het algemene plan wordt geconcipieerd tot en met de voltooiing van het geringste detail. Samenwerking, die veronderstelt een gelijkgerichtheid van het kritisch oordeel van de directeur en de creatieve potentie van de architect, van beider smaak. Hij waarschuwt tegen het te zeer de vrije hand laten aan de bouwmeester „die dan al gauw geneigd is zich door zijn inventieve geest zo ver te laten meevoeren, dat hij het contact met het essentiële van het museum verliest en aan de presentatie der voorwerpen meer gewicht gaat hechten dan aan de voorwerpen zelf”.

Inderdaad, een goed museumgebouw draagt evenzeer de signatuur van de directeur als van de architect.

Spr. vraagt zich wel af of een dergelijke geperfectioneerde opstelling als de Italiaanse ook voor de toekomst bevrediging zal blijven schenken. Onze smaak wijzigt zich snel. Veel van wat nu bewonderd wordt, doet over enige jaren wellicht ouderwets aan, terwijl het harmonisch invoegen van nieuwe aanwinsten soms vrijwel onmogelijk is. Het per definitie dynamische museum dreigt een statisch geheel te worden, de opstelling zelf een monument.

⁶ Jaargang 9 (1956), blz. 201-214.

De voorzitter dankte de sprekers. Hij opende daarna een korte huishoudelijke vergadering, waarin een wijziging in het Huishoudelijk Reglement betreffende de ICOM- en CHA-contributie bij acclamatie werd goedgekeurd.

Bij de rondvraag bracht mej. DR. B. M. L. J. M. JANSEN het probleem van de vrije zaterdag in verband met een eventuele sluitingsdag voor de musea te berde. Een uniforme regeling is moeilijk te treffen. Thans zijn enkele musea één dag per week gesloten, terwijl andere geen sluitingsdag hebben.

DRS. KRUISSINK informeert welke propaganda er met betrekking tot de jeugdmuseumkaart zal worden gevoerd. De secretaris antwoordt, dat hij het plan heeft pers, radio en televisie in te schakelen.

Om 15.45 uur sluit de voorzitter de vergadering nadat hij DR. DE VRIES voor zijn bijzondere gastvrijheid had bedankt. De museumdag werd bijgewoond door 116 personen.

Daarna kwam men in de catacomben van het Mauritshuis bijeen om DR. BLÖTE te huldigen. De voorzitter bracht namens de gehele Nederlandse museumwereld dr. Blöte dank voor de wijze waarop hij gedurende negen jaar het secretariaat van de Museumdag heeft vervuld. Ook Blöte's zeer actieve aandeel in de organisatie van het ICOM-congres 1962 werd nogmaals in herinnering gebracht. Hem werd een boekwerk over de moderne museuminrichting aangeboden.

DR. BLÖTE toonde zich in zijn dankwoord zeer verheugd met dit geschenk.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Niekerk, gem. Oldekerk. In verband met de restauratie kon een onderzoek worden ingesteld naar de oudste historie van de Herv. kerk. Het geldt hier een eenbeukig, tufstenen, amper 6 m breed bouwwerk, dat zijn oorspronkelijke koorsluiting vervangen zag door een uit baksteen opgetrokken driezijdige koorpartij. Aan de westzijde kwam naderhand een beurtelings uit tufsteen en baksteen opgemetselde, zadeldakten te verrijzen, terwijl — wellicht nog in de 13de eeuw — aan de zuidzijde een dwarsarm werd toegevoegd, vermoedelijk eenmaal met een kruis- of koepelgewelf verrijkt. Hoewel het metselwerk zulks liet vermoeden, konden bij het graafwerk geen bewijzen verzameld worden dat ook aan de noordkant een dergelijke dwarsarm was gebouwd. Wel schijnt men daartoe het voornemen te hebben gehad, waarbij men halverwege het werk is blijven steken.

De oorspronkelijke tufstenen westgevel moet voorts bij de bouw van de toren zijn opgeofferd, welke omstandigheid het gebruik van secundair gebezigde tufsteen kan verklaren. Men krijgt voorts de indruk dat de tufstenen kerk in eerste aanleg vier toegangen bezat, paarsgewijs tegenover elkaar in de noord- en zuidmuren aangebracht: het eerste paar aan het westelijk uiteinde, het tweede ter

hoogte van de aanvankelijke scheiding tussen schip en koor.

Ten slotte bleek de fundering van de oorspronkelijke koorsluiting nog voorhanden te zijn in de vorm van een zeer diep ingegraven, ongeveer 1.50 m breed bed van vervaarlijk grote zwerfkeien. Deze verrieden de aanwezigheid van een versmald halfronnd koor, iets verder naar het westen gelegen dan de huidige sluiting. Binnen deze koornis bevonden zich bovendien twee andere, minder diep gefundeerde zwerfkeien, welke ongetwijfeld de altaartafel hebben geschraagd. Brokstukken van deze, uit rode zandsteen gehouwen tafel, werden op geringe diepte onder de huidige kerkvloer, nabij de zuidelijke koormuur teruggevonden. De koorfundering kwam, wat constructie en diepte betreft, volkomen overeen met de onderbouw der nog bestaande tufstenen zijmuren van het kerkship. De bovenkant van het keienbed was steeds aangevuld met vuistgrote keitjes, in leem gestampt. Hierop rustten dan weer de onderste tufsteenbroden van het opgaande muurwerk.

Naar de overlevering wilde zou bij de bouw van het catechisatielokaal, op de noordwestelijke hoek van het kerkhof, ongeveer een halve eeuw geleden, een aarden pot gevonden zijn, gevuld met de beentjes van een pas geboren kind. Uiteraard gaan hierbij de gedach-

ten uit naar overeenkomstige bevindingen, gedaan op de kerkhoven te Oudemirdum, Harich, Tjerkgaast in Gaasterland, het nabij Niekerk gelegen Lukaswolde, het terrein van het voormalige Nijklooster te Romerswerf bij Jukwerd en, nog slechts twee jaren geleden, het kerkhof van Sint Anna ter Muiden in Zeeuws-Vlaanderen. Men heeft hier kennelijk te doen met bijzettingen van levenloos geboren kinderen dan wel ongedoopt gestorven zuigelingen, die niet in gewijde grond mochten worden begraven, maar aan wie men toch een rustplaats gunde aan de rand van het kerkhof, buiten het kerkhofpad. Voor nadere bijzonderheden mogen wij wel verwijzen naar onze uiteenzettingen in *Terpen tussen Vlie en Eems*, II, Tekst, Groningen 1963, blz. 108-109 en de daar aangehaalde literatuur.

Naar aanleiding van dit bericht werd derhalve bijzondere aandacht geschonken aan de aard van de kerkheuvel en de oorspronkelijke begrenzing. Tijdens het onderzoek kwam nu vast te staan dat deze heuvel indertijd uit bont zand was opgeworpen boven een tevoren met heide begroeide zandrug. Dit zand zal verkregen zijn uit de bij benadering rond lopende gracht, welke het kerkhof destijds omgaf en aan de zuid- zowel als oostzijde deels nog als perceelsscheiding valt te onderkennen. Vóór de tufstenen kerk werd gebouwd moet deze heuvel reeds als kerkhof dienst hebben gedaan, getuige de twee graven welke bij het uitdelven der funderingssleuven ten behoeve der koor-sluiting werden doorsneden. Binnen de kerkhofgracht liep bovendien een lijkpad, waarvan de overblijfselen zich eveneens duidelijk in het dwarsprofiel, door grachten en kerkhof getrokken, aftekenden.

Juist op de scheiding van pad en grachtberm, ten noorden van het koor, waar de profielseuf was uitgezet, werd een aantal kogelpotscherven aangetroffen van juist hetzelfde type als gebezigd bij de bijzetting der kinderkijkjes te Tjerkgaast en Harich. De verleiding is groot aan te nemen, dat het hier wederom resten betreft van kinderbijzettingen binnen de „limbus infantium”.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

FRIESLAND

Exmorra, gem. Wonseradeel. Binnen het kader der restauratie werd binnen de muren van het uit grote gele kloostermoppen opgetrokken dorpskerkje een onderzoek ingesteld naar de

mogelijke voorgangers van dit, vermoedelijk uit de eerste helft van de 13de eeuw daterende, met een halfronde koornis afgesloten zaalkerkje. Bij een vorige herstelling waren reeds de funderingen vastgesteld van de westtoren, tijdens een windhoos in het jaar 1837 omver gewaaid en niet meer opgebouwd. Sporen van een oudere kerk bleken niet voorhanden te zijn, evenmin van een andere, meer naar het westen gelegen koor-sluiting, gelijk wel was verondersteld. Kerk en kerkhof waren aangelegd op een kunstmatige, thans ruim 3 m boven het omringende maaiveld rijzende, uit klei opgeworpen verhoging, welke als een laat-middeleeuwse uitbreiding van de dorps-terp dient te worden beschouwd.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Kollum, gem. Kollumerland. Het vorige bericht (zie kol. *57, *58 en *59), gewijd aan een onderzoek binnen de muren van de Sint Maartenskerk, dient in dier voege te worden verbeterd dat de zware zwerfkeien, aangetroffen op de huidige scheiding van schip en koor, bij de voortgang van het onderzoek niet op twee, doch op slechts één periode betrekking bleken te hebben. De zeer grote breedte van het keienbed — 2.20 m — had aanvankelijk onjuiste veronderstellingen doen ontstaan. Voor het overige was dit keienbed in het vaste veen uitgegraven, waarbij men zich niet de moeite had gegeven dit veen tot op het onderliggende diluviale zand te verwijderen en door zand te vervangen gelijk in overeenkomstige gevallen elders meerdere malen is vastgesteld. Ook de zo uitmuntend geconserveerde eikehouten doodkisten, welke de indruk wekken nog vóór de bouw van de tufstenen kerk te zijn bijgezet, waren in groeven geplaatst, in het vaste veen uitgedolven, zij het iets minder diep dan de onderste keien der koorfundering.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

OVERIJSSSEL

Olst. Ten noorden van Olst, in de buurtschap Nul, is bij het afgraven van een kleine hoogte, bijna gelegen aan de voet van een oude dijk, een urn met brandresten gevonden. De zeer beschadigde urn is overgebracht naar het Rijksmuseum Twenthe. De eigenaar van het terrein, de heer K. J. Derks te Olst, deelde mede dat hij ongeveer twee jaar geleden op zij van zijn woning een klein heuveltje had geëgaliseerd. Hierbij was een rechthoekig graf aan het licht gekomen, gemarkeerd door veldkeien.

Het graf was zo groot dat een dode in gestrekte houding daarin begraven zou kunnen zijn. Verbonden aan dit graf lag een kleinere, eveneens rechthoekig, en ook weer gemarkeerd door veldkeien (graf van een kind?). De keien, die op de hoeken waren gelegen, waren groter dan de andere. De inhoud van de graven had de eigenaar volgens zijn zeggen niet verstoord. Een heronderzoek heeft nog niet plaatsgevonden.

C. C. W. J. Hijzeler (*Rijksmuseum Twente, Enschede*).

GELDERLAND

Putten. Begin maart werd de R.O.B. in kennis gesteld van de zeer onmiddellijke bedreiging van een grafheuvel, gelegen aan de Nieuwe Laakweg. Ten behoeve van woningbouw zou de heuvel in zijn geheel geslecht worden. Met de welwillende medewerking van de gemeente Putten, de eigenaar van het terrein en de aannemer werd evenwel bereikt dat het monument voorlopig gespaard blijft. Om de bouw doorgang te doen vinden was het afgraven van een heuvelsegment echter noodzakelijk. Dit vond plaats op 10 maart. De waarnemingen die bij die gelegenheid werden gedaan, zijn de volgende:

De diameter van de heuvel bedraagt ruim 20 m, de hoogte ongeveer 4 m. Gebleken is dat de heuvel in enkele perioden opgebouwd is. De kernheuvel is neolithisch; de eerste ophoging die vóór de Bronstijd heeft plaatsgevonden, verschilt aanmerkelijk van kleur met de kernheuvel en wordt van deze gescheiden door een humeuze band. In de Bronstijd volgt de laatste ophoging, waarbij rondom de heuvel een greppel is gegraven.

R. S. Hulst (*R.O.B., Amersfoort*).

— In het Huinerveld, op een in het oosten door de Arnhemse Karweg en in het zuiden door de Kolthoornseweg begrensd heideterrein, werden enige scherven gevonden, daterende uit de IJzertijd. Door het ploegen van lange brede stroken over het terrein waren de scherven aan de oppervlakte gekomen. Een belangrijk aspect van het aardewerk dat uitsluitend ruwwandig is, vormt de verschraling. Behalve fijn grint of grof zand is ook plantaardig materiaal, te weten gehakt gras en kaf gebezigd. De verschraling alsmede de vorm van het aardewerk geven aanleiding tot een nadere datering in de Romeinse tijd.

R. S. Hulst (*R.O.B., Amersfoort*).

NOORD-HOLLAND

Assendelft. Bij het graven van een diepe sleuf voor een hoofdwatervodingsbuis dwars door het polderland ten noorden van Assendelft is door het A.W.W.N.-lid J. Menger een interessante woonplaats ontdekt, die blijkens de schervenvondsten van Romeins en inheems aardewerk uit de eerste helft van de 1ste eeuw na Chr. dateert. De nederzetting ligt op een verlande geul (kreekkrug) van een in voor-Romeinse tijd overstroomd veengebied. De nederzettingssporen zijn afgedekt door een ca. 30-50 cm dikke kleilaag; het oppervlak van deze laag maakt het tegenwoordige maaveld (grasland) uit. Het bewoningsniveau uit het begin van de jaartelling is duidelijk ontwikkeld in de vorm van een 10-20 cm dikke, humeuze laag met scherven, dierebeenderen, houtresten enz. Opvallend is een aantal brede (meer dan 2 m) en diepe (meer dan 1 m) greppels, sloten of restgeulen van oude krekken, die geheel opgevuld zijn met mestachtige grond, strooiselresten en humeuze aarde, waarin tal van scherven en botten voorkomen. Het verloop van deze merkwaardige, diepe „ingravingen” kon in de vrij smalle sleuf van de waterleiding helaas niet in een groter verband gezien worden, maar moet door middel van grondboringen gemakkelijk zijn vast te stellen.

H. Halbertsma (*R.O.B., Amersfoort*).

Naschrift. De scherven die door de heer J. Menger en zijn mede-A.W.W.N.-leden verzameld zijn, vormen een belangwekkend geheel door het voorkomen van zeer vroege Romeinse importstukken uit de eerste helft van de eerste eeuw. De meeste aandacht trekt het stempel $\text{CN}^{\text{A}}\text{ATEI}$ (Gnaeus Ateius) op een t.s.-bodemfragment. Ateius oefende zijn bedrijf uit in Arezzo (Italië). De stempels van Ateius (in verschillende vormen) zijn in de zeer vroege Romeinse nederzettingen (bijv. Haltern, Vindonissa) een algemene verschijning. In ons land is het stempel o.a. bekend uit Vechten. Ver ten noorden van de Rijn (zoals Assendelft) is het slechts in enkele Romeinse vindplaatsen aangetroffen, t.w. Haltern in Duitsland (legerkamp, 236 x) en in Nederland uit de terp Bruggeburen te Winsum, gem. Hennaarderadeel (zie A. W. Bijvanck, *Exc. Rom.*, II, nr. 395, blz. 223; *C.I.L.*, XIII, 10009, 42; P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, 's-Gravenhage 21951, fig. 28, 7, blz. 127). De datering van dit stelling uit Italië afkomstige t.s.-produkt met het

naamstempel van Ateius (vgl. E. Ettlinger, „Vorbemerkungen zu einer Diskussion des Ateius-Problems“, *Rei Cretariae Romanae Faكتورum*, Acta IV, 1962, blz. 27-44, m. verspreidingskaartjes) is vóór ca. 20 na Chr. te stellen, gezien bijv. het voorkomen in Haltern (ca. 11 voor Chr.-9 na Chr.).

Het te Assendelft aangetroffen, handgevoerde inheemse aardewerk, dat het merendeel van de vondsten uitmaakt, is van een grove makelij: dikwandige, meestal grauwig scherven, waarvan het oppervlak gewoonlijk besmeten is, komen algemeen voor naast de wat in geringer aantal zijnde, gladwandige (gepolijste), donker gesmoorde stukken; enkele scherven vertonen een beschildering (strepen) met verfaarde; het oppervlak van de wanden van de potten is slechts zelden door middel van ingekraste lijnen of anderszins versierd; de randprofielen zijn aan de bovenzijde in vele gevallen min of meer afgeplat en wat hoekig van vorm; de buitenrand is niet zelden versierd door diepe, verticale inkervingen of indrukzels; enkele potten zijn voorzien van twee afgeronde oren; het aardewerk vertoont tenslotte een wijze van vershraling in het baksel die de indruk geeft een overgang te zijn van de toepassing van schervengruis naar plantaardig materiaal.

De gevonden dierebeenderen wijzen op het voorkomen van paard, rund, varken, geit of schaaap. Tussen de redelijk goed geconserveerde houtresten trekt een in een min of meer halve-cirkelvorm gekromd stuk hout (wilgehout?) met rechte einden onze aandacht. De ongeveer evenwijdig lopende uiteinden van dit voorwerp zijn van een gat voorzien. Over het gebruik is nog niets met zekerheid te zeggen. Gedacht wordt voorlopig aan een vuurboog (de einden van de boog zijn hiervoor echter wat dicht bij elkaar) of aan een eenvoudig juk.

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

ZUID-HOLLAND

²s-Gravenhage. Bij graafwerk in verband met een verzakkende vloer in het Rijksmuseum Gevangenpoort stootte de Rijksgebouwendienst op de fundering van een ronde toren met wenteltrap. Dank zij de medewerking van de directeur van genoemd museum, de heer D. F. Lunsingh Scheurleer, kon door de R.O.B. een nader onderzoek worden ingesteld. De trap-toren in de hoek van het vertrek werd bloot-

gelegd. Hij bleek deel uit te maken van het overige metselwerk en dus in het plan van het vertrek te passen. Midden door de ruimte liep een groot riool dat kennelijk oudere fasen vertoonde en bij de bouw van het vertrek al bestond. Ouder muurwerk moet beschouwd worden als een overblijfsel van een gebouw dat aan de huidige poort voorafging en dat nadere bestudering verdient.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

LIMBURG

Baexem. In verband met de vondst van het voetstuk van een beeldje van witte aarde, dat vervaardigd is door de Keulse terra cotta-fabrikant *Acceptus* (zie kol. *62 e.v.), kan nog worden medegedeeld dat de naam van deze fabrikant ook voorkomt op de sokkel van een te Keulen gevonden terra cotta-beeldje van *Mercurius* (in Rheinisches Landesmuseum, Bonn, inv. nr. 15476). Zie H. Lehner in: *Bonner Jahrbücher* 110 (1903), blz. 189, nr. 10 en F. Fremersdorf in: *Saalburg-Jahrbuch* 9 (1939), blz. 9, nr. A 9: *Acceptus f. C C | A A*.
J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Heerlen. Van 16 tot en met 18 maart zijn archeologische waarnemingen verricht op een terrein aan de noordzijde van de Coriovallumstraat (kad. sectie E, nr. 5246 en 5847). Bij het uitgraven van een bouwput konden daar in samenwerking met het gemeentearchief en -museum en met de hulp van de gemeentelijke sociale dienst enige vondsten uit de Romeinse tijd worden geborgen, waaronder terra sigillata uit de tweede helft van de 1ste eeuw; verder is daarbij ontdekt een gedeelte van de uit Kunrader steen bestaande fundering (breedte 60-64 cm) van een Romeins gebouw.

Op 18 maart is een begin gemaakt met een onderzoek op een terrein (kad. sectie E, nr. 5247) dat vlak ten oosten van het bovenvermelde is gelegen. Hierop zal in het komende najaar gebouwd worden. In een van noord naar zuid lopende sleuf aan de westelijke zijde van dit terrein is een n.z. gerichte, max. 70 cm brede muur van Kunradersteen gevonden.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Maastricht. Na de verrassende ontdekkingen, welke in juli-augustus 1963, voornamelijk tijdens baggerwerkzaamheden ten behoeve van de Rijkswaterstaat, gedaan zijn in de Maas, ongeveer 100-125 m ten zuiden van de Sint Servaasbrug (zie *Nieuws-Bull.* 1963, kol. *161 e.v. en *182 e.v.), zijn op deze vindplaats in

december 1963 en januari 1964 in opdracht van de R.O.B. onder water onderzoekingen verricht door de fa. M. W. van der Hidde uit Rotterdam-Hoogvliet. Hierbij zijn tal van verkenningen uitgevoerd en is vooral aandacht gewijd aan het hoogste gedeelte van de voorheen geconstateerde „dam”, vlak ten westen van de tegenwoordige vaargeul, op een afstand van 70 tot 80 m uit de westelijke oever. Deze plek was bij de aanvang van het onderzoek bijna geheel bedekt met zand en grind, dat door middel van een spuitpomp verwijderd kon worden.

Als belangrijkste resultaat moet vermeld worden dat op de bodem van de rivier een nagenoeg horizontaal raamwerk is aangetroffen, dat is samengesteld uit zware eiken balken die onderling door middel van inkepingen zijn verbonden. Op enige plaatsen is geconstateerd dat twee balken boven elkaar zijn gelegen. De bovenkant van dit raamwerk bevindt zich ongeveer 40.00 + N.A.P., d.i. iets minder dan 4 m onder het wateroppervlak (gemeten op 28 januari 1964). Het geheel is loodrecht gericht op de huidige westelijke oever. De meeste van de door de balken gevormde vakken zijn binnenwerks gemeten, 1.20/1.25 x 1.55/1.60 m groot. In het raamwerk is met grote zorgvuldigheid een vlijlaag aangebracht van stukken vuursteen en kolenzandsteen (sporen van specie op enkele van de laatste wijzen er op dat wij hier te maken hebben met afbraakmateriaal). Op deze laag, waarvan de bovenkant ongeveer 10 cm onder de bovenzijde van de balken ligt, is een enkele maal een blok Franse kalksteen aangetroffen, maar tussen en op de balken zijn verder geen vondsten gedaan die met zekerheid in verband kunnen worden gebracht met een pijlerconstructie. Het ziet er naar uit dat aan de oostelijke en aan de noordelijke zijde van het raamwerk een begrenzing is vastgesteld.

Aan de westelijke zijde van het raamwerk zijn enige grote, naast elkaar liggende balken gevonden, die wellicht verklaard moeten worden als delen van een houten vloer die eens op het raamwerk heeft gelegen. Het is overigens nog geenszins duidelijk of dit laatste tot de fundering van een enkele pijler heeft behoord of dat het een onderdeel is geweest van een veel grotere constructie die zich in westelijke richting heeft voortgezet.

Verder zijn tal van palen ontdekt. Deze kunnen ten dele gediend hebben om het raam-

werk te dragen, ten dele om — tezamen met rijshout — stortmateriaal bijeen te houden dat dienst moet hebben gedaan om de fundering van de brug die daar — zeker wel in de laat-Romeinse tijd — gelegen moet hebben, tegen het water te beschermen.

Tijdens de werkzaamheden zijn tal van fragmenten van beeldhouwwerk, alle zeer waarschijnlijk Romeinse grafmonumenten, aan het licht gebracht. Deze zijn, tezamen met enige balken en enkele kleinere vondsten, overgebracht naar het Bonnefantenmuseum. De stukken beeldhouwwerk lijken voornamelijk gebruikt te zijn als stortmateriaal; daarnaast moet men er echter rekening mee houden dat ze voor een deel verwerkt kunnen zijn bij de bouw van brugpijlers.

Het ligt in de bedoeling het onderzoek te zijner tijd voort te zetten.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

— In de maand februari is het onderzoek in pand Stokstraat 47, waaronder zich overblijfselen van een Merovingische kerk zouden kunnen bevinden (zie kol. *34), beëindigd. Als gevolg van de slechts zeer beperkte mogelijkheden om te graven konden geen bevredigende resultaten worden bereikt.

In de n.o. hoek van de n.w. kelder is waarschijnlijk een zeer geringe rest van de fundering van de meest oostelijke muur van het grote „Merovingische” gebouw aangetroffen. Deze bestaat uit kolenzandsteen met grijze specie; aan de westelijke zijde bleken de voegen echter gevuld te zijn met rode specie (d.i. mortel, gemengd met testa contusa). Voor en grotendeels onder de noordelijke muur van de n.w. kelder bevinden zich overblijfselen van een naar het westen gerichte fundering van kolenzandsteen en grijze specie, die koud tegen de vermoedelijke oostelijke muur van de „Merovingische kerk” is gebouwd.

In het laatste stadium van de opgraving is het n.o. deel van pand nr. 47 onderzocht. Op een relatief diep niveau is daar de onderste laag van een 1.20 m brede en van noord naar zuid lopende fundering aangetroffen; deze bestaat uit stukken kolenzandsteen en grijze specie. Vlak ten westen daarvan moet op een hoger niveau de oostelijke muur van het grote „Merovingische” gebouw hebben gelegen. De 1.20 m brede fundering bleek naar het zuiden toe over te gaan in een oostwaarts uitspringende apsisvormige ronding, waarvan overigens

slechts een zeer klein gedeelte kon worden vrijgelegd.

Tijdens de opgraving is niets gevonden dat steun zou kunnen geven aan de hypothese van dr. J. W. H. Goossens betreffende het Merovingische kerkgebouw. Al het ontdekte muurwerk lijkt uit de Romeinse tijd te dateren.

In februari en maart zijn ook onderzoekingen verricht in enige andere panden aan de oostelijke zijde van de Stokstraat.

In nr. 17 is geen oud muurwerk aangetroffen. In nr. 19 is een ca. 60 cm dikke, van oost naar west lopende fundering ontdekt, die is samengesteld uit stukken mergel van een slechte kwaliteit, verbonden door rode specie. Waarschijnlijk behoort dit muurwerk tot de overblijfselen van gebouw D, dat gedeeltelijk is opgegraven aan de westelijke zijde van de Stokstraat, in de panden 20 en 22 (zie kol. *33 e.v.).

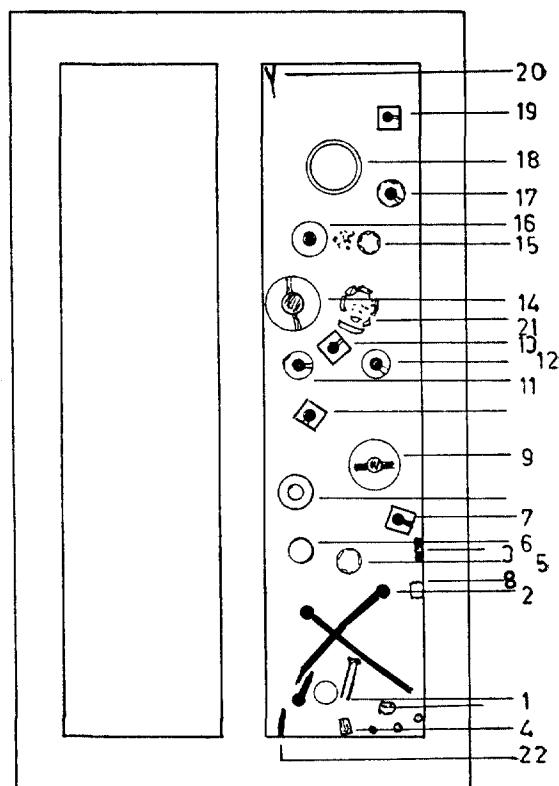
In pand 25 is een uit het westen komende, ongeveer 90 cm brede muur van kolenzandsteen en keien aan het licht gebracht, die met een rechte hoek ombuigt naar het zuiden. Op de hoek is hertegen een soortgelijke, ca. 60 cm brede muur gebouwd, die zich voortzet naar het oosten.

In pand 27 is een oost-west gerichte, ongeveer 62 cm brede fundering van kolenzandsteen gevonden, welke doorgaat onder de Stokstraat. Hierop sluit een naar het zuiden lopende muur aan.

J. E. Bogaers (*R.O.B., Amersfoort*).

— Nadat het in kol. *63 e.v. vermelde, uit platen van Naamse steen samengestelde Romeinse graf (graf 1) uit de Tingietersdreef in de wijk Belfort was overgebracht naar het Bonnefantenmuseum, zijn de vindplaats en de naaste omgeving van 20 februari tot en met 5 maart verder onderzocht. Als gevolg van de recente vorstperiode is deze opgraving, waarbij grote medewerking is ondervonden van de kant van het Bonnefantenmuseum en van de n.v. Aannemingsmij. Wilma, Weert, thans nog niet geheel voltooid.

Om graf 1 heeft een maximaal 82-85 cm brede omheiningsmuur gestaan (onderkant van de fundering: 82.59-82.67 + N.A.P.). Deze bleek nagenoeg geheel te zijn uitgebroken; hij moet opgetrokken zijn geweest uit stukken vuursteen, Romeinse baksteen en grijze (en rode?) specie. De omheining vormde min of meer een rechthoek, die buitenwerks ca. 9.60

Graf 1 (vgl. ook kol. *63 e.v.).

m bij 6.65 m groot was; ze strekte zich ongeveer uit van west naar oost en bevatte aan de zuidzijde een ca. 3.18 m brede opening, welke gekeerd was naar de Romeinse weg Maastricht-Tongeren. Het stenen graf was in de n.o. hoek gelegen.

Nadat de ongeveer 10 cm (81.82-81.72 + N.A.P.) dikke laag vuursteen, waarop men dit graf gefundeerd heeft, verwijderd was, kwamen overblijfselen van een oudere, eveneens ongeveer oost-west gerichte begraving (graf 3) te voorschijn. Graf 1 heeft niet precies boven graf 3 gelegen, maar ca. 55 cm meer naar het zuiden. De bodem van het laatste graf bevond zich op ongeveer 81.24 + N.A.P. (vgl. het niveau van het oorspronkelijke maai-veld ter plaatse, voordat het terrein bouwrijp werd gemaakt: ca. 83.10 + N.A.P.); de afmetingen waren uitzonderlijk groot en bedroegen 3.60 en 1.12 m. Nadat de grafkuil was gegraven, moet daarin een grote bekisting zijn gemaakt, die met behulp van spijkers bijeen werd gehouden. Daarbinnen zijn op de lössgrond in elk der vier hoeken kleine vrij regel-

matig gezaagde blokken mergel geplaatst, en verder langs de wanden en in het midden — van noord naar zuid — kleinere stukken mergel. De ruimte binnen de bekisting lijkt op grond van het laatste verschijnsel in twee helften te zijn verdeeld (vgl. de vorm van graf 1!). Zekerheid omtrent de oorspronkelijke positie van de stukjes mergel in het midden van het graf is overigens niet te verkrijgen, aangezien het duidelijk is dat in de Romeinse tijd, voordat graf 1 werd geplaatst, graf 3 bijna geheel is verstoord en de inhoud er grotendeels uit verwijderd is. In het onderste graf zijn heel weinig — en dan nog sterk verspreide — stukjes crematie en houtskool aangetroffen. Bovendien zijn naar alle waarschijnlijkheid na de verstoring van het graf in de vulling een fragment van een Romeinse dakpan met witte specie en stukjes rode specie terecht gekomen.

Van de oorspronkelijke grafinventaris is nog slechts zeer weinig in situ aangetroffen. In drie van de vier hoeken bevond zich een gevernist lampje; twee waren op een blok mergel geplaatst, het derde stond vlak naast een dergelijk blok. De tuiten van deze lampjes, die alle kennelijk ongebruikt zijn, waren binnenwaarts, naar het zuiden, resp. het noorden gericht.

Verder zijn in het graf tal van scherven gevonden: van een met zand bestrooide, en een met schubben versierde, geverniste beker; een terra nigra-beker; een lichtbruine kruik met goudglimmer; een ruwwandige pot en stukken kleurloos glas. Bijzonder vermeldenswaard zijn a. een vrij sterk gesleten bronzen munt, een in 98-99 te Rome geslagen as van Traianus (determ. Kon. Penningkabinet, Den Haag), en b. een slechts 3.2 cm hoog zilveren vaasje (een crater zonder oren), waarvan de buik verticaal geribd is en de relatief hoge, trechtervormig uitstaande hals met horizontale groeven is versierd en aan de onder- en bovenzijde met een soort parelrand is afgezet, terwijl de bovenrand geprofileerd is; het vaasje is onderin gevuld met lood.

Men kan zich afvragen of er een direct verband bestaat tussen dit graf, waarin wellicht (o.a.?) een kind is bijgezet, en graf nr. 1. Het lijkt niet onmogelijk dat de inhoud van graf 3 niet lang na de begraving grotendeels is overgebracht naar graf 1. Interessant is dat tussen de stukjes crematie uit graf 1 twee kiezen van een vrij jeugdig persoon zijn aan-

getroffen, alsmede delen van een nog niet volgroeide schedel en ruggewervel (determ. H. F. Wijnman).

In het westelijke deel binnen de omheining is nog een Romeins graf (graf 2) gevonden. De grafkuil was op de bodem 2.22 bij 1.50 m groot en is veel minder diep (tot ca. 82.22 + N.A.P.) uitgegraven dan die van graf 1 en 3; hij strekte zich ongeveer uit van noord naar zuid. Dit graf is naar het schijnt aangelegd toen de omheining reeds bestond, in een periode waarin ook graf 1 en 3 gedateerd moeten worden, nl. in de eerste helft van de 2de eeuw. Terwijl er enerzijds geen sporen van een kist of een bekisting in zijn aangetroffen, is er anderzijds een verrassend groot aantal bijgaven, nl. minstens 60, uit te voorschijn gekomen. Wat de hoeveelheid bijgaven betreft hebben wij hier te maken met het rijkste graf uit de Romeinse tijd dat — voor zover dit te beoordelen valt — ooit in Nederland ontdekt is. Dank zij de medewerking van de commandant van de Tapijnkazerne, Maastricht, kon dit graf onder de beschutting van een leger tent onderzocht worden.

Behalve de crematie, die geborgen was in twee glazen urnen, behoren tot de inventaris (o.a.):

A. Aardewerk: drie geverniste bekers van verschillende vorm, een gevernist kruikje en twee ongebruikte geverniste lampjes; een vijftal gladwandige kruikjes; een terra nigra-beker; verscheidene schalen, waaronder een wrijfschaal en een schaalje met een steel.

B. Glaswerk: verschillende flessen; een grote pot met M-vormige oren; tal van schaaljes, die vaak op elkaar in het graf zijn geplaatst en thans alle bijna geheel verpulverd zijn; enige meloenvormige kralen van glas-pasta.

C. IJzer: een mes; een schaar; enige pijlpunten.

C. Brons: een schaal, waarvan de bodem versierd is met een bladmotief in niello en waarvan de twee oren aan de bovenzijde een mascaroon vertonen in de vorm van een gebaarde kop met hoofddoek, die aan weerszijden uitloopt in slangekoppen; een „badkrabber” of strigilis van een uitzonderlijk brede vorm, waarvan het handvat van ijzer is gemaakt en de lepel aan de achterzijde met een ijzeren strip is versterkt; stukjes van een ketting; een spiegel.

E. Dierenbeenderen: In het graf zijn ook beenderresten gevonden, die afkomstig zijn van één dier, nl. een geit of een schaap (determ. ir. J. A. Trimpe Burger), en wel van delen die oorspronkelijk aaneen hebben gesloten: een gedeelte van het bekken, een dijbeen en de bovenhelft van een scheenbeen, alsmede een knieschijfje. Deze beenderen, die in een ruwwandige schaal waren gelegen, zijn van een volgroeid, jong dier. Op enige afstand van de schaal is nog een stuk van het andere dijbeen van hetzelfde dier ontdekt; dit is in het midden gebroken.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

— Ten einde nader inzicht te verkrijgen in de op het terrein van het uitbreidingsplan Belfort waargenomen prehistorische paal- en afvalkuilen (zie kol. *66) heeft van 2-18 maart een onderzoek plaatsgevonden. Genoemde sporen werden waargenomen in de sleuven voor gas- en elektriciteitsleidingen in de tracés van de Ooftmengersdreef en de Zwaardvegersdreef, twee naast elkaar gelegen straten, ruim 300 m ten noordwesten van de Romeinse weg Tongeren-Maastricht. Langs de Ooftmengersdreef werden twee werkputten machinaal uitgegraven met een gezamenlijke oppervlakte van 10 are. Afgaande op scherfvondsten in een der sleuven scheen de verwachting gerechtvaardigd hier bewoningssporen uit de vroege IJzertijd aan te treffen; het resultaat was echter teleurstellend. Naast een aantal onregelmatige kuilen waarin elke bewoningsrest ontbrak, werden slechts enkele ronde paalkuilen ontdekt met een diameter van 30 cm. Langs de Horlogiersdreef, ongeveer 200 m ten zuidoosten van de Romeinse weg, zijn in 1963 bij wegaanleg enige fragmenten van een vroege IJzertijdurn gevonden. Tussen de aan de binnenwand van deze urn aangehechte grond zijn enige splinters gecalcineerd been aangetroffen, hetgeen doet vermoeden dat men met een bijzettingsurn te maken heeft. Een on-

derzoek ter plaatse op 17 en 18 maart leverde geen nieuwe gegevens op.

Onmiddellijk ten noorden van Belfort ligt de nieuwe woonwijk Pottenberg. Op het kruispunt van de Porseleinstraat en de Terra Nigrastraat stiet men in 1963 bij het aanleggen van de eerstgenoemde straat op een groot aantal inhumatiegraven. Het grafveld is gelegen aan de onderzijde van een naar het noordoosten gekeerde helling, 500 m ten noordwesten van de Romeinse weg.

Een op 18 maart begonnen onderzoek aan de westzijde van de Porseleinstraat bracht reeds spoedig en op een beperkt oppervlak ruim 25 rechthoekige grafkuilen aan het licht. Alle graven zijn min of meer georiënteerd volgens de west-oostlijn. Vondsten ontbreken vooralsnog. Het onderzoek wordt voortgezet.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

Schinveld. Het onderzoek van de middeleeuwse aardewerkindustrieën werd hervat. Een oude meander van de Merkelbeek werd geheel ontgraven op dezelfde plaats waar in 1961 reeds enige sleuven werden gemaakt. Het onderzoek is voornamelijk gericht op de bestudering van de perioden B, A en de vroegere fase van I (\pm 1050-1150). Grote hoeveelheden scherven, behorende tot de betreffende perioden, werden systematisch uit de profielen verzameld. Of het beoogde doel, significante verschillen tussen de groepen B en vroeg-I te constateren, werd bereikt, zal eerst na bestudering blijken. Waarschijnlijk zal het aantal karakteristieke aardewerkvormen uitgebreid kunnen worden tot ongeveer 190 typen.

Tot bijzondere vondsten behoren fragmenten van reliëfbandamforen en aardewerk met blokradstempelversiering. Opmerkelijk is een geel geglazuurde kan met 7 ingekraste omlopende golflijnen. De uitgespaarde profiel-dammen gaven een uitzonderlijk duidelijk beeld van de relatieve chronologie van de aardewerkgroepen. Het onderzoek werd 26 maart afgesloten.

A. Bruijn (R.O.B., Amersfoort).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE
DOCUMENTATIE

ALKMAAR

— *Sted. Museum.* Charles Rochussen -10 mei

AMERSFOORT

— *Zonnehof.* Jan van Eyk, schilderijen, en Anton Heyboer, grafiek -22 apr.— *Museum Flehite.* 150 jaar Cavalerie -15 mei

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* De grafiek van Dürer -21 juni— *Sted. Museum.* Harry van Kruiningen
-19 apr.

Ewald Mataré -4 mei

Vijf jonge fotografen -4 mei

Antonio Saura -25 mei

Stuwijng en De Onafhankelijken -26 apr.

— T. Bruynèl en G. Kouwenaar: collage resonance II -19 apr.

— *Tropenmuseum.* Wonen in de wijde wereld -26 apr.— *Fodor.* Job Hansen -27 apr.— *Waag.* 2 × Amsterdam, 1813 en 1963
-26 apr.— *M. L. de Boer.* Rudy Bierman -2 mei— *Bols' Taverne.* Presentatie I: 8 Nederlandse kunstenaars -28 apr.— *d'Eendt.* Cesar Domela— *De Drie Hendricken.* Shibolet -26 apr.— *Krikbaar.* Karel Appel -20 apr.— *Mokum.* Twaalf nieuwe Figuratieven— *Santee-Landweer.* Edlef ter Haar Romeny -22 apr.— *Magd. Sothmann.* Dorry Kahn -18 apr.

Eleanor Steindler -20 apr.

— *Toneelmuseum.* Toneel in Nederland -20 apr.— *Galerie 845.* Harri Huysman -1 mei

ARNHEM

— *Gemeentemuseum.* Chris le Roy -3 mei
Het Nederlandse landschap in de 17de eeuw
19 apr.-6 juli— *Openluchtmuseum.* Feest en Vermaak

BENNEBROEK

— *Linnaeushof.* Beeldhouwwerken van leden v. d. Carolus-Kring Den Haag en demonstraties van de beeldhouwer Bruggeman
21 apr.-1 okt.

BILTHOVEN

— *De Kuyt.* Reimond Kimpe -30 apr.

BLOEMENDAAL

— *Bloemenbeuvel.* Vijf hedendaagse kunstenaars -27 apr.

BRED A

— *Beyerd.* Talens' Prijs 1963-1964 -20 apr.

Jan van Eyk 24 apr.-19 mei

CADI ER EN KEER

— *Afrika-Centrum.* Drie Landen-Beurs 1964
1 mei-1 juni

DELFT

— *Prinsenhof.* Contour -11 mei

Jachttentoonstelling -31 mei

— *Mensa.* Catrien v. d. Reyken en Ben Hoezen -26 apr.— *Fenna de Vries.* Aart van den IJssel, Bouke IJlstra en Kor Bekker

DORDRECHT

— *Dordrecht's Museum.* Schepen en werven te Dordrecht in de 19de eeuw -31 mei— *Museum Mr. S. van Gijn.* De Silhouette in Nederland -27 apr.

EINDHOVEN

— *Van Abbe Museum.* Nicolas Schöff er, bewegende constructies op het thema ruimte, licht, tijd -20 apr.

Co Westerik 24 apr.-1 juni

— *Krabbedans.* Frans Coppelmans -19 apr.

ENKHUIZEN

— *Drommedaris.* Kindertekeningen -1 mei

ENSCHED E

— *Textielmuseum.* Antiek damast modern gedeukt -22 juni

FINSTERWOLDE

— *Waalkens.* Piet Ouborg -9 mei

GOUDA

— *Catharina-Gasthuis.* Collectie Paul Citroen

's-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Collectie E. H. Crone, Haagse School -4 mei
 - Inel de Vriendt -27 apr.
 - Schilderijen uit de collectie van het Sted. van Abbemuseum te Eindhoven -27 apr.
 - Piet Mondriaan in de collectie van het Haags Gemeentemuseum en Piet Mondriaan documentaire
 - Vormentaal 18 apr.-25 mei
 - *Museum v. b. Onderwijs*. Delta -1 juli
 - *Al-Veka*. Grafiek van Bonies, Cardenas, Häggblad en Snoek -2 mei
 - *Haagse Kunstkring*. Groepsexpositie: gebonden kunsten — werken van leden, 2de afdeling -23 apr.
 - *Panorama Mesdag*. De Nederlandse Kunstkring -4 mei
 - *Nova Spectra*. Schilderijen van 10 kunstenaars -19 apr.
 - *Orez*. M. A. Cardenas, Jurjen de Haan, Alfred Eikelenboom en Blok -30 apr.
 - *Madurodam*. Expositie van kleinplastic
 - *Kon. Penningkabinet*. Edele stenen, kameeën en intagli, 7e eeuw v. Chr.-19e eeuw na Chr. -4 okt.
 - *Boekb. van Stockum*. Reinder Visscher -26 apr.
 - *Rijksmuseum Meermanno Westreenianum*. Boeken uit het bezit van de Koninklijke Bibliotheek en van het Museum, i.v.m. de Shakespeare herdenking -30 apr.
 - *Cinema du Midi*. Rudolf Boorsma gouaches en Paula Diets, gobelins -8 mei
 - *Openb. Bibliotheek*. Shakespeare-tentoonstelling -3 mei
- GRONINGEN
- *Groninger Museum*. Het dier als motief in de antieke kunst -27 apr.
 - *Mangelgang*. Piet Ouborg -8 mei
 - *Pictura*. Jan van der Zee -20 apr.
- HAARLEM
- *Frans Halsmuseum*. Perzische Miniaturen -20 apr.
 - Uit het schetsboek van Jan Sluyters 25 apr.-22 juni
 - *Het Huis van Looy*. Cultuurhistorische diorama's -8 juni
 - *In 't Goede Uur*. H. Wegener -30 apr.
 - *Visbal*. Co Westerk -20 apr.
 - Holland Foto 1964 30 apr.-8 juni
 - *Bissch. Museum*. Passie en Verrijzenis -11 mei

— *Vleeshal*. Grote Markt, hart van Haarlem 24 apr.-24 mei

HARLINGEN

— *De Blauwe Hand*. Arie van der Boon -19 apr.

HEERLEN

— *Raadhuys*. Beeldhouwwerken van Oscar Jaspers -26 apr.

HELMOND

— *'t Meybuys*. Overzichtsexpositie M. J. Bies -27 apr.

HENGELO (O)

— *Hengelose Kunstzaal*. Martin Engelman -27 apr.

's-HERTOGENBOSCH

— *Prov. Museum*. 40 x 1 model, Kees Verwey -27 apr.

HILVERSUM

— *W. Vuyk*. Ans Wortel -26 apr.

LAREN

— *Singer Museum*. De Realistische stroming in België van de 19de eeuw tot heden -11 mei

— *Hamdorff*. David Schulman en A. R. Mauve -27 apr.

LEEWARDEN

— *Prinsetún*. Boun fan Fryske Kunstners -2 mei

LEIDEN

— *Lakenbal*. 200 affiches uit het Museum te Krefeld -20 apr.

Shakespeare — wat en hoe 25 apr.-8 juni

LISSE

— *Keukenhof*. Italiaanse en Nederlandse beeldhouwwerken

MAASTRICHT

— *Dejong-Bergers*. Nico Molenkamp -26 apr.

— *Felix*. Charles Eyck -27 apr.

MEPPEL

— *Openb. Lyceum*. In Brons Bestendigd -28 apr.

NIEUWKOOP

— *'t Regthuys*. 16 Haagse Aquarellisten -19 apr.

Plastieken van Dirk Bus -19 apr.

NIJMEGEN

- *Waag*. Het schildersatelier in de Nederlanden 1500-1800 -19 mei

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Henry van de Velde, 1863-1957 -24 mei

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. Lucebert, tekeningen en gouaches uit de collectie C. Groenendijk -26 apr.
Mario Sironi en 8 hedendaagse Italiaanse schilders -3 mei
— *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Oceanie, mythen en magie -1 sept.
— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Land- en zeekaarten uit de 17de en 18de eeuw -4 mei
— *Bouwcentrum*. Woning 1975, ideeën nu!
— *'t Venster*. Jaap Kraanen, schilderijen en monotypes -24 apr.
Jan van der Zee, houtsneden vanaf 25 apr.

SCHIEDAM

- *Sted. Museum*. Vijf moderne Engelse architecten -26 apr.
W. Fruytier, wandkleden -27 apr.
Bart van der Schelling -3 mei

- *Galerie C.C.C. Kees Jansen* -24 apr.

SITTARD

- *Stadsschouwburg*. Herman Hollewand -26 apr.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. 125 jaar Centraal Museum -1 juni
— *Kunstliefde*. Frank Lodeizen -4 mei
Leden van Kunstliefde 9 mei-1 juni
— *Utrechtse Kring*. Henk Huig -27 apr.

VALKENBURG (L.)

- *Cauberg 10*. Sam Middleton -20 apr.

WEERT

- *Gemeentemuseum*. Koper en Brons -26 apr.

ZEIST

- *Het Slot-Ned. Kunststichting*. Kunstbezit uit Zeist en omgeving 15 mei-21 juni

ZUTPHEN

- *Sted. Museum*. A. W. Langlois van den Bergh -27 apr.
Paul Citroen 10 mei-1 juni

MEDEDELINGEN

STICHTING HISTORISCH BOERDERIJ-ONDERZOEK

De Stichting Historisch Boerderij-onderzoek organiseert op zaterdag 25 april a.s. de Derde Boerderijendag in de aula van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem.

Onderwerp van bespreking zal zijn de houtbouw bij huizen en boerderijen in de Zaanstreek en in Zuid-Limburg. Vooral aan de houtconstructies en houtverbindingen zal de nodige aandacht worden besteed.

Inlichtingen en aanmelding bij het secretariaat: Schelmseweg 89, Arnhem.

VACATURE

DEN HAAG

Op het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te Den Haag is een plaats vrij wegens de pensionering van de huidige functionaris als:

BIBLIOTHECARIS

Sollicitanten moeten een wetenschappelijke opleiding hebben gevolgd, in staat zijn het aankoopbeleid van de kunsthistorische bibliotheek te voeren en tevens een bibliografie van de Nederlandse kunstgeschiedenis, die jaarlijks door het R.K.D. wordt uitgegeven, samen te stellen.

Bezoldiging, afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring, in een van de wetenschappelijke rangen.

Sollicitaties: Bureau Personeelsvoorziening van de Rijksoverheid, Prins Mauritslaan 1, Den Haag.

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Het Huis te Sabbinge

Op het voormalige eiland Wolphaartsdijk — door de reeds in 1147 genoemde Schenge van Zuidbeveland gescheiden — ligt het dorp Oud-Sabbinge. Het vormde vroeger een eigen ambacht, was 1450 gemeten groot en heeft zijn eigen heren gehad. Het geslacht Sabbinge wordt reeds in 1208 genoemd. In dat jaar was Aegidius van Sabbinge een van de ondertekenaren van de brief, bij welke graaf Willem aan de Abt van Middelburg tienden op Noordbeveland gaf. De naam Sabbinge wordt verklaard als: afstammelingen van Sabbe.

In het midden van het dorp herkent men nog de kerkring met iets verhoogd daar middenin de plaats, waar eertijds de kerk stond. Nu vindt men er de school. De kerk wordt al in 1216 genoemd als behorende aan het kapittel van Sint Pieter te Utrecht.

Op geringe afstand ervan stond het Huis te Sabbinge, dat blijkens een zoenbrief, door graaf Willem III op 21 april 1321 gegeven, destijds werd bewoond door Clays van Scenghen.

Een andere bron meldt, dat de laatste heren van de naam Sabbinge in 1449 voorkomen. Een jonkvrouw van Sabbinge bracht door haar huwelijk het goed in het bezit van Wolfert van Cats, zoon van Heer Laurens, die reeds eigenaar was van Oostkerke — tegenwoordig meestal Wolphaartsdijk genoemd — waarmede het sedertdien verenigd is.

Het wapen van Sabbinge had oudtijds drie golvende balken van azuur in een veld van zilver.

In 1847 meldde Van der Aa in zijn *Aardrijkskundig Woordenboek*, dat van het Huis te Sabbinge nog een overblijfsel te zien was op een hoogte, die gedeeltelijk nog door grachten was omringd. De hofstede was met de daartoe behorende gronden toen eigendom van de landman J. Tolhoek.

Tot zover de historische gegevens (vgl. M. van Empel en H. Pieters, *Zeeland door de eeuwen heen*, I, blz. 101, 105), die ons moesten helpen bij het onderzoek naar de bouwgeschie-

denis van het thans als Hoge Huis aangeduide overblijfsel van het Huis te Sabbinge. Hoog was het niet meer toen men in het voorjaar van 1963 aan de restauratie begon (fig. 1). Dank zij een nauwgezet onderzoek, dat door de architect H. G. C. Heringa te Zierikzee, de aannemersfirma Geuze te Middelburg en ondergetekende werd uitgevoerd zijn alle gegevens, die het sterk verlaagde en bij eerste aanblik oninteressante blok van baksteen op kon leveren, aan het licht gebracht. Hierbij is gebleken, dat het ging om een vrij oud, vermoedelijk vroeg-14de eeuws fragment van een versterkt huis, dat mogelijk niet voor gewone bewoning heeft gediend. Dit blijkt o.a. uit het feit, dat echte ramen niet zijn gevonden.

In de oostgevel zaten wel twee veel latere raamkozijnen. Daarnaast werd bij ieder kozijn midden in de muur een koker aangetroffen, samengesteld uit vier eiken planken. Deze koker moet hebben gediend, om een sluitboom in te steken, waarmede een luik kon worden afgesloten. Deze luikopeningen moeten zich dus juist op de plaats van de beide vensters bevonden hebben (fig. 1). In de westmuur zat een in later tijd dichtgemetselde vensteropening. Ook daarnaast werd een sluitboomkoker gevonden. De enige toegangsdeur tot de ruimte boven het keldergewelf, waarin zich al deze kokergaten bevinden, werd nog steeds gegrendeld met een dergelijke sluitboom, die nog steeds in het oorspronkelijke gat werd gestoken. Boven deze koker bleek zich nog een tweede te bevinden. Vermoedelijk heeft op deze plaats van oudsher de deur gezeten. Het gat van deze opening is overbrugd met een eikehouten latei.

In de muren van deze ruimte werden tevens nog geheel of gedeeltelijk een aantal kijksleuven aangetroffen, zich van binnen naar buiten vermallend tot een sleufje van 5.5 cm breed en 63 cm hoog met een verbreding aan de onderzijde (fig. 2). Deze sleuven zijn niet afgesloten. Het gat aan de oostzijde is afgedekt door een plaat Doornikse steen, een materiaal, dat na het begin

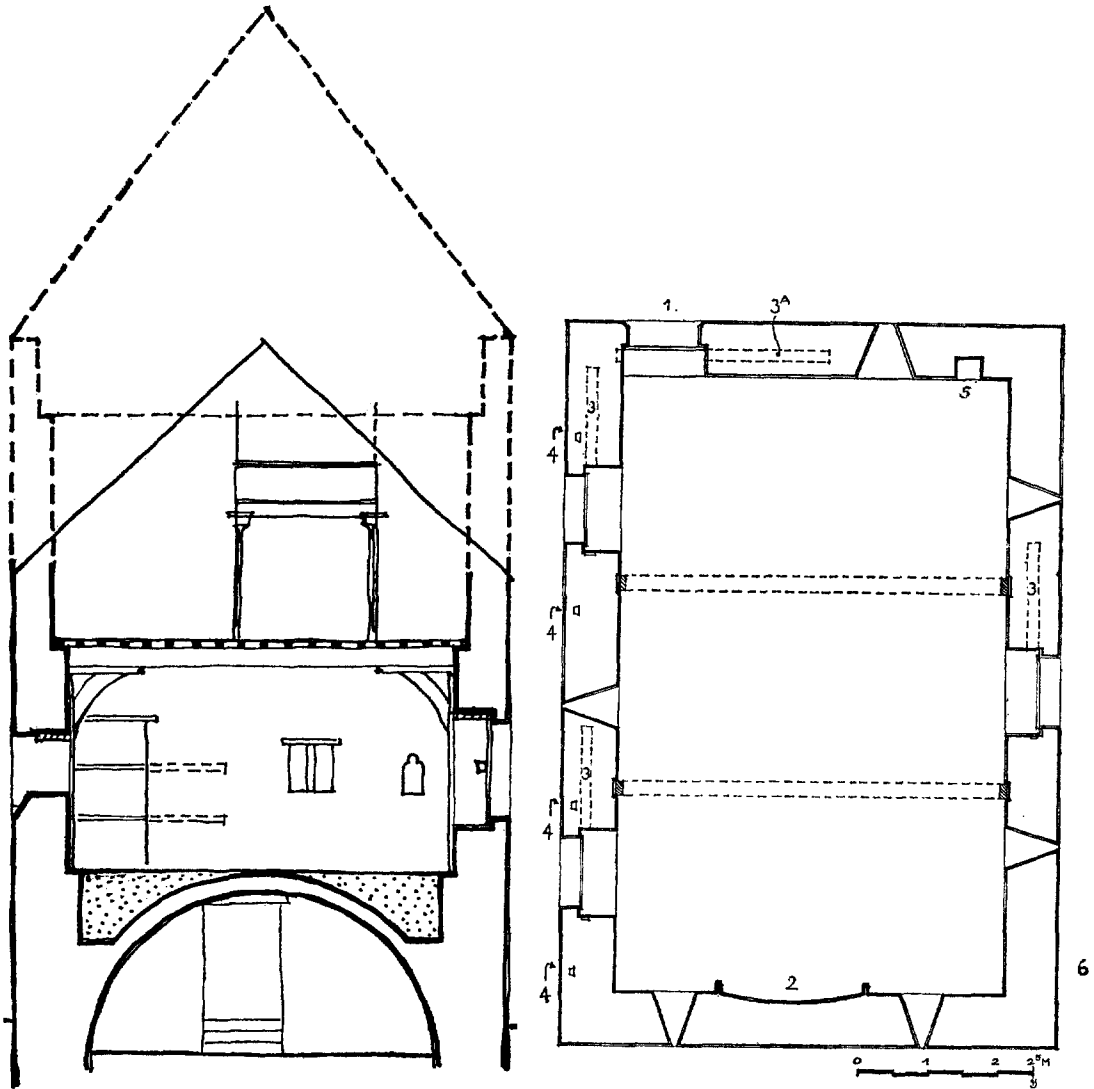

Fig. 1. Dwarsdoorsnede en plattegrond over de hoofdverdieping van het Huis te Sabbinge. Legenda: 1 toegang; 2 stookplaats; 3 sluitboomkoker; 3A twee sluitboomkokers boven elkaar; 4 klos; 3 kaarsnis; 6 plaats van de latere traptoren.

van de 14de eeuw niet meer als bouwsteen werd gebruikt (vgl. *Bouw*, 1963, blz. 1375). De andere sleuven zijn voorzien van een eikehouten latei. Daarboven is een boogje gemetseld.

Bij de restauratie vond men in de oostgevel aan de buitenzijde vier eiken klossen van 8 x 13 cm, hoog 35 cm, ingemetseld. Wat daarvan de bedoeling is geweest is niet duidelijk geworden.

Tegen de noordwand tekende zich een stookplaats af, waarvan de boezem oorspronkelijk gedragen werd door wangen van witte Belgische

steen. In de zuidwand bevindt zich nog een kaarsnis.

De balklaag boven deze ruimte bestond uit twee moerbalken, ondersteund door sleutelstukken met een vroeggotische versiering, muurstijlen en korbelen. De vloer werd gedragen door kinderbintjes, die haaks op de richting van de moerbalken waren aangebracht.

Het gedeelte van het gebouw tot boven deze balklaag is opgetrokken in rode baksteen van 28/29 x 13.5/14 x 7.5/8 cm, 10 lagen = 88 cm.

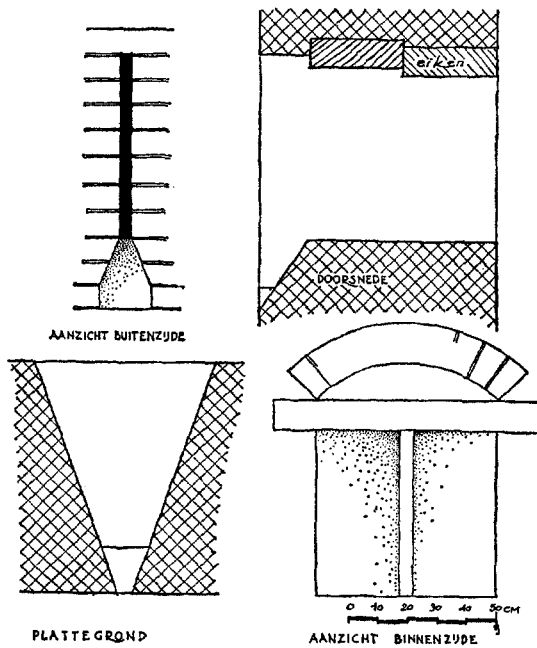

Fig. 2. Huis te Sabbinge. Kijkspleet.

Het onderhuis is overkluisd met een tongewelf in gele baksteen van 28/29 x 12.5 x 6/6.5 cm, hetzelfde materiaal, dat ook boven genoemde balklaag is gebruikt. Vermoedelijk is men halverwege de bouw overgegaan op een andere baksteen. Het gewelf zal pas zijn geslagen, toen de muren voltooid waren.

In de lange oostgevel van de kelder vond men een oorspronkelijk venstertje, omlijst door een dubbele boog. Het als deuropening gebruikte gat in de noordwand bleek vroeger een venster geweest te zijn. De eigenlijke ingang heeft zich bevonden schuin onder de ingang aan de zuidzijde naar de hoofdruimte boven de kelder.

Wij spraken reeds over het bovendeel in gele steen, door een vermoedelijk 19de eeuwse verlagening zeer verminkt. In de noordgevel hiervan bevinden zich twee op de punt geplaatste vierkanten van groen verglaasde baksteenkoppen.

Inwendig is er aan de zuidzijde een nog vrijwel volledige gemetselde schouw, die echter bij de restauratie nagenoeg geheel vernieuwd moest worden (fig. 3). In de korte wand hiertegenover zit een kaarsnis, gelijk aan die in de benedenruimte.

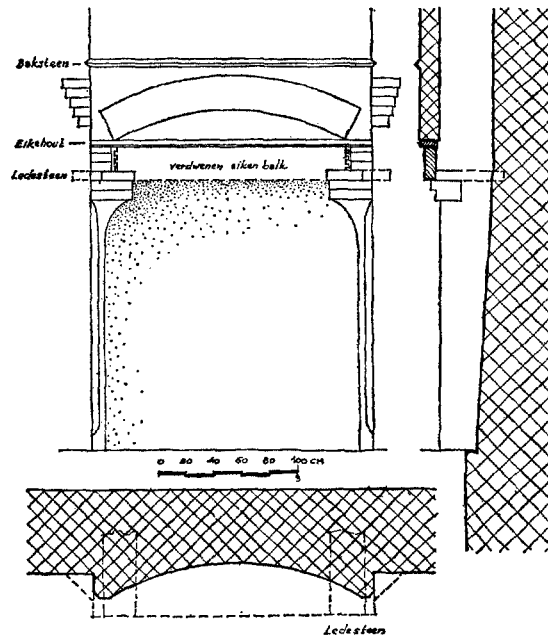

Fig. 3. Huis te Sabbinge. Gemetselde schouw.

Aan de westelijke buitengevel bij de noordhoek tekent zich een doorlopende nis in het metselwerk af, van binnen corresponderend met een in het oorspronkelijke werk gebroken ingang op de hoofdverdieping, die later weer is dichtgezet. In de bodem bleek zich daar de fundering van een traptoren te bevinden. Deze was aan de buitenzijde vierkant en inwendig cirkelvormig. De fundering was later tegen het huis aangebracht.

Nog iets meer westelijk loopt in noordelijke richting in de bodem een muur, die niet verder is onderzocht.

De thans ondernomen restauratie en vergroting van het gebouw, die gericht is op het woonbaar maken ervan met alle moderne comfort, maakt het helaas niet mogelijk het oude versterkte huis in zijn oorspronkelijke staat te conserveren. Wel is getracht enkele opvallende kenmerken in hun oude vorm te behouden of te benaderen. Met dit artikel is getracht alles vast te leggen wat na de restauratie niet meer voor een ieder toegankelijk zal zijn.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Garsthuizen, gem. Kantens. Bij het slechten van een hoog gelegen perceel bouwland, ongeveer 700 meter ten zuidzuidoosten van de kerk verwijderd, ontdekte men een wijde, in doorsnede onregelmatig ovale put, opgezet uit halve kloostermoppen van uiteenlopende formaten, welke kennelijk secundair voor dit doel waren gebezigd. Een enkele maal was voorts gebruik gemaakt van een kraalsteen en sponningsteen, zoals deze in de 13de eeuw ten behoeve van kapellen of kerken gevormd en gebakken plachten te worden tot het slaan van gewelven en aanbrengen van vensters. De putkraag bleek tot 30 cm beneden het maaiveld te zijn verwijderd, terwijl de putmantel tot ongeveer 2.5 m diepte reikte, waar hij op vaste zavel rustte. Beneden dit peil bleek de put echter nog 1.5 m dieper tot in het wadzand te zijn uitgedolven, waarbij men het blijkbaar niet noodzakelijk had geoordeeld voor een overeenkomstige bekleding van de schacht zorg te dragen. Het diepste gedeelte van de put tot even boven de onderste stenen ring was opgevuld met humeuze klei. Hierin bevonden zich tevens verscheidene kogelpotscherven van 13de-14de-eeuws type. Voorts enig houtwerk, waarvan zich de vele fragmenten van een eikehouten wagenwiel met opmerkelijk grote middellijn, alsmede de duig van een eikehouten vat lieten herkennen. Tevens bevatte de bodemvulling brokstukken van vlechtwerk, samengesteld uit latten en wilgentenen. De gedachte ligt voor de hand dat men hier te doen heeft met de resten van voorzieningen, bij het uitgraven van de put getroffen, teneinde het dichtvloeien van de putbodem en het verzakken van de putmantel te voorkomen. Zij het dat een en ander niet meer „in situ” werd aangetroffen.

Voor het overige schijnt men de put naderhand opzettelijk te hebben gedempt met berentakken, slataarde en andere afval. Baksteen werd slechts sporadisch aangetroffen. Sinds mensenheugenis had op het onderhavige terrein geen hoeve of huis gestaan en ook de putvulling wijst er wel op dat de ontruiming van de woonstede nog in de Middeleeuwen moet hebben plaatsgevonden. Het terrein maakt deel uit van een hoog opgeslibde zavel-

rug, welke tot leger diende van de oudste, westelijke Fiveldijk. Aan de noordzijde treft men de overblijfselen aan van een kreek, welke eenmaal ter hoogte van hetzelfde terrein in de Fivel uitmondde en landinwaarts nog duidelijk te volgen is. De keuze van de woonplaats, waarbij de put behoorde, schijnt wel door deze kreek bepaald te zijn geweest.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Zeerijp, gem. Loppersum. De vondst te Garsthuizen (zie hierboven) gaf aanleiding tot het bekend worden van een reeds in 1953 gedane ontdekking aan de zuidzijde van de Fivelstroom, ongeveer 400 m ten zuiden van de voormalige Dijkumborg en 500 m bewesten Wijnjetil. Destijds werden de betreffende overblijfselen voor de resten van een borg gehouden, doch aan de hand van een schets, in 1953 gemaakt door ir. T. Goldhoorn, eigenaar van het terrein, kon worden vastgesteld dat het hier in werkelijkheid een 13de-eeuwse steenoven betrof van een type, gelijk wij dit nauwkeurig kennen dank zij overeenkomstige vondsten bij Deersum in Friesland, Sleen in Drenthe en de Hunze-uiteerwaarden ten noorden van de stad Groningen. Klaarblijkelijk werd in de onmiddellijke omgeving van deze veldoven, aan de zuidelijke oever van de Fivelstroom, klei gestoken welke zich voor het steenbakken leende en toepassing vond bij het vervaardigen van een of meer dorpskerken in de naaste omgeving.

De breedte van de veldoven, opgezet uit in klei gevleide kloostermoppen van het formaat 8.5 x 17 x 34 cm, bedroeg 6.10 m, de diepte 6 m. Behalve de onderste stenen van de voorzijde en de beide zijkanten was de ovenvloer nog deels voorhanden. Overvloedige houtskoolresten en misbaksels bevestigden de bestemming van het bouwwerk, welke reeds zo duidelijk uit de aanleg sprak.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

FRIESLAND

Baarderadeel. Bij het aanleggen van een parkeerplaats in het op een terp gelegen centrum van Bozum werden bij het verwijderen van de bovengrond tot een diepte van 50 cm sporen

van een vijftal middeleeuwse vuurhaarden gevonden. Enkele dezer plekken die soms uit vijf à zes opeenvolgende, telkens met klei afgedekte aslagen bestonden en ongeveer 1 m in doorsnede maten, waren in de bovenste ophogingen met scherven van kogelpotten met weinig geprononceerde rand geplaveid. In de omgeving van deze door latere bebouwing vaak zeer verstoorte brandplekken, werden vier bewerkte runderbeenderen gevonden, die als halffabrikaten van schaatsen (glissen) kunnen worden beschouwd. Bovendien kwamen enkele ringvormige verzwareingen en twee grof gevormde potjes aan het licht, waarvan een voorzien van drie kleine oortjes. Van een reeds eerder ter plaatse afgebroken 17de-eeuws huis werd de haardplaats teruggevonden, met daarin een uit gele baksteen gebouwde ronde asput van 50 cm doorsnede en 30 cm diepte en geplaveid met groen geglazuurde estrikken. De waarnemingen waren mogelijk dank zij de oplettendheid van de gemeente-arbeiders en de heer K. Miedema, arts te Bozum.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

Kollumerland c.a. De heer J. M. Minnema te Westergeest deelde mede dat bij het graven van een graf naast de Herv. kerk aldaar middeleeuwse baksteen in verband gemetseld werd aangetroffen. De situatie was zodanig dat het onmogelijk moet worden geacht dat zich aan het schip aan de zuidzijde oorspronkelijk nog een uitbouw (zijbeuk?) heeft bevonden.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

Leeuwarden. Dank zij financiële medewerking van het gemeentebestuur van Leeuwarden konden tijdens het graven van een bouwput voor de Provinciale Bibliotheek ten noorden van het Oldehoofster Kerkhof (de Boterhoek) waarnemingen worden gedaan en vondsten verzameld. Dit was gewenst omdat dit terrein aansluit bij het gebied van de reeds in 1149 vermelde Sint Vituskerk van „Lienward” en omdat de bouwput het ter plaatse aanwezige noordwestelijke gedeelte van de stadsomwalling zou doorsnijden. De resultaten van de waarnemingen hebben de verwachtingen niet beschaamd. In het ontstane profiel konden drie duidelijke bouwperiodes worden onderscheiden, waaruit bleek dat de oudste omwal-

ling welke moet zijn ontstaan na 1435, toen het betreffende terrein bij het stadsgebied van Leeuwarden werd getrokken, inderdaad de kern vormt van de in de 16de en 17de eeuw uitgebreide verdedigingswerken. De oudste stadswal, met aan de voet een breedte van ca. 19 m, lag oorspronkelijk oostelijker dan de huidige en bestond uit een, op een met mest aangeplempte biezenvegetatie opgeworpen kern van zware, niet vervuilde zeeklei van ca. 4 m breedte en 0.50 m hoogte. Deze kern was aan oost- en westzijde met vuile kleilagen aangevuld. Een latere uitbreiding heeft naar het westen plaats gehad, waarbij de oorspronkelijke top van de oudste wal voor een deel tot ca. 1.5 m hoogte moet zijn afgegraven en een nieuwe ophoging tot bijna 3 m werd aangebracht. Hierbij is o.a. gebruik gemaakt van uit een kwelder gestoken zoden. Tevens zijn toen enkele gemetselde bouwwerken verzeens, vermoedelijk o.m. een hoektorentje dat tijdens de grote vernieuwing van 1690 moet zijn afgebroken. Toen heeft ter plaatse ook weer een verhoging tot bijna 4 m plaats gehad, waarbij eveneens een meer oostelijk liggend bouwwerk, opgetrokken van baksteen formaat 29 x 14.5 x 8/10 cm, en waarvan de juiste aard niet meer kon worden vastgesteld, voor een groot deel werd geamoveerd en met aarde afgedekt. Het huidige niveau op 4.5 m hoogte is ontstaan toen de vestingwerken tussen 1820 en 1840 tot plantsoenen werden veranderd. Tevens is komen vast te staan dat aan de binnenzijde van de wallen niet eerder bewoning heeft plaats gehad dan in de late 16de eeuw. Houten tonputten vormden daar nog de resten van. Uit deze met afval van allerlei aard gevulde putten werden o.m. enkele gave rood aardewerken kookpotten op driepoten en met twee oren, alsmede een gedraaid houten bakje geborgen. Aangenomen moet worden dat dit stadsgedeelte oorspronkelijk door een in het eind van de 15de eeuw gegraven gracht, welke eerst in de 19de eeuw is gedempt, van de oude woonkern op het Oldehoofster Kerkhof werd afgesloten.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

Menaldumadeel. De heer Ph. Breuker te Bozum berichtte dat hij nabij Schingen terpenvaartwerk had gevonden. Bij onderzoek bleek dat de vondst op een terphoogte was gedaan en waarschijnlijk uit een afvalkuil afkomstig was.

Het materiaal, dat in de eerste eeuwen onze jaartelling kan worden gedateerd, is zeer gevarieerd. Het omvat o.m. scherven met streepband-ornament, gefacetteerde randen en kartelranden. Tot de vondsten behoren ook nog een dekseltje van terpenaardewerk en een scherf met dekselgeul aan de binnenzijde, welk verschijnsel zelden bij terpvaatwerk wordt waargenomen.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

Oostdongeradeel. Dank zij een waarschuwing van de eigenaar, de heer H. Sytsma, kon op de terp Tibma onder Ee bij het uitbreken van funderingen van een afgebroken huisje worden nagegaan, hoe een gegoten ijzeren vuurpot op drie poten en met twee oren, onder een te voorschijn gekomen haardplaats was ingegraven. Deze bevond zich namelijk in het midden van de ca. 60 x 70 cm grote haard, die omgeven was door een vloer van gele en groene plavuizen van 15 x 15 cm. De ca. 30 cm hoge pot die met turf was gevuld, was in een 35 cm diepe kuil geplaatst, nadat hierin eerst een ca. 7 cm dik zandlaagje was gestort. De aanleg dateert vermoedelijk uit de jaren rond 1800. De kuil was in de grond ingegraven die scherven uit de 12de eeuw bevatte.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

— Ter plaatse van de in 1963 afgebrande hofstede Mellema-State te Oostrum werd tijdens het graven van een gierkelder in de thans bestaande hoogte een gedeelte teruggevonden van de gracht van de vroeger daar verzezen herenhuizinge van dezelfde naam. Deze gracht liep met een boog om de oude huizinge heen, maar moet tijdens de afbraak van het gebouw in de 19de eeuw zijn dichtgestort, waarbij de hoogte naar het oosten werd uitgebreid. In de grachtvulling, waarbij zich zeer dikke rietlagen bevonden, werd niet ouder dan 17de-eeuws scherfmateriaal aangetroffen.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

Opsterland. De Dienst van Gemeentewerken maakte het mogelijk dat tijdens de rioleringswerkzaamheden in de Hoofdstraat te Beetsterzwaag enkele dwarsleuven werden gegraven om een inzicht te krijgen in het vroegere niveau van de weg. Hierbij bleek, dat het oudste, niet bevloerde wegdek ca. 80 cm lager lag

dan het tegenwoordige. Duidelijk waren de tot diep in het blanke zand ingesneden karresporen te zien. Op sommige gedeelten moet veel overlast van water zijn ondervonden, getuige de aanwezigheid van takkenbossen over kennelijk met modder gevulde gaten. Er werden drie ophogingsfasen waargenomen, terwijl ook kon worden nagegaan dat de weg niet altijd het huidige tracé heeft gevolgd, maar eerst later in het westelijke deel van de dorpskern over een oorspronkelijk met heide begroeid perceel is gelegd. Het heidedopdopprofiel was hier nog volledig bewaard gebleven.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

Stavoren. Dank zij de melding van de Provinciale Waterstaat konden waarnemingen worden gedaan aan bij de afbraak van een loopbrug te voorschijn gekomen funderingen bij de Skânswei. Het bleek dat deze afkomstig waren van een reeds op kaarten uit 1616 afgebeelde stenen overkluizing met sluisje, dat de binnen de veste gelegen grachten verbond met de buiten de stad lopende Zuidervaart. De overkluizing liep hier onder de aarden stadswal door en had een doorgang van 5.40 m. De 1.15 m dikke muren die nog over een lengte van 9.75 m konden worden waargenomen, waren op palen gefundeerd, opgetrokken uit gele drielingbaksteen (18 x 8.5 x 3.5/4 cm) en nog tot een hoogte van 1.25 m aanwezig.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

— Het onderzoek naar de overblijfselen van het 12de-13de-eeuwse Stavoren, aan het zuidelijke uiteinde van het huidige stadje, is herwat, in aansluiting op de opgravingen, in 1963 verricht.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Weststellingwerf. In een veengebied bij Oldelamer werd een grote, nagenoeg gave kruik van Rijnlants steengoed ontdekt, die in de eerste helft van de 16de eeuw gedateerd kan worden. Vermoedelijk is dit stuk een stille getuige van een der toentertijd in deze streken gevestigde verveenderskolonies.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

Workum. Op een vroeger reeds afgegraven terpedeelte ten zuiden van de stad nabij de boer-

derij Thomashof werd door de heer T. Reker, een ronde, nog ca. 3 m diepe put van ongeveer 1 m doorsnede ontdekt en waarvan de wanden niet met hout waren versterkt. Op de bodem bevond zich een platronde, basaltlava-stenen maalsteen van ca. 60 cm middellijn, alsmede enkele scherven van een omstreeks 1200 te dateren grijszwart steelpannetje.

In de stad zelf werd bij het afbreken van een huis aan het 't Noord een haardplaats ontdekt, waar naast een liggende ijzeren plaat een pot in de grond was ingegraven. Deze rood aardewerken, niet geglazuurde pot is van een bolle bodem voorzien. Helaas was de situatie reeds verstoord voordat de melding werd ontvangen, zodat geen nauwkeurige waarnemingen konden worden gedaan.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

OVERIJSEL

Hardenberg. Vlak ten westen van Hardenberg zijn door burgemeester J. H. de Goede en diens zoon fraaie artefacten en bewerkte stukken hertshoorn (mesolithisch/neolithisch) gevonden, alsmede aardewerk uit de IJzertijd en tal van beenderen, o.a. schedeldakfragment van mens, botten van herten, runderen, paarden en varkens. De voorwerpen zijn afkomstig uit een oude stroombedding van de Vecht en hangen waarschijnlijk samen met het rijke vondstengebied van de Baalder Esch ten n.o. van Hardenberg.

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

GELDERLAND

Druuten. Enkele tientallen jaren geleden is een nabij het Westerhout gelegen perceel, genaamd Roodhekkenpas, voor steenfabricage afgegraven, op een klein gedeelte na, dat verontreinigd is en ongeschikt voor verwerking. Thans is gebleken dat de verontreiniging veroorzaakt is door de aanwezigheid van inheemse bewoningsresten. Deze bestaan uit een grote hoeveelheid scherven en dierenbotten, welke worden aangetroffen in een zwarte fosfaathoudende kleibodem, die rijk van kort onder het maaiveld tot op ± 70 cm diepte. Talrijk zijn de scherven met Kalenderberg- en kamversiering, alsmede met kruisende en golflijnen en met horizontale rijen spatelindrukken.

Het is de bedoeling binnenkort ter plaatse een nader onderzoek in te stellen.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

Elst (O.-B.). Als gevolg van een bericht van het bureau van Gemeentewerken konden op 17 april waarnemingen worden gedaan op een plaats welke gelegen is op een afstand van ca. 250 m ten n.n.o. van de Herv. kerk, vlak ten noorden van de Bachstraat, tussen de Beethoven- en de Mahlerstraat. In het kader van het uitbreidingsplan „noord” zijn daar ten behoeve van huizenbouw funderingsleuven uitgegraven tot op de vaste grond (ongeveer 8.45 + N.A.P.). Daarbij zijn enige fragmenten van Romeinse platte dakpannen, mortel, aardewerk („Romeins” en „inheems-Romeins”) en dierenbeenderen aan het licht gekomen.

De vindplaats ligt op een stroomrug aan de westelijke zijde van een thans verlande bedding van een arm van de Rijn. Op de vaste grond heeft zich in de Romeinse tijd een loop- of woonniveau bevonden. Daarin is een drietal min of meer ronde afvalkuilen aangetroffen, die o.a. gevuld bleken te zijn met verbrande dierenbeenderen. Het Romeinse niveau is afgedekt door een ca. 60 cm dik pakket grond (rivierklei met zandige lagen), dat door afzetting gevormd is.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

's-Heerenberg. Binnen het kader der restauratie van de zogenaamde Nye Munt te 's-Heerenberg, aan de overzijde van de kasteelgracht tegenover het kerkhof gelegen, werd een onderzoek ingesteld naar de plaats der eigenlijke munterij van de Heren van Bergh. Aan de noordzijde van het vermelde gebouw stiet men op een vrij primitieve fundering, waarbinnen een tegelvloer lag, alles gebed in dan wel bedolven onder houtskoollagen. IJzer- zowel als koperslakken wezen onmiskenbaar op een metaalsmelterij. Daarenboven kwamen enige tientallen smeltkroesjes te voorschijn, alsmede een bronzen, ongestempeld muntachtig plaatje welke sterk de indruk wekken iets met het muntmeestersbedrijf van doen te hebben gehad.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Nijmegen, legerplaats 10de legioen.

1. Terrein achter de St. Theresia-Kleuterschool.

Periode der stenen gebouwen: Van de december 1963 genoemde kazerne, die aansluit aan het 1951 ontgraven is nu de rest, voor zover bereikbaar ontgraven, in het geheel 10 contubernia en het grootste gedeel-

te van de centuriowoning. De laatste kan geheel gereconstrueerd worden naar het voorbeeld van de vroeger gevondene. De sluitmuur ligt juist onder de daar aangelegde tennisbaan en twee rijen bomen verhinderen volledig onderzoek van het daarbij aansluitende deel. Duidelijk waren hier de paalgaten van de galerij langs de contubernia, die dus hier in hout was uitgevoerd. Vondsten waren schaars in verband met het verdwijnen van het bijbehorende woonvlak bij recente egalisatie. In de leemlaag van het fundament lagen o.a. scherven van een terra sigillata-kom Drag. 29 met stempel OF SECUND (Secundus van La Graufesenque, Claudius-Vespasianus) en drie dakpanstempels met LXG zonder meer.

Periode der houten gebouwen: de barak van de vroeg-Flavische periode, in hout uitgevoerd, stemt in ligging en indeling in hoofdzaak overeen met de latere: ook hier werd een galerij in hout geconstateerd.

Prehistorische sporen: een lange rechte greppel sluit aan bij het reeds bekende urnenveld, evenzo een drietal crematies zonder urn. Het onderzoek wordt voortgezet.

2. Iepstraat. In het op de Ubbergse Veldweg aansluitende deel van deze straat werden gedeelten van de funderingen van drie verdere centuriowoningen aangetroffen, zodat aan deze zijde, tussen de Ubbergse Veldweg en de Berg en Dalse Weg, thans het bestaan bekend is van 6 strigae, onderdak biedende aan 12 centuriae of wel 2 cohorten.

— Aan de andere zijde van de Ubbergse Veldweg is de situatie minder overzichtelijk, doordat de kazerne in verschillende richtingen zijn gebouwd en onregelmatigheden vertonen, maar er zijn 5 duidelijke strigae aanwezig en verder voldoende kazerneruimte voor nog 2 centuriae; voorts nog 3 of 4 woningen van hogere officieren. Dit alles beslaat een areaal van 400 bij 80 en 70 bij 50 m, tezamen ruim 3½ ha. —

Aan en in de Ubbergse Veldweg zijn nog de sporen te verwachten van een lange rij vertrekken („winkeltjes”) aan de straat uitkomend op de poort der Castra, overeenkomstig de overzijde; de rooilijn loopt naar het schijnt in de richting van de buitenmuur van de door Holwerda onderzochte „Principia”.

Van de oudere houten gebouwen kwamen in de Iepstraat de gewone grondsporen weer voor den dag; zoals reeds meer opgemerkt zijn deze houten kazernes dichter op elkaar

gebouwd dan de latere van steen. Van Augusteïsche houten bouwsels werd geen spoor gevonden, wel echter leverden enkele afvalkuilen interessante vondsten uit deze tijd, zo bijv. versierde Arretijnse terra sigillata en een gehalveerde munt, alsmede scherven van inheems aardewerk.

Het onderzoek is hier nagenoeg voltooid.

H. Brunsting (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Vuren. Het onderzoek van de overblijfselen van het kasteel Leyenburg bij Leerdam werd voortgezet en zal binnenkort kunnen worden afgesloten. De vorstschade is achteraf nog meegevallen, zodat tal van detailkwesaties konden worden onderzocht. Het plan van de hoofdburcht blijkt in minstens twee bouwperiodes zijn huidige vorm te hebben gekregen. Ernstige verzakkingen hebben bovendien tal van voorzieningen en herstellingen nodig gemaakt. Van de binnenmuren is helaas niets bewaard gebleven. Alleen de resten van een weegang maken duidelijk waar in ieder geval geen woonruimte geweest kan zijn.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

NOORD-BRABANT

Hapert. Nabij de grens van de gemeenten Bladel en Hapert, aan de rechter oever van het riviertje de Grootte Beerze in „Kriekeschoor”, zijn bij het zandafgraven op een perceel weiland van de heer J. Plasmans oudheden uit zeer uiteenlopende tijden gevonden, t.w. midden- en late Steentijd, IJzertijd, Rom. tijd en Middeleeuwen (12de eeuw). De vindplaats is (her)ontdekt door de scholier S. Worms uit Bladel, die de heer A. D. Kakebeeke, leraar aan de H.B.S. te Eersel, van het gevondene op de hoogte stelde. Via de heer G. Beex, correspondent, werd het vondstbericht aan de R.O.B. doorgegeven.

Gedurende enige tijd in maart en april 1964 is een proefopgraving verricht waaraan de eigenaar van het terrein zijn welwillende medewerking verleende. Een tiental leerlingen van middelbare scholen onder leiding van de heer Kakebeeke nam daarbij op enthousiaste en energieke wijze het grootste deel van het graafwerk op zich. Van gemeentewege werden kruiwagens en ander opgravingsmateriaal beschikbaar gesteld, terwijl het Prov. Gen. v. K. en W. in Noord-Brabant de kosten van o.a. een bulldozer droeg.

Ongeveer veertig jaar geleden maakte de vindplaats nog deel uit van een uitgestrekt heideveld. Bij de ontginning daarvan zijn destijds door de heer J. Plasmans potten en schalen van zacht gebakken aardewerk gevonden. Voorts zijn door hem kringvormige greppels waargenomen, welke naar zijn mening nu nauwelijks of niet meer aanwezig zullen zijn door de vrij diepe bewerking van de bovengrond. De vondsten werden indertijd door de inmiddels overleden schoolmeester, de heer Rijckel, uit Veldhoven bestudeerd en overgedragen aan het Centraal Noord-Brabants Museum te 's-Hertogenbosch. A. W. Byvanck, *Exc. Rom.*, III, blz. 83, vermeldt van Bladel-Hapert („Kriekeschoor”) twee Romeinse kruiken uit de tweede eeuw en een bronzen munt van Trajanus, benevens enige scherven van urnen.

Bij het proefonderzoek in 1964 is een put afgevlakt van omstreeks 45 bij 8 m. De door ploegen zeer verwerkte bovengrond bevatte veel, voor het merendeel zeer fragmentarische vondsten. In de minder doorwerkte, geelbruine, zandige tot lemige ondergrond kwamen hier en daar vrij grote kuilen voor den dag, die oppervlakkig gezien de indruk wekten kringgreppels te zijn, maar dit niet waren, doordat de bodem, wand en rand van de putten of kuilen met een donkere humeuze grond waren bedekt, terwijl de vulling verder uit lichter gekleurd (stuif-?)zand bestond. Deze kuilen bevatten meestal wat scherven van Romeins en inheems aardewerk. In een langwerpige kuil met een geheel donkere vulling waren vrij veel fragmenten van inheems aardewerk aanwezig, waarvan een tweetal een typisch scherpe wandknik vertoonde (vroege La Tène-tijd, Marne-cultuur?).

In het midden van de opgravingsput werd een dertigtal paalkuilen aangetroffen, waarvan een deel een rechthoek vormde. Waarschijnlijk is hier sprake van een n.o.-z.w. gerichte huisplattegrond. Helaas was het grootste gedeelte van dit vermoedelijke huis bij het zandafgraven reeds verdwenen. In de vulling van de paalkuilen was geen daterbaar materiaal aanwezig, maar het vermoeden is gewettigd dat zij uit de Romeinse tijd of ouder zijn.

In de verwerkte grond is een aantal vuurstenen artefacten gevonden, t.w. een klein klingetje met geretoucheerde rug; vier klingen (halffabrikaten), waarvan één vervaardigd van Wommersom-kwartsiet; een top van een dolk-

achtig voorwerp, op doorsnede (oorspronkelijk) trapezoidaal, maar met vrij stijlvolle retouche. De vondsten uit de Romeinse tijd bestrijken een periode vanaf de Augusteïsche tijd tot in de 3de eeuw. In een grijze kuil werd een Romeinse, geklopte munt aangetroffen, welke door het Kon. Penningkabinet als volgt is gedetermineerd: muntmeesters-as, geslagen van 23-6 v. Chr., vz. kop Augustus, kz. SC binnen omschrift, vz. twee kloppen TIB en IMP. AVG (het stempel TIB is het eerste ingeslagen). Uit een andere kuil is afkomstig een fragment van een wrijfschaal waarop het stempel VETĒRA, cf. *C.I.L.* XIII, 10006, 104 (determinatie prof. J. E. Bogaers); het stempel is ook gevonden te Meerssen (*Exc. Rom.* II, nr. 24, 104 g). Vermeldenswaardig is tenslotte nog een fragment van een t.s.-bord Drag. 15|17.

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

LIMBURG

Bergen. Op een diep omgewerkte aspergeakker nabij de Heijense molen werden onlangs talrijke scherven opgeraapt. Tevens waren opvallend gebroken of gesprongen stukken steen. Een belangrijke plaats onder de vondsten neemt het besmeten aardewerk in, waarvan enkele randen met indrukken versierd zijn. Bij de gladwandige ceramiek worden verschillende typen aangetroffen. Naast een duidelijke Hallstatttraditie valt ook een la Tène-invloed op te merken.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

Haalen-Melenborg. Op 17 april 1964 is de opgraving beëindigd. Het gedeelte van het terrein dat direct bedreigd wordt door de machinale afgraving, is thans — voor zover dit nog mogelijk en van belang was — geheel onderzocht (vgl. *Nieuws-Bull.* 1963, kol. *71 e.v. en *232 e.v.; 1964, kol. *33 en *63). Het valt zeer te betreuren dat de plaats (in het oostelijke deel van het terrein op perceel 357) waar dr. J. H. Holwerda en dr. W. Goossens in 1919 het fundament van een Romeinse wachttorens zouden hebben ontdekt (*Oudb. Med. Leiden*, N.R. 1, 1920, blz. XXVII e.v.), reeds geheel was afgegraven voordat met het jongste onderzoek een begin kon worden gemaakt.

Voor de aanvang van de opgraving te Melenborg is daar in 1963 door H. E. Mulder, Roermond, een fragment van een Romeinse platte dakpan (of tegel?) gevonden, waarop een hol stempel voorkomt, dat bestaat uit een

X binnen een getande cirkel; vgl. *CIL XIII/6*, blz. 177, *Figurae sine litteris*, en *id.*, nr. 13092, 1-4 (niet identiek!).

In het laatste stadium van het onderzoek is het Romeinse gebouw met hypocaustum (een villa of een badgebouw?), dat gelegen was in het z.w. gedeelte van het terrein, op perceel 1197, verder ontgraven. Dit was een langwerpige, vrijwel oost-west gericht bouwwerk, dat minstens vier vertrekken heeft gehad, waarvan er zeker twee verwarmd konden worden door middel van een hypocaustum; het meest oostelijke van deze laatste vertoont aan de noordzijde, aan de binnenkant, een lichte, apsisvormige ronding; in dit vertrek zijn bovendien sporen van een tubulering ontdekt. Het gebouw is minstens 14.30 m lang geweest, de grootste breedte bedroeg ca. 11.50 m. Het muurwerk, dat bestaan heeft uit veldkeien, stukken mergel van een slechte kwaliteit, fragmenten van platte dakpannen (*opus listatum*) en specie, was voor een groot gedeelte uitgebroken. Van het stookkanaal (*furnus*) is aan de zuidzijde een geringe rest gevonden. In periode 1 werd de warme lucht, onder de bovenvloeren, van het ene te verwarmen vertrek naar het andere geleid door drie trekgangen en een tweetal „buisen” van *imbrices*, welke in de tussenmuur waren aangebracht. In periode 2 is de ondervloer van het vertrek dat het dichtst bij het *praefurnium* was gelegen, ongeveer 16 cm opgehoogd, terwijl minstens één trekgat is dichtgezet. Tussen de oude en de nieuwe ondervloer zijn stukken muurschildering en fragmenten van *tegulae mammatae* aangetroffen.

Ten westen van dit gebouw, op een afstand van ca. 7 m, zijn overblijfselen gevonden van een buitenwerks ongeveer 6 bij 5 m groot stenen bouwwerk, waarvan de muren geheel waren uitgebroken.

Ook de reeds eerder vermelde grote kuil waarin zich een houten waterput moet hebben bevonden, kon verder onderzocht worden, maar het was niet mogelijk de ontgraving voort te zetten tot op de bodem. Deze laatste heeft zeker meer dan 7 m onder het loopniveau van de Romeinse tijd gelegen. Op het diepste punt dat bereikt werd, kreeg men uit de sporen die zich in het vlak aftekenden, de indruk dat de putmantel, waarvan al het hout vergaan is, ter plaatse zeshoekig is geweest (grootste afm. 2 x 2.30 m).

Tijdens het onderzoek van de kuil zijn in-

teressante waarnemingen gedaan betreffende de wijze waarop de put is aangelegd. Gebleken is namelijk, dat men eerst een grote, trechtervormige kuil heeft uitgegraven tot op een bepaald niveau. De wand daarvan is vervolgens bekleed met leem, kennelijk om instorting te voorkomen. Nadat de put op de vereiste diepte was gebracht, is de ruimte tussen de wand van de put en die van de kuil met zand gevuld; daarbij heeft men hier en daar op verschillende hoogten in de leem gaten gemaakt, zeer waarschijnlijk met de bedoeling om water in de bovengrond gelegenheid te geven door te dringen tot binnen in de put.

De tijdens de opgraving gevonden Romeinse scherven zijn globaal te dateren in een periode die zich uitstrekt van het laatste kwart van de 1ste tot ver in de 3de eeuw. Vermeldenswaard is een fragment van een ruwwandige wrijfschaal met horizontale rand, waarop zich het stempel *VARINNIVSF* bevindt (verg. *CIL XIII*, 10006, 99 en beneden onder Heel). De oudste stukken uit de na-Romeinse tijd zijn enkele kogelpotscherven uit de 11de-13de eeuw.

De mobiele vondsten zijn ondergebracht in het Gemeentelijk Museum te Roermond.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Heel. Op het einde van maart zijn door zonen van burgemeester P. Bongaarts brandgraven uit de Romeinse tijd ontdekt aan de noordzijde van de Panheelderweg. De vindplaats strekt zich uit over twee naast elkaar gelegen percelen, waarop momenteel woningen gebouwd worden voor de heren J. Driessens en H. M. M. Timmermans. Ze ligt ca. 125 m ten zuiden van de Romeinse weg („Heerbaan”) van Nijmegen naar Tongeren, aan de westelijke zijde van de Maas. Niet ver daarvandaan is onlangs een *dupondius* van *Vespasianus* (BMC 816) aan het licht gekomen, die geslagen is in het jaar 72.

Nadat tal van verspreide vondsten waren geborgen en het eerste graf dat intact was aangetroffen, reeds grotendeels was leeggemaakt, konden op 6 en 7 april nog twee graven door de R.O.B. onderzocht worden. De drie graven — min of meer langwerpige kuilen die zich ongeveer van noord naar zuid uitstrekten — waren vlak bij elkaar gelegen. Het terrein bestaat uit zandgrond; het Romeinse niveau, waarop zeker een 30 cm dikke laag is opgestoven, bevindt zich op ca. 60 cm onder het maaiveld.

Tot de losse vondsten behoren tal van aardewerkscherven, o.a. een fragment van een terra sigillata-bord Ludowici Sa met een onleesbaar stempel (fabr. Lavoye, Rheinzabern of Trier; dat.: IId-III A) en een stuk van een ruwwandige wrijfschaal met horizontale rand, waarop het stempel VARINN[IVSF] voorkomt; vgl. boven onder Haelen-Melenborg.

De inventaris van graf 1 omvat een sterk gecorrodeerd ijzeren mes, de resten van een rechthoekig spiegeltje (zilver (?)) met sporen van brons), een gladwandige kruik, een gevernist bord en twee dergelijke bekers, twee t.s.-borden Dragendorff 31 met een stempel, resp. CASSIVS F (Heiligenberg, Domitianus-Antonini) en CATVLLVS FÆ. (Rheinzabern, Antonini), een t.s.-bakje Drag. 33, een t.s.-kommetje Drag. 40 met het stempel PRIMIM (Avocourt, Hadrianus-„Late Antonine”), verder een donker groenachtig glazen bekertje met een bruine tint (carchesium) en een lichtgroen balsemflesje (aryballos).

In graf 2 is een groot aantal voorwerpen aangetroffen, vooral van aardewerk (gevernist, ruwwandig, gladwandig en terra sigillata), verder ijzeren spijkers en de resten van twee aan elkaar vastgeroeste ijzeren badkrabbers of strigiles. Een t.s.-bord Drag. 31 heeft het stempel FIISTVS F (Lezoux of wellicht Oost-Gallië, Traianus-Antonini). Tot de inventaris behoren ook tal van scherven, waaronder enige met brandsporen, o.a. een t.s.-fragment met het stempel M]EÐÐIRIVS (Lezoux, Flavii-Hadrianus), een stuk van een t.s.-bord met het stempel CAV[ANN]VS (les Allieux, „Late Antonine”) en enige prehistorische scherven (Drakenstein-urnen).

Graf 1 en 2 zijn waarschijnlijk te dateren omstreeks het midden van de 2de eeuw.

In graf 3 is enkel een crematie gevonden, welke gelegen was op fragmenten van een 7.5 cm dikke tegel, alsmede enige spijkers en scherfjes.

Op 20 april is met de hulp van de Gemeentelijke Sociale Dienst te Roermond een begin gemaakt met een systematisch onderzoek van het terrein achter — d.i. vlak ten noorden van — de bovenvermelde woningen, dat voor de aanleg van tuinen bestemd is. Tot nu toe zijn daar zes kleinere brandgraven onderzocht.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Heerlen. Tijdens de voortzetting van het onderzoek aan de noordzijde van de Coriovallum-

straat (kad. sectie E, nr. 5247) zijn enige zeer opvallende, voorlopig nog niet verklaarbare resten van muren ontdekt. Op het noordelijke einde van de reeds vermelde n.-z. lopende, max. 70 cm brede muur (fundering) van Kunrader steen sluiten zowel aan de westelijke als aan de oostelijke zijde drie parallelle funderingen aan, die eveneens van Kunrader steen zijn. De onderlinge afstand van deze muren, die naar het westen, resp. het oosten gericht zijn, varieert van 15 tot 65 cm.

Verder naar het noorden is de van oost naar west lopende Romeinse weg aangetroffen die reeds in 1952-1954 ontdekt was op het „thermenterrein”. Deze is hier eveneens opgebouwd uit grind, maar bovendien uit tal van Kunrader stenen en enkele veldkeien. De grootste breedte bedraagt 5.35 m. Aan de noordzijde is de weg begrensd door Kunrader stenen.

De tot nu toe gevonden scherven dateren van het laatste deel van de 1ste tot in de 3de eeuw. Tot de aan het licht gekomen munten behoren een denarius van M. Aurelius (RIC 207) uit 168-169 en een sestertius van Commodus (BMC 573) uit 186 (determ. Kon. Penningkab., Den Haag).

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Maastricht. Op 25 maart is het onderzoek in de wijk Belfort beëindigd. De reeds vermelde omheiningmuur, waarbinnen de graven 1-3 hebben gelegen en die bestaan heeft uit stukken vuursteen, baksteen en grijze specie, is met een rode pleisterlaag bedekt geweest.

Binnen de plaats van de omheining is een in het vlak 80 bij 60 cm grote kuil onderzocht; deze was dicht bij de toegang gelegen en vrijwel noord-zuid gericht. Hierin zijn stukjes houtskool, gedeeltelijk verbrand hout, baksteenpuin en rood pleister gevonden, alsmede veel gecremeerde beenderen die afkomstig zijn van een varken; van deze laatste zijn herkenbaar een sprongbeen, de gewrichtsvlerk van een middenvoetsbeen en een teenkootje (determ. ir. J. A. Trimpe Burger). Het is niet duidelijk of het hier een graf (nr. 4) of de overblijfselen van een offer of een dodenmaal betreft.

Tijdens de opgravingscampagne in Belfort is ook aandacht gewijd aan de Romeinse weg Maastricht-Tongeren. Hiervan kon op een drietal plaatsen een doorsnede bestudeerd worden (kaartblad 61, coörd. 174.320/317.340, 173.960/317.150 en 173.950/317.155). De

laatstvermelde plek ligt ca. 10 m ten westen van het hart van de Glazeniersdreef. De huidige weg („Romeinse baan” of „weg”) was daar in de profielen te zien als een 2.70 m breed en max. 25 cm dik pakket van vuil, grijs grind. Hieronder bevindt zich een laag donkere grond (deze laag en de tegenwoordige weg zijn tezamen max. 80 cm dik), die gelegen is op de eigenlijke Romeinse grindweg. De huidige weg loopt over het noordelijke gedeelte van de Romeinse weg. Deze laatste is gelegen op de vaste lössgrond. De bovenste laag van de löss, vlak onder het grind van de weg, is duidelijk uitgebleekt. Aanvankelijk was de Romeinse weg slechts 4.85 m breed; de dikte van het grindpakket, dat een grijze kleur heeft, bedroeg toen 35 cm. Later is de weg aanzienlijk verbreed en opgehoogd met een pakket bruinkleurig grind (z.g. „stol”; de bruine kleur wordt veroorzaakt door lemig, geelbruin zand); de breedte bedroeg toen 7.15 m, de grootste dikte 62 cm. Aan weerszijden van de jongste Romeinse grindlaag bevinden zich twee greppels (gr. diepte 66, gr. breedte 50 cm). De stukjes grind (van per. 1 en 2) hebben een gemiddelde diameter van 3-4 cm.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

— Het onderzoek in de nieuwe woonwijk Pottenberg is afgesloten (zie kol. *110). In totaal werden 28 west-oost georiënteerde grafkuilen blootgelegd. Deze liggen in vier noord-zuid gerichte rijen. Kistsporen werden niet waargenomen. Opmerkelijk is de geringe diepte waarop de in vrij weke toestand verkerende skeletten zich bevonden, namelijk 50 tot 60 cm onder het maaiveld. De schedels bevinden zich aan de westzijde van de kuilen met uitzondering van één, waar de schedel in het oosten ligt. De handen zijn gevouwen op het bekken of op de borst. Op de skeletten werden enkele voorwerpen aangetroffen: o.a. zilveren vingerringen, massieve halvebolvormige zilveren knoopjes, ronde loden kogels, bronzen sierplaatje, oogjes, ringetjes, spelden en nestels, eveneens van brons (determ. H. F. Wijnman). Voorts werd een twaalfal kralen van git en agaat van verschillende vorm en grootte gevonden, die zeer waarschijnlijk deel hebben uitgemaakt van een rozenkrans (determ. dr. W. G. N. van der Sleen). De graven dateren uit de 16de/17de eeuw. Soortgelijke begravingen zijn ruim 300 m naar het noordoosten, langs de Bilzer baan bij recente wegeaanleg

opgeruimd. Ongeveer 300 m in zuidwestelijke richting trof men onlangs tegenover de woningen Potteriestraat 138 en 140 een westoost georiënteerde begraving van hetzelfde type aan.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

— In de noordwestelijke kelder van het pand Stokstraat 51 konden de zuidoostelijke hoek en de zuidelijke muur van het z.g. Merovingische kerkgebouw aan een onderzoek worden onderworpen.

In de panden Stokstraat 26 en 28 zijn de overblijfselen van twee noord-zuid gerichte, 3.60 m van elkaar gelegen muren van kolenzandsteen ontdekt. Tot de mobiele vondsten behoren een molensteen (ligger) van basaltlava (diam. 66 cm) en een fragment van een ruwwandige wrijfschaal met horizontale rand, waarin de naam VIIRERIVS (Vererius) is gestempeld; vgl. *CIL* XIII, 10006, 103. In de bouwlaag van de oostelijke muur is een stuk van een ruwwandige wrijfschaal met horizontale rand aangetroffen waarop het stempel VECTÖR voorkomt.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Swalmen. Tijdens de bouw van twee silo's op een fabrieksterrein aan de Stationsstraat is in 1963 een klein aantal urnen gevonden. Crematieresten daarin maken het welhaast zeker dat hier sprake is van een grafveld. Een der urnen was door een omgekeerde schotel afgedekt. Als datering lijkt de laat-Hallstattperiode het meest waarschijnlijk.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

Venlo, Jammerdaalse Heide. In verband met de uitbreiding van een kleigroeve werd van 31 maart tot 17 april een oudheidkundig onderzoek ingesteld in het nog resterende deel van een sinds 1880 bekend grafveld. In totaal werden zes van zand opgeworpen grafheuvels onderzocht. De diameter varieert van 16-21 m, de hoogte van 0.75-1 m. Een kringgreppel werd niet waargenomen. In vijf tumuli werd een urn met crematie aangetroffen, terwijl in de zesde eventuele resten van een bijzetting ontbraken. In twee heuvels waren sporen aanwezig van vier in een rechthoek geplaatste palen, waarbinnen de bijzetting zich bevond.

Te vermelden zijn nog enige fragmenten van door vuur aangetaste bronzen armbanden en ringen.

Het grafveld moet in de late Hallstattperiode

gedateerd worden. In het najaar zal het onderzoek worden voortgezet.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

ZUID-HOLLAND

Leiden. Binnen het kader van een restauratie van de ringmuur op de burchtheuvel werden in beperkte mate onderzoekingen ingesteld. Het is gebleken dat in de fundering van de ringmuur puin van een Romeins gebouw verwerkt is. Een middeleeuwse afvoer werd tot buiten de ringmuur gevolgd en bleek schervenmateriaal te bevatten. Het oude middeleeuwse woonvlak binnen de ringmuur werd voor een klein gedeelte — enkele vierkante meters — blootgelegd. Hierop werden dierbeenderen en scherven van blauwgrijns aardewerk en het zgn. Pingsdorf aangetroffen.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

ZEELAND

AXEL. In aansluiting op het onderzoek van 1963 (zie *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.*, 1963, kol. *204) naar de overblijfselen van het uit de 15de en 16de eeuw daterende kasteel van een van de „latere heren van Axel” is gezocht naar de mogelijk nog aanwezige fundering van

een kapel welke blijkens een uit omstreeks 1550 daterende opmeting van Jacob van Deventer in de nabijheid van het steenhuis moet hebben gestaan. De fundamenteën van een eenvoudige kerkje of kapel werden inderdaad teruggevonden, zij het dat het noordelijk gedeelte van het bedehuis tijdens de langdurige inundaties in het laatst van de 16de en de 17de eeuw geheel was weggespoeld.

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. In sectie M zijn vuursteensplinters en aardewerkscherven gevonden welke herinneren aan prehistorische bewoning ter plaatse. Helaas is bij verkenning komen vast te staan dat het oorspronkelijke landschap zodanig door latere overstroming is geabradeerd, dat het vondstenmateriaal niet meer in situ voorkomt, doch in putten met spoelzand liggen. Naar het zich voorlopig laat aanzien mogen de aardewerkscherven wellicht aan een jonge Steentijd- of Bronstijdcultuur worden toegeschreven.

G. D. van der Heide (*Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders*).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT

- *Zonnehof.* „Stad in de lens”, foto's -25 mei
- *'t Oude Wevershuys.* Paul Kingma, beeldhw., en Krijn van Dijke, schilderijen -31 mei

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum.* Prentenkabinet: Dürer -21 juni
- Charles Rochussen 17 mei-30 juni
- *Sted. Museum.* Hildo Krop -25 mei
- „Vis-à-Vis”, een kerk in ontwerp -25 mei
- Collectie Bo Boustedt, beeldhouwwerken -8 juni
- *Zoöl. Museum.* De vreemde eilandbewoner
- *M. L. de Boer.* Stillevenns van Ensor tot heden -27 juni
- *Bols' Taverne.* Elf kunstenaars van Nu-
Presentatie II -22 juni
- *Ina Broerse.* Theodoor Heynes, aquarellen,
en Hein Vree, plastieken -4 juni
- *Café Eylders.* Ted Dobson, schilderijen
- *Mokum.* Lambertus de Jong -22 mei

- *Th. Ruiter's Gijsberthal.* Cor Brink-Bruyn,
beeldhw., en foto's van Fred Schilder
- *Stichting Beeldende Kunst-Kunstz. Vlieger.*
Bessel Kok -23 mei
- *Toonkerk Kunstkontakt.* Keramiek -13 juni
- *Maagdenhuis.* Shakespeare vertaald -29 juni
- *Toneelmuseum.* Shakespeare op de planken -29 juni
- *Gebouw de Onafhankelijken.* Kunst tussen
Amstel en IJ -24 mei
- *Niema Meubeltoonzalen.* Cees Bouw en Hans
Wap -1 juni
- *Galerie 845.* Riske -31 mei

ARNHEM

- *Gemeentemuseum.* Stad en Landschap in de
17de eeuw -5 juli
- *Openluchtmuseum.* Feest en vermaak -31 mei
- *Galerie 20.* Juan Breyten en Paolo Carosone

ASSEN

- *Prov. Museum.* Kunst uit Deventer -27 mei

BENNEBROEK

- *Linnaeushof*. Beeldhouwwerken van leden van de Caroluskring, Den Haag, en demonstraties v. d. beeldhouwer Bruggeman -1 okt.

BLOEMENDAAL

- *Bloemenheuvel*. Bloemendaalse beeldende kunstenaars -25 mei

BREDA

- *De Beyerd*. Jan van Eyk -19 mei
- „Wow-Ipitsj” (12 houtsnijders uit Nieuw-Guinee)
- 3 Belgische kunstenaars 23 mei-21 juni

CADIER EN KEER

- *Afrikacentrum*. Drie-Landen-Beurs 1964 (voorwerpen uit West- en Centraal Afrika) -1 juni

DELFT

- *Prinsenbof*. De Jacht -25 mei
- Oude Kunst- en Antiekbeurs 4-24 juni

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Schepen en werven te Dordrecht in de 19de eeuw -31 mei

EINDHOVEN

- *Van Abbe-Museum*. Mario Sironi en acht hedendaagse Italiaanse schilders -15 juni
- Co Westerik -1 juni
- *Dinette*. Meike Sund en Thijs Overmans -30 mei

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Urk, eiland in de Zuiderzee -1 nov.

ENSCHEDÉ

- *Textielmuseum*. Antiek Damast -22 juni

FINSTERWOLDE

- *Waalkens*. Décollages van Reinhold Koehler -9 juni

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. Collectie Paul Citroen
- *Agnietenkapel*. Kunstcentrum Burgvliet -25 mei

's-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. ZER-O-NUL -19 mei
- Mondriaan in de collectie van het Haags Gemeentemuseum -1 okt.
- Mondriaan-documentaire -1 juni
- Vormentaal -25 mei
- Zuid-Hollandse Kunstenaars van Nu -8 juni
- Martine Antonie 29 mei-29 juni

- *Museum v.b. Onderwijs*. Delta -1 juli
- *Al-Veka*. Chanéac, Frans architect en schilder -29 mei
- 't Center. Collages van Eikelenboom -24 mei
- *Cojean*. Jan de Valk -24 mei
- *Panorama Mesdag*. D. Landsman -25 mei
- *Orez*. Groep '64 -12 juni
- *Madurodam*. Expositie van kleinplastic
- *Penningkabinet*. Edele stenen, Cameeën en Intagli -4 okt.
- *Arta*. J. Oris en Nel Waller Zeper -6 juni
- *Nouvelles Images*. Pierre Szekely -31 mei

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. „Wij” foto's van de Magnum-Groep -1 juni
- *Mangelgang*. Décollages van Reinhold Koehler -9 juni

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Uit het schetsboek van Jan Sluyters -22 juni
- *Het Huis van Looy*. Cultuurhistorische Diorama's -8 juni
- *De Ark*. Robert Doolaard en Ted Dodson -23 mei
- *In 't Goede Uur*. H. L. Prenen -31 mei
- *Vishal*. Holland Foto 1964 -8 juni
- *Vleeshal*. Grote Markt, hart van Haarlem -24 mei
- Beelden van Arthur Spronken en Nic Jonk 30 mei-13 juni
- *Barteljoris*. Miep Hart Nijburg en Hank M. Carlier -22 mei
- *Waag*. Leden van KZOD -24 mei

HARLINGEN

- *De Blauwe Hand*. Bob Kemper -24 mei

HENGELO (O)

- *Hengelose Kunstz.* J. R. Mensinga, kleurenlitho's -25 mei
- Kunst uit Israël 28 mei-22 juni

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Fiedler 22 mei-29 juni

LAREN

- *Hamdorff*. Akos Biro -25 mei
- *Casino Hamdorff*. Gaby Lijnkamp-Warren -28 mei

LEIDEN

- *Lakenhal*. Shakespeare, hoe en waar -29 juni
- Abraham en Hannah Yakin 12 juni-13 juni
- 50 bestverzorgde boeken 12 juni-13 juni
- *Academisch Kunstcentrum*. 7 kunstenaars -29 mei

- *De Ruif*. Werken van Boezem -31 mei RIJSWIJK
— *Rijswijks Museum*. P. E. A. Mansvelt Beck -7 juni
- LISSE
— *Keukenhof*. Italiaanse en Nederlandse beeldhw. TIEL
— *Politiebureau*. Van Impressionisme tot Expressionisme (Collectie Stedelijk Museum-Amsterdam) -7 juni
— *Textiel-Museum*. „Iedereen in touw” het hedendaagse handweven in Nederland -1 juli
- MAASTRICHT
— *Dejong-Bergers*. Frans de Wit -24 mei
— *Den Aouden Swaen*. Willem van Leusden -24 mei
- NAARDEN
— *Raadhuis*. Herdenking 150ste Bevrijdingsdag van Naarden 12 mei-10 juni
Ver. Beeld. kunstenaars Naarden-Bussum 13 juni-6 juli
— *Talens' Prijs 1963/1964* 13 juni-29 juni
- OLDEBROEK
— *Kasteel De Zwaluwenberg*. Belgische, Luxemburgse en Nederlandse beeldende kunstenaars -11 juni
— *Kunstliefde*. Frank Lodeizen -30 mei
— *De Utrechtse Kring*. Yvonne Kracht en Ad Molendijk -25 mei
— *Oud Katholiek Museum*. 5000/50 jaar Kerkgeschiedenis -14 juni
- OTTERLO
— *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Henry van de Velde, 1863-1957 -24 mei
— *Van Lier*. Impressionisme, Cubisme, Expressionisme
— *De Toren*. Schilderijen van Koets
- ROERMOND
— *Gemeentelijk Museum*. Talens' Prijs 1963/1964 23 mei-7 juni
WASSENAAR
— *Heuff*. Else Lindorffer en Floris Meydam -29 mei
- ROTTERDAM
— *Museum Boymans-van Beuningen*. Stichting „Lucas van Leyden” -14 juni
— *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Oceanie, mythen en magie -1 sept.
Wajang, Gamelan en Beelden van Bali -1 juni
— *Bouwcentrum*. Woning 1975, ideeën nu
— *In 't Constigh Werck*. Jos Jansen en Willem Kok
— *Rotterd. Kunststichting-Kunstz. Lijnbaan*. Wim Gerritsen 19-31 mei
WOERDEN
— *Gemeentemuseum*. Koper en Brons -15 juni
ZEIST
— *Slot: Nederl. Kunststichting*. Kunst uit Zeist en omgeving -21 juni
ZUTPHEN
— *Sted. Museum*. Paul Citroen -1 juni
ZWOLLE
— *Overijsels Museum*. De Havezathen -1 juli

VACATURE

AMSTERDAM

Het Toneelmuseum te Amsterdam vraagt per 1 januari 1965 een

CONSERVATOR

die belast zal worden met de dagelijkse leiding.

Gedacht wordt aan een afgestudeerd neerlandicus of kunsthistoricus met een diepgaande belangstelling voor het toneel in al zijn facetten.

Sollicitaties te richten aan het Bestuur van de Vereniging „Het Toneelmuseum”, Herengracht 168, Amsterdam.

ENSCHEDÉ

In verband met de aanstaande uitbreiding van het Natuurhistorisch Museum en Vivarium te Enschede (Van Sambeekstichting) komt vacant de functie van

CONSERVATOR

Op de te benoemen functionaris zal de gemeentelijke rechtspositieregeling van toepassing zijn.

Taak: Toezichthouden op de verzamelingen, organiseren van tentoonstellingen, verzorgen van rondleidingen, voeren van correspondentie en het verrichten van overige administratieve werkzaamheden.

Eisen: Onderwijsbevoegdheid; minstens Akte van volledige bevoegdheid (hoofdakte). Veelzijdige belangstelling voor de natuur, organisatievermogen en enige administratieve bekwaamheden. In staat de directeur tijdens diens afwezigheid te vervangen.

Salaris: Afhankelijk van leeftijd, opleiding en bekwaamheid; indeling in een der salarisschalen: f 716.— tot f 864.— per maand; f 842.— tot f 995.— per maand. Genoemde bedragen zijn inclusief huurcompensatie; inhouding ingevolge de A.O.W. vindt niet plaats. Studietoelage-, premie-spaar- en gunstige ziektekostenregeling (I.Z.A.) van toepassing.

Woning (t.a.v. gehuwden): Aan toewijzing van een woning zal worden medegewerkt; financiering eigen woning is onder bepaalde omstandigheden mogelijk. Reiskosten voor wekelijks gezinsbezoek worden vergoed; tegemoetkoming in de pensionkosten 90 %. Volledige verhuiskostenvergoeding; 10 % van de bezoldiging voor inrichtingskosten.

Wie het voornemen heeft te solliciteren wordt verzocht dit binnen een week na het verschijnen van dit blad schriftelijk, met duidelijke vermelding welke functie het betreft, mede te delen aan de Chef van de afdeling Personeelszaken van de gemeentesecretarie te Enschede. Een sollicitatieformulier zal daarna worden toegezonden.

K.N.O.B.

ZOMERVERGADERING EN EXCURSIES

De zomervergadering van de K.N.O.B. is vastgesteld op *vrijdag 19 juni in het stadhuis van Sluis*. Die middag wordt een bezoek gebracht aan Lissewege en Damme in Vlaanderen. Op *zaterdag 20 juni* zullen Veurne en Ieper bezocht worden.

Vrijdag 19 juni:

- 12.30 uur. Vertrek van de autobussen van Breskens. Route: Breskens-Sluis-Knokke-Lissewege-ter Doest-Damme-Sluis.
- 19.00 uur. Gemeenschappelijk diner in „De Korenbeurs” te Sluis.
- 20.30 uur. Algemene ledenvergadering in het stadhuis van Sluis.

Zaterdag 20 juni:

- 8.30 uur. Vertrek van de autobussen van *Sluis* voor de excursie door Vlaanderen. Route: Sluis-langs de Belgische kust-Nieuwpoort-Veurne-Ieper (warme lunch)-Brugge-Sluis-Breskens.

N.B. De hotel-accommodatie te Sluis voor de nacht van 19 op 20 juni behoeft geen moeilijkheden op te leveren indien *alle* deelnemers zich aan de volgende regels houden. Dank zij de medewerking van de V.V.V. zijn *tot 25 mei* a.s. in de diverse hotels te Sluis 125 bedden voor leden van de Bond en hun introducés gereserveerd. U wordt verzocht *vóór 25 mei* per *briefkaart* aan het secretariaat van de K.N.O.B., de Poorterstraat 22 te Den Haag, op te geven of U een één- dan wel tweepersoonskamer wenst (alle hotels te Sluis vallen praktisch in dezelfde prijsklasse). *Na 25 mei* verleent het secretariaat géén bemiddeling meer voor het reserveren van hotelkamers en kan geen garantie worden gegeven, dat U te Sluis onderdak zult vinden.

De leden van de K.N.O.B. ontvangen begin juni een gedetailleerd programma.

Leden van De Museumdag zijn welkom.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Hardenberg. Naar aanleiding van een vondst-melding van burgemeester J. H. de Goede van Hoogeveen werd een terrein verkend, waarin naast mesolithisch en neolithisch vuursteenmateriaal, aardewerkscherven uit de IJzer-tijd werden gevonden. Het betreft een hoog-gelegen terrein, dat door een oude arm van de Vecht wordt omsloten en dat op de topogra-fische kaart wordt aangeduid als het Engeland-sche Bosch. De vondsten zijn afkomstig uit een violetbruine cultuurlaag, deels afgedekt door \pm 40 cm stuifzand, en van het oppervlak van de B-laag van een goed ontwikkelde podsolering in een hoge zandopduiking. De vondsten van de B-laag betreffen uitsluitend vuursteen.

A. Bruijn (R.O.B., Amersfoort).

GELDERLAND

's-Heerenberg. De Munt. In verband met een op handen zijnde restauratie wordt bij tussenpozen gegraven om het gebouw, dat eens de Munt van de Graven van Berg huisvestte. Aan de voorzijde werd enig muurwerk uit verschillende perioden en een afvalput blootgelegd. Aan de achterzijde kwam een werkvloer te voorschijn van een ruimte, die de metaalsmelterij moet hebben bevat. Lagen vol houtskool, leemvloe-ren en zandlagen tekenden zich duidelijk in de profielen af. Restjes muurwerk suggereerden de plaats van smeltovens of stookplaatsen. De werkplaats schijnt zich onder een afdak te hebben bevonden. Een forse muur sloot de werkruimte af van de buitenwereld. Vergelij-kingsmateriaal ontbreekt, daar tot nu toe geen archeologisch onderzoek naar een Munt heeft plaatsgevonden.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

Vuren. Leyenburg. De periode van het detail-onderzoek, die vaak het einde van de opgra-ving inluidt, is voor de Leyenburg sinds enkele weken aangevangen. Het is nu duidelijk geworden dat de teruggevonden voorburcht,

zuidelijk van de hoofdburcht, een voorganger moet hebben gehad, westelijk van het hoofd-gebouw gelegen. Daar loopt nu de rijksweg en aan een onderzoek valt dus niet te denken. Een stel bruggepalen en muurfragmenten van een ingangspartij vormen waardevolle aanwij-zingen. De hoofdburcht is klaarblijkelijk in-grijpend gewijzigd. Daar duidt trouwens de forse schadeloosstelling wel op, die Jan van Leyenburg van Graaf Willem VI ontving. Van drie gevels — de oostelijke, bijna geheel verdwenen, blijft buiten beschouwing — val-len verschillende verbouwingen op te merken. Zo heeft men naast de oudste ingangspartij in de westgevel al heel spoedig een ronde, uit-springende toren gebouwd om de toegang te kunnen bestrijken. Na het bouwen van de tweede voorburcht in het begin van de 15de eeuw verviel deze toegang en de westgevel heeft na de herstellingen geen toegang meer bevat. Van de oudste periode is praktisch niets bewaard gebleven. Het muurwerk werd ge-heel uitgebroken om het vrijgekomen bouw-materiaal in de funderingen van de nieuw op te trekken gevels te kunnen verwerken. Op de noordwestelijke hoek is die volgende periode zeer solide op zware liggende boomstammen gefundeerd. Uit het talud aan de voet van de muur staken palen schuin omhoog; een maatregel ter verdediging, die we overigens nog maar eenmaal opgemerkt hebben. De donjon, aan de noordzijde gelegen, behoort tot de laat-ste bouwperiode. Daarbij schijnt men het loop-vlak binnen het kasteel opnieuw sterk opge-hoogd te hebben. Een maatregel in verband met de herhaalde overstromingen? In ieder geval heeft het afgraven van de kasteelheuvel omstreeks 1910 het onderzoek zeer veel moeilijker gemaakt en heel wat waardevolle sporen doen verdwijnen.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

Tracé pijpleiding N.V. Nederlandse Gasunie. Eind april werd een aanvang gemaakt met archeologische verkenningen, verband houdende

met de te graven sleuf voor de gaspijpleiding. Aangezien met het eigenlijke graafwerk door diverse oorzaken eerst op 22 mei kon worden begonnen, beperkten de waarnemingen zich tot het reeds vastgestelde tracé en de onmiddellijke omgeving daarvan. Zo werd ten oosten van Zutphen in een bebost terrein aan de Lochemse weg een tweetal heuvels waargenomen die, wat vorm en opbouw betreft, sterk de indruk wekken grafheuvels te zijn. De noordelijke heuvel is als gevolg van grintafgraving voor ongeveer een vijfde deel verdwenen; de zuidelijke verkeert, behoudens enkele ondiepe recente ingravingen, in redelijk goede staat.

Aan de oppervlakte van een kunstmatig opgehoogd terrein (esgrond) langs de Berkel bij Almen (gem. Gorssel) werden enkele met kwartsgruis verschaalde, besmeten aardewerkscherven gevonden, daterende uit de IJzertijd. De aard van deze vindplaats zal nader kunnen worden vastgesteld, wanneer te zijner tijd ter plaatse de sleuf zal worden gegraven.

A. Bruijn (R.O.B., Amersfoort).

UTRECHT

Jutphaas. Rijnhuizen. Naar aanleiding van een telefonische mededeling van dr. L. H. Th. Rietjens, waarnemend directeur van het Instituut voor Plasma Fysica te Jutphaas, werd een bezoek gebracht aan het 17de-eeuwse kasteel Rijnhuizen. De vijver was drooggemalen, zodat de funderingen van het vrijwel vierkante huis in het zicht kwamen. Op twee hoeken tekenden zich de grondslagen af van twee veelhoekige hoektorens, die op de tekening van Roghman (\pm 1640) echter niet meer voorkomen. Hieruit mag worden geconcludeerd dat deze — overigens niet-middeleeuwse torens — reeds tijdens verbouwingen gedurende het einde van de 16de of de eerste helft van de 17de eeuw verdwenen moeten zijn.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

Leersum. Van de heer H. J. Reusink te Leersum bereikte ons het volgende bericht. In 1957 is tijdens het zandafgraven uit een grafheuvelrestant aan de Maarsbergse weg een klokbekeer te voorschijn gekomen. Eerst kort geleden werd deze vondst bekend. Het betreft een Veluwe klokbekeer met de afmetingen: hoogte 10 cm, grootste diameter 15 cm. De hals is iets uitstaand. De in groeflijnen uitgevoerde versiering is in drie gescheiden stroken aan-

gebracht, te weten op het middendeel van de hals, op de schouder en aansluitend rond de grootste omvang en nabij de bodem. De laatste strook bestaat uit twee horizontale rijen van staande lijntjes. De twee andere stroken vertonen een zonale versiering, waarbij de versierde zones steeds door onversierde worden afgewisseld. Als motieven zijn gebruikt: zigzaglijn, kruislijn en korte staande streepjes. De schouder is voorzien van een metopenversiering, waarvan het element uit twee naast elkaar staande kruizen bestaat, begrensd en gescheiden door groepen van drie of vier verticale lijnen. De tussenliggende vlakken in deze zone zijn aan boven- en onderzijde van een zigzaglijn voorzien. Ook in het begin van de dertiger jaren is uit de heuvel zand afgevoerd. Bij die gelegenheid zou een „urn” zijn aangetroffen, doch daarover ontbreken verdere gegevens.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

NOORD-HOLLAND

Hoogkarspel. Bij de aanvang van egalisatiewerkzaamheden ten behoeve van bollenteelt werd volgens een melding van de heer J. Schipper te Zwaag een in de vroege IJzertijd te dateren woongrond ontdekt, ruim 350 m ten zuidwesten van het Medemblicker Tolhek. De voor deze woonplaats karakteristieke diep blauwzwarte aarde rust hier op gele zavel en wordt tot een 50-60 cm dik pakket van bruine baggergrond afgedekt. Een proefonderzoek bracht uit de bewoningshorizont scherven, brokken steen en botfragmenten aan het licht. Twee scherven vertonen een versiering van vinger-top- en nagelindrukken en een geometrische decoratie. Het Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam is inmiddels tot een onderzoek overgegaan, in samenwerking met het Westfries Museum te Hoorn.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

ZUID-HOLLAND

Rijswijk. Steenvoorde. Dank zij de activiteit van de heer C. Keizer te Rijswijk kon reeds in het afgelopen jaar het verdwenen Steenvoorde, het versterkte huis van Gerard van Leiden, worden gelocaliseerd. Gerard van Leiden was de man, die aan het hof van Graaf Floris V een belangrijke rol speelde en aan wie volgens een hardnekkige — overigens waarschijnlijk onjuiste — traditie de bouwleiding van de Ridderzaal wordt toegeschreven. Een proef-

graving in 1963 toonde aan dat er op de aangewezen plek in ieder geval bewoning was geweest; een bewoning, door enkele karakteristieke scherven in de 13de eeuw gedateerd. Gedurende de afgelopen weken kon het onderzoek onder de dagelijkse leiding van de heer G. P. Rodenburg voortgezet en afgesloten worden. Het resultaat is dat de puinsleuven van het gebouw werden teruggevonden. De afmetingen hiervan bedroegen 17 x 8.5 m. Een enkel fragment toonde de breedte van de aanleg der muren: 1.20 m. Uit de weinige ter plaatse gevonden stukken fundering bleek dat de afgebroken muur uit secundair verwerkt materiaal was opgebouwd. Tegen een van de dwarsgevels bevond zich een latrine; de breedte laat de conclusie toe dat er twee afvalkokers geweest moeten zijn en derhalve twee verdiepingen. Het vermoeden is gewettigd dat het verwerkte materiaal van het oudste Steenvoorde afkomstig is. Niet het Steenvoorde van Gerard van Leiden en zijn zoon Jan van Steenvoorde is dus teruggevonden, maar een mogelijk laat-14de-eeuwse opvolger, misschien op dezelfde plaats gebouwd als waar het oorspronkelijke gebouw stond.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

ZEELAND

Hannekenswerve, gem. Aardenburg. Ongeveer ter hoogte van Draaibrug (tussen Sluis en Aardenburg) is men bij het leggen van een aanvoerleiding door de „Waterleiding Mij. Zeeuws-Vlaanderen” gestuit op oud muurwerk en grafstenen. De heer J. van Hinte, regionaal medewerker en correspondent van de R.O.B. in Westelijk Zeeuws-Vlaanderen, werd van deze belangwekkende vondst op de hoogte gesteld door de heer J. Parridaen, secretaris der gemeente Aardenburg. In overleg met de R.O.B. is daarna door de heer Van Hinte een proefonderzoek ingesteld, waarbij assistentie verleenden de gebroeders Kegel uit Aardenburg. Aan de hand van historische gegevens kon inmiddels worden nagegaan dat de funderingen en grafzerken waren toe te schrijven aan de kerk van het voormalige dorp Hannekenswerve. Dr. L. Devliegher (Brugge), verbonden aan de Belgische Dienst voor de Bescherming van Monumenten en Landschappen, en deskundige op het gebied der Vlaamse bouwkunst, stelde bij een bezoek aan de opgraving vast dat het te Hannekenswerve naar alle waar-

schijnlijkheid gaat om funderingen van een Romaanse kruiskerk, opgetrokken met Paniseliaanse kiezelzandsteen (uit de streek Beernem-Torhout, omgeving Brugge). Doordat er in Zeeuws-Vlaanderen buiten de koorfundering in de Sint-Bavo te Aardenburg geen andere Romaanse kerken of overblijfselen daarvan bekend zijn, moet de vondst te Hannekenswerve van een bijzondere betekenis worden geacht. Behoudens goedkeuring van het kerkbestuur van de Hervormde Gemeente te Aardenburg (eigenaresse van de grond) en de heer J. de Bruijne (pachter), van wie reeds veel medewerking mocht worden ondervonden, en in overleg met enige andere instanties, die bij het object zijn betrokken, zal de opgraving van de kerkfundering op grotere schaal door de R.O.B. ter hand worden genomen omstreeks begin juli, gelijktijdig met de hernieuwde onderzoeken in de stad Aardenburg (prehistorie, Romeinse tijd en Middeleeuwen).

Van de zes terpen (werven) in deze streek is Hannekenswerve (ook wel Hanekenswerve, Heinkeswerve, Hennebenne) de enige, die tot een dorp is uitgegroeid. In 1169 wordt de plaats voor het eerst genoemd: Walter bisschop van Doornik hecht dan zijn goedkeuring aan de overeenkomst tussen de geestelijke van de kerk van Rodenburg (Rodanborch = Aardenburg) en de kapelaan van de kapel te Hannekenswerve over het verrichten van diensten in dit gebouw (v. Lokeren, *Chartres et documents de l'abbaye de St. Pierre au mont Blandin*, p. 49, cf. *Geschiedkundige Atlas van Nederland, De kerkelijke indeling omstreeks 1550 tevens kloosterkaart III*, 's-Gravenhage 1923, p. 105). De kerk was aan St.-Nicolaas gewijd. Rond 1660 is het dorp ten gevolge van overstromingen verdwenen (in 1583 inunderen de Geuzen de omgeving en in 1604 breidt Maurits de inundaties uit na de verovering van Sluis). De fundering van de kerk van Hannekenswerve ligt thans grotendeels onder een dijk, die in 1701 ter plaatse is aangelegd. De dijk is momenteel van geen waterkerende betekenis meer. Litt. *Zelandia Illustrata*, 2de afl., XII, p. 475; M. van Empel en H. Pieters, *Zeeland door de eeuwen heen*, I, Middelburg 1935, p. 134; M. K. E. Gottschalk, *Historische Geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen tot de St.-Elisabethsvloed van 1404*, diss. Utrecht, Assen, 1955, p. 5, 28, 37, 43, 55, 60, 69, 79, 121-123, 138, 139.

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

LIMBURG

Heel. Van het Romeinse grafveld aan de noordzijde van de Panheelderweg zijn tot nu toe 32 (brand)graven onderzocht. Deze waren vrij onregelmatig gelegen over een oppervlakte van ca. 45.5 x 11 m.

Er zijn twee soorten graven te onderscheiden: langwerpige kuilen, die zich in het algemeen uitstrekken van noord naar zuid, en min of meer ronde kuilen. De langwerpige vertonen doorgaans aan de zuidzijde een donker gedeelte met houtskool, crematie en verbrande scherven, terwijl zich in het noordelijke gedeelte de eigenlijke bijgaven bevinden in vrij schone grond. De ronde kuilen zijn meestal gevuld met vrij zwarte grond; bovendien liggen ze ongeveer 20 tot 30 cm hoger dan de langwerpige, op ca. 1 m onder het maaiveld. Het Romeinse loopniveau bevindt zich omstreeks 60 cm onder het maaiveld.

De uit de graven afkomstige vondsten zijn typisch voor de 2de eeuw na Chr. Daartoe behoren tal van stukken aardewerk in diverse soorten.

Op fragmenten of ongeschonden voorwerpen van terra sigillata komen de volgende stempels voor: drie ronde figuurstempels (o.a. Drag. 32 en 33), AMMIVS (Drag. 33), САВАИИУС (Drag. 33), DИCMVSF (Drag. 31), FIIIS[Г]V[s]FE (Drag. 31), MICCIFEC (retrograde; op Drag. 33?), ТАСИТУ}F (Drag. 33), VĀRECVD[(Drag. 33), en VITALISFECIT (Drag. 33).

Bijzondere vondsten zijn o.a. de overblijfselen van een cilindervormig, bronzen inktpotje (diam. 37.5 mm; hoogte 38 mm) met een 1.5 mm dik dekseltje, waarin aan de bovenzijde een versiering (o.a. het motief van de „lopende hond”) is gegraveerd, waarna er zilver in is gedreven; enige bronzen munten; een kleurloos glazen bakje met twee horizontale lijnen op de wand; enige nog niet determineerbare ijzeren voorwerpen, waaronder een plaat met twee grote klinknagels; talrijke ijzeren spijkers; een ijzeren mes en nog een paar ijzeren badkrabbers of strigiles; een sleutel met een ijzeren baard en een bronzen, rijk versierde greep.

De jongste Romeinse vondsten zijn afkomstig uit de bovengrond en dateren uit de 4de eeuw. Het zijn een randscherf met een „sikkelvormig” profiel van een ruwwandige kookpot en enige fragmenten van terra sigillata met radstempelversiering.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Heerlen. Tijdens de voortzetting van het onderzoek aan de noordzijde van de Coriovallumstraat (kad. sectie E, nr. 5246 en 5247) is gebleken dat de Romeinse weg in de 4de eeuw aan de noord- en aan de zuidzijde begrensd is geweest door een uit Kunrader steen samengestelde, binnenwerks ca. 25 cm brede goot. Aan de zuidzijde van deze weg, die ter plaatse toentertijd een breedte had van ongeveer 5 m, was in die zelfde periode een Romeins gebouw gelegen, waarvan de fundering eveneens bestaan heeft uit Kunrader steen. Daaronder zijn oudere lagen, o.a. een brandlaag waargenomen.

De Romeinse weg, die voornamelijk uit grind is opgebouwd — een enkele maal is ook Kunrader steen als verhardingsmateriaal gebruikt —, is in verschillende fasen verbreed en opgehoogd. De grootste dikte bedraagt 1.5 m. Aan de zuidzijde is onder de stenen goot een spoor van een oudere, gegraven goot aangetroffen.

De oudste vondsten dateren uit ca. het midden van de 1ste eeuw na Chr. Op fragmenten van terra sigillata komen de volgende stempels voor: OFMODE[, NASSO (Drag. 27) en SABINV[(Drag. 18/31). Tot de jongste Romeinse vondsten behoren een aes van Constantinus I, welke geslagen is te Trier (vz. Cohen 530 en kz. Coh. 521; determ. Kon. Penningkab., Den Haag), en een scherf van terra sigillata met radstempelversiering. Vermeldenswaard zijn verder een ijzeren mes, een fragment van een smeltkroesje met sporen van brons, verschillende stukjes glas (vaatwerk en vensterglas) en een bronzen voorwerp in de vorm van een pelta (leerbeslag).

De opgraving is op 20 mei beëindigd.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Maastricht. In de westelijke kelder van het pand Stokstraat 28 is een oor van een Romeinse amfoor gevonden, waarop het stempel PQR,P'S voorkomt; vgl. C.I.L. XIII/3/1, 10002, 33 b-f.

Tussen het Bat en de Houtmaas konden waarnemingen worden gedaan op een plaats, waar thans een nieuw pand wordt opgetrokken. Daarbij is aan de oostelijke zijde van de Houtmaas, 2.75 m onder het niveau van deze straat, een ongeveer 1.40 m brede, oost-west lopende fundering van vuursteen ontdekt.

De onderzoekingen in het gebied van de Stokstraat zijn op 22 mei voorlopig beëindigd.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Maastricht. Rectificatie. In het Nieuws-Bulletin K.N.O.B. van 15 mei 1964, kol. *138, moet voor gewrichts vlak gewrichts vlak gelezen worden.

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

Meerlo. In aansluiting op het onderzoek in september 1963 (zie *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* 1963, kol. *203) is in april van dit jaar het n.o. kwadrant van een grafheuvel, gelegen aan de Postbaan, onderzocht. Enkele onzekerheden over de geschiedenis van de tumulus konden worden opgeheven, terwijl bovendien nog enkele elementen aan de toch reeds ingewikkelde opeenvolgende bouwfases konden worden toegevoegd. Het oudste grafmonument wordt gekenmerkt door een brede ringsloot, waarin palen geplaatst zijn. Daarop volgt een bijzetting, omgeven door een greppel met meerdere onderbrekingen. De derde dode is gecremeerd en heeft als bijgiften meegekregen: een Veluwe klokbeke, drie pijlspitsen en twee stenen om pijlschachten mee glad te ma-

ken. Vermoedelijk is de heuvel, na te zijn opgehoogd, omgeven door een krans van paarsgewijs geplaatste palen. Na opnieuw te zijn vergroot, is de heuvel nog tweemaal door een greppel omgeven geweest. Ten slotte heeft men boven op de tumulus nog een kringgreppel gegraven. Aan de noordzijde van de grafheuvel zijn in een proefsleuf een kringgreppel met een onderbreking in het zuidoosten, waarbinnen een crematie in een urntje was bijgezet, en een urn zonder meer aangetroffen. In de ondergrond zijn mesolithische artefacten en afslagen gevonden. Aan de andere zijde van de Postbaan is op de plaats, waar circa 30 jaar geleden een heuveltje geslecht werd, een proefsleufje gegraven, waarin paalkuilen zijn waargenomen, die erop wijzen dat we met een grafmonument te maken hebben gehad. Het onderzoek zal te zijner tijd worden voortgezet, waarbij tevens bepaalde fasen in de grafheuvelbouw gereconstrueerd zullen worden.

P. J. R. Modderman (Instituut voor Prehistorie, Leiden).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

De kap van de zogenaamde Gravenzaal van het Stadhuis te Haarlem.

De kap van de zogenaamde Gravenzaal van het stadhuis te Haarlem wordt gedragen door tien spanten, voorzien van de gesneden telmerken 4, 10, 16, 23, 29, 36, 42, 48, 54 en 60, van zuid naar noord. De merken aan de linkerzijde gaan vergezeld van een richtingteken, bestaande uit twee elkaar kruisende cirkelsegmenten. Uit de nummering blijkt, dat de sporen van de kap de merken van de spanten bepaalden en dat er dus een duidelijke verbinding geweest moet zijn tussen de spanten en de erbij behorende sporen. Daarvan is thans niets meer te zien. Er bestaat geen verbinding meer tussen een spant en de ermee overeenkomende sporen. Terwijl de nummering aangeeft, dat er tussen de spanten vijf of zes sporen waren, zijn dat er thans meestal zeven. De spanten bestaan nu uit twee jukken, waarop een nokgebint een nokgording draagt, met uitzondering van het eerste en het laatste spant, die slechts een enkel juk bezitten. Het laatste spant heeft aan de Marktzijde een normaal genummerde verticale spantstijl, waaruit blijkt, dat daar reeds van oorsprong af de trap-

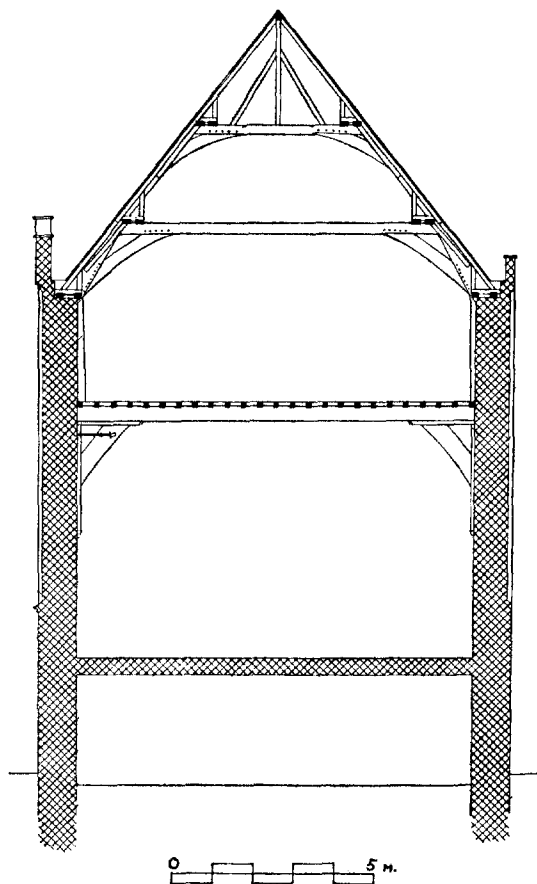
toren heeft gestaan. De plaatsing van de spanten toont aan, dat het dak van het begin af van twee eindschilden was voorzien. Kepen dicht bij de nokstijlen in de bovenbalken van de tweede jukken tonen evenwel aan, dat de schoren naar die nokstijlen en dus ook de stijlen zelf korter zijn geweest.

De benen van de onderste jukken vertonen ter hoogte van de dakvoet een bewust aangebrachte knik, welke niet heeft bijgedragen tot de stabiliteit van de constructie.

De spanten staan op een balklaag, welke op ruim 2.5 m onder de dakvoet is aangebracht.

De huidige sporen zijn voorzien van gehakte Arabische cijfers, soms vergezeld van een herkenningsteken. Zij zijn niet in volgorde geplaatst. De sporen zijn bij de flieringen onderbroken en daar voorzien van een blokkeel en een standzoon. Op de nokgebinten komt ook een nummering in Arabische cijfers voor.

In de dakvlakken zijn de gedichte gaten te herkennen van dakkapellen, welke overeenkomen met die op de afbeeldingen uit de 17de eeuw. Daarop zijn ook in het verlengde van de beide einden van de nok uitgebouwde dakkapellen te

zien. Het snijpunt van de nok met de beide hoekkepers ligt thans aan weerszijden iets voorbij het tweede spant. De nokdragende stijl op die spanten is afgezaagd omdat hij anders door het dakvlak zou steken. Oorspronkelijk was dat doorsteken mogelijk, omdat de nok in de beide dakkapellen doorliep. Dat houdt in, dat het thans aanwezige dakvlak en de afgebeelde dakkapellen gelijktijdig gemaakt zijn. Oorspronkelijk waren, zoals uit de gevonden schoorkepen blijkt, de stijlen korter; zij droegen een zogenaamde hanebalkfliering op ± 1 m onder de noklijn. Het einde van die hanebalkfliering viel samen met het einddakschild. Met de gegeven spanten waren bij de gesignaleerde vernieuwing der dakvlakken de vreemde dakkapellen aan de einden der nokgording dus een noodzaak!

De balklaag boven de Gravenzaal is voorzien van sleutelstukken, versierd met een zogenaamd gemenageerde peerkraal en aan de onderzijde een

uitgestoken zaagtand en geschulpte rand. De sleutelstukken der beide noordelijke balken en een van de beide aan de aansluitende balk hebben bovendien nog een uitgestoken driehoekje schuin boven de peerkraaluitroncing.

De muurstijlen onder de genoemde balken staan op natuurstenen consoles. Vier daarvan zijn versierd met gotische dierfiguren. De andere vertonen voluutkrullen en een steekbandversiering in renaissancevormen, alle verschillend van breedte en vormgeving.

De spanten — bestaande uit twee jukken waarvan de benen van de onderste ver langs de muur naar beneden doorlopen — werden bekroond door een stijl, die een hanebalkfliering heeft gedragen. Zij zullen 14de eeuws zijn. Ook het telmerkttype en het meenummeren van spanten met sporen wijst daarop. Het is aannemelijk, dat de spanten dagtekenen uit de herbouwperiode na 1351 (C. W. Royaards, P. Jongens en H. E. Phaff, *Het Stadhuis van Haarlem*, Haarlem 1961, blz. 117).

De wijziging van de kap moet blijkens het voorkomen van een nokgording na 1540 gesteld worden (H. Janse, „Twee zestiende eeuwse bestekken”, *Bouw* 16 (1961) blz. 428-430; H. Janse en L. Devliegheer, „Middeleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen”, *Bull. Kon. Comm. v. Mon. en Landsch.* 13 (1962), blz. 368-372). De gehakte Arabische cijfers werden eerder aangetroffen in de kap van het koor van de Sint Jacobskerk te Den Haag (na 1540) en in die van de Kapel van het Groot-Seminarie te Roermond (1556?).

De sleutelstukken van de balklaag vertonen een vorm, die in het tweede kwart van de 16de eeuw gesteld moet worden, o.a. vergelijkbaar met die van het Museum te Edam (± 1540 -’50) en iets rijker dan die in de kerk te Oosthuizen (1511-’20).

De renaissance-consoles zijn haast nog middeleeuws in hun uitvoering voor zover het de opvallende verschillen van vormen en maten betreft. De vorm komt overeen met die welke voorkomt aan de koorbanken van de Grote Kerk te Dordrecht (1538-’40), consoles in de O.L. Vrouwekapel van de Oude Kerk te Amsterdam (1553), in Nijmegen aan het stadhuis onder de frontons boven de vensters (1554) en aan het koorhek te Monnikendam (1562-’63).

Het wegnemen van de dakkapellen kan zijn geschied tegelijk met het aanbrengen van grenen trekbalken aan de kapvoet (1695), welke het uitbuigen van de muren ten gevolge van de te

sterke knik in de 14de eeuwse spantbenen verder moesten verhinderen.

Zoals hiervoor uiteen is gezet lijkt het aanemelijk, dat de balklaag omstreeks 1550 werd aangebracht, tegelijk met een wijziging van het dak. De vraag of er daarvoor een andere balklaag is geweest, meen ik ontkennd te moeten beantwoorden en wel op grond van de volgende overwegingen.

Op het schilderij van de meester van Bellaert (coll. Frederiks, Den Haag), dat in grote lijnen de vorm van het stadhuiscomplex rond 1460 geeft, ontbreken de ramen in de bovenzone van de voorgevel.

Op de tekening van Pieter Saenredam van omstreeks 1625 (Sted. Museum, Amsterdam) komen merkwaardig gevormde en abnormaal hoog in de bogen geplaatste vensters voor, die de bovenruimte verlichtten. Bij wijzigingen omstreeks 1630 is deze toestand wat gereguleerd.

Er is geen versnijding in de muren boven de balklaag, hetgeen niet gebruikelijk is.

Op de verdieping is een eenvoudige stookplaats tegen de achterwand. Deze kan evenwel na het aanbrengen van de balklaag zijn ingehakt. Ontpleisteren kan een bewijs voor deze stelling leveren.

Bij de herbouw na 1351 kwam een zaalgebouw tot stand, dat waarschijnlijk een ziende kap had, wellicht naar het voorbeeld van de verwoeste grafelijke zaal. Deze vertoende mogelijk overeenkomst met de grafelijke zaal te Den Haag.

Vermoedelijk noopten constructieve gebreken tot het aanbrengen van een verankerde balklaag rond 1550. Wanneer eventueel reeds een balklaag aanwezig was, dan is deze toen vernieuwd. Toen werd ook het dak gewijzigd met behoud van de 14de eeuwse spantjucken.

In 1695 was er nogmaals een versterking nodig. Men behield nog steeds de oude spantjucken, welke voordien (ook omstreeks 1550?) met eiken beklampingen langs de borstwering versterkt waren.

H. JANSE

MUSEUM-NIEUWS

Historische tentoonstellingen en historische musea

In de sectie *Historie in de musea* (waar alle leden steeds welkom zijn) heeft De Museumdag zich jarenlang bezig gehouden met de problemen van het tentoonstellen van de geschiedenis, onverschillig of het nu de geschiedenis van het vaderland, een gewest of een stad, dan wel van een speciaal onderwerp als post, spoor, landbouw enz. was. Soms kwam men hierbij tot de conclusie, dat de geschiedenis van een technisch onderwerp wel getoond kan worden (al is het aantal bewaard gebleven originele voorwerpen dikwijls ook maar gering en zijn deze soms ook te omvangrijk), maar dat de geschiedenis in het algemeen en dan vooral ook de cultuurgeschiedenis wel geschreven, verteld en uitgebeeld kan worden, maar dat het maken van een tentoonstelling gebaseerd op authentieke voorwerpen en voorstellingen veel bezwaarlijker, zo niet vaak onmogelijk is. Men zag namelijk enerzijds wel in, dat men van de voorwerpen en voorstellingen moest uitgaan, maar dat deze schaars en voorzover bewaard dikwijls zeer willekeurige accenten op het geschiedverhaal leggen. Men was bevreesd voor een teveel aan archivalia en weinig spectaculaire drukwerken en vooral ook voor te lange verklarende teksten, die alle-

maal of de bezoeker zouden vervelen of het aanzien van het geheel zouden schaden. Zelfs werd de stelling geponeerd, dat de geschiedenis niet kon worden tentoongesteld.

Een ander belangrijk punt, dat steeds weer naar voren kwam, was de ervaring, dat het publiek eigenlijk eerst de geschiedenis moest kennen om de voorwerpen in hun de geschiedenis evocerende geaardheid op zich in te laten werken, hetgeen juist van belang is, wanneer men een geschiedverhaal aan de hand van gebeurtenissen, personen en plaatsen wil behandelen. In mindere mate geldt dit bij een meer cultuurhistorische of maatschappelijke opzet.

In de achter ons liggende periode is een aantal herdenkingstentoonstellingen georganiseerd en het lijkt ons goed daar enige nadere aandacht aan te besteden, niet om deze ondernemingen stuk voor stuk kritisch te bekijken, maar om aan de hand van enkele verschijnselen zo mogelijk conclusies te trekken. Voorop moet worden gesteld, dat deze tentoonstellingen voor een belangrijk deel van hoger hand werden gestimuleerd en dat de tijd van voorbereiding soms wat kort is geweest. Maar onder hoge druk worden ook weleens betere resultaten bereikt.

De organisatoren van de tentoonstelling *Leven en werken in Nederland 1813-1963* (Rijksmu-

seum Amsterdam) hebben begrepen, dat het een onmogelijke opgave was een tentoonstelling, hoe groot de beschikbare ruimte en middelen ook geweest zouden zijn, een geschiedverhaal te geven. Men heeft zich tot „flitsen” bepaald; wij noemen zo iets ook wel „facetten”, „aspecten” of „gripen uit”, allemaal verholten verontschuldigen voor de onvermijdelijke onvolledigheid. Was er aan het begin van de rondgang nog sprake van een reeks elkaar opvolgende personen (aan de rechterwand en derhalve van rechts naar links te lezen, een probleem op zichzelf voor de organisatoren van een tentoonstelling), in de volgende afdeling waren het enkele geleerden, waaronder winnaars van de Nobelprijs en de facetten van hun wetenschappelijke prestaties. Dat daarbij de grappige amateurtekeningen van Huizinga en een serie door Barge van hem vervaardigde historische schertssportretten zo naar voren sprongen, terwijl Huizinga's belang toch op een wat ander terrein ligt, is een aardig voorbeeld van de moeilijkheid om ongrijpbare zaken te tonen. Verder werd de tentoonstelling voornamelijk gevormd door tot bepaalde thema's samengevatte voorwerpen, drukwerken, tekeningen en foto's. Niet zonder succes was er naar gestreefd dit heterogene en onpersoonlijke materiaal zo te rangschikken, dat de bezoeker geboeid bleef en soms zelfs even geschokt werd, zij het dan niet zo zeer als we ons uit onze kinderjaren uit het Panopticum menen te kunnen herinneren. Met een zeker raffinement waren de zaken van het dagelijks leven aan het slot samengebracht, daar waar, zoals wij ons bij een tweede rondgang realiseerden, eertijds de Slag bij Waterloo was opgesteld.

Naar ons werd meegedeeld, zijn de jaren 1940-1945 een zeker probleem geweest. Men vroeg zich af, of een somber accent in deze ter gelegenheid van een feestelijke herdenking gemaakte tentoonstelling vermeden moest worden. Gelukkig heeft men deze overweging ter zijde gesteld. Hier zou anders een niet gering gevaar kunnen schuilen, met name dat men een onjuist beeld van de geschiedenis zou geven. Terloops zij hier gewezen op de niets verbloemende en bijzonder goed verzorgde tentoonstelling van de *Monumenta Judaica* te Keulen.

Het zou niet juist zijn in dit korte bestek een eendoordeel over de Amsterdamse tentoonstelling uit te spreken, nochtans zijn wij van mening, dat de uitnemende, zeer veel van het materiaal samenvattende pocket mogelijk een veroordeling van deze zoveel energie en moeite gevestigd heb-

bende tentoonstelling is, met andere woorden: deze teksten en plaatjes bieden de lezer en beschouwer meer, blijven hem beter bij.

Een tentoonstelling van geheel andere aard was die te *Leeuwarden, Friesland 1813-1963*. Beneden (goed gepresenteerd en verzorgd) de Oranjes en hun bezoeken, enige stijlevocaties met meubelen en costuums en een wel wat mager zaaltje beeldende kunst. Boven, in een veel te nauwe ruimte van het prentenkabinet op hoge vitrinekasten, de verschillende facetten van het Friese leven, bestuur, sociale structuur, landbouw en industrie, verkeer, waterstaat, oudheidkunde, onderwijs, godsdienst, Fryske Skriftekenisse, stad en dorp, ontspanning en vermaak. In wezen een indeling, die wij uit de haast klassieke catalogi van onze plaatselijke musea kennen met hun armwezen, krijgswezen enz., waarbij men dit systeem evenwel koos om de bewaardgebleven voorwerpen ordenend te beschrijven zonder dat van ieder onderwerp een volledig overzicht ontstond. Te Leeuwarden had men deze „afdelingen” wel overwogen aangevuld met van elders (o.m. bibliotheek en archief) geleend materiaal. Fraai was de opstelling op de bovenverdieping bepaald niet (de ruimte liet dit niet toe), maar met welk een interesse keek het Friese publiek — en dit is heel belangrijk —, dat zijn geschiedenis kent. Pakkend was direct de entree met een grote topografische kaart van ruim 140 jaar geleden, waar een zeer belangstellend bezoeker, zonder dat er een bijschrift voor nodig was, eigener beweging op constateerde, dat er eertijds ten zuidoosten van Leeuwarden veel meer bouwland was dan thans. Spectaculair was het verdere materiaal, waaronder veel drukwerk eigenlijk niet, maar zoals gezegd, het derde geenszins.

Veel beperkter was de tentoonstelling in het *Haagse Gemeentemuseum*, die gewijd was aan de Franse tijd en de terugkeer der Oranjes. Hier waren nog veel souvenirs bewaard, vooral proclamaties en pamfletten. Aardig waren de tekeningen van Penning uit het dagboek van Bake, die in vergrote kleurenfoto's het verhaal zeer verlevendigden. Wij moeten erkennen dit in de ogen van velen ontoelaatbare, maar o.i. toch zeer bruikbare „bedrog” niet bemerkt te hebben. De vele proclamaties stoorden niet. Veel werd op topografie gesteund. Wij misten de oriënterende, grote opschriften, waar vaak te weinig gebruik van wordt gemaakt. De muziek kwam wat onverwacht achteraan. Er verscheen een goed verzorgd nummer van 's-Gravenhage, maandblad der gemeente 's-Gravenhage, met een verhaal

met goede illustraties; waar deze laatsten aan ontleend zijn, moet men maar raden.

Een zeer verzorgde indruk maakte de tentoonstelling in de *Leidse Lakenhal*, welke bestond uit *historie- en volksprenten betreffende Napoleon*. Enkele meubelen uit de tijd en wat archivalia kleedden deze tentoonstelling verder aan. Dat vanwege een vermeende versterking van het arrangement twee toch werkelijk de geschiedenis evocerende voorwerpen op hun vaste plaats in het museum waren gebleven, te weten de vergulde stadssleutels, welke de keizer waren aangeboden en de keizerlijke adelaar van een der douanehuisjes, is kenmerkend voor de tocht te preventieuse aanpak van de historische tentoonstellingen. Een zelfde verschijnsel deed zich destijds voor bij de De Ruytertentoonstelling, waar men ter wille van het „arrangement” bepaalde objecten uit hun verband in het verhaal of onderdeel had gehaald. Wij signaleerden hierboven reeds het mitigeren van de ellende uit 1940-1945 op de Amsterdamse tentoonstelling. Het is een ten enenmale verkeerde gedachte mede gevoed door het feit, dat dergelijke tentoonstellingen in kunstmusea worden ingericht.

Hier willen wij ook melding maken van de *Hugenotententoonstelling te Delft*. Aldaar aanvankelijk de historische volgorde aan de hand van de vorsten, telkens links de Franse koningen en rechts de stadhouders en hun familie. Vervolgens verschillende onderwerpen. Eerst de geleerden (voornamelijk portretten uit de Leidse senaatskamer), dan de kerk en de charitatieve instellingen met hun prachtig zilver en omvangrijke regentenportretten, onderbroken door de Herroeping van het edict van Nantes en tenslotte de krijgslieden en de kunstenaars. Archivalia waren tot een minimum beperkt, ten onrechte. Dat deze het publiek kunnen boeien, bleek ons op de tentoonstelling *Monumenta Judaica te Keulen*, al was er een Duitse kunsthistorische collega, die dit weer te veel vond. Op deze laatste uitmuntende tentoonstelling, waarvan de bespreking een apart opstel zou vorderen, ervoeren wij, dat voorwerpen, welke midden in de zaal zijn opgesteld, tegen de verwachting in, ontsnappen aan de aandacht van de langs de wanden circulerende bezoekers, zoals ook geschiedde op de Amsterdamse tentoonstelling ten aanzien van de drie in onze nationale historie nu niet allemaal prettige maar daarom toch wel belangrijke momenten, als de vredesverdragen met België en Indonesië en het statuut van het koninkrijk. Ook te Delft was de opstelling van de Herroeping van het edict van Nantes wat geïmproviseerd.

Tot slot willen we nog iets over de historische musea met permanente opstelling zeggen. Deze dienen van het voorwerp uit te gaan, het tot ons gekomen voorwerp, het reliëf, dat in een zo zinvol mogelijk verband getoond moet worden, bijvoorbeeld naar onderwerp (rechtspraak, godsdienst enz.) en naar tijd; eventueel kan de entourage ook evocerend zijn (meubilair, topografie). Een doorlopend verhaal is meestal niet mogelijk. Dat is voorbehouden aan tijdelijke tentoonstellingen, waar het verhaal primair is. Men berge de relieken niet in depot, omdat ze moeilijk in enigerlei verband te tonen zijn of omdat ze lelijk zijn. Zo min als men in het Rijksmuseum een volledig overzicht kan krijgen van de Italiaanse schilderkunst en derhalve steeds van het kunstwerk uit moet gaan, zo min kan men de gehele geschiedenis vertonen en dient men veelal van het misschien niet altijd esthetische maar dan toch historische en daarmee de geschiedenis evocerende object uit te gaan. Indien men bij het publiek begrip voor kunst meent te mogen veronderstellen of aan te kunnen kweken, dan geldt dat evenzeer voor de geschiedenis.

Een object zonder directe kunstwaarde behoeft nog niet lelijk te zijn. Met zorg gepresenteerde historische voorwerpen kunnen samen een esthetisch zeker verantwoorde aanblik bieden. Het is symptomatisch voor de gang van zaken, wanneer men in een kort overzicht van de geschiedenis van een instelling, welke zich als het oudste gemeentelijke museum in den lande aandient, ten aanzien van de jaren na de eerste wereldoorlog, leest: „Langzamerhand echter zal het sterk beklemtoonde historische karakter gaan verdwijnen, zowel omdat de algemeen gangbare opvattingen over musea meer en meer naar de esthetische kant evolueerden, als door het feit, dat de gemeente haar schilderijen, in hoofdzaak tot de Utrechtse school behorend, in het museum onderbracht” *. Zeker, de reactie op Mullers manier van opstellen was begrijpelijk en er was (en is) ruimtegebrek en deze stad met haar zo rijke verleden is geenszins de enige, waar de geschiedenis naar kelder of zolder is verbannen, maar we mogen slechts hopen, dat veranderingen, zoals die bijvoorbeeld te Rotterdam tot stand zijn gekomen en die, naar het zich laat aanzien, ook door de gemeente Amsterdam worden beoogd, ook elders navolging zullen vinden.

E. PELINCK

* [Mededelingen] *Tekeningen, aquarellen en grafiek*. 125 Jaar Centraal Museum Utrecht 15 maart-31 mei 1964, blz. 5.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE
DOCUMENTATIE

ALMELO

— *Hal Stadhuis*. B. Th. Voerman -30 juni

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Charles Rochussen -30 juni
„Van Claude Lorrain tot Cézanne”, teken.
26 juni-16 aug.

— *Stedelijk Museum*. Alfred Jensen -6 juli
Grafiek van 5 kunstenaars -1 juli
Jaap Nanninga 1904-1962 -24 juni

— *Museum De Waag*. Pronk der Gilden; gilde-
zilver -6 juli

— *Rijksacademie*. Emmy Eerdmans en Gooitzen
de Jong -7 juli

— *Tropenmuseum*. „De Wereld van de Bijbel”
— *Zoölogisch Museum*. De vreemde eilandbe-
woner

— *M. L. de Boer*. Stillevens van Ensor tot heden
-27 juni

— *Galerie d'Eendt*. Horst Antes (Duitsland)
-28 juni

— *Galerie Espace*. Lucebert -12 juli

— *P. de Boer*. Collectie P. en N. de Boer

— *Galerie 845*. Cornelius Rogge -30 juni

— *Galerie Polman*. Schilderijen van Opland

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. „Stad en Landschap in de
17de Eeuw” -5 juli

— *Het Nederl. Openluchtmuseum*. „Feest en
Vermaak”

BAKKEVEEN

— „Over grenzen heen” (leven in Suriname en
de Sahara) -30 aug.

BENNEBROEK

— *Linnaeushof*. Beeldhouwwerken van leden
van de Carolus-Kring, Den Haag, en demon-
straties van de beeldhouwer Bruggeman
-1 okt.

BERGEN

— *Kranenburgb.* Engelen Reitsma-Valença en
Marijcke Visser -26 juni

— *De Rustende Jager*. Kees den Tex -1 sept.

BLOEMENDAAL

— *Bloemenheuvel*. 6 kunstenaars
12 juli-3 aug.
Mr. Jan J. Moolhuizen -29 juni

BREDA

— *De Beyerd*. 3 Belgische kunstenaars (Jan
Burssens, Louis van Lint, Antoine Mortier)
-6 juli

„Wow-IPitsj”, 12 houtsnijders uit Nieuw
Guinea

BRUNSSUM

— *Vijverpark*. „Talens' Prijs” 1963-'64
4-20 juli

DELFT

— *Het Prinsenhof*. Oude Kunst- en Antiekbeurs
-25 juni

DORDRECHT

— *Pictura*. Werken van „De Ploegh”, Amers-
foort -29 juni

FINDHOVEN

— *Galerie Dinette*. Jo Reelfs, schilderijen en
gouaches -28 juni

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum*. Urk, eiland in de Zuider-
zee -1 nov.

GOUDA

— *Het Catharinagasthuis*. Collectie Paul Citroen

's-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum*. Nieuwe Realisten „Pop-
Art” 24 juni-31 aug.

Martine Antonie -29 juni

Piet Mondriaan in de collectie van het Haags
Gemeentemuseum -1 okt.

Piet Mondriaan — documentaire -1 juli

— *Museum voor het Onderwijs*. „Delta” -1 juli

— *Kurhaus*. E.M.S. Kulturprijs 1964

— *Hofje*. Jef van Leeuwen, beelden in hout
-30 juni

GRONINGEN

- *Pictura*. 18de eeuwse Venetiaanse tekeningen
-4 juli

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Duitse grafiek
27 juni-6 sept.
— *Het Huis van Looy*. Herdenkingstent. S. H.
de Roos 20 juni-27 juli
— *De Vishal*. Zeven Haarlemse Kunstenaars
13 juni-13 juli
— *De Vleesbal*. Beelden van Arthur Spronken
en Nic. Jonk -12 juli
— *Teylers Museum*. Tekeningen van Michel
Angelo -1 sept.
— *Academie '63*. Overzichtstentoonstelling werk
der Ateliers -27 juni
— *Bisschoppelijk Museum*. Willem Snitker
-29 juni

HILVERSUM

- *Goois Museum*. O. H. Fiedler -29 juni
— *Kantine De Jong*. Kwadrante Kunst van Karl
Gerstner -6 juli
— *Galerie Wout Vuyk*. Bonies -28 juni

LAREN

- *Singer Museum*. Schilders van de „Belle Epo-
que” 1880-1919 4 juli-16 sept.

LEIDEN

- *De Lakenhal*. Shakespeare, hoe en waar
-29 juni
50 Bestverzorgde boeken -13 juli
— *Rijksmuseum v. Volkenkunde*. „Bizonjager
en Bleekgezicht” -10 okt.
— *De Ruif*. Harry Kamoen -3 juli

LISSE

- *Keukenhof*. Italiaanse en Nederlandse beeld-
houwwerken

NAARDEN

- *Raadhuis*. Ver. van Beeldende kunstenaars
Naarden-Bussum -6 juli
Schilderijen van T. Moll 11-27 juli

NIJMEGEN

- *Afrika Museum (Berg en Dal)*. Afrika, mens
in onrust -31 dec.
— *Museum De Waag*. Alfred Eisenstaedt, foto's

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. Oosten-
rijkse tekeningen uit Barok en Biedermeier
20 juni-20 juli
Lusthof der Naïeven 11 juli-6 sept.
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Occa-
nië, mythen en magie -1 sept.
— *Bouwcentrum*. „Woning 1975”, ideeën nu
— *'t Venster*. Franck Th. Gribling, polyester
experimenten

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Harry van Kruiningen,
grafiek -28 juni
„Vrienden schenken” -28 juni

TILBURG

- *Textielmuseum*. Iedereen in touw, het heden-
daagse handweven in Nederland -1 juli

UTRECHT

- *Aartsbisschoppelijk Museum*. Jaap Min
18 juni-30 aug.
— *Centraal Museum*. Talens' Prijs 1963-1964
-29 juni

VALKENBURG (L.)

- *Galerie Cauberg 10*. Jaap Wagemaker

WASSENAAR

- *Heuff*. Henriette Reuchlin-Lucardie
20 juni-9 juli

WINTERSWIJK

- *'t Kempken*. I. van Noort-Boode, H. P. van
den Essenburg en D. G. van Noort -6 juli

IJMUIDEN/OOST

- *Kantine Hoogovens*. Bob ten Hoop

ZWOLLE

- *Overijsels Museum*. „De Havezathen”
-1 juli

MEDEDELINGEN

VACATURES

DELFT

Het bestuur van de Vereniging Oranje Nassau Museum roept gegadigden op voor de functie van

WETENSCHAPPELIJK MEDEWERKER

voor het beheer van de in het Prinsenhof te Delft ondergebrachte collectie en de bibliotheek.

Vereisten: ruime algemene ontwikkeling; belangstelling voor en kennis van de geschiedenis van het Huis van Oranje Nassau; ervaring omtrent het beheer en onderhoud van voorwerpen van geschiedenis en kunst (beschrijving en inventarisatie).

Zij die kunstgeschiedenis of geschiedenis gestudeerd hebben genieten de voorkeur.

De verlangde werkzaamheden zullen vermoedelijk niet meer dan een halve dagtaak vergen. Salaris nader overeen te komen.

Sollicitaties in te zenden voor 15 juli 1964 aan de secretaris van de Vereniging, Prinsestraat 57, 's-Gravenhage.

DORDRECHT

Bij de afdeling Restauratie van de Dienst Openbare Werken en Volkshuisvesting van de gemeente Dordrecht kan worden geplaatst een bekwaam

BOUWKUNDIG MEDEWERKER

voor de voorbereiding en uitvoering van restauratiewerken.

Afhankelijk van bekwaamheid en ervaring kan aanstelling geschieden binnen de rangen van opzichter 1ste klasse en technisch ambtenaar 1ste klasse, salariegrenzen *f* 590.— tot *f* 1017.— per maand, excl. vakantietoelage.

De A.O.W./A.W.W. premie komt voor rekening van de gemeente.

De gemeente Dordrecht is voor ziektekostenverzekering aangesloten bij het I.Z.A. Zuid-Holland.

Uitvoerige sollicitaties binnen 10 dagen na verschijning van dit tijdschrift te richten aan de directeur van openbare werken en volkshuisvesting, Singel 78, Dordrecht.

UTRECHT

Bij het Centraal Museum der gemeente Utrecht kan worden geplaatst een

CONSERVATOR

voor de afdeling schilderijen.

Vereist: doctoraal examen kunstgeschiedenis, kennis der moderne talen.

Tot aanbeveling dienen: museumervaring, ervaring op publicistisch gebied.

Geboden wordt: salaris van *f* 11232.— tot *f* 17724.— per jaar, exclusief 4 % huurcompensatie en 4 % vacantieloege; eventuele aanstelling boven het minimumsalaris, afhankelijk van kennis en ervaring. De verschuldigde premie A.O.W. ad 8.1 % komt voor rekening van de gemeente.

Verplaatsingskostenregeling is van toepassing.

De gemeente is aangesloten bij het Instituut Ziektekostenvoorziening Ambtenaren Utrecht.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige gegevens binnen 14 dagen na het verschijnen van deze oproep te richten aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Baarderadeel. De heer J. Jager vond in zijn woonplaats Hylaard een sterk gecorrodeerde Romeinse munt, die het Kon. Penningkabinet kon determineren als een sestertius, waarschijnlijk van Marcus Aurelius (161-180) met portret van Lucilla. Op de keerzijde bevindt zich een zittende figuur.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F. M., Leeuwarden).

Dantumadeel. Bij de vernieuwing van het wegvak Stenen Dam—Rinsumageest wordt een geheel nieuw cunet aangelegd. Hierbij wordt het slechts door een dunne kleilaag afgedekte aanwezige veen, dat ca. 1.5 m dik is, tot op de vaste (zand)bodem weggegraven. Daarbij is een aantal boomstammen van soms grote dikte te voorschijn gekomen, die in zuidoostelijke richting blijken te zijn omgevallen. Op één plaats in een zodanige hoeveelheid dat gemeld werd dat er een „veenbrug” zou zijn gevonden. Nauwkeurig onderzoek leerde echter dat het ook hier een natuurverschijnsel betrof. De stammen (voornamelijk eiken) bevinden zich op de grens van het veen en het zand.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F. M., Leeuwarden).

Dokkum. Na een waarschuwing door de heer D. J. Kamminga kon een aantal bezoeken worden gebracht aan de graafwerkzaamheden die in de stad worden verricht voor de aanleg van een nieuwe gasleiding. Hierbij wordt het gebied van de stadsterp en de uitbreiding daarvan doorsneden; de Anjelierstraat en de Gasthuisstraat zijn thans gepasseerd. In de eerste kwamen weer enkele lijkkasten van het kerkhof van de Witheren-abdij te voorschijn, evenals enkele jaren geleden (zie *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1960 kol *261). Helaas waren deze echter reeds opgeruimd, toen de melding werd ontvangen. In de Gasthuisstraat zijn dikke

lagen zwartkleurig ophogingsmateriaal, waaronder zich veel puin, beenderafval en enorme hoeveelheden mosselschelpen bevinden, doorsneden. Er viel, ondanks de bereikte diepte van soms 1.5 m, geen bepaalde structuur waar te nemen. Het tot nu toe gevonden schervenmateriaal is niet ouder dan 12de-eeuws. Ook enig leerwerk, wat bewerkt hout, fragmenten van benen kammen en enkele spinklosjes zijn gevonden. Voor de aanwezigheid van enige rechtopstaande palen bij de kruising met de Waagstraat, kon door de zeer geringe breedte van de sleuf, geen afdoende verklaring worden gekregen. De waarnemingen worden voortgezet.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F. M., Leeuwarden).

Menaldumadeel. Met grote medewerking van de voogden van het Popta-Gasthuis te Marssum kunnen, nu een aantal woningen op de dorps-terp geheel wordt vernieuwd, vondsten worden verzameld en waarnemingen gedaan. Hieruit blijkt dat de bovengrond van de terp aan de oostrand weinig structuur vertoont en vermoedelijk tot aan de bouw van het gasthuis niet veel bewoning heeft gehad. Het gevonden schervenmateriaal dateert van ca. 1100-1900, waarbij het 17de eeuws materiaal overheerst. Tussen twee complexen huisjes in werd een ruim 7 m diepe welput ontdekt van 1 m doorsnede, welke spiraalsgewijs zonder bindmiddel was opgezet van trapeziumvormige rode baksteen van 20(15.5) x 10 x 4.5 cm. De taps toelopende kop was van harde gele baksteen opgemetseld. Er bevonden zich geen vondsten in.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Smallingerland. Bij het graven van een gierkelder achter zijn woning vond de heer B. Hooyenga te De Tieke een ovaal-platte steen

die aan de beide platte zijden conisch uitgehold is. Het betreft hier een meermalen in mesolithische vindplaatsen aangetroffen werktuig, dat wel als een zgn. vuurmaaksteen wordt aangeduid.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Sneek. Dank zij de meldingen en medewerking van de Dienst van Gemeentewerken blijkt het mogelijk een aantal waarnemingen te verrichten in het uitbreidingsplan van de stad ten noorden van de Griene Dyk. De vele rioleeringsleuven laten niet alleen toe een inzicht te verkrijgen in de bodemgesteldheid (een hier en daar enkele meters dikke veenlaag, afgedekt met een in verschillende perioden afgezette, ca. 75 cm dikke kleilaag), maar brengen ook cultuuroverblijfselen aan het licht. Onder meer is, juist ten noordwesten van het gemaal De Domp, een aantal aardewerkscherven van uit de eeuwen rond het begin van de jaartelling te dateren terpenceramiek gevonden, o.m. streepbandaardewerk en potscherven met gefacetteerde randen. Dit vondstgebied sluit aan bij de in 1961 ontdekte en ten dele opgegraven nederzettingssporen, juist ten zuiden van de Groene Dijk (zie *De Vrije Fries*, 1962, blz. 68 e.v.). Bovendien werden ter plaatse ook vele middeleeuwse scherven (11de-14de eeuw), o.m. van kogelpotten en Rijnlands aardewerk gevonden. Meer naar het noordwesten werd een tweetal ronde putten van ca. 1 m doorsnede aangetroffen, die blijkens de inhoud van een hunner in de 12de eeuw kunnen zijn aangelegd, toen zich, naar zich voorlopig laat aanzien, reeds een omvangrijk kleidek had afgezet, maar nog niet in zijn huidige dikte. Van de beide putten die een tot nu toe gemeten diepte van 4 en 2.5 m hadden, bevatte de eerste, naast vier gave kogelpotten en de scherven van zeker nog negen andere, een ronde, zeer afgesleten molensteen van basaltlava. In de omgeving van de putten bevinden zich op regelmatige afstand van elkaar, dunne, brede banden van rood baksteenpuin. De enkele gave bakstenen en de aangetroffen misbaksels doen vermoeden dat zich ter plaatse ook een middeleeuwse steenoven heeft bevonden. Het is nog niet duidelijk tot welk middeleeuws wooncomplex de thans gevonden verschijnselen behoren, daar de nieuwe vindplaatsen zich op te grote afstand bevinden van de wierden, die hier gelegen hebben. Het onder-

zoek, waarbij de Dienst van Gemeentewerken grote steun verleent, wordt voortgezet.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden) en H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Stavoren. Het sinds najaar 1963 voorlopig beëindigde, inmiddels weer hervatte onderzoek naar de overblijfselen van het middeleeuwse Stavoren in de zgn. Stadsfenne aldaar leverde nadere bevestigingen op van het vermoeden over de aard en de ligging der houten huizen met de daarvoor gelegen, gemakshalve „werven” genoemde aanlegvoorzieningen. Er is thans een negental van deze smalle, doch lange percelen in tekening gebracht, welke alle de oostelijke oever van een indertijd kennelijk breed en belangrijk vaarwater in beslag namen. In de onderste lagen van de veenachtige vulking, tussen de paalvierkanten der „werven”, werd een eenvoudige doch merkwaardige gouden vingerring aangetroffen, gesierd met een in goud gevatte amethyst. Voorts een bronzen vingerringetje, alsmede een volkomen gaaf gebleven, uit been vervaardigd sierlijk haarkammetje. Nog steeds pleiten deze en andere losse vondsten ervoor, dat men hier te doen heeft met een zuidelijke uitbreiding van de stad, welke niet voor de 12de eeuw tot stand kwam. Niettemin duiken in de diepste lagen nu en dan ook zaken op welke uit vroegere eeuwen stammen, zoals een scherf van een reliëfbandamfoor en een benen haarkam van Karolingisch type. In het paal- en kistwerk der „werven” bleek het nodige scheepshout secundair gebezigd te zijn, zowel kromhout als planken, waartussen zich nog uit mos vervaardigd breeuwsel bevond.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

OVERIJSEL

Almelo. Dank zij de activiteit van de heer G. J. Eshuis, correspondent van de R.O.B., werd de vondst van een bronzen kokerbijl van het Seddiner type met oor uit Almelo bekend. De bijl, derde van zijn soort uit Nederland (cf. J. J. Butler, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 1959, blz. 205-231, spec. blz. 217-220), hoort thuis in het einde van de late Bronstijd (8ste eeuw voor Chr.).

J. J. Butler (B.A.I., Groningen, I.P.P., Amsterdam) en J. F. van Regteren Altena (R.O.B., Amersfoort).

GELDERLAND

Hierden, gem. Harderwijk, Beekhuizerzand. In het *Nieuws-Bulletin* van 1960, kol. *265, meldde de heer J. van Oort uit Soest, dat hij op een terrein in het Beekhuizerzand ten zuiden van het dorp Hierden (gem. Harderwijk; destijds gemeld onder Hulshorst) scherven had aangetroffen, welke behoorden tot de Trechterbeker-cultuur. Daar de mogelijk in het bewuste terrein nog aanwezige nederzettingssporen op dat ogenblik geen gevaar liepen verstoord te worden, werd een nader onderzoek tot later datum uitgesteld.

In verband met het feit, dat „De Gasbuis” van de Ned. Gas Unie door genoemde vindplaats zal worden gelegd, bood dit voorjaar de laatste kans om een opgraving te ondernemen, een kans, die werd aangegrepen door het Instituut voor Prehistorie te Leiden, dat van 27 april tot 12 juni te Harderwijk werkzaam was.

Onder het thans aanwezige, spaarzaam begroeide stuifzand werd een verzande beekbedding aangetroffen. Uit de afwisselend humeuze en zandige afzettingen in deze bedding werd over een oppervlak van ongeveer 20 x 5 m een groot aantal scherven van Trechterbeker-aardewerk geborgen. Op grond van versiering en profilering kunnen de vondsten worden toegewezen aan de oudste Havelte-fase van genoemde cultuur. Ook fragmenten van bijlen, waaronder een doorboord exemplaar, maken deel uit van het vondstcomplex. Er was opvallend weinig vuursteen aanwezig.

De toestand van het gevonden aardewerk sluit de mogelijkheid van transport over langere afstand uit. De nederzetting vanwaar dit aardewerk afkomstig is, zal dus vlakbij gelegen hebben. Tevergeefs echter werd op de beide oevers van het beekje naar sporen van deze nederzetting gezocht.

Als oorzaak hiervan kan onder meer het feit worden gezien dat dit terrein blijkens een oud-bouwland-profiel (in de Middeleeuwen?) voor akkerbouw is gebruikt.

Het onderzoek is afgesloten.

G. J. Verwers (Instituut voor Prehistorie, Leiden).

Vuren. De Leyenburg. In kol. *150 is abusievelijk vermeld dat de verdwenen voorburcht westelijk lag van de hoofdburcht. Dit moet zijn noordelijk. Zo ligt ook de ingangspartij van de hoofdburcht in de noordgevel en de donjon aan de oostzijde. De resten van de

vrijwel verdwenen gevel bevinden zich dienovereenkomstig aan de zuidzijde van het emplacement.

Het onderzoek is overigens half juni afgesloten, nadat aan de noordzijde op grote diepte toch nog belangrijke delen van de oudste muur aan den dag zijn gebracht. Het is duidelijk geworden dat de ingangspartij tot de oudste periode behoort. De samenhang van het metselwerk liet geen andere opvatting toe. De noordoostelijke hoek van de oudste ommuring vertoonde geen rechte hoek, maar een afschuining van ongeveer tien strekkende meter.

De donjon behoort aan een derde grote bouwphase te worden toegeschreven. Hoe echter dit bouwdeel in oudere resten werd ingepast, is niet geheel duidelijk geworden. De eerder vermelde afgraving van omstreeks 1910 heeft — wij constateren het met spijt — de oplossing van deze (en andere) vragen onmogelijk gemaakt.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

Tracé pijpleiding n.v. Nederlandse Gasunie. Deze maand werden de verkenningen o.m. langs het tracé Zutphen-Boxtel voortgezet. Slechts op één plaats, bij Hoog-Keppel, werd een hoog gelegen terrein doorsneden, waar over een lengte van ca. 300 m met kwarts verschaalde aardewerkscherven werden gevonden, niet nader dateerbaar dan IJzertijd. Zij zijn afkomstig uit een \pm 50 cm dikke, oude violetbruine cultuurlaag, vermoedelijk bouwland, waarin ook spoortjes houtskool zichtbaar waren. Deze laag wordt afgedekt door 30 cm grijsbruine zandige leem (huidige oppervlak), waarin een enkele middeleeuwse aardewerkscherf (\pm 13de eeuw) werd aangetroffen.

A. Bruijn en A. Buisman (R.O.B., Amersfoort).

ZUID-HOLLAND

's-Gravenhage. Naar aanleiding van een bericht van drs. J. K. de Cock, dat ons via het I.P.P. bereikte, werd op 10 juni 1964 een bouwput, gelegen in de overgang van de vierde strandwal (die zich in Den Haag voor het merendeel onder de jonge duinen bevindt) naar de strandvlakte ten oosten van deze wal, met twee stafleden van de Geologische Dienst bezocht. Door de heer De Cock werden vondsten uit twee humeuze lagen verzameld. De onderste laag, op de strandwal gelegen, bevatte

scherfjes van met aardewerkgruis gemagerde IJzertijdceramiek (o.a. met vingertopindrukken); gezien het ontbreken van Romeinse vondsten lijkt een datering van deze laag in de voor-Romeinse IJzertijd waarschijnlijk.

De tweede, in het duin gelegen, laag leverde materiaal op uit het einde van de 12de (zeer waarschijnlijk) en het begin van de 13de eeuw (determinatie dr. J. G. N. Renaud en ir. J. A. Trimpe Burger).

Tijdens het bezoek kwam nog een tweetal bijzondere vondsten aan het licht: a. de helft van een hamer(?) van gewei, door anderen gevonden in het in de strandvlakte gelegen veen, ongeveer een halve meter boven de basis van dit veen; b. een aan drie zijden gebruikte slijpsteen, een losse vondst. Waarschijnlijk heeft de slijpsteen oorspronkelijk gedeeltelijk in de onderzijde van het genoemde veen, gedeeltelijk in het zich onder het veen bevindende zand gelegen.

J. F. van Regteren Altena (R.O.B., Amersfoort).

Oegstgeest, Abtspoel. Einde juni is een onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van het Huis Abtspoel. Dit omgrachte gebouw was een uithof van de abdij Egmond, opgetrokken in de eerste helft van de 15de eeuw onder de Abt Willem van Mathenesse.

Door de veranderde terreinomstandigheden viel het moeilijk om de juiste plaats van het huis vast te stellen. Na enige vergeefse pogingen werd ten slotte toch een muur van ongeveer 1 m breedte teruggevonden. De hoge waterstand in de zandgrond belette echter ieder nader onderzoek. Daar bovendien bleek dat de buitenmuur maar gedeeltelijk in de grond bewaard was gebleven en de binnenmuren geheel waren verdwenen, werd de opgraving afgebroken. De te verwachten resultaten wettigen de hoge kosten van een opgraving en bemaling niet.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

ZEELAND

Westdorpe. In het nabij Axel gelegen plaatsje Westdorpe worden in overleg met het Gemeentebestuur en de R.O.B. voorbereidingen getroffen om een interessante collectie laat-14de eeuwse ceramiek in het raadhuis van deze Oost-Zeeuws-Vlaamse Gemeente te exposeren. Het aardewerk werd in 1963 door de heer J. Thomas uit Westdorpe gevonden tijdens een ruilverkaveling in de Canisvlietpolder. Het materiaal schijnt te komen uit een grote afvalput en vertegenwoordigt naar ons voorlopig oordeel een vrij korte periode. Uit de grote massa scherven zijn door de heer Thomas reeds enige voorwerpen gereconstrueerd. Hierbij vallen o.a. op: een vrijwel complete vuurklok van grijzig aardewerk; kannen van vroeg steengoed met zoutglazuur (Rijnlands); steelpannen met een lipvormig profiel en sneb (holle, zowel als massieve stelen); grappen met veelal hoekig opgetrokken oren; fragmenten van braadsleden of vispannen; grote grijze kommen met uitgeknepen voetjes; grote tot kleine, bruinrode of grijze kannen, kruiken en geoorde potjes, eveneens met uitgeknepen voetjes, enz. Bovendien komen enige zeldzamere typen aardewerk voor, zoals een drie- of vierdelig vaasje (zeer beschadigd) met groenig glazuur. Het aardewerk uit Westdorpe is op enkele nieuwe vormen na zeer goed te vergelijken met de inmiddels uitvoerig bestudeerde vondsten uit de opgravingen te Aardenburg en wel met de jongste (laat-14de eeuwse) groep hiervan (zie J. A. Trimpe Burger, „Ceramiek uit de bloeitijd van Aardenburg, 13de en 14de eeuw”, *Berichten R.O.B.*, 12/13 (1962/1963), ter perse, verschijnt omstreeks september 1964). De belangrijke, waarschijnlijk als „gesloten vondst” te beschouwen voorwerpen uit Westdorpe zullen zo mogelijk in de *Berichten R.O.B.*, 14 (1964) worden gepubliceerd.

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1964, OP VRIJDAG 8 MEI IN HET RIJKSMUSEUM TWENTHE TE ENSCHEDE

Nadat de voorzitter, PROF. DR. H. ENGEL, de aanwezigen welkom heeft geheten, in het bijzonder de vertegenwoordiger van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, DR. MR. F. J. DUPARC, wordt een korte huishoudelijke vergadering gehouden. De penningmeester brengt verslag uit over het boekjaar 1963. Er zijn enige grote uitgaven geweest o.a. voor het drukken van het Verenigingsboekje en voor het aanschaffen van kasten voor de secretaris. Dien-tengevolge sluit de exploitatierekening over 1963 met een verliessaldo van f 445.12. Het bezit bedroeg per 31 december 1963 f 8632.08. De kascommissie, bestaande uit de heren A. C. PAARDE-KOOPER en MR. DRS. O. TER KUILE heeft zich geheel met het beheer en de boekhouding kunnen verenigen. De penningmeester wordt onder dankzegging gedéchargeerd.

Vervolgens neemt de voorzitter het woord:

Het is de taak van uw voorzitter op deze eerste Museumdag in 1964 verslag uit te brengen over ons werkjaar 1963. Op voortreffelijke wijze ben ik weer bijgestaan door de overige bestuursleden, in het bijzonder door onze nieuwe secretaris, die zich, evenals zijn voorganger, volkomen tegen deze veel tijd vergende taak toonde opgewassen. De samenwerking met het departement verliep op de bekende aangename en soepele wijze, wij zijn dankbaar dat ook op onze vergaderingen altijd weer blijk gegeven wordt van de belangstelling, die er ten departemente voor de musea heerst! Vol vertrouwen zien wij dan ook het resultaat tegemoet van de inter-departementale pogingen om het werk der museum-ambtenaren niet onder te waarden ten opzichte van dat der geëmployeerden aan de universiteiten.

Men kan met museumberoep het oudste zuiver-wetenschappelijke beroep noemen. Een vreemde „turn of mind” heeft blijkbaar het gevoel doen ontstaan, dat dit oude culturele beroep voor de maatschappij van minder waarde is dan dat der moderne chemische, fysische en medische onderzoekers, aan wie zich ook de beoefenaren der overige wetenschappen hebben weten „op te trekken”.

Alleen de museumgroep heeft men gemeend

te moeten achterstellen. Zij en de bibliotheek-ambtenaren worden met een duidelijk uitgesproken discriminatie in salaris achtergesteld. Waarom? Ik zou het antwoord niet weten. — Het is zeker niet beledigend bedoeld, hoewel niet ontkend kan worden, dat wij het aldus beleven.

Het verheugt ons intussen, dat aan twee van onze leden, de heren Jaffé en Th. Lusingh Scheurleer de hoogleraarstoga is omgehangen, waardoor zij tot de bevoorrechte groep zijn gaan behoren wier voornaamste taak de „wetenschappelijke en onderwijzende” is — dit in schrille tegenstelling dus tot de museale taak, die zij tot nu toe vervulden. Wij mogen hen daarmee van harte gelukwensen.

Op onze eerste Museumdag in februari 1963 waren wij de gasten van collega De Wilde, toen nog in het Van Abbe-Museum te Eindhoven, waar ook het gemeentebestuur ons een warm welkom bereidde. Wij hebben op die dag veel van onze aandacht aan het zoëven reeds genoemde voor ons zo belangrijke vraagstuk van de „honorering” der museumambtenaren gewijd, daarin voorgelicht door de heren Koot, Schulte Nordholt en De Vries. Ik zeg met nadruk „honorering”, omdat men ons blijkbaar nog altijd als fossielen uit een voorbijgaande cultuurperiode beschouwt, voor wie de eer meer telt dan de vertaling daarvan in een moderne muntwaarde.

De heer Koot vooral is dit jaar voor ons weer actief geweest in de Centrale van Hogere Ambtenaren, welke Centrale wij van ons „honorarium” mede zo zwaar salariëren in de hoop in de toekomst onze culturele status te kunnen blijven ophouden. „Pressure”, ik meen dus „group-pressure” tot salarisverbetering, is tegenwoordig meer in tel dan „culture”, een beeld, dat overigens volkomen past bij de toenemende mechanisering van onze maatschappij. Collega Pelinck heeft met de „Museum-Commissie” deze ons zo hoog liggende salariszaak ten departemente pleit. Dit pleidooi is blijkbaar zo duidelijk geweest, dat de minister het overbodig oordeelde ook ons bestuur over deze belangrijke zaak te horen: ons verzoek om daarover gehoord te worden bleef tot nu toe onbeantwoord. Wij hopen, dat dit een gunstig teken is — hoewel ik moet

bekennen, dat mijn hart van onrust klopte, toen ik in de nieuwe salarisregeling van de universiteiten de genoemde gunstige discriminatie las van „diegenen wier hoofdtak op het gebied van onderwijs en wetenschappelijk onderzoek ligt”, tegenover hen, die zich alleen maar met museum- of bibliotheekwerk bezig houden. Dit is geen grap, maar de koele officiële formulering! Men is blijkbaar bang, dat de eerste groep nog wel in staat is te gaan staken, maar dat de zo hoge culturele status van de laatste groep de museum- en bibliotheekambtenaren zeker zal verhinderen de gedachte daaraan ooit bij zich te laten opkomen. Ik behoor tot beide en durf dit daarom uitspreken.

De tweede Museumdag hielden wij in december in het Mauritshuis, waar onze gastheer De Vries het thema „Presentatie van museumverzamelingen in historische gebouwen” inleidde, onze Belgische collega Claerhout ons liet zien, hoezeer bij onze naburen ten deze dezelfde problemen zich voordoen en de heer Van der Haagen, uit zijn rijke ervaring puttend, toonde, hoe zeer men met wisselend succes over de gehele wereld tracht oude gebouwen te benutten als musea.

Terwijl wij 17 nieuwe leden in 1963 mochten welkom heten, bedankten er 19 voor het lidmaatschap. Door de dood ontviel ons in februari 1963 dr. R. van Luttervelt, die wij in Eindhoven reeds mochten herdenken. De leiding van verschillende musea ging in andere handen over, ik noem het Stedelijk Museum-Amsterdam, het Rijksmuseum Kröller-Müller, het Groninger Museum, het Fries Museum en het Van Abbe-Museum.

De samenwerking met de Stichtingen „Openbaar Kunstbezit” en „Goed Wonen” werd voortgezet op de oude wijze. Het bleek, dat de nieuwe organisatievorm, die tussen ICOM en Museumdag tot stand is gebracht, uitstekend bleef werken: hulde werd daarom en om zoveel andere redenen nog eens aan onze oud-secretaris Blöte gebracht aan het slot van de 2de Museumdag. Zijn ideaal: de jeugdmuseumkaart, kreeg, mede secretaris haar beslag en wij hebben het succes, dat thans 33 rijks- en circa 100 gemeentelijke en particuliere musea hieraan meewerken. Wij door de ijverige bemoeiingen van onze nieuwe hopen, dat dit aantal zich op den duur nog aanzienlijk zal uitbreiden en dat wij aldus onze zo belangrijke culturele taak ook tot een steeds groter aantal jeugdige Nederlanders mogen uitbreiden.

Na het jaarverslag van de voorzitter vindt de verkiezing van de nieuwe bestuursleden plaats. De dames J. C. VAN OVEREEM en DR. M. ROOSEBOOM worden bij acclamatie herkozen, in de drie vacatures worden eveneens bij acclamatie gekozen de heren DR. H. ENNO VAN GELDER, PROF. DR. A. J. BERNET KEMPERS en DRS. A. WESTERS. De voorzitter dankt de aftredende bestuursleden, in het bijzonder DR. R. E. J. WEBER voor de bijzonder nauwgezette wijze waarop hij gedurende zes jaar de financiën heeft beheerd. Aan DR. WEBER zal een boekwerk te zijner keuze worden aangeboden. Als leden voor de commissie tot het nazien der boeken over 1964 worden aangewezen de heren DR. F. F. DE BRUIJN en DRS. O. TER KULE.

Ter sprake komen de stages van kandidaten in de kunstgeschiedenis bij de musea. Het blijkt in de praktijk, dat de aanpassingstijd van de stageaires te lang duurt om tot een zowel voor de musea als voor de betrokkenen bevredigend rendement te leiden. Bovendien ligt de belangstelling van de student soms op een ander terrein dan dat waarop hij zijn activiteiten in de musea moet richten. Een nauwer contact tussen universiteiten en musea is gewenst. De secretaris zal gaarne van de musea vernemen welke werkzaamheden zij aan de stageaires willen opdragen. Voor de niet-universitaire studenten, de toekomstige assistenten, is overleg met de Nutsseminaria noodzakelijk.

De voorzitter deelt mede, dat op verzoek van de ICOM aan DRS. E. PELINCK gevraagd is een rapport op te stellen over de verhouding tussen de archeologische en historische musea. Moet de traditionele scheiding gehandhaafd blijven of moeten beide fuseren tot een nieuw type museum?

Na de lunchpauze verwelkomt de voorzitter de Wethouder van Financiën en Bedrijven van de gemeente Enschede, de heer F. A. PEN. Vervolgens neemt hij het woord voor een inleiding over de *Algemene problemen van de Natuurhistorische Musea*.

Toen de oude kabinetbezitters hun verzamelingen aanlegden, maakten zij nog weinig onderscheid tussen de „Wonderen Gods” en de door 's mensen hand en scheppende geest gefabriceerde voorwerpen. Alles had hun bewondering, hun eerbiedige bewondering. Maar wanneer ik in een artikel van een onzer vooruitstrevende hedendaagse beeldhouwers in de goede stad Amsterdam lees, dat tot nu toe de beeldhouwkunst in onze hoofdstad „gekenmerkt is door goed be-

doelde middelmatigheid", dan onthult deze zinsnede een groot gebrek aan eerbied voor het werk van zijn voorgangers bij deze moderne kunstenaar. En waarschijnlijk is dit ook in het algemeen de reden, waarom „men" in de loop der tijden de menselijke produkten van groter waarde is gaan achten dan de Scheppingen der Natuur. Moet ik het gebrek aan eerbied — of te veel waarde hechten aan eigen gewichtigheid noemen? De geciteerde zinsnede wijst duidelijk het verschijnsel aan.

Maar, hierop voortdenkend, moet ik ook de hand in eigen boezem steken en erop wijzen, dat wij zelf, de „Naturae Curiosii" — de „liefhebbers", zoals onze eerste voorgangers zich noemden, ook afgedwaald zijn van het primitieve stadium der simpele bewondering, dat wij bezig zijn af te dwalen naar het zogenaamde wetenschappelijke stadium — een stadium dat eveneens min of meer gekenmerkt wordt door dat gebrek aan eerbied, dat ik daareven bij de kunstenaars signaleerde. Het is blijkbaar een onontkoombare en daarmee dan toch ook „natuurlijke" ontwikkeling. — En wij mogen hopen, dat die tenslotte toch weer leidt tot een meer volkomen begripen — in volkomen eerbied — van de scheppende krachten, die én de menselijke kunst én de „voorwerpen der natuur" voortbrachten.

Wij, natuuronderzoekers, voelen ons gelukkig te mogen mee genieten en mee bewonderen met onze collegae van de kunstmusea. De menselijke kunstvoorwerpen maken ons bewust, waarin de schoonheid schuilt, die wij zo vaak ervaren bij het zien van de voorwerpen der natuur — en dit misschien te meer nu de oude spreuk, die aan de dierentuin, waarin mijn museum nog altijd werkt, haar naam heeft gegeven, namelijk „Natura Artis Magistra", door vele moderneren als verfoeilijk naturalisme wordt verworpen.

En toch geldt voor ons „liefhebbers der natuur" die oude spreuk nog altijd. Onze kunst ontlenen wij geheel aan de natuur, n.l. de kunst om de schepping te kennen, te begripen en te verstaan. Maar ook de kunst om te beseffen, welke rijkdommen wij in die schepping bezitten en om niet langer, zoals wij tot nu toe gedaan hebben, „roofbouw" te plegen op die rijkdommen. Om de natuur dus te beschermen en te bewaren voor het nageslacht, omdat wij er de onschatbare waarde voor de cultuur van beseffen.

Voor de oude museumbezitters wekten de curiositeiten der natuur vooral verwondering en bewondering. Wanneer Dürer de dierentuin achter het paleis te Brussel bezoekt, noemt hij deze

„vermakelijk", „gelijk een Paradijs". Telkens koopt hij weer vreemde naturaliën of krijgt hij er cadeau. Maar reeds Leonardo da Vinci had de natuur ook wetenschappelijk bestudeerd. Deze twee aspecten: het curieuze-bewonderende en het wetenschappelijke, zijn het, die nu nog bij de natuurhistorische musea een rol spelen — en eigenlijk toch ook bij de kunstmusea.

En dit is ook, goed beschouwd, altijd zo geweest. Wanneer de oude liefhebbers een bezoaartsteen uit de maag van een bezoaargeit, wegens zijn uitzonderlijke herkomst en vreemd uiterlijk, in edel metaal vatten, geschiedt dit zeker ook wegens de andere dan alleen esthetische eigenschappen, die men aan die stenen meende te moeten toekennen. Hetzelfde gold voor de parels, voor de narwal- (z.g. eenhoorn-) tanden, voor agaatstenen en andere fraaie mineralen en waarschijnlijk ook voor de tot drinkbekers ingevatte horens en schelpen en voor de curieus grote struisvoegeleieren. Maar toch: heeft men deze voorwerpen alleen om der wille van de hun toegeschreven „magische" eigenschappen ingevat of ook om hun merkwaardige de fantasie opwekkende vorm? Was het niet ook de magische vormkracht van Moeder Natuur, die deze dingen tot stand heeft gebracht, die de verwondering en de bewondering wekte en die de toeschouwer de hoop gaf overeenkomstige werkingen in de natuur teweeg te kunnen brengen, eerst met, daarna misschien zonder de hulp van deze voorwerpen?

Ook is er aan deze magische rareiteiten nog een ander aspect. Wanneer Leonardo da Vinci de raad geeft naar oude muren, naar wolken, as, modder en dergelijke te kijken om daardoor de fantasie op te wekken, dan doet dit niet alleen denken aan onze Rorschachtests, maar ook aan die barokke parelsieraden, die tot zeemeerminnen, draken enz. bijgevormd werden, aan de in tegenwoordige kunstvoorwerpen gebruikte boomknoesten en ook aan onze moderne kunst. Zo is er ook hier weer de verwantschap tussen natuur en kunst.

Maar al deze dingen spelen in het natuurhistorisch museum van nu meestal geen rol meer. Men kan de fraaie natuursteen ter bewondering neerleggen, de wetenschap vraagt allereerst analyse van zijn samenstelling, studie van zijn herkomst, van de wijze, waarop hij gevormd is. Hij wordt chronologisch ondergebracht in het geologisch tijdsoverzicht.

Toch blijft de bewondering voor het esthetische aspect. Maar is dit in de kunstmusea ook niet het geval? Ook hier worden de voorwerpen

niet alleen om de esthetica tentoongesteld: ook hier vinden wij een chronologische rangschikking naar tijdperken en een indeling naar „scholen” die tot een speciale vormgeving hebben bijgedragen. Men vraagt zich af hoe de speciale uitdrukking is tot stand gekomen. Maar zo interesseert de natuuronderzoeker er zich voor, hoe de fraaie regelmatige vorm van de schelp, van het ei, is tot stand gekomen, hoe het materiaal is omgezet en afgezet: ook wie de vormgevers waren en hoe deze families en geslachten kunnen worden ondergebracht.

Lange tijd is deze classificatie het voornaamste doel van de natuurhistorische musea geworden, de systematisering om een compleet overzicht te verkrijgen van alle variaties in de vorm naar één type, zoals ook een verzamelaar er naar streeft alle werken van één kunstenaar, alle boeken van één schrijver of één genre, alle postzegels van één land te bezitten.

Het is tenslotte de natuurhistorische musea door de collega's biologen, die andere aspecten van het leven op aarde bestuderen, verweten, dat zij slechts als postzegelverzamelaars waren in hun streven naar een compleet systematisch overzicht, zelfs wanneer dit zich er toe bepaalde een resumé te geven van alleen de in een bepaalde streek voorkomende stenen, planten en dieren.

Een dergelijk streven naar een compleet overzicht is begrijpelijk voor een wetenschappelijk onderzoeker, die eerst een overzicht van de stof en zijn mogelijkheden hebben wil, alvorens hij tot nadere analyse overgaat. Wat voor het ene organisme geldt, geldt vaak niet voor het andere nauw verwante. Hij moet ze alle kennen. Er zijn fouten gemaakt, omdat een onderzoeker niet wist met welke soort hij precies te doen had. Maar, wanneer men bedenkt, dat er 15000 soorten wormen, 13000 soorten sponzen en holtedieren (kwallen, koralen, enz.), 8000 soorten stekelhuidigen (zeesterren, zeeëgels, enz.), 100 000 soorten weekdieren (inktvissen, slakken, mosselen, enz.), 800 000 soorten insecten, kreeften, spinnen, duizendpoten, enz., een 70000 soorten gewervelde dieren (zoogdieren, vogels, amfibieën, reptielen en vissen) bekend zijn, de niet genoemde diergroepen erbij gerekend ruim een miljoen soorten, dan zal het u niet verwonderen, dat het ook een onmogelijke eis is allereerst een volledig overzicht hiervan te geven. Vooral de insecten vormen overal een belangrijk deel van de dierenwereld. Men schat trouwens, dat van deze tot nu toe slechts 1/10 à 1/20 van het totaal aantal levende vormen bekend is.

Dit zijn getallen, die alleen op het dierenrijk betrekking hebben: ook het plantenrijk en het mineralenrijk stellen ons voor een vergelijkbare rijkdom aan vormen.

Hieruit volgt reeds een der grootste problemen voor een natuurhistorisch museum: Het kennen van elk dezer planten- of diergroepen alleen reeds eist een specialistische kennis, die vrijwel bij niemand ter wereld gevonden wordt. Men moet zich in zijn specialisme wel beperken tot enkele onderdelen van de genoemde groepen: niemand kent alle vogels, niemand alle zoogdieren en dit zijn dan nog kleine groepen. Iemand in een kleiner streekmuseum zal wel alle zoogdieren, vogels, vissen van zijn streek op naam kunnen brengen, maar met de wormen, de spinnen en vooral met de insecten zal hij de grootste moeite hebben. Wij kennen bijvoorbeeld nog lang niet alle Nederlandse muggen, hoe belangrijk die voor de mens ook mogen zijn.

In een groot wetenschappelijk museum — en ons land telt slechts twee zuiver wetenschappelijke zoölogische en drie botanische musea, afgezien van de palaeontologische en geologische musea — zal men wel trachten voor zoveel mogelijk groepen een specialist aan te trekken. Hier treden allereerst de financiële en ruimtelijke bezwaren op: men kan niet zoveel wetenschappelijke ambtenaren aanstellen als voor een goede beheersing van het gehele gebied nodig zou zijn; in de tweede plaats bestaan er niet genoeg specialisten om alle gebieden te bestrijken.

Men heeft de goede gewoonte om internationaal veel voor elkaar op naam te brengen. Maar dit heeft tengevolge, dat de internationaal werkzame specialisten zodanig van alle kanten met aanvragen om determinatie overstelpt worden, dat zij het werk niet aan kunnen. Het kan vijftig en meer jaren duren voor er iemand gevonden is, die in staat en bereid is om een diergroep te bewerken. Van de Siboga-expeditie, die in de jaren 1899-1900 de Indische Archipel bezocht en die er veel belangrijk materiaal uit de zeeën bijebracht, is nu nog niet al het materiaal op naam gebracht. En hier betreft het dus alleen maar een begin van het onderzoek, het op naam brengen van het materiaal, de burgerlijke stand van de natuur, zou men kunnen zeggen.

Vermeld moet ook worden de rol, die de amateurs bij dit op naam brengen van de soorten spelen: velen zijn goede specialisten geworden.

Maar met het op naam brengen van de organismen is men er nog niet, ieder organisme heeft zijn eigen bouw, zijn eigen levensvoorwaarden,

zijn eigen levenswijze, ieder organisme is op eigen wijze aangepast aan de omgeving, aan het klimaat, niet alleen in het dagelijks leven, maar ook in zijn voortplanting en in zijn groei, die liefst in een gunstig seizoen moeten plaats hebben.

Al deze dingen moeten bestudeerd worden en ze blijken bij alle soorten wel iets te verschillen en juist zoveel, dat het voor de praktijk van belang is. Hetzij men vraagt hoe men een organisme kan kweken of bestrijden, hetzij men het organisme nodig heeft voor het uitwerken van een theorie over het leven op aarde, over de verspreiding en het voorkomen in verschillende gebieden, over de onderlinge samenhang der organismen in een bepaald gebied, men moet altijd precies weten met welke soort men te doen heeft en hoe bouw en leven van die soort in detail wel zijn. Nog altijd is het werk aan de musea van veel belang voor onze kennis van de soortsvorming en de evolutie.

Wanneer wij zien, dat de buideldieren, die, zoals u waarschijnlijk weet, typisch zijn voor Australië, ook nog verwanten hebben in Zuid-Amerika en dat van deze de opossums zelfs in Noord-Amerika zijn doorgedrongen dan doet zich de vraag voor: hoe is dit mogelijk? Was er een landverbinding, zijn de continenten, zoals Wegener veronderstelde, uiteengedreven of zijn deze buideldieren oude vormen, die in de zuidspits der continenten gedreven zijn door uit het Noorden opkomende en opdringende nieuwe, meer levenskrachtige en beter toegeruste vormen? Het blijkt dan, dat die buidelrat in Zuid-Amerika tegen de meer capabele recente zoogdieren stand wist te houden en, toen Panama weer een verbinding vormde tussen Zuid- en Noord-Amerika, zelfs naar Noord-Amerika wist door te dringen. Op het eiland Australië „geïsoleerd”, ontwikkelden de buideldieren zich tot een grote rijkdom en bezetten er alle mogelijke zogenaamde niches, de kangeroes grazen, andere vormen klimmen, zweven, graven of zijn roofdieren geworden. Zo leidt de studie van één groep, de buideldieren, tot allerlei belangwekkende algemene problemen over soortsvorming, evolutie en verspreiding. Maar ook doet zich hierbij de vraag voor: kan men deze zo zeldzame wereldbewoners nu verder ook beschermen tegen een uitroeiing, die hen bedreigt bij de invoer van andere, verder ontwikkelde, dieren? Blijft er voor hen nog plaats nu de mens steeds meer de echte natuur terugdringt en met zijn landbouw en veeteelt grote oppervlakten tot zogenaamde

cultuursteppen en zelfs cultuurwoestijnen maakt?

Ik heb gepoogd u slechts enkele van de problemen te noemen, die een bioloog, werkend aan een natuurhistorisch museum, tegenkomt: een rijkdom aan problemen, die soms overweldigt, maar waarvan de studie toch ook een grote satisfactie geeft, omdat zij iets oplicht van de sluier, die er voor ons allen nog hangt over het wonder van de Schepping en van het Leven. Zoals Linnaeus het eens heeft uitgedrukt: „de bioloog wordt een blik gegund in de werkplaats van de Schepper.”

En u begrijpt, dat hij er behoefte aan heeft de vele curieuse dingen, die hij aldus bij zijn studie ervaart aan anderen mee te delen: zo is er naast de zuiver wetenschappelijke kant ook een pedagogische kant aan zijn museumwerk. Hetzij hij alleen studenten, of andere scholieren, hetzij hij ook het grote publiek wil benaderen, altijd zal hij het als zijn taak zien, evenals de andere musea dat doen, het publiek over zijn verzamelingen te onderrichten.

In een natuurhistorisch museum zal er hierbij een sterkere nadruk vallen op het magazijn. Men kan niet alle vormen uit het mineralen-, het planten- of het dierenrijk, die men bezit, tentoonstellen. Dit zou leiden tot een onoverzichtelijke parade van vrijwel gelijke vormen, die alleen het oog van de specialist kan onderscheiden. Men moet een keuze doen en die keuze zodanig verrichten, dat het geheel een bepaald thema belicht: hetzij dit de opbouw en samenstelling van een bepaald landschap betreft (zoals dat voor de trailside- en streekmusea veelal het geval zal zijn), hetzij men bepaalde themata, die de wetenschap bezig houden en die voor het algemeen begrip van belang zijn, wil belichten voor het publiek. Ik noem in dit verband bijvoorbeeld: evolutie, de betekenis van de kleuren in de natuur, de samenhang tussen vorm en functie, de mens als beschermer en als vijand van de natuur, de invloed van de IJstijden op de planten- en dierenwereld, de West-Indische eilanden, het leven in Afrika, de eigenaardigheden der eilandbewoners, mens tegen insect enz. enz.

Bij deze tentoonstellingen maken wij een dankbaar gebruik van wat wij hier van u allen op de Museumdagen hebben geleerd. Bij het werk achter de schermen gaan wij min of meer onze eigen gang. Wij werken meer achter de schermen, hebben meer magazijnruimte nodig. Maar toch blijft er die van ouds bestaande verwantschap. Voor ons zijn alle organismen van belang,

niet alleen als zij esthetisch fraai te noemen zijn. Of, zou men kunnen zeggen: zijn er wel onesthetische natuurvormen? Het is mede onze taak te laten zien, hoe mooi, hoe doelmatig, hoe merkwaardig ook, zij alle gebouwd zijn. Hoe het gehele leven hier op aarde eigenlijk één schoon geheel is, dat overal samenhangt als een groot weefwerk.

Ook de mens behoort tot die natuur.

Ik noemde hem als een vernietiger van de rijkdommen der natuur, wanneer hij poogt die voor zijn eigen behoeften te benutten. Wij hopen hem op te voeden tot de medewerker aan de natuur, die als beschermer en behoeder gaat optreden, terugkerend tot die eerbied, die van zo uitermate groot belang is om de natuur te begrijpen en te sparen — de eerbied, die voor alle musea zo belangrijk is ook voor die, welke waardering trachten te wekken voor 's mensen kunnen en scheppen.

En daarin komen dan al onze musea weer overeen.

De secretaris dankt de voorzitter. Daarna spreekt DR. A. C. V. VAN BEMMEL over *Natuurhistorische Streekmusea*.

De eerste verzamelingen van naturalien in ons land dateren uit de tijd waarin de Nederlandse zeevaarders uit Oost en West curiosa op zoologisch en botanisch gebied begonnen aan te voeren. Het zijn in die tijd vooral de apothekers geweest die in hun zaken deze curiosa ten toon stelden. Voor de fundamentele kennis van de uitheemse fauna en flora zijn deze naturalienkabinetten van groot belang geweest.

De natuurhistorische belangstelling richtte zich in die tijd in de eerste plaats op het exotische, het onbekende. De naturalienkabinetten gaven stof aan de verbeelding, die de verre gewesten bevolkte met de meest ongedachte schepsels. In vele objecten zag men aanwijzingen omtrent wezens die door de overlevering bekend waren. Een van de meest bekende voorbeelden hiervan vormen de, op zichzelf reeds merkwaardige, stoottanden van de narwal, die men versleet voor de hoorn van de legendarische eenhoorn! Dat neemt niet weg dat serieuze natuuronderzoekers, zoals Van Leeuwenhoek en Swammerdam, zich toen reeds gingen wenden tot de wonderen die direct bij de hand lagen. Maar de collecties die de algemene aandacht trokken omvatten toch vooral vreemde exotica.

De intense aandacht voor de natuur rondom ons werd eigenlijk pas goed gewekt in de vo-

rige eeuw. Dan ontstaan overal in Europa de zoölogische collecties en de herbaria van het eigen land. Waren deze aanvankelijk nog het domein van de geleerden, al spoedig ontstaan ook de openbare collecties, die in vele gevallen staats eigendom waren. Voor ons land moet als voorbeeld het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie worden genoemd, al bevatte dit, naast Nederlands materiaal, ook veel materiaal uit de overzeese gewesten.

In Nederland zien wij nu het merkwaardige verschijnsel dat deze openbare verzamelingen in overheidsbezit langzamerhand opnieuw het domein van de onderzoekers worden en uit de belangstelling van het grote publiek geraken. Dit ging zover, dat het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie thans in het geheel niet meer over een openbare verzameling beschikt. Het grote publiek werd, tezelfdertijd, vooral door het werk van figuren als Heimans en Thijsse, echter juist meer geïnteresseerd in de levende natuur van eigen omgeving. De belangstelling verplaatste zich, van het verbaasd aanschouwen van exotische curiosa, naar het zelf waarnemen van de levende plant en het levende dier in de directe omgeving. Zij, die tot steun van hun waarnemingen, behoefte aan een verzameling hadden, met name de botanisch of entomologisch geïnteresseerden, konden deze behoefte door een collectie in eigen woning bevredigen. De grote particuliere collecties, die nu veelal weer in overheidsbezit zijn overgegaan, leggen daarvan getuigenis af.

Toch zijn er figuren te noemen die, opgewekt door het grote voorbeeld van Heimans en Thijsse, van mening waren dat men niet alleen in woord en geschrift voorlichting moest geven op natuurhistorisch gebied, doch de geïnteresseerden ook aan de hand van materiaal wegwijs moest maken. Hier moeten in de eerste plaats twee onderwijzers genoemd worden die zich op dit punt onschatbare verdiensten hebben verworven, namelijk meester Bernink en meester Van Sambeek. Wie, zoals ik, het voorrecht gehad heeft hen beiden persoonlijk te leren kennen, moet onder de indruk zijn geraakt van hun grote liefde voor hun eigen streek en hun verbazingwekkende kennis van de flora, fauna en geologie van die streek. Het museummateriaal was voor hen geen doel, slechts middel om hun mondelinge toelichting te verduidelijken. Het diende in de eerste plaats als lesmateriaal. „Een steen kan veel vertellen, wanneer een verstandig man die ondervraagt”. Dat bleek zonneklaar wanneer

men zulk een ondervraging door meester Bernink meemaakte. De keerzijde van deze medaille was, dat de steen zweeg zodra de ondervrager ontbrak!

De collecties van Bernink en Van Sambeek waren dus demonstratieverzamelingen. In dit opzicht hebben het huidige museum Natura Docet en het Natuurhistorisch Museum te Enschede dus een eigen ontstaansgeschiedenis. Uit de verzamelingen van een Genootschap op Natuurhistorisch gebied ontstond reeds in 1910 het Natuurhistorisch Museum te Maastricht, dat dus juist iets ouder is dan Natura Docet. Eigendom van een vereniging is ook het Natuurhistorisch Museum te Rotterdam, dat later een deel van de collecties van de Rotterdamse Diergaarde verwierf. Uit dezelfde tijd dateert, eveneens als eigendom van een vereniging, het Fries Natuurhistorisch Museum en het Natuurhistorisch Museum te Tilburg.

Daarnaast vinden wij enkele musea die hun ontstaan danken aan amateurs, die eigenlijk zuiver ter bevrediging van hun verzamellust privécollecties aanlegden en eerst later trachtten hieruit een museum te vormen. Een goed voorbeeld vormt het Museum Schoonewelle te Zwartsluis en de Pieter Vermeulenchting te IJmuiden. Het succes van musea van deze aard is niet altijd even groot geweest. Enkele zijn zelfs totaal verdwenen, zoals het museum te Velp.

De kleine natuurhistorische musea vormden een probleem voor de autoriteiten die tot taak hebben bij te dragen tot de instandhouding van openbare verzamelingen. Vandaar dat, nu tien jaar geleden, door de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een Commissie in het leven werd geroepen die tot taak zou hebben te adviseren omtrent de wenselijkheid van het instandhouden of tot stand brengen van museale instellingen op natuurhistorisch gebied. De Minister meende dat hierbij op de voorgrond zou moeten staan: de voorlichting van het grote publiek omtrent de betekenis van de eigen flora en fauna en de noodzaak van het behoud hiervan.

De commissie zelf heeft deze taak ruim opgevat. Zij streefde er niet alleen naar bij te dragen tot het behoud van de bestaande musea en tot uitbouw van hun activiteiten ten behoeve van de publieke voorlichting. Zij steunde ook plaatselijke initiatieven om op plaatsen, welke van bijzondere betekenis zijn voor de natuurrecreatie, eenvoudige museale instellingen tot stand te brengen ten einde de gewone toerist de ogen te

openen voor bijzondere waarden van de natuur waarin hij zich kwam creëren. Als voorbeeld voor dergelijke instellingen stonden de commissie de Amerikaanse trailside musea voor ogen. Hier moet worden opgemerkt dat er reeds een dergelijk museum bestond namelijk het Natuurhistorisch Museum van de Stichting Texels Museum, een stichting die ook nog over een Oudheidkamer beschikt. Het Streekmuseum Terschelling en het kleine Natuurhistorisch Museum op Schiermonnikoog kwamen in samenwerking met de commissie tot stand. Ook het Natuurhistorische Museum in het Gaasterland, klein maar dapper, tracht in deze richting te werken.

De problemen van de kleine, locale natuurhistorische musea zijn velerlei. Bovendien kampen zij alle met problemen van zuiver plaatselijke aard. Ten dele dienen zij de belangen van de toerist en zijn dus zuivere seizoensinstellingen. In andere gevallen dienen zij plaatselijke belangen, zijn vaak ingeschakeld bij het onderwijs of vormen de thuishaven van plaatselijke verenigingen of afdelingen van verenigingen op natuurhistorisch gebied. Soms zijn zij de zetel van een zgn. schoolbioloog, hoewel er ook schoolbiologen zijn die liever zonder demonstratie van geconserveerd materiaal werken.

Een belangrijk onderscheid is, dat sommige van deze instellingen beschikken over grote of kleine collecties van wetenschappelijke waarde, andere niet. Is dit wèl het geval, dan dienen deze collecties ook verantwoord beheerd te worden en bovendien bewerkt. De mogelijkheid tot het aantrekken van voldoende vakbiologen is voor dergelijke musea echter vrij gering, omdat de daartoe noodzakelijke fondsen ontbreken. Eén ding hebben deze musea namelijk alle gemeen, zij hebben steeds gebrek aan middelen!

De fondsen, welke voor de natuurhistorische musea van Rijkswegen ter beschikking staan, zijn weliswaar in tien jaar tijd verviervoudigd, dit bleek slechts voldoende om de meest onontbeerlijke steun te bieden. De snelle stijging van de personeelslasten en de noodzaak tot verbetering van de huisvesting vragen steeds meer geld.

Voor degenen onder U die werkzaam zijn op een museaal gebied, dat buiten de sfeer van de natuurlijke historie ligt, moet het verbazingwekkend zijn dat hier met geen woord over een aankoopbudget wordt gerept. Dit speelt echter bij de streekmusea een uitermate geringe rol. Beperkt men zich inderdaad tot de streek zelve, dan kost het bijeenbrengen van zelfs wetenschappelijk waardevolle collecties slechts arbeid, geen

geld. Daar de arbeid in deze gevallen in feite vrijetijdsbesteding is, ontbreekt hier de samenhang arbeid-kapitaal!

Het hoofddoel van de lokale musea is, zoals eerder opgemerkt, in de eerste plaats de juiste en verantwoorde voorlichting van het publiek. Beschikt het museum over een inspirerende figuur als Bernink of Van Sambeek, dan kan volstaan worden met demonstratiemateriaal dat slechts overzichtelijk en makkelijk vindbaar opgeborgen moet zijn. Maar, ik zei U reeds, zonder ondervrager zwijgt de steen! In dat geval moet de voorlichting visueel zijn. De opstelling moet voor zichzelf spreken. Dit nu vereist een grote mate van expositie-technisch vakmanschap. Auditieve voorlichting, door middel van geluidsbandjes, blijkt althans bij het gros van het Nederlandse publiek, dat gewend is een radiotoestel aan te zetten als stiltewerende achtergrond, minder goed te voldoen.

Laten we nu de verschillende groepen van vragen, die met betrekking tot de natuurhistorische musea rijzen, nog even de revue passeren.

Bij streekmusea met wetenschappelijke betekenis is vooral het probleem van voldoende vakkundig personeel voor conservering en bewerking klemmend. Onvoldoend ervaren krachten kunnen in een kostbare entomologische collectie of een waardevol herbarium catastrofes veroorzaken, die vergelijkbaar zijn met hetgeen zou gebeuren indien men een „oude meester” zou laten restaureren door een huisschilder. Voor de wetenschappelijke bewerking kan steeds de hulp van overheidsinstellingen worden ingeroepen. Over geschoolde preparateurs zal men echter moeten beschikken. Blijkt dit onmogelijk, dan zou men er wijs aan doen de collectie aan een overheidsinstelling over te dragen. In de praktijk blijkt een soort lokaal chauvinisme echter deze oplossing te verhinderen.

Bij streekmusea met hoofdzakelijk voorlichtende taak ligt de zaak eenvoudiger. Hier is vooral behoefte aan expositietechnici die permanente exposities kunnen inrichten en wisselende tentoonstellingen kunnen verzorgen. In het algemeen blijken deze ter plaatse vaak te vinden. Het inroepen van biologisch-deskundig advies is meestal alleen nodig indien de instelling niet over een permanente conservator beschikt.

Bij de lokale streekmusea ten behoeve van de voorlichting van toeristen-recreanten bleek vaak behoefte aan een preparateur van vogels en andere gewervelde dieren. Ook het vervaardigen van maquettes, plastieken e.d. blijkt vaak niet

ter plaatse door een terzakekundige te kunnen geschieden.

Zo behoeft ieder van deze streekmusea een staf van personeel, niet uitgebreid, doch wel aangepast aan de eigen behoeften. In werkelijkheid beschikt men meestal slechts over een honorair of semi-honorair conservator, een onderbetaalde concierge en soms een of meer tewerkgestelden.

Het zou irreëel zijn de diverse streekmusea van uitgebreide staven te willen voorzien. Waar echter naar gestreefd moet worden is, althans één conservator met full-time employment, een redelijk gesalarieerde concierge en een behuizing die voldoende ruimte biedt voor het gemiddelde bezoekersaantal, gelegenheid geeft tot goede visuele voorlichting en van een dusdanige constructie is dat de goede conditie van het geëxposeerde materiaal gewaarborgd blijft.

Het zou uitermate wenselijk en bovendien kostenbesparend zijn, indien van overheidswege een aparte Dienst geschapen zou worden, dan wel apart personeel bij een bestaande Dienst zou worden ondergebracht, dat zou moeten omvatten: een bioloog-museoloog, een expositietechnicus, een preparateur voor gewervelde dieren en enkele beeldende kunstenaars met belangstelling voor expositietechniek. Deze Dienst of tak van Dienst zou eventueel het beheer over expositiemateriaal kunnen krijgen waaruit reizende tentoonstellingen gevormd zouden kunnen worden.

Alleen in dergelijke centrale dienstverlening ligt naar mijn mening de mogelijkheid om de huidige impasse van vele kleine natuurhistorische musea te doorbreken. Overigens ben ik van mening dat de museale instellingen, welke voorlichting aan recreanten beoogen, in vele gevallen beter rechtstreeks Rijksinstellingen zouden kunnen zijn, vooral nu de Staat zich meer en meer inspant om aan de wensen van de natuurrecreatie tegemoet te komen. Immers, goede voorlichting komt het juiste gebruik van de recreatieterreinen slechts ten goede. Het ontsluiten van gebieden ten behoeve van natuurrecreatie zou hand in hand met deze voorlichting behoren te gaan. Dit is echter thans nog geenszins het geval. Hier het particulier initiatief afwachten ware, naar mijn bescheiden mening, een ernstige fout.

Bij de discussie vraagt DR. VAN RIJSINGE of er niet meer de aandacht op moet worden gevestigd, dat de verzorging en conservatie van de objecten in de natuurhistorische musea nog wel eens te wensen overlaat o.a. door gebrek aan vol-

doende mogelijkheden tot conservatie. Ook gaat er veel verloren door het niet-herkennen van objecten in hun feitelijke waarde voor andere wetenschappen.

Dr. Van Rijsinge acht het wenselijk, dat de door spr. voorgestelde Dienst ook een centrale registratie van de inventarissen der natuurhistorische musea tot stand zal brengen.

De heer RODING deelt mede, dat in Overijssel reeds lang de gedachten uitgaan naar een dergelijke Dienst. Hij wijst op het belang van een centraal magazijn, dat hij graag in Overijssel gevestigd zou zien. DR. VAN BEMMEL deelt deze mening geheel. DR. MR. DUPARC is van oordeel dat het Rijk geen enkele bemoeienis kan hebben met de „toeristische” musea. Hij juicht regionale en intercommunale samenwerking toe, doch acht het stimuleren van de oprichting van natuurhistorische musea in die delen van het land, waar deze nog niet zijn, geen overheids-taak.

DR. VAN BEMMEL ziet als ideaal het „trailside-museum”, zoals de Verenigde Staten dat kennen, een soort ontvangstcentrum waar de deelnemers aan een excursie in de vrije natuur worden voor-gelicht over de flora en fauna van het betreffende natuurreservaat. Staatsbosbeheer is reeds in deze richting werkzaam.

De heer G. M. RODING geeft vervolgens een overzicht van het ontstaan en de doelstellingen van het *Natuurhistorisch Museum te Enschede*.

Het succes van een in 1919 op initiatief van M. J. van Sambeek gehouden natuurhistorische tentoonstelling was voor de afdeling Enschede-Lonneker van de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging aanleiding een eigen museum in Enschede te stichten (geopend in 1921 in de apotheek Harenberg aan de Langestraat). Het beheer ging in 1923 over aan een speciale museumvereniging. Toen de apotheek moest wijken voor de bouw van het nieuwe stadhuis werd de verzameling overgebracht naar de zolders van de Zeggelschool. Hier organiseerde Van Sambeek iedere zondag een expositie. In 1930 was dit echter niet langer mogelijk wegens een nijpend ruimtegebrek als gevolg van de snelle uitbreiding der collecties. Het betrekken van de villa aan de M. H. Tromplaan in 1938 betekende een verbetering, doch geen definitieve oplossing. Reeds in 1939 werd een bouwfonds voor de toekomstige uitbreiding gesticht en kon een aangrenzend perceel grond verworven worden. Door de oorlog en door het ontbreken van de benodig-

de gelden moesten de plannen echter blijven liggen. Dank zij de financiële steun van mej. J. Blijdenstein konden door de architect P. Roze na 1950 bouwplannen worden uitgewerkt voor een nieuwe vleugel, die in 1959 werd geopend. Inmiddels is de Rijksgoedkeuring ontvangen voor de bouw van een nieuw hoofdgebouw.

In de toekomst wil men in dit hoofdgebouw de afdelingen Vogels — Zoogdieren, Geologie en Paleontologie onderbrengen alsmede een magazijn. In de nieuwe vleugel komen dan het Vivarium en de afdeling Evertebraten en eveneens een magazijn; het oude gebouw zal de bibliotheek, de afdeling Astronomie, een leslokaal, laboratorium, tentoonstellingszaal en kantoren huisvesten.

In 1957 zijn alle eigendommen overgedragen aan de gemeentelijke Van Sambeekstichting. De Museumvereniging blijft evenwel zelfstandig voortbestaan.

Spr. gaat vervolgens uitvoerig in op de taken van het museum: verzamelen, conserveren en exposeren. In het bijzonder wijst hij op de educatieve functie van het museum ten opzichte van de scholen.

Behalve explicatieve rondleidingen in het museum zelf worden ook lezingen en excursies georganiseerd. Zogenaamde leskoffers circuleren langs de scholen.

De voorzitter dankt de sprekers en de gastheer dr. C. C. W. J. Hijszeler en sluit de vergadering, waarna een bezoek wordt gebracht aan het Natuurhistorisch Museum te Enschede.

Deze museumdag werd door 45 personen bijgewoond. 's Avonds vergaderden de Historische en de Natuurhistorische Sectie, resp. in het Rijksmuseum Twenthe en het Natuurhistorisch Museum.

Per autobus begaven 40 deelnemers zich de volgende morgen naar het museum „Natura Docet” te Denekamp, waar mejuffrouw BERNINK het gezelschap ontving en rondleidde. Men kwam zeer onder de indruk van de grootte en de verscheidenheid der verzamelingen.

Na een korte wandeling bereikte men vervolgens de havezathe Singraven. De bewoner, MR. F. W. J. LAAN, gaf op zeer deskundige wijze een beknopte uiteenzetting van de geschiedenis van het landgoed, waarna een bezichtiging van de havezathe volgde. In de houtzaagmolen van Singraven demonstreerde de werfbaas met begrijpelijke trots zijn oude ambacht. Vol bewondering voor het technische vernuft van vroegere geslach-

ten zagen de excursisten het door waterkracht aangedreven bedrijf in werking.

Na een gezamenlijke lunch in de havezathe „Het Everlo" te Rossum (bij kaarslicht en knappend houtvuur) werd een bezoek gebracht aan de St. Plechelmuskerk te Oldenzaal, een der fraaiste voorbeelden van de romaanse kerkbouw in ons land.

De excursie eindigde met een bezichtiging van kasteel Twickel te Delden, waar BARONESSE VAN HEECKEREN VAN WASSENAER het gezelschap voor-

ging op een rondgang. De voorname levensstijl van een aanzienlijk adellijk geslacht gedurende bijna drie eeuwen, die zich zo duidelijk manifesteert in het interieur met het prachtige meubilair en de bijzonder goede schilderijen, liet niet na de algemene bewondering te wekken. Nadat de gastvrouw ons op een zeer uitgebreide thee had onthaald, volgde een wandeling door het park.

Bij het station te Hengelo werd deze excursie, die mede dank zij de gunst der weergoden zeer geslaagd mocht heten, ontbonden.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE
DOCUMENTATIE

ALMELO

— *Stadhuis*. Johan Veneman -31 aug.

AMSTELVEEN

— *Aemstelle*. Amstelveense kunstschilders -27 juli

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum, Prentenkabinet*. Van Claude Lorrain tot Cézanne (tekeningen) -16 aug.
— *Sted. Museum*. André Masson -20 juli
American Pop-Art -27 juli
— *Waag*. Judaïca (uit een particuliere verzameling) -14 sept.
— *Tropenmuseum*. De wereld van de Bijbel
— *Zoöl. Museum*. De vreemde eilandbewoner
— *Galerie 845*. Joop Dielemans exposeert „Geknipte Beesjes" -4 aug.
— *B. Houtbakker*. Jaarlijkse tentoonstelling van oude tekeningen

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Werkelijkheid en Verbeelding: Belgische surrealistes -6 sept.
— *Openluchtmuseum*. Feest en Vermaak

BAKKEVEEN

— *Buurthuis Allardsoog*. „Over grenzen heen" (Leven in Suriname en de Sahara) -30 aug.

BENNEBROEK

— *Linnaeushof*. Beeldhouwwerken van leden van de Carolus-Kring, Den Haag, en demonstraties van de beeldhouwer Bruggeman -1 okt.

BERGEN

— *De Rustende Jager*. Kees den Tex -1 sept.

BERGEN OP ZOOM

— *Etcetera*. Astrid de Haas, Jozef Heesters, Paul Blom -21 juli

BILTHOVEN

— *De Kuyl*. Henk Albers, Jean v. d. Poll en Ger Ruyters -19 juli

BLOEMENDAAL

— *Bloemenheuvel*. 6 kunstenaars -3 aug.

BOLSWARD

— *Stadhuis*. Italië in de toets der Gouden Eeuw -31 aug.

BREDA

— *De Beyerd*. 3 Belgische kunstenaars (Jan Burssens, Louis van Lint, Antoine Mortier) -26 juli

DELFT

— *Fenna de Vries*. Geertrui Charpentier -5 aug.

DUURSWOUDE

- *Haudmare*. Ity Pauptit, Cor Visser, E. Waszkowsky, Tjeerd Visser, Teun Kluiving
-15 aug.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Urk, eiland in de Zuiderzee
-1 nov.
— *Drommedaris*. Ben Ikelaar
-10 juli

FINSTERWOLDE

- *Waalkeens*. 3 Displaced Artists: Jacqueline de Jong, Gordon Fazakerly, Karl Pelgrom
-1 aug.

GOUDA

- *Catharina-Gasthuis*. Paul Citroen

's-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Nieuwe Realisten „Pop-Art”
-30 aug.
Piet Mondriaan in de collectie van het Gemeentemuseum en Mondriaan-documentaire
-1 okt.
Walter Spies
-17 aug.
— *Museum v. b. Onderwijs*. Delta
-1 okt.
— *Cojean*. Hubertine Heijermans
-26 juli
— *Padmoskelder*. Paul van Solingen
— *Museum Meermannno-Westreenianum*. De Kunera-pers van Mr. J. F. van Royen
-1 okt.
— *Madurodam*. Zweedse kleinplastic
-8 aug.
— *Voorhout*. Expositiewagen met werk van de groep Zuid-Hollandse Beeldhouwers
-19 juli
— *Cinema du Midi*. An Biesiot, tekeningen, schilderijen, en Han van Hattem, mozaïeken
-31 juli
— *Scheveningen*. Expositie „Sch. 64”
17-30 juli

GRONINGEN

- *Mangelgang*. 3 Displaced Artists: Jacqueline de Jong, Gordon Fazakerly, Karl Pelgrom
-1 aug.

HAARLEM

- *Frans Hals-museum*. De grafiek van Dürer en tijdgenoten
-6 sept.
— *Het Huis van Looy*. Herdenkingstentoonst. S. H. de Roos
-27 juli
Eretentoonstelling Dirk Harting
1-24 aug.
— *Visbal*. Grafiek van Picasso
18 juli-30 aug.
— *Teylers Museum*. Tekeningen van Michelangelo
-1 sept.

HEERDE

- *Kasteel Vosbergen*. Paul Citroen
-20 aug.

HILVERSUM

- *Goois Museum*. De Wereld van Werner Bischof; foto's
-31 aug.

HOORN

- *Westfries Museum*. Behangsels van de Vaderlandsche Maatschappij van Reederij en Koophandel te Hoorn, 1777-1826
-15 sept.
— *Gezellenhuis*. Oud West-Friesland
-20 aug.

LAREN

- *Singermuseum*. Schilders van de Belle Epoque, 1880-1919
-16 sept.
— *Hamdorff*. Zomertentoonstelling
-27 juli

LEEUWARDEN

- *Prinsetún*. „Bylden”, Nederlandse beeldhouwkunst 1864-1964
-17 aug.

LEIDEN

- *Lakenhal*. W. H. Tweehuysen
18 juli-31 aug.
— *Rijksmuseum v. Volkenkunde*. Bizonjager en Bleekgezicht
-10 okt.

MAASTRICHT

- *Hack-Rutten*. Modern Nederlands Beeldhouwwerk
-15 okt.

MIDDELBURG

- *Van Benthem en Jutting*. De 17 provinciën
-15 sept.
— *Zeeuws Museum*. „Epos in 't groot”, schilderijen en tekeningen v. d. Delta-werken van Rien v. d. Brink en gedichten van Pierre van der Voort
-31 aug.

NAARDEN

- *Raadhuis*. T. Moll
-27 juli
T. Roothart, keramiek en schilderwerk
1-17 aug.

NIEUWKOOP

- *'t Reghtbuys*. Paul Hugo ten Hoopen en Rik van der Mey
-19 juli

NOORDWIJK AAN ZEE

- *De Baak*. Grafiek, aquarellen, ceramiek en plasticen
-15 aug.

NIJMEGEN

- *Wag.* Jan Brugge, Jo Pessink, Daniel Weyl, Willy Zandvliet
-19 juli
— *Afrika Centrum* (Berg en Dal). Afrika, mens in onrust
-31 dec.

ODOORN

— *Jeugdgebouw*. Janny Jalving 18 juli-2 aug.

OTTERLO

— *Rijksuseum Kröller-Müller*. Beeldhouwwerken van Alicia Penalba -6 sept.

ROTTERDAM

— *Museum Boymans-van Beuningen*. De Lusthof der Naïeven -6 sept.
Oostenrijkse tekeningen van Barok tot Biedermeier -26 juli
18de eeuwse Venetiaanse tekeningen 29 juli-13 sept.— *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Oceanië, mythen en magie -1 sept.— *Bouwcentrum*. Woning 1975, ideeën nu!
— *'t Venster*. Tim Threllfall -17 juli
— *Rotterd. Kunststichting, Kunstz. Lijnbaan*. Hans Hollenbach -27 juli

SCHIEDAM

— *Sted. Museum*. Balans, Moderne Kunstbeurs 1964 23 juli-14 sept.

TERSCHELLING

— *Natuurhist. Streekmuseum*. Winning van olie en aardgas -1 okt.

TILBURG

— *Kath. Hogeschool*. Moderne Franse Wandtapijten -16 sept.

UTRECHT

— *Aartsbissch. Museum*. Jaap Min -31 aug.

VALKENBURG (L.)

— *Cauberg 10*. Zomerverkoopexpositie van Moderne Kunst -10 sept.

VELP (GLD.)

— *Kasteel Rosendaal*. Kasteel en Krijgsbedrijf -1 okt.

WADDINXVEEN

— *Boekhandel Veldwijk*. Paul Citroen -23 juli

WASSENAAR

— *Heuff*. P. Herfst, aquarellen, Nora de Jong, wandkleden, Albert Kok, edelsmeedwerk, en Mobach, keramiek -31 juli

ZEIST

— *Ned. Kunststichting, Het Slot*. Van Empel -26 juli

ZUTPHEN

— *Modecultuur in Miniatuur* -14 sept.

MEDEDELINGEN

Kunsthist. student met museum-ervaring zoekt een werkkring in een zeer klein museum of plaatselijke oudheidkamer, liefst een éénmanspost, om zich zodoende op de praktijk-eisen voor het colloquium doctum te kunnen voorbereiden. Brieven naar Heemstede, Molenlaan 3.

VACATURE

DORDRECHT

Het gemeentebestuur van Dordrecht roept, mede namens het bestuur van de vereniging Dordrechts Museum, sollicitanten op naar de per 1 februari 1965 vacerende functie van

DIRECTEUR VAN DE MUSEA

De te benoemen functionaris zal worden belast met de leiding van het historisch museum Mr. Simon van Gijn (gemeentelijk museum) en de schilderijenverzameling van de vereniging Dordrechts Museum.

Salaris volgens gemeentelijke regeling f 1344.— tot f 1679.— per maand, exclusief 4 % vakantietoelage. I.Z.A.- en verplaatsingskostenregeling zijn van toepassing.

Sollicitaties binnen 3 weken te richten aan de burgemeester van Dordrecht.

BONDS-NIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND, OP VRIJDAG 19 JUNI 1964, 'S AVONDS OM 9 UUR, IN HET STADHUIS VAN SLUIS

Volgens de presentielijst zijn in de sfeervolle raadzaal van het stadhuis 110 leden van de Bond en introducés aanwezig, wanneer de voorzitter DR. W. C. BRAAT, de vergadering opent en terstond het woord geeft aan de burgemeester van Sluis, de heer P. F. VAN HOOTEGEM. Deze spreekt er zijn grote vreugde over uit dat de leden van de Bond de weg naar Sluis weer hebben kunnen vinden. In 1956 heeft hij de deelnemers aan de toen door Zeeuws-Vlaanderen voerende excursie eveneens te Sluis mogen begroeten en sedertdien is er speciaal ten aanzien van het stadhuis wel iets ten goede veranderd. Stond in 1956 nog slechts het opgaande muurwerk van het zwaar door het oorlogsgeweld getroffen gebouw overeind, thans is het stadhuis in volle schoonheid herrezen en spreker is verheugd op deze plaats juist voor dit gezelschap van de dankbaarheid van de inwoners van Sluis, in wier harten dit bouwwerk zo'n belangrijke plaats inneemt, te mogen getuigen.

De voorzitter vertolkt de vreugde, die bestuur en leden gelijkelijk bezielt, nu wij in deze bijzonder mooie zaal mogen vergaderen, en spreekt dan de volgende rede uit:

Al heel lang mogen de jaarvergaderingen van onze Bond en de daaraan verbonden excursies zich in een massale belangstelling uwerzijds verheugen. Ook ditmaal zijt gij weer in groten getale opgekomen en dat is voor het bestuur een reden tot voldoening. Ik heet U dan ook allen van harte welkom, in het bijzonder de vertegenwoordigers van Rijk en Gemeenten. Bijzonder verheugd ben ik ook over de aanwezigheid van de heer Devliegher, die uit Brugge is overgekomen en die de beide excursies voor ons heeft voorbereid, die van vanmiddag en die van morgen. Auch Herrn Dr. Mühlen und Frau Mühlen heisse ich recht herzlich willkommen. Ihre glänzende Führung vom vorigen Jahr in Westfalen haben wir noch nicht vergessen. Istanbul dan

gelen Prof. Doğan Kuban Beye hoşgeldiniz derim*.

Hoe blij wij zijn, dat wij vandaag in de goede stad Sluis mogen vergaderen, heb ik zo juist in mijn antwoord aan de burgemeester al uitgedrukt.

Voordat ik thans mijn aandacht ga wijden aan die dingen, die de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zozeer ter harte gaan, heb ik eerst de droeve plicht diegenen van onze leden te gedenken, die de dood in het afgelopen jaar aan ons heeft ontrukkt. Het zijn voor een deel leden, die niet slechts door hun lidmaatschap, maar veelal ook met raad en daad gedurende lange jaren hebben blij gegeven van hun intense belangstelling voor het streven van de Bond.

Ik zal hun namen in alfabetische volgorde voorlezen en verzoek U bij die voorlezing hen staande te gedenken en ook na de voorlezing nog even in stilte bij hen te willen verwijlen.

Mejuffrouw W. Druyvesteyn; Haarlem

Dr. C. C. van Essen; Rome

Mevrouw M. Halbertsma-Reiman; Zeist

Prof. Dr. G. J. Hoogewerff; Florence

Architect J. Jans; Almelo

Ir. J. Kayser; Venlo

Ir. L. W. Leyds; 's-Gravenhage

Mr. A. van der Minne; Leeuwarden

Architect M. A. van Nieukerken; Joppe

Architect J. P. L. Petri; Utrecht

Architect J. Schröders; Sittard

F. A. J. Smoorenburg; Amsterdam

Ir. A. J. van der Steur; Amsterdam

H. Tennekes; Hoogvliet

Mr. G. Vixseboxse; Holten.

Zoals U allen weet, is de Bond destijds opgericht om te waken voor de instandhouding van

* Prof. Dogan Kuban is hoogleraar aan de afdeling historische bouwkunst van de Teknik Universitesi te Istanboel (Turkije).

onze waardevolle monumenten uit het verleden. Ook onze roerende monumenten, de schilderijen, beeldhouwwerken, meubelen en andere voortbrengselen van kunst en kunstnijverheid, hetzij deze zich in openbare, dan wel in particuliere verzamelingen bevinden. Maar bovenal voor onze ontoerende monumenten.

Ons land is reeds lang in het bezit van een min of meer bevredigend bezette en geoutilleerde Rijksdienst voor de Monumentenzorg en sedert enkele jaren is deze Rijksdienst nu ook eindelijk gewapend met een monumentenwet, aan welke men weliswaar, alvorens hem aan te nemen, nog even de scherpste tanden heeft uitgetrokken, maar die niettemin wel bruikbaar is. Ik geloof dat het daaraan te danken is dat de Bond, nu al sinds enige jaren, zich minder intens dan vroeger met het lot van onze onroerende monumenten heeft behoeven bezig te houden. Die taak is nu bijna geheel overgenomen door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Dat neemt natuurlijk niet weg, dat de Bond ook op dit gebied toch altijd waakzaam blijft.

Ik geloof, zij het dan met enige aarzeling, wel te kunnen constateren, dat in het algemeen tegenwoordig bij de gemeentebesturen wat meer begrip heerst voor de waarde van onze oude monumenten. Minder lichtvaardig dan vroeger gaat men ertoe over grachten te dempen en doorbraken te maken zonder enige noodzaak, alleen voor het plezier zijn stad daarmee zogenaamd te verfraaien. Ik denk hierbij aan het plan van het gemeentebestuur van Leiden in 1907, N.B., toen Leiden nog een idyllisch studentenstadje was, vrijwel zonder verkeer, om het Rapenburg te dempen. Slechts een krachtadig protest van de vereniging „Oud Leiden” heeft dat funeste plan toen kunnen voorkomen. Kort geleden nog verklaarde de vorige Wethouder van Openbare Werken van Leiden, toch allerminst een kunstzinnig man en bovendien nogal demplustig van natuur, dat hij nooit ofte nimmer bereid zou worden gevonden om het Rapenburg te dempen en toch zou daar, als men de tegenwoordige verkeerssituatie alleen in aanmerking zou nemen, nu alle reden voor zijn.

Maar laat ik vooral niet te optimistisch zijn want van tijd tot tijd worden wij nog steeds opgeschrikt door alarmerende berichten, die ons weer nopen de strijd aan te binden. In Dordrecht gaan de zaken helemaal niet naar wens en ook is het nu weer de stad Alkmaar, waar kwade plannen worden gesmeed. Toen de fatale dempingsplannen van enige jaren geleden met

vereende krachten gelukkig verijdeld waren, haalde iedereen verlicht adem. Maar nu beginnen zij opnieuw. Alkmaar is een stad waar de middenstand, nauwkeuriger gezegd de winkeliers, een bijzonder prominente plaats schijnen in te nemen. Die indruk krijgt men al dadelijk als men de voornaamste winkelstraat, de Langestraat, betreedt. Zien in de daarmee vergelijkbare Breestraat te Leiden de winkelpuien er nog tamelijk decent uit, niet alzo in de Langestraat (en andere winkelstraten) in Alkmaar. Grote borden over de hele breedte van de gevel verkondigen in koeienletters de naam van de winkelier en het artikel, dat hij verkoopt. Ik heb al eens aan de burgemeester gevraagd of hij daar niets aan doen kon. Het staat zo akelig provinciaal. Maar hij verklaarde dat dat onmogelijk was, de winkelstand zou zich daar met alle macht tegen verzetten. Het lijkt haast wel alsof speciaal de winkeliers de grote vijanden zijn van het oude stadsschoon (individuele uitzonderingen natuurlijk niet te na gesproken). In Alkmaar heeft een groep winkeliers een vereniging opgericht, genaamd „Nieuw Alkmaar”, die zich ten doel stelt juist die dingen te bestrijden, waar de vereniging „Oud Alkmaar” zich voor inspant. De eerste wandaad, die op het programma staat, is het dempen van de mooiste gracht, het Luttk-Oudorp. Als dat doorging, zou het werkelijk zonde en jammer zijn, maar wij hebben nog reden om te hopen dat het onheil zal worden afgewend.

Maar mogen wij nu botweg concluderen dat winkeliers in het bijzonder vijanden van oud stadsschoon zijn en deze mensen daarmee zonder meer een stempel van cultuurvijandigheid opdrukken? Ik zou daar tegen willen opmerken dat men zich in het algemeen nooit in depreciërende zin moet uitlaten over een hele groep of stand, want ten eerste doet men dan onrecht aan tal van individuen, die niet beantwoorden aan het ongunstige beeld, dat men zich van de groep als geheel heeft gevormd, en ten tweede ziet men over het hoofd dat de ene groep mensen gewoonlijk van nature niet slechter is dan de andere. Haar verkeerde handelwijze vloeit dikwijls voort uit de omstandigheden, waarin zij door de historische ontwikkeling is geplaatst. Het verschijnsel vereist dus een verklaring. Waarom nu juist de winkeliers? Zijn de grote zakenmensen zoveel beter? Geenszins. Men zou zelfs kunnen zeggen dat het kwaad van boven af komt, maar vele kleintjes doen nu eenmaal met elkaar meer kwaad dan enkele groten. Als

V. & D. een lelijk warenhuis bouwt op een plaats, waar tevoren tien behoorlijke huizen stonden, is dat heel erg, maar als in diezelfde straat op verschillende plaatsen honderd lelijke winkels worden gebouwd, is die straat veel gronderiger bedorven. Hoe dikwijls bekruipt ons niet een gevoel van heimwee naar de dagen van welker, toen de grote koopman in een klein kantoor-tje met een paar klerken stilletjes millioenen zat te verdienen. Hij bouwde zich voor die millioenen geen monsterachtig kantoor, een reusachtige doos van beton en glas, maar voor zichzelf een prachtig herenhuis op een prominente plaats in de stad. Men ziet hem statig dalen van zijn hoge stoep om plaats te nemen in zijn vergulde karos en alle mensen zeggen: „wat is die man puissant rijk”. Hij was ook „status-zoeker” zoals de term tegenwoordig luidt. Het woord is nieuw en erg lelijk, zoals de meeste nieuwe dingen, maar het begrip is oud. De rijke man van nu etaleert zijn persoonlijke rijkdom niet meer, behalve misschien een enkele heel erg rijke man, van wie ik onlangs in de krant las dat hij de vlag laat hijsen als hij zijn kasteelachtig huis betreedt. Vroeger was dat heel gewoon, maar nu wordt zo iemand daarom in de krant bespottelijk gemaakt. De rijke man van nu verbergt zich in een dikwijls dure, maar weinig opvallende bungalow ergens in een stille laan in de omgeving van Hilversum of Aerdenhout of in een villa van bescheiden afmetingen en rijdt in een eenvoudige, niet al te dure auto, die hij zelf bestuurt, naar zijn reusachtig kantoorgebouw, dat als een godslasterlijke vloek oprijst ergens op een mooie oude gracht, ook alweer op een plaats, waar iedereen het wel zien moet en waar het moet getuigen, niet van persoonlijke rijkdom van de directeur, maar van de solide positie van het concern. Die solide positie is ook wel eens schijn. Ook de K.L.M. heeft een reusachtig kantoorgebouw. Vele grote zaken en grote kantoren nemen tegenwoordig geen genoegen meer met vestiging in een paar oude herenhuizen. Men mag al heel blij zijn als door een piëteitvolle directie of dank zij de Monumentenwet de mooie oude gevels worden gespaard. Ik mag zelfs met grote waardering vermelden dat sommige instellingen ook de oude interieurs met zorg laten restaureren, maar meestal wordt achter de oude gevels alles uitgebroken en verrijst daar een ultramodern kantoorgebouw. Naar ik vrees is ook ons belastingstelsel schuld aan die moderne bouwrij, omdat het fiscaal voordeliger is op die manier een groot deel van de winst, die anders belast zou worden, weg te stoppen in een

bedrijfsgebouw, dat altijd zijn waarde houdt, ook als de zaak zou moeten liquideren.

Zoals de grote concerns, doen ook de grootwinkelbedrijven. Zo'n groot warenhuis, helemaal van top tot teen nieuw, trekt kopers, die men tegenwoordig nu eenmaal voor meer dan negentig procent moet zoeken onder dat deel van het publiek, dat alleen maar belangstelling heeft voor alles wat splinternieuw is. Is het wonder dat de kleine winkelier uit concurrentiezucht aan deze beweging mee wil doen? Vroeger stelde hij zich tevreden met van een bestaand huis, dikwijls helaas een waardevolle gevel, alleen de onderpui te bederven. Maar nu moet, in imitatie van de groten, de hele gevel getuigen van de moderniteit en de kapitaalkrachtige positie van zijn radiozaak, zijn handel in kinderwagens of in linge-riëen.

Deze verderfelijke mentaliteit vormt, naast het moderne verkeer, het grootste gevaar voor onze mooie oude steden.

Ik sprak zo juist van Alkmaar. Een andere stad, waar deze moderne winkeliersmentaliteit hoogtij viert, is 's-Hertogenbosch. In 's-Hertogenbosch had de Monumentenraad 623 gebouwen op de ontwerp-monumentenlijst geplaatst. Het gemeentebestuur heeft er daar maar 88 van willen aanvaarden. Het behoud van de rest staat naar zijn mening de stadsontwikkeling in de weg.

Dan is men heel wat verstandiger in Maas-tricht. Daar begrijpt men dat het plaatsen van een gebouw op de monumentenlijst niet betekent dat er nu nooit meer iets aan veranderd mag worden, maar alleen, dat zulks in overleg met Monumentenzorg moet geschieden, en dan blijken er in de meeste gevallen wel aanvaardbare oplossingen gevonden te kunnen worden.

Ook de provincie Drenthe mag ik als een gelukkig voorbeeld aanhalen. Daar ging het om monumenten van het platteland, om mooie oude boerderijen. In het eerste ogenblik raakten ook de Drenthse boeren in paniek. Zij dachten dat zij hun bedrijven nu nooit meer aan moderne eisen konden aanpassen. Maar toen er over deze zaak eens verstandig werd gesproken, is ook daar de storm bedaard. Maar Den Bosch, dat toch al een treurige vermaardheid heeft wegens het verkwanselen van het prachtige oksaal uit de Sint Jan in de vorige eeuw, blijft helaas zijn reputatie gestand doen.

Het is jammer, dat in de Monumentenwet geen krachtige sancties zijn opgenomen tegen afbraak en ontluistering der oude monumenten.

Als wij dit bedenken, gaan onze gedachten met weemoed uit naar de Romeinse keizer Majorianus. Deze trok zich in het midden van de vijfde eeuw het lot aan van de monumenten uit de glorie-tijd van Rome, die toen nog grotendeels intact waren. Zij zijn niet verwoest door Goten en Vandalen, zoals veelal ten onrechte wordt beweerd, maar zij zijn gesloopt door de Romeinen zelf in de loop van de middeleeuwen en ook nog lang daarna. Keizer Majorianus vaardigde in 457 een monumentenwet uit met strenge sancties. Hij verbood ten strengste om oude monumenten, hetzij tempels of andere gebouwen, af te breken of te beschadigen. De magistraat, die daar toestemming voor gaf, moest een boete betalen van 50 pond goud en de ondergeschikte, die zijn bevel gehoorzaamde, zou eerst ge-geseld worden en daarna zouden hem zijn beide handen worden afge-hakt. Of zulke sancties onze monumenten zouden redden? Ik betwijfel het. De staat, waarin de monumenten van het oude Rome ons zijn overgeleverd, bewijst wel dat die voortreffelijke monumentenwet van 457, in ieder geval op den duur, toch een dode letter is geworden.

Ik merkte in de aanhef op dat de Bond zich ook bekommert om de roerende monumenten. Mijn voorganger heeft verleden jaar zijn voldoening uitgesproken over de staat van onze musea. Hij heeft gewezen op de verdere uitbouw van het Rijksmuseum te Amsterdam, op de schitterend geslaagde Frans Hals tentoonstelling en op de bevredigende of hoopvolle gang van zaken bij de vele andere musea.

Toch zijn er ook in de museumwereld dingen die ons bekommeren, behalve nog de moeilijkheid van het aantrekken van wetenschappelijk personeel, een probleem dat ook al verleden jaar ter sprake kwam. Mijn voorganger was geen archeoloog en daardoor wellicht is het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, een instelling die al jaren lang haar schamelheid verbergt achter een reeks inderdaad uitstekend geslaagde tentoonstellingen, aan zijn aandacht ontsnapt. Maar hoeveel jaren is het al geleden dat de belangstellende bezoeker kennis kon nemen van de belangrijke verzameling pre- en protohistorische vondsten uit ons land? Het is geloof ik al vier jaar geleden dat de Rijksgebouwendienst mij verzocht de Nederlandse afdeling leeg te ruimen. De bovenverdieping, waar die afdeling was ondergebracht, was dringend aan een restauratie toe. Daar zou toen binnen een paar maanden aan begonnen worden. Ik heb dus verheugd en hoopvol gestemd aan dit verzoek voldaan, maar tot dusver

is er nog altijd niets gebeurd. Ik kan nu mededelen dat er eindelijk plannen worden gemaakt en dat men ons beloofd heeft dat nog dit jaar met de werkzaamheden begonnen zal worden. Wij hebben nu weer een vage hoop dat over twee jaar de restauratie klaar zal zijn en dat wij dan eindelijk met de nieuwe inrichting kunnen beginnen.

Maar ik mag thans niet meer van uw aandacht vergen. Wij hebben nog verschillende besognes te behandelen en wij moeten morgen weer vroeg op voor een schone tocht door Vlaanderen.

De *notulen* van de algemene ledenvergadering, op 22 februari 1964 te Haarlem gehouden en afgedrukt in het *Nieuwsbulletin* van 15 maart, kolom *53 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld.

Bij de *ingekomen stukken* deelt de secretaris mede dat de bestuursleden Buurman, Lunsingh Scheurleer, Meischke, Ozinga en Wit bericht van verhindering hebben gezonden. Voorts vraagt hij bijzondere aandacht voor het werk van de Stichting „Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee”. Deze jonge stichting, die zich met de door haar dit voorjaar in het Instituut voor de Tropen te Amsterdam georganiseerde tentoonstelling „Wonen in de Wijde Wereld” aan het publiek heeft voorgesteld, beoogt het wekken van belangstelling voor en het behoud van voorwerpen, monumenten en documenten, welke herinneren aan het verblijf van de Nederlanders en aan de Nederlandse vestigingen buiten Europa. Een zekere samenwerking tussen de genoemde stichting en onze Bond ligt in de rede; een oproep daartoe met nadere bijzonderheden zal binnenkort in het Nieuwsbulletin worden opgenomen.

De secretaris, MR. P. J. VAN DER MARK, brengt het *jaarverslag* uit:

De in de beide laatste jaarverslagen vermelde moeilijkheden, waarmede zij, die zich voor het behoud van ons nationale monumentenbezit hebben ingezet, te kampen hebben, duurden in het jaar 1963 onverminderd voort. Steeds talrijker zijn de aanslagen, die ter wille van het verkeer en de sanering op onze historische binnensteden worden gedaan. Overal, soms geruisloos en in ieder geval grondiger dan ooit tevoren, worden oude stadskernen opengebroken, straatwanden vergroot van schaal en vernieuwd van bouwblok tot detail. Gebroken, vernieuwd en gemoderniseerd is er door de eeuwen heen, maar nimmer met de grondigheid en de snelheid, waarvan on-

ze tijd het privilege schijnt te bezitten. Het is beklemmend, hoe temidden van al dat lawaai steeds luider de stemmen opklinken van hen, die zich willen inspannen, de oude stadscentra hun karakter en intimiteit te doen behouden, teneinde een rustig en tegelijkertijd levend middelpunt voor de voetganger te scheppen. Ook op het platteland wint het streven tot het behoud van typische „eigen” dorpsvormen gestadig veld. Inmiddels gaat, dankzij de activiteit van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de nieuwe registratie van de monumenten, waarvoor in de Monumentenwet een periode van vijf jaren is toegemeten, regelmatig voort.

Nu restaureren zo'n dure bezigheid is geworden, rijst de vraag, op welke manier in de toekomst een dergelijke ingreep kan worden voorkomen. Het staat vast dat een behoorlijk onderhoud daar belangrijk toe kan bijdragen. Talrijke eigenaren van zeer grote kerken, die in ontvolkte gedeelten van de binnenstad zijn gelegen, alsmede van kastelen en landhuizen ontbreken evenwel de middelen, hun eigendommen na een door de overheid financieel gesteunde restauratie naar behoren te onderhouden. De vraag mag daarom worden gesteld of het niet wenselijk zou zijn van overheidswege een onderhoudsregeling in het leven te roepen. Ook hier doet het oudvaderlandse adagium, dat de cost voor de baet uitgaat, opgeld, omdat op deze manier kostbare restauraties kunnen worden voorkomen en de grote sommen, die met een herstel gemoeid zijn geweest, niet tevergeefs zullen zijn besteed.

Op bescheiden wijze heeft de Bond ook in 1963 getracht in het belang van de monumentenzorg actief werkzaam te zijn. Ons aan het gemeentebestuur van Amsterdam gerichte telegram, waarin op behoud van de door brand geteisterde gevel van de n.v. C. & A. Brenninkmeyer aan het Damrak werd aangedrongen, heeft helaas niet mogen baten en de gevel is inmiddels gesloopt. De plannen tot restauratie en uitbreiding van het klokkenspel in de koepel van het Koninklijk Paleis te Amsterdam wekken de indruk dat ook hier, zoals alom in de lande, een ingrijpende wijziging in de 17de eeuwse constructie en in de opstelling van de klokken van deze Hemony-beiaard in de bedoeling zal liggen. In feite is hier weer de oude controverse tussen de aanhangers van de historische en de musicologische richting in de beiaardkunst ontbrand.

De plannen, de inhoud van de artikelen van het Bulletin aantrekkelijker te maken voor het doorsnee-lid van de Bond, komen geleidelijk tot

uitvoering. Bewust wordt ernaar gestreefd de artikelen wat korter te maken en rijker te illustreren dan in het verleden het geval was. De redactie meent hiermede op de goede weg te zijn. Het door de toenmalige voorzitter in de in 1963 te Enschede gehouden vergadering gesignaleerde feit, dat de zorg voor de cultuur in de thans heersende tijd van hoogconjunctuur ernstig te wensen overlaat, heeft geleid tot de instelling van een kleine commissie uit het bestuur, die zich zal beraden over een eventueel aan de regering te richten adres, waarin de nadruk zal worden gelegd op het grote verloop van het in de cultuure sector werkzame personeel, in vergelijking met bijv. het bedrijfsleven.

De periodiek aftredende bestuursleden werden in de ledenvergadering van 21 juni 1963 herbenoemd, met uitzondering van ir. C. L. Temminck Groll, die niet herkiesbaar was. In zijn plaats deed mejuffrouw dr. M. E. Houtzager wederom haar intrede in het bestuur, dat bovendien werd uitgebreid met prof. dr. W. Ph. Coolhaas. Dr. W. C. Braat volgde prof. dr. M. D. Ozinga op als voorzitter. Het bestuur kwam in 1963 tweemaal in vergadering bijeen. Het aantal leden vertoonde een verblijdende vooruitgang, doch het in het vorige jaarverslag vermelde „streefminimum” van duizend leden is nog steeds niet bereikt. Moge dit feit voor U allen een aansporing zijn in de kring van Uw bekenden rond te zien naar gelijkgestemde zielen en hen door een opwekkend woord over te halen, als lid tot de Bond toe te treden!

De voorzitter deelt mede dat de penningmeester, MR. G. J. WIT, voor zijn werkgever enige tijd in Amerika vertoeft en dat hem daarom de gelegenheid heeft ontbroken, het *financiële verslag* over 1963 tijdig vóór deze vergadering gereed te maken. Bij gebrek aan gegevens heeft ook de commissie tot het nazien van de rekening over het verenigingsjaar 1963 zich niet van haar taak kunnen kwijten. Het ligt evenwel in de bedoeling, genoemde commissie binnen enkele maanden deze controle te doen verrichten. De vergadering machtigt de penningmeester de gelijke bijdrage over 1963 aan het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan te vragen zodra de kascommissie de jaarstukken in orde heeft bevonden. De vergadering kan zich er tevens mee verenigen dat in de in 1965 te houden algemene ledenvergadering de penningmeester zal worden gedechargeerd over het door hem in de jaren 1963 en 1964 gevoerde beheer.

Ingevolge het bepaalde in artikel 6 van het

Huishoudelijk Reglement zijn aan de beurt van aftreden de bestuursleden BERNET KEMPERS, BUURMAN, OOSTERBAAN, OZINGA, TERWEN en WIT, die allen herkiesbaar zijn. Zij worden door de vergadering bij acclamatie opnieuw benoemd. Het voorzitterschap van DR. W. C. BRAAT wordt door de vergadering voor een jaar gecontinueerd. De vergadering besluit de commissie van redactie voor het Bulletin, die krachtens het besluit van de ledenvergadering van 22 februari 1964 opnieuw is samengesteld, voor een jaar opnieuw te benoemen. De leden van de zittende commissie tot het nazien van de rekening van de penningmeester (de heren MOLENDIJK, DE VRIEZE en WEBER) zullen worden uitgenodigd, zich nog een jaar beschikbaar te stellen.

De voorzitter zou de vergadering willen voorstellen de a.s. *wintervergadering* van de Bond te Utrecht te beleggen. De vergadering kan zich daarmee verenigen. Voor de *zomervergadering* 1965 denkt het bestuur aan Dordrecht, te combineren met een excursie naar het eiland Goeree-Overflakkee. Een tegenvoorstel, dat beoogt de vergadering te Groningen te beleggen, wordt met handopsteken verworpen, zodat de keuze definitief is bepaald op Dordrecht.

Bij de *rondvraag* informeert de heer J. W. LIEFTINCK of de in het jaarverslag van de secretaris vermelde strijd tussen historici en musicologen ten aanzien van de restauratie van het carillon in het Koninklijk Paleis te Amsterdam reeds is beslist. De voorzitter antwoordt dat zulks bij zijn weten niet het geval is. De heer F. W. VAN GULICK wil graag weten wanneer met de restauratie van de wallen van Sluis een aanvang zal worden gemaakt. Burgemeester VAN HOOTEGEM zegt dat de plannen klaar zijn, maar het geld voor de realisering ontbreekt. MR. R. HOTKE heeft met instemming geconstateerd dat het excursienummer van het Bulletin reeds op 15 mei is uitgekomen; hij spreekt de hoop uit dat deze vervroegde verschijning regel zal worden.

De voorzitter sluit dan deze bijzonder vlot verlopen vergadering, waarna het gezelschap nog enige tijd bijeen blijft om onder leiding van de burgemeester en een wethouder van Sluis de burgemeesterskamer en de kelders van het stadhuis te bezichtigen.

Diezelfde dag waren omstreeks het middaguur de deelnemers aan de vergadering te Breskens bijeengekomen, waar om half een precies de gereserveerde autobussen de tocht naar Vlaanderen aanvaardden. Over Oostburg, Sluis en St. Anna ter Muiden gaat de tocht naar de Belgische

grens. Langs Knokke en Zeebrugge komt spoedig het eerste doel van de middagexcursie in zicht: de O.L. Vrouwekerk te Lissewege met haar machtige toren. DR. L. DEVLIEGER uit Brugge wacht de deelnemers op en vertelt in de kerk iets over de geschiedenis en de stijlkenmerken van het gebouw. Er is nog tijd voor een rondwandeling door het landelijke dorp al eer de bussen doorrijden naar Ter Doest. In de monumentale kloosterschuur geeft de heer H. JANSE een uiteenzetting van de bouwconstructie; de bussen zetten daarop koers naar Damme. Bij het betreden van het stadhuis blijkt de geest van Tijn Uylenspiegel springlevend te zijn en dezelfde mentaliteit valt te beluisteren in de begrotingsrede van de burgemeester. Voorzitter BRAAT doet in zijn dankwoord daarvoor niet onder, zodat het niet te verwonderen is dat het gezelschap in uitgelaten stemming de vele monumenten, die deze kleine stad bezit, gaat bezichtigen. Naar veler smaak veel te vroeg brengen de bussen de excursisten naar Sluis, waar een door de V.V.V. voorbereide, vrij gecompliceerde kamerverdeling over de verschillende hotels en pensions de gemoederen in spanning brengt. Tegen half acht ontmoet men elkaar voor het gemeenschappelijk diner in Hotel Central, waaraan als gasten aanzitten de burgemeester van Sluis, de heer A. VAN BEIJSTERVELDT van de V.V.V. te Sluis en DR. L. DEVLIEGHER.

Zaterdag 20 juni is het een drukte van belang op het Walplein te Sluis, waar de vier autobussen stipt om half negen vertrekken. Tot Zeebrugge is de route gelijk aan die van vrijdagmiddag, maar daarna gaat het evenwijdig aan de Belgische kust. In Oostende wordt een rondje door de stad en langs de boulevard ingelast, ten einde een glimp van de zee op te vangen. Even vóór Nieuwpoort buigen we weer landinwaarts en na de brug over de IJzer volgt een ommetje door het stadje om een blik te werpen op de na de eerste wereldoorlog herbouwde halle met het belfort. Precies op tijd rijden de bussen Veurne binnen. In de trouwzaal van het stadhuis spreekt de waarnemend-burgemeester een begrotingsrede uit, die door voorzitter BRAAT wordt beantwoord. Onder de deskundige leiding van de heren J. HINDRYCKX, gemeentesecretaris van Veurne, DR. L. DEVLIEGHER en de stadsarchivaris bezoekt men dan groepsgewijs het stadhuis, het voormalige landhuis van de kasselrij, thans Gerechtsgebouw, en de Sint Walburgakerk, waarna de meeste excursisten neerstrijken in een van de talrijke café's, die de schilderachtige

Grote Markt omzomen. Tegen twaalf uur worden de bussen weer bestegen voor de rit naar Ieper. In Restaurant Britannique wacht de deelnemers een goed verzorgde lunch. Aan het dessert geeft de stadsarchivaris van Ieper, de heer O. MUS, een boeiende uiteenzetting van de geschiedenis van zijn stad, waarna de heer DEVLIEGHER enige suggesties doet om de in Ieper beschikbare tijd leerzaam en nuttig te besteden. De excursisten zijn daarna volkomen vrij en het is een aangename verrassing, in een kerk of in een museum, waar-

voor door de gemeente hoffelijk een gratis entreebewijs is verstrekt, medeleden van de Bond te ontmoeten. Tegen half vijf wordt de terugreis aanvaard, die dwars door een streek vol soldatenkerkhoven en oorlogsmonumenten over Poelkapelle, Westrozebeke en Torhout rechtstreeks naar Brugge voert. Vandaar gaat het in snelle vaart terug naar Sluis en verder naar Breskens, waarmede het einde van deze excursie, die de banden tussen noord en zuid ongetwijfeld nauwer heeft aangehaald, is gekomen.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Dokkum. Met de reeds in kol. *173 en *174 genoemde werkzaamheden voor een nieuwe gasleiding is men weer een aantal straten gepasseerd. Waar de Gasthuisstraat de oude dijk van het Dokkumerdiep (thans Lange Oosterstraat) bereikt, werd over een lengte van ca. 25 m een ruim 1 m dikke laag van middeleeuws baksteenpuin aangetroffen. In de Lange Oosterstraat zelf kwamen in het hoogst gelegen gedeelte (naar de Hoogstraat toe) naast elkaar gestelde paaltjes aan het licht, die aan de naar het Dokkumerdiep gekeerde zijde met een plank waren verbonden en ook over de paalkoppen heen een plank droegen. Vermoedelijk behoort dit houtwerk tot een beschoeiing. Op deze plaats was duidelijk zichtbaar dat zich op ca. 90 cm onder het straatniveau het uit zware slibklei opgebouwde dijklichaam bevindt. In de Hoogstraat is in de richting van de Zijl ook enig paalwerk vastgesteld, dat echter geen verband vertoonde.

In het oostelijk gedeelte van de Lange Oosterstraat werden geen bijzondere constructies waargenomen, alleen een 80 cm dikke doorwerkte laag met veel 15de-eeuws en later puin en scherfmateriaal. Aan het einde van deze straat, ter hoogte van de Halve Maanspoort, was dit puin goeddeels 17de-eeuws, evenals in Op de Hoogte en op de Oostersingel. Het tot nu toe aangetroffen scherfmateriaal is nog nergens ouder dan 12de-eeuws geweest. Enkele bijzondere vondsten zijn een rond opengewerkt tinnen plaatje met een wapenschild, waarin een klimmende leeuw en omgeven

met Romaanse (?) versieringsmotieven (uit de Gasthuisstraat) en een van een zeer zware glazuurlaag voorzien klein vaasje van lichtgeel aardewerk. Dit is, evenals twee reeds eerder ontdekte exemplaren, weer in de Hoogstraat gevonden en behoort tot een in Friesland zeer weinig voorkomende aardewerksoort, die wellicht in de 12de of 13de eeuw in de Maasvallei is ontstaan. Zie *Catalogus tentoonstelling In Kannen en Kruiken Museum Boymans-Van Beuningen Rotterdam*, 1963, nrs. 11 en 12.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Ruilverkaveling Garijp-Wartena. Met medewerking van de Cultuurtechnische Dienst kon een onderzoek worden ingesteld naar een middeleeuwse huisplaats onder Garijp. Hoewel helaas geen volledige plattegrond kon worden verkregen, zijn toch enkele rijen paalgaten vastgesteld, alsmede enkele vierkante vakken welke met leem waren gevuld. Deze leem was, evenals de vulling van een greppelachtige ingraving, vermengd met scherven van kogelpotten en bruingrijs Rijnlands steengoed. Het onderzoek wordt voortgezet.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Menaldumadeel. Op een terrein nabij de voor-malige terp van het klooster Anjum werd door de heer Auke Adema te Berlikum een Romeinse bronzen munt gevonden die het Kon. Penningkabinet welwillend determineerde als een sestertius van Marcus Aurelius, geslagen in

177/178 (BMC 1677). Op de keerzijde is een staande Felicitas zichtbaar.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Sneek. Het aantal middeleeuwse vondsten op het noordelijk uitbreidingsplan bij de Griene Dyk („Stadsfenne”) heeft zich uitgebreid (zie kol. *175 en *176). Behalve de twee reeds ontdekte ronde putten zijn er thans nog drie met dezelfde diameter (ca. 1 m) gevonden. Een daarvan bevatte een ongeveer 1.25 m hoge ton en was afgedekt met een houten deksel. De inhoud bestond uit zwarte kogelpotscherven, fragmenten van een houten schaal en enig schoenleer. Twee andere putten, op slechts 1 m van elkaar af gelegen, kwamen ca. 75 m van de eerste drie aan het licht. De ene bevatte, behalve vele skeletdelen van een jong paard, ook een kogelpot en een rood aardewerken kannetje op drie pootjes en zeer spaarzaam van glazuur voorzien. De andere was geheel met mest gevuld; hierin werden nog enkele kogelpotscherven en enig bewerkt hout aangetroffen. Beide putten moeten vrijwel gelijktijdig (ca. 1200) zijn aangelegd en waren door de klei- en veenlaag heen tot op een zandlaag uitgegraven en ca. 3.50 m diep. In enkele nieuw ontdekte puinbanen kwamen nu ook enkele brokken metselwerk aan het licht die kennelijk niet meer in situ stonden. Zij waren samengesteld uit zware middeleeuwse baksteen. Ter plaatse moet zich een vrij aanzienlijk bouwwerk hebben bevonden, dat op de genoemde brokstukken na geheel is uitgebroken. De waarnemingen duren voort.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

OVERIJSSSEL

Albergen, gem. Tubbergen. Ir. H. H. Vos vond bij graafwerkzaamheden in het urnenveld „De Monnikenbraak” (zie C. C. W. J. Hijzeler, *Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, Verslagen en Mededelingen* 76 (1961), blz. 47-51) in een heuvelrestant het handvat van een urnenveldenscheermes met open handvat. Het bestaat uit een ruit en een cirkel (vgl. de scheermessen uit Bargerooosterveld en Weerdingerweg in J. J. Butler, *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, 1959, blz. 205-231, spec. blz. 211-214). Scheermessen met een handvat van een vergelijkbare vorm worden door H. Müller Karpe

(*Röm.-Germ. Forschungen* 22-23, 1959) in Zuid-Duitsland tot de periode Ha A2 gerekend (ongeveer 11de eeuw voor Chr.).

J. J. Butler (B.A.I., Groningen, I.P.P., Amsterdam) en J. F. van Regteren Altena (R.O.B., Amersfoort).

Tracé pijpleiding n.v. Nederlandse Gasunie. De afgelopen maand werd tijdens verkenningen langs het tracé Ommen-Oude Rijn ten noordoosten van de Doornspijkse Heide aan de oppervlakte roodzand gevonden. Ten zuiden van De Duinen werd in het Beekhuizerzand, oostelijk van het onlangs door prof. dr. P. J. R. Modderman onderzochte terrein, een oude violetbruine cultuurlaag gevonden die, aan de hand van het daaruit afkomstige schervenmateriaal, gedateerd kon worden in de late Bronstijd/vroege IJzertijd. Een vage verticale verkleuring in de onderliggende ongeroerde laag is mogelijk afkomstig van een oude paalfundering. Ook werden niet ver van deze plaats een concentratie van silexafslag (waarschijnlijk mesolithisch) en zeer kleine, niet dateerbare aardewerkscherfjes gevonden. Op deze plaats komt de B-laag van de podsol over een afstand van $\pm 30 \times 30$ m aan de oppervlakte.

In Overijssel werden ten n.o. van Heino in een hoger gelegen terrein twee op elkaar liggende cultuurlagen waargenomen, waarin aardewerkscherven werden aangetroffen uit de IJzertijd en de Middeleeuwen.

A. Buisman (R.O.B., Amersfoort).

GELDERLAND

Meteren, gem. Geldermalsen. In het noordelijk talud van de weg Tiel-Gorinchem is een door een ± 70 cm dikke kleilaag afgedekte zwartgrijze cultuurlaag aanwezig, waarin zich een grote hoeveelheid inheems-Romeins schervenmateriaal bevindt, alsmede fragmenten van beenderen, vermoedelijk van een varken.

A. Buisman (R.O.B., Amersfoort).

Putten. Van 15 juni tot 24 juli is een onderzoek ingesteld in een grafheuvel, gelegen aan de Nieuwe Laaklaan. Een eerste oriëntering vond reeds plaats in maart j.l. (zie kol. *99). Het bij die gelegenheid verkregen inzicht in de opbouw van de heuvel blijkt thans niet geheel volledig en gedeeltelijk ook onjuist te zijn geweest. De opgraving heeft zich beperkt tot de zuidelijke helft. Het centrum bleek door een omvangrijke vergraving verstoord. Daarna is de

heuvel tot de huidige vorm opgehoogd; hoog 3.20 m en diam. 21 m. De waarnemingen rechtvaardigen de mening dat het hier een 4-periodenheuvel betreft. De gegevens aangaande de primaire bijzetting zijn nog schaars. In het heuvellichaam van deze eerste periode, hoog ruim 1.60 m, diam. \pm 17 m, is een betrekkelijk groot aantal scherven aangetroffen van laat bekeeraardewerk en een enkele scherf van een Veluwe klokbeke. Overblijfselen van twee kransen van wijd gestelde palen, gelegen binnen de voet van de heuvel, behoren tot de eerste twee perioden of tot een van deze. Op beide subtumuli heeft zich een uitgesproken vegetatielaag ontwikkeld. In het talud van de tweede heuvelperiode is ter hoogte van de palenkransen een ringgreppel gegraven, behorende bij de derde periode. Mogelijk korte tijd voor het opwerpen van de vierde periode zijn in de gedeeltelijk weer gevulde greppel twee rechthoekige brandgraven aangelegd. Het is niet uitgesloten dat de doden ter plaatse gecremeerd zijn. Na de laatste ophoging, waarbij waarschijnlijk een brede ringsloot aan de heuvelvoet gerekend moet worden, bedroeg de hoogte van de heuvel meer dan 2 m (\pm 2.30 m?), de diam. ruim 20 m. Van de secundaire en latere centrale bijzettingen is slechts een met plaggen gevulde, n.w.-z.o. gerichte kuil met een grafkist gevonden.

Tot de perifere elementen behoren behalve de reeds genoemde een viertal tangentiale kistgraven en een kleine, gedeeltelijk vergraven tangentiale kuil, waarin aan de westelijke korte zijde een recht opstaand potje werd gevonden (Kümmerkeramik).

Een volgend onderzoek zal de noordelijke helft betreffen.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Tijdens restauratiewerkzaamheden aan de Oude Kerk is bij onderzoek van de fundamenten van de Buitenlandvaarderskapel scheepshout aangetroffen. Het blijkt hout te zijn van een overnaads gebouwd schip dat wellicht al van vóór de 16de eeuw mag worden beschouwd. De vondsten betreffen een stevengedeelte en een wrang. Ongetwijfeld mag men verband zoeken tussen de naam van de kapel en het gebruikte scheepshout.

G. D. van der Heide (Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders).

Den Oever. Door vissers te Den Oever is aangebracht een boegbeeld van hout, een manskop voorstellende, vermoedelijk daterend uit de 17de eeuw. Het is een fraai bewaard gebleven stuk dat thans voor conservering in bewerking is genomen.

G. D. van der Heide (Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders).

Hilversum. In februari j.l. is bij bouwwerkzaamheden op het fabrieksterrein van I.F.F. aan de Liebergerweg een gecorrodeerd, maar vrij volledig tweesnijdend ijzeren zwaardblad met stopplaat gevonden, waarvan de punt en de knopplaat ontbreken. Het stuk dat aan het Museum voor het Gooi en Omstreken is geschonken, is nu in restauratie en studie bij de heer J. Ypey (R.O.B.).

Het betreft een nieuwe vondst uit het 7de-8ste-eeuws grafveld, waaruit wijlen de heer E. M. Jaarsma circa 1920 een collectie grafgiften bijeenbracht (thans in het Museum voor het Gooi en Omstreken en het Gemeentelands-huis van Stad en Lande van Gooiland, cfr. J. A. Bakker en J. Ypey, *Mededelingen van het Museum voor het Gooi en Omstreken*, 8 (1964; ter perse) blz. 39-59).

Een systematisch oudheidkundig bodemonderzoek wordt overwogen.

J. A. Bakker (Museum voor het Gooi en Omstreken, Hilversum).

ZUID-HOLLAND

Voorburg, Het Loo. Gedurende de week van 29 juni tot 4 juli werd een onderzoek ingesteld op het terrein van de in 1963 gesloopte boerderij Het Loo.

Het onderzoek dat het karakter van een proefgraving droeg, bracht te weinig sporen aan het licht om een breder opgezette opgraving te rechtvaardigen. Enige funderingen moeten toegeschreven worden aan de bekende activiteiten uit de 18de eeuw.

Een ander fundament, samengesteld uit middeleeuws materiaal, dateert wellicht uit de 16de of 17de eeuw. Van de middeleeuwse toren werd geen spoor teruggevonden; wellicht bevond deze zich ter plaatse van de huidige straat.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

Voorschoten. Als gevolg van werkzaamheden voor de aanleg van een riolering zijn in de Oranjepolder overblijfselen aan het licht ge-

komen van een woonplaats van de neolithische Vlaardinger-cultuur. De ontdekking is gedaan op 25 juli door de heren C. Eggink, Voor- schoten, en ir. J. van der Kley, Leiderdorp. *J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).*

NOORD-BRABANT

Cuyk. Binnen afzienbare tijd zal vanwege de provinciale waterstaat van Noord-Brabant begonnen worden met de aanleg van de z.g. Maas-boulevard. In verband hiermee is een strook grond aan de oostzijde van het kerkhof van de r.k. kerk ontruimd en zijn enige gebouwen ten zuiden daarvan afgebroken, o.a. een voormalige school en het oude raadhuis. Bij het verwijderen van de funderingen is men gestoten op ouder, middeleeuws muurwerk.

Op 13 juli is met de zeer gewaardeerde medewerking van het gemeentebestuur, de dienst van gemeentewerken en de gemeentelijke sociale dienst een aanvang gemaakt met het onderzoek van deze muren. Ter plaatse van het politiebureau werd evenwijdig met de weg een fragment van een muur aangetroffen met het front naar de Maas. Aan de binnenzijde kwam een steunbeer te voorschijn, zodat het overblijfsel beschouwd mag worden als een muur met weergang aan de stadszijde. De muur dateert waarschijnlijk uit de 14de eeuw. Het ligt verder in de bedoeling om zo spoedig mogelijk de opgravingen voort te zetten welke in de jaren 1937, 1938 en 1948 onder leiding van prof. dr. A. E. van Giffen rondom de kerk zijn verricht en die vooral betrekking hadden op het laat-Romeinse castellum.

J. E. Bogaers — J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

LIMBURG

Geysteren. Evenals in 1963 heeft de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis een werkkamp georganiseerd in Geysteren. Het kasteel Geysteren viel aan oorlogshandelingen in het Maasgebied ten offer; in de jaren na de oorlog zijn de muurresten tot op de funderingen weggebroken.

Tijdens het 14 dagen durende onderzoek werden belangrijke fundamentresten van de oudste ringmuur (oersteen, 13de eeuw) blootgelegd; bovendien werd meer inzicht verkregen in de laat-middeleeuwse ontwikkeling. Op de voorhof werden overblijfselen aangetroffen van een gebouwencomplex, dat in de 16de eeuw verdwenen moet zijn.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

Heel. Op 9 juli is de opgraving van het Romeinse grafveld aan de noordzijde van de Panheelderweg beëindigd. De terreinen waarop de woningen van de heren J. Driessens en H. M. M. Timmermans zijn gelegen, zijn thans voor zover dit nog mogelijk was, geheel onderzocht. Het ziet er naar uit dat de grenzen van het grafveld aan alle kanten bereikt zijn; van een omheining is overigens nergens een spoor gevonden.

In totaal zijn aan het licht gekomen 43 graven, die vrij onregelmatig verspreid lagen over een oppervlakte van ca. 45 x 15 m. Hier- van waren er 42 crematie- of brandgraven. In één graf, een langwerpige, van noord naar zuid gerichte kuil, zijn sporen van een skelet aangetroffen; het hoofd was aan de zuidzijde gelegen. Hierin zijn bovendien gevonden een sestertius uit de tijd van Commodus (180-192) met op de voorzijde een portret van diens echtgenote Crispina, en een randfragment van een laat 2de-eeuwse/3de-eeuwse schaal van terra sigillata.

Uit andere graven zijn de volgende munten afkomstig: een as van Domitianus, geslagen tussen 81 en 84, een dupondius en drie (vier?) asses van Antoninus Pius (138-161) (determ. Kon. Penningkabinet, Den Haag).

Verreweg de meeste graven dateren uit de 2de eeuw, enige kunnen uit de 3de eeuw zijn. Tijdens het laatste stadium van het onderzoek zijn in de bovengrond wederom enige 4de-eeuwse scherven aangetroffen.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Heerlen. Momenteel is men in deze gemeente bezig met de aanleg van de Euterpelaan, die een verbinding zal vormen tussen de Valkenburgerweg en de Apollolaan, en vlak ten westen van het sportfondsenbad moet komen te lopen. Op de plaats waar de Euterpelaan op de Valkenburgerweg zal aansluiten, wordt deze laatste bovendien naar het noorden toe verbreed.

Tijdens de uitvoering van het grondwerk is van 16 tot en met 24 juni aan de noordzijde van de Valkenburgerweg en ten westen en zuiden van het sportfondsenbad een archeologisch onderzoek verricht vanwege het Gemeentelijk Oudheidkundig Museum te Heerlen. In een later stadium konden nog tal van waarnemingen worden gedaan.

Het terrein strekt zich uit over de oostelijke helling van het dal van de Geleenbeek, die ca.

225 m westelijk daarvan stroomt. De opgraving heeft o.a. resten aan het licht gebracht van verschillende muren van Kunrader steen; de hoogst bewaarde gedeelten lagen op ongeveer 50 cm onder het maaiveld. Dit muurwerk heeft vermoedelijk in zijn geheel behoord tot een langwerpig gebouw, dat minstens 20 m lang en 4 m breed is geweest. Het front was gericht naar het zuidoosten en moet op zeer korte afstand hebben gelegen van de Romeinse weg die Keulen met Heerlen, Maastricht enz. heeft verbonden, en waarvan de overblijfselen zich ter plaatse grotendeels onder het dek van de huidige Valkenburgerweg moeten bevinden.

De ontdekte muren, waarvan de kwaliteit zeer ongelijk was, hadden een dikte variërend van 0.60 tot 1.05 m. In de plattegrond zijn minstens twee bouwfases te onderscheiden. Aan het stenen gebouw, dat vermoedelijk in de tweede eeuw werd opgetrokken, is een oudere bewoningsperiode voorafgegaan, zoals duidelijk uit de profielen is gebleken.

Het ziet er naar uit dat de Geleenbeek in de Romeinse tijd de westelijke grens heeft gevormd van het bewoonde gebied van de vicus Coriovalium. Westelijk van deze beek, aan weerszijden van de Valkenburgerweg, zijn in de loop der jaren tal van graven uit de Romeinse tijd gevonden.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Nieuwenhagen. Op 10 juni berichtte de burgemeester van Nieuwenhagen, mr. H. Th. Vrouwenraets, dat op die dag bij machinaal verricht graafwerk voor de bouw van een lagere school voor jongens een brandgraf uit de Romeinse tijd was ontdekt. De daarbij aan het licht gekomen voorwerpen, die helaas voor een groot gedeelte ernstige beschadigingen hebben opgelopen, zijn — voor zover ze opgespoord konden worden — ondergebracht in het Gemeentelijk Oudheidkundig Museum te Heerlen (conservator: drs. L. E. M. A. van Hommerich).

De vindplaats is gelegen aan de noordzijde van het Hoefveld, enige meters ten zuiden van de Hereweg, d.i. oorspronkelijk de Romeinse weg van Keulen naar Heerlen, Maastricht, Tongeren enz.

Volgens een mededeling van drs. Van Hommerich behoren tot de grafinventaris de volgende voorwerpen of stukken daarvan. Een kommetje en een bord van terra sigillata met

stempels, resp. SILVANI (Drag. 27; La Graufesenque; Claudius-Vespasianus), en SANVILLI M (Drag. 18/31; Lezoux; Traianus-Antonini), en een t.s.-kom Drag. 37; twee geverniste bekers met zandbestrooing, in een waarvan zich crematieresten bevonden, twee z.g. honingpotjes, drie kruiken en drie ruwwandige borden; vier vierkantige blauwgroene flessen (op de bodem van een exemplaar is het stempel AF te lezen), twee bakjes en twee schalen van kleurloos, doorschijnend glas, een groenachtige glazen schaal en een dergelijke kom en een lichtgroene meloenvormige kraal van glaspasta; een bronzen casserole en drie bronzen kannen (o.a. een met een gedraaid oor dat aan de onderzijde versierd is met een baardige kop), een haarnaald en een strigilis van brons; stukken ijzer met sporen van hout en brons.

Het graf dateert zeer waarschijnlijk uit de 2de eeuw na Chr.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Roermond. Volgens een mededeling van de heer A. R. Schokker, Roermond-Maasniel, zijn in de tweede week van juni aan de noordzijde van de Maasnielderweg tijdens graafwerkzaamheden voor het zetten van een betonnen schutting resten van een brandgraf uit de Romeinse tijd aangetroffen. De vindplaats is gelegen aan de oostelijke zijde van het terrein waarop een door de Nedam gehuurde garage staat, naast de autohandel van de fa. A. H. Kunkels (Maasnielderweg, resp. nr. 15 en 17).

In de onmiddellijke omgeving is reeds in 1930 2de-eeuws Romeins aardewerk ontdekt, vermoedelijk uit een of meer brandgraven; zie W. G(oossens) in: *De Maasgouw* 50 (1930), blz. 20 e.v.

Het pas gevonden graf dateert eveneens uit de 2de eeuw. Er zijn tal van scherven uit te voorschijn gekomen van 1. een ruwwandige geelgrijze kookpot met een smalle, platte rand; 2. een terra nigra-bord met een aan de buitenzijde verdikte en iets naar binnen gebogen rand; 3. een op het bord passend deksel van ruwwandig lichtrood aardewerk.

Na deze ontdekking heeft de heer Schokker in de kuil op een diepte van 0.80 tot 1.20 m onder het maaiveld nog een grote hoeveelheid stukjes crematie gevonden.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Venlo. In de binnenstad ten westen van de Jodenstraat, zijn bij graafwerk, op ca. 1 m in

puingrond, voorwerpen uit de Romeinse tijd gevonden. Het is een bodem van Pompejaans rood aardewerk met stempel II-IEI; op de onderzijde een graffito DEC; datering 1ste eeuw.

Voorts een fraai stuk van een paardetuig (de ring waar de leidsels doorheen hebben gelopen) en twee fibulae, t.w.: een boogfibula (vgl. H. J. H. van Buchem, *De fibulae van Nijmegen*, deel I, Nijmegen 1941, pl. VI, 1-8) en een „gelijkzijdige” fibula welke waarschijnlijk geëmailleerd is geweest (vgl. *op. cit.* pl. XV, 1-18); datering midden-Romeinse tijd (?).

De vondst is gemeld door de archivaris-conservator W. Hendriks te Venlo.

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

ZEELAND

Haamstede. Begin juli werd een aanvang gemaakt met een onderzoek naar de bouwgeschiedenis van het kasteel Haamstede. Een steeds voortschrijdende restauratie maakte het noodzakelijk profielen te trekken, voordat een funderingsonderzoek de stratigrafie verstoord zou hebben. Uit de grondprofielen bleek dat de oude kern van het gebouwencomplex nooit met haar muren in het water heeft gestaan. Of de ringmuur tegelijk met het rechthoekige hoofdgebouw is opgetrokken, staat nog niet vast.

Op de noordoosthoek van het terrein werd een grote werkput aangelegd. Hierin werden skeletten aangetroffen, alsmede verspreide brokken tufsteen. Kennelijk maakte het kasteelterrein lang voor de 13de eeuw deel uit van een nederzetting. Enig Romeins materiaal wekt zelfs de indruk dat er tijdens de eerste eeuwen van de jaartelling bewoning is geweest.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

Hannekenswerve, gem. Aardenburg. Van 18-25 juli werd te Aardenburg een werk- en studiekamp gehouden door de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland. Het kamp stond onder de algemene leiding van de heer M. van Hoogstraten, terwijl de wetenschappelijke en technische leiding van de opgravingen in handen waren van ambtenaren van de R.O.B. en de heer J. van Hinte uit Sint-Kruis.

Er is gewerkt aan vier verschillende projecten, t.w. te Aardenburg te Oostpoort (opgraving van de funderingen), een proefput bij het kamp Rodanborch (Romeinse vondsten),

twee opgravingsputten op het bouwterrein langs de Burchstraat (Romeinse en middeleeuwse vondsten) en het hoofdproject van deze werkweek: het onderzoek van de onder een dijk aangetroffen funderingen van de Romaanse kruiskerk te Hannekenswerve (zie kol. *153 en *154).

Met bewonderenswaardige ijver en volharding — ondanks de soms hoog oplopende zomertemperaturen en het dikwijls zware en eentonige puinruimingswerk — hebben alle deelnemers, meer dan veertig in getal, zich van hun taak gekweten, daarmee bewijzende dat zij niet naar Aardenburg waren gekomen om rustig vakantie te houden of om enerverende vondsten te doen, maar dat zij bereid waren naast instructief opgravingswerk ook de vervelende werkzaamheden, zoals het aanzienlijke grondverzet, waarmee men op een opgraving nu eenmaal onvermijdelijk heeft te maken, moedig aan te pakken. Een ieder die de puinmassa's te Hannekenswerve bij de aanvang van het werkkamp heeft gezien, zal het er over eens zijn dat een week hard, maar enthousiast zwoegen van de A.W.N.-leden tot fantastische resultaten heeft geleid. Een woord van hulde en dank aan alle deelnemers van het A.W.N.-kamp is hier dan ook zeker op zijn plaats.

Over de vorderingen van het onderzoek te Hannekenswerve zal in een der volgende bulletins uitvoerig worden ingegaan. Reeds nu kan worden medegedeeld dat onder de funderingen van de Romaanse kruiskerk fundamenten van tufsteen te voorschijn zijn gekomen die mogelijk kunnen worden toegeschreven aan een nog ouder zaalkerkje. Voorts zijn onder de puinhopen van de kerk fraaie grafzerken voor den dag gekomen welke momenteel worden bestudeerd.

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

IJSSELMEERGEBIED

Oostelijk Flevoland. Bij Swifterbant werd het onderzoek naar prehistorische woonresten voortgezet.

In sectie G is een put geopend waarin sporen van prehistorische bewoning zijn aangetroffen op een oeverwal van een geul. Een onderzoek naar de oeverwallen en het systeem van de stroomgeulen is aan de gang. Tot de vondsten behoort een stenen bijl met smalle top van vermoedelijk neolithische ouderdom.

Tijdens zandzuigen nabij het toekomstige Lelystad is een complete onderkaak van een olifantachtig dier gevonden. Hoewel bij de vondstmelding uiteraard werd gedacht aan een rest van een mammoet, zoals reeds talrijke stukken te voorschijn zijn gekomen, bleek bij beschouwing van de zich nog in de ene kaak helft bevindende kies dat wij vermoedelijk te doen hadden met een andere olifantachtige, namelijk met de soort Archidiskodon meridionalis. Deze soort leefde vroeger en in een veel milder klimaat dan de mammoet en wel in het Tiglien. De dierresten, die in de Tegelse klei zijn aangetroffen, hebben omtrent het klimaat van het Tiglien het een en ander verduidelijkt. Het is thans de derde soort, die kon worden onderscheiden in het IJsselmeergebied. Eerder zijn resten gevonden van Mammonteus en van Hesperoloxodon voor zover aan voor den dag gekomen kiezen kon worden waargenomen.

Belangrijk is hierbij dat wellicht uit de vondst mede mag worden afgeleid dat de geul,

waarin Archidiskodon is gevonden, dus ouder moet zijn dan het Weichselien, doch reeds in het Tiglien bestond. De geul had waarschijnlijk contact met het IJsselsysteem.

G. D. van der Heide (*Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders*).

IJSSELMEER

In het IJsselmeer is een scheepswrak aangetroffen dat wegens schade voor de visserij wordt opgeruimd door de Rijkswaterstaat, Arrondissement Hoorn. Het betreft resten van een eikehouten schip. Er zijn twee tinnen bordjes te voorschijn gekomen, een tweetal ijzeren kogels en allerlei houten delen, waaronder een fraai stuk beeldhouwwerk, vermoedelijk een leeuw voorstellende, die als boegbeeld gediend kan hebben. Ook een stuk steven, berghoutresten en luiken, mogelijk van geschutspoorten, zijn boven water gekomen, alsmede een ijzeren pekpot op drie voeten.

G. D. van der Heide (*Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders*).

MUSEUMPUBLIKATIES

Jaarverslagen:

ALKMAAR, *Stedelijk Museum*, jvsl. 1962
 AMSTERDAM, *Gemeentemusea*, jvsl. 1961, 1962
 —, *Koninklijk Instituut voor de Tropen*, jvsl. 1962
 —, *Museum Amstelkring*, jvsl. 1961|1962
 —, *Stichting Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek*, jvsl. 1961
 —, *Toneelmuseum*, jvsl. 1962
 ARNHEM, *Het Nederlands Openlucht Museum*, jvsl. 1961
 ASSEN, *Provinciaal Museum van Drenthe*, jvsl. 1961; *Museum Bulletin*, 1962
 DELFT, *Ethnografisch Museum en Stedelijk museum Het Prinsenhof*, jvsl. 1962
 —, *Oranje-Nassau Museum*, jvsl. 1962
 DEVENTER, *Museum „De Waag”*, jvsl. 1962|1963
 DOKKUM, *Oudheidkamer Dockum en omstreken*, jvsl. 1962
 DORDRECHT, *Dordrechts Museum*, jvsl. 1962.
 's-GRAVENHAGE, *Het Nederlandse Postmuseum*, jvsl. 1962
 HARLINGEN, *Museum Hannema Huis*, jvsl. 1963
 HINDELOOPEN, *Hidde Nijlandstichting*, jvsl. 1962
 LEEUWARDEN, *Fries Museum*, jvsl. 1962

—, *Fries Natuurhistorisch Museum*, jvsl. 1963
 LEIDEN, *Het Nederlands Leger- en Wapenmuseum „Generaal Hofer”*, jvsl. 1962
 —, *Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie*, jvsl. 1962|1963
 —, *Rijksmuseum van Natuurlijke Historie*, jvsl. 1962
 LELYSTAD, *Expositiegebouw en museum voor de IJsselmeerpolders*, jvsl. 1962
 N. OOSTPOLDER, *Oudheidkundig Museum*, jvsl. 1962
 MIDDELBURG, *Zeeuw Museum*, jvsl. 1961|1962
 ROOSENDAAL, *Oudheidkundige Kring „De Ghulden Roos”*, jaarboek 1963
 ROTTERDAM, *Historisch Museum voor de stad Rotterdam*, jvsl. 1962
 —, *Maritiem Museum „Prins Hendrik”*, jvsl. 1961|1962
 SCHIEDAM, *Stedelijk Museum*, jvsl. 1962
 SNEEK, *Fries Scheepvaart Museum*, jvsl. 1962
 TILBURG, *Natuurhistorisch Museum*, jvsl. 1962
 —, *Textielmuseum*, jvsl. 1961|1962
 UTRECHT, *Centraal Museum*, jvsl. 1962
 —, *Universiteitsmuseum*, jvsl. 1962|1963
 WEERT, *Gemeentemuseum Weert*, jvsl. 1963.

- WEESP, *Gemeente Museum*, jvsl. 1963
 WEST-Terschelling, *'t Behouden Huys*, jvsl. 1963
 ZIERIKZEE, *Gemeentemuseum*, jvsl. 1963.
 ZUTPHEN, *Stedelijk Museum en Oudheidkamer voor de Stad en Graafschap Zutphen*, jvsl. 1962
 ZWOLLE, *Provinciaal Overijssels Museum*, jvsl. 1963

Catalogi, gidsen, gedenkboeken, enz.

- AMSTERDAM, *Museum van Aziatische kunst*, Supplement catalogus Museum van Aziatische Kunst, 1962
 —, *Rijksprentenkabinet*, J. Q. van Regteren Altena en L. C. J. Frerichs, Keuze van tekeningen bewaard in het Rijksprentenkabinet; Rijksmuseum, 1963
 —, *Het Tropenmuseum*, Het Tropenmuseum en zijn publiek; een onderzoek naar de samenstelling van het publiek, 1963
 ARNHEM, *Het Nederlands Openlucht Museum*, A. J. Bernet Kempers, Oliemolens, 1962
 H. W. M. Plettenburg, *De blekerij uit Overveen*, 1963
 J. Vader, *Een oud-Walcherse boerderij*, 1963
 J. Gazenbeek, *Gelderland bewaarde . . .*; gids

- voor de Gelderse oudheidkundige musea en oudheidkamers, 1963
 DEVENTER, *„De Waag”*, Museum „De Waag”, Deventer; voorl. gids, 1963
 ENKHUIZEN, *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum*, Beschrijvende gids van het Rijksmuseum „Zuiderzeemuseum”, 1963
 's-GRAVENHAGE, *Gemeentemuseum*, Keuze uit de aanwinsten, 1957-1963; Haags Gemeentemuseum, 1963
 GRONINGEN, *Noordelijk Instituut voor Opvoeding en Onderwijs*, Noordelijk Instituut voor Opvoeding en Onderwijs; (voorh. Schoolmuseum te Groningen); aanwinstenlijst
 LEEUWARDEN, *Het Prinsessehof*, Beknopte toelichting; Museum het Prinsessehof, Leeuwarden, 1961
 OTTERLO, *Tegelmuseum*, Inlichtingen voor de bezoekers van het Tegelmuseum.
 A. Feenstra, *Een Tegelmuseum in Otterlo*. 1963.
 ROTTERDAM, *Museum Boymans-van Beuningen*, Catalogus van schilderijen tot 1800, 1962
 Catalogus van schilderijen na 1800, 1963
 VLIELAND, *Tromps huis*, Gids Tromps huis, Vlieland, 1963
 WIJCHEN, *Oudheidkundig museum Frans Bloemen*, W. P. den Biesen, Het Oudheidkundig museum Frans Bloemen, 1963

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

- *Stadhuis*. Johan Veneman -31 aug.

AMERSFOORT

- *Museum Flebite*. Schilders Amersfoorts Kunstenaarsgenootschap -31 aug.
 — *Zonnehof*. Wandkleden en plastieken van T. en J. Roosenburg en M. en R. Stultiens -27 aug.
 — *Cb. Mol.* Grafici Amersfoorts Kunstenaarsgenootschap
 — *Muurhuizen 3*. Amersfoort, de groeiende stad in maquettes en foto's -27 sept.

AMSTELVEEN

- *Aemstelle*. De Amsterdamse Joffers -21 sept.
 F. Goya, *Los desastros de la guerra* -21 sept.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Van Claude Lorrain tot Cézanne -17 aug.
 — *Museum Fodor*. 19de eeuwse kunst uit eigen bezit
 — *Waag*. Judaïca -14 sept.
 — *Tropenmuseum*. De Wereld van de Bijbel
 — *Bols' Tavernes*. Presentatie III -24 aug.
 — *Ina Broerse*. Zomertentoonstelling -18 aug.
 — *d'Eendt*. Zomerverkoopexpositie -30 sept.
 — *Kriterion Theater*. Foto's R. v. d. Meulen -1 sept.
 — *Magd. Sothmann*. Zomertentoonstelling 17 aug.-5 sept.
 — *Galerie 845*. Vincent Hamel -31 aug.
 — *Toneelmuseum*. Drie eeuwen Nederlands Toneel -15 okt.

- *Vrije Academie*. Toon van den Muysenberg, Dirk Breed, Jan Nolte, Hans van der Schaaf en Francine Timmers -9 sept.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Belgische Surrealisten -7 sept.
— *Openluchtmuseum*. Feest en Vermaak, klederdrachten

ASSEN

- *Prov. Museum*. Stad en Landschap in de 17de eeuw -1 sept.

BAKKEVEEN

- *Buurthuis Allardsoog*. Over grenzen heen (leven in Suriname en de Sahara) -30 aug.

BENNEBROEK

- *Linnaeushof*. Beeldhouwwerken van leden van de Carolus-Kring en demonstraties van de beeldhouwer Bruggeman -1 okt.

BERGEN

- *Kranenburgh*. Jan van Herwijnen -28 aug.
— *De Rustende Jager*. Kees den Tex -1 sept.

BEVERWIJK

- *Boumans*. Ross Th. van Heyst, circusfoto's -14 sept.

BLARICUM

- *Beelden in Blaricum*. Openluchttonstelling

BOLSWARD

- *Stadhuis*. Italië in de toets der Gouden Eeuw -1 sept.

BREDA

- *Beyerd*. Nic. Jonk, Arthur Spronken, Bart van der Schelling -7 sept.

DELFT

- *Prinsenhof*. Honderd jaar Hogere Burgerschool 31 aug.-31 okt.
— *Galerie Delft*. A. W. Cramer -30 aug.

DOESBURG

- *Baerkenhuis*. Tonny Ros

DORDRECHT

- *Dordrecht Museum*. Zee-, rivier- en oevergezichten in de 17de eeuw -14 sept.

EDAM

- *Museum*. Hubert van Lith

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Urk, eiland in de Zuiderzee -1 nov.
— *Drommedaris*. Matthijs Witt -28 aug.

FINSTERWOLDE

- *Waalkens*. Anton Heyboer -29 aug.

GOUDA

- *Catharina-Gasthuis*. Wandkleden van Josje Smit en kleinplastic van C. Stauthamer -28 sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Nieuwe Realisten -30 aug.
Piet Mondriaan in de collectie van het Gemeentemuseum en Piet Mondriaan documentaire -1 okt.
Walter Spies -17 aug.
Marius Richters 22 aug.-21 sept.
— *Museum voor het Onderwijs*. Delta -1 okt.
— *Panorama Mesdag*. Schilderessenvereniging ODIS 19 sept.-5 okt.
— *Pulchri Studio*. Haagse Salon — Jacob Maris-prijs -23 aug.
— *Penningkabinet*. Edele stenen, cameeën en intagli uit de 6de eeuw v. Chr. tot de 19de na Chr. -4 okt.
— *Museum Meermanno-Westreenianum*. De Kunera-pers van Mr. J. F. van Royen -1 okt.
— *Cinema Du Midi*. Aimée Crinice-Le Roy en J. van Uitert -28 aug.
— *Hathor*. Johan van den Berg -22 aug.
— *Cojean*. Bert Jonkers -5 sept.
— *Huis ten Bosch*. Dagelijks geopend van 10 tot 16 uur -22 aug.

HAARLEM

- *Frans Hals-Museum*. De grafiek van Dürer en tijdgenoten -6 sept.
— *Het Huis van Looy*. Eretentoonstelling van Dirk Harting -24 aug.
— *Vishal*. Grafiek van Picasso -30 aug.
— *Teylers Museum*. Tekeningen van Michelangelo -1 sept.
— *Bissch. Museum*. Frederick Franck, tekeningen van het Vaticaans Concilie -31 aug.

HEERDE

— *Kasteel Vosbergen*. Paul Citroen -20 aug.

HEERLEN

— *Raadhuis*. Schilderkunst in Limburg -1 sept.

'S-HERTOGENBOSCH

— *Prov. Museum*. De Gilde Viert — Noord-Brabantse Schuttersgilden -31 aug.

HILVERSUM

— *Goois Museum*. De Wereld van Werner Bischof, foto's -31 aug.

Vereniging v. Beeldende Kunstenaars, Hilversum 5-28 sept.

— *Wout Vuyk*. Ans Wortel, D. Cassée, H. Hamers, Shlomo Koren, M. Sesteer en G. Verdijk -31 aug.

HOENSBROEK

— *De Stooft*. Vijf Nederlandse kunstenaars -24 aug.

HOOFDDORP

— *Technische School*. N. G. Berkhout -21 aug.

HOORN

— *Gezellenhuis*. West Friesland in schilderen en tekenkunst -20 aug.

KAMPEN

— *Koornmarktspoort*. Portret, kop, figuratie en defiguratie van het menselijk hoofd -29 aug.

KATWIJK a/Zee

— *Kunsthandel Kruyt*. Tekeningen van J. van Opheusden en grafiek van Ria Exel, A. Ficus, Ursula Dethlefs en Sylvia Melland -1 sept.

Internationale grafiek 25 aug.-1 okt.

— *Chr. Openbare Bibliotheek*. Ria Exel, etsen naar de Openbaringen 25 aug.-1 okt.

LEIDEN

— *Rijksmuseum v. Volkenkunde*. Bizonjager en Bleekgezicht -10 okt.

MAASTRICHT

— *Hack-Rutten*. Modern Nederlands Beeldhouwwerk -15 okt.

— *Jodenstraat 28*. Diederer, Molin, Stekelenburg -7 sept.

MELISSANT

— *Melishof*. Sonja Toebes en R. Dool -20 aug.

MIDDELBURG

— *Van Benthem en Jutting*. De 17 Provinciën -15 sept.

— *Zeeuws Museum*. Epos in d-groot, schilderen en tekeningen van de Delta-werken door Rien v. d. Brink en gedichten door Pierre van der Voort -31 aug.

MONNICKENDAM

— *De Waegb*. Oud-Hollandse tegels en majolica uit de verzameling van Tijen -15 okt.

NAARDEN

— *Raadhuis*. B. Mankes -7 sept.

NIEUWKOOP

— *'t Regthuys*. A. Segaar -31 aug.

NIJMEGEN

— *Wag.* Desirée Haine -31 aug.

— *Afrika Centrum*. Afrika, mens in onrust -31 dec.

OLDEBROEK

— *Kasteel De Zwaluwenberg*. Twentse Kunstkring van Beeldende Kunstenaars -24 aug.

OTTERLO

— *Museum Kröller-Müller*. Beeldhouwwerken van Alicia Penalba -6 sept.

— *'t Riesel*. Olga Oderkerk, Henny Radijs, en Frans Slot -1 sept.

ROTTERDAM

— *Museum Boymans-van Beuningen*. De Lusthof der Naïeven -6 sept.

18de Eeuwse Venetiaanse tekeningen -13 sept.

Etie van Rees, keramiek -31 aug.

— *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Oceanie, mythen en magie -1 sept.

Wayang, gamelan en Beelden van Bali Afrikaanse muziekinstrumenten

Tellem, verkenning van een oude Afrikaanse cultuur -31 dec.

— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Nederl. Vereniging van Modelbouwers -14 sept.

— *Rotterd. Kunststichting — Kunstz. Lijnbaan*. L. van Roode -31 aug.

— *Delta*. Delta dans la peinture -30 aug.

— *Rotterd. Kunststichting-Kunstz. Zuid*. Maarten Kemper

— *'t Venster*. Henk van der Vet (foto's) -29 aug.

— *Historisch Museum*. Recente aanwinsten -1 sept.

SCHIEDAM

— *Stedelijk Museum*. Balans, moderne kunst-
beurs 1964 -14 sept.

TERSCHELLING

— *Natuurhistorisch Streekmuseum*. Winning
van olie en aardgas -1 okt.

TILBURG

— *Kath. Hogeschool*. Moderne Franse wand-
tapijten -16 sept.

— *Brabantse Stichting v. Beeldende Kunst*.
Marjan van Mook, A. Willemsen en W.
Moonen -6 sept.

UTRECHT

— *Aartsbisschoppelijk Museum*. Jaap Min
-31 aug.

— *Centraal Museum*. Mari Andriessen en Kees
Verwey 12 sept.-9 nov.

VALKENBURG (L.)

— *Cauberg 10*. Verkoopexpositie moderne kunst
-10 sept.

VEERE

— *Van Lier*. — Zomertentoonstelling -1 sept.

VELP (GLD.)

— *Kasteel Rosendael*. Kasteel en Krijgsbedrijf
-1 okt.

— *Rhedens lyceum*. Mikro-zero/nul
24 aug.-29 aug.

WASSENAAR

— *Heuff*. J. C. W. Cossaar -28 aug.

WESTDORPE (Z. VL.)

— *Troutzaerte*. Reimond Kimpe -25 aug.

WOUDRICHEM

— *Toren Herv. Kerk*. Woudrichem '64, 6 kun-
stenaars -30 aug.

ZUTPHEN

— *Stedelijk Museum*. Modecultuur in Miniatuur
-14 sept.

ZWOLLE

— *Bethlehemkerk*. Wat doet Nederland met zijn
oude bouwwerken -13 sept.

MEDEDELINGEN

VACATURE

LEERDAM

Het bestuur van de Stichting Nationaal Glasmuseum te Leerdam zoekt een

MEDEWERKER (STER)

die na een bepaalde inwerkperiode de eerlang aftredende conservator zal kunnen vervangen.

Vereist wordt: ruime algemene ontwikkeling en kennis van glas. Tot aanbeveling strekt museale praktijk en belangstelling voor kunstnijverheidsglas, speciaal het moderne.

UTRECHT

Bij het Centraal Museum der gemeente Utrecht kan worden geplaatst een

CONSERVATOR

voor de afdeling toegepaste kunst.

Vereist zijn:

opleiding aan een kunstacademie of daarmee gelijk te stellen instelling;
kennis van de kunstgeschiedenis;
kennis der moderne talen.

Gewenst zijn:

museumervaring;
ervaring op publicistisch gebied.

Geboden wordt:

een salariëring van *f* 8 268.— tot *f* 10 980.— per jaar, exclusief huurcompensatie; de verschuldigde premie A.O.W. ad 8.1 % wordt voor rekening van de gemeente genomen; aanstelling boven het minimum is mogelijk, doch afhankelijk van kennis en ervaring;

4 % vacantietoelage per jaar.

Verplaatsingskostenregeling is van toepassing.

De gemeente is aangesloten bij het Instituut Ziektekostenvoorziening Ambtenaren Utrecht.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige personalia en gegevens binnen 14 dagen na het verschijnen van deze oproep te richten aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Dokkum. Nadat men met de gasleiding (zie kol. *173, *174, *217 en *218) de Oostersingel was gepasseerd sloot men deze via de Koornmarkt op de Boterstraat aan, waarbij de Grote Breedstraat werd gekruist. Duidelijk zichtbaar was dat de Oostersingel niet meer tot de eigenlijke terpverhoging van het centrum behoort, slechts een tot ca. 70 cm dikke, voornamelijk met 17de eeuws en later vondstmateriaal gevulde afvallaag lag hier over de ongeroerde klei heen. Langs de Koornmarkt bevond zich een tot 1 m dikke, bijzonder zwarte afvallaag met 16de en 17de eeuwse puin, waarin staand houtwerk van palen en planken voorkwam. Ook op de Grote Breedstraat werd houtwerk waargenomen, maar het valt op dat dit bijna overal in verregaande staat van vernieling verkeert en er geen verband meer aanwezig is. Op de hoek van de Boter- en Grote Breedstraat werd opgemerkt dat de gevels van de bebouwing hier oorspronkelijk 1 á 2 m meer naar voren hebben gestaan.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Ruilverkaveling Garijp-Wartena. Het onderzoek naar de middeleeuwse huisplaats is inmiddels beëindigd. In één der nog aangetroffen leemkuilen, welke ruim 4 m breed was, maar waarvan de juiste lengte door een slootinggraving niet kon worden vastgesteld, was duidelijk zichtbaar dat langs de wanden zoden waren opgestapeld, waarin op één plaats een grote kei voorkwam. De vulling bestond overigens uit leem, doorspekt met verbrande leembrokken en kogelpotfragmenten. Naast deze leemkuil bevond zich een waterput met een uit heidezoden opgezette mantel. Een ten dele over de put heenlopende greppel heeft waarschijnlijk voor watertoevoer gediend.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Heerenveen. De heer J. Post uit Tynje heeft in de verveningsgebieden van De Delen verschillende huisplaatsen uit de middeleeuwen ontdekt, die nader zullen worden verkend.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Ooststellingwerf. Bij werkzaamheden voor de rioolwaterzuiveringsinstallatie aan de Duistere Weg bij Oosterwolde is de punt van een neolithische, bruingrijze vuurstenen dolk gevonden, welke vondst door bemiddeling van de burgemeester, mr. J. A. Bontekoe, en de heer P. Houtsma te Waskemeer is gemeld.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Sneek. Bij de waarnemingen in de „Stadsfenne” (zie kol. *175, *176 en *219) is in het westelijk deel van het terrein een nieuwe vindplaats van nederzettingsresten uit de eerste eeuwen onzer jaartelling ontdekt; onder het scherfmateriaal bevinden zich ook resten van streepbandceramiek. Een ingesteld onderzoek naar middeleeuwse resten heeft tot nu toe kuilvormige ingravingen, enige greppelresten en nog eens twee ronde putten opgeleverd. De aanleg van dit geheel vertoont sterke overeenkomst met het gevondene in Garijp en de in 1962 bij Wijnjeterp ontgraven nederzettingssporen, hoewel de aanleg daar veel ruimer was. Uit een inmiddels leeggehaalde put kwamen zeven gave en circa acht in stukken gebroken kogelpotten te voorschijn.

De baksteenpuinbaan met muurbrokken is verder blootgelegd maar leverde helaas geen mogelijkheden tot reconstructie van het eens aanwezige bouwwerk. Een tweede, vermoedelijk nog grote puinbaan wordt nog nader onderzocht.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Wymbritseradeel. Dank zij een melding van de heer J. F. Okma te Ypekolsga, kon worden

vastgesteld dat zich in zijn terrein een grote fundering bevindt van ruim 30 cm lange kloostermoppen. Op deze fundering is een laag dikke keistenen gemetseld. De lengte en juiste plattegrond van deze fundering kon echter nog niet worden nagegaan.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

OVERIJSEL

Hasselt. Binnen het kader der restauratie zijn enige onderzoekingen ingesteld naar de bouwgeschiedenis van de eertijds Sint Steven gewijde hallenkerk te Hasselt. Op de scheiding van middenschip en koor kwamen de overblijfselen van een op veldkeien rustende, uit tufsteen opgetrokken koorsluiting te voorschijn welke de indruk wekte uit een halfronde apsis te hebben bestaan. Al vrij spoedig schijnt men deze apsis te hebben moeten schoren door twee zware, eveneens tufstenen beren, tegen de oostkant aan weerszijden geplaatst. Hoogstwaarschijnlijk gold het hier een eenbeukig bouwwerk, even breed als het huidige middenschip, met uitzondering van het iets ingenomen koorsegment. Vermoedelijk heeft men zich toch genoodzaakt gezien het tufstenen koor af te breken en door een nieuw te vervangen, dat uit rode kloostermoppen (8 x 16 x 32 cm) werd opgemetseld. Dit nieuwe koor was lager dan het oude en misschien recht gesloten. Tenslotte ging men over tot de bouw van een geheel nieuwe bakstenen kerk, waaraan men de kerkbrand van het jaar 1380 zou kunnen verbinden. Deze kerk was meteen al drieschepig, zij het dat eerst naderhand beide zijdschepen aan oost- en westzijde werden verlengd, waardoor het koor en de toren ingebouwd raakten. Van de aanvankelijke oostelijke sluitmuren van beide zijdschepen bleken de grondvesten nog voorhanden te zijn, evenals de funderingen van de steunberen die de zijmuren van het koor schraagden eer deze werden weggebroken bij de verlenging van de twee zijdschepen. De „terminus ante quem” voor de drieschepige kerk in eerste aanleg wordt gegeven door een afrekening uit het jaar 1466, die van de uitbreidingen door een gedenksteen in een der steunberen van het noorderkoor uit 1497. Van nog later datum zullen de aan de zuidzijde aangebouwde sacristie en het H. Graf zijn. Voor het overige zij gewag gemaakt van een grachtachtige verdieping onder de oostelijke koormuur, welke

de kerkbouwers indertijd grote moeilijkheden zal hebben bezorgd. Denkelijk heeft men hier te doen met de oorspronkelijke, oostelijke afscheiding van het kerkhof, welke bij de bouw van de 14de eeuwse kerk niet meer gehandhaafd kon blijven en gedempt werd.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

GELDERLAND

Druten. Sinds geruime tijd worden door de gebroeders G. en P. Th. P. van Dinteren waarnemingen verricht en scherven verzameld op een uitgespaard terrein, dat sinds de afgraving der omliggende kleigronden, ten behoeve van een steenbakkerij, als een eiland temidden van een met riet dichtgegroeid waterbekken is blijven liggen.

De oorzaak van deze uitsparing schulde in de omstandigheid dat de klei ter plaatse te zeer met aardewerkscherven, dierenbotten en dergelijke was verontreinigd om voor de steenbakkerij bruikbaar te kunnen zijn. Intussen is gebleken dat het hier de overblijfselen betreft van een nederzetting uit de vóór-Romeinse IJzertijd, gelegen op een hoge rivieropwas, niet ver ten zuiden van de huidige Waaldijk en bestaande uit stroomgrond. Terwijl de algehele afwezigheid van Gallo-Romeinse import onder het bijzonder rijke vondstenmateriaal al een „terminus ante quem” opleverde, werd de datering verscherpt door de gelukkige vondst van het fragment van een armband van blauw glas (vgl. I. E. Haevernick, *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem Europäischen Festland*, 1960, type 7a, groep 4: „fünf Rippen, breite Mittelrippe”). Dergelijke armbanden behoren namelijk tot de cultuur van La Tène C-D en worden gewoonlijk gedateerd op circa 300 voor Chr. (vgl. Haevernick, *o.c.*, blz. 75 e.v.).

J. F. van Regteren Altena en H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Tracé pijpleiding n.v. Nederlandse Gasunie. Tijdens de verkenningen langs het tracé Ommen-Oude Rijn werd ter hoogte van het gehucht *Telgt (gemeente Ermelo)*, ter plaatse waar de gaspijpleiding een heideterrein van ongeveer 50 m breed doorsnijdt, onder de huidige vegetatielaag, een oude vuilgrijze cultuurlaag aangetroffen welke aan de hand van de daarin gevonden besmeten ruwwandige aardewerkscherven in de IJzertijd (\pm 1ste eeuw v. Chr.) gedateerd kon worden. Uit het direct onder genoemde laag aanwezige, ongeveer 40 cm

dikke roodzandpakket zijn enkele bewerkte stukjes vuursteen afkomstig. Een tweede roodzandpakket werd doorgesneden op de plaats waar de gaspijpleiding de Oude Telgterweg kruist.

A. Buisman (R.O.B., Amersfoort).

Huissen. Ter hoogte van het kruispunt Stadswal-Duistere straat werden, ten behoeve van flatbouw, met een dragline bouwputten gegraven. Hierin werden door de heer Th. Janssen te Huissen geregeld waarnemingen verricht en vondsten — meest aardewerkscherven uit verschillende tijdperken — verzameld.

Het middeleeuwse aardewerk omvatte het Pingsdorftype, handgevormde bruingrauwe kogelpotten, Paffrath, alsmede handgevormde, wijdmondige, kogelvormige potten met aangeknepen standring. De laatstgenoemde zijn kenmerkend voor het gebied der grote rivieren tot de 14de eeuw. Het meeste aardewerk vertoonde een sterke roetaanslag, wijzende op het gebruik als kookgerei. Slechts in enkele gevallen kon uit een aantal scherven een groter gedeelte van een pot samengesteld worden. Ook verspreide dierenbotten werd opgedolven. Naast het middeleeuwse kwam ook Romeins aardewerk aan het licht, onder meer scherven van ruwwandig aardewerk, een wrijfschaal-fragment en een pijpenruik uit het eerste kwart van de tweede eeuw. Daar de putten met een dragline werden uitgegraven in een bodem die voornamelijk uit klei bestaat, kon de stratigrafie der vondsten niet goed waargenomen worden.

Bij het heien en klaar maken van de putbodem voor het betonstorten werden op \pm 1.50 m onder het maaiveld skeletten aangetroffen — ongeveer tien — enigszins in regelmatige rijen. Voorzover waarneembaar lagen deze overwegend west-oost, met het hoofd in het westen. Erbij werden resten van aardewerk en wapens aangetroffen. De laatste waren alle door de dragline gebroken en fragmentarisch. Zij bestonden uit delen van scramasaxen en lanspunten. Op iets lager niveau werden onderstukken van potten, zowel ruwwandige kookpotten als knikpotten, met crematieresten erin gevonden. Op deze diepte bevonden zich ook lagen as, terwijl de grond een roodverkleuring door brand vertoonde. Het is ongerijmd deze brandresten met de brandgraven in verband te brengen. De brandlaag lag immers, voorzover waarneembaar,

lager dan de skeletgraven. Misschien mag, in verband met de aanwezigheid van Romeins schervenmateriaal, aan een brandlaag uit de Romeinse tijd gedacht worden. Merkwaardig is, dat van het Merovingisch aardewerk slechts de onderstukken werden gevonden. Onder het verzamelde aardewerkmateriaal bevond zich geen enkele randscherf, terwijl ook van de knikpotten geen schouderscherf aanwezig was. Is wellicht door een overstroming het grafveld grotendeels verstoord?

Voorzover het vondstenmateriaal beoordeling mogelijk maakt, kan het gedateerd worden in de 7de en wellicht begin 8ste eeuw.

J. Ypey (R.O.B., Amersfoort).

Netterden, gem. Gendringen. Bij karteringswerkzaamheden werden door de eerste berichtgever ten noorden van Netterden in een slootkant enige scherven van verbrand ijzertijd-aardewerk (mogelijk nog uit de Romeinse keizertijd daterend) gevonden. De scherven bevonden zich in het plaatselijk verbrande oude oppervlak (circa 50-60 cm onder maaiveld; de verbrande leem is zwart, rood of paars van kleur) van de oude rivierklei (rivierleem). Op de oude rivierklei ligt zware jonge rivierklei (komklei) afkomstig van de Rijn (0-50 cm onder maaiveld). De scherven geven een datering „post quem” voor deze jonge rivierklei.

J. N. B. Poelman (Stiboka, Bennekom) en J. F. van Regteren Altena (R.O.B., Amersfoort).

UTRECHT

Amersfoort. Bij graafwerkzaamheden aan de Kerkstraat in de binnenstad werd gestoten op afval van een 16de eeuwse pottenbakkerij. De vondst betreft een aantal misbaksels die kennelijk gelijktijdig zijn gestort. Tot de voorwerpen die gereconstrueerd konden worden behoren onder andere drink- en schenkkannen, kookpotten (driepoot), kleine schalen zowel met standvoet als met driepoten, al dan niet voorzien van een massieve steel, voorts een hazepan, bloempot, olielampje en nachtspiegel. Het aardewerk is vervaardigd van roodbakkende klei en voorzien van een loodglazuur. De bloempot, nachtspiegel en een langwerpige bakje zijn niet geglazuurd. De vondst moet geplaatst worden omstreeks het midden van de 16de eeuw.

A. Bruijn en H. F. Wijnman (R.O.B., Amersfoort).

NOORD-HOLLAND

Krommenie. Door de heer E. J. Helderman en andere leden van de Zaanlander werkgroep uit de A.W.W.N. worden regelmatig werkzaamheden verricht op het sportterrein, dat in aanleg is in het gehucht Busch nabij Krommenie. Werkzaamheden welke het karakter van een noodopgraving dicht benaderen. Het geldt hier een overslibde nederzetting uit het begin der jaartelling, gelegen aan de oever van een kreek op een tijdens de bewoning met een dunne kleilaag overdekt veenlandschap. Hoewel het aardewerk nauw verwant is aan het gelijktijdige uit de terpen in Westergo, over het Vlie, is dit met een opvallend groot percentage Gallo-Romeinse ceramiek vermengd. Voor het overige sluit deze nederzetting volkomen aan bij de reeks andere, in de naaste omgeving sinds de laatste jaren ontdekt en deels nader onderzocht.

Over de aard van het houten bouwwerk dat het middelpunt van de nederzetting schijnt te hebben uitgemaakt staat nog niets vast. Evenmin kon een definitieve conclusie worden verbonden aan een tweetal, onderling van elkaar vermoedelijk onafhankelijke, in hun beloop enigszins flauw-bochtende, uit forse elzenstammen en zelfs planken samengestelde palissaden, welke de woonplaats wellicht hebben omsloten, voorzover dit al niet door vermelde kreek geschiedde. Er worden pogingen in het werk gesteld tot een meer systematisch onderzoek te geraken.

J. F. van Regteren Altena en H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

LIMBURG

Tracé pijpleiding n.v. Nederlandse Gasunie. Op het tracé Ravenstein-Geleen werd tussen de weg Venlo-Roermond en de Maas door de gaspijpleiding een terrein doorsneden waar in de bovenste 60 à 70 cm dikke cultuurlaag aardewerkscherven werden aangetroffen uit de 15de eeuw en later, alsmede fragmentjes prehistorisch aardewerk. Door de diepe bewerking van de grond was echter geen nadere stratigrafische bepaling mogelijk. In de ongeroerde ondergrond, welke overal op ongeveer 1 m diepte aanwezig is, werd op één plaats een oude ingraving waargenomen waarin een geringe roodkleuring. Een en ander was echter juist tevoren door een onbekende uitgegraven. Ter plaatse restten onder in de sleuf nog slechts de verspreide overblijfselen van crematie en houtskool.

Ter hoogte van *Melick* kwamen voorts op een viertal plaatsen middeleeuwse (\pm 13de eeuw) aardewerkscherven en puin aan het licht uit een bruinachtige cultuurlaag.

Ten zuiden van *Montfort* werden enige fragmenten besmeten aardewerk gevonden alsmede een aanzienlijke hoeveelheid laatmiddeleeuwse potscherven, alles afkomstig uit de geerde bovenlaag.

A. Buisman (R.O.B., Amersfoort).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

— *Waag*. Schilderijen en aquarellen van Nora Stroink 27 sept.-11 okt.

AMERSFOORT

— *Zonnehof*. Kunstenaarsgroep „de Ploegh” 18 sept.-5 okt.
— *Muurhuizen 3*. Amersfoort, de groeiende stad in maquettes en foto's -27 sept.

AMSTELVEEN

— *Aemstelle*. De Amsterdamse Joffers -21 sept.

Prentenkabinet: 80 etsen van F. Goya „Los desastres de la guerra” -21 sept.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Tekeningen-verzameling Bernard Houthakker -16 nov.
— *Stedelijk Museum*. 50 Bestverzorgde boeken van 1963 -21 sept.
— *Museum Fodor*. 19de eeuwse kunst uit eigen bezit
— *Bols' Taverne*. Presentatie IV: 10 kunstenaars -18 okt.

- *Galerie d'Eendt*. Zomerverkoopexpositie
-30 sept.
Henri Nouveau, Johnny Rolf en Jan de
Rooden -3 okt.
- *Kunsth. Krikbaar*. 15 deuren (dogon, semu-
fo, baoule) -19 sept.
- *Toneelmuseum*. Drie Eeuwen Nederlands
Toneel -15 okt.
- *Galerie Amstel 47*. Mikro-Zero/Nul -19 sept.
- *Galerie Viruly*. Tekeningen en litho's van
Georges Oudot -21 sept.
- *Galerie Herengracht 49*. Frits Vanèn -1 okt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Tussen mens en dier, ce-
ramiek van Etie van Rees -5 okt.
- *Openluchtmuseum*. Feest en Vermaak, kleder-
drachten
- *Galerie 20*. Shinkichi Tajiri, plastieken en
tekeningen -1 okt.

ASSEN

- *Provinciaal Museum*. Stad en landschap in de
17de eeuw -22 sept.

BENNEBROEK

- *Linnaeushof*. — Beeldhouwwerk van leden
van de Carolus-Kring, Den Haag, en demon-
straties van de beeldhouwer Bruggeman
-1 okt.

BERGEN

- *Huize Kranenburg*. Kees Jansen -18 sept.

BLOEMENDAAL

- *Openluchttheater*. F. A. van Velsen en het
echtbaar van der Colk-Verheus -27 sept.

DELFT

- *Het Prinsenhof*. Honderd jaar Hogere Bur-
gerschool 1864-1964 -31 okt.

DEVENTER

- *De Muntentoren*. Tekeningen en schilderijen
van C. A. Feldmann (Epse) 19-28 sept.
- *Kunsth. Magd. Sothmann*. Friso ten Holt
7-28 sept.

EDAM

- *Museum*. Hubert van Lith -1 okt.
- *Museum Nieuwenkamp*. Werken van W. O.
J. Nieuwenkamp -1 okt.

EINDHOVEN

- *Galerie Dinette*. Ontwerpen van meubelen,
gordijnstoffen en lampen -22 sept.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Urk, eiland in de Zuider-
zee -1 nov.

FINSTERWOLDE

- *Galerie Waalkens*. Gerard Verdijk (Fluor in
beweging) -26 sept.

GOUDA

- *Sted. Museum Het Catharinagasthuis*. Wand-
kleden van Josje Smit en kleinplastieken van
C. Stauthamer -28 sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Marius Richters -21 sept.
- Victor Vasarely -11 okt.
- Den Haag vandaag — straks, later
26 sept.-4 mei
- Kees van Bohemen 26 sept.-26 okt.
- *Museum voor het Onderwijs*. Delta -1 jan.
- *Panorama Mesdag*. Schildersvereniging Odis
19 sept.-5 okt.
- *Galerie Nova Spectra*. Zomerepositie -sept.
- *Cinema du Midi*. André van Helden, schil-
derijen -25 sept.
- *Museum Meermannno Westreenianum*. De
Kunera Pers van Mr. J. F. van Royen -1 okt.
- *Atelier Lissabon*. Kees van Bohemen, Peter
Jansen, Willem Kloppers, Peter Struycken en
Aat Verhoog 5-26 sept.
- *Galerie Hathor*. Hendrik Jan Koldewey,
foto's -19 sept.
- *Kunsth. Mart. Liernur*. Cor de Zwaan
-25 sept.
- *Hoofdkantoor de Nederlanden*. 90ste ten-
toonstelling van werken van leden van Pul-
chri Studio (Cees Bolding, P. J. van Boxel,
Dick Braam en A. C. M. van Dijk) -6 okt.
- *Kunsts. Polder*. Karel van Eck -26 sept.

HAARLEM

- *Het Huis van Looy*. Eretentoonst. van Piet
van Egmond -28 sept.
- *Kunstcentrum De Ark*. 100 Ambachten,
schilderijen van Jan Luycken
- *In 't Goede Uur*. Henk Klein, tekeningen
-sept.
- *Teylers Museum*. Tekeningen van Michel
Angelo -30 sept.
- *Kunsts. Barteljoris*. Collages en schilderijen
van Sam Middleton -26 sept.

HARLINGEN

- *Galerie de Blauwe Hand*. Tekeningen, gra-

- fiek, gouaches van vijf kunstenaars -1 okt.
De zee-prijs van de stad Harlingen voor de
schilderkunst -27 sept.
- DEN HELDER
— *Atelier Prinsenstr.* Schilderijen van leden van
de Noorder Kunstkring 19-28 sept.
- HENGELO (O.)
— *Hengelose Kunstz.* Berry Brugman en Janny
Brugman-de Vries -28 sept.
Uit het schetsboek van Jan Sluyters 2-26 okt.
- HILVERSUM
— *Museum voor het Gooi en Omstreken.* Wer-
ken van leden van de Ver. van Beeldende
Kunstenaars Hilversum -28 sept.
— *Kantine de Jong.* Putdeksels in de straten
van New York -18 sept.
- KATWIJK
— *Kunstz. Kruyt.* Internationale grafiek
-1 okt.
— *Chr. Openbare Bibliotheek.* Ria Exel, etsen
naar de Openbaringen -1 okt.
- LAREN
— *Singer-Museum.* Te vuur en te naald, mo-
dern glas, porselein en kunstnaaldwerk
9 okt.-25 okt.
- LEEWARDEN
— *Kunstcentrum Prinsetún.* Frank Letterie, plas-
tiek, Aat Verhoog, grafiek 8-28 sept.
- LEIDEN
— *De Lakenhal.* Eretentoonst. W. H. van der
Nat -5 okt.
— *Rijksmuseum voor Volkenkunde.* Bizonjager
en Bleekgezicht -10 okt.
— *Kunstz. De Ruif.* Rie van Goor, tekeningen,
aquarellen -26 sept.
- MAASTRICHT
— *Kunstb. Hack-Rutten.* Modern Nederlands
Beeldhouwwerk -15 okt.
— *Bonnefantemuseum.* Frederick Franck,
tekeningen van het 2de Vaticaanse Concilie
-sept.
- NIJMEGEN
— *Afrika Centrum.* Afrika, mens in onrust
-31 dec.
- ROOSENDAAL
— *Kasteel Roosendaal.* Kasteel in Krijgsbedrijf
-1 okt.
- ROTTERDAM
— *Museum Boymans-van Beuningen.* Heden-
daagse Duitse Kunst en Duitse grafiek en
tekeningen 26 sept.-1 nov.
— *Museum v. Land- en Volkenkunde.* Tellem,
verkenning van een oude Afrikaanse cultuur
-31 dec.
Wayang en Gamelan, beelden van Bali
— *Bouwcentrum.* Woning 1975, ideeën nu
- TERSCHELLING
— *Het Behouden Huys.* Van schepen, bakens
en boeien -1 okt.
— *Natuurhistorisch Streekmuseum.* Winning
van olie en aardgas -1 okt.
— *Volkenkundig Missiemuseum.* Johan Buning
-10 okt.
- UTRECHT
— *Centraal Museum.* Mari Andriessen en Kees
Verwey -8 nov.
— *De Utrechtse Kring.* Leden van de Grafische
-27 sept.
Mena Loopuyt 4-25 okt.
- WESTDORPE (Z. VL.)
— *Kunstz. Troutzaerte.* Drie Duitsers, Willi
Dirx, Fritz Bernuth en Frau Bernuth
-26 sept.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Dokkum. Bij het leggen van de nieuwe gasleiding is men in verschillende delen van de stad bezig geweest. In het zuidwestelijk gedeelte heeft men via de Keppel- en de Vlasstraat de Zijl weer bereikt. In genoemde straten is voornamelijk 15de- tot 18de-eeuws materiaal aangetroffen, waarbij een onderdeel van een ijzeren kaarsenstander. In de Vlasstraat is in het midden een duidelijke verhoging waarneembaar, vermoedelijk een overblijfsel van een oude dijk langs de Ee. In het westelijk stadsdeel groef men van af het Bolwerk door de Koekbakkerssteeg via de Nauwstraat naar Suupmarkt en Zijl. Hierbij kwam veel 15de-eeuws materiaal aan het licht, maar vanaf de Nauwstraat ook 12de- en 13de eeuwse scherven, o.m. van kogelpotten. Daarna ging men het oude hoge terpcentrum weer in via de Koningsstraat, waarbij eveneens tot in de 13de eeuw teruggaand materiaal werd aangetroffen. Ondanks de daar op sommige plaatsen bereikte diepte van 2 m bleek dat men nog niet tot in de oudste lagen was doorgedrongen. Op deze diepte werd ook mest gevonden. Dit was tevens het geval op de hierna doorgraven Hoge Pol. In de daarbij gekruiste Lege Wei werden naast veel scherven ook bossen heidevezels aangetroffen. Het valt op dat in bijna alle straten op zeer uiteenlopende diepte veel houtwerk aanwezig is. Helaas is door de aard van het graafwerk slecht uit te maken of dit tot de oudere bewoningen behoort of tot meer recente beschoeiingswerken van rioolsleuven e.d.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

Opsterland. Pas thans werd bekend dat ca. 1957 bij ontginningswerken bij Duurswoude een neolithische dolk is gevonden. Van dit stuk is helaas een gedeelte afgebroken, dat verloren is geraakt. Het grootste deel met de top bleef

echter bewaard. De vindplaats kon nog vrij nauwkeurig worden vastgesteld.

G. Elzinga (Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

Sneek. Mede om financiële redenen zijn de onderzoeken op de Stadsfenne te Sneek, welke door de gemeente Sneek ten eerste werden bevorderd, tot nader order opgeschort. Intussen werd in de nabijheid van de beide putten, vermeld in ons vorige bericht, kolom *242, nog een derde gevonden welke wederom kogelpotten bevatte, ditmaal vijf stuks, waarvan twee kleine exemplaren. Al met al vertoont het in zulke ruime hoeveelheden aangetroffen aardewerk uit de onderhavige vindplaatsen een tamelijk homogeen beeld, waarbij het zwarte kogelpottengoed, veelal met standringen en ronde tuiten voorzien, verre de overhand heeft en nauwelijks toelaat de nederzetting ouder te achten dan de 13de eeuw. Maar ook niet later! De vraag rijst dus hoe de betrekkelijk korte levensduur van deze buurtschap, waarvan het bestaan te voren onbekend was en de geschreven geschiedbronnen geen enkele melding maken, te verklaren.

Nu lag op korte afstand ten zuidwesten van de nederzetting, nabij de oude uitwaterings-sluis „De Domp” aan de Groene Dijk, een kleine terp of „wier”, Sytsingawier geheten. Deze woonheuvel werd in de vorige eeuw afgegraven en bevatte cultuurresten, welke in ieder geval tot de vroege Middeleeuwen terugreikten. In de onmiddellijke omgeving zijn voor en na bovendien talrijke aardewerkscherven gevonden, wijzende op een bewoning omstreeks het begin der jaartelling. Er bestaat evenwel een hiaat in de bewoningsgeschiedenis, getuige de kleilaag, over de cultuurresten in de late Romeinse keizertijd door de naburige Middellzee afgezet. Een kleilaag, welke tevens de „zool” van de terp te Sytsingawier van de oudere, reeds eerder afgezette en be-

woonde kleilagen scheidde. Hoewel, het zou mogelijk kunnen zijn dat de bewoners der „Flachsiedlungen” niet geheel en al het veld ruimden, doch zich terugtrokken op inderhaast opgeworpen woonheuveltjes zoals Sytsingawier, het naburige Barrewier, Offingawier etc.

In de loop van de 12de eeuw was het niet langer noodzakelijk de woonsteden te beperken tot de terpen en wieren, doch bood de bedding geheel nieuwe kansen zich in de omringende velden te gaan vestigen. Iets dergelijks is klaarblijkelijk ook in de Stadsfenne geschied, omdat de nederzetting, door de beschreven waterputten gekenmerkt, niet op een opzettelijk verhoogd terrein gelegen was, maar op de enigszins oplopende, uit zware klei bestaande oever van een dichtgeslibde kreek, ten noordoosten van Sytsingawier. Deze klei moet door de Middellzee zijn afgezet over een ouder, op zijn beurt weer op een overslibd veenlandschap rustend kweldergebied in een tijdperk, besloten tussen het opwerpen van het naburige Sytsingawier en de aanleg van de oostelijke Middellzeeijk. De woningen, behorende tot de teruggevonden waterputten, stonden boven op het huidige maaiveld, welke omstandigheid een verklaring geeft voor het mislukken der pogingen, de plattegrond van deze huizen terug te vinden. Mogelijk bezaten deze huizen reeds een stenen voeting — baksteenpuin van kloostermoppen sprak een duidelijke taal — en was het niet nodig geacht de gebinten, muren of wanden dieper in de rijk bewortelde en zeer humeuze, tot gemiddeld 30 cm geroerde bovengrond te graven. Met een enkele verder reikende greppel viel weinig aan te vangen.

Op grond van het feit dat de Stadsfenne vanouds deel uitmaakt van het grondgebied der stad Sneek, zou men zich kunnen voorstellen dat het verlaten van de nederzetting verband houdt met het ontstaan van gemelde stad. Het zou ons hier te ver doen afdwalen indien wij ons in de oudste historie van Sneek gingen verdiepen, zodat wij volstaan met de vaststelling dat de drempel tussen dorp en stad te Sneek in de 13de eeuw moet zijn overschreden. Om verschillende redenen kan veilig worden aangenomen dat een deel der stedelingen het boerenbedrijf trouw bleef, ook al werd dit vanachter de stadsvesten uitgeoefend in plaats van de, denkkelijk uit veiligheids- zowel als fiscale redenen ontruimde heemsteden, op korte afstand buiten de stadsgrachten ge-

legen. Welnu, tot deze verlaten heemsteden zou de nederzetting behoord kunnen hebben welke thans kon worden onderzocht.

De naam Stadsfenne verdient ten slotte nog de aandacht. Deze herinnert aan het feit dat dit opmerkelijk sloot-arme complex weilanden eenmaal de stad Sneek toebehoorde en beweid werd door het vee, dat de daartoe gerechtigde burgers er lieten grazen. Deze toestand was echter eerst ingetreden sinds het jaar 1584, toen de stad Sneek deze landerijen ontving na de opheffing van het Groendijkster klooster, tot welks „corpus” zij hadden behoord. De plaats van dit voormalige klooster staat niet vast. Volgens sommigen zou het ter hoogte van Sytsingawier hebben gestaan, volgens anderen daarentegen meer naar het oosten, aan de grens van het dorp Loënga, tevens grens tussen de stad Sneek en de omliggende grietenij Wymbritseradeel, nog juist op Sneker territoire, waar een omgrachte, min of meer ronde verhevenheid nog altijd de naam „'t Klooster” draagt. Met de reeks putten, ten westen van dit terrein gelegen, kan dit klooster, dat St.-Elisabeth was gewijd en Olijfberg heette, evenwel niets te maken hebben gehad, aangezien het eerst in het jaar 1463 als een klooster der Tertiarissen op de bezittingen van het echtpaar Tsjomme Oenes Wiarda en Ath Bonninga uit Loënga werd gesticht. Op het beschreven omgrachte terrein kan tevoren ook wel de al dan niet verdedigbare hoeve zijn verzezen, welke voor het klooster plaats moest maken, zoals dit met zovele andere Friese kloosterstichtingen het geval is geweest.

Hopelijk vermag voortzetting van het onderzoek in deze heuvel, welke eveneens gedoemd is op korte termijn te verdwijnen onder de nieuwe buurten van het zich snel uitbreidende Sneek, een antwoord te geven op de vragen, die tot op heden onbeantwoord bleven. Zo men tenminste zijn verwachtingen niet te hoog spant in een gebied, waar al zovele afgravingen in het verleden plaatsvonden en men bovendien de gewoonte had de grondslagen van gebouwen, om het even of deze uit hout of steen waren opgetrokken, zonder meer op de buitengewoon zware oppervlakteklei te laten rusten.

Vergelijk nader: H. Halbertsma, „Enkele oudheidkundige aantekeningen over het ontstaan en de toeslijking van de Middellzee”. *Tijdschr. Kon. Ned. Aardrijksk. Gen.*, 2de reeks, 72 (1955), blz. 93 e.v. — Idem, *Sneek*

— *Drie kronen met ere*; Sneek 1956, blz. 7 e.v.
 — Idem, „Weynbritzera auld deel”, *Earebon-
 del Prof. Dr. J. H. Brouwer*, Assen 1960, blz.
 425 e.v. — Idem, *Terpen tussen Vlie en Eems*;
 I, *Atlas*, II, *Tekst*, Groningen 1963, in voce
 Sneek. — G. Elzinga, „Nederzettingssporen
 van rond het begin onzer jaartelling bij
 Sneek”, *De Vrije Fries*, 45 (1962), blz. 68
 e.v. — P. Gerbenzon, „In âld ex-libris” *It
 Beaken*, 13 (1951), blz. 156 e.v. (over de
 stichting van het klooster Olijfberg bij Sneek).

G. Elzinga (*Fries Museum, Leeuwarden
 en B.A.I., Groningen*) en H. Halbertsma
 (*R.O.B., Amersfoort*).

Stavoren. Het onderzoek in de Stadsfenne vindt
 nog steeds regelmatig voortgang, doch heeft
 intussen een afrondend karakter aangenomen.
 De veronderstelling over de ligging der hou-
 ten huizen aan de oostelijke oever van een
 natuurlijk water is juist gebleken, evenals het
 geleidelijk opschuiven der bebouwing naar het
 westen, ten koste van het water. Steeds waren
 de huizen evenwel met de waterkant verbonden
 door een complex van „werven” ter breed-
 te van ieder achtergelegen huis. Gedurende
 een bepaald tijdperk waren huizen en „wer-
 ven” bovendien door een houten straat, be-
 staande uit in de lengterichting neergelegde
 planken, gescheiden. Hoogstwaarschijnlijk was
 de gesteldheid aan de westelijke oever van ver-
 meld water evenzo, doch hier bemoeilijkt de
 zeedijk het onderzoek. Het staat in ieder geval
 vast dat het water, waaraan Stavoren haar ont-
 staan en bloei dankte, eenmaal zijn voortzet-
 ting in zuidelijke richting kende, onder de
 zeedijk door.

De dwarsprofielen tonen aan dat de thans
 blootgelegde werven en huizen rusten op de
 oevers van een, oorspronkelijk in het diluviale
 zand en de daarop zich ontwikkeld hebbende
 veenlaag uitgeschuurde stroom. Hoogst waar-
 schijnlijk was dit de Nagele, welke de gemeen-
 schappelijke benedenloop vormde van Tjonger,
 Linde en Overijsselse Vecht.

Reeds tijdens de eerste bewoning — welke
 op dit punt tot omstreeks het jaar 1100 terug-
 reikt — was de invloed van het zoute water
 merkbaar, dat een pakket vette, humusrijke
 klei over de veenachtige bodem van de stroom
 begon af te zetten. Deze klei is tevens ver-
 mengd met houtspaanders, aardewerkscherven
 en andere bewijzen van menselijke activiteit;
 klei, waardoor ook de palen der eerste aanleg-

en beschoeiingsvoorzieningen werden gedre-
 ven, al dan niet tot in het vaste zand. Wat de
 noordelijke voortzetting van de Staverse stroom
 — de Nagele? — betreft, wij merken al eens
 op dat het huidige grachtje, de Voordelf, de
 hartader van het tegenwoordige Stavoren, het
 trieste overblijfsel van dit water uitmaakt. De
 door hertog George van Saksen omstreeks het
 jaar 1500 gebouwde vesting, welke zowel de
 haven diende te beschermen als de stad te be-
 heersen en waarvan de ligging aan de hand
 van oude stadsplattegronden zomede de hui-
 dige terreinsgesteldheid gemakkelijk valt aan te
 geven, damde de stroom aan het noordelijke
 uiteinde van het huidige stadje zonder meer
 af. In vroeger eeuwen liep deze stroom echter
 in noordelijke richting verder, om weldra naar
 het noordwesten af te zwenken en in het Vlie
 uit te monden. Nabij het samenvloeiingspunt
 van Nagele en Vlie lag ook het St.-Odulfs-
 klooster, dat in 838 was gesticht, sinds de
 12de eeuw in toenemende mate van de zee te
 lijden had, in 1415 voorgoed werd ontruimd
 en voor het midden van de 16de eeuw geheel
 aan de gevolgen ten offer gevallen was.

Dit klooster, dat vermoedelijk een 800-tal
 meters ten westen van de tegenwoordige ha-
 veningang verwijderd lag, maakte oudtijds van
 de stad Stavoren deel uit. Het valt derhalve
 aan te nemen dat de cultuursporen uit de Sta-
 verse bodem in ouderdom toenemen naarmate
 men zich noordelijker in het stadsgebied aan
 weerszijden van de Voordelf bevindt. In het
 Fries Museum te Leeuwarden bevinden zich
 trouwens enige Staverse oudheden uit het Ka-
 rolingse tijdvak, terwijl een enkele ver-
 dwaalde Karolingse potscherf evenmin ont-
 brak temidden van het materiaal, gedurende
 onze campagnes van 1963 en 1964 geborgen.

De vogelvluchtkaart van Jacob van Deventer
 illustreert dat Stavoren omstreeks het jaar
 1560 danig op haar retour was, gezien de om-
 vang van de bebouwing en het beloop der
 stadsgracht, de huidige Achterdelf. Het thans
 onderzochte terrein lag buiten en wel ten zui-
 den van de 16de-eeuwse vesten, zij het dat er
 toch enige huizen en andere opstallen op Van
 Deventers kaart getekend staan. Hier ook moet
 in 1415 — de „Voorstad” gelijk men dit ter-
 rein dan noemt — het klooster gebouwd zijn,
 ter vervanging van het aan de zee prijs ge-
 geven gebouw aan de noordwestzijde van de
 stad. Mogelijk hebben de menselijke doods-
 beenderen, her en der op het veld aangetrof-

fen, iets met dit klooster te maken. De vogelvluchtkaarten uit het begin der 17de eeuw bewijzen dat het Stavoren sinds de oorlog tegen Spanje beter ging, de „Voorstad” was weer in haar geheel met huizen bezet geraakt en bovendien door de inmiddels uitgelegde vestingwerken omgeven, evenals een brede strook lands aan de oostzijde van de 16de-eeuwse stadsgracht, de Achterdelf. De sporen van deze herbebouwing zijn bij de opgravingen niet uitgebleven. Bovendien konden de funderingen worden blootgelegd van de waterpoort en de landpoort, aan het zuidelijke uiteinde van de stad op deze kaarten afgebeeld. Tegen het einde van de 18de eeuw verviel Stavoren namelijk zo schielijk — en nu voorgoed, naar men mocht vrezen — dat meer dan de helft der huizen leeg kwam te staan en afgebroken moest worden. In het begin van de 19de eeuw werden de stadsvesten rond de „Voorstad” geslecht en de grachten gedempt, terwijl in de zeventiger jaren van de vorige eeuw nog eens een algehele afgraving van de eertijds met huizen en straten bezette, doch inmiddels tot weiland ontredderde terreinen binnen de oude stadsgrachten volgde, met de bedoeling de uitzichtloze armoede tijdelijk wat te verlichten door de verkoop van deze grond als terpaarde.

De opgraving der grondslagen van bovenvermelde, laat-16de- dan wel vroeg-17de-eeuwse poorten gaf ons een goede indruk van de bouwmethoden dier dagen. Hoewel beide bouwwerken bepaald niet zwaar waren opgezet en zeker geen langdurig kanonvuur zullen hebben kunnen verduren, was aan hun constructie grote zorg besteed. De bovenbouw bestond uit gele Friese „drielingen”, doch rustte op met veel vakkennis aangebrachte palen, slieten en planken welke iedere verzakking voorkwamen. De onderbouw van de waterpoort bleek zelfs zo hecht, dat deze opnieuw kon worden gebruikt voor een brug, waarin bij het uitbreidingsplan van Stavoren is voorzien. De landpoort verloor sinds het einde van de 18de eeuw zijn functie en moest verdwijnen, doch het dit bouwwerk bereide einde was stellig onverdiend.

Tot slot maken wij gewag van een aantal waterputten, daterende uit de 13de en 14de eeuw en bestaande uit twee, op elkaar gestapelde grenehouten tonnen van soms indrukwekkende afmetingen, tot 2.20 m hoogte toe. Doorgaans bevinden deze putten zich achter de huizen, aan de oostzijde der toenmalige bebou-

wing, waar zich wellicht de achtererven of tuintjes der bewoners uitstrekten. Al deze putten zijn door de steigeraarde, de klei en het veen tot in het onderliggende vaste zand uitgedolven. De inhoud was in enige gevallen bijzonder rijk aan aardewerk, dat soms in volkomen gave toestand op de putbodems was beland. Het gros van dit aardewerk bestaat uit glanzend-zwart kogelpottengoed, meestal voorzien van standringen en ronde tuiten. Daarnaast komt ook een grovere variant van deze ceramiek voor. Tevens, doch in de minderheid, grèsaarden kruiken uit het Duitse midden-Rijngebied. Als zeldzame vogel een hoge, slanke, bont-geglazuurde kan van Franse origine uit het laatste kwart van de 13de eeuw. Niet minder fraai is trouwens de groen-geglazuurde, gave kan, vermoedelijk uit Andenne geïmporteerd en als eenling temidden van een klein dozijn kogelpotten op de bodem van een andere put teruggevonden. Deze zelfde put leverde bovendien het onderstuk van een slanke, hard gebakken kan met uitgeknepen voet, versierd met in zwarte tint opgepenseelede leliën. Voor het overige ongeglazuurd.

Het aardewerk uit de oudere lagen staat daarentegen in het teken van het geelgeglazuurde Andenne-gebruiksgoed, Pingsdorfer waar en de tegenhangers van beide categorieën uit Schinveld, gemengd uiteraard met een veelheid van kogelpottenceramiek welke dichter bij huis vervaardigd is, ook al weten wij niet waar.

Van 12de-eeuwse datum zal ook wel de gouden vingerring zijn met in goud gevatte amethist, evenals een sierlijke benen kam van wellicht Scandinafse herkomst, in de spoelagen onder de oudste werven aangetroffen. Zo onderstrepen deze bodemvondsten de eenmaal zo wijdvertakte handelsverbindingen van het middeleeuwse Stavoren met Vlaanderen, Frankrijk, Engeland, het Duitse Rijngebied, steden als Groningen, Bremen en Hamburg, maar ook Denemarken, Noorwegen en de Oostzeesteden.

Ongelukkigigerwijze dreigt over enkele maanden het thans nog onbebouwde terrein tussen de huizen aan de oostkant van de Voordelf, de Achterdelf en het tot dusverre onderzochte gebied te worden opgespoten, teneinde als bouwgrond dienst te kunnen doen. Het valt te vrezen dat deze onverwachte plannen een streep halen door het voornemen de twee campagnes van 1963 en 1964 in 1965 door een derde te laten volgen in de noordelijke aangrenzende weilanden.

Litteratuur: K. Heeringa, *Het oude Staveren*, Groningen 1894. — H. Halbertsma, „Weynbritzera auld deel”, *Earebondel Prof. Dr. J. H. Brouwer*, Assen 1960, blz. 425 e.v. H. Halbertsma (*R.O.B., Amersfoort*).

Tietjerksteradeel. In de ruilverkaveling Garijpwartena is nabij Oostermeer een fraaie vuurstenen bijl aan het licht gekomen, die sterke verwantschap vertoont met uit de trechterbekercultuur bekende typen. Tevens werden weer enige nieuwe vindplaatsen ontdekt van bewerkte vuursteen.

Bij Wartena werd door de heer W. Hiemstra tijdens het maken van een jachthaventje een bijzonder fraai middeleeuws drinkbekertje gevonden.

G. Elzinga (*Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen*).

Wonseradeel. Door een tentoonstelling in de Chr. Nat. School te Oosterbierum werd dank zij de medewerking van de heer J. Strikwerda aldaar een aantal vondsten van ca. 40 jaar geleden uit de zgn. Hage-terp bij Lollum bekend. Deze waren door de vader van de heer Strikwerda verzameld. Hieronder bevinden zich o.m. een aantal met geometrische motieven versierde scherven, een hertshoornen werktuig, twee benen schaatsen en een zeer fraai kubusvormig bewerkte stenen wrijver.

G. Elzinga (*Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen*).

Woudsend, gem. Wymbritseradeel. In een achter de boerderij van de heer Okma gelegen weiland vlak ten westen van Woudsend kon door zijn tijdige waarschuwing een merkwaardige bouwconstructie worden waargenomen, bestaande uit een vloer van vrij diep ingegraven en in verschillende standen op elkaar gestapelde middeleeuwse baksteen (29 x 13.5 x 7.5 cm), waarop een ca. 20 cm dikke laag keistenen van zeer uiteenlopende grootte (van ca. 5 tot ca. 30 cm diam.) was uitgestort. Het geheel bereikte soms een dikte van 80 cm en was in oppervlakte 7 x 6 m groot met afgeronde hoeken. In de bovenste laag kwamen enkele stukken groen geglaazuurd estrik voor van 17de eeuwse ouderdom. Van welk bouwwerk een en ander afkomstig is, kon nog niet worden vastgesteld. De indruk bestaat dat de middeleeuwse baksteen secundair verwerkt is.

G. Elzinga (*Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen*).

Wymbritseradeel. Bij het droogmalen van een sloot, ten noordwesten van de boerderij, bewoond door de heer T. H. de Jong nabij Tirns, kwamen de funderingen van een uit rode en gele kloostermoppen (8/8.5 x 13/13.5 x 27/28 cm) opgemetseld gebouw te voorschijn. Het betrof hier kennelijk een poortgebouw, dat eenmaal uit het water van een gracht oprees en waarvan de overblijfselen thans nog tot 1.80 m boven de grondslagen bewaard gebleven waren.

Dank zij de medewerking van de heer De Jong voormeld, de eigenaar van de boerderij, de heer D. de Vries alsmede de gemeente Wymbritseradeel, die een werkmans beschikbaar stelde, konden de funderingen ten dele worden blootgegraven waarbij de breedte van de muren 0.65 m bleek te zijn, de lengte van de poort minstens 4.5 m, de breedte, binnenwerks gemeten, 2.45 m. De noordelijke uiteinden van de zijmuren waren versterkt met zijwaarts uitstekende vleugels of beren waarvan de onderbouw 2.5 m uit de hoekpunten reikten.

Het valt niet moeilijk een antwoord te geven op de vraag tot welk gebouwencomplex de onderhavige poort toegang kan hebben verleend. Hier verrees eertijds immers het Regulierenklooster „Thabor”, dat in 1406 door de zeer vermogende en invloedrijke Sneker hoofddeling Rewenich Bockama op een zijner bezittingen werd gesticht. De bekende kroniekschrijver Worp Tjaarda, prior van hetzelfde klooster, vertelt ons dat het oord van oudsher de naam „Abordt” droeg, welke benaming in 1406 zou zijn omgedraaid tot „Thabor”. In de naam „Abordt” weerspiegelt zich een -werd naam, kennelijk gehecht aan de terp, waarop de aanvankelijke nederzetting was gebouwd. Het klooster werd in 1572 door de Geuzen geplunderd en in 1580 tenslotte afgebroken, opdat het niet door de Spanjaarden zou worden bezet bij een onverhoopt beleg van het naburige Sneek. In de negentiger jaren van de 19de eeuw werd de bovengrond van de kloosterwierde afgegraven en als terpaarde verkocht, terwijl omstreeks het jaar 1920 nog een herafgraving volgde van de diepere lagen, voorzover de opstallen van boerderij en schuren dit gedoogden. Bij beide gelegenheden stiet men op zware funderingen en menselijke

begravingen, welke werden opgeruimd zonder nader te zijn bestudeerd of in tekening vastgelegd.

Nu bestaan er verschillende schilderijen en tekeningen, welke blijkens de onderschriften voorgeven het klooster Thabor weer te geven, doch alle op eenzelfde voorbeeld terug schijnen te gaan. Dergelijke contereitsels bevinden zich in het Fries Museum te Leeuwarden, het Fries Scheepvaart Museum te Sneek, Epema State te IJsbrechtum, het Prentenkabinet te Leiden en het woonhuis van de heer De Jong. Het exemplaar te Sneek, een op paneel geschilderde voorstelling, komt ons voor de oudste afbeelding te zijn welke, naar de hand en het palet van de kunstenaar te oordelen, een werkstuk zou kunnen behelzen van de bekende Sneker burgemeester en glazenier Ype Staak (gestorven 1808). Ongetwijfeld is dit schilderstuk weer vervaardigd naar een nog oudere voorstelling uit de 17de eeuw, welke verloren moet zijn gegaan. Hierop wijst mede het in een banderol boven de voorstelling aangebrachte opschrift „Dit clooster Thabor is gestigt Anno 1406 en Anno 1572 aangetast en geruineveert op den 9 October”. Hoe dit alles zij, wij zien het klooster Thabor op al deze afbeeldingen weergegeven vanuit het noorden. Op de voorgrond een gracht, waarover een brug is gelegd leidende naar een, met een eenvoudig tentdak afgedekte poort. Een poort van een type, dat eenmaal in Friesland zeer algemeen was en thans nog te bestuderen valt te IJsbrechtum, Beers, Herbajum, Deersum bij Achlum, Marsum en Waaksens bij Holwerd. Het is zeer bepaald ook deze poort waarvan de grondslagen thans werden teruggevonden. De formaten van de gebezigde baksteen wijzen eerder op de 13de of 14de eeuw dan de 15de of 16de. Het is daarom niet uitgesloten te achten dat de poort ouder is dan het jaar 1406 en voordien deel uitmaakte van de „stins”, welke naderhand tot klooster werd ingericht, dan wel werd opgetrokken van secundair gebruikt materiaal, afkomstig van een ouder bouwwerk. Algehele zekerheid viel op dit punt niet te krijgen, al hellen wij tot de tweede mogelijkheid over.

G. Elzinga (Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen) en H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

GRONINGEN

Hoogkerk. Binnen het kader der restauratie is

een bescheiden onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis der Herv. kerk te Hoogkerk, waaraan vermeld dorp zijn naam kennelijk heeft ontleend. Dit onderzoek kon mede bescheiden blijven, aangezien in het opgaande werk van het huidige kerkgebouw, hoe onderkomen en verminkt ook, belangrijke overblijfselen schuilen van de eerste kerk welke hier ooit heeft gestaan en waarschijnlijk uit het eerste kwart van de 13de eeuw dateert. Een uit rode kloostermoppen — gemiddeld 8 x 14 x 27 cm — opgetrokken, eenbeukig bouwwerk met rechthoekig versmald koor, ter lengte van 24.5 m, breedte 11 m, koorwijdte 9 m. Opmerkelijk waren enige uitzonderlijk grote kloostermoppen — 11.5 x 17.5 x 34 cm —, verwerkt aan de boogvullingen boven de vensters aan de noordmuur van het koor. Al bij het begin der restauratiewerkzaamheden was het duidelijk geworden dat de kerk eenmaal een westtoren had bezeten welke tegelijk met de aansluitende, oorspronkelijke westgevel moet zijn verdwenen, eer de kerk tot haar huidige lengte werd ingekort.

Nu dateert de dakruiter op de westgevel — inmiddels verwijderd — uit 1835, in welk jaar misschien tevens de intussen eveneens uitgebroken westgevel zelf tot stand kwam. Toch verdween de toren al veel eerder, te weten in het jaar 1514. In vermeld jaar werd de kerk met de toren, zo schrijft Sicke Benninge in zijn kroniek, door de Saksen bij hun beleg van de stad Groningen beschoten, veroverd, geplunderd en in brand gestoken, waarbij de toren omviel om nimmermeer te worden herbouwd. De grondvesten van deze toren nu zijn blootgegraven; zij tekenden zich af als een robuuste vierhoek met een breedte, buitenwerks gemeten, van 8.30 m. De muren zelf waren, althans op de onderzochte diepte, 2.50 tot 2.70 m dik en bestonden uit rode kloostermoppen van het formaat 6.5/8 x 13.5/15 x 26/30 cm. Aansluitend de grondvesten van de eveneens verdwenen oorspronkelijke westgevel welke de indruk maakte tegelijk met de toren te zijn gebouwd. Aanwijzingen van een oudere kerk, uit tufsteen of hout opgetrokken, waren niet voorhanden. Wel werd één tufsteenbrood, ogenscheinlijk nimmer vermeteld en niet door weersinvloeden aangetast in het muurwerk verdaald teruggevonden. De voorkant van de oorspronkelijke westgevel stond bijna 4.50 m ten westen van de latere, thans weggebroken sluiting. Opmerkelijk mocht het heten dat men

zich bij het aanbrengen van de funderingen voor toren en westgevel de moeite heeft getroost de zich ter plaatse van nature bevindende zware zeeklei uit te graven tot ongeveer 75 cm boven het vaste, eenmaal met heide begroeide, diluviale zand. Zodoende lagen de onderste vlijlagen gemiddeld 2.25 m beneden het huidige maaiveld, waarbij men wel in het oog houde dat dit maaiveld ten gevolge van de talrijke begravingen langzamerhand 1 m hoger is komen te liggen dan ten tijde van de kerkbouw. De diepe ligging van de oorspronkelijke deurdrempels en plinten rond de kerk getuigen van deze verandering.

Kerk en kerkhof zijn voorheen kennelijk door een gracht omgeven geweest, waarvan de sporen aan de westzijde van de toren duidelijk waren te zien. Het is ook in deze gracht dat de toren tuimelde, waarbij de van boven neerstortende steenmassa's diepe moeten in de torenvloer achterlieten. Waarschijnlijk had de toren tevoren al naar het westen overgeheld, afgaande op de verzakking der westelijke voeting en het naar het westen aflopen der steenlagen in de zuidelijke en noordelijke torenmuurfunderingen. Al te soliede waren deze funderingen trouwens niet, omdat men nagelaten had tot op het zand te graven en de onderste steenlagen op een tamelijk slappe, met rietwortels e.d. vermengde klei rustte. Bovendien was het metselwerk niet massief, doch bestond uit afwisselende lagen van op hun vlak gelegde kloostermoppen en kleistoringen, even dik als de bakstenen waartussen deze klei was ingesloten. Vermelding verdienen ten slotte de funderingen van drie altaren, alle uit kloostermoppen samengesteld. Het ene fundament bevond zich op korte afstand van de oostelijke koormuur, de beide andere in de oksels van het schip en koor, ter weerszijden van de overblijfselen der monumentale boog, welke eertijds de scheiding tussen schip en koor markeerde. Naar het schijnt heeft een der rood-zandstenen zerken, onder de vloer van de kerk teruggevonden, het hoofdaltaar gedekt.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

OVERIJSSSEL

Borne. Met behulp van leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis, die in een werkkamp waren verenigd, is in de tweede helft van augustus de huisplaats van de omstreeks 1804 verdwenen have-

zate Weleveld bij Zenderen, gem. Borne, onderzocht. Het terrein is thans weiland.

Er is een aantal proefsleuven over een vlak van 40 x 30 m gegraven. De hoofdsleuf z.w.-n.o. is bepaald aan de hand van de kadaster-tekening van ca. 1832, ten tijde waarvan het grachtenstelsel nog vrij goed intact en de huisplaats vrij nauwkeurig was vast te stellen. Een behoorlijk duidelijke tekening van de ingangspartij van het huis, gezien vanuit het zuidwesten, van de hand van Spilman uit 1737, was een welkom hulpmiddel voor de plaatsbepaling. Uit de resultaten van het graafwerk is gebleken dat de tekening betrouwbaar is. De binnengracht, die meer dan 22 m breed geweest moet zijn, is aan de huiszijde gevuld met zwaar puin van baksteen (5 formaten: 25 x 12 x 5 tot 22 x 10 x 4 cm) en veel Bentheimersteenblokken en -afslag.

Het huis is volgens beschrijvingen uit de 18de eeuw grotendeels in het midden van de 16de eeuw herbouwd. De resten uit die periode zijn bij deze opgraving aangetroffen. Slechts van muurwerk, betrekking hebbend op de noordvleugel aan de zijde van de binnenplaats is de fundering weergevonden. Uit vijf sleuven, op verschillende punten gegraven, is gebleken, dat het gebouwencomplex (30 x 20 m) waarschijnlijk tot op de paalfunderingen is gesloopt. Het oude schervenmateriaal is aan de zuidoostzijde gevonden: blauw-grijs gesmoord inheems aardewerk en 15de-16de-eeuws steengoed. Een rand van een sneller leverde het jaartal (15)71 op. De onderkant van een koperen handvat van een pennemesje (?) diende als lakstempel en toonde het wapen (leeuw) van het geslacht Van Hambroick, de 18de-eeuwse eigenaars en bewoners van het Weleveld. Een gave wijnfles kon geborgen worden.

Voor het welslagen van de opgraving en het kamp heeft de bewoner van de dichtbijgelegen boerderij, de heer J. H. Goorhuis, alle medewerking verleend. Dank is evenzeer verschuldigd aan de eigenares van het terrein, die haar toestemming tot het graafwerk gaarne heeft verleend.

Het tekenwerk is verricht door de heer H. R. Reinders te Groningen, aan wie tevens de technische leiding was toevertrouwd. De algemeen kampleider was de heer W. F. G. Meurs te Amsterdam.

A. L. Hulshoff (Oudheidkamer Twente, Enschede).

Ommen. Aan de noordzijde van Ommen werd in een hoge es een oude cultuurlaag aangetroffen die besmeten aardewerk uit de IJzertijd bleek te bevatten. Aan de oppervlakte werden nog geglazuurde aardewerkscherven gevonden, alsmede steengoed uit de late Middeleeuwen.

A. Buisman (R.O.B., Amersfoort).

Ootmarsum. In de eerste helft van augustus is een begin gemaakt met de bouw van een verwarmingskelder tussen de zuidzijde van het in 1491 gebouwde koor en de oostgevel (zuidzijde) van het na 1503 aangebouwde transept van de aan Simon en Judas gewijde pseudo-basiliek in Westfaalse romano-gotiek.

Op een diepte van ca. 7.70 m beneden de huidige oppervlakte stuitten werklieden op minstens drie 12de-eeuwse graven in situ. Wegens meldingsverzuim hebben de arbeiders, die met de uitvoering van het werk belast waren en niet op de hoogte waren gebracht dat er eventueel vondsten konden worden verwacht, de fraai bewerkte deksel van een Bentheimer zandstenen sarcofaag aan het hoofdeinde stukgeslagen.

De versiering van deze deksel is als volgt:

Smalle lijst aan alle zijden doorlopend, op enige afstand van de rand; gewone kruisband als hoofdmotief.

Bovenste helft: cirkelvormige band om de drie kruiseinden, het verticale kruisdeel op $\frac{1}{3}$ van de lengte snijdend.

Onderste helft: het verticale kruisdeel rust op een zandloper of kelk, die over de eerste helft van het onderste vlak is uitgebeeld. Onder de onderkant van de zandloper of kelk steken twee benen uit, waaraan twee naar buiten gekeerde voeten, die de tweede helft van het onderste vlak vullen.

De randen zijn voor de bovenste helft aan de lengtezijden op regelmatige afstand met twee halve cirkelvormige banden versierd. Alles in vlakreliëf uitgevoerd. Het versieringsmotief is verwant aan dat van twee sarcofaagdeksele in de oude kerk te Welbergen (Westfalen).

Het skelet is onoordeelkundig uit de kist gehaald, verloren gegaan en op het r.-k. kerkhof herbegraven, te zamen met vele andere gevonden beenderen. Van het gestrekte lichaam lag het hoofd tussen twee veldkeien. Na melding, door de gemeentearchitect, is de kist, die men aanvankelijk wilde laten liggen, en die bestaat uit aan de binnenzijde vlakke

blokken Bentheimer steen, opgegraven en met de stukgeslagen deksel overgebracht naar het plaatselijke openluchtmuseum. Helaas hebben na overbrenging bezoekers zorgvuldig bewaarde steenschilfers van de deksel meegenomen.

De buitenmaten van de deksel zijn: 188-62-184-43*; van de kist binnenwerks: 175-55-175-38*; diepte: 30 tot 40 cm.

Volgens de gemeentearchitect zijn vóór de melding nog twee sarcofagen zonder deksel ter plaatse gevonden, die volledig verloren zijn gegaan. De ligging van bovengenoemde drie graven is door gemeentewerken in tekening gebracht.

Op 31 augustus zijn bij het graven van de bouwput aan de binnenzijde van de zuidelijke transeptarm op dezelfde diepte als buiten nog drie graven blootgelegd. Helaas waren alle verstoord bij de aanleg van het transept na 1503.

De transeptmuur is dwars over de benedenste helft van de twee graven gefundeerd. Tengevolge daarvan heeft men de twee deksele van de sarcofagen gehalveerd en de skeletten opgeschoven naar het hoofdeinde. De kisten, bestaande uit aan de binnenwanden met leem gepleisterde oersteenblokken en Bentheimer stenen, heeft men laten liggen. Zij zijn aan het voeteneinde volgestort met brokken afslag van dezelfde natuursteen. Na de hergroepering van de lichamelijke resten zijn de halve deksele over de halve grafruimten gelegd en met kalk- en zandspecie gedicht. De deksel van het buitenste graf lag omgekeerd op de kist en was aan hoofd- en voeteneinde bijgefreind. Het was de bovenste helft van de deksel en vertoonde dezelfde versieringsmotieven als de eerstgenoemde sarcofaagdeksel. Het materiaal was wederom van Bentheimer steen. De maten van de halve deksel zijn: 48-54-53-51*; de dikte: 10 cm. Dr. J. Huizinga van het Instituut voor Antropobiologie der Rijksuniversiteit Utrecht, die bij de grafopening aanwezig was, kon aan de hand van het vrijwel geheel bewaard gebleven skelet vaststellen, dat het een kind betrof van ca. 7 jaar oud.

De maten van de gereconstrueerde deksel bedragen: 150-54-150-44; die van de gereconstrueerde kist binnenwerks: 140-44-150-33*; de diepte van de kist was: 34 tot 40 cm.

* Maatindeling naar de publikatie van H. Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland*, 1957.

Deksel en kistfragmenten zijn overgebracht naar het Rijksmuseum Twenthe.

Het tweede graf dat voor een volwassene moet hebben gediend, was sterker geschonden. De kist was tot de onderkant van de deksel gevuld met steenafslag. Daartussen en er onder lag vrij veel gebeente; de schedel ontbrak. De beenderresten, waarbij een onderkaak, wezen op iemand van vrij hoge ouderdom.

De skeletdelen zijn nog niet gedetermineerd. Het gevonden dekselgedeelte was onversierd.

De maten van het dekselfragment zijn: 81-72-78-68*; de dikte bedraagt: 12 tot 15 cm. De deksel moet in zijn geheel gemeten hebben: 195-72-195-62*. De maten van de kist bedragen binnenwerks: 183-63-181-50*; de diepte 35 tot 40 cm.

Herbegraving had ook in dit geval plaatsgevonden. Het graf was met dezelfde soort specie gedicht. Alle stukken van dit graf zijn overgebracht naar het openluchtmuseum.

Het derde graf lag evenwijdig aan de zuidgevel van het eerder vermelde transept, nog juist aan de binnenzijde van de muur. Het was ernstig verstoord, omdat het gedeeltelijk was geraakt bij de aanleg van een nog niet onderzochte grafkelder uit de 18de-19de eeuw. Het graf lag als het ware geklemd tussen de buitenmuur en de smalle zijde van de grafkelder. Een onderzoek is in het huidige stadium onmogelijk. De onderste helft van de bijbehorende onversierde deksel is naar het Rijksmuseum Twenthe overgebracht.

De maten van de deksel zijn 60-48-63-47*; de dikte is: 12 tot 14 cm.

Vermoedelijk is de onder het dekselgedeelte aangetroffen steen het voetstuk geweest. Hier van zijn de maten: 50-35-46-37*; de dikte: 15 tot 20 cm. Alle gevonden kisten zijn zonder bodem. De ligging van deze drie graven is in tekening gebracht.

De oriëntering van alle zes graven was oost-west, het gezicht van de overledene gericht naar het oosten. De vondst van de graven is daarom van belang, omdat men mag aannemen dat voor de bouw van de 13de-eeuwse pseudo-basiliek een oudere kerk vlak ten oost-zuidoosten van het huidige bedehuis gestaan moet hebben. Sporen daarvan zijn nog niet gevonden.

A. L. Hulshoff (Rijksmuseum Twenthe, Enschede).

Wierden. In de eerste helft van juli is de ontgraving van de huisplaats van de omstreeks 1821 afgebroken havezate Grimberg, gem. Wierden, sectie H, nr. 582, met behulp van leerlingen van de r.k. H.T.S. te Hengelo voortgezet. Het onderzoek is in juli 1963 begonnen.

De huisplaats is gemakkelijk te bepalen, omdat zowel de binnen- als de buitengracht nog grotendeels intact zijn. De buitengracht is aan de oostzijde afgesneden bij de aanleg van de spoorlijn Deventer-Almelo. Het grondvlak van de huisplaats, door de binnengracht omsloten, is 36 m breed en 40 m lang.

Voor zover bekend zijn er geen betrouwbare afbeeldingen van het in de 13de eeuw gestichte huis te vinden, zodat het niet mogelijk was volgens een gegeven plan te werk te gaan.

Er zijn vorig jaar drie grote sleuven gegraven, twee over de breedte, richting oost-west, en een in de lengteas noord-zuid. Daarenboven zijn er nog zeven kleine proefsleuven gelegd: drie aan de zuidzijde aan de grachtkant en vier aan de noordzijde van de huisplaats.

Bij het trekken van de sleuf oost-west is in het midden van de huisplaats een veldkeienfundering gevonden op ca. 70 cm beneden het huidige maaiveld, ter breedte van ca. 1-1.20 m. Het verloop van genoemde fundering werd in dit jaar gevolgd. Weliswaar is het grootste gedeelte hiervan bij de sloop van het huis weggehaald, maar de overgebleven puinsleuven toonden een verrassend patroon. Een vierkant van 7 x 7 m (oudtijds binnenwerks) met aangrenzend vlak ten westen daarvan van 7 x 3.5 m leverde een plattegrond op volgens de bouwtrant van versterkte huizen naar Westfaals voorbeeld omstreeks 1400 (vgl. K. E. Mummenhoff, *Die Profanbaukunst im Oberstift Münster von 1450-1650*, Münster 1961, blz. 21 e.v. i.v. „Zweiraumhäuser“). Waarschijnlijk zijn dit de resten van de tweede bouwperiode. In redelijke staat verkerende beschouwingen uit verschillende perioden zijn aan de west-, zuid- en oostzijde van de huisplaats langs de binnengracht blootgelegd. Paalfunderingen zijn vooral bij de hoek tussen de west- en zuidzijde van de huisplaats langs de binnengracht teruggevonden. Een uit klein formaat baksteen vervaardigde afvoerput (cloaca) is aan de westzijde aangetroffen. Deze bevatte veel glas- en aardewerkscherven uit

de 18de en begin 19de eeuw. Een gave test kon geborgen worden.

Het gehele terrein binnen de binnengracht is tot ca. 50 cm boven de beschoeiing en paalfundering afgeschaafd met behulp van technische apparatuur van de gemeente Wierden. Uit hetgeen thans ontgraven is, blijkt dat de havezate nagenoeg tot op de paalfunderingen is gesloopt. Het onderzoek zal volgend jaar worden voortgezet.

A. L. Hulshoff (Oudheidkamer Twente, Enschede).

GELDERLAND

Tracé pijpleiding n.v. Nederlandse Gasunie. Op het tracé Zutphen-Ravenstein werden in het hooggelegen stuifzandterrein bij Bergharen aardewerkscherven aangetroffen uit de IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen. Het betreft resp. besmeten ruwwandig aardewerk, een bodemfragment van een kruikje, alsmede geglazuurd aardewerk en steengoed.

A. Buisman (R.O.B., Amersfoort).

UTRECHT

Zeist. De verwijdering van de vloer in het schip der Herv. kerk bood de gelegenheid tot het verrichten van enige oudheidkundige waarnemingen. Het huidige kerkgebouw kwam eerst in 1841-1843 gereed, nadat men tevoren de middeleeuwse voorganger had afgebroken, op de toren na, welke ommetseld en evenals de nieuwe kerk in een neo-gotisch gewaad werd gestoken. Bovendien had men zich in 1840 de moeite getroost de oude kerk op te meten, waarvan de uitkomsten in een drietal fraaie geschaduwde tekeningen werden vastgelegd, welke zich nog altijd in de consistoriekamer bevinden. Aldus zijn wij niet alleen uitstekend ingelicht over de grootte en bouwtrant van de vorige kerk, doch tevens over de plaats ten opzichte van de tegenwoordige.

Nu deed zich de vroegere kerk voor als een eenschepig bouwwerk met versmald driezijdig gesloten koor, rondom door steunberen geschoord. Kende men slechts de plattegrond, zo zou men geneigd zijn te veronderstellen te doen te hebben met een in laat-gotische trant opgetrokken bakstenen dorpskerk zonder bijzondere eigenschappen. De in 1841 gespaarde toren is echter uit tufsteen opgemetseld, hetgeen ons meteen waakzaam doet zijn. Helaas bleek dat bij de herbouw van de kerk het oor-

spronkelijke niveau bijna een meter moest zijn verlaagd waarbij de funderingen van het oude kerkschip volledig uitgebroken en de funderingsleuven zelfs niet eens meer terug te vinden waren. Vermoedelijk zijn bij deze gelegenheid de zwerfkeien te voorschijn gekomen welke ten dele op het terrein rondom de kerk bleven liggen, ten dele her en der in de omgeving verspreid raakten, gelijk de vermaarde steen welke tot voor enige tijd bij de ingang van de buitenplaats „Pavia” prijkte. Inmiddels is deze kei weer naar de kerk teruggebracht.

In het oostelijk uiteinde van het kerkschip, ter hoogte van de scheiding tussen schip en koor der oude kerk, bevond zich op dieper niveau echter nog een aantal van dergelijke „flinten” op hun oorspronkelijke plaats. Vermoedelijk hebben deze keien mede aanleiding gegeven tot het gerucht dat zich hier eertijds een hunnebed bevonden zou hebben, dan wel een gerechtsplaats, waar deze keien een bepaalde rol konden hebben gespeeld. Naar onze overtuiging heeft men hier te maken met de fundering van een koor, dat nog weer ouder was dan de driezijdige koorpartij, weergegeven op de vermelde drie tekeningen. Vermoedelijk was dit oudere koor half rond en uit tufsteen opgetrokken in overeenstemming met het kerkschip en de toren, doch in tegenstelling met het latere, uit baksteen opgemetselde koor. Het valt nu niet meer uit te maken of de zeer grote kloostermoppen, hier en daar verspreid in de ondergrond aangetroffen, tot dit latere koor hebben behoord, dan wel op nog andere uitbreidingen of wijzigingen van de oorspronkelijke kerk wijzen. In ieder geval kunnen deze kloostermoppen niet jonger zijn dan de 13de eeuw. Wat er van zij, de tufstenen kerk moet even breed zijn geweest als het huidige middenschip en kon met zijn 11 meter breedte en 22 meter lengte — buitenwerks gemeten — en forse toren voor zijn tijd als een aanzienlijk gebouw gelden.

Nu danken wij de verdienstelijke Leidse hoogleraar N. C. Kist een alleszins belangwekkend opstel over deze oude Zeister kerk, geschreven naar aanleiding van een door hem aan Zeist gebracht bezoek in de zomer van 1841, toen men juist bezig was de kerk af te breken. Hij vertelt ons dat de kerk wellicht aan St.-Robertus was toegewijd en dat men gestoten was op verscheidene, buiten de kerkmuren gelegen, uit platen tufsteen samengestelde grafkeldertjes of „stolpen”. Voorts deelt

hij mede dat het kerschip hecht aan de toren verbonden was geweest. „Tot mijne niet geringe verbazing”, zo vervolgt Kist, „zag ik daar, dat deze muren van zoogenaamd gegoten werk waren opgetrokken, zoodat alleen de buiten en binnenzijde, één steen dik, geregeld van Tufsteen gemetseld was, maar de tusschenruimte bijna geheel met ruwe keistenen en specie was aangevuld. Gelijk de kundige opzigter mij verzekerde, was zulks met den geheelen hoofdmuur van het eigenlijke gebouw, of van het schip der Kerk, het geval geweest, terwijl niet alleen de minder dikke muren van het koor maar ook de zware Dommers, of Beeren, die den ouden kerkmuur schraagden, doch slechts los daaraan waren toegevoegd, zonder met den muur verbonden te zijn, van grove mopsteenen gemetseld waren”.

Kists bevindingen schragen dus wel onze waarnemingen. Hij merkt zelfs op dat de overblijfselen van het oorspronkelijke koor niet geheel waren verdwenen: „Hieruit blijkt, dat het oorspronkelijke gebouw der Kerk eene langwerpige vierkante gedaante gehad heeft, waaraan de Beeren en het Koor later zijn toegevoegd; gelijk men ook de bliken ontdekt had, dat de oude oostelijke muur, tot bewerkstelling van dezen aanbouw, destijds was uitgebroken en weggeruimd. Of deze oostzijde regtlijnig, dan wel met een ronden uitbouw, gesloten was, is mij niet gebleken, ofschoon het eerste waarschijnlijk is”.

Kist voegde aan zijn opstel een prent toe, behelzende de plattegrond van de oude kerk, met onderscheid tusschen de beide bouwperiodes, een doorsnede van de gietwerkmuren, een grafkeldertje — zonder bodem doch afgedekt met dakpansgewijs gestelde tufstenen — en een curieus muntje van bisschop Boudewijn II (1178-1190).

Op dit muntje en de toeschrijving daarvan aan de vermelde bisschop gaat Kist nader in. Het werd namelijk gevonden onder de grondslagen van de zuidelijke kerkmuur en werd door Kist beschouwd als een belangrijke aanwijzing voor de bouwdatum. Voor het overige werd het bouwjaar genoemd in een opschrift, aangebracht tegen een balk in de oude kerk, aldus Kist: „Dit weet ik, dat bijaldien Balduinus II als stichter der Zeijsterkerk moet worden aangemerkt, dit juist overeenstemt met een tijders, hetwelk, naar mij gezegd werd, met zeer oude letters, op een balk aan de zijde van den Predikstoel te lezen stond:

„Int jair dusent een hondert en tachtig
Was dees berch (lees „Kerck”) vol-
maeckt, als men siet waerachtich”.

Men kan intussen bezwaarlijk aannemen dat de tufstenen kerk uit het jaar 1180 op haar beurt geen voorgangster heeft gekend. De opvallende hoogte van de kerkheuvel, niet minder ook haar afgezonderde ligging aan de oostelijke oever van een dichtgeslibde Rijnarm, heeft al vroeg tot de verbeelding gesproken en het hare bijgedragen tot de in het voorbijgaan reeds aangeroerde veronderstellingen over een dingheuvel dan wel een hunnebed, waartoe de onderhavige hoogte opzettelijk zou zijn opgeworpen. Het door ons met de spade ingestelde onderzoek weersprak evenwel de juistheid van al deze meningen, bevestigde deze althans niet. Wel kwam vast te staan dat de kerkheuvel van natuurlijke oorsprong was en uit een zandige diluviale, eenmaal met heide begroeide verhevenheid bestond welke nadien nog weer enkele malen met een stuifzandpakket werd opgehoogd. Het karakter van voorgebergte zal deze eerst hebben verkregen, nadat de Oude Rijn de voet van deze zandheuvel ging aanknagen en de latere kerkhoogte uitspaarde, totdat de rivier zijn bedding verlegde en aan verdere afspoeling een einde kwam.

Niettemin werden pogingen in het werk gesteld in de bovenste zandlagen, de verdieping van het kerkniveau uit 1841 ten spijt, oudere cultuursporen te ontdekken dan uit het jaar 1180. Deze waren inderdaad aanwezig, doch beperkten zich vrijwel uitsluitend tot de nog juist gespaard gebleven onderste lagen van in het zand uitgedolven graven, welke deels ouder moesten zijn dan de tufstenen kerk, aangezien sommige onder de weggeruimde grondslagen daarvan werden aangetroffen. Vermoedelijk zijn deze graven ook ouder geweest dan de tufstenen „stolpen”, waarvan Kist gewag maakte en welke „in vrij groot aantal, tot op 2 Nederlandsche Ellen diepte onder den beganen grond” buiten de oude kerk waren ontdekt. Van aardewerkscherven of andere bewijzen van menselijk verblijf evenwel geen spoor, afgezien van één, in doorsnede rechthoekig, ongeveer 30 cm breed paalgat, op korte afstand ten zuidwesten van de preekstoel waargenomen. Omdat de richting van de paalgatzijden stroken met de as van de kerk, komt het ons niet al te lichtvaardig voor hierin een aanwijzing te zien van een houten kerk. Ware de kerkheuvel niet tot on-

der het peil der 12de-eeuwse fundering verlaagd, zo zouden er stellig meer paalkuilen teruggevonden zijn. De merkwaardige rol welke de Zeister kerk — en in het bijzonder de kerkklok — oudtijds speelde bij het inhalen van een nieuwe bisschop, laat op zichzelf trouwens reeds de gevolgtrekking toe dat de Zeister parochie al ettelijke eeuwen vóór 1180 een kerk bezeten moet hebben.

Los van het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de kerk stond het lichten van een voor de preekstoel, in de as van de kerk teruggevonden en opgegraven, fraaie hardstenen grafzerk, vermeldende het volgende opschrift: „Hier legt begraaven Lodewijk Adriaan van Nassau vryheer van Zeyst etc. etc. overleden den vierden maart 1742”.

Deze graaf van Nassau was een achterkleinzoon van prins Maurits en werd in 1664 geboren. Uit anderen hoofde weten wij dat hij was bijgezet in een grafkelder onder het koor van de in 1841 gesloopte kerk. Blijkens een bericht, afgedrukt in de *Weekbode voor Zeist* d.d. 3 juli 1875, aangevuld in het nummer van 10 juli, had men deze grafkelder geruimd hetgeen achteraf wel te verklaren valt omdat de kerkvloer moest worden verlaagd. De overlevering wilde verder, dat het lichaam van de graaf gebalsemd was geweest en in vrijwel ongerepte toestand werd aangetroffen, waarna het elders zou zijn herbegraven. De thans teruggevonden zerk wekte de verwachting op dat het tweede graf van de graaf onder deze kerk zou schuilen, hetgeen echter niet het geval bleek te zijn. Tenslotte stiet men op enige afstand ten westen van de grafzerk op een loden kist, welke bij opening het geraamte van een man bevatte. Beschadigingen aan het hoofdeinde bewezen dat men ook vroeger al eens een kijkje had willen nemen naar de inhoud. Rondom de kist bevonden zich de vermolmde resten van een tweede, houten kist, voorzien van zware ijzeren hengsels en dito beslagwerk. Bij nader onderzoek bleek het geraamte op ongebruikelijke wijze in de kist te liggen, in die zin dat het hoofd naar de oostkant lag in stede van de westkant, terwijl de ruggegraat naar boven was gekeerd.

Omdat het beslag van het houten kistdeksel voorts onder de loden kist werd aangetroffen inplaats van op de loden kist, lag de gevolgtrekking voor de hand dat het hier weliswaar een herbegraving gold, doch dat deze op minder piëteitvolle manier was geschied. Klaar-

blijkelijk bevond zich de houten kist op het tijdstip van herbegraving nog in betrekkelijk goede staat zodat men dit omhulsel, met de loden binnenkist, zonder meer in de nieuwe grafkuil schijnt te hebben geworpen waarbij de bodem „deksel” werd en de deksel „bodem”. De beschadigingen aan het hoofdeinde van de loden kist bewijzen trouwens dat men zeer wel wist wat onder en boven, voor en achter was, zodat hier stellig een zekere moedwil in het spel is geweest.

Behalve de omstandigheid dat de houten buitenkist tijdens de herbegraving hecht genoeg was om verheven en verplaatst te worden met de loden binnenkist, vormt ook de aanwezigheid van niet geheel verteerde weefsels binnen de loden kist een aanwijzing dat een en ander tevoren in een grafkelder was ondergebracht, droog genoeg om een zekere conserverende werking uit te oefenen. Zou men hier dus toch de stoffelijke resten van graaf Lodewijk Adriaan voor zich hebben? Een man, die de leeftijd van 76 jaar bereikte? Dr. J. Huizinga, directeur van het Instituut voor Anthropobiologie der Rijksuniversiteit te Utrecht, die zich eigenhandig belastte met het bergen der stoffelijke resten, uitte er zijn twijfel over, op grond van het gebit, dat niet op een individu van een dergelijke ouderdom wees, doch veeleer een man van middelbare leeftijd. Maar nu is er nog een tweede grafkelder in de oude kerk geweest, welke in 1841 moest worden opgeruimd. Deze lag ten westen van de Nassau-kelder en deze is het ook, niet de Nassau-kelder, waarvan de overblijfselen bij het verwijderen van de kerkvloer, onder de preekstoel, te voorschijn kwamen. De Nassau-zerk paste bovendien niet op deze kelder, welke indertijd de bewoners van het huis Kersbergen toebehoorde. Deze tweede kelder, voorzover niet uitgebroken, was opgemetseld uit 17de-eeuwse rode baksteen en bleek geheel te zijn opgevuld met puin, waaronder ettelijke brokken hardsteen, kennelijk afkomstig van een grote grafzerk. Onwillekeurig komt de gedachte op of deze fragmenten behoord hebben bij de afdekking van de grafkelder, welke bezweek tengevolge van het open vuur dat de Fransen in de kerk stookten toen zij in de jaren 1672-1673 het dorp Zeist bezet hielden en het kerkgebouw voor allerlei doeleinden misbruikten. Zij zullen zich echter toch niet zo hebben ingespannen om het stoffelijk overschot van de onder deze gespatte zerk bijge-

zette persoon met kist en al uit de kelder omhoog te halen en elders in de kerk wederom te begraven, al zou zulk een lugubere grof wel in het soldatenpatroon van die dagen hebben gepast. Bovendien, de tweede grafkelder was in de 18de eeuw nog in gebruik en schijnt derhalve na 1673 te zijn hersteld.

Opgelost is het vraagstuk van de loden kist geenszins, maar misschien doet zich de kans nog eens voor ook de vloer van de consistoriekamer open te leggen welke thans nog met rust gelaten werd. Dit vertrek strekt zich namelijk voor de westelijke helft uit over de oostelijke helft van het in 1841 gesloopte koor en overspant, naar men mag aannemen, de grafkelder van graaf Lodewijk Adriaan, tenminste de in 1841 niet verwijderde gedeelten daarvan. Ook al heeft men in 1841 verzuimd op te tekenen waar men de stoffelijke resten van de graaf herbegroef, het zou kunnen zijn dat men zulks heeft gedaan in de grafkelder zelf, wat eigenlijk wel voor de hand zou liggen. Al blijft het dan verwonderlijk dat men de zerk, welke deze kelder afdekte, op een geheel andere plaats legde en bovendien aan de vergetelheid — niet de vernietiging — prijs wenste te geven door deze met zand te overdekken.

Litteratuur: N. C. Kist, „De Oude Kerk te Zeijst”, *Kerkhistorisch Archief*, 2 (1842), blz. 385 e.v. — J. Ph. De Monté Ver Loren, *Rechtelijke organisatie ten platten Lande in het gebied van den Krommen Rijn gedurende de Middeleeuwen*, Utrecht 1948, blz. 63 e.v. (over het klokluiden door de bisschop te Zeist en het bisschoppelijk gerecht aldaar).

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

NOORD-HOLLAND

Den Burg, Texel. Met de nodige tussenpozen zijn sinds verscheidene jaren op het eiland Texel, in nauwe samenwerking met het gemeentebestuur en de conservator der beide gemeentemusea, kleinere en grotere onderzoeken verricht, waartoe bepaalde werkzaamheden als de restauratie van de Herv. kerk, ruilverkavelingen, wegaanleg en dorpsuitbreidingen steeds aanleiding plachten te geven. Aldus kon het beeld dat het Texel uit de Steentijd, Bronstijd, IJzertijd, Romeinse keizertijd en Middeleeuwen bood, allengs op verheugende wijze worden verscherpt. Langzamerhand wordt de tijd dan ook rijp een samen-

vattend overzicht van de inmiddels verkregen uitkomsten in het licht te geven.

De afbraak van het oude raadhuis in het centrum van Den Burg en het voornemen op korte termijn over te gaan tot de bouw van een nieuw, dat het westelijke segment van de zgn. Wezentuin in beslag zal nemen, maakte het geraden aldaar een proefonderzoek in te stellen naar de juistheid der beweringen, vervat in twee door dr. Jacob-Friesen geschreven artikelen, in januari 1944 afgedrukt in de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*. Deze bekende oudheidkundige was destijds commandant van de op Texel gelegerde Duitse troepen en benutte zijn verblijf op dit eiland tot het verrichten van enig oudheidkundig bodemonderzoek. Zijn werkzaamheden verkregen de instemming van de directeur van het toenmalige Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Leiden. Uit het archief van dit Bureau belandden enkele veldtekeningen van het onderzoek, vervaardigd door mej. dr. Clara Redlich, in de verzameling van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, sinds 1949 te Amersfoort gevestigd. Deze tekeningen nu stellen ons weliswaar in staat de enige op 28 en 29 juni 1943 verrichte waarnemingen aan de hand van de opgegeven meetlijnen te controleren, doch maken een veel soberder indruk dan de opgetogen bewoordingen van Jacob-Friesen. Daar de sleuven uit 1943 bovendien juist in het thans met bebouwing bedreigde gedeelte van de Wezentuin gelegen waren, scheen het zaak enige steekproeven te doen. Hierbij bleek dat de tekeningen van mej. Redlich enerzijds alle vertrouwen verdienden, doch geenszins de gevolgtrekkingen gedoogden, door Jacob-Friesen gemaakt. Derhalve geen enkel bewijs voor de gracht van een door hem beschreven Saksische ringburcht uit de 9de eeuw, vergelijkbaar met de Hunnenschans aan het Uddelermeer! In werkelijkheid heeft men te doen met een natuurlijke inzinking in een diluviale verhevenheid, waarvan de aard tengevolge van de beknoptheid der onderzoeksleuven — uiteindelijk groef men slechts luttele dagen, en zulks nog binnen het kader van militaire opdrachten tot het leggen van kabels — niet werd onderkend. Wel is het juist dat zich boven het oorspronkelijke, met heide begroeide oppervlak een ophogingslaag van ongeveer 2 m dikte bevindt, welke indertijd ook onder de dorpskerk werd aangetroffen. Deze laag nu hangt

samen met de uitgestrekte ringvormige, oudtijds omgrachte sterkte, waaraan het dorp Den Burg zowel de naam als plattegrond dankt. Men is geneigd deze burcht te vergelijken met de bekende ringvormige sterkten op Schouwen, Walcheren, Zeeuws- en Frans-Vlaanderen, waarvan vaststaat dat deze in de tweede helft van de 9de eeuw als verdedigingswerken tegen de Noormannen werden opgeworpen. Nochtans is het ons tot op heden niet gelukt bewijzen te vergaren dat de ringgracht van Den Burg inderdaad in de 9de eeuw werd gegraven, noch aardewerkscherven of andere cultuurresten te verzamelen uit de opgebrachte aarde daarbinnen, daterende uit de 9de eeuw. Anderzijds troffen wij tot dusverre op de scheidingslaag tussen de vaste moederbodem en de ophoging geen vondsten aan welke de veronderstelde Karolingische aard van de ringburcht weerspreken. Men heeft de indruk dat het terrein van deze burcht voor het opwerpen van de heuvel en het graven van de gracht amper of in het geheel niet was bewoond, hetgeen de armheid aan vondsten in de heuvelzool zowel als in het heuvellichaam zou kunnen verklaren. Hopelijk levert voortgezet onderzoek in de toekomstige bouwputten, ten behoeve van het nieuwe raadhuis uit te delven, alsnog uitsluitel op.

Reeds herhaalde malen werd de wenselijkheid naar voren gebracht na te gaan in hoeverre er nog resten te vinden zouden zijn van de „Romeinse grafheuvel” beschreven en afgebeeld, met de daarin gevonden oudheden, door P. van Cuyck, nadat deze kunstschilder toevallig op de hoogte was gekomen van een in november 1777 verrichte ingraving. Deze grafheuvel lag op korte afstand van het dorp De Waal en werd „Sommeltjesberg” genoemd. De plaats bleef bekend, mede ook dank zij de voortreffelijke verhandeling, door Van Cuyck in druk gegeven, waardoor de herinnering beklifde.

Op grond nu van een nieuwe verkenning bleek dezer dagen dat in de jaren 1955-1956 bij de ruilverkaveling en de daarmee verband houdende aanleg van de Nieuwe Laag-Waalderweg alle sporen van de voormalige grafheuvel, gesteld al dat deze nog voorhanden geweest waren, volledig moeten zijn uitgewist. Bij navraag werd beweerd dat bij het uitgraven van de nieuwe bermsloten verscheidene zwerfkeien waren opgedolven, juist ter hoogte van de vroegere heuvel, welke de indruk wekten

in een kring gerangschikt te zijn geweest. Een bericht dat uiteraard met het nodige voorbehoud dient te worden verwerkt. Het mag bekend worden verondersteld dat ook de door Van Cuyck zo voorbeeldig getekende vondsten op één uitzondering na verdwenen zijn en wel nimmer meer achterhaald zullen kunnen worden.

Voor het overige menen wij echter niet dat het hier een grafheuvel betrof van een Romeins officier, doch van een Germaanse aanvoerder, gezien de aard van de onderscheidene bijgaven, ook al bevonden zich hieronder enige fraaie specimina van Capuaanse bronsgieterskunst en andere Italiaanse nijverheid uit het einde der eerste eeuw onzer jaartelling. Een argument, het castellum Flevum op Texel te zoeken, kan deze heuvel derhalve niet vormen.

Litteratuur: P. van Cuyck, *Beschrijving van eenige oudheden, gevonden in een Tumulus of begraafplaats, op het eiland Texel, in November 1777*, Amsterdam 1780 (met zes uitslaande platen). — Idem, *Brieven over Texel*, Amsterdam 1789. — W. Pleyte, *Nederlandsche Oudheden*, I, Leiden 1877, *West-Friesland*, blz. 18-19; II, pl. IX en X. — H. Willers, *Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien*, Hannover-Leipzig 1907, blz. 66 e.v. — A. W. Byvanck, *Excerpta Romana*, II, 's-Gravenhage 1935, blz. 222; III, 1947, blz. 173-174. — H. J. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg 1951, nr. 1157. — K. Raddatz, „Römische Aexte aus dem freien Germanien”, *Offa* 17-18, (1959-1961), blz. 17 e.v., in het bijz. blz. 20.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Hoorn. Van de middeleeuwse bouwgeschiedenis van het in 1797 gesloopte raadhuis aan de Roode Steen is niets bekend. Het wordt eerst in 1400 in een akte vermeld. Gelukkig maakt de voorgenomen reconstructie van het plein en de toestemming van het Gemeentebestuur het thans mogelijk een onderzoek naar de fundamenten en ondergrond van dit raadhuis in te stellen. De opgraving die op 21 september 1964 werd begonnen, staat onder auspiciën van de R.O.B. en wordt uitgevoerd met technische hulp van het I.P.P., terwijl de dienst van Openbare Werken alle medewerking verleent. Aangetroffen werden zeker van voor 1300 daterende bouwfragmenten.

Archeologische Werkgroep Westfriesland, Westfries Museum.

Krommenie. Het in ons vorig bericht aangekondigde onderzoek heeft inmiddels plaatsgevonden. Blootgelegd werden de overblijfselen van een palissade welke een trapezium met afgeronde hoeken omsloot, waarbij echter de zuidelijke helft van de westelijke palenrij over een afstand van ongeveer 14 meter ontbrak en naar het scheen ook nimmer aanwezig was geweest. Voor het overige bedroeg de lengte van de westelijke palenrij 16 meter, de noordwestelijke 12, de noordoostelijke voorzover nog na te gaan 25 en de zuidoostelijke evenzo 32. Voor het paalwerk waren overwegend dicht naast elkaar gestelde elzenstammen gebezigd, naar gelang de dikte zonder meer met een stomp-aangekapt uiteinde in de venige ondergrond gedreven dan wel te voren in halve, kwart of achtste stammen gekloofd. Wellicht werd bij het aanpunten en kloven onder meer gebruik gemaakt van de ijzeren dissels, enige weken geleden reeds door de leden van de werkgroep Zaanstreek der A.W.N. opgehaald uit de kreek, aan de noordelijke oever waarvan het onderhavige bouwwerk gelegen heeft.

De betekenis van het bouwsel stelt ons voor raadselen. Sporen van een huis of hoeve werden binnen de palissade niet aangetroffen. Wel daarentegen een vijftal in één lijn geplaatste palen, waarvan de middelste een elzenstam met een middellijn van 22 cm. Hier ook was de enige plek te vinden waar zich een loopvlak aftekende, aangegeven door een vast aangestampte laag turf en gelegen op een hoogte van 1.675 m beneden N.A.P. Voor het overige strekte zich over het gehele terrein, zowel binnen als buiten de palissade, een harde ongeveer 10 cm dikke zwart gekleurde laag veen van hubeuze klei uit welke zich klaarblijkelijk over een oudere vegetatie had ontwikkeld, rustende op een oudere met rietwortels doorgroeide kleilaag. Deze diepere kleilaag ging al spoedig in zeggeveen over terwijl de zwarte afzetting veeleer wees op een begroeiing met laag boomgewas, het door wijlen Edelman als „woud” gekenschetste landschap dat in zovele West-Friese en Friese plaatsnamen zijn herinnering heeft nagelaten. De bouwers van de palissade zullen hun werk intussen reeds hebben voltooid eer het ontstaan van deze „woudlaag” was afgesloten. Nergens staken de vermolmde bovenkappen van de palen namelijk boven de zwarte laag uit, terwijl deze de paaluiteinden wel steeds omvatte. Bovendien bevonden zich de aardewerkscherven bin-

nen en buiten de palissade steeds onder de zwarte laag, op de scheiding met het onderliggende, gaandeweg in rietveen overgaande kleipakket.

Deze aardewerkscherven waren binnen de palissade uiterst zeldzaam en beperkten zich uitsluitend tot een klein oppervlak rond de gemelde zware elzenstam, tevens ook het hoogste punt waarover zich de zwarte laag had ontwikkeld. Buitengewoon talrijk bleken daarentegen de aardewerkscherven te zijn aan de buitenzijde van de zuidoostelijke palenreeks, in het bijzonder in de aangrenzende kreekbedding, waarin tot meer dan 2 meter diepte vondsten werden gedaan, waaronder twee grotendeels bewaard gebleven aarden potten.

Het inheemse materiaal moge de overhand hebben over het eveneens aangetroffen Gallo-Romeinse aardewerk, dit laatste was toch overvloedig genoeg aanwezig om een reeds sterke Romeinse cultuurinvloed gedurende het Claudisch-Neronische tijdperk aan te mogen nemen. Zulks in overeenstemming met de bevindingen bij het onderzoek van andere nederzettingen in de omgeving van Krommenie, en ook Velsen, de laatste jaren opgedaan. Op zichzelf reeds een opmerkelijk verschijnsel. Temeer, omdat het Gallo-Romeinse aardewerk uit later tijd in het onderhavige gebied volkomen schijnt te ontbreken en de gedachten laat uitgaan naar een, al dan niet door de Romeinen bevolen ontvolking.

Bewijzen dat de mens zich hier reeds geruime tijd voor het midden der eerste eeuw had gevestigd, althans vertoond, zijn ons inziens niet voorhanden. Het inheemse aardewerk is enerzijds verwant aan het Friese terpenaardewerk uit het begin der jaartelling, anderzijds aan de inheemse waar, welke wij uit de oudste castella van Valkenburg aan de Rijn en Vechten kennen. Het streepband-goed ontbreekt; wel werd een enkele scherf geborgen met een tekening, welke sterk doet denken aan die van het welbekende geometrisch-versierde aardewerk uit de oudste terpen uit de kuststroken tussen Vlie en Eems. Wij herinneren in dit verband aan het potje van pseudo-geometrisch-versierd karakter uit de oudste brandlaag van het castellum te Valkenburg, door ons in 1954 beschreven.

Al met al brengen deze uiteenzettingen ons nog niet nader tot de oplossing van de vraag, wat er met de merkwaardige palissade aan de hand kan zijn. Men zou zich kunnen voorstel-

len dat dit bouwsel deel uitmaakte van een nederzetting of hoeve, welke in de onmiddellijke nabijheid lag en mogelijk ten offer viel aan dezelfde watervloeden welke de kreek langs de zuidoostelijke palenrij uitschuurde, op de bodem en aan de oevers waarvan de verspoelde cultuurresten belandden. De palissade zou dan dienst hebben kunnen doen als een veekraal.

Toch bevredigt deze veronderstelling niet recht. Het zou al toeval moeten zijn geweest indien de zuidoostelijke palenrij, op korte afstand langs, en juist evenwijdig aan de noordelijke kreekoever, niet door de stroom zou zijn aangetast. Bovendien wekken de talrijke aardewerkscherven en potfragmenten de indruk in een rustig water geworpen en in een modderige omgeving neergezonken te zijn, met andere woorden, de kreek bestond tijdens de bouw van de palissaden reeds en had eerder het karakter van een stagnerend water dan een stroom met sterk schurende werking.

De vijf zoëven beschreven palen in het midden van het bouwsel, één lijn uitmakende ter lengte van bijna 4.50 m, stonden juist evenwijdig aan de zuidoostelijke palissadewand, daar juist 7 meter van verwijderd. Deze palen laten zich weer onderverdelen in vijf groepen, waarvan de meest zuidwestelijke, tevens ook de dunste paal — een rechthoekig gekloofde elzenstam van 7 x 10 cm in doorsnede — op zichzelf staat, de andere vier evenwel, alle volledige elzenstammen met een middellijn van 15-22 cm, paarsgewijs bijeen oprezen met een onderlinge tussenruimte van 1.80, achtereenvolgens 0.5, 1.2 en wederom 0.5 m. Al deze vijf palen waren twee tot drie voet in de bodem geramd en zullen niet licht om te trekken zijn geweest, zulks in tegenstelling met het gros der palen van de omheining. Toch heeft ook deze stand gehouden, getuige het feit dat slechts op twee plaatsen een scheefgestelde paalstomp in de ondergrond werd vastgesteld.

Had men nu vee laten rondlopen binnen de palissade, zo zou deze het zich stellig hebben begeven indien een koe, vaars of stier met enig geweld een uitbreekpoging ondernam dan wel een aantal stuks rundvee tegelijk tegen een van de wanden de nodige druk uitoefende. Aan schapen valt minder te denken omdat zich onder de verzamelde dierenbotten — voor het overige zeer schaars — uitsluitend beenderen bevonden van koeien, voorzover in eer-

ste oogopslag kon worden uitgemaakt. Natuur — noch menselijk geweld bezegelde trouwens het einde van het bouwwerk, doch geleidelijke verrotting, hetgeen niet minder bevreemdend mag heten. Eerst daarna werden de overblijfselen door een nieuwe kleiafzetting aan het oog onttrokken.

Mogen wij in het bouwsel wellicht een omheinde offerplaats zien, een „themenos”, „lucus”, „dilubrum” of welk aequivalent men hiervoor in de Griekse en Latijnse taal kan aanvoeren bij ontstentenis van het door de Germanen zelf gebruikte woord? Wij weten immers dat de Germanen dergelijke heiligdommen bezaten, Tacitus verzekert ons zelfs dat zij geen eigenlijke tempels kenden en hun goden in de open lucht vereerden, bij voorkeur in wouden of met bomen omgeven open plaatsen. Herinnerd zij bovendien aan de Lucus Baduhennae, het aan de krijgsgodin gewijde heilige woud, waarin de door de Friezen op de vlucht gedreven Romeinen in het jaar 28 na Chr. vergeefs een wijkplaats zochten.

Maar ook veel later nog kenden de Friezen dergelijke heiligdommen in de open lucht, welke eerst door het optreden van Willibrord, Bonifatius, Liudger en anderen in de loop van de 8ste eeuw verdwenen en veelal opzettelijk moesten worden verwoest teneinde het heidendom met wortel en tak — hoe letterlijk klinkt deze term — uit te kunnen roeien.

Hoe het alles zij, met zekerheid zal het antwoord op de vragen, welke het geheimzinnige bouwsel bij Krommenie oproept, nimmer meer gegeven kunnen worden.

Litteratuur: J. E. A. Th. Bogaers, *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*, 's-Gravenhage 1955, in het bijz. blz. 8-10, Germaanse tempels. — W. Groenman-Van Waateringe, W. Glasbergen en M. F. Hamburger, „Een boerderij uit de eerste eeuw na Chr. te Krommenie (N.-H.)”, *In het voetspoor van A. E. van Giffen*, Groningen 1961, blz. 110 e.v.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

ZUID-HOLLAND

Leiden. Aan de noordzijde van de St.-Pieterskerk stond tot voor kort een school die nu afgebroken is. Bekend was reeds dat op deze plaats het stadshuis van het geslacht van Lokhorst gestaan had. Bij het uitgraven van de funderingen van de school kwam men tot de ont-

dekking dat het laatmiddeleeuwse muurwerk destijds zoveel mogelijk gespaard was. In samenwerking met de Dienst Gemeentewerken worden deze overblijfselen zorgvuldig onderzocht en ingemeten, terwijl de aangetroffen afvalputten uitgegraven worden voor het zoeken naar middeleeuwse gebruiksvoorwerpen.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

ZEELAND

Haamstede. Begin september zijn de onderzoeken rondom het kasteel Haamstede, die in juli voorlopig afgesloten waren, hervat. Een profielseuf tegen de binnenmuur van de fundering van het poortgebouw — het opgaande werk is sinds lang verdwenen — toonde aan dat de poort uit dezelfde tijd moet dateren als het rechthoekige hoofdgebouw, dat ook nu nog het oudste deel van het bestaande complex uitmaakt. Onderzoekingen aan de westelijke zijde leverden verrassende resultaten op.

In de eerste plaats kon geconstateerd worden dat het kasteelemplacement in de loop van de tijd naar het westen toe uitgebreid is en een deel van de westelijke gracht in beslag heeft genomen. De muren moesten daardoor in de voormalige grachtbodem gefundeerd worden. In de tweede plaats bleek zich onder de grasmat aan de westzijde van het bestaande complex veel muurwerk te bevinden. Hier heeft een complete woonvleugel gestaan, die ook op de oudste afbeeldingen, uit het eind van de 17de eeuw, niet meer voorkomt en bij de grote brand van 1525 wel grondig verwoest zal zijn. Keldertrappen, vloeren en raamnissen blijken nog geheel of ten dele bewaard te zijn. De oudste westelijke schildmuur werd teruggevonden aan de binnenzijde van de latere westelijke vleugel, die — zoals boven reeds opgemerkt — in de westelijke gracht werd opgetrokken. De gracht moet vervolgens naar buiten toe zijn uitgelegd om opnieuw de vereiste breedte te krijgen.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort)

NOORD-BRABANT

Bergeijk. Naar aanleiding van vondstmeldingen van de heer J. A. Th. Dielis te Bergeijk werd een aantal terreinen bezocht, waar naast vuurstenen artefacten uit Paleolithicum en Neolithicum veel aardewerkscherven uit de voor-Romeinse IJzertijd, Romeinse tijd en Merovin-

gische tijd werden gevonden. Tevens werd een tiental grafheuvels alsmede enkele urnenvelden in kaart gebracht.

A. Buisman (R.O.B., Amersfoort).

Cuyk. Na het slopen van verschillende panden, waaronder het oude gemeentehuis, kwam een brede strook grond langs de bekading van de Maasoever vrij voor onderzoek. Aanvankelijk scheen het of oude funderingen ons eindelijk op het spoor zouden brengen van het lang gezochte kasteel van de heren van Cuyk. Een groot rechthoekig fundament — hierop heeft het gemeentehuis gestaan — viel op door zijn zwaarte. Achteraf bleek dat een der zijmuren ontstaan was door verzwaring van een ouder stuk metselwerk dat halverwege de zijgevel afboog. Het rechthoekig fundament kan laatmiddeleeuws zijn en behoort hebben tot een recht huis, steenhuis van rentmeester, schout of baljuw; een gedeelte van het kasteel is het zeker niet. De rest van de funderingen schijnt — op een enkel brok metselwerk na — nog jonger te zijn. De vroeger geopperde veronderstelling dat ter plaatse van het politiebureau een stadsmuur was teruggevonden, heeft bij de verdere ontwikkeling van het onderzoek geen nieuw voedsel gekregen. De onmiddellijke nabijheid van de rijbaan belet verder graafwerk, zodat hieromtrent voorlopig geen zekerheid verkregen kan worden.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

Esch-Haaren. Bij het kanaliseren van de Essche stroom tussen Esch en Haaren is op ongeveer 1 m beneden de waterspiegel, ca. 4 m beneden het maaiveld, een boomstamkano van eikehout gevonden, daar waar de oude stroombedding door de nieuwe wordt doorsneden. Naar aanleiding van de melding van deze vondst aan de R.O.B. werd op verzoek van deze dienst een verkenning verricht. Deze duidde erop dat de vondst uit een zandprofiel afkomstig moet zijn, waarin slechts schaarse, venige resten voorkomen. Dit biedt vooralsnog weinig houvast voor datering. De kano is uit een vrij zware eikestam vervaardigd en vertoont een tamelijk ontwikkelde vorm met een duidelijke kim die bij de tot nu toe in ons land gevonden boomstamkano's (voor zover bekend in totaal zes exemplaren) ontbreekt. Anderszins is er niet een duidelijke steenvorm aan te onderkennen, zoals bij enkele andere. Nadere bestu-

dering van deze zeldzame vondst vindt thans plaats.

G. D. van der Heide (Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders).

Heesch. Bij de werkzaamheden voor de aanleg van de gaspijpleiding van de n.v. Nederlandse Gasunie werd onlangs onder Heesch een groot deel van een grafheuvel tot op 30 cm onder het oud oppervlak vernield. De heuvel maakt deel uit van een kleine grafheuvelgroep. Hij ligt op een gepodssoleerd dekzandpakket op een grindrijke ondergrond en is uit vrij donkere heideplaggen opgebouwd. In het profiel langs het verdwenen heuvelgedeelte werd een kleine kuil waargenomen, waarin fragmenten van een Drakenstein-urn en crematieresten gevonden werden. Het betreft een nabijzetting in de oostelijke heuvelhelling. Door de graafmachine verplaatste fragmenten van dezelfde urn en crematieresten werden op ruim 15 m vanaf deze plaats aangetroffen. Het bovendeel van de urn ontbreekt, hetgeen hoogstwaarschijnlijk te wijten is aan het feit dat de heuvel tot op bepaalde diepte is omgeploegd. De waarnemingen werden verricht door G. Beex te Eindhoven en door de R.O.B.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

LIMBURG

Heerlen. Volgens een mededeling van drs. L. van Hommerich zijn tijdens het graven van een van noord naar zuid lopende riolerings-sleuf vlak ten zuiden van de Valkenburgerweg vier achter elkaar gelegen brandgraven gevonden, die hoogstwaarschijnlijk alle uit de Romeinse tijd dateren. Behalve overblijfselen van de crematie werden in één graf langs de rand

van de langwerpige grafkuil tal van spijkers aangetroffen; uit een ander graf zijn een geverniste urn met zandbestrooiing, een terra sigillata-kommetje en een munt uit de Romeinse keizertijd te voorschijn gekomen.

In de reeds vermelde sleuf is bovendien waargenomen dat op een diepte van 0.70-1.60 m onder het dek van de Valkenburgerweg een minstens 6 m breed grindpakket ligt; dit heeft ongetwijfeld deel uitgemaakt van de bekende Romeinse weg van Keulen, Heerlen naar Maastricht enz.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Tracé pijpleiding n.v. Nederlandse Gasunie. Op het tracé Ravenstein-Geleen werden bij Limbricht en Susteren afvalkuilen aangetroffen, waarin veel houtskool, baksteenpuin en inheems-Romeinse aardewerkscherven. De kuilen zijn ongeveer 90 cm in doorsnede en tot op een diepte van ± 1 m ingegraven in zandige leem.

A. Buisman (R.O.B., Amersfoort).

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. Dicht nabij Lemmer in de Noordoostpolder is door de heer Verbeek een werktuig gevonden van hertshoorn. Het betreft een stuk gewei van een edelhert, waarvan de top en de volg-zijtak afgesneden zijn. Het gewei is afkomstig van een buitgemaakt dier. Werktuigen van dit type worden wel eens beschouwd als te hebben gediend voor het ophalen van vislijnen onder water, waarvoor zich inderdaad de intact gelaten oogtak goed leent.

G. D. van der Heide (Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALKMAAR

— *Stedelijk Museum.* De Keerkring -26 okt.

ALMELO

— *Stadhuis.* Schilderijen en tekeningen van Joost Elhorst -eind okt.

AMERSFOORT

— *Zonnehof.* Het goede Kinderboek en De bes-

te boeken van het jaar 17 okt.-1 nov.

— *Museum Flebite.* Dirk Harting

AMSTELVEEN

— *Aemstelle.* Leo Poelmeyer, grafiek -19 okt.
Talens' Prijs 1964-1965 -19 okt.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Portretten van Jan Veth -3 nov.

- *Stedelijk Museum*. Werken van Arman -2 nov.
 Amerikaanse grafiek -2 nov.
 Kunstenaarsver. De Brug -26 okt.
 Kunstenaarsver. A.K.W. -26 okt.
 Mensen op weg, wereldfototentoonst. -8 nov.
- *Museum Fodor*. Muur 1964; visie op een wand, onder auspiciën van de V.B.M.K. -2 nov.
- *Rijksacademie*. Inzendingen v. d. Therèse van Duyl Schwartz Portret-prijs 1964 30 okt.-9 nov.
 Ere-tentoonstelling Wim Schumacher -24 okt.
- *Galerie d'Eendl*. Floris Jaspers -1 nov.
 — *Café Eylders*. K. Carvalho -1 nov.
 — *Galerie Mokum*. Michaël Pocolke, schilderijen -29 okt.
 — *Kunstz. Magd. Sothmann*. Jaap Wagemaker -24 okt.
- *G.H.B. Papiergroothandel*. Topdesigners — Typedirectors, Paper & Print (Amerikaans drukwerk) -24 okt.
- *Ned. Instituut v. Nijverheid en Techniek*. 125 jaar Spoorwegen Amsterdam -1 nov.
- *Gebouw Arti et Amicitiae*. Najaarstentoonstelling van werken van leden -2 nov.
- *Galerie 845*. Druksels van Harrie A. Gerritz -1 nov.
- *Galerie Graphil*. Yehoshua Hass, gouaches, en Joseph Weiss, grafiek -25 okt.
- *Galerie Amstel 47*. Alexander von Zedlitz -1 nov.
- *Galerie Uit de Kunst*. Ad Selhorst -5 nov.
- *Anne Frank-huis*. Sor -30 okt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. De Grote Kerk te Arnhem, bouw, vernieling, herbouw -14 dec.
- *Openluchtmuseum*. Klederdrachten: Feest en vermaak

BERGEN

- *Huize Kranenburg*. Nico G. Berkhout -2 nov.

BILTHOVEN

- *De Kuyt*. Juan Sala Santonja -29 okt.

BLOEMENDAAL

- *Openluchttheater*. D. P. H. Wentzel Jr. -26 okt.

DELFT

- *Prinsenhof*. Honderd jaar H.B.S. -31 okt.
 Talens' Prijs 1964-1965 24 okt.-9 nov.
 Le Corbusier
 — *Mensa*. Lydia Duif -30 okt.
 — *Galerie Delft*. David v. d. Kop -8 nov.
 — *T.H. Afd. Bouwkunde*. Expositie over Finland door de groep Stylos

DEVENTER

- *De Muntentoren*. Burgersdijktentoonstelling -30 okt.

DORDRECHT

- *Dordts Museum*. Werken van Dordtse kunstenaars uit de verzameling van het Gemeentearchief -26 okt.

EINDHOVEN

- *Sted. van Abbemuseum*. Beeldend experiment op de planken -24 nov.
 Alicia Penalba -26 okt.
 — *Galerie Dimette*. Kindertekeningen -25 okt.
 Werken van Niels Hamel vanaf 30 okt.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Urk, eiland in de Zuiderzee -1 nov.
 — *De Drommedaris*. Foto's van Hans Pelgrom -22 okt.

FINSTERWOLDE

- *Galerie Waalkens*. Jan Sierhuis -23 okt.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Kees van Bohemen -30 nov.
 Den Haag '45-'85 -4 jan.
 Stedenspiegel 24 okt.-7 dec.
 — *Museum v.b. Onderwijs*. Delta -1 jan.
 — *Kunstcentrum*. Lei Molin -23 okt.
 — *Panorama Mesdag*. Leerlingen v. d. Konink. Academie -25 okt.
 Nederlandse Kunstkring 31 okt.-15 nov.
 — *Hoofdkantoor De Nederlanden*. 91ste tentoonst. v. werken van leden van Pulchri Studio -2 nov.
 — *ARTA*. Sam Middleton -28 okt.
 — *Atelier Lissabon*. Fugare -23 okt.
 — *Kunstz. Nouvelles Images*. Louis Dusée, Jacques Janssen en Cath. Goeting-Stultiens -25 okt.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Tussen mens en dier, keramiek van Etie van Rees -9 nov.

- *Instituut v. d. Kunstgeschiedenis*. Fie Werkman, Diek Boerman en Henri de Wolf -21 nov.
- *Pictura*. Jan van Heel -26 okt.
- HAARLEM
- *Kunstcentrum De Ark*. H. J. Böhme, foto's -8 nov.
- Schilderijen van Jan Luycken: 100 Ambachten -8 nov.
- *In 't Goede Uur*. Helga Schuszheim -eind okt.
- *De Waag*. 5 x 70 (70-jarige leden van Kunst zij ons Doel) -25 okt.
- *Kunstz. Barteljoris*. Frank Lodeizen -25 okt.
- HEEMSKERK
- *Slot Assumburg*. Willem Commandeur -6 nov.
- HELMOND
- *'t Meybuys*. Jan van Hoof -26 okt.
- HENGELO (O)
- *Hengelose Kunstz.* Uit het schetsboek van Jan Sluyters -26 okt.
- 'S-HERTOGENBOSCH
- *Noord-Brabants Museum*. Jan Swagemakers, schilderijen
- HILVERSUM
- *Goois Museum*. Pieter Starreveld -26 okt.
- *Galerie Wout Vuyk*. 2- en 3-dimensionale werken van P. Struycken -31 okt.
- LAREN
- *Singermuseum*. Te vuur en te naald, modern glas, porselein en kunstnaaldwerk -25 okt.
- Besdragende heesters 4-10 nov.
- LEEWARDEN
- *Princessehof*. Recente grafiek van Jan Stroosma -2 nov.
- LEIDEN
- *Lakenbal*. Jonge Nederlandse Kunst -2 nov.
- Theo Lohmann -26 okt.
- *Kunstz. De Ruif*. Maronier -31 okt.
- *Boerhaavezaal*. J. Turk
- MAASTRICHT
- *Kunstz. Arti*. Gène Eggen -25 okt.
- NIEUWKOOP
- *'t Reghthuys*. Eliza de Lorm en Jetty Homan -26 okt.
- NIJMEGEN
- *Waag*. Werkman en de Blauwe Schuit -19 okt.
- *Afrika-Museum*. Afrika, mens in onrust -31 dec.
- *Galerie Pluymen*. José Smeets -1 nov.
- ROERMOND
- *Gen. Hendrick Luyten-Dr. Cuypermuseum*. Anton Rooskens -19 okt.
- ROTTERDAM
- *Museum Boymans-van Beuningen*. Hedendaagse Duitse Kunst -1 nov.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Poppen en schaduwspel uit de Oriënt -6 jan.
- *Bouwcentrum*: Woning 1975, ideeën nu Vis à Vis; kerkenbouw -6 nov.
- *Rotterd. Kunstkring (W. de Withstr.)*. Anton Heyboer, grafiek 17 okt.-9 nov.
- *Rotterd. Kunstsichting (Kunstz. Lijnbaan)*. Bouke IJlstra -26 okt.
- *Kunstz. Zuid*. Ernst Johne -26 okt.
- *Kunstcentrum 't Venster*. Ernst Vijlbrief vanaf 17 okt.
- *Rijnhotel*. Thomas Mann-tentoonst. -27 okt.
- RIJSWIJK
- *Rijswijks Museum*. Pieter Bruegel de Oude, reproducties -31 okt.

VACATURE

DEN HAAG

Bij het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten vacert per 1 december a.s. de functie van

RONDLEIDER (STER)

bij de reizende educatieve tentoonstellingen.

Aanstelling geschiedt in de assistentenrangen, afhankelijk van ervaring en leeftijd. De taak van de te benoemen assistent(e) omvat het geven van explicaties aan de schooljeugd van het voortgezet onderwijs in het gehele land.

Sollicitaties binnen veertien dagen te richten aan de rijksinspecteur voor de roerende monumenten, Kazernestraat 3 te 's-Gravenhage.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Obergum, gem. Winsum. Ter voorbereiding van de op handen zijnde restauratie der Herv. kerk hebben binnen en buiten de kerkmuren enige opgravingen plaats gehad. Treft men er thans, op het hoogste punt van de ongeveer 5 m hoge dorpswierde, een uit kloostermoppen opgetrokken eenbeukig bouwwerk aan met driezijdig gesloten koor en enigszins ingeklemd westtoren, met een zadeldak afgedekt, voorheen moet deze kerk een geheel andere aanblik geboden hebben.

Met eenmaal werd het duidelijk dat de westtoren oorspronkelijk los van de kerk heeft bestaan en aan de oostzijde tot op betrekkelijk grote hoogte open was door het uitsparen van een met een spitsboog afgesloten onderbreking. Ter zijde van deze spitsboog bevond zich de toegang naar de gemetselde, in het muurwerk aangebrachte trap, welke met een deur kon worden afgesloten en waarheen een houten ladder zal hebben geleid, welke in geval van een belegering kon worden opgehaald.

Deze vrijstaande toren, opgetrokken uit kloostermoppen van het formaat 8 x 14,5 x 30 cm, heeft misschien ook aan de westzijde een dergelijke opening bezeten, al kon dit tot dusverre wegens de zware beklamping, naderhand aan drie van de vier zijden tegen het torenlichaam aangebracht, niet worden nagegaan. Aldus zal de toren een overeenkomstige bouw hebben vertoond als andere vrijstaande klokke-torens in de Groninger Ommelanden, zoals die te Baflo, Zeerijp, Noordbroek en Zuidbroek.

Opmerkelijk is de korte afstand tussen de oostelijke torenmuur en de oorspronkelijke westmuur van de kerk, waarvan de grondvesten op ongeveer drie voet ten oosten ervan konden worden blootgelegd. Duidelijk liet zich de bouwnaad, zowel in de funderingen als in het opgaande werk herkennen, waar de tussenvoegselen tussen kerk en toren, eerst naderhand

met elkaar verbonden, in het geding kwamen. Hierbij had men kennelijk gebruik gemaakt van de steen, beschikbaar gekomen na de afbraak van de westgevel. Deze onderscheidde zich namelijk zowel door een iets donkerder tint als een afwijkend formaat — 9 x 14 x 28 cm — van de moppen, waaruit de toren was opgemetseld.

Restte de vraag naar de oorspronkelijke koorsluiting. Het opgaande werk vertoonde, binnen zowel als buiten de kerk, iets verder oostelijk dan het midden, een bouwnaad welke zich ook in de fundering voortzette. De onderbouw verbreedde zich hier bovendien tot een rechthoek, welke wellicht kon worden verklaard als de fundering van een triomfboog, dan wel de aanzet van een versmald, naderhand weggebroken koor. Een grote en diepe grafkelder, over de volle breedte van de kerk uitgegraven en met een hecht verwulft overdekt, bemoeilijkte het onderzoek met de spade, al bleef aanstonds al twijfel bestaan of zich ter hoogte van de bouwnaad inderdaad wel een oudere koorsluiting bevonden had. Terloops delen wij mede dat deze grafkelder zowel uit de 17de als 18de eeuw kan dateren, door een brede, stenen trap uit het westen toegankelijk was en van gemetselde klippen voorzien, bestemd tot het plaatsen van vijf kisten. Bij opening van de kelder bleek dat men deze kisten al eens had weggeruimd, getuige een in de noordwest-hoek bijeengevoegde hoop vergaan eikehout en beenderresten van vijf mensen. Mogelijk hebben de brokken van een of meer der 17de- dan wel 18de-eeuwse grafzerken, deels in de kelder, deels in de voorkerk, zowel als daarbuiten teruggevonden, op het geslacht betrekking dat zich de kosten getroostte de grafkelder aan te brengen, doch daarvan maar kortstondig profijt heeft vermogen te trekken.

Aan de buitenzijde van de kerk, meer in het bijzonder aan de noordkant, bleek de bodem

minder doorwoeld te zijn dan in de kerk zelf, want hier kwam nog de plint te voorschijn — het kerkhof ligt thans ruim twee voet hoger dan op het tijdstip van de kerkbouw — van een dwars op de zijmuur staand bouwsel, dat het overblijfsel moet zijn geweest van een afgebroken dwarspand. Het een met het ander in verband brengende kwam men tot de slotsom dat het huidige, eerst uit de 15de eeuw daterende koor in de plaats kwam van een veel rijkere koorpartij, door een dwarsschip van het kerkschip gescheiden, geheel in de trant van de kwadratische romano-gotische kerken welke zo kenmerkend zijn voor de kerkelijke bouwkunst in de Groninger Ommelanden der 13de eeuw.

Op deze datering wezen trouwens reeds de gebezigde baksteen, de geleding van de kleine, rond-afgedekte vensters en de beide — later dichtgemetselde — deuren in de noord- en zuidgevel, alsmede de aanzetten van de — verdwenen — koepelgewelven en de overblijfselen van de imposten, waarop de deze gewelven opvangende lisenen eenmaal rustten. Met andere woorden, de oorspronkelijke kerk was eenmaal niet kleiner, doch juist groter en aanzienlijker dan de tegenwoordige.

Sporen van een nog oudere kerk, uit hout dan wel tufsteen opgetrokken, werden niet gevonden. Merkwaardig mag het heten dat men op zulk een korte afstand van de niet minder oude kerk in het aangrenzende Winsum de moeite nam een tweede kerk te bouwen. Men houde hierbij wel in het oog dat het Boterdiep, dat het wierdedorp Obergum van zijn tweelingdorp Winsum scheidt, in vervlogen eeuwen een sterk vlietende, brede stroom was, waarover geen brug leidde. Afgezien daarvan zal ook Obergum hebben gedeeld in de voorspoed van Winsum, dat reeds in de 11de eeuw op weg was een belangrijke handelsplaats te worden met een eigen munthuis, maar door het naburige Groningen in zijn ontwikkeling werd gefnuikt. Obergum wordt trouwens ook reeds in de 11de eeuw vermeld: „Obergun”.

Litteratuur: J. A. Feith, C. H. van Rhijn, J. Vinhuizen en G. A. Wumkes, *Grafschriften in Stad en Lande*, Groningen 1910, blz. 265 e.v. H. Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems*, I, Atlas, II, Tekst, Groningen 1963, blz. 146 en 175.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

't Zandt. Binnen het kader der restauratie heeft

in de Herv. kerk van het dijkdorp 't Zandt, eertijds O.L. Vrouw toegewijd, een bescheiden onderzoek met de spade plaats gevonden. Op grond hiervan kon worden vastgesteld dat dit langgerekte, met koepelgewelven overdekte, uit grote kloostermoppen opgetrokken en uit het eerste kwart van de 13de eeuw daterende bouwwerk oorspronkelijk een rechte koorluiting bezat. Deze kwam te vervallen toen twee eeuwen later de kerk naar het oosten werd uitgebreid met de tegenwoordige vijfzijdige koorpartij.

Litteratuur: M. D. Ozinga, *Oost-Groningen = De Ned. monumenten van geschiedenis en kunst*, VI 1, 's-Gravenhage 1940, blz. 238 e.v. — H. Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems*, I, Atlas, II, Tekst, Groningen 1963, blz. 174, 186, 208, aant. 3.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Zeerijp. In verband met de restauratie zijn enige onderzoekingen ingesteld in het schip zowel als het koor der eertijds St.-Jacob gewijde Herv. kerk. Het huidige, uit grote kloostermoppen opgetrokken kerkgebouw maakt een eenbeukige kruiskerk uit met vijfzijdig gesloten koor en dateert uit het midden van de 14de eeuw, hoewel vele bijzonderheden nog geheel de geest van de 13de-eeuwse romano-gotische bouwstijl der Groninger Ommelanden ademen. Aan de noordzijde van het koor verrijst een naderhand verlaagde, vrijstaande bakstenen klokkentoren, diagonaal op de as van de kerk geplaatst, welke de indruk wekt eerst in de 15de eeuw te zijn verrezen. Het kerkterrein ligt enigszins verheven ten opzichte van de omgeving, doch maakt deel uit van de zavelrug waarover het dorp Zeerijp met zijn welsprekende naam zich uitstrekt. Het wordt voor het eerst in de Werdense kloosterregisters uit de 11de eeuw genoemd — „Fan theru Ripon” —, toen het nog aan open Fivelboezem lag. Men neemt algemeen aan dat de zandige rug, welke de zuidoostelijke oever van de Fivelmond begrensd, in de 11de of 12de eeuw door de mens werd benut tot het opwerpen van een zeedijk, welke al spoedig weer buiten gebruik kon worden gesteld wegens het snelle dichtslibben van de Fivelboezem.

Na het verwijderen van de kerkbanken, gestoelten en houten vloeren stiet men alras op allerhande metselwerk, dat in overwegende mate, vooral in het koor, betrekking bleek te hebben op grafkelders uit de 17de en 18de

eeuw. Sommige dezer kelders waren met gemetselde verwulften afgedekt en niet vernield, hoewel het gebeente van de daarbinnen eenmaal bijgezette personen geroerd was. Andere kelders had men oudtijds afgedekt met veraarlijke zerken, doch deze waren naderhand verwijderd en de kelders dichtgeworpen. Op de scheiding tussen koor en schip liep over de ganse breedte van het dwarspand een gemetselde borstwering welke op een oksaal zou kunnen duiden, zoals dit in de kerk van het naburige Leermens, alsmede in verscheidene kerken in het aangrenzende Oost-Friese kustgebied nog te vinden is. Onder dit oksaal, tegen de oostelijke dwarspandmuur, kwamen de funderingen van vier altaren te voorschijn, aan weerszijden van de kooropgang. Op verschillende plaatsen bleek voorts nog de oorspronkelijke vloer van de kruiskerk voorhanden te zijn, bestaande uit diagonaalsgewijs over de kleibodem gevleide, op hun platte kant rustende kloostermoppen.

Ongeveer 50 cm dieper werd evenwel een dergelijke vloer aangetroffen, welke niets met de 14de-eeuwse kruiskerk te maken kon hebben. Voortgezet onderzoek leerde dat het hier de overblijfselen van een ouder kerkje gold, dat opgetrokken moet zijn geweest uit kloostermoppen van het formaat 9 x 15 x 32 cm. Dit kerkje was grondig afgebroken bij de bouw van de opvolgende kerk, maar toch kon worden uitgemaakt dat het juist binnen schip en koor van de kruiskerk gelegen had en hoogstwaarschijnlijk een zaalkerkje is geweest ter breedte van 7.5 m en ter lengte van 20 m. Enig tufsteengruis, in de vulling van de muren van het bakstenen zaalkerkje aanwezig, sluit de mogelijkheid niet uit, dat Zeerijp reeds in de 12de eeuw een eigen kerk of kapel bezat.

Tevoren had men bij het uitgraven van putten ten behoeve van een verwarmingsinstallatie in het westelijke uiteinde van de kerk zowel als onder het aanbouwtje tegen de westgevel, een puinstorting moeten doorsteken welke zich tot op 2.5 m diepte beneden het maaiveld bleek voort te zetten. Omdat deze puinstorting tenslotte overging in twee regelmatig gemetselde rijen kloostermoppen, rees de vraag wat dit alles wel kon betekenen. Onze gedachten gaan uit naar een middeleeuwse waterlossing, een gemetselde „zijl”, welke ter hoogte van Zeerijp eenmaal de zeedijk onderbrak en aan de oostelijke zijde, waarvan het dorpskerkhof werd aangelegd, op de kruin van de ter plaat-

se enigszins verbrede zeedijk. Op het ogenblik dat met de bouw van het zaalkerkje een aanvang werd gemaakt, zal deze dijk echter al niet meer actieve dienst hebben behoeven te doen, doch als waterkering inmiddels zijn opgevolgd door een nieuwe, voorliggende zee-wering. En wel die zeedijk, waarop naderhand weer het dorp 't Zand zou komen te liggen.

Tot slot wijzen wij erop dat onder de grondvesten van het Zeerijper zaalkerkje duidelijke aanwijzingen van kunstmatige op-hoging konden worden opgemerkt in de vorm van schelplagen, afgewisseld met aangestampte klei. Naar onze overtuiging heeft men hier niet zozeer te doen met de voeting van een kerkheuvel dan wel met een dijkleger of dijk-stal, geheel overeenkomstig hetgeen wij in de aanhef onzer uiteenzettingen over het ontstaan van Zeerijp schreven. Voor het overige ligt de gevolgtrekking voor de hand dat herhaalde wateroverlast de inwoners van Zeerijp noodzaakte de 14de-eeuwse kruiskerk op een hoger niveau te bouwen dan het zaalkerkje, getuige de kleilaag welke beide bouwwerken van elkaar scheidde.

Litteratuur: J. A. Feith, C. H. van Rhijn, J. Vinhuizen en G. A. Wumkes, *Grafschriften in Stad en Lande*, Groningen 1910, blz. 461 e.v. — M. D. Ozinga, *Oost-Groningen = De Ned. monumenten van geschiedenis en kunst*, VI 1, 's-Gravenhage 1940, blz. 244 e.v. — H. Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems*, I, Atlas, II, Tekst, Groningen 1963, blz. 146, blz. 150, aant. 37, blz. 193-194.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

FRIESLAND

Noordwolde, gem. Weststellingwerf. Tijdens de restauratie van de deerlijk onderkomen en ogenschijnlijk eerst uit de 17de eeuw daterende Herv. kerk werden aanwijzingen verkregen van oudere bouwresten, op grond waarvan is komen vast te staan dat de huidige kerk stoelt op een laatgotische, uit baksteen opgetrokken voorgangster. Deze, vermoedelijk eerst in de eerste helft van de 16de eeuw verrezen kerk was juist even groot als de huidige en rustte op een veenplaat, welke buiten kerk en kerkhof ontbreekt en daar tengevolge van ontginningswerken of turfgraverijen verdwenen zal zijn. Bevindingen, welke wij trouwens ook bij andere gelegenheden hebben opgedaan, niet alleen onder middeleeuwse kerken, maar ook onder oude hofsteden.

Voor de tweede maal gebezigde kloostermoppen of tufsteen ontbraken, zowel in het opgaande werk als in de fundering, hetgeen verwondering wekt, gezien de ouderdom van de parochie. Wel stiet men in het koor op een in het vierkant gelegde, diep ingegraven verzameling zwerfkeien, waarvan de betekenis ons voorshands niet duidelijk is, omdat deze te zeer buiten de middellijn van de kerk lag om zonder meer als altaarfundering te kunnen worden verklaard.

Nu is het een bekend verschijnsel dat vele middeleeuwse dorpen in de Friese veenstreken in de 15de of 16de eeuw gaandeweg verschoven in verband met nieuwe ontginningen of ontwateringsstelsels. Een verschijnsel, dat trouwens ook in Westfriesland, de veenstreken van Groningerland en Drenthe, Overijssel, Zuid-Holland en het Sticht valt aan te wijzen. Deze verplaatsing vond strooksgewijs plaats, waarbij tenslotte kerkhof en kerk eenzaam bleven liggen, totdat ook deze — maar niet altijd — naar de nieuwe „streek” werden overgebracht. Ook Noordwolde heeft een dergelijke verhuizing meegemaakt; aan de vroegere toestand herinnert nog een oude weg, dan wel de sloot die deze weg eenmaal volgde en het is juist aan deze weg dat een verwilderde hoogte ligt, het Joodse Kerkhof geheten. Een terrein, dat juist in dezelfde „opstrekking” ligt als het tegenwoordige kerkhof, ongeveer 80 m ten noordwesten ervan verwijderd. Inderdaad zijn er in de 18de en 19de eeuw enige Joden op vermelde hoogte ter aarde besteld — er ligt zelfs nog een grafsteen met Hebreeuwse opschriften. Toch is dit kerkhof, dunkt ons, veel ouder dan de 18de eeuw en heeft men dit naderhand eerst een nieuwe bestemming gegeven. Hier immers stond oorspronkelijk de dorpskerk van Noordwolde. Wij zouden zelfs nog verder willen gaan en het er voor houden dat deze kerk tot in de 16de eeuw nog van hout is geweest — het was niet de enige in deze vanouds zeer arme gebieden. Was het immers een stenen gebouw geweest, dan zou men de materialen na de afbraak toch bij de bouw van de nieuwe kerk hebben kunnen benutten, terwijl op het oude terrein baksteengruis of steenafval zou zijn achtergebleven. Geen van beide is evenwel het geval.

Litteratuur: J. J. Spahr van der Hoek, *Verdeling van het landschap; Boven-Boornegebied. Rapport betreffende het onderzoek van het Lånskip-genetysk Wurkforbån van de Fryske*

Akademy, Drachten 1961, blz. 170 e.v. — H. Halbertsma, „Bornego — Bijdrage tot de oudste geschiedenis van het Neder-Boornegebied”; *De Vrije Fries*, 40 (1962), blz. 32 e.v. Over een houten dorpskerk te Lúnjebêrd in het jaar 1491 — „dae houten tzercka” —, aldaar blz. 58.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Sneek. Ten behoeve der voorbereidende werkzaamheden, verbonden aan de bouw van een nieuwe brug over de stadsgracht, onmiddellijk naast de Waterpoort, is een damwand rondom de pijler van de uit 1904 daterende, inmiddels verwijderde draaibrug geslagen en een gedeelte van de gracht langs de aangrenzende walmuur drooggemalen. Na het verwijderen van de eveneens uit 1904 daterende kade kwamen de overblijfselen van een uit gele Friese drielingen opgetrokken, enigszins achterover hellende en ongeveer 50 cm zware borstwering te voorschijn, welke oudtijds tegen de oostelijke flank van de oostelijke der beide torens aansloot, die het gemetselde verwulft van de Waterpoort — vroeger Hoogendster Pijp geheten — flankeren. Blijkbaar stonden de uit 1613 stammende torens van dit verdedigingswerk in vroeger eeuwen verder uit de as van de grachtswal dan dit thans het geval is.

Toch kan vermelde borstwering geen onderdeel hebben uitgemaakt van de oudste stadsvesten ter plaatse, omdat zij kennelijk in verband stond met de Waterpoort en niet met de voorzieningen, aldaar vóór de bouw van de Waterpoort getroffen. Voordien ontbeerde de uitgang van de binnengrachten naar de stadsgracht en de Geeuw namelijk zulk een bovenbouw, welke voor het overige meer tot sieraad dan verdediging diende; men stelde zich tevreden met een veel robuuster doorgang, uitgespaard in de stadsmuur.

Met de bouw van deze stadsmuur werd na de overgang van de stad Sneek van het Gelderse bewind naar het Habsburgse, in het jaar 1523, een aanvang gemaakt. Sneek bezat voor het jaar 1523 weliswaar verdedigingswerken, welke in 1493 en volgende jaren waren verbeterd en van stenen poorten benevens wachttorens voorzien, doch tussen deze punten strekte zich slechts een met doornstruiken beplante aarden wal uit.

Overblijfselen van deze stadsmuur werden nu eveneens bij het uitbreken van de kademuur uit 1904 blootgelegd. Deze bevonden zich ach-

ter vermelde beschoeiing en bestonden uit de onderste lagen van het 16de-eeuwse metselwerk, dat tot een hoogte van drie voet gespaard bleek te zijn en op eiken sloven rustte. Op hun beurt waren deze sloven — aangelegd op een diepte van gemiddeld 1 m beneden N.A.P. — met houten pennen verankerd aan dennehouten palen ter dikte van 8-18 cm, welke met hun aangepunte uiteinde tot een diepte van gemiddeld zes voet door de zeeklei tot in het onderliggende veen gedreven waren. Ter vergelijking diene dat de Waterpoort tot aan de restauratie van het jaar 1938 op een houten raamwerk rustte, bevestigd aan rechtstandig in de slappe ondergrond geheide elzenstammen van 2-3 m lengte.

De stadsmuur zelf was opgemetseld uit oranje-rood gekleurde, tamelijk zacht gebakken stenen van het formaat 5.5 x 13.5 x 27 cm. De dikte bedroeg 65 cm.

Litteratuur: Pierius Winsemius, *Chronique ofte Historische geschiedenissen van Frieslandt*, Franeker 1622, Beschrijvinghe der Steden, i.v. Sneek. — Elco Napjus, *Historisch Chronyk, of Beschryvinge van Sneek*, Sneek 1772, blz. 31 e.v.; blz. 148 e.v. — H. Halbertsma en W. H. Keikes, *Sneek — Drie Kronen met Ere*, Sneek 1956, blz. 20 e.v., 60 e.v.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

OVERIJSSSEL

Losser. In de buurtschap De Lutte zijn in oktober door een zgn. dieplepel sleuven in de grond getrokken voor de aanleg van waterleiding. Op ca. 50-100 m ten zuiden van de boerderij Duivelshof vertoonden zich op drie plaatsen in het profiel oudtijds dichtgeworpen greppels (ca. 1.40 m diepte en 3-4 m bovenbreedte) aansluitend op drie concentrisch om de boerderij gelegen aarden wallen annex grachten. Ten westen van deze plaats zijn in het beboste terrein voor een groot gedeelte het grachtenstelsel en de bijbehorende wallen gespaard gebleven. Het verloop is in noordelijke richting nog goed te volgen.

Binnen een straal van ca. 100 m rondom de huidige boerderij zijn op een diepte van ca. 60 cm beneden het maaiveld vele scherven van blauwrijs gesmoord aardewerk, benevens enige stukken Siegburger aardewerk gevonden.

Een perceelsgedeelte heet van ouds „het kerkhof”.

A. L. Hulshoff (*Oudheidkamer Twentbe, Enschede*).

Ootmarsum. Op 28 september j.l. is een grafkelder, gelegen in het zuid-oostelijk dwarspand van de r.k. kerk geopend. Helaas bleek dat de gewelfde grafkelder, die nog geheel intact is, volgestort was met zand en puin, vermoedelijk in 1868, toen de kerkvloer is verlaagd en het interieur beschilderd. De kelder is lang 4.09 m, breed 2.61 m en hoog 1.95 m. De toegang via een van baksteen gemetselde trap is 1.05 m breed. Er is slechts een formaat baksteen gebruikt: 22 x 11 x 4 cm.

In de noordoostelijke hoek zijn op het niveau van de bijzetting een ijzeren hengsel van een doodkist en een tweetal beenderen gevonden. De mogelijkheid bestaat dat de grafkisten zich nog onder de puin- en zandlaag bevinden. Een uitgebreid onderzoek zal plaats hebben bij de algehele kerkrestauratie die in voorbereiding is.

A. L. Hulshoff (*Rijksmuseum Twentbe, Enschede*).

GELDERLAND

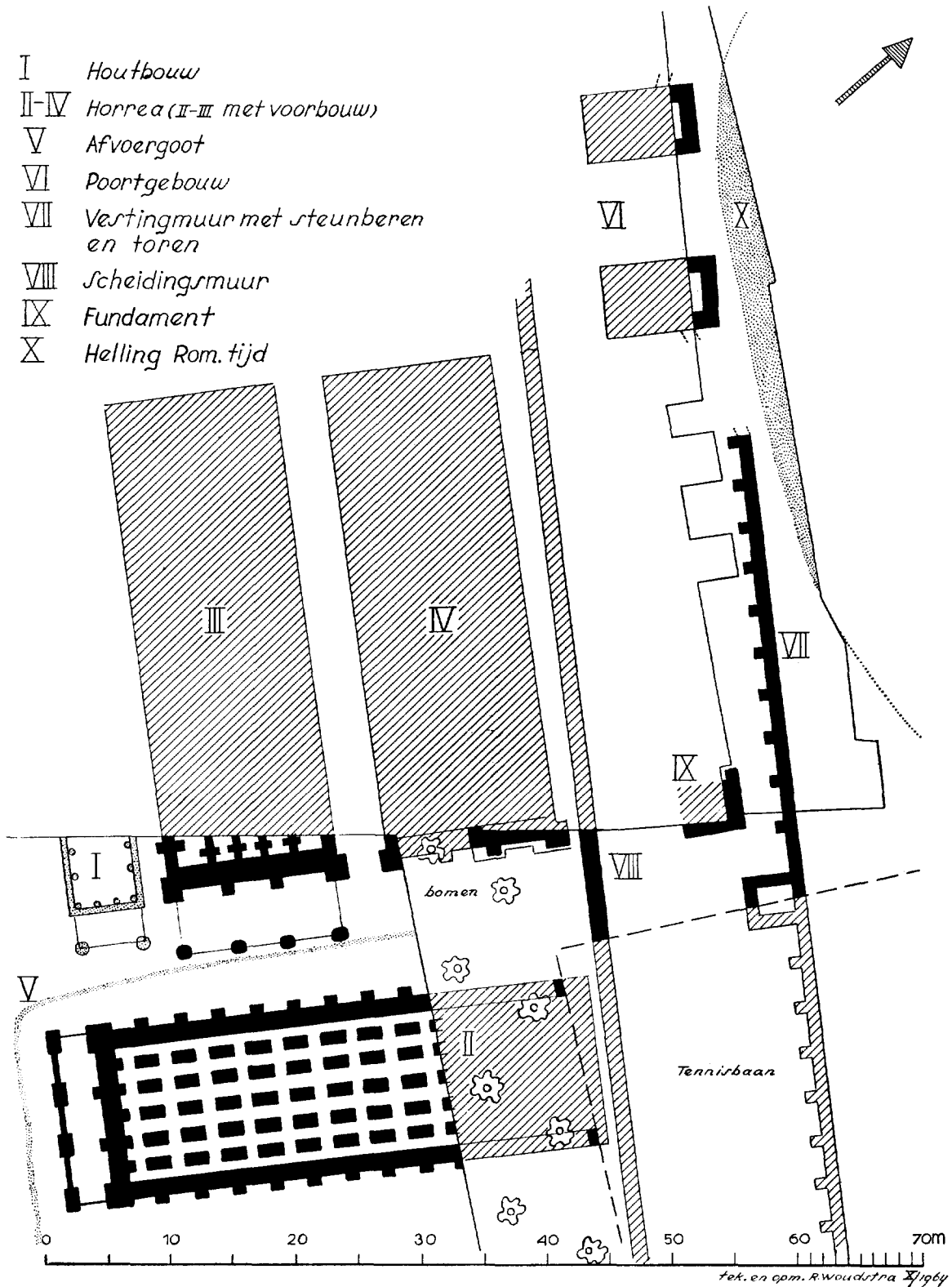
Nijmegen, legerplaats van het 10de legioen. Sedert het laatste bericht (kol. *130 e.v.) is de opgraving op drie plaatsen voortgezet:

1. op het sportterrein achter de St.-Theresia-Kleuterschool, Ubbergseveldweg 97;
2. langs de heuvelrand ten n.o. daarvan, boven de Ubbergseweg, op het terrein van de heer H. van den Biggelaar;
3. op het terrein van de r.k. kerk van de H. Stephanus aan de Berg en Dalseweg en in de tuintjes vóór twee aangrenzende woonhuizen.

(De Romeinse cijfers verwijzen naar de plattegrond op kol. *303.*304).

1. Op het laatst overgebleven deel van het genoemde sportterrein werden de resten van het grote gebouw, dat gezien de ligging van het reeds gevondene, hier kon worden verwacht, grotendeels blootgelegd (zie plattegrond: II); alleen het n.o. stuk, ongeveer $\frac{1}{3}$ van de lengte, is grotendeels onbereikbaar door de aanwezigheid van twee rijen eiken; de sluitmuur bevindt zich juist onder het daarachter liggende tennisveld. Het blijkt een diep gefundeerd gebouw van zware constructie te zijn geweest; de muren zijn in de benedenste aanleg gemiddeld 1.5 m breed, terwijl de fundering ongewoon diep in de vaste grond ligt, \pm 1.40 m beneden het gelijkzijdige Romeinse oppervlak. Het gebouw is buitenwerks 14 m breed (zonder de steunberen), de lengte kan

- I *Houtbouw*
 II-IV *Horrea (II-III met voorbouw)*
 V *Afvoergoot*
 VI *Poortgebouw*
 VII *Vestingmuur met steunberen en toren*
 VIII *Scheidingsmuur*
 IX *Fundament*
 X *Helling Rom.tijd*

Nijmegen. Opgravingen legerplaats van het 10de legioen. Schaal 1 : 500.

op ± 40 m berekend worden. Een groot deel van het inwendige wordt ingenomen door de fundamentresten van vijf rijen zware rechthoekige pijlers van 1×2 m; het aantal pijlers in elke rij laat zich berekenen op 13. Steunberen bevinden zich buitenwerks aan de beide lange muren tegenover elke dwarsrij, binnenwerks aan de voormuur (vermoedelijk ook aan de achtermuur) tegenover elke overlangse rij, terwijl de voormuur ook buitenwerks nog twee steunberen heeft en aan de hoeken extra verzwaaerd is. Corresponderend met de laatstgenoemde vier verzwaringen liggen op een afstand van ± 4 m eveneens vier zware pijlerfundamenten, die onderling door een smallere, minder diep gefundeerde muur verbonden waren. Lossé brokken van de muren, bestaande uit gietwerk met stukken steen, veldkeien en dakpanfragmenten in een kalkmortel, werden in de afbraaksleuven vrij veel aangetroffen; alleen het diepste deel van het fundament ligt nog op zijn plaats en bestaat als gewoonlijk uit een laagje leem met keien, waarop hier en daar nog wat keien in mortel. Ook komen secundair verwerkte bouwfragmenten voor, sierdelen van oudere gebouwen.

Een dergelijk gebouw is uit verschillende andere Romeinse legerplaatsen bekend als een *horreum*, een opslagplaats van koren. De sterk verticale en horizontale druk van het (blijkbaar los gestorte) graan wordt daarbij opgevangen door een zwaar ondersteunde vloer en evenzeer verzwaarde muren. De ruimte onder de vloer tussen de pijlers blijft daarbij leeg en voor de buitenlucht toegankelijk ter bevordering van de droogte in het pakhuis.

Een eventuele onderste vloer moet, bij het te Nijmegen gevonden gebouw, beneden het normale niveau van de vaste grond gelegen hebben, getuige de diep reikende puinlaag, maar is dan geheel uitgebroken. Interessant was verder het veelvuldig voorkomen van brokstukken van grote buizen van rood aardewerk, die met kraag en spie in elkaar sluiten. De diameter kan buitenwerks op ± 40 cm berekend worden, de wanddikte bedraagt 2-3,5 cm, de lengte is onbekend. Sommige fragmenten zijn als zodanig ingemetseld geweest, getuige de specieresten, ook op de breuken. De buizen zijn op het pottenbakkerswiel gedraaid, de erop afgedrukte stempels hebben alle de tekst „VEX BRIT”, zijn dus gemaakt namens de Vexillatio Britannica, die, naar men mag aannemen, zo ongeveer tussen 103 en 120 de door

het 10de legioen verlaten legerplaats bewaakt heeft. Vierkante tegels ($\pm 15 \times 16$ cm, dik ± 4 cm), waarvan een deel in de vorm van een kwartcirkel is afgesneden, passen ongeveer om de sponning van de buizen. Het ligt voor de hand aan te nemen, dat de buizen gediend hebben ter verdere ventilatie van de graanopslagplaats, hoewel nadere gegevens over de constructie ontbreken.

In het puin van het gebouw, ten dele duidelijk door aanklevende kalkmortel als muurvulling gekenmerkt, komen dakpanfragmenten voor met de stempels L X G, L X G P F D, L X G P F en ook V E X B R I T (met hun varianten), hetgeen dus zeggen wil, dat bij de opbouw der muren gebruik is gemaakt van materiaal, gedateerd voor 89, van 89 tot 96, van 96 tot 103 en van 103 tot 120. De stempels van de Vexillatio zijn vrij talrijk; op de buizen komen alleen deze laatste voor. Het gehele zware stenen gebouw moet dus gezet zijn na het vertrek van het 10de legioen door de Vexillatio, want alleen toen had men al de genoemde materialen tegelijk beschikbaar. Wat de reden is geweest om in de verlaten legerplaats nog een nieuw horreum van deze afmetingen te bouwen, ontgaat ons te enen male.

Sporen van oudere (eventueel houten) bouwsels ter plaatse ontbreken. Omdat de ruimte te voren niet onbenut kan zijn gebleven en ook het 10de legioen horrea nodig heeft gehad, ligt het voor de hand aan te nemen, dat een ouder (houten) gebouw geheel dezelfde plattegrond gehad heeft, waarvan de sporen bij het graven van de nieuwe fundamenten volkomen verdwenen zijn. Een (vanzelfsprekend eveneens zwaar gebouwd) houten horreum kan het ook zo lang hebben uitgehouden, dat het eerst na 103 vervangen behoeft te worden. Maar waartoe het toen nog nodig was, is niet na te gaan.

De galerij, waartoe de vier onderling verbonden zware pijlerfundamenten aan de voorzijde (naar de Ubbergseveldweg gekeerd) doen besluiten, heeft blijkbaar gediend om het lossen en laden van het graan droog te doen geschieden.

Enkele scherven uit het midden van de 2de eeuw wijzen, evenals bij de aangrenzende kazerne (zie *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1963, kol. *226), op een gebruik, althans op een sporadische bewoning van deze omgeving, in die tijd.

Naar het zich laat aanzien zijn resten van

twee verdere horrea aanwezig. Van een, ten w. van het eerste en loodrecht er op staande (III), is het front in zijn geheel blootgelegd, vlak tegen de n.w. grens van het sportveld; de rest ligt onder de tuin ernaast. De voormuur is even zwaar als die van het eerste gebouw en is buitenwerks voorzien van vier steunberen, waarvan twee op de hoeken; daartegenover liggen vier ronde fundamenten van vrijstaande pijlers, overblijfselen van een galerij als van het eerste gebouw. De zijmuren zijn veel smaller, ± 70 cm, met steunberen binnen en buiten. Inwendig lopen in de lengterichting vier smalle muurtjes (breedte ± 40 cm), aan weerszijden voorzien van steunberen.

Van het derde horreum (IV) is vooralsnog alleen een hoek gezien, en de voormuur ten dele nagegaan. Het ligt evenwijdig met het tweede. Een goot (V) loopt voor het eerste horreum, buigt dan rechthoekig om, evenwijdig aan de zijmuur, tussen dit en de beide andere horrea, blijkbaar een regenwaterafvoer van de drie gebouwen.

Gelijktijdige sporen van een houten gebouw (I) kwamen te voorschijn naast het tweede horreum (III).

2. Op het sub 2 genoemde terrein werd de voortzetting van de vestingmuur gevonden, ook hier met steunberen aan de binnenzijde (VII). De muur is ± 1 m breed, de steunberen ook, zodat men zich boven beide een weergang kan denken, die met inbegrip van de borstwering 2 m breed was. Voor een eventuele wal aan de binnenzijde is geen enkele aanwijzing. Na 40 m vestingmuur kwam hier een 20 m breed, veel dieper gefundeerd poortgebouw voor den dag (VI). In het beschikbare terrein werd het n.o. front van de beide zijtorens (elk 6 m breed) aangetroffen. Deze vondst kan voor de legerplaats een revolutie in de interpretatie van de indeling betekenen. In het verlengde van de 8 m brede poortdoorgang ligt nl. het midden van de n.o. muur van de Principia (het „stafkwartier”, vroeger ook vaak Praetorium genoemd), waarvan het fundament ter plaatse sterk verbreed is. Dit laatste zou op een ingang kunnen wijzen. Niet geheel recht daartegenover, aan de andere zijde van de Principia, ligt het door Daniëls gevonden uitbouwje, dat een interpretatie als Sacellum toelaat. Een en ander zou betekenen, dat thans de Porta Praetoria is opgegraven, die volgens „Hyginus” altijd naar de vijand ge-

keerd moet zijn. Het valt niet te ontkennen, dat deze plaats een goed gezicht op het lage land aan weerszijden van de Waal biedt. Het poortgebouw aan de Ubbergseveldweg, gevonden in 1959-'60, zou dan, in tegenstelling met de tot nog toe geldende opvatting, de Porta Principalis Dextra zijn. Intussen is over deze kwestie met haar vele implicaties het laatste woord nog niet gesproken.

Van de vestingwerken in houtbouw werden enkele paalgaten aangetroffen, waarvan de constellatie nog niet duidelijk is. Klaarblijkelijk zijn sporen gevonden van de oprit in de steile helling naar deze weinig praktisch gelegen poort. De helling schijnt overigens in laat-Flavische tijd enigszins aangevuld te zijn. Vergelijkbaar is in dit verband de „Schutthügel” buiten de poort aan de n. helling van de althans in haar latere fasen gelijktijdige legerplaats Vindonissa. Intussen heeft onze helling niet die spectaculaire vondsten geleverd, hoewel de plek vanouds bekend is als vindplaats van Romeinse cultuurresten.

3. Naast en bij de kerk van St.-Stephanus zijn de resten van twee rijen vertrekken gevonden, waarschijnlijk behorende tot twee verschillende (stenen) gebouwen, alsmede een klein stuk fundament, nauwelijks 2 m lang, dat men zou willen aanzien als een deel van de brede scheidingsmuur, die aan de andere zijde de kazernes en officierswoningen omgeeft. In elk geval is hier voorlopig vastgesteld de grens van de castra aan de zijde van de Berg en Dalseweg, vlak bij de plaats, waar Holwerda in 1917 zijn eerste grachtdoorsnede maakte. Een en ander is nog niet geheel geëördineerd. Sporen van houtbouw waren hier niet. Wel zijn in twee onderling verbonden gaten behalve veel houtskool de fragmenten van enkele „Vogelkoplampjes” gevonden, typische produkten uit de tijd van Augustus. Het heeft er zelfs iets van, dat ze hier ter plaatse gebakken zijn.

Onder de bij de poort gevonden mobilia valt op een bronzen ring, geheel in de vorm van een vingerring, met enerzijds een plat vlak (zonder graving), met een inwendige diameter van niet minder dan 36 mm. De breedte bedraagt 14-26 mm, de dikte varieert van 5-7 mm.

H. Brunsting (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Renkum. Kasteel de Doorwerth. Bij graafwerk binnen de toegangspoort van de Doorwerth ten behoeve van de restauratie werd een merkwaardige houtconstructie aangetroffen die waarschijnlijk te maken had met de valbrug. Uit een latere periode moet de brugkelder dateren, die deel uitmaakte van de ophaalbrug, behorend bij het nog bestaande poortgebouw. De tegenwoordige ophaalbrug, die geheel buiten het bestaande poortgebouw ligt, dateert in zijn huidige vorm wellicht uit de vorige eeuw. De grondprofielen in het poortgebouw en een klein gedeelte van het binnenplein toonden aan dat het loopvlak nog op een onbekend tijdstip met stammetjes en rijswerk beaanbaar is gemaakt.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

NOORD-HOLLAND

Hoorn. Bij het voortgezet onderzoek naar het voormalige raadhuis op de Roode Steen (zie kol. *280) blijkt de oudste aanleg in steen het diepst gefundeerd te zijn aan de kant van, resp. in, de (verzande) Gouw (Kerkstraat). Er hebben minstens twee gebouwen gestaan, waarvan er een is gestut wegens verzakking. Het onder dagelijkse leiding van de heer M. D. de Weerd, assistent bij het Westfries Museum, uitgevoerde onderzoek wordt 30 oktober a.s. afgesloten.

Archeologische Werkgroep „Westfriesland”, Westfries Museum, Hoorn.

Laren. In een tuin aan het Hoeflo is dit voorjaar bij spitwerk een vuurstenen bijl gevonden. Volgens determinatie van drs. J. D. van der Waals is het tamelijk slordig afgewerkte, asymmetrische bijltje toe te schrijven aan de standvoetbekercultuur. Later in het jaar zal op de vindplaats een klein na-onderzoek gedaan worden.

J. A. Bakker (Museum voor het Gooi en Omstreken).

Texel. Bij het afgraven van een natuurlijke heuvel aan de noordzijde van de Hollewalseweg, tussen Den Burg en Driehuizen, zijn talrijke aardewerkscherven van een tot dusverre op Texel niet onderkende soort aangetroffen. Het vermoeden bestaat dat deze tot een cultuur behoren, welke aan de Romeinse Keizertijd vooraf ging, doch daarmee wel een raakvlak zal hebben gehad.

Inmiddels is een regeling getroffen, dank

zij de medewerking van de gemeente, waardoor brede vlakken kunnen worden afgeschaafd en opgemeten, alvorens men het zand komt weghalen. Er tekenden zich reeds de sporen van een drieschepig fors gebouwd houten huis af, alsmede enige diep stekende, in doorsnede bij benadering ronde ingravingen, welke misschien als waterputten verklaard kunnen worden, maar ons, evenals bij de opgravingen te Zevenhuizen bij Oosterend enige jaren geleden, voor raadseken stelden. De opgravingen duren voort.

Door de goede zorgen van de heer G. J. de Haan, conservator der beide Texelse musea, werd een grote hoeveelheid grotere en kleinere zwerfkeien verzameld, beschikbaar gekomen bij de verbetering van een reeks akkers op de welbekende Hogeberg, Texels hoogste diluviale opduiking. Onder deze keien bevond zich een bijl van een tamelijk onbeholpen vormgeving, vermoedelijk herhaalde malen van een nieuw snijvlak voorzien, geslepen uit het zeer harde gabbro-gesteente. De grootste lengte bedraagt 9 cm, de grootste hoogte 6.5 cm, de dikte bijna 3 cm. Deze bijl maakt een oudere indruk dan de uit diabaas vervaardigde hamerbijl, waarvan een doorboorde helft in 1939 werd gevonden, eveneens op de Hogeberg. Men is geneigd de vraag te stellen of beide bijlen daar ook uit zwerfstenen gemaakt kunnen zijn dan wel verloren raakten bij het kappen van hout. Het thans gevonden exemplaar vertoont het karakter van een enigszins gedegeneerde laat-neolithische vorm, doch is wellicht van jongere datum dan aanvankelijk scheen. In dit verband wijzen wij op de zo verbasterde vormen der stenen bijlen welke uit de diepste lagen van de oudste Frie-se terpen te voorschijn zijn gekomen.

Litteratuur: G. D. van der Heide, „Middel-eeuwse en enkele oudere vondsten van het eiland Texel”, *Berichten R.O.B.*, 8 (1957-1958), blz. 96 e.v.

H. Halberisma (R.O.B., Amersfoort).

ZUID-HOLLAND

Heicop. Dank zij een mededeling van burgemeester Pellikaan uit Vianen werden wij op de hoogte gesteld van een belangrijke vondst, gedaan door de heer H. den Besten uit Heicop, een langgerekt streekdorp, niet ver ten zuiden van de Lek, nabij Vianen gelegen. Ten noorden van gemeld dorp strekt zich een brede verhevenheid uit, bestaande uit een betrekke-

lijk dunne kleilaag, rustende op een zandige stroomrug, welke hier ver voor 's mensen heugenis door een Rijnarm werd afgezet en reeds door Vink in zijn welbekende geschriften als zodanig is beschreven. Op een der hoogste punten van deze verhevenheid trof de heer Den Besten een grote hoeveelheid scherven van grof-gemagerd, dikwandig en tamelijk vormloos aardewerk aan, waartussen zich verscheidene kiezen van paard en rund bevonden, fragmenten van hoornpitten en door het vuur aangetaste beenderen, voornamelijk ribben. Al deze cultuurresten bevonden zich op een diepte van 30-50 cm beneden het huidige, met gras begroeide oppervlak, juist op de scheiding van het rivierzand en de buitengewoon zware klei-afzettingen, welke de stroomrug gaandeweg hebben ingekapseld. Een nadere datering valt vooralsnog moeilijk aan deze vondsten te geven, al weifelt men tussen de Vlaardinger cultuur van het Neolithicum en de vroege Bronstijd. Alleen op grond van de ligging van deze nederzetting mag deze nieuwe ontdekking van grote oudheidkundige betekenis heten.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

ZEELAND

Haamstede. Het onderzoek van de verdwenen vleugel aan de westelijke zijde van het kasteel Haamstede werd voortgezet. Deze flank bleek op een merkwaardige wijze versterkt te zijn. De zware buitenmuur wordt over regelmatige afstanden door diepe nissen onderbroken, waarin kleine vuurmonden zullen hebben gestaan. Het woongedeelte had zijn eigen muur, zodat tussen de buitenmuur en de woonruimten een gang ontstaan was. Dit had het voordeel dat bij het schieten met de kanonnen de kruitdamp niet in het woongedeelte doordrong. Aan de tegenovergestelde zijde werd een begin gemaakt met het onderzoek van het vroeger reeds geconstateerde grafveld, dat uit een periode lang voor de kasteelbouw moet dateren.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

NOORD-BRABANT

Cuyck. Tijdens de uitvoering van graafwerk in het pand Grotestraat 88 (eigenaar: J. Geboers) is men op 18 juni j.l. gestoten op een crematiegraf uit de Romeinse tijd. Tot de bijgaven welke in de grafkuil — op een diepte van ca. 1.80 m onder het huidige maaiveld — zijn

aangetroffen en die inmiddels zeer verspreid zijn geraakt, behoren de volgende voorwerpen.

Een groenblauw balsemflesje (Isings, type 8), gr. lengte 11.6 cm, gr. diam. 3.1 cm. Datering: 1ste, wellicht nog 2de eeuw na Chr. — Een terra sigillata-bord (Drag. 18) met het stempel GALLIMAN (Gallus van La Graufesenque). Datering: Nero-Vespasianus. — Een t.s.-bord (Drag. 18) met het stempel CABVCA (Zuid-Gallië, Claudius — volgens Oswald —, maar naar de oranje/licht roodbruine kleur te oordelen vermoedelijk iets jonger. — Een lichtbruine/grijszwarte terra nigra-pot van het type Hofheim 114A of Gose 326 (datering: Claudisch-vroeg-Flavisch) met onder op de bodem het stempel VM·X·M (zeer waarschijnlijk een figuurstempel). — Een gladwandig, lichtgeel kruikje met een oor in drie geleidingen van het type Hees 1 (vgl. Hofheim 51). Datering ca. Domitianus. — Bodem- en buikscherven van een ruwwandige, grijsbruine kookpot. — Van de grafinventaris zijn verder de crematie en een „versierd potje” verloren gegaan.

Het graf dateert zeer waarschijnlijk uit het laatste kwart van de 1ste eeuw. De vindplaats behoort tot het terrein van het grote Romeinse grafveld dat langs de van zuid naar noord lopende Romeinse weg iets ten zuiden van het huidige dorpscentrum, vlak ten westen van de Grotestraat was gelegen. Talrijke hieruit afkomstige stukken worden bewaard in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Zie A. W. Byvanck, *Excerpta Romana*, III, blz. 71, met verwijzing naar Holwerda, *Oudheidkundige kaart*, blz. 18 (lees Grotestraat i.p.l.v. Maasstraat).

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Zeelst, gem. Veldhoven. Na bericht van de heer

Th. van de Ven te Oerle werden in een kleigroeve twee oude drinkwaterputten onderzocht. Deze waren vervaardigd van dikke eiken boomstammen, welke eerst in twee resp. drie delen gespleten waren en daarna uitgehoud tot de vereiste wanddikte. Vervolgens waren de delen weer aan elkaar gelast. Bij de ene put was dit gebeurd door naast de naden gaten te boren en daar doorheen met vlechtwerk van twijgen de delen samen te snoeren. Bij de andere put had men naast de lasnaden eveneens gaten geboord, maar hierin houten pennen geslagen die aan de buitenzijde ruim

1 cm uitstaken. Rond deze pennen werd eveneens vlechtwerk van twijgen aangebracht, nadat eerst over de verbindingsnaad nog een plankje was gelegd.

Door het graven van een trechtervormige kuil tot op 4 m diepte kon men de put laten zakken tot in een waterrijke laag van grof zand en kiezel.

Het op de bodem van een der putten gevonden aardewerk toonde aan dat deze put tot in de 16de eeuw is gebruikt. Aangezien dergelijke putten regelmatig werden schoongemaakt, kan over de begindatum voorlopig niets worden gezegd. Een C¹⁴ onderzoek zou een nadere datering kunnen geven.

G. Beex, Eindhoven.

LIMBURG

Neeritter. In een kleine zandafgraving op een terreinrug bij het Diepven werd onlangs een crematiegraf aangetroffen, dat op grond van de meegegeven voorwerpen tot de zeldzame categorie der wapengraven uit de Romeinse tijd behoort. De vondsten, een schildknop, een zwaard, een mes en een scheermes zijn van ijzer. De crematie zou onder de schildknop hebben gelegen. Op het zuidelijk aangrenzend perceel werd in 1869 door Franssen, destijds oud-pastoor van Ittervoort, een Romeins grafveld gevonden met 73 graven (zie J. Habets in *Publ. de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg* 18 (1881) blz. 265). De knop is van het conische type met een knik vlak boven de horizontale plaat; het bovineinde is over 1 cm licht toegespitst. De diameter bedraagt minstens 16 cm, de hoogte 9.4 cm. Het zwaard (gladius) is tweesnijdend en meet 62 cm; de kling is 45 cm lang en 3.5 tot 4 cm breed. Het uiteinde loopt spits toe. Kling en stang zijn verbogen, vermoedelijk door het vuur van de brandstapel.

Het 11.6 cm lange scheermes is aan één zijde recht, aan de andere concaaf. De grootste breedte ligt op het grotendeels afgebrokkelde scherp en bedraagt \pm 7.5 cm. Het staafvormige einde aan de bovenkant is naar de rechte zijde toe teruggebogen, waardoor een ronde opening is gevormd. Het mes dat een smal lemmet bezit, heeft een lengte van minimaal 21 cm.

Het graf van Neeritter is het zevende, dat van dit type tot nu toe in Nederland is gevonden. De andere zes betreffende vondsten in Maastricht-Wijk (datering midden I), Geul,

Linne (IIB), Venlo (midden II), Nijmegen-Hees (IIIA) (zie S. J. De Laet en A. Van Doorselaer, in *Saalburg-Jahrbuch*, 20 (1962), blz. 54-61) en Maastricht/Belfort (IIA) (zie J. E. Bogaers, in *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1964, kol. *108). Het door De Laet en Van Doorselaer, *o.c.*, blz. 58 onder 21, Linne vermelde, te weten „... eine eiserne Lanzen spitze und ein Fragment von einer Schwertscheide" dient gewijzigd te worden in: „... eine eiserne Lanzen spitze und ein Messer". (mededeling J. E. Bogaers).

Voor Neeritter missen wij een aanknopingspunt voor de datering. Enig houvast in deze biedt het zwaard. De gladius nl. wordt in de latere keizertijd geleidelijk vervangen door de langere spatha.

Een schildknop wordt in de 1ste-3de-eeuwse wapengraven zelden aangetroffen. De umbo van Neeritter is de eerste in Nederland. In België, Luxemburg en Noord-Frankrijk zijn umbograven tot heden niet bekend. De dichtstbij gelegen gebieden waar die graven wel voorkomen, zijn Rijnland/Palts en Saarland. (zie S. J. De Laet en A. Van Doorselaer, *o.c.* en A. Van Doorselaer in *Saalburg-Jahrbuch*, 21 (1963/64), blz. 26-31).

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

Venlo. In de Jodenstraat te Venlo zijn door de gemeentearchivaris, de heer W. Hendriks, wederom Romeinse voorwerpen gevonden, die de aandacht trekken door hun vroege datering. Het betreft hier onder meer een randfragment met fijne raadjesversiering van een t.s.-kommetje Loeschcke type 11 (Drag. 27), dat als laat-Augusteïsch-Tiberisch gedateerd moet worden (vgl. C. F. C. Hawkes en M. R. Hull, *Camulodunum, First Report on the Excavations at Colchester 1930-1939*, Londen 1947, blz. 186 en Taf. XL, s 14A-s 14A'). Verder vond de heer Hendriks een bodem van een groot t.s.-bord met het Arretijnse stempel XANTHI (een van de slaven van CN.ATEIVS); datering laat-Augusteïsch en vooral Tiberisch. De vorm van het bord is niet met zekerheid vast te stellen; er is nog iets van een wandknik aanwezig; de bodem is aan de onderzijde binnen de standing volkomen vlak; de wand loopt van standing naar wandknik zeer flauw op; de bodem verhoogt zich aan de binnenzijde weinig en gelijkmatig naar het midden, waar zich een concentrische groeve bevindt, waarbinnen het stempel; behalve genoemde groeve (diam. 2.0

cm) is nog een concentrische dubbelgroeve (diam. ca. 9.0 cm) aanwezig; voor de vorm zou — gezien de vroege tijd waarin het stuk blijkens het stempel gedateerd moet worden — Loeschcke type 1A in aanmerking kunnen komen (zie Loeschcke, „Keramische Funde in Haltern”, *Mitt. d. Altertums Komm. f. Westfalen*, 1909, Abb. 1). Het stempel XANTHVS is ook nog gevonden in het op zijn vroegst laat-Tiberische Novaesium (Loeschcke, *o.c.*, blz. 132). Voor een verspreidingskaartje van de XANTHVS-stempels zie: E. Ettliger, „Vorbermerkungen zu einer Diskussion des ATEIVS-Problems”, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* IV, Tongeren 1962, blz. 27-44, kaartje 9 (op blz. 42). Het bodemstuk uit Venlo heeft op het eerste gezicht meer overeenkomst met Zuid-Gallische produkten dan met Italiaanse. Op de onderzijde van dit t.s.-bord staat tussen de standring het graffito PRIMI. Behalve deze t.s.-stukken is nog wat eerste-eeuws aardewerk met goudglimmer te voorschijn gekomen. Met goudglimmer versierd is ook een fragment (kopje) van een terracotta-beeldje. Bij de bronsvondsten is een vroeg-Romeinse knikfibula vermeldenswaardig; het is een klein exemplaar met relatief brede, halfcirkelvormig gebogen beugel; veerrol met zes windingen; spiraaldraad op doorsnede rond; steunarmen zwak geprofileerd;

naald en naaldhouder zijn afgebroken (vgl. Ritterling, *Hofheim*, Taf. IX/145-159).

J. A. Trimpe Burger (*R.O.B., Amersfoort*).

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. In het noordoosten van de Noordoostpolder zijn scherven gevonden van laatmiddeleeuws vaatwerk met o.a. Pingsdorfer waar, vaatwerk van Pafrath en kogelpotten. Deze vondsten behoren tot een laatmiddeleeuwse bewoningsplaats aan de rand van de huidige polder.

G. D. van der Heide (*Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders*).

Oostelijk Flevoland. Een nader onderzoek heeft plaats gevonden op de vindplaats van vuursteenmateriaal in sectie M. Er is vrij veel verzameld teneinde gegevens te verkrijgen omtrent de ouderdom van deze nederzetting. Er is duidelijk gebleken dat alles in een verspoelde situatie voorkomt, hetgeen samenhangt met de versterking van het hoog liggende pleistocene landschap.

Het onderzoek naar de prehistorische nederzettingen in sectie G (vermoedelijk neolithisch) is voortgezet. Een nieuwe bewoningsrest is nog aangetroffen op de oever van dezelfde stroomgeul.

G. D. van der Heide (*Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders*).

MUSEUM-NIEUWS

Gouda, Het Catharina Gasthuis

De restauratie van de achterbouw, in het *Bulletin van de Kon. Ned. Oudh. Bond* tien jaar geleden aangekondigd¹, is voltooid. Al voor enkele jaren waren de aan de zuidzijde gelegen Stadshistoriezaal en de kleine Gasthuiszaal in orde gebracht. De eerste is een moderne tentoonstellingsruimte geworden en vormt aldus a.h.w. één geheel met de aangrenzende Grachtzaal², die al eerder voor tentoonstellingen was ingericht. Vanuit het trappenhuis heeft men nu toegang en tot deze en tot de grote Gasthuiszaal. De laatste kan ook via de met een spitsboog bekroonde doorgang uit de kleine Gasthuiszaal

worden betreden. In de monumentale, laatgotische grote zaal (afb. 2) heeft nu het altaarstuk van Dirk Barentsz een waardige plaats gevonden met vele andere voorwerpen van kerkelijke kunst: schilderijen o.a. van Pourbus (waarbij de schenking van prof. D. M. van Buuren); houtplastieken afkomstig uit Goudse kerken; liturgische gewaden van de Oud-Katholieke kerk, gebrandschilderd glas uit Dijon, en vele andere zaken. In dit fraai geheel vormt m.i. de gereconstrueerde schouw een minder geslaagd onderdeel.

Voor de Goudse inventaris van de stadsapotheek, die de zaal aan de noordzijde begrenst, werd, met steun van de Goudse apothekers, een mooie, laat-18de-eeuwse opstand verworven afkomstig uit Zierikzee. De ruimten boven deze zalen gelegen zijn ingericht voor tentoonstellingen. De semi-moderne schilderijencollectie,

¹ D. F. Lunsingh Scheurleer, „Het Catharina Gasthuis te Gouda”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 7 (1954), kol. 171.

² *Ibidem*, plattegrond op kol. 174.

waarbij de schenking P. Arntzenius en het bruikleen P. Citroen, vindt men in de prof. D. M. van Buurenzaal en de westelijk daarvan gelegen P. Arntzenius-zaal, die nu is doorgetrokken tot aan het portaalje voor de Chirurgie-kamer. Daar is ook de toegang tot een boven de keuken gelegen vertrekje waar de speelgoedcollectie van mevr. A. Burkey-Bartelink is ondergebracht. Van hier kan men weer afdalen naar het Ruim op de benedenverdieping. Teruggaande naar de hoofdingang constateert men dat de zaal, die de reeks stijlkamers besluit, een verandering heeft ondergaan doordat het drieluik van Barentsz hieruit verwijderd is. In de wand waar het hing bevindt zich nu een Renaissance betimmering met bedstee, afkomstig uit het Rijksmuseum.

Aan de buitenzijde is het museum door de restauratie van de achterbouw eveneens bijzonder verfraaid; niet het minst ook doordat de entree tot de bloeiende binnenhof voert door het prachtige uit 1609 daterende Lazaruspoortje van Gregorius Gool. Hier heerst een sfeer niet ongelijk aan die van de meest schilderachtige plekken van Brugge.

In het hierboven vermelde artikel werden het Gemeentebestuur van de stad en de oud-directeur gelukgewenst met hetgeen toentertijd tot stand was gekomen. Thans kunnen hieraan nieuwe gelukwensen worden toegevoegd, die vooral ook gaan naar dr. J. Schouten, de huidige directeur, onder wiens beleid dit alles tot stand kwam.

Haarlem, Frans Halsmuseum en Bisschoppelijk Museum

Het euvel van ruimtegebrek, waaronder wij hier te lande zo zwaar gebukt gaan, is ook merkbaar in het domein der musea. Gelukkig de directeur die beschikt over een oud gebouw, waarin meestal nog wel wat ruimte onbenut werd gelaten als quantité négligeable. Dank zij de verbeterde lichttechniek kunnen zulke ruimten tegenwoordig uitstekend tot museumzalen worden herschapen.

Dit is dan ook gebeurd met de beide zolders boven het hoofdgebouw van het *Frans Halsmuseum*, die zijn herschapen in een prentenkabinet (afb. 5). Ook zijn er zeer bruikbare dienstvertrekken gemaakt, waar leden van staf en administratie in splendid isolation hun werk verrichten. Deze vertrekken liggen aan de vensterzijden; in het midden bleef één raam vrij dat de expositieruimte van daglicht voorziet. In de zijwanden van elk vertrek bevindt zich een vitrine. Tus-

sen de binten van de tegenoverliggende wand zijn vijf platte vitrines aangebracht. Alle zijn bekleed met lichtgrijs linnen en verlicht door buislampen, die in de platte vitrines verborgen zijn onder een brede rand, waarop de toeschouwer gemakkelijk kan leunen. De kleuren van het houtwerk vertonen de beproefde wit-grijs combinatie. Praktisch is de plastic vloerbedekking, waarop voetafdrukken niet worden gemarkeerd en die gemakkelijk kan worden onderhouden.

Het trappehuis waardoor men de begane grond bereikt is aantrekkelijk gemaakt door houtsnijwerk en een grote kaart van „t Hooge Heemraedschap van Rhijnland”.

Tegelijkertijd signaleren wij enkele, al in 1962 aangebrachte veranderingen op de benedenverdieping.

De houten vloer van de kapel is vervangen door een van wit en donker marmer, waardoor deze ruimte aan allure veel gewonnen heeft.

In de zuidoostelijke vleugel zijn de gang en de daaraan gelegen vertrekjes ingericht. De eerste is gestoffeerd met meubelen en, voornamelijk 19de-eeuwse, schilderijen. Aan de zuidwand bevindt zich een vitrinetje voor munten en penningen. Ook van de gang uit ziet men nu in de door een dubbele spiegellijst omrande wandvitrine van de 18de-eeuwse stijlkamer.

Aan de straatkant liggen drie kamertjes, elk geflankeerd door een smal portaal. Het eerste is als dienstvertrek in gebruik; de nevenruimte is ingericht tot zilverkamer met vitrines voor en in alle wanden. Tegen de bespanning van mosgroene shantung komen de voorwerpen fraai uit. De volgende kamer herbergt een apotheek (afb. 3). De kast, met kloeke pilasters, dateert uit het laatst van de 18de eeuw en is afkomstig uit een pand aan de Wijnhaven te Delft. Men heeft er glas voor aangebracht ter bescherming van de collectie potten, daterend uit de vorige en de 18de eeuw, uit het in 1913 verworven legaat Kruseman. Verlichting, aangebracht op de vloer, wordt aan het oog onttrokken door een toonbank uit het Elisabethgasthuis. Doordat de rijke ornamentatie van dit uit omstreeks 1860 stammende meubel werd verwijderd, heeft het een classicistisch uiterlijk verkregen. Van de vele accessoires moeten worden vermeld twee 17de-eeuwse vijzels uit de Haarlemse stadsapotheek en het portret van dr. Adriaan Alberdingh, geneesheer en commissaris van het collegium medicum, geschilderd door M. Naiveu. Van Haarlem spreken ook de beide, in 1662 door M. Eems gemaakte

majolica-borden met blauw decor van de St. Bavokerk op zondag en door de week. Zij prijken in wandvitrinetjes ter weerszijden van de doorgang, een neoklassicistisch poortje van omstreeks 1830 dat in een viswinkel gevonden is. In het voorhalletje is onder meer blauw porselein opgesteld in een kast gekopieerd naar een zich in het museum bevindend origineel. Behalve de balken, die licht-groen zijn, is alles wit geschilderd, hetgeen de ruimte-illusie van deze kleine vertrekken misschien wel wat vergroot maar aan het geheel een enigszins steriel, klinisch aspect verleent dat te modern aandoet. Intussen zijn de inrichters van hun standpunt teruggekomen en zal de witte kleur te zijner tijd verdwijnen.

Het beroemde poppenhuis van Blaauw heeft in de volgende afdeling een plaats gekregen, temidden van allerlei zaken die fleur gaven aan het dagelijks leven: illuminatieglazen, knipsels, merklappen en een beschilderde burgemeesters-staf.

Een tot kast ingericht beddeschot toont kikkendozen en een massa „petits riens” van porselein en glas, beursjes en brilledozen, miniatuur-boekjes e.d. Hier en daar staat een bescheiden meubel en voor alle vensters hangen halve gordijnen van een donkergroene moderne stof, die bijzonder goed past in de sfeer van vervlogen tijden, die ook in dit deel van het gebouw opgeroepen worden.

In het *Bisschoppelijk Museum* werd in de loop van 1963 de benedensuite „gesaneerd”, d.w.z. van alle donkere kleur en bekleding ontdaan (afb. 4). Het houtwerk is nu lichtgrijs, de wanden zijn wit geschuurd en Japanse matten bedekken de vloer. Moderne verlichting en een voorziening voor het ophangen van schilderijen zijn aangebracht. Het geheel is van een koele, kloosterlijke eenvoud en in de hoge, blanke ruimte lijken sommige van de geexposeerde kunstwerken wat nietig. Tot het aanschaffen van moderne vitrines kon nog niet worden overgegaan. De conservator, J. A. J. M. Verspaendonk, is echter al bijzonder gelukkig met het bereikte resultaat en met de restauratie van de grote achterzaal, die thans nog in volle gang is.

Dokkum, Streekmuseum Het Admiraliteitshuis

Met de restauratie van het Admiraliteitshuis heeft Dokkum niet alleen een mooi stuk archi-

tectuur maar ook een fraai museum gewonnen.

Voor de geschiedenis van het gebouw kan worden verwezen naar de publikatie van W. H. Keikes, „De voormalige admiraliteitsbehuizing te Dokkum” in *De Vrije Fries*, 45 (1962), blz. 166 e.v. Bij de restauratie, verricht door de architecten J. Zuidema en A. Baart, heeft van de aanvang af de bestemming tot museum voorgestaan. Dat van het oorspronkelijke, 17de-eeuwse interieur zo goed als niets bewaard is, was in dit geval eigenlijk een gelukkige omstandigheid, die de restaurateurs groter vrijheid gaf de ruimten voor het museum geschikt te maken. Twee boven elkaar gelegen grote zalen, die de gehele lengte van het gebouw beslaan, een kelder en een zolder, herbergen de collectie; verder zijn er nog enige dienstvertrekjes en een conciërgewoning.

De beide zalen, met vensters aan drie zijden en schouwen aan elk der smalle wanden, hebben groen geverfde balkenplafonds, gewitte muren en houten strokenvloeren. De trappen langs de binnenwanden vallen, door hun geslotenheid, nauwelijks op. De ruimten worden zo nodig met buislampen verlicht. Een firma ter plaatse heeft de houten vitrines gemaakt, uit een houtsoort waarvan de kleur harmonieert met de vloer en die het geheel vrijwaart voor een kille sfeer door metaal of wit lakwerk wel eens teweeggebracht.

De collectie komt nu heel veel beter tot haar recht en wie haar in de oude opstelling heeft gezien, zal stellig verrast zijn over het hier bereikte effect. Ook wie het museum nog niet kent, moet een bezoek van harte worden aanbevolen om de kwaliteit van de verzameling en de presentatie. De laatste volgt niet al te strenge principes, maar is niettemin overzichtelijk.

De met verglaasde tegels bevloerde kelder (afb. 7) herbergt bouwfragmenten, tegels en gebruiks aardewerk. Verscheidene voorwerpen staan geexposeerd op een verhoogd vloerdeel langs de wanden, wat het gebruik van vitrines in deze lage ruimte tot een minimum beperkt.

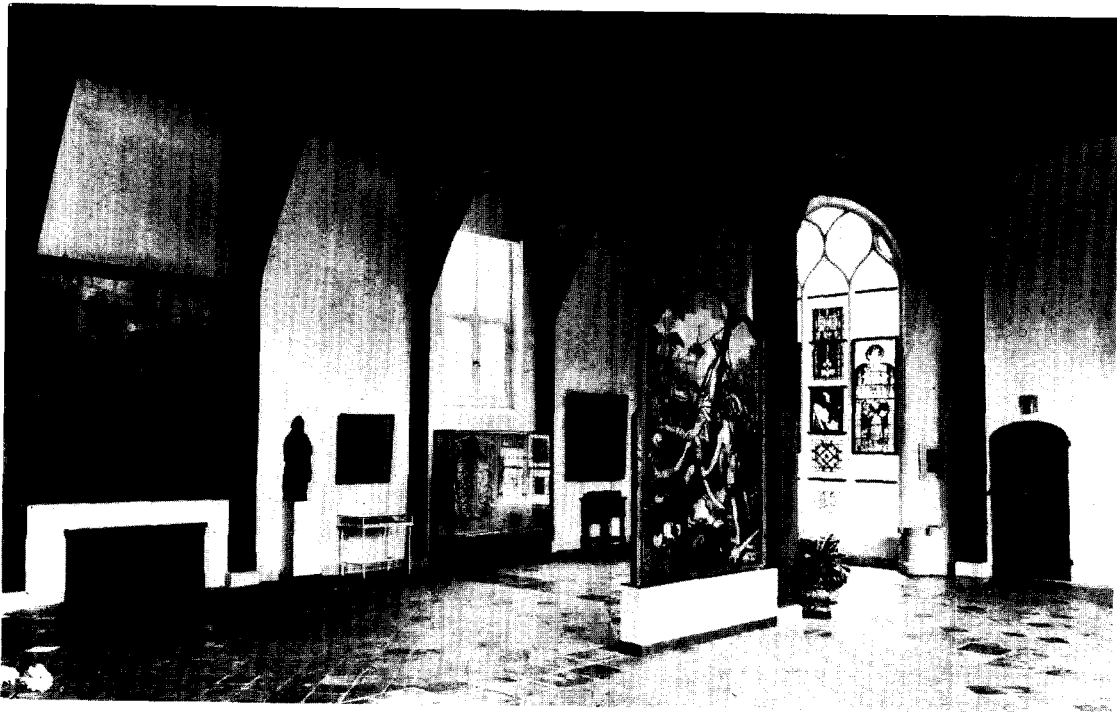
In de benedenzaal vindt men meubilair, gebruiksvoorwerpen, Dokkums en ander zilver, porselein, Delfts, enkele scheepsmodellen e.d. tot een smaakvol geheel gearrangeerd.

De bovenzaal (afb. 6) bevat meer vitrines en meer voorwerpen van strikt historisch karakter zoals archeologische vondsten, te Dokkum geslagen munten, topografica, maar ook ceramiek, volkskunst, costumonderdelen e.d.

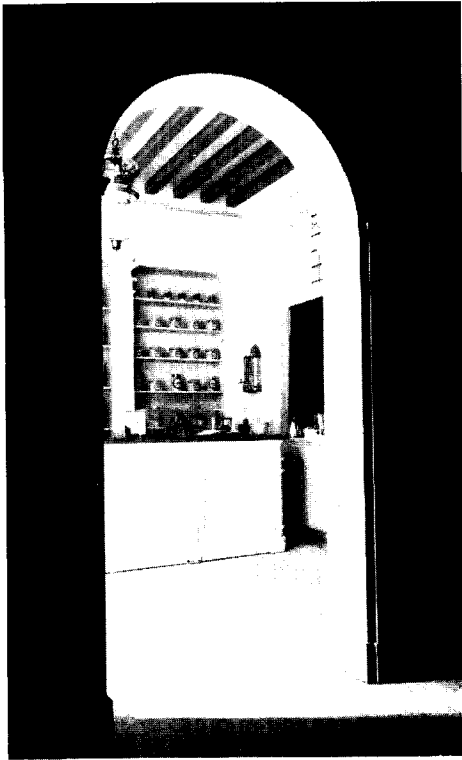
De zolderruimte biedt plaats voor een opstelling betreffende kleding en bedrijf van de oude

Afb. 1. Gouda, Het Catharina Gasthuis, expositieruimte boven de grote Gasthuiszaal.

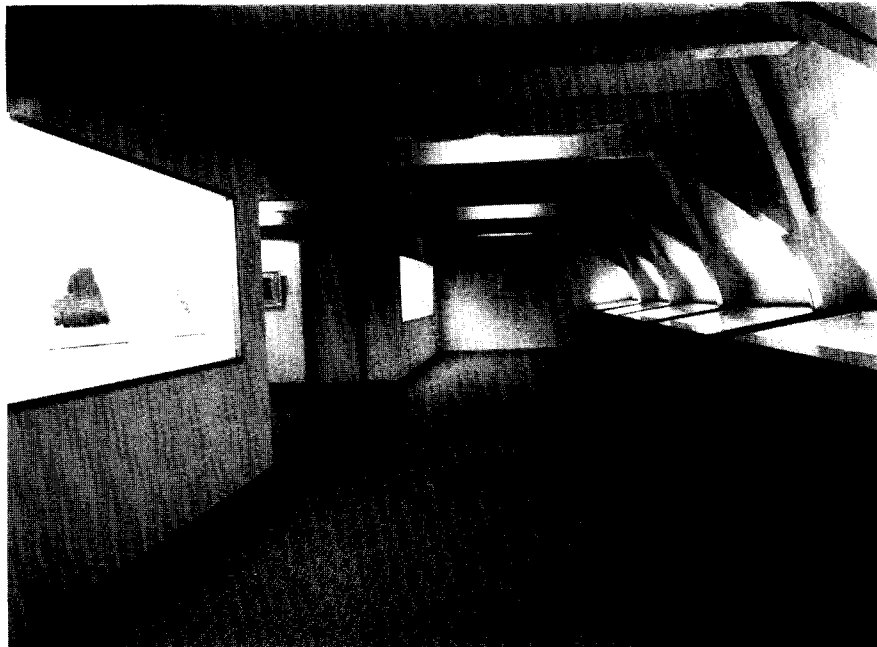
Afb. 2. Gouda, Het Catharina Gasthuis, grote Gasthuiszaal.

Afb. 3. Haarlem, Frans Hals-museum, apotheek.

Afb. 4. Haarlem, Bisschoppelijk Museum, gerestaureerde benedenzalen.

Afb. 5. Haarlem, Frans Hals-museum, prentenkabinet op zolder.

Afb. 6. Dokkum, Het Admiraliteitshuis, zaal op de eerste verdieping.

(Foto F. Popken)

Afb. 7. Dokkum, Het Admiraliteitshuis, kelder.

(Foto F. Popken)

Afb. 8. Leek, Rijtuigmuseum, nieuwe expositiehal.

kustvisserij zoals die o.a. te Moddergat werd bedreven: een tafereeltje in een vissershut en dat van een vissersvrouw uitgerust met de z.g. pijpenbroek voor het zware werk van wormen zoeken in het slik. Aan deze opstelling heeft de heer J. Duyvetter zijn medewerking verleend. Voorts bevinden zich hier nog onder meer een mooi 17de-eeuws bedschut, een molenmodel en vitrines waarin kinderspeelgoed, Friese kappen en mutsen met alles wat bij de opmaak te pas kwam.

Men moet bewondering hebben voor degenen die met geringe middelen, veel werklust, kennis van zaken en geestdrift, dit alles tot stand hebben weten te brengen en een woord van hulde is hier stellig op zijn plaats voor de heer en mevrouw J. K. Beetstra, die zich al jarenlang rond het museum hebben beijverd toen het nog „Oudheidkamer Dockum en omstreken” heette en in de Waag een zeer bescheiden indruk maakte. Van Waag naar het Admiraliteitsgebouw, van Oudheidkamer tot Streekmuseum, het is een dubbele en welverdiende promotie die zich dank zij de volharding en de toewijding der beheerders heeft kunnen voltrekken.

Leek, Nationaal Rijtuigmuseum

Op 9 juli heeft de officiële opening plaatsgevonden van de nieuwe wagenhal, verzeen op de plek van een oude loods, die thans elders als opslagplaats dienst doet. Het gebouw, een schepping van architect F. Klein, mag om zijn functio-

neel en tevens rustiek karakter, bijzonder geslaagd heten. De lange wanden bestaan uit glasplaten tussen bintwerk rustend op een lage bakstenen muur. Aan kunstverlichting zal weinig behoefte bestaan; hierin wordt eventueel door spotlights voorzien. Inwendig doet de constructie met open bekapping enigszins denken aan die van een halleboerderij (afb. 8). Het schotwerk bestaat uit asbest en geperst stro gevat in rondhout; de vloer is bedekt met moderne trottoirplavuizen. Aan het ene uiteinde van het gebouw bevindt zich een soort voorhal met zolderruimte. In de bakstenen korte wanden zijn groen geverfde deuren. Over het geheel van 50 x 12 meter welft zich de gebroken dakkap van pannen in genuanceerde kleuren, blauw en rood.

Een dertigtal specimina van de unieke collectie is hier ruim opgesteld. Er zijn verscheidene belangrijke nieuwe aanwinsten bij zoals een kiereboe, een elegant personenwagentje dat al voorkwam in de 17de eeuw. Voorts vallen er o.m. te bewonderen een speelwagen, een Zeeuwse kapkar, een Spaanse en een Engelse draagkoets, een parkwagen uit het einde van de vorige eeuw, een bokkenpanier en nog vele andere niet gemotoriseerde vervoersmiddelen.

Gebeitste bloembakken, hier en daar op de vloer geplaatst, geven het geheel een bijzondere fleur.

Zo wordt dit museum, dat zich reeds in zeer veel belangstelling verheugt, steeds aantrekkelijker.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

- *De Waag*. Leerdams glas naar ontwerpen van o.a. A. Copier en wandtapijten uit de weverij van Edmond de Cneudt -23 nov.

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. Interscholaire (werk van scholieren) 4-13 dec.
6 000 000 Boeken -30 nov.
— *Muurhuizen 3*. Cornelius Rogge 12 dec.-4 jan.

AMSTELVEEN

- *Aemstelle*. Frits Behrendt en J. Stellaert -23 nov.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Bijbelse Inspiratie (tekeningen van Lucas van Leyden en Rembrandt) 18 nov.-7 febr.
— *Tropenmuseum*. Bali, kringloop van het leven
— *Zoölogisch Museum*. De vreemde eilandbewoner
— *Bols' Tavern*. Presentatie V (9 kunstenaars) -20 dec.
— *Galerie d'Eendt*. Serge Poliakov -29 nov.
— *Galerie Espace*. Juan Breyten -28 nov.
— *De Drie Hendricken*. Abram, grafiek 8-29 dec.
— *Galerie Mokum*. Johfra -26 nov.

- *Kunsth. Magd. Sothmann*. Pieter Defesche -23 nov.
- *Galerie 845*. Gjalt Walstra
- *Galerij Viruly*. Kristians Tonny -11 nov.
- *Mak van Waay*. 3de Verkooptentoonst. van oude boeken prenten en tekeningen 21-25 nov.
- *Galerie Amstel 47*. Superkitschmaker Hans van Eck, plasticobjecten en gezelligheidsmeubelen -23 nov.
- *Stedelijk Museum*. Mensen op weg, wereldfototentoonst. -22 nov.
- Hundertwasser -7 dec.
- De Keerkring en De Grafische -23 nov.
- Jef Dierenen, gouaches en tekeningen -14 dec.
- *Museum Fodor*. 20ste Eeuwse Kunst, eigen collectie -14 dec.
- *Galerie Espace*. Juan Breyten -28 nov.
- *Rijksacademie*. 60 aquarellen, vervaardigd in opdracht van de Nederlandse Spoorwegen -14 dec.
- ARNHEM
- *Gemeentemuseum*. De Grote Kerk te Arnhem, bouw, verwoesting, herbouw -14 dec.
- *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Feest en Vermaak
- *Galerie 20*. Fred Sieger -22 nov.
- ASSEN
- *Prov. Museum*. De wand in het Drentse Land, schilderijen en tekeningen uit Drents particulier bezit -13 dec.
- BERGEN
- *Huize Kranenburgh*. Jac. J. Koeman -7 dec.
- BERGEN OP ZOOM
- *Kunstz. Etcetera*. Alda Vos, schilderijen en tekeningen -30 nov.
- BLOEMENDAAL
- *Bloemendaals Openluchttheater*. Kunstmarkt -5 dec.
- DELFT
- *Mensa*. Jan Rijnders -27 nov.
- *Kunstz. Fenna de Vries*. Ruth Salinger -19 nov.
- *Ethnografisch Museum*. Indonesische kunst uit eigen bezit.
- DEVENTER
- *De Muntentoren*. Tekeningen 1914-1918 door Jan Sluyters en Piet v. d. Hem -23 nov.
- EINDHOVEN
- *Stedelijk van Abbemuseum*. Beeldend Experiment op de Planken -24 nov.
- *Galerie Dinette*. Kindertekeningen -22 nov.
- ENKHUIZEN
- *De Drommedaris*. Boekomslagen v. d. Zwarte Beertjes en affiches van Dick Bruna 21 nov.-17 dec.
- ENSCHDEDE
- *Schouwburg*. Henk Schuring
- FINSTERWOLDE
- *Galerie Waalkens*. Permanente Collectie; tevens vertoning van enkele films -21 nov.
- GORINCHEM
- *De Nieuwe Doelen*. In het teken van Venus, expositie van Boezem (Nico van den Boezem) -20 nov.
- GOUDA
- *Het Catharina Gasthuis*. Grafiek van Harrie van Kruiningen -14 dec.
- 'S-GRAVENHAGE
- *Gemeentemuseum*. Kees van Bohemen. -30 nov.
- Den Haag '45-'85 -4 jan.
- Stedenspiegel -7 dec.
- Tussen mens en dier, Keramiek van Etie van Rees -11 jan.
- Pottenbakkers in Nederland 20 nov.-7 febr.
- Jan van der Zee, grafiek en houtsneden -30 nov.
- Haagse Aquarellisten, met erewerk van Ru de Bruyn Ouboter 4 dec.-10 jan.
- *Museum voor het Onderwijs*. Delta -1 jan.
- *Panorama Mesdag*. R. Visscher 21 nov.-6 dec.
- Aart van den IJssel 12 dec.-3 jan.
- *Postmuseum*. De collectie Waller -18 jan.
- *De Vrije Academie*. 6 Jacob Maris-prijswinnaars 1964
- *Kunstz. Cojean*. Jo Recht de Graaff -29 nov.
- *Haagsche Kunstkring*. Kunstmarkt 19-29 nov.

- *Hoofdkantoor de Nederlanden van 1845*. 92ste Tentoonstelling van werken van Leden van Pulchri Studio (Paul Arntzenius, Paul van Eden, H. E. v. Kopenhagen-de Wolff) -1 dec.
- *Nova Spectra*. Bram Bogart 24 nov.-22 dec.
- *Intern. Galerij Orez*. Gerd Hanebeck en Guido Jendritzko
- *Cinema du Midi*. Giele Roelofs -20 nov.
- *Galerie Hathor*. Götze, zwart-zilver prenten -21 nov.
- *Kunstz. Polder*. Fred Staloff en Henk van der Plas -29 nov.

GRONINGEN

- *Instituut v. Kunstgeschiedenis*. Fie Werkman, Dick Boerman en Henri de Wolf -21 nov.
- *De Mangelgang*. Martin Tissing -21 nov.
- *Pictura*. Talens' Prijs 1964-1965 -7 dec.

HAARLEM

- *In 't Goede Uur*. Poppe Damave -eind nov.
- *De Vishal*. Le Corbusier -14 dec.

HEERLEN

- *Schuttershof*. Collages van Helga Ottenheim -30 nov.

HELMOND

- *'t Meybuys*. Gerard Princee, gouaches -23 nov.

HENGELO (O)

- *Hengelose Kunstzaal*. Breitner en tijdgenoten -23 nov.

LAREN

- *Singermuseum*. Te vuur en te naald, modern glas, porcelein naar ontwerpen van o.a. A. Copier en kunstnaaldwerk van Cécile Dreesman -25 nov.

LEEWARDEN

- *Kunstcentrum Prinsetún*. Fedde Jong, olie-
verven, gouaches -29 nov.

LEIDEN

- *Sted. Museum De Lakenhal*. Abraham en Hannah Yakin-van Hulst -30 nov.

MAASTRICHT

- *Kunstz. Arti*. Ad Maas -22 nov.

NIJMEGEN

- *Afrika Museum*. Afrika, mens in onrust -31 dec.
- *Galerij Lenten*. Flip van der Burgt -6 dec.

PIJNACKER

- *Raadhuis*. Beeldhouwwerk van Karl van Beek en schilderijen van Arie Westmaas -21 nov.

ROERMOND

- *Gem. Hendrick Luyten en Dr. Cuypersmuseum*. Jonge Nederlandse Kunst (Start) -7 dec.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. Marino Marini als schilder -6 dec.
- Tekeningen van Anna Ticho -16 dec.
- Verzameling Hulton, Londen 28 nov.-15 jan.
- *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Tellem, verkenning van een oude Afrikaanse cultuur -31 dec.
- Poppen en schaduwspel in de Oriënt -6 juni
- *Bouwcentrum*. Woning 1975, ideeën nu!
- *Rotterdamse Kunstkring (Witte de Withstr.)* Hisso Domoto 20 nov.-13 dec.
- *Rotterdamse Kunststichting-Kunstz. Lijnbaan*. Fugare -23 nov.
- *Kunstcentrum 't Venster*. Gustave Jef van Leeuwen en Mario Eloy -27 nov.
vanaf 28 nov.

SCHIEDAM

- *Sted. Museum*. Hedendaagse Chinese Schilderkunst -23 nov.
- Ponny en Paard, gouaches en tekeningen van Chris Engels -30 nov.
- *Galerie C.C.C.* Werken van Shlomo Koren -21 nov.

STEENWIJK

- *Burg. Voetelingschool*. Joost Huizinga en Ger Polak vanaf 23 okt.

UTRECHT

- *De Utrechtse Kring*. Jan Cox, grafiek -23 nov.
- Hubert van Lith, Thea van der Pant, Ek van Zanten 28 nov.-1 jan.
- *Kunstliefde*. Najaarstentoonstelling '64 -30 nov.

VLAARDINGEN

- *De Visbank*. Schilderijen van Bob Zijlmans 20 nov.-7 dec.

WASSENAAR

- *Kunstz. Heuff*. Joop Dam en Paul van Vliet -27 nov.

ZEIST

- *Het Slot*. Lies Guntenaar -29 nov.

DE MUSEUMDAG

De eerstvolgende museumdag zal worden gehouden op vrijdag 11 december in het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden.

Aanvang des ochtends om 10.30 u.

Het thema „Museum en televisie” zal worden behandeld door dr. P. H. Pott en door twee functionarissen van de omroeporganisaties.

Leden van de K.N.O.B., die deze museumdag willen bijwonen, wordt verzocht zich op te geven bij het secretariaat van „De Museumdag”, Kazernestraat 3 te 's-Gravenhage. Een volledig programma wordt hun toegezonden.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Noordwolde, gem. Weststellingwerf. Rectificatie.

Op kol. *299 is abusievelijk vermeld „80 m ten noordwesten ervan verwijderd”. Lees: 800 m.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

OVERIJSSSEL

Mander, gem. Tubbergen. Dank zij de oplettendheid van een tweetal personeelsleden van de N.A.M. te Oldenzaal, die in het profiel van een kleine zandafgraving enige scherven vonden, kon met toestemming van de eigenaar van het terrein een onderzoek worden ingesteld. Het bewuste terrein ligt onmiddellijk bij grensmaal 87 in de directe nabijheid van de bronnen van de Mosbeek. Het is voor de eerste keer, dat grondsporen van een kleine nederzetting in Twenthe konden worden blootgelegd. De vondsten:

1. Een smal en rechthoekig verlopend standspoor van een helaas door de zandafgraving gedeeltelijk vernielde hutkom, die een breedte heeft gehad van ± 3 m. De bodem van deze hut lag ongeveer 30 cm lager dan het maai-veld. In het standspoor heeft een wand gestaan, gemaakt van vlechtwerk van twijgen, besmeerd met leem. Want uit de vulling van de hutkom kwam een stuk hutteleem te voorschijn met duidelijke afdrukken van twijgen daarin. Deze wanden zijn verstevigd geweest met palen, aangezien in en tegen het standspoor enkele paalgaten te voorschijn zijn gekomen. Op de bodem van de hutkom lagen talrijke onversierde en versierde scherven, alsmede een spinklosje.

2. In het gele zand tekende zich duidelijk een door houtskool donker gekleurde, rechthoekige plek af van ruim 2.5 x 3 m. Na het verwijderen van de donkere aarde kwamen zes paalgaten te voorschijn, aan elke smalle rechthoekzijde drie. Ook hier lag de bodem van de hutkom ongeveer 30 cm lager dan het maai-veld. Onmiddellijk buiten de hoekpunten

kwam weer een paalgat te voorschijn. Enkele doorsneden toonden duidelijk aan, dat hierin schuingerichte palen hadden gestaan ter ondersteuning van het dak. Op de bodem van deze hutkom werden scherven als boven gevonden, verder een spinklosje, terwijl uit één der paalgaten een versierde naald van brons te voorschijn is gekomen.

3. Onmiddellijk evenwijdig met de wand van de gestoorde hutkom werden twee rijen van grote, rechthoekige paalgaten gevonden, die paarsgewijs tegenover elkaar lagen. Aan de ene smalle rechthoekzijde bevond zich één groot paalgat, terwijl de andere rechthoekzijde verstoord was door een kuil. Dit bouwwerk heeft minstens een lengte gehad van 8 m en was ongeveer 2 m breed. Binnen dit grondplan werden enkele scherven gevonden van precies dezelfde makelij en structuur als die uit de vernielde hutkom. Bouwwerk en hutkom moeten dan ook uit dezelfde tijd zijn. Deze gelijktijdigheid sluit dan ook een buitenwand rondom het rechthoekige grondplan uit.

4. In het verlengde van de ongeschonden smalle rechthoekzijde van het bouwwerk werd een ± 4 m lang standspoor gevonden, dat aan het einde min of meer rechthoekig omhoog en ongeveer parallel verliep met de lengtezijde van het grote huis om plotseling op te houden. In dit standspoor kwamen eveneens verschillende grote, rechthoekige paalgaten voor. Waarschijnlijk is deze ruimte een open stalling geweest voor het vee. Daarbuiten lag een afvalkuil, waarin enkele kiezen (varken?) zijn gevonden.

Op grond van het schervenmateriaal horen deze nederzettingssporen thuis in de eerste eeuwen voor Chr.

G. C. W. J. Hijszeler (Rijksmuseum Twente, Enschede).

NOORD-HOLLAND

Texel. De mededelingen over de opgravingen aan de Hollewalseweg, vervat op kol. *309-

*310, behoeven in zoverre een verbetering dat de gemelde grondsporen bij het vergroten der vlakken geen drieschepig huis bleken te behelzen, doch een viertal, elkaar in tijdsorde klaarblijkelijk opvolgende graanbergplaatsjes of „spykers”. Deze waren samengesteld uit twee rijen van drie, achtereenvolgens vier palen, welke een grondvlak besloegen van 2.5 x 2.5, in één geval 2 x 2.5 m in het vierkant.

De diepe, tot meer dan 1.5 m beneden het maaiveld stekende ingravingen vormden een tweetal kringen, waarvan de ene een bij benadering ronde kringgreppel uitmaakte, met een middellijn — langs de buitenomtrek gemeten — van gemiddeld 6.5 m, de andere een rechthoekige, met afgeronde hoeken, breed 6 en lang 9 m. Binnen de laatste greppel, welke sterk herinnerde, evenals trouwens de eerste, aan bepaalde fenomenen uit de grafvelden van de urnenveldencultuur, tekenden zich wederom de omtrekken van paalkuilen af welke opnieuw de indruk wekten op een tweetal, niet gelijktijdig bestaan hebbende „spykers” betrekking te hebben, in bouw en afmeting volkomen overeenstemmende met de reeds beschreven vier exemplaren. Binnen de ronde kringgreep bevonden zich eveneens weer paalgaten, doch deze lieten zich niet zo gemakkelijk tot een of meer rechthoekige bouwsels herleiden. Men is geneigd in deze diepe greppels een poging te zien het daarbinnen geborgen graan tegen muizen of ander schadelijk gedierte te beveiligen. Voor het overige werden deze greppels minstens eenmaal nog weer eens verdiept, na deels te zijn dichtgestoven of aangeaard. De bijbehorende woning of hoeve zal ten noorden van deze „spykers” gelegen hebben, aangezien de cultuurresten zich ten zuiden daarvan niet bleken voort te zetten. Het aardewerk wijst, zoals reeds in ons vorig bericht werd opgemerkt, op de IJzertijd, doch eerder een latere dan een vroegere fase. In de greppels werden bovendien talrijke vuuren zandsteenbrokjes aangetroffen welke de sporen vertoonden met vuur in aanraking te zijn geweest. Mogelijk zijn deze brokjes afkomstig van de brandplekken, welke bij het bouwen van de „spykers” en het graven van de greppels werden doorsneden en op een nog oudere bewoning zouden kunnen wijzen.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

— De heer G. J. de Haan, conservator der beide Texelse musea, vond tussen de door hem

verzamelde zwerfkeien, afkomstig van een perceel op de Hogeberg, opnieuw een stenen werktuig (vgl. kol. *309.*310, 2de alinea). Ditmaal betreft het vermoedelijk het fragment van een doorboorde bijl (vermoedelijk daar het deel met de snede niet aanwezig is); het voorwerp is bij het steelgat gebroken. De afmetingen bedragen: grootste breedte (ter weerszijden van het steelgat): 5.9 cm, doorsnede steelgat (gereconstrueerd): tussen 2.5 en 3 cm, grootste afstand wand steelgat — achterzijde: 4.7 cm, grootste dikte: 3.7 cm. Het „primitief” aandoende stuk (de zijden „loodrecht” op het steelgat zijn bijv. in het geheel niet evenwijdig) leent zich niet voor een typologische classificatie. Men krijgt sterk de indruk met een lokaal produkt te maken te hebben, hetgeen ook door H. Halbertsma naar aanleiding van de vorige vondst van dit terrein werd opgemerkt. Anders dan genoemde auteur zouden wij dit niet zonder meer van het door G. D. van der Heide (*Berichten R.O.B.*, 8 (1958), blz. 98-99) beschreven strijdhamerfragment (gevonden ongeveer 1 km noordwest van de aan de orde zijnde vindplaats) willen beweren (vgl. voor de strijdhamers uit Noord-Holland: *Helenium* 2, blz. 228/9). Volgens de heer De Haan is op de nieuwe vindplaats ook een strijdhamer gevonden. Deze kon echter nog niet worden bestudeerd. Mogelijk kan deze zekerheid brengen in de kwestie of het hier al dan niet een vindplaats van de standvoetbekercultuur betreft.

J. F. van Regteren Altena (R.O.B., Amersfoort).

NOORD-BRABANT

Berghem. Door de zeer gewaardeerde medewerking van het gemeentebestuur van Berghem was het het Instituut voor Prehistorie te Leiden mogelijk om van 5-23 oktober 1964 een kort oudheidkundig onderzoek in te stellen op het terrein de „Zevenbergen”. Van twee hier gelegen grafheuveltjes werd het zuidwest-kwadrant ontgraven. De eerste tumulus bevatte een pot van Drakensteinachtig aardewerk, welke centraal in het uit plaggen opgebouwde heuvellichaam werd ingegraven. Er is geen primaire bijzetting aan het licht gebracht.

Uit het zuidwest-kwadrant van de tweede heuvel kwam evenmin een bijzetting. Ook bij deze heuvel dienden plaggen als bouw materiaal. Onder de heuvel tekenden wij een deel van een ovale greppel en een daaraan vrijwel

evenwijdig lopende tweevoudige paalzetting op.

Deze opgravingen werden uitgevoerd in samenwerking met de Oudheidkundige Commissie van het Brabants Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Het onderzoek wordt voortgezet.

G. J. Verwers (*Instituut voor Prehistorie, Leiden*).

Haps. Op het Kampsveld werden van 28 september tot 30 oktober de in 1960 begonnen en in 1963 voortgezette onderzoeken van een urnenveld uitgebreid. Reeds eerder werd geconstateerd, dat de noordelijke en de zuidelijke begrenzing van deze begraafplaats samenvalt met de randen van een oost-west gerichte zandrug, welke duidelijk in het landschap is waar te nemen. Het reeds onderzochte vlak werd dit jaar in westelijke richting vergroot, waarbij nog steeds het einde van de begraafplaats niet werd bereikt; de oost-west afmeting is thans ruim 280 meter.

Opvallend is de tegenstelling tussen de grafmonumenten in het oosten en het westen. Werden in het eerste deel voornamelijk kleine open en gesloten kringgreppels gevonden, in het westen werden de doden bijgezet binnen door palen omgeven ruimten, welke vaak rond zijn.

Het thans aanwezige bouwland-profiel, dat met zijn dikte van 80 cm tot onder het prehistorisch maaiveld reikt, onthoudt ons veel gegevens. Zo werden veel bijzettingen verstoord en vaak geheel opgeruimd. Dateringen zijn op dit moment dan ook niet te geven.

Haps zal in 1965 opnieuw op het opgravingen-programma van het Instituut voor Prehistorie, Leiden worden geplaatst.

G. J. Verwers (*Instituut voor Prehistorie, Leiden*).

LIMBURG

Tracé pijpleiding n.v. Nederlandse Gasunie. In de sleuf voor de gaspijpleiding op het tracé Geleen-St.-Geertruid zijn op een drietal plaatsen vondsten aan het licht gekomen.

Tussen Schimmert en Spaubeek werd op \pm 50 cm onder het maaiveld een afvalkuil uit de Romeinse tijd ontdekt, waarbij tegulae en imbrices met witgrijze specie, zonder stempel

(sommige met brandsporen), alsmede enige brokken kwartsitische zandsteen te voorschijn kwamen, alles afkomstig van een uitgebroken muur waarin dit materiaal secundair was verwerkt. Op enkele meters afstand van deze plaats werden in de bovengrond scherven van 2de-eeuws Romeins aardewerk aangetroffen, o.a. fragmenten van een kookpot met platte rand en een randfragment van een gladwandig gevernist potje met een kraag, waarvan de diameter 4.5 cm bedraagt.

Bij *Schimmert* werden, 50 m ten zuiden van de Grachtweg, in de bovenlaag fragmenten gevonden van Romeins aardewerk, daterend uit de 2de eeuw na Chr. Het betreffen scherven van een dolium, oranje gevernist, bestrooid aardewerk, alsmede een fragment van een ruw-wandig deksel.

Genoemde vondsten werden aan de R.O.B. gemeld door de heren H. M. E. van Haaren te Thorn en A. Würth te Geleen; de determinatie geschiedde door prof. dr. J. E. Bogaers en ir. J. A. Trimpe Burger.

In de nabijheid van *Schinnen* werd op \pm 50 cm onder het maaiveld een prehistorische kuil aangetroffen, waaruit behalve een grote hoeveelheid aardewerkscherven uit de IJzertijd (rond 500 v. Chr.) ook brokken gebakken leem met glad vlak, een maalsteen van kwartsitische zandsteen, vijf rolsteentjes, alsmede enig houtskool en beenderresten te voorschijn kwamen. De kuil tekende zich scherp af tegen het aangrenzende ongeroerde profiel. De vondst werd aan de R.O.B. gemeld door de heren H. M. E. van Haaren te Thorn en A. Würth te Geleen; de determinatie geschiedde door drs. R. S. Hulst en A. Bruijn.

A. Buisman (*R.O.B., Amersfoort*).

Venlo. Tot de door de heer W. Hendriks toegezonden collectie Romeins aardewerk, die gevonden is ten westen van de Jodenstraat (zie kol. *314.*316), behoren nog twee fragmenten van ruwwandige grijsgele wrijfschalen met horizontale randen waarop een stempel is aangebracht. De stempels zijn als volgt te lezen: $\overline{\text{LVCIVS}}\overline{\text{F}}$ (evenwijdig aan de rand), cf. *C.I.L.* XIII 10006, 45; $\overline{\text{GANENNE}}\overline{\text{F}}$ (dwars op de rand).

J. E. Bogaers (*R.O.B., Amersfoort*).

MUSEUM-NIEUWS

Hindeloopen, Hidde Nijland Stichting.

In aanwezigheid van enige culturele autoriteiten van de provincie Friesland en van het Rijk werd op 25 september in het gemeentelijk museum de Hidde Nijland Stichting te Hindeloopen door de directeur van het Kunstmuseum van de stad Dusseldorp, dr. W. von Kalnein, een verzameling Hindelooper beschilderde meubels, gebruiksvoorwerpen en speelgoed overgedragen aan de gemeente Hindeloopen; ze werd door de burgemeester A. Atema in dank aanvaard. De collectie stond voor deze gelegenheid opgesteld tegen een voorhanden kamerdecor in de benedenverdieping van het museumgebouw, die eerst na de voorgenomen restauratie in gebruik zal kunnen worden genomen, ze zal daar voorlopig blijven en op aanvraag voor de museumbezoekers te bezichtigen zijn.

Deze gelukkige gebeurtenis was het gevolg van een min of meer toevallig tot stand gekomen contact. In het najaar van 1962 werd het Hindelooper museum bezocht door de persattaché van de Duitse ambassade te Den Haag, dr. H. Schneppen, die door Friese journalisten naar Friesland genodigd was. De conservator maakte van deze gelegenheid gebruik hem inlichtingen te vragen over het lot van de Hindelooper kamers die in het begin van deze eeuw in drie Duitse musea te zien waren. De heer Schneppen was zo vriendelijk hiernaar nasporingen in te stellen; toen bleek dat het kunstnijverheidsmuseum in Dusseldorp, sinds 1928 was omgezet in

een kunstmuseum en de inventaris van de voormalige Hindelooper kamer nog steeds in het depot stond opgeslagen, verleende hij ook zijn bemiddeling voor het aanknopen van onderhandelingen over een mogelijke terugkeer ervan naar Hindeloopen. Een bezoek van een bestuurslid en de conservator van het Hindelooper museum aan Dusseldorp leerde dat de museumleiding aldaar zelf enthousiast was over het idee deze voor haar overtollig geworden voorwerpen opnieuw een goede bestemming te geven en daarmee tegelijk uiting te geven aan gevoelens van vriendschap voor de Nederlandse naburen. Allereerst dacht men aan een schenking, doch toen de reglementen van het stedelijk museumbeheer der stad Dusseldorp dit niet toe bleken te laten en een ruiling voor Hindeloopen op bezwaren stiet, werd overgegaan tot een vaststelling op wel zeer schappelijke wijze van de waarde voor een verkoop aan Hindeloopen. Voor een gedeelte behelst de verzameling meubels en kleingoed in de originele 18de-eeuwse beschildering, voor een gedeelte in een overschildering uit de tachtiger jaren der vorige eeuw, toen professor Frauberger deze voorwerpen verzamelde voor het Dusseldorper museum, in welks gids van 1896 ze reeds vermeld zijn. Voor de Hidde Nijland Stichting is de verzameling zeer welkom, niet alleen in verband met de komende uitbreiding van het museum maar ook als aanvulling van enige lacunes.

W. LE FÈBRE

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

- *Waag*. Talens' Prijs 1964-1965 -4 jan.
- *Stadhuus*. Buitenschetsen eiland Mull (Noord Schotland) van de schilder Berry Brugman -31 dec.

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. Het Stedelijk in de Zonnehof 18 dec.-25 jan.
- *Kunsth. Ch. Mol*. Wandkleden en grafiek van Aimee Crince Le Roy en Koos Wasse- naar. Edelsmeedwerk van Corrie Borst, Karel

Niehorster en Jan Mantel. Poppen van Wim Fraeyhoven -31 dec.

AMSTELVEEN

- *Aemstelle*. Fred en Helen Sieger -21 dec.
- *Prentenkabinet*. Tekeningen gemaakt op Bali door W. G. Hofker -21 dec.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Bijbelse Inspiratie; tekeningen en prenten van Lucas van Leyden en Rembrandt -7 febr.

- *Stedelijk Museum*. Robert Müller, metaal-sculpturen
Jean Dubuffet -11 jan.
One Cent Life -11 jan.
Nederlands Kunstenaarsgenootschap -4 jan.
Hollandse Aquarellistenkring -4 jan.
- *Galerie Espace*. Grafiek van diverse kunstenaars -31 dec.
- *Galerie De Drie Hendricken*. Roland Abram -30 dec.
- *Tropenmuseum*. Bali, kringloop van het leven -1 febr.
- *Zoölogisch Museum*. De vreemde eilandbewoner
- *Kunstb. Ina Broerse*. St. Nicolaas- en Kerstgeschenken -31 dec.
- *Kunstb. Krikbaar*. Originele gouaches van o.a. Fred Wessels, Jules Kando en G. L. v. d. Eerenbeemt -25 dec.
- *Tb. Ruiters Gijsberthal*. Anoniemen, foto's -21 dec.
- *Kunstb. Santee Landweer*. Beeldhouwwerk van Ted Carrasco en tekeningen van Peter Vos -24 dec.
- *Kunstb. Magd. Sothmann*. Sam Kaner -20 dec.
- *Centr. v. Industrieële Vormgeving*. Keukens Kijken -1 febr.
- *Stebu Showroom*. P. P. Stegman -1 jan.
- *Kunstb. Douwes*. Nieuwe Aanwinsten -20 dec.
- *Galerie Swart*. Jan van der Zee, Eduard Waszkowsky, Ludevico Schiavetto -27 dec.
- *Galerie 845*. Jan Brand -31 dec.
- *Galerie Herengr. 49*. Teruo Onuma -31 dec.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. W. Schuhmacher -21 dec.
De bestverzorgde boeken van 1963 -14 jan.
Vijf Edelsmeden, winnaars van de Vreedenburgprijsvraag -11 jan.
Vijf Gelderse fotografen 20 dec.-11 febr.

BEVERWIJK

- *Galerie Boumans*. Jan Wiegers -14 jan.

BILTHOVEN

- *De Kuyl*. Hilda van Stockum -19 dec.

BRUNSSUM

- *De Galerij*. Pieter Defesche -8 jan.

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. Indonesische kunst uit eigen bezit

- *Sted. Museum Het Prinsenhof*. De schilder en zijn Wereld 20 dec.-25 jan.

DEVENTER

- *De Muntentoren*. Deventer Amateurfotografen (Kerstexp.) 25-30 dec.
- *Museum de Drie Haringen*. Oude naaldkunst in letterdoeken 21 dec.-1 jan.

EINDHOVEN

- *Sted. van Abbemuseum*. Mensen of weg -11 jan.
- *Galerie Dinette*. Wandkleden, tekeningen, gouaches, tekeningen van Frans Smeets 19 dec.-10 jan.

GOUDA

- *Sted. Museum Het Catharina Gasthuis*. Harrie van Kruiningen, grafiek -4 jan.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Den Haag 1945-1985 -3 mei
- World Press Foto 1964 18 dec.-1 febr.
- Keramik van Etie van Rees -11 jan.
- Pottenbakkers in Nederland -7 febr.
- Haagsche Aquarellisten -31 jan.
- *Museum voor het Onderwijs*. Delta -1 sept.
- *Panorama Mesdag* Aart van den IJssel -3 jan.
- *Postmuseum*. De Collectie Waller -18 jan.
- De Pioniertijd v. d. Radio-Omroep
- *Kunstb. Mart. Liernur*. Kunstnijverheid -24 dec.
- *Kunstz. Cojean*. Groepstentoonstelling van 8 kunstenaars -31 dec.
- *Arti*. Verkoopexpositie Intern. Grafiekcollectie -1 jan.
- Foto's van Peter Mathieu Martens -1 jan.
- *Kunstz. Van Stockum*. Olieverfschilderijen van Albert van Dalsum -25 dec.
- *Kunstz. Polder*. Tekeningen van Edmond Wingen -7 jan.
- *Rijksmuseum Meermannno Westreenianum*. Helmut Salden, letterontwerper en boekverzorger -9 jan.
- *Haagse Kunstkring*. Schilderijen, gouaches, grafiek en keramiek -25 dec.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Le Corbusier -18 jan.
- *De Mangelgang*. Honderd Gulden Prenten -6 jan.

HAARLEM

- *Prentenkabinet Frans Halsmuseum*. Kerst-tentoonstelling Vita Jesu -1 febr.
- *Visbal*. Werk van leden v. d. Haarlemse Kunstenaarsver. De Groep 18 dec.-18 jan.
- *Het Huis van Looy*. Leden der Ver. Kunst zij ons Doel -4 jan.
- *Kunstz. In 't Goede Uur*. J. Ploos van Amstel -31 dec.

HEERLEN

- *Raadhuis*. Mari Andriessen en Kees Verwey -4 jan.

HELMOND

- *'t Meyhuys*. Ru van Rossum -21 dec.

HENGELO

- *Hengelose Kunstz.* Kristal Leerdam -4 jan.

's-HERTOGENBOSCH

- *Prov. Noordbrabants Museum*. Werk van Karel Appel -4 jan.

HILVERSUM

- *Kantine De Jong*. Wat ik mooi vind, foto's van Paul Huf -30 dec.
- *G.S.A. Gebouw*. Jubileumtentoonstelling van het Genootschap van Samenwerkende Ambachtsskulptenaars -31 dec.
- *Reflex*. Henri de Haas -1 jan.

HOENSBROEK

- *Kasteel Hoensbroek*. Lithografie van Picasso, Chagall, Zadkine, Appel -4 jan.

HULST

- *Boekhandel van Geyt*. Herman Berserik -5 jan.

LAREN

- *Singer Museum*. Frederick Franck, tekeningen van het Vaticaans Concilie -6 jan.

LEEUWARDEN

- *Kunstcentrum Prinsetún*. Boun fan Fryske Kunstners -20 dec.
- Jaap Pander 22 dec.-10 jan.

LEIDEN

- *Kunstz. De Ruif*. Hans Götze -24 dec.

MIDDELBURG

- *Kunstz. van Benthem en Jutting*. Ikonen-expositie -17 jan.

NIJMEGEN

- *Afrika-Museum (Berg en Dal)*. Afrika, mens in onrust -31 dec.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. Dodeigne, beeldhouwwerk en tekeningen -24 jan.
- Verzameling Sir Edward en Lady Hulton -18 jan.
- *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Tellem, afrikaanse cultuur -31 dec.
- Poppen- en Schaduwspeel in de Oriënt -6 jan.
- *Bouwcentrum*. Woning 1975, ideeën nu! Nog niet uitgevoerde architectonische werken van G. Rietveld -19 dec.
- *Rotterd. Kunstkring (W. de Witstr.)*. Rodolpho Nieto, schilderijen 18 dec.-17 jan.
- *Kunstcentrum 't Venster*. Jef van Leeuwen en Mario Eloy -18 dec.
- *Kriterion Theater*. Figeet -28 dec.
- *Rôtisserie Euromast*. Léon van Kerckhoven -31 dec.
- *'t Venster*. Hans Ittmann vanaf 19 dec.

TILBURG

- *Textielmuseum*. Zes Eeuwen Mode in Miniatur -1 febr.

UDEN

- *Openbare Leeszaal*. Werk van Pater van Santvoort -31 dec.

UTRECHT

- *Museum van Nieuwe Religieuze Kunst*. Huub Dröge, impressies uit Polen -18 jan.
- *Centraal Museum*. De Wereld van de Bijbel -31 jan.
- *Universiteitsmuseum*. Oude kaarten en Globes 17 dec.-17 jan.
- *De Utrechtse Kring*. Theresia van der Pant, Hubert van Lith, Ek van Zanten -28 dec.
- Paul Eliasberg 5 jan.-27 jan.

VOORBURG

- *Museum Swaensteyn*. Elf Voorburgse Beeldhouwers

VEENDAM

- *'t Voorhuys*. Mej. C. A. C. de Willigen -31 dec.

WASSENAAR

- *Kunstz. Heuff*. Norman Perryman en Lajos Rátkai -18 dec.

WINTERSWIJK

- *'t Kempken*. Ceramiek en schilderijen van Carlier, Riek v. d. Lichte en Gerhard Heesen -1 jan.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 6DE SERIE 17 (1964)

- Aardenburg, St. Bavo 178, 179, 180, 184, 187, 193
 Abbenbroek, Kerk 194
 Ablaing, Anna Maria d' 109
 Abt, Willem den 102
 Aerts, Joos 205
 Agrippa 217
 Agrippina Maior 217
 Agrippina Minor 218, 219, 233, 238
 Agt, J. J. F. W. van
 Het kasteel van Horn 1-32
 Agt, J. J. F. W. van (W. Marres en —)
 Zuid-Limburg (rec.) 79-84
 Aix 211
 Alaerd, Andries 162
 Albergen *219
 Alkmaar, Waag 102
 Allaertshuizen 195
 Almelo *176
 Alphen (Z.-H.) 232, 233
 Amersfoort *246
 Ammersoyen, Kasteel 10, 304, 305
 Amsterdam 316, 325
 Kalkmarkt (nr. 1) 322
 Kon. Ak. v. Wetensch. 329-334, 332, 333
 Oude Kerk 309, 311, 313, 315, *160, *221
 Prentenkabinet *37
 Rembrandthuis 73
 Sted. Museum *161
 Andries Jacobsz. 90
 Anjum *218
 Antwerpen
 Museum Het Brouwershuis *78, *79, *92
 Museum Plantin-Moretus *78, *79, *92
 Stadhuis 103
 Volkskundemuseum *79, *92
 Armentières, Belfort 169
 Asbeck, J. B. baron van
 De restauratie van Sparrendaal 123-140
 Assendelft *100
 Atrecht
 Kathedraal 176, 177, 187
 Stadhuis 168
 Aubert, David 258, 271
 Augustus 286
 Axel 193
 Kasteel *141
 Bac, Johannes 267, 285, 291
 Baexem *62, *102
 Banens, J. L. 118
 Barendrecht, Kerk 310
 Barsingerhorn, Raadhuis 322
 Bourscheidt jr, J. P. van 156, 157, 203
 Beersel, Kasteel 18
 Beetsterzwaag *127
 Beffelijncq, Heinric 162
 Belfort 196
 Beijer, Jan de 8, 27
 Belle (Bailleul), Belfort en halle 167, 168, 169,
 171, 173, 173, 174
 Bemmelmel, A. C. van
 Natuurhistorische streekmusea (voordr.) *191
 Bening, Alexander 259, 268, 269, 285, 286
 Benthem, Luder van 90-106
 Berck, Daniel van 109
 Berck, Jacob (III) van 109
 Berck, Jacob (II) van 107, 108, 109, 110, 121
 Berck, Jacob (III) van 109
 Berck, Maria Constantia van 109, 110, 113
 Berck, Nicolaas van 108
 Berdenis van Berlekom, J. D.
 De werkplaats tot herstel van antieke textiel
 te Haarlem (voordr.) *49
 Bergeijk *285
 Bergen *134
 Bergen (Henegouwen) 168
 Bergen op Zoom, Markiezenhof 307
 Bergh, David Cornelis van den 113, 121
 Berghem *332
 Berlicum, De Wamberg 113, 114
 Berlijn
 Kaiser Friedrich Museum 8, 21, 32, 33, 34,
 44, 270
 Prentenkabinet 268, 272, 273, 283, 286
 Besuyns, Theodoricus 288
 Béthune, Belfort en halle 167
 Blomfield, R. 208
 Bocholt 35, 45
 Bogaers, J. E.
 Praetorium Agrippinae 209-240
 Bogaert, Henricus 288
 Bogota, St. Ignatiusklooster *90, *93
 Bolsward, Grote Dijklakker (nr. 22) 325
 Bommeneede 194
 Bonket, J. 330-334, 332, 333
 Boon, K. G.
 Nieuwe gegevens over de Meester van Katha-
 rina van Kleef en zijn atelier 241-254

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Bosschere, Govaert de 160, 162, 165
 Bosschere, Willem de 160, 161
 Bosset, Henri de 109
 Bourbon, M. C. de 120
 Bozum *124
 Braat, W. C. (rec.) 141-144
 Braisne, Saint Yved 178, 181, 183, 187, 188
 Breijn, Johannes 267
 Brielle, St. Catharinakerk 160
 Brix 42, 43
 Brouwershaven
 Kerk 198
 Stadhuis 313
 Bruges, Louis de 249, 251
 Brugge
 Belfort en halle 167
 Groeningemuseum 267, 293
 O.L. Vrouwekerk 178, 179, 180, 185, 187, 188
 St. Donaas 177, 186, 187
 St. Jacobs 179
 St. Janshospitaal 189, 198, 205
 St. Salvator 185
 Stadsarchief 151-152, 163-164, 359-360
 Brugman, Johannes 267
 Brummen, Wernerus de 288
 Brussel
 Alg. Rijksarchief 159
 Kon. Bibliotheek 246, 276, 281, 282
 Roodlooster 255-292
 St. Elisabethsklooster op de berg Sion 259, 260, 262, 264, 265, 287, 289
 Stadhuis 168
 Buiksloot, Kerk 315-316, 325
 Bussche, Cornelis van den 161
 Buyck, P. 166
 Buyck, R. 166, 171
 Buyseloot (de Vranhoven), Adrianus 287, 288
 Byvanck, A. W. 208, *1-*4

 Calstris, Johannes de 281
 Cambridge, St. John's College 272, 272, 274, 277, 286
 Canneman, E. A. 172
 De restauratie van het stadhuis te Sluis 145-158
 Carrier, Guilliam *37
 Cats, Laurens van *117
 Cats, Wolfert van *117
 Centurion, Andries 161
 Chatsworth, hertog van Devonshire 251
 Churchill, hertog van Marlborough, John 51

 Claerhout, A. G.
 Ervaringen met technische volkenkundige en natuurhistorische gebouwen in België (voor-dr.) *77
 Claes Cornelisz. 90
 Claudius 218, 219, 220, 238
 Coehoorn, Menno van 203
 Colonia, Johannes de 289
 Compagnie van Nieuw Nederland 57
 Coomans, J. 171, 172, 183
 Corbulo 220, 238
 Cordonnier, L. M. 168
 Courbois, Mevrouw van Rijckevorsel- 111
 Cranendonck 35
 Cristinnen, Hendrick 259, 265, 287
 Cuyk *223, *286, *311

 Dam, Willem van 115
 Damascus, Huis v. d. Gouverneur van Azem *88, *93
 Damme 204-205
 O.L. Vrouwekerk 176, 178, 179, 187, 188, 205
 St. Janshospitaal 198, 205
 Stadhuis 159-166, 163-164, 165, 168, 205, 312
 Dantumadeel *173
 David 260, 273, 280, 286
 David van Bourgondië 273
 De Lage Vuurse, Drakenstein 132
 Delft 325
 Oude Kerk 311
 Den Burg, Texel *277
 Dendermonde, Belfort en halle 167
 De Rijk, Kerk 297
 Derome 278
 De Tieke *174
 Deventer
 Huis De Schuur 103
 Noorderburgstraat (nr. 9) 304
 Deventer, Jacob van 45, 45, 46, 50
 Devliegheer, L. de
 De bouw van het stadhuis te Damme 1464-1467 159-166
 Enkele aantekeningen over de Scheldegotiek 175-188
 Zes herbouwde belforten in Vlaanderen 167-174
 Doesburg, Gasthuisstraat (nr. 3) 324
 Dokkum *173, *217, *241, *253
 Het Admiraliteitshuis *319, *321
 Doly, Abraham 110

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Doorn, Verz. Ph. J. van Alfen 260, 291
 Doornik
 Belfort 167
 Kathedraal 175, 176, 184, 185, 186, 188
 St. Jacques 178, 179, 186, 187
 St. Nicolas 178, 179
 St. Quentin 176, 180, 186, 187
 Doorwerth, Kasteel 10
 Dorchester 198, 201
 Dordrecht
 Engelenburgkade (nr. 10) 320
 Grote Kerk *160
 Groothoofdspoor 102
 Douai, Belfort en halle 167, 168
 Doyenberg, Johannes 263, 265
 Dreischor
 Windenburg 325
 Dresden, Prentenkabinet 243
 Driebergen
 St. Catharinakapel 112
 Sparrendaal 107-141, 111-112, 113, 125-126,
 127-128, 129-130, 132, 133, 135-136, 137-
 138
 De Woert 110
 Driel, Alard van 335
 Driel, Otto van 335
 Druten *129, *244
 Duinkerke, Belfort 169
 Duchers (= Duckers?), Nicolas 29
 Dulmanhorst, Salomon van 96
 Durrieu, Verz. 249, 254
 Duurswoude *253
- Echt *32
 Edam
 Achterhaven (nr. 103) 326
 Grote Kerkstraat (nr. 39-41) 313
 Lingerzijde (nr. 29) 326, 326
 Museum *160
 Eeden, Hendrik van 109
 Egghemont, Claijs van 162
 Elburg, Huis van Arent toe Boecop 24, 309
 Elsloo *32
 Elst *130
 Engel, P. E.
 Wonen in de wijde wereld (rec.) *39
 Engelen, Johannes van 117
 Enkhuizen
 Breedstraat (nr. 51) 321, 323-324
 Dijk (nr. 78) 321, 323-324
 Westerstraat (nr. 15) 325
 Westerstraat (nr. 94) 315, 317, 320
- Zuiderkerk 310
 Zuiderzeemuseum 322
 Enschede, Natuurhist. Museum *197-*200
 Esch *286
 Exmorra, Kerk *97
 Eyck, Jan van 252, 283, 284
- Fèvre de Montigny, P. S. A. le 331
 Forum Hadriani 212, 213, 237
 Fürstenberg, Mevrouw van Rijckevorsel-von 128
- Gaesbeek, Johanna van 9
 Gannascus 220
 Garijp *218, *241
 Garsthuizen *123
 Geertruidenberg, Stadhuis *33-*40, *35-*36
 Gelder, J. J. de *1-*4
 Gélis, J. 170
 Gélis, P. 170
 Gent
 Belfort en halle 167, 168
 Bijloke 198
 Museum van Schone Kunsten 273
 St. Baafskathedraal 185
 St. Niklaas 177, 178, 179, 183, 185, 186, 187,
 188
 Gent, Justus van 273, 282, 283
 Geysteren, Kasteel *223
 Ghoetghebuer, Michiel 160, 162
 Gielemans, Jan 259, 260, 261, 267, 288
 Glasgow, Nat. Gallery 5
 Goes
 Grote Kerk 308
 Handboogschuttersdoelen 319
 Leeszaal 319
 Slot Oostende 319
 Goes, Hugo van der 255, 256, 257, 259, 260,
 261, 262, 263, 265, 266, 268, 269, 270, 275,
 278, 280, 285, 288, 291, 293
 Goes, Nicolaas van der 259, 260, 267, 285, 291
 Gombert 207
 Goor, Gracht *60
 Gorinchem
 Huis Betlehem 103
 Schuttersdoelen 306, 319, 325
 Gouda
 Catharinagasthuis 313, *315, *320
 Lange Tiendweg (nr. 21) 316
 Grauw 195
 's-Gravenhage *101, *178
 Alg. Rijksarchief 45, 51, 56
 Huis ten Bosch 300

- Kon. Bibliotheek 245, 252, 252, 253, 253, 273, 284
 Museum Meermanno Westreenianum 242, 252
 Ridderzaal 197, 198
 St. Jacobskerk *160
 Spaanse Ambassade 117
 Stadhuis 300
 Vredespaleis 169
 Gregoriusmis 244, 245, 247, 282
 Grimani, Breviarium 260, 273, 277, 286
 Groede 193
 Kerk 195
 Groen, Herman 300, 302
 Groesbeek, De Holdeurn 231-232
 Groessen, Havezathe Rijswijk 314
 Groocq, Maartin de 161
 Grosmont, Kasteel 18
 Gruuthuuse, Johanna van 36
 Guanto, Giusto da 282
 Guystinge 4
- Haagen, J. K. van der
 Monumenten als musea van geschiedenis en kunst (voordr.) *81
 Haamstede, Kasteel *227, *285, *311
 Haan, A. de 151-152
 Haarlem
 Bissch. Museum *319, *320
 Frans Halsmuseum *317, *320
 St. Bavo 160, 300
 Stadhuis *157-*162, *159
 Teylers Stichting 273, 274
 Haelen *33, *63, *134
 Haghe, Janne van der 161
 Halbertsma, H.
 Terpen tussen Vlie en Eems (rec.) 141-144
 Haltern 221
 Hannekenswerve, Kerk *153, *227
 Hapert *132
 Haps *333
 Hardenberg *129, *149
 Harderwijk 134
 Harzing, W.
 De buitenplaats Sparrendaal te Driebergen 107-122
 Hase de Vere, Adriaan de 109
 Hasselt, Kerk *243
 Hasselt, Johanna van 263, 264
 Hattem, Daendelshuis 320
 Hazerswoude *61
 Heel *136, *155, *224
 Heemstede, Slot 102
- Heenvliet, Kasteel Ravestein 10, 304, 306
 's-Heerenberg, Munt *130, *149
 Heerenveen *242
 Heerlen *102, *137, *156, *224, *287
 Heesch *287
 Heicop *310
 Heiden van Rijnestein, R. A. W. C. van 109
 H. Antonius de Heremiet 277
 H. Christophorus 252
 H. Elisabeth 21, 37 e.v. 44
 H. Gregorius, zie Gregoriusmis
 H. Hieronymus 21, 37 e.v. 44
 H. Lucas 253
 H. Paulus de Heremiet 277
 H. Petrus van Luxemburg 272, 273
 Hemme 193
 Herne, Jan van 160
 Hernen, Kasteel 333-336
 Hernen, Elisabeth van 335
 's-Hertogenbosch, Sint Jan 297, 305
 Heurn, Isabella van 109
 Heusden, Kerk 300
 Hierden *177
 Hilversum *222
 Hindeloopen 322
 Hidde Nijland Stichting *335-*336
 Hoemen, Arnt van 335
 Hövell tot Westerfliet, J. baron van
 De gedenktafel van gravin Johanna van Meurs, echtgenote van graaf Jacob van Horne 33-56
 Holkham Hall, verz. Lord Leicester 271
 Hondschote, Stadhuis 168
 Hondt, Boudewijn d' 264, 287
 Hoochstraten, Antonius Calstert van 266, 288, 290
 Hoogkarspel *152
 Hoogkerk, Kerk *263
 Hoorn
 Korenmarkt (nr. 8) 325
 Oosterpoort 102
 Stadhuis *280, *309
 Rode Steen (nr. 6) 320
 Hoorn (Tersch.), Kerk *57
 Horebout 268, 285
 Horn, Kasteel 1-32, 33, 3, 7-8, 9, 11-12, 13-14, 15, 16, 17, 19-20, 23, 24, 25-26, 31-33, 40, 43, 44, 44, 55
 Horne, Dirk van 4
 Horne, Engelbert van 4
 Horne, Frederik van 35, 36, 44
 Horne, Gerard van 9

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Horne, Jacob van 21, 25, 33 e.v., 44
Horne, Jacob II van 36, 44
Horne, Jan van 26
Horne, Jan van (bissch. van Luik) 35, 44
Horne, Margaretha van 36, 44
Horne, Maria van 36, 44
Horne, Walburgis van 36, 44
Horne, Willem van 4, 6
Horn-Houtkerke, Arnout van 36
Horn-Houtkerke, Philips van 36
Hout, Jan van 90, 92, 93, 99
Hülchrath, Kasteel 4, 10, 18
Huissen *245
Hulst 193
Hunenborg 5
Hunenschans 5
Hylaard *173
- Ieper 207-208, 320
 Belfort en halle 167, 168, 171, 172, 172, 173, 174, 197, 207
 St. Maarten 169, 177, 178, 181-182, 183, 185, 188, 208
- IJpendam, Havenpad (nr. 4) 318
Inghe, Wouter van 161, 165, 312
Itinerarium Antonini 221 e.v.
Iulia 217
Iulius Civilis 220, 238
- Jacob Corvincx 325
Jacob Dircksz. 90
Janse, H.
 De abdijshuur van Ter Doest 189-202
 Constructie, ondersteuning en versiering van balken en houten vloeren tot omstreeks 1650 303-328
- Jansen, J. J. F. 44, 50
Jongh, Mevrouw Van Oosthuyze-de 116, 120, 128
Jutphaas Rijnhuizen *151
- Kamerijk 177, 187
Kampen
 Korenmarktpoort 311
 Stadhuis 297
- Kapelle, Kerk 198, 199-200
Karel de Stoute 258, 268, 279, 291
Kattendijke 194, 195
Katharina Jacobsdr. 242
Keulen 219, 226, 238
 Stadsmuur 10
Keulen, Johannes van 57
- Key, Lieven de 89-106
Keyser, Pieter de 276
Kleef-Mark, Engebrecht van 42
Kloetinge, Kerk 198
Klokke, F. H. 158, 172
Kloosterzande 193, 200
 Kerk 194
Komen (Comines), Belfort en halle 167, 168, 173, 173, 174
Koksijde, Ter Duinen 193, 195, 201
Kollum, Kerk *57, *98
Kollumerland *125
Kortrijk
 Belfort en halle 167
 O.L. Vrouw 178, 180, 183, 188
 Stadhuis 320
Krabbendijke 194, 195
Krommenie *247, *281
Kruiningen 194
Kuile, E. H. ter
 Het ontwerp van de Leidse stadhuisgevel van 1597 89-106
- Laan, Gerard van der 298, 300, 301, 302
Labouchère 120
Landsmeer, Dorpsstraat (nr. 53) 73-74, 75, 79, 316, 317
Laon, Kathedraal 175, 177, 186, 187
Laren *309
Lathem, Lieven van 249, 254
Latour, Anna Clara de 109
Leek, Rijtuigmuseum *321, *321
Leersum *151
Leeuwarden *125
Leiden
 Archief Herv. Gemeente 297-302, 300, 301
 Burcht 332, *141
 Gemeente Archief 91 e.v., 96, 96
 Gravensteen 102
 Hooglandse Kerk 297
 Huis Lokhorst *284
 Marekerk 297, 302
 Oude Marepoort 102
 Pieterskerk 300
 Stadhuis 89-106, 96, 97
 Weeshuis 316
Leiden, Gerard van *152
Leu de Wilhem, Susanne la 109
Leuven, Stadhuis 168
Liefstinck, G. I.
 De Meester van Maria van Bourgondië en Roodlooster bij Brussel 255-292

- Lier, Belfort en halle 167
 Limbricht *288
 Limes 223-224
 Linn, Kasteel 4
 Lissewege 204-205
 O.L. Vrouw 178, 179, 180, 181-182, 183, 184,
 184, 185, 188, 204
 Schoor van Ter Doest 188, 189, 189-202, 193-
 194, 204
 Lochorst, Gerrit van 242
 Lodewijk Napoleon 114, 116, 117
 Loevestein, Kasteel 9
 Loggen, Simon van 258, 266, 289
 Londen
 Brits Museum 245
 St. Paulskapittel 195
 Loon, Adolf van 4
 Lossen, Duivelshof *301
 Lugdunum 209, 218, 237
 Luik, Musée de la Vie Wallonne *79, *92
 Lyon 218

 Maagdeburg 325
 Maarssen, Goudestein 127
 Maastricht *33, *63, *102, *138, *156, *157
 O.L. Vrouwekerk 303
 Rijksarchief 45
 St. Mathias 297
 Stadsarchief 8, 27
 Stadsmuren 10
 Madrid 294
 Maelkin, Jan 162
 Maerlant, J. van 205
 Magnée, Marcel Gérard 28
 Mander *61, *329
 Mander, Carel van 115
 Mander, Cornelis van 115
 Mandere, Maria Josepha van der 115
 Manderscheidt-Virneburg, Kuno van 36
 Manaricum 225, 226, 239
 Marcus Gerards 151-152, 163-164
 Margret van York 258, 271, 274, 291
 Maria van Bourgondië 268
 Marmion, Simon 272, 273, 281
 Marmont 115
 Marot, Daniel 300, 301
 Marot, Jacob 299, 300, 301, 302
 Marres, W. — en J. J. F. W. van Agt
 Zuid-Limburg (rec.) 79-84
 Marssum, Popta-Gasthuis *174
 Maschenberge 4
 Mathenisse, Willem van *179

 Matthiae, Petrus 266, 289
 Matilo 209, 225, 226, 232, 239
 Maximiliaan 261, 277
 Mazerolles, Philippe de 247, 249, 254, 278
 Mechelen, Belfort en halle 167
 Meerlo *157
 Meester van de Amsterdamse Bijbel 245
 Meester van Bellaert *161
 Meester van het Dresdense Boek 268
 Meester van Flémalle 242, 243
 Meester van het Hausbuch 248
 Meester van Katharina van Kleef 241-254
 Meester van Maria van Bourgondië 248, 255-
 292
 Mekerens, Herman van 335, 336
 Melick *248
 Melun, Philipotte van 35
 Meteren *220
 Meulebeke 114, 115
 Meurs (= Moers)
 Carmelietenklooster 42
 Kasteel 4, 21, 43, 44
 Meurs, Frederik van 34, 42
 Meurs, Johanna van 8, 21, 33 e.v. 44
 Meurs, Vincent van 48
 Michaël 252
 Middelburg
 Gerechtshof 156, 203
 Lange Delft (nr. 96) 313
 St. Pieterstraat 322
 Stadhuis 156, 157, 168, 203, 312
 Middellant 194
 Milan, Heures de 283
 Molenaarsgraaf, Kerk 310
 Molerus, J. H. 118
 Monnickendam
 Grote Kerk 315, *160
 Noordeinde (nr. 53) 315, 318
 Mons-en-Laonnais, Kerk 184
 Monster 212
 Montfoort, Oude Boomgaard 309
 Montfort *248
 Montmorency, Philips van 1, 26, 29
 Mozes en de koperen slang 273, 283
 Muelen, Carel Joseph van der 119
 Muelen, Daniel van der 92
 Munster, Westf. Landesmuseum 242, 244, 246
 253

 Naaldwijk 212
 Napels, Museo Nazionale di Capodimonte *85
 *93

- Napoleon 117
 Napoleon Charles 114, 117
 Nassau, Engelbert van 262, 277, 278, 279
 Nassau, Lodewijk Adriaan van *275
 Neer, Keizersbosch 38
 Neeritter *313
 Nero 215, 218
 Netterden *246
 New Jersey, Demarest Huis 59, 72
 New York
 Abraham Hasbrouch Huis, New Paltz 73
 De Windt huis, Tappan 73
 Guennol-collectie 244, 251, 252
 Jan Martense Schenck Huis 57, 61-62, 63-64, 65-66
 Van Alen Huis, Kinderhook 58, 72
 Vechte-Cortelyou Huis, Brooklyn 58, 72
 Veerhuis aan de East-River 57, 58, 59
 Vicasius de Sillé, New Utrecht 72
 Wijkhof Huis, Brooklyn 59, 72
 Niekerk, Kerk *95
 Nieuw Amsterdam 68
 Nieuwenhagen *225
 Nieuwenhoven, Antonius van 263, 265
 Nieuwenhoven, Johannes van 263
 Nieuwpoort, Belfort en halle 167, 168, 170, 172, 173, 173, 174, 199
 Nijeveen, Kerk 200
 Nijmegen 209, 212, 355
 Romeinse legerplaats *130, *302-*308, *303-*304
 Grotestraat (nr. 76-78) 314
 St. Steven 297
 Stadhuis *160
 Vijfringengas 309
 Noebrouc, Guiliame van 160
 Noordoostpolder *288, *316
 Noordwolde *329
 Kerk *298
 Noyon, Kathedraal 175, 177, 186, 187
 Nunhem, St. Elisabethsdal 34, 38 e.v.
 Nyvella (alias de Busco), Johannes de 287

 Obergum, Kerk *293
 Oegstgeest, Abtspoel *179
 Ofhuys, Gaspar 261, 262, 264, 265, 267, 268, 275, 281, 288, 290, 291
 Oldeberkoop, Kerk *59
 Oldelamer *128
 Olst *98
 Ommen *267
 Ommen, Otmaar van 206

 Oost, J. van 204
 Oostdongeradeel *127
 Oostelijk Flevoland *142, *228, *316
 Oosterbierum *261
 Oostermeer *261
 Oosterwolde *242
 Oosterblokker, Kerk 324
 Oosthuizen, Kerk 310, *160
 Oosthuys, Cornelis Josephus van 115
 Oosthuys, Jan van 119
 Oosthuys, Petrus Judocus van 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122
 Oosthuys, Henrica Piternella Veronica van 119
 Oostrum, Mellema-State *127
 Oost-Souburg, Kerk 199, 199-200
 Oostvoorne
 Burchtruïne 329-334, 332, 333
 Verz. R. J. Hudig-Hoogewerff 332
 Ootmarsum, Kerk *267
 Oudenaarde
 Lakenhalle 305
 O.L. Vrouw van Pamele 178, 180, 183, 184, 187
 St. Walburga 179, 186, 188
 Stadhuis 168
 Oudenburg, Belfort en halle 167
 Oud-Sabbinge, Huis te Sabbinge *117-*122, *119-*120, *121-*122
 Ouwater 243
 Oxford, Bodl. Library 248, 260, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 282, 284, 291, 292

 Paaslo, Kerk 200
 Parijs
 Bibl. Nationale 252
 Louvre 252
 Musée des Plans-Reliefs 176
 Peize, Kerk *29
 Pelinck, E.
 Historische tentoonstellingen en historische musea *161
 Tochtportalen en houtsnijwerk in de gereformeerde kerken te Leiden in het tweede kwart van de 18de eeuw 297-302 (rec.) 84-88
 Pen, F. A.
 Algemene problemen van de Natuurhistorische musea (voordr.) *184
 Petri (Peeters), Paulus 257, 258, 289
 Philips II Augustus 5
 Philips de Schone 278, 279
 Philips, Huibert 325

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Philips, Tate 325
 Pickery, J. 205
 Pictor, Petrus 267, 275
 Pieter Tonisz. 90
 Ploos van Amstel, Jacobus 243
 Poll, Maria Louisa Jacoba van de 120
 Post, Pieter 320
 Praetoria Augusta 214
 Praetorium Agrippina 209, 209-240, 223-224
 Praetorium Mobenum 215
 Pronk, C. *37
 Pulinx, H. 206
 Purmerend, Peperstraat (nr. 36) 73
 Putten *99, *220
- Quaetwant, Jacob 160
 Queens (Long Island), Lent Hofstede 59, 73
- Rampart, Johannes 261
 Ramskapelle 195
 Regteren Altena, I. Q. van
 Openingsrede jaarvergadering Ver. v. Ned.
 Kunsthistorici *3-*12
 Reimerswaal 194
 Remacle le Loup 26, 27
 Rembrandt 73, 75, 79
 Renault Willemszuene 162
 Renkum, Doorwerth *309
 Reuvens 331
 Reyen, Paul E. van
 Nieuwe gegevens over het kasteel Hernen
 333-336
 Rijckevorsel, Jacobus Josephus van 119
 Rijckevorsel, Thomas C. M. van 120
 Rijke, Daniel de 282, 283
 Rijsenburg
 Kath. Kerk 110, 112, 118, 122
 Grootseminarie 120
 Rijsenburg, Berent van 109
 Rijswijk 212
 Steenvoorde *152
 Roding, G. M.
 Natuurhistorisch Museum te Enschede *197
 Roermond *226
 Munsterkerk 6
 Seminariekapel *160
 Roosegaarde Bisschop, G. (rec.) 293-296
 Rop, Janne de 161
 Rose 197
 Rothesay, Kasteel 18
 Rotvelt Aelbert 94, 95, 96, 98
 Rotvelt, Hans 99
- Saaftinge 194
 Sabbinge, Aegidius van *117
 Saenredam, Pieter *161
 Saint Omer 178, 187
 Scapula Tertullus 216
 Scardona 216
 Scenghen, Claes van *117
 Schellart, A. I. J. M.
 Tekeningen van de burcht van Oostvoorne
 329-334
 Schermerhorn, Kerk 297
 Schimmert *333, *334
 Schingen *126
 Schinnen *334
 Schinveld *110
 Schonck, Philip Willem *37
 Schoonhoven, Oude Haven (nr. 17) 316
 Schuyt, Nelia 109
 Scorel 245
 Sevichveld, Deric van 246
 Sibylle 286
 Sint Winoksbergen (Bergues), Belfort en halle
 167, 168, 169, 170, 173, 173, 174
 Sliedrecht-Baanhoek 319, 322
 Sluis 203-204
 Belfort 167, 168, 172, 174
 Stadhuis 145-158, 148, 149, 151-152, 156,
 157, 170, 203-204, 306
 Stadsplattegrond 151-152
 Smeets, I. M. H. 44
 Smeets, M. K. J. (rec.) 79-84
 Smet, Jan de 205
 Sneek *175, *219, *242, *254, *300
 Soignies, St. Vincentius 303
 Soissons, Kathedraal 184
 Spaubeek *334
 Spierinc, Claes 249, 278
 Spilman, H. 151-152
 Stalpaert, Hieronymus 206
 Stavoren *128, *176, *257
 Steenvoorde, Jan van *153
 Stein 217
 Sturm, G. M. 158, 172
 Staelduin 114
 Susteren *288
 Swalmen *140
 Swanenburgh, Isaac van 89, 92, 97
 Swigchem, C. A. (rec.) 207-208
- Tabbaert, Petrus 288
 Tabula Peutingeriana 209, 209-240
 Tavernier, Jean de 284

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Telgt *244
 Ten Bogaerde 193, 195
 Texel *309, *330.*332
 Teylingen 308, 332
 Tholen 194
 Stadhuis 155
 Thuus Vermuyden 200
 Tielman, Cornelis 162
 Tienen, St. Barberendaal 265
 Tirns, Thabor *262
 Tolhoek, J. *117
 Tollus, A. 110
 Torún, Stadhuis 170
 Trajecto, Johannes de 267
 Trasnignies Gillion de 251
 Troost, Sara 243
 Tsrijken, Cornelis 259, 261
 Turnhout, Korsendonck 263
 Tuyl van Serooskerken, Diderik Jacob van 300

 Udo die Boere 335
 Utenbogaerd, Anna 109
 Utenbogaerd, Christiaan 109
 Utenbogaerd, Seger 109, 110
 Utrecht 232
 Buurkerk 297
 Centraal Museum 245
 De Hoge Weide 324
 Dom 306
 Huis Drakenburg 304
 Huis Tuyll van Serooskerken 300
 Rijksarchief 107, 108, 111-112, 113
 St. Paulusabdij 246, 253, *31

 Vader, J.
 Een Oud-Walcherse boerderij (rec.) 207-208
 Valkenburg (Z.-H.) 209-240, 223-224, 225
 Valkenisse 193
 Vauban 208
 Vechten 232
 Veer, P. van 118
 Veere, Stadhuis 168, 311, 314
 Veerman Senserff, Abraham 113
 Velde, Jan van de 162
 Velp (N.-Br.), Kerk 314
 Venetië, Bibl. S. Marco (Breviarium Grimani)
 260, 273, 277, 286
 Venlo *140, *226, *314, *334
 Veris, Christianus de 288
 Verryk, A. 11, 112, 113
 Vessem, Thomas 261, 265, 266, 267, 281, 282,
 287, 288, 290, 291

 Veurne 205-207, 206
 Kasselrij en belfort 185, 205-206
 St. Walburga 182, 185, 206
 Vianen, Stadhuis 155
 Vichy 211
 Vierin, J. 171
 Vindonissa 221
 Virneburg, Graaf van 36
 Vleuten, De Meern 232
 Vlissingen
 Hellebardierstraat (nr. 4) 319, 321
 Stadhuis 158
 Vogelwaarde 200
 Vollenhoven, Maurits van 120
 Voorburg
 Arentsburg 213, 217
 Het Loo *222
 Voorschoten *222
 Rosenburg 301
 Vrelant, Willem 251
 Vries, A. B. de
 Het Mauritshuis (voordr.) *73
 Vuren, Leyenburg *132, *149, *177

 Waal, H. van de
 Ten afscheid *1-*4
 Waardenburg, Kasteel 5
 Walsoorden 200
 Warendorp, Jan van 300
 Warschau, Paleis Wilanow *82, *84, *93
 Washington, Museum 245
 Wassenaar, van 120
 Watervliet 193
 Wautier, Jan le 161
 Weert
 Aldeborgh 41 e.v., 45
 Minderbroedersklooster 41 e.v., 45
 Nijeborgh 21, 34 e.v., 44, 45
 Weilaerd, Jooris 162
 Wenen, Nat. Bibliothek 242, 249, 253, 261,
 268, 269, 270, 273, 273, 276, 277, 281, 282,
 283, 284, 292
 Werven, Jacob van 298, 300, 301, 302
 Westdorpe *180
 Westervoort, Huis Hamerden 314
 Westkapelle 195
 Westzaan, Zeilemakerspad (nr. 6) 319
 Weyden, Rogier van der 245
 Wierden, Grimberg *270
 Wijk, Aletta Maria van 109
 Wijnman, H. F.
 d'Ailly's Historische Gids van Amsterdam

- (rec.) 293-296
 Wilde, Aegidius de 289
 Wisch, Hendrik van 335
 Workum *128
 Woudsend *261
 Wurtenberg, Philipotte van 36
- Xavery, Jean-Baptiste 299, 300, 301, 301, 302
- Ypekolsga *242
- Zaandam
 Hogendijk (nr. 62) 71, 72
 Jagerspad 68, 69-70, 71, 325
 Lutherse Kerk 297
 Westzijde (nr. 185) 69-70, 71
 Zaanse Schans 68, 319, 325
 Zaltbommel, Boschstraat (nr. 73) 316
 't Zandt, Kerk *295
 Zantkuyl, H. J.
- Het Jan Martense Schenckhuis te Brooklyn
 57-80
 Zeelst *312
 Zeerijp *124
 Kerk *296
 Zeist, Kerk *271
 Zelandia, Everardus de 267
 Zenderen, Weleveld *266
 Zeverdonc, Franciscus 266, 287
 Zierikzee
 Nieuwe Boogerdstraat (nr. 16) 316
 Nobelpoort 309, 312
 Noordhavenpoort 313
 Zuidhavenpoort 310, 312
 Zoeterwoude-Roomburg 209, 225, 226, 232, 239
 Zomes, Henricus 288
 Zuilen, Slot 300
 Zutphen, Rode Torenstraat (nr. 12-14) 307, 308
 Zwammerdam 233
 Zwijsen, J. 120

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Rectificatie:

Kolom 151-152, fig. 1, en kolom 163-164, fig. 1: Museum Gruuthuuse; lees Stadsarchief.
 Kolom 331, r. 9: een zekere Heer Reuvens; lees de archeoloog Reuvens.
 Pl. LXXIV, Afb. 4: 1650; lees 1560.